

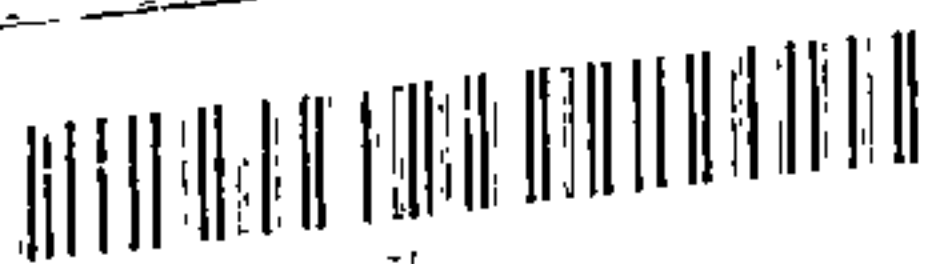
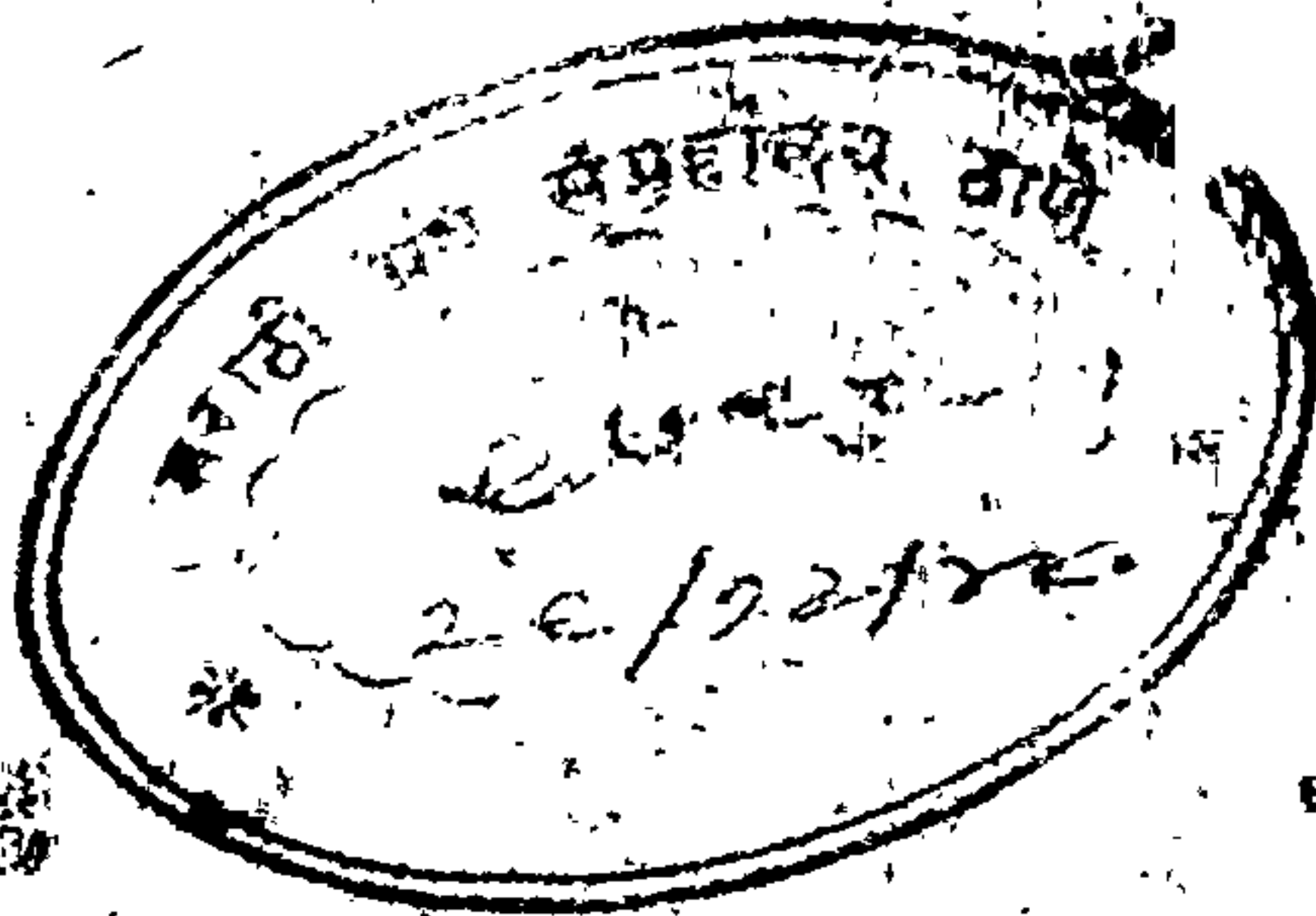
83

म. ग्रं. सं. ठाणे

विषय चरित्र
सं. नं. 20

१९४३

जीवनकथा (आत्मचरित्र)

REFBK-0006388

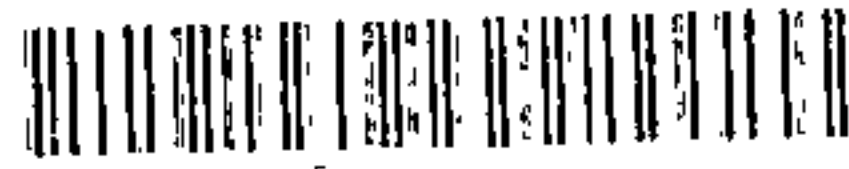
जीवनकथा

लेखक

नारायण गोविंद चापेकर

‘बदलापूर’, ‘एडमंड बर्कचे चरित्र’, ‘पैसा’, ‘गच्चीवरील गप्पा’,
‘वैदिक निबंध’, ‘समाजनियंत्रण’, ‘साहित्यसमीक्षण’, ‘चापेकर’
‘निवडक लेख’, ‘पेशवाईच्या सावलीत’, ‘चित्पावन’,
‘हिमालयांत’, ‘र-ःऋण’ ग्मतकांचे कर्ते.

REFBK-0006388

शक १८६५
१०८
१९४३

किंमत सहा रुपये

आर्यसंस्कृति मुद्रणालय, पुणे २

लोकशिक्षणकार गणपतराव जांभेकर ह्यांनी कांही वर्षापूर्वी आत्मचरित्र लिहिण्याचा मला आग्रह केला. त्या वेळीं ह्या त्यांच्या मनापासून केलेल्या सूचनेची मी हेटाळणीच केली. आत्मचरित्रलेखनाच्या विचाराला माझ्या मनांत स्थान मिळेना.

ह्यानंतर न. चिं. केळकरांचें आत्मचरित्र प्रसिद्ध झालें. आगगाडींत तात्यासाहेबांची गांठ पडली त्यांनीहि मला आत्मचरित्र लिहिण्यास सुचविलें. तेव्हा मी त्यास उत्तर दिलें की, तुमच्याप्रमाणे मला लेखनशैली साध्य नाही किंवा माझ्या आयुष्यात तुमच्यासारखे उद्बोधक व खळबळीचे प्रसंगहि नाहीत. ह्या दोन मुख्य गोष्टींच्या अभावीं आत्मचरित्रलेखन अशक्य आहे. “पण तुमचे कांही अनुभव तर असतील ?” तात्यासाहेब म्हणाले. ह्याचें मात्र उत्तर मी दिलें नाही.

येथपर्यंत आत्मचरित्र न लिहिण्याचा माझा निश्चय होता. त्याचें कारण आत्मचरित्रलेखनाचा हेतु मी भलताच समजत होतों.

आत्मचरित्र लोकांसाठी लिहावयाचें ही कल्पना आपण मनांत बाळगतां तेव्हा वरीलसारख्या अडचणी उद्भूत होणें स्वाभाविक असतें. परंतु आत्मचरित्र लोकांकरता काय म्हणून ? आत्मचरित्रलेखनाच्या विचारांत लोकांना प्रमुख स्थान मिळण्याचें प्रयोजन नाही.

आत्मचरित्र हा एक इतिहासाचा भाग आहे. जगाचा इतिहासलेखक खेड्याच्या इतिहासाचा अन्वेषण करणार नाही त्याप्रमाणे तो व्यक्तीच्या इतिहासाचेंहि योग्य प्रमाणांत स्वागत करण्यास चुकणार नाही. व्यापक इतिहासांत सामान्य व्यक्तीचा इतिहास ठळकपणें व प्रमुख स्थानीं बसणार नाही हें खरें; तथापि कुले-तिहासांत अशा चरित्राला मानाचें स्थान मिळणें शक्य आहे.

माझा आज्ञा कसा होता हें समजण्याविषयी माझें मन आतुर झालेलें असतें आणि ही जिज्ञासा विफल झाली म्हणजे निराशेने तेंच मन उद्विग्न होतें. अशा प्रकारची जिज्ञासा आपल्या एखाद्या वंशजास होणें अस्वाभाविक नाही; आणि ती तृप्त करणें हें माझें एक कर्तव्य मीं कां मानूं नये ?

व्यक्ति ही एका अर्थाने अपूर्ण आहे. ती अंशतः पूर्वजांत असते; अंशतः वंशजांत असते. म्हणून पूर्वज व आत्मज ह्यांचें ज्ञान नसेल तर त्या व्यक्ती-विषयीचें ज्ञान पूर्ण होणार नाही. ह्या दृष्टीने प्रत्येक व्यक्तीच्या चरित्राचा उपयोग आहे असें म्हणणें भाग आहे.

ह्यास्तव कांही आत्मचरित्रे लोकांकरता नसून प्रायः कुटुंबाकरता असतात. छापण्याची कला निघाल्यापासून हस्तलेखांच्या स्वरूपांत न राहतां तीं छापलीं जातात. छापलेलें पुस्तक लोकांच्या हातीं पडतें. हा केवळ योगायोग समजला पाहिजे. परंतु तेवढ्यामुळे लोकांसाठीं तें लिहिलें आहे असें समजण्याचें कारण नाही.

ह्याच्याहि पलीकडे जाऊन असें म्हणतां येईल की, आत्मचरित्र स्वतःसाठीच मुख्यतः असतें. कुटुंबाला किंवा वंशजांना पर्यायाने त्याचा उपयोग होईल इतकेंच. आपल्या ५०-६० वर्षांच्या जीवनाचा संकलित आढावा काढल्याने आपणांस स्वतःचें ज्ञान ताजेपणाने व प्रथमतःच प्राप्त होतें. दररोज आपण जमाखर्च लिहित असतो तथापि आपल्या व्यवहाराचें सकट स्वरूप वर्षअखेर आढावा काढतो तेव्हाच समजतें; खरें ज्ञान तेव्हाच प्राप्त होतें. ह्या सिद्धान्ताला अनुसरून असें प्रतिपादितां येईल की, आपणांस आपली ओळख करून घ्यावयाची असेल तर ती आत्मचरित्रलेखनाचे करून घेतां येईल.

वेगवेगळ्या लहानमोठ्या प्रसंगीं आपण वागतों त्या वागणुकीला कारक कोणतें, कोणत्या नियमानुसार ती वागणूक आपल्याकडून होते, हें शोधून काढणें हा आत्मचरित्र लिहिण्याचा एक प्रमुख उद्देश असतो. हें संशोधन वंशजांस उपकारक झाल्याशिवाय राहणार नाही. आत्मचरित्र कां लिहावें ह्याला हें विनतोड उत्तर आहे असें मला वाटतें.

आनुवंशिक शास्त्राच्या अध्ययनाला आत्मचरित्रांतील माहिती फार उपयुक्त होण्याचा संभव आहे. आईबापांचा रंग कसा ? उंची किती ? त्यांना कांही रोग जडला होता काय ? त्यांचा स्वभाव कसा होता ? त्यांची बुद्धिमत्ता किती होती इत्यादि गोष्टींची नोंद जर बरोबर करण्यांत आली तर मुलांवर ह्याचा परिणाम कोणत्या प्रमाणांत वा रूपांत झाला आहे हें निश्चयाने सांगतां येईल.

आत्मचरित्र आपणांस जणूं काय गतकालांत नेऊन सोडितें. आपण आपल्या मित्रांच्या अथवा कुटुंबियांच्या प्रत्यक्ष परिवारांत आहों असा देखावा निर्माण होतो. जुने जमाखर्च वाचीत असतां पेशव्यांच्या श्रीमंतीच्या व धामधुमीच्या काळांत आपण असल्याचा क्षणभर अनुभव येतो. तीच स्थिति आत्मचरित्र लिहित असतांना होते; आणि ह्यापासून होणाऱ्या आनंदाला उपमाच देतां येणार नाही. ह्या स्वानंदलामाकरता आत्मचरित्र लिहिणें अवश्य आहे.

उपरिनिर्दिष्ट कारणांमुळे सामान्य माणसाने आत्मचरित्र लिहिणें हें औद्धत्याचें लक्षण समजलें पाहिजे असें नाही. ज्याच्या त्याच्या योग्यतेप्रमाणे वाचकवर्ग कमजास्त होईल इतकेंच.

समाजाची अवस्थान्तरें समजून घेण्यास आत्मचरित्रासारखें दुसरें बलवत्तर साधन नाही. धाग्यावरून ताग्याची परीक्षा करितां येते त्याप्रमाणे मोठ्या गोष्टी उकलण्यास आत्मचरित्रांतील धागेदारे कामीं पडतात.

ह्या चरित्राकरता “कथयस्व न मे तृप्तिः कथ्यमानेषु बंधुषु” हें आदिपर्वातील वचन मीं आदर्श म्हणून घेतलें आहे. ह्यास्तव अप्रस्तुत, असंबद्ध, पाव्हाळिक असे दोष ह्या माझ्या कृतीला चिकटणार नाहीत अशी मी आशा करितों. मला आता पितृस्थानीं झालेले माझे अनुज बंधु तसेंच आपली केवळ प्रतिच्छाया असलेले व आज परलोकीं गेलेले स्नेही ह्यांच्या “स तस्य निकटे दूरेऽपि सन्वल्लभः” ह्या न्यायाने आठवणी लिहितांना माझ्या लेखणीला शीण वाटला नाही तर त्यांत वावगें तें काय ?

आत्मचरित्रलेखकाला आत्मश्लाघेच्या आरोपाची भीति बाळगावी लागते. मनुष्य जात्या प्रतिष्ठाप्रिय असतो : “प्रतिष्ठामोहितः प्रायो न विचारक्षमो जनः।” कित्येक आत्मचरित्रें तर आपल्या असत्या नसत्या गुणांचा नगारा वाजविण्याकरता लिहिलीं जातात. ह्याच्याहि पलीकडे जाऊन असें म्हणतां येईल की, आपले अवगुण छपविणें— त्यांच्यावर पांघरूण घालणें— हा एक आत्मचरित्र लिहिण्याचा प्रधान हेतु असतो. अनुदार वृत्तीचीं माणसें कोणत्याहि आत्मचरित्रावर अशा तऱ्हेचा आरोप करूं शकतील.

आपल्या लबाड्या— आपलीं दुष्ट कृत्यें— छपविण्याच्या कशा युक्त्या केल्या जातात त्याचें एक उदाहरण आता आठवलें तें सांगतों.

वाईस माझ्या परिचयाचे एक गृहस्थ वारले. ते ठाणें जिल्ह्यांत जंगलखात्यांत मोठ्या हुद्द्यावर होते. त्यांची माझी विशेष ओळख होती त्यांना मुलगा नव्हता. सर्व मुली. त्यांनी स्वतः दुसरें लग्न नुकतेंच केलेलें; घरांत मोठें माणूस कोणीच नव्हतें. फक्त त्यांच्याच प्रथम पत्नीचा भाऊ त्यांच्या दुखण्यांत जवळ असे. मी दररोज एक दोनदा भेटून येईं. पुढे ते वारल्यानंतर दोन दिवसांनी हे त्यांचे मेहुणे माझ्याकडे मयत गृहस्थांचें मृत्युपत्र म्हणून घेऊन आले. मीं तें वाचिलें. सर्व मिळकत बायकोची योग्य ती सोय करून मुलींमध्ये सारखी वांटून दिली होती. आक्षेप घेण्यासारखें त्यांत कांही नव्हतें. परंतु मला ह्या मृत्युपत्राचा सुगावा मयत गृहस्थांनी कां लागूं दिला नाही हें कळेना. मृत्युपत्रांत मला एक्कि-क्यूटर नेमिलें होतें; त्यावरून मला मृत्युपत्राची वार्ता न कळविण्याचा त्यांचा हेतु होता असेंहि म्हणतां येईना. मीं स्वतः त्यांना सूचक प्रश्न विचारला होता तिकडे त्यांनी दुर्लक्ष केलेलें मला माहित होतें. अर्थात् मृत्युपत्र मयतानी केलेलें नसावें असा मला जबरदस्त संशय आला. त्याप्रमाणे मीं त्या मेहुण्यास सांगितलें. त्यांनी कबूल केलें की, ‘मयतांचें मृत्युपत्र नाही; त्यांच्या इच्छेप्रमाणें मी मागून लिहिलें आहे.’ मीं मृत्युपत्र आपल्यापाशीं ठेवून घेतलें. ह्यापुढे दुसरी शंका माझ्या मनांत

उद्धवली. ती ही की, असें बनावट मृत्युपत्र करण्याचें प्रयोजन काय ? कोणाला अन्याय झालेला नव्हता. मेहुण्याने स्वतःलाहि कांही घेतलेलें नव्हतें. कांही दिवसांनी मला समजलें की, ह्या मेहुण्यांनी मयतापासून सुमारे सात आठ हजार रुपये उसने घेतले होते. हें समजलें तेव्हा संशयनिवृत्ति झाली. ही रकम मृत्युपत्रांत दाखविली नव्हती. मृत्युपत्र मीं मान्य केलें असतें म्हणजे कोर्टातून प्रोबेट मिळवावयास पाहिजे होतें. प्रोबेटच्या अर्जांत मयताची मिळकत नमूद करावी लागते. तींत वरील रकम आली नसती. मामां(मेहुणे)ची कल्पना अशी की, एकदा का प्रोबेट घेण्यांत आलें म्हणजे त्यांच्या कर्जाविषयी कोणाला संशय यावयाचा नाही. दिसण्यांत न्यायाचें पण खोटें मृत्युपत्र हें आपल्याकडे असलेलें कर्ज दडविण्याचें आमच्या मामांचें साधन. अशाच प्रकारचा हेतु सिद्धीस नेण्याकरता आत्मचरित्र लिहिलें जाण्याचा संभव आहे.

ह्या असंभाव्य हीनतेचा दोष अपवादात्मक म्हणून सोडून दिला तरी आत्मप्रौढीचा आरोप टाळणें कठीण जातें. 'इन्द्रोऽपि लघुतां याति स्वयं प्रख्यापितैर्गुणैः' हें समजत असूनहि आत्मचरित्रांत आपल्याच लेखणीने आपलें गुणवर्णन करण्याचा प्रसंग येतो. लोकोत्तर गुणांचीं माणसें पुष्कळ नसतात. लोकोत्तर दुर्गुणी म्हणजे गुणहीन व दोषसमृद्ध माणसांचें चरित्र जगापुढे येत नाही. सामान्य माणसें अल्पदोषी व बहुगुणी अशीं असतात. ह्यास्तव ह्यांच्या चरित्रांत गुणबाहुल्य आढळणें एका अर्थाने अपरिहार्य आहे. बरींचशीं माणसें विशिष्ट गुण नसलेलीं त्याचप्रमाणे ठळक दोष नसलेलीं अशीं शांभळू-सपक-असतात. त्यांचींहि चरित्रें लिहिलीं जात नाहीत. चाणाक्ष वाचकास गुणवर्णन आणि प्रौढी ह्यांतील भेद सहज उमगूं शकेल.

आत्मचरित्र लिहिणें ही तारेवरची कसरत आहे असें मीं आपल्या आत्मचरित्रावरील लेखांत म्हटलें आहे. त्याचें कारण असें की, द्रष्टा व दृश्य ह्यांचें ह्या ठिकाणीं तादात्म्य झालेलें असतें. आत्मचरित्राखेरीज बाकीचें सर्व लिखाण द्रष्टा दृश्याविषयी करित असतो. परंतु येथे द्रष्टा हाच दृश्य असतो. आत्मव्यतिरिक्त दुसरा पदार्थ-दुसरी घटना-आपणांस दिसते; सुस्पष्ट दिसते; परंतु आपणच आपलें दर्शन ध्यावयाचें फार अवघड असतें. शारीरिक दर्शनाला आरशाचें साहाय्य घ्यावें लागतें. तो आरसा जर मलिन असेल तर तेंहि धडपणें होत नाही. येथे तर विचारशक्तिरूप दर्पणांत आपणांस आपलें स्वरूप पाहावयाचें आहे. ही विचारशक्ति जर गढूळ असेल तर दर्शनहि गढूळ असणार हें उघड आहे. ह्यासाठी आत्मचरित्र हा एक अत्यंत दुर्घट असा लेखनप्रकार आहे.

आत्मचरित्र हा केवळ इतिहास नाही. इतिहासांत लेखकाचें अंतरंगवर्णन अप्रस्तुत असतें. आत्मावबोध अथवा आत्मदर्शन हें एक स्वचरित्राचें प्रमुख अंग असतें. आपलें यथार्थदर्शन आपणांस होईल तेव्हाच चरित्रांत लेखकाला

आत्मप्रकटीकरण बरोबर करितां येईल. अशा रीतीने आत्मचरित्राला अन्तर्मुख व बहिर्मुख अशा दोनहि दृष्टींची आवश्यकता असते. ह्यामुळे आत्मचरित्र यशस्वी रीतीने लिहिणें ही असामान्य गोष्ट मानिली जाते. बऱ्याच चरित्रांत इतिहासाचा भाग प्राचुर्याने असलेला आढळतो. आत्मावबोध त्या मानाने कमी असतो.

मनुष्याची योग्यता अथवा किंमत ठरवितांना दोन गोष्टींचा विचार करावा लागतो. माणसांत माणुसकी किती आहे व त्याने काय कार्य केलें, ह्या कसोटीवर मनुष्य पाखून घ्यावा. कार्यक्षेत्र लहानमोठें असेल त्या मानाने त्याचें स्थान खाली वर असेल इतकेंच.

कोणतेंहि चरित्र सामान्यतः कालानुक्रमानुसार लिहिण्याचा प्रघात आहे. मनुष्याची मानसिक व बौद्धिक वाढ दाखविण्यास ही पद्धति उपयुक्त आहे ह्यांत संशय नाही. असें असून मीं प्रस्तुत चरित्रांत विषयानुसार विवेचन केलें आहे; त्याला माझीं स्वतःचीं कारणें आहेत. मला इतिहास द्यावयाचा नाही; मी कसा आहे हें शोधून काढावयाचें आहे. इतिहास हें माझें साधन आहे; साध्य नव्हे. निरनिराळ्या प्रसंगीं मी कसा दिसतो हें मला पाहावयाचें आहे.

आत्मचरित्रांत लोक लेखकाच्या विकासाची अपेक्षा करितात असा एक सिद्धान्त प्रतिपादिला जातो. मला ही भाषा समजत नाही. मनुष्याची सत् किंवा असत् प्रवृत्ति जन्मजात असते; त्याचप्रमाणे त्याच्या बुद्धीचा कलहि ठरलेला असतो. फार काय, माणसाची जीवनशक्ति कमीजास्त करितां येणार नाही. शरीर-बल वाढेल; जीवनशक्ति वाढणार नाही. बुद्धि असेल तर ती मनुष्याला खेचून कार्यप्रवण केल्यावांचून राहणार नाही. परिस्थिति पाहिजे ह्यांत संशय नाही. प्रातिकूल परिस्थितींतून डोकें वर काढणारीं माणसें अपवादांत मोडतील.

मनाच्या संस्कारांचेंहि असेंच आहे. जगांत चांगलें आणि वाईट दोनहि नमुने आपल्यापुढे असतात. मनाचा अंकुर असेल त्याप्रमाणे तें सत् अथवा असत् संस्कार ग्रहण करितें.

मुख्य न्यायाधिकाऱ्याच्या जोडीला दुसरे न्यायाधीश असले म्हणजे हलकें काम स्वतःकडे ठेवून, भानगडीचीं व अवघड कामें जोडीदारांना द्यावयाचीं ही सर्वसाधारण रीत आहे. माझ्या नोकरीच्या आरंभीं मला मास्कर श्रीधर जोशांसारखे मुन्सफ भेटले, त्यांची रीत इतरांहून वेगळी दिसली. मदत मुन्सफांकडे दावे द्यावयाचे ते निवडून वाईट तेवढे देत नसत. अगोदर ठरविलेल्या अनुक्रमाने दाव्यांची वाटणी होत असे. इतकेंहि करून मला पेलण्यासारखें काम नाही असें जोडीदाराने म्हटलें तर त्याच्यापुढील काम ते आपल्याकडे आनंदाने घेत. मी वयाने, पगाराने, नोकरीच्या कालाने मोठा आहे सवत्र अधिक काम करणें माझें कर्तव्य आहे अशी त्यांची बुद्धि असे. आता हा नमुना दृष्टीसमोर असला तरी सर्वच जोशब्रिवांचें अनुकरण करतील असें नाही. ह्यास्तव जेव्हा आपण माझ्यावर

अमक्याचा परिणाम झाला असें म्हणतो तेव्हा त्याचा खरा अर्थ, परिणामक्षमता माझ्यामध्ये अगोदर होती म्हणून परिणाम होऊं शकला असा आहे. 'वितरति गुरुः प्राज्ञे विद्यां यथैव तथा जडे'; परंतु एकावर फल धरतें; दुसऱ्यावर उपड्या घड्यावर पाणी अशी स्थिति होते.

सामान्य माणसाचें चरित्र तो जिवंत असतां लिहून प्रसिद्ध करण्यांत धोका असतो. लोकांचें लक्ष मनुष्यावरचें उडून शब्दचरित्रावर जात नाही. ग्लॅड-स्टन म्हणतो, फार मोठा मनुष्य असेल तरच त्याचें चरित्र त्याच्या हयातींत वाचलें जाईल. आत्मचरित्र तर चरित्रनायकाच्या हयातींत प्रसिद्ध होणारें व स्वतः लिहिलें; तेव्हा लोकांना अशा चरित्राविषयी कुतूहल न वाटणें स्वाभाविक आहे. आता वर सांगितल्याप्रमाणे आत्मचरित्र स्वतःसाठी असतें हें ध्यानांत ठेवलें म्हणजे ग्लॅडस्टनच्या वरील आक्षेपास जागा उरत नाही. परचरित्र स्वतःकरता कोणीच लिहित नाही.

प्रत्यक्ष पुस्तकासंबंधाने मला विशेष सांगावयाचें नाही. 'दैव' प्रकरण स्वतंत्र घालून मी दैवाला महत्त्व दिलें आहे हें उघड आहे. कुटुंबांतील माणसांच्या कुंडल्या दिल्या आहेत त्याचा हेतु इतकाच की, फलज्योतिषाच्या अभ्यासाला त्यांचा उपयोग होण्यासारखा आहे. फलज्योतिषावर सर्वस्वी अवलंबून राहूं नये हें खरें असलें तरी फलज्योतिष हें थोटाण्ड आहे असें म्हणून त्याचा उपहास करणें हें अशास्त्रीय वृत्तीचें द्योतक आहे असें मी समजतो. श्रद्धेने फलज्योतिषाचें संशोधन करणें ह्यांत गैर आहे असें मला वाटत नाही. पोटभरू ज्योतिर्विदांकडून मात्र हें काम होणार नाही.

दैव, स्वप्न, पत्रव्यवहार इत्यादि प्रकरणें घालण्याचा उद्देश निरनिराळ्या बाजूंनी व द्वारांनी गाभाऱ्यांतील मूर्तीचें यथार्थ ज्ञान व्हावें हा आहे.

कोणतेंहि चरित्र—आत्म वा पर—लिहिण्यांत धोके असतात हें मात्र खरें. जिवंत माणसांविषयी निःस्पृहणें लिहितां येत नाही. सत्य असलें तरी बोलतां येत नाही. कायद्याची आडकाठी तर आहेच; परंतु शिवाय शिष्टाचाराचे निर्वंधहि पाळावे लागतात; उदा० पृ. ६१ वरील इंग्रजी पत्र देतांना मला कांही नांवांचा उल्लेख गाळणें भाग पडलें. त्या पत्रांतील ६ व्या ओळींत उपासनांचें नांव मात्र चुकून गळलें आहे. तें छापात्रयास हकत नव्हती.

आत्मचरित्र लिहितांना आपण स्मरणशक्तीवर पुष्कळदा विसंबितों. ही स्मरणशक्ति कित्येक प्रसंगीं आपणांस दगा देते. त्यामुळे चुका होण्याचा संभव असतो. ह्या चरित्रांत अशा चुका न होऊं देण्याची दक्षता बाळगिली आहे.

१. A biography, unless it is of some very great man, indeed, is only sure of a public at the time of the man's death (Morley's Recollections, II-5).

सरीसुद्धा पान ८८ वर तलियारखानांचें जें नांव आलें आहे तें विस्मृतीचें फल असावें असें वाटतें.

पान १९४ वर विनायकराव डोंगऱ्यांनी सावरकरांना ५०० रुपये दिल्याचा उल्लेख आहे. खरोखर त्यांनी दोन हजार रुपये सावरकरांना पोचविल्याचें ज्यांनी रुपये नेऊन दिले त्यांच्याकडून मला समजलें. पांचशें पांचशेंची एक अशा चार रकमांनी पोच झाली. शेवटली रकम तर डोंगऱ्यांच्या पश्चात् दिली. प्रथम पांचशें रुपये दिले ते त्यांनी मला सांगितलें इतकेंच. पुढे मी यात्रेला गेलों.

चरित्रनायकाप्रमाणे चरित्राचे दोन प्रकार होऊं शकतात : पहिल्या प्रकारांत नायक आपणांस जगाचा, राष्ट्राचा किंवा समाजाचा मध्यबिंदु समजतो. दुसऱ्यामध्ये तो आपणांस समाजाचा घटक किंवा अवयव मानितो. लेखकाच्या ह्या मानण्याप्रमाणे आत्मचरित्राचें स्वरूप बदलतें. प्रस्तुत चरित्रलेखक समाजाचा एक घटक आहे ह्या समजुतीवर आधारलेलें आहे.

आत्मचरित्रांत जी गोष्ट उल्लेखिली गेली नाही ती घडलीच नाही असें अनुमान कोणीं काढूं नये. साठ सत्तर वर्षांच्या काळांतील लहान मोठ्या सर्व गोष्टी चारशें पृष्ठांच्या पुस्तकांत समाविष्ट होणें अशक्य आहे. शिवाय अनुल्लेखांत कांही हेतु असतो, पण तो आत्मनिष्ठ असतो; उदाहरणार्थ, लोकशिक्षणमंडळ, राजवाडे संशोधन मंदिर, धर्मनिर्णयमंडळ, अखिल चित्पावन ब्राह्मण विद्यार्थी-सहायक मंडळ रत्नागिरी ह्या संस्थांचा मी कांही काल अध्यक्ष होतों ह्या गोष्टींचा निर्देश मी चरित्रांत केला नाही. ह्याचें कारण त्या संस्थांविषयी अनादर नव्हे; तर मी अध्यक्ष होतों ह्यापलीकडे वरील संस्थांसंबंधाने मी कोणतीहि कामगिरी बजाविली नाही हें होय. परंतु ही मुग्धता संस्थेच्या दृष्टीने अपायकारक आहे असें धर्मनिर्णयमंडळाचे कार्यवाह तर्कतीर्थ कोकजे ह्यांचें मत दिसलें. म्हणून मी येथे त्यांचें पत्र उद्धृत करितों.

श्री

लोणावळें, २७।१०।४३

श्री. ना. गो. चापेकर यांस

कृ. सा. न. वि. वि.

आपण स्वतःचें आत्मचरित्र लवकरच प्रसिद्ध करीत असल्याचें कळतांच आनंद झाला. स्वतःचें मूल्यमापन दुसऱ्यापेक्षा स्वतःच करून तें समाजापुढे ठेवणें एकापरी अधिक उपयुक्त यांत शंकाच नाही. आपण आपल्या आयुष्यांत अनेक संस्थांचें अध्यक्षपद स्वीकारलेलें असेल. धर्मनिर्णयमंडळाचेंहि अध्यक्षपद त्यांपैकीच एक असें वाटून आपलें त्याकडे कदाचित् दुर्लक्ष झालेलें असेल. परंतु वस्तुस्थिति वेगळी आहे. सध्या नव-शिक्षितांत जुन्या परंपरेबद्दल- विशेषतः धर्माबद्दल- अत्यंत तिरस्कार आहे.

यामुळे सुशिक्षित समाजापुढे धर्मसुधारणेबद्दलचे विचार सहसा बोलण्यास कोणी तयार होत नाही. धर्मनिर्णयमंडळाचें कार्य धर्मसुधारणा किंवा धर्मपरिवर्तन हें असलें तरी तें धर्मविषयक आहे एवढ्याच कारणास्तव त्याची उपेक्षा करणारे कित्येक नवशिक्षित दिसून येतात. परंतु आपण, म० म० काणे, स्वामी केवलानंद, डॉ. दत्तरी यांसारख्यांचा मंडळांत समावेश असल्याचें कळून येतांच कित्येक नवशिक्षित मंडळाकडे आदराने पाहतात. बदलापूर येथे आपण मंडळाचें पांचवें अधिवेशन भरविलें एवढ्याच कारणास्तव मंडळाची विचारपूस करणारे अनेक सदगृहस्थ भेटले. आपण सभेबाहेर वैयक्तिक संभाषणांतून मंडळाच्या कार्याविषयी चर्चा करितां यामुळे आपण नांवाचे अध्यक्ष नसून आपण मंडळाच्या विचारसरणीशीं तन्मय झालेले असतां हें अनेक प्रसंगीं दिसून आलेलें आहे. मंडळाचें कार्य गेल्या पांचच वर्षांत एकाएकीं वाढूं लागलें याचें श्रेय आपल्या धीरगंभीर नेतृत्वासच दिलें पाहिजे. अनेक प्रसंगीं आपले माझे मतभेद झालेले आहेत; परंतु प्रत्येक वेळीं आपण माझे म्हणणें नीट विचारांत घेऊन नी त्याचें योग्य समाधान करूनच अन्तिम निर्णय घेतल्यामुळे मला आपल्या अध्यक्षपदाचा अत्यंत उपयोग झाला.

मंडळाचें कार्य नुकतेंच सुरू झालेलें. इतर लोकशाही संस्थांप्रमाणे त्याच्याभोवती एवढ्यांतच घटनेचा कोट उभारला तर संस्थेच्या वाढीस अडथळा येईल हें जाणून आपण इतर संस्थाहून मंडळाची घटना अगदी वेगळ्या प्रकारची बनविली. गेलीं पांच वर्षे या आपल्या दूरदर्शी धोरणाचा चांगलाच उपयोग झाला यात शंका नाही. क. लो. अ. हे वि.

आपला

र. गो. कोकजे

जगजाहीर असलेल्या गोष्टी आत्मचरित्रांतील अनुल्लेखाने नष्ट होतात असें नाही. अनुल्लेखनामुळे सदरहु संस्थांकडे मी तुच्छतेने पाहतों अशा अनुमानाची संभाव्यता मात्र थोडी विचार करण्यासारखी आहे. आत्मलिखित चरित्र आणि परलिखित चरित्र ह्यांतील भेद दृष्टीआड केल्याने तर अनुल्लेख विशेषच जाचक होणार ह्यांत संशय नाही.

बदलापूर
कार्तिक व्हा ३ शके १८६५ }
५८
४३

ना. गो. चापेकर

गत आसेष्टमित्रांस—

खंड १ ला

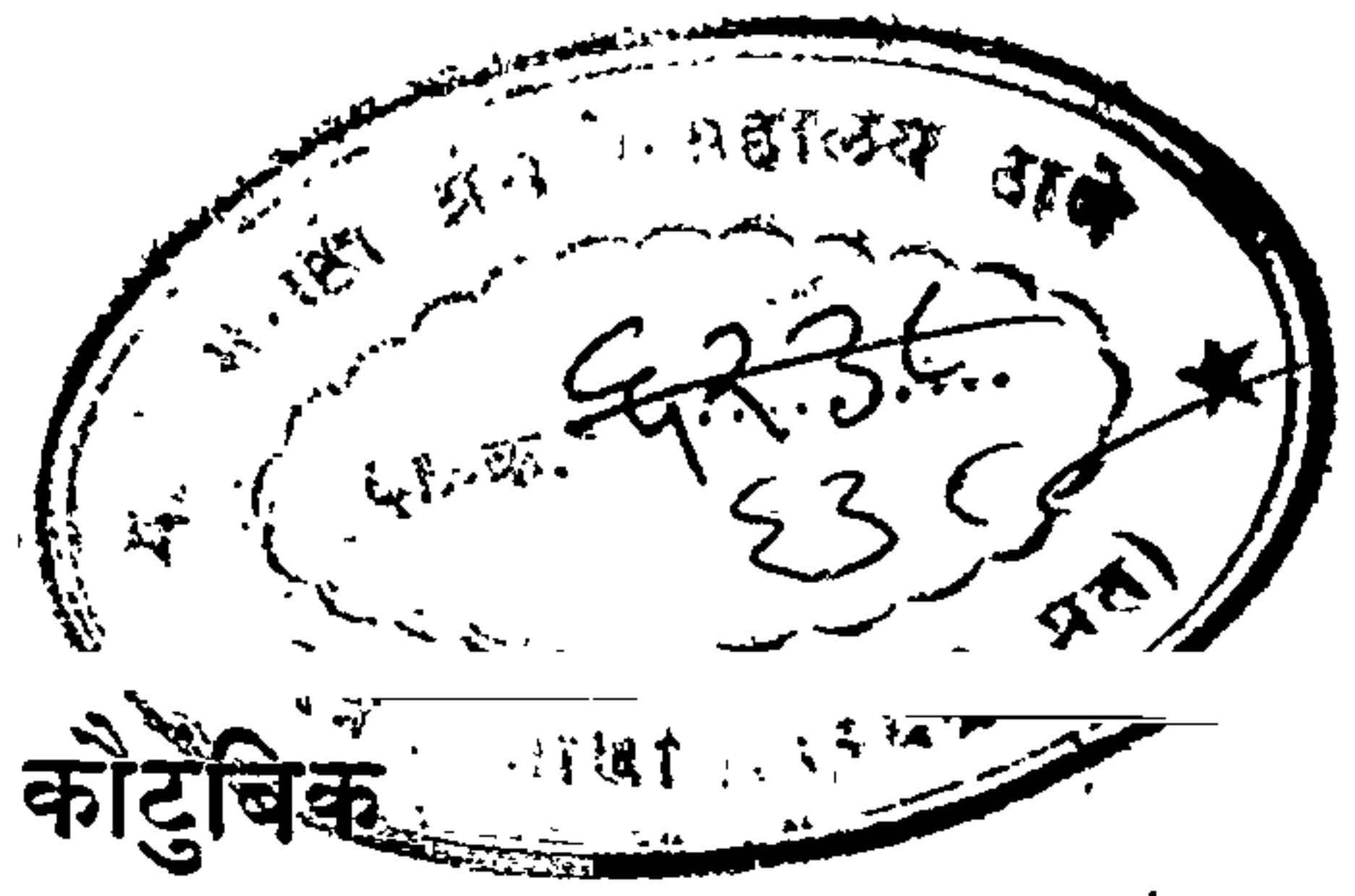
अनुक्रमणिका

	प्रकरण	पृष्ठें
१	कौटुंबिक	१—१७
२	बालपण	१८—२०
३	शिक्षण	२१—३७
४	सन १८९२ ते १९००	३८—४०
५	नोकरी	४१—८७
६	नोकरीनंतर	८८—११७

शुद्धिपत्र

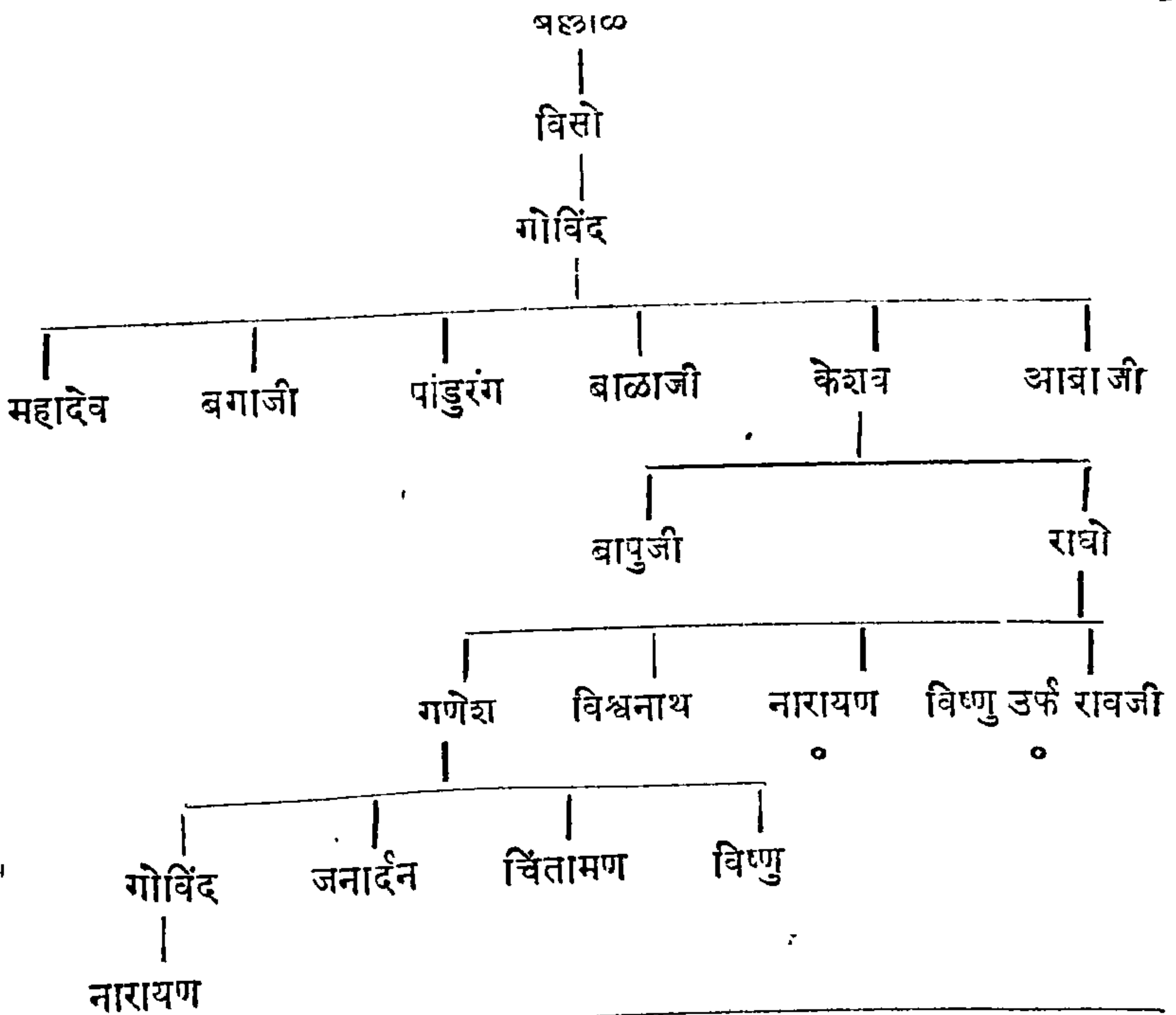
खंड १ ला

पृ.	ओळ	अशुद्ध	शुद्ध
४५	१६	खेडेवजा,	खेडेवजा.
४८	६	ताबदार	ताबेदार
५१	९	पुरसा	पुरेसा
६३	७	मंक्काइड	मंक्काउड
६७	२२, २३	कोनकर	कोंडकर
८९	१	पनशनानंतर	पेनशनानंतर
९४	९	मडळांतील	मंडळांतील
१०८	२१	अवलंबूच	अवलंबून
११५	२१	alwas	always

चापेकर हे सर्व जरी मूळचे वेळणेश्वरचे^१ असले तरी आमच्या घराण्याची वस्ती खालापूर येथे सुमारे दोनशे वर्षांपूर्वीपासून आहे^२. आमच्या घराण्याचा मूळ पुरुष गोविंद विश्वनाथ हा खालापूरचा आला असावा. गोविंद हा माझ्या वडिलांचा निपणजा होय. माझा निपणजा केशव हा शके १७१२ साली खालापूरचा होता ह्याचा पुरावा मिळतो.^३

‘चापेकर’ पुस्तकांतून मूळ पुरुषापासून आमच्या घराण्यापुरती वंशावळ येथे देतो.

१. जिल्हा रत्नागिरी, तालुके चिपळूण. २. पूर्वी कुलाबा जिल्ह्यांतील पेठ्याचें ठिकाण होतें. ३. चापेकर पाहा.

गोविंद-केशव-रघुनाथ ह्या त्रयीत रघुनाथ उर्फ राघोबा हा माझा पणजा. राघोबा बापुजी नांवाचा भाऊ होता. परंतु तो निपुत्रिक निवर्तला असावा. कारण खालापूरची सर्व मिळकत राघोच्या वंशजांकडे आलेली दिसते. राघोला चार मुलगे होते. त्यांपैकी दोघांचा निर्वेश झाल्यामुळे खालापूरची मिळकत राघोचे दुसरे दोन मुलगे विश्वनाथ व गणेश ह्यांच्याकडे आली. विश्वनाथ व गणेश हे शके १७८१ साली विभक्त झाले. वांटपानंतर माझे आज्ञे गणेश हे लवकरच वारले असावे. कारण पुढे शके १७८८ मध्ये माझे वडील व त्यांचे तीन बंधू ह्यांच्यांत फारकत झाली. फारकतीची तारीख ३ नोवेंबर इ. स. १८६५ आहे. सर्व कागद माझ्या वडिलांच्या हातचा असून त्यावर रामचंद्र नारायण टिळक वस्ती जांभूळपाडा व लक्ष्मण चिंतामण डोंगरे राहणार पडघवली ह्यांच्या साक्षी आहेत. वांटपपत्रावर सर्व भावांच्या सहा आहेत. त्या 'चापेकर' अशा आहेत. माझ्या वडिलांच्या वांट्यास रु. ९-३-६ धान्याची जमीन आली. ह्या वेळीं घर समायिकांत ठेवले होते. ह्यावरून माझ्या आजोबांच्या हिश्यास रु. ३६-१४-० ची जमीन गेली होती असे दिसते. अर्थात् राघोच्या मालकीची जमीन खालापूरान्त रु. ७३-१२-० दस्ताची असावी. खालापूरच्या घरांत विसाजी रघुनाथ व गणेश रघुनाथ ह्यांचे दोन भाग पडले. आमच्या हिश्याच्या घराची वांटणी न करितां त्याची ४०० रु. किंमत करून तो निम्मा भाग माझे चुलते जनार्दन गणेश चापेकर यांस दिला. जनार्दन गणेश यांस बजाबा म्हणत. हे अलिबाग तालुक्यांत फेरणी कारकून होते. पेनशन घेऊन खालापूरस राहण्याचें त्यांनी ठरविलें होतें; म्हणून आपसांत समजुतीने त्यांस घर देऊन बाकीच्यांनी आपल्या वांटणीचे पैसे घेतले. माझ्या वडिलांनी विचार केला की, आगगाडीमुळे खालापूर आडमार्गावर झालें. बदलापूर मुंबई व पुणे यांच्यामध्ये आगगाडीच्या रस्त्यावर आहे; मुलांच्या शिक्षणाच्या दृष्टीने सोयीचें आहे; ह्यामुळे ते बदलापूर येथे येऊन कायम झाले. येथे ओकांकडे त्यांचें आजोळ हें कारण बदलापूरची निवड करण्यास पुरेसें होतें. ओकांकडून घर बांधण्यास जागा फुकट मिळाली. आणि श. १७९८ त त्यांनी घरहि बांधलें. त्या वेळीं ते मोहोपाच्यास असत. याप्रमाणे खालापूरचा आमचा संबंध तुटला. माझ्या आठवणींत मी खालापूरस कधीच नव्हतां. माझ्या वडिलांनी खालापूरची जमीन पुढे विकून टाकली.

आज आगगाडीच्या रस्त्यावर असलेल्या गांवांना जसे महत्त्व प्राप्त होतें तसे पूर्वी रहदारीच्या रस्त्यावर असलेल्या गांवांना होतें. खालापूर गांव पुणे पनवेल रस्त्यावर असल्यामुळे भरभराटीचें होतें. तेथे ब्राह्मणवस्ती मोठी होती.

१. ह्या साली घराची वांटणी झाली. पुढे शके १७८४ साली जमिनीची वांटणी झाली. २. जिल्हा कुलाबा, तालुके पनवेल.

किलोसकर कंपनीचे एका काळीं असलेले मॅनेजर त्रिंबक नारायण साठे ह्याच गांवचे.

माझ्या आजाना गणेशबाबा म्हणत. हे घरीं असत. देवभोळे असावेत. आमच्याकडे देवीची मूर्ति आहे ती दंडाला बांधून सोवळ्यांमध्ये असत असें मी वडील चुलत्यांना म्हणतांना ऐकलें आहे. ही मूर्ति सध्या आमच्या देवांत असून ती दंडाला बांधतां येईल अशी आहे. राघोच्या मुलांत गणेशबाबा हे सर्वांत वडील. विसाजी रघुनाथ उर्फ विसूनाना यांस मुलकी खात्यांत नोकरी होती. ते श. १७८४ त पंढरपुरास गेले होते. तेथच्या बडव्याच्या वहीतील उतारा येणेंप्रमाणे :— “विसाजी रघुनाथ चापेकर श. १७८४ पौष शु. ११ ठाण्यास खजिन्याकडे कारकून; राहाण्याचें ठिकाण काणेवाडी.” माझ्या चुलत-आजीच्या बोलण्यांत असें येत असे की, विसूनाना हे महाडास बदली मामलेदार होते. त्या वेळीं हिंदु-मुसलमानांचा दंगा झाला. मामलतदारांनी सरकारांत लिहिलें की, येथे बंड झालें आहे फौज पाठवावी. फौज आली. पाहतात तों जाग्यावर कांही नाही. याचा परिणाम विसूनाना मामलतीवरून कारकुनीवर आले !

माझे बाबा आपल्या वडिलांचे प्रथम चिरंजीव व मीहि त्यांचा वडील मुलगा. विसूनानांनी गोविंदराव (माझे वडील) व बजाबा यांस मामलेदार कचेरींत लावून दिलें होतें. माझे वडील तलाठी होते. त्या वेळीं तलाठ्यांचा पगार रु. ९, १२, १८ असा असे.

माझ्या वडिलांची आई म्हणजे गणेशबाबांची पत्नी ही बदलापूरच्या ओकांची माहेरवाशीण. गोपाल केशव ओक व त्यांची पत्नी रखमाबाई यांची एकुलती एक कन्या दुर्गा ही माझ्या वडिलांची आई.

माझ्या वडिलांना एकच बहीण होती. ती म्हणजे माझी आत्या बेलापूरच्या मेहेंदळ्यांकडे दिलेली होती. तिचें नांव मथू उर्फ रखुमाई. रूपाने व वर्णाने ती माझ्या वडिलांसारखी होती. माझ्या वडील चुलत्यांत ब्रज्या काका एकटेच गौरवणीं होते.

माझे वडील उंच, मरदार, सकस हाडाचे, निमगोरे असे होते. अखेरच्या दुखण्याशिवाय त्यांना दुखणें आलेलें मीं कधी पाहिलें नाही. अतिसाराच्या विकाराने ज्येष्ठ वय २ शके १८१९ (ता. १७-६-१८१७) या दिवशीं ठाण्यास मी वकिली करीत असतां त्यांचें देहावसान झालें. मृत्युसमयीं ते पांसष्टीच्या घरांत असावे. गोविंदराव अत्यंत पापभीरू होते. पण मला आश्चर्य वाटतें तें हें की, त्यांना संध्येच्या पलीकडे कांही येत नसे. देवपूजा माझी आई करी. माझे चुलते बजाबा व विष्णुपंत हे संध्या, पूजा, ब्रह्मयज्ञ, तर्पण, वैश्वदेव

इ० नित्यकर्म यथासांग करीत. गणपति-अथर्वशीर्ष, सौर, रुद्र ह्यांचा अभिषेक करून ते पंचायतनपूजा करीत. माझे बाबाच एकटे 'गृहस्थी' पेशाचे कसे निघाले समजत नाही. मुंग्यांना साखर घालण्याचा त्यांचा दैनिक क्रम असे. माझा धाकटा भाऊ गोपाळ हा दिसण्यांत अगदी आपल्या वडिलांच्या वळणावर गेला आहे. आमचे बाबा एकादशीहि करीत नसत. मी वयाच्या तेराव्या वर्षापासून एकादशी करीत आहे. मला हें वळण मुंबईस लागलें. मी बदलापुरास आलों आणि एकादशी पडली तर बाबा एकादशी करीत नसतांना आपण करणें मला रुचत नसे; म्हणून मी आपला उपास मुद्दाम मोडी.

माझ्या वडिलांमध्ये प्रामाणिकपणा हा प्रमुख गुण होता. त्या काळीं सुद्धा त्यांनी नोकरीत असतांना पैसे खाल्ले नाहीत की कोणाचें लोभाने अथवा द्वेषाने नुकसान केलें नाहीं. कोणाचेंहि काम ते यथाशक्ति करीत. त्यांच्या सजांतील लोक त्यांना या गुणामुळे चाहात. कोणाचे पैसे उसने काढले व अमुक दिवसांत देईन म्हणून त्यांनी म्हटलें असलें व त्या मुदतींत देणें झालें नाही तर ते एक दिवस अगोदर आपण त्या इसमाकडे जाऊन वेळेवर पैसे परत करणें माझ्या हातून होणार नाही म्हणून कळवीत. ज्याच्याकडून पैसे आणले त्याला आपल्या घरी पैसे मागण्यासाठी खेटे मारावयास लावणें त्यांना खपत नसे. त्यांच्याकडे कोणी कधी पैसे मागण्याकरता आलेला मला माहीत नाही. त्यांचें वय झालें तेव्हा त्यांनी मला बरोबर घेऊन ज्यांचें देणें होतें त्यांची रुजवात करून दिली. मुलाला घेऊन तुम्ही कां आलां, तुमच्याकडे पैशाची मागणी कोणी केली होती, असेंच प्रत्येकजण म्हणे. सावकार लबाड व प्रामाणिक दोनहि प्रकारांनी युक्त असतात. कूळ असेल तसें ते वागतात. माझ्या नोकरीत माझा कल थोडासा सावकाराच्या बाजूने असे, त्याचें कारण माझ्या मनावर लहानपणीं झालेला हा ग्रह होय. माझे स्नेही रावेरकर सब्-जज हे सावकाराच्याविरुद्ध असत. त्यांचें माझे बोलणें होई तेव्हा देशावरच्या सावकारांचा तुम्हांला अनुभव नाही असें ते मला म्हणत. हें खरेंहि असेल. कोकणांत अनुभव निराळा होता. आणि शेतकरी कायदा कोकणांत लागू करून सरकारने कुळांचें अहित केलें आहे असें माझे ठाम मत आहे. त्यामुळे अप्रामाणिक सावकारांच्या हातीं सावकारी गेली; पठाण लोकांनी ह्या संधीचा पूर्ण फायदा घेतला.

माझ्या वडिलांच्या दोन बायका झाल्या. पहिली बायको मोहोपाडच्या पळणिटकरांकडची होती. कदाचित् याच कारणामुळे त्यांचें वास्तव्य बरींच वर्षे मोहोपाड्यास झालें. ह्या बायकोपासून त्यांना एक मुलगा झाला होता असें ऐकिवांत आहे. तो अकालीं मेल्यामुळे पहिल्या स्त्रीचा परिवार पाठीमागे कांही राहिला नाही. त्यांची दुसरी पत्नी म्हणजे माझी आई ही तुपगांवचे (ता.पनवेल, जिल्हा कुलाबा) महादेव लक्ष्मण गोडबोले ह्यांची कन्या. हे मुंबईस कस्टम

ऑफिसमध्ये होते. मला हे माझे आजोबा चांगले आठवतात. ते शरिराने उंच व प्रकृतीने सुदृढ होते. रात्री जेवण झाल्यावर आग्ही मुलें त्यांचे पाय चेपीत असूं. लहानपणी मी जेवण्यास त्यांच्याजवळ बसें. पेला-पळी, तांब्या व गुजराथी नमुन्याचा जेवणाचा थाळा ही त्यांची नित्य वापरांतलीं चांदीचीं मांडीं तशींच्या तशींच मीं जतन करूं ठेविलीं होतीं. थोड्या वर्षीपूर्वीच त्यांचें रूपान्तर झालें. 'महादु-बाबा' यांचा आहार चांगला होता. हल्लीं मात पचत नाही म्हणून तो खाण्यांतून कमी होत चालला आहे. परंतु माझ्या बायकोचे आजे व माझे आजे ह्यांचा माताचा आहार दांडगा असे. थाळा भरून मात, वर वरण व माताच्या राशींत खळगीं करून त्यांत पावशेर तूप असें त्यांचें पहिलें जेवण असे. माझे आजोबा मेले तेव्हा मी मुंबईसच होतो. मी लहान होतो तरी मला त्यांचें अखेरचें दुखणें आठवतें. शिलकी पैशाच्या दृष्टीने कदाचित् नसेल पण राहणीच्या दृष्टीने माझे आजोळ श्रीमंतांत मोडण्यास हरकत नाही. कस्टमच्या व्यापाऱ्यांशीं हमेशा संबंध येत असल्याकारणाने आजोळीं खाण्यापिण्याच्या पदार्थांची रेलचेल असे. बेदाणा, बदाम, सुखे अंजीर, खारका, खडीसाखर वगैरे मेवा आम्हांस लहान-पणीं मनसोक्त खावयास मिळे. हल्ली तुपाचे जस्ती डबे असतात; पूर्वी डब्यां-पेक्षांही मोठे बुधले असत. असे तुपाचे बुधले घरांत येत. ऑफिसांतून आल्या-वर आजोबांचे खिसे चाचपून पाहण्याची रीतच पडली होती. हे श्रम वायां जात नसत. खिशांत कांही तरी पैसे सांपडत. पासनोटरायटर असल्यामुळे दररोज हातांत पैसा येई. मुंबईंत धुसवाडींत आमच्या आजोबांनी बांधलेलें घर अद्यापि आहे. तथापि बांधल्यानंतर त्यांना पोटदुखीची व्यथा जडल्याने हें घर आपणांस हितावह नाही अशा समजुतीने त्यांनी तें विश्वनाथ नारायण मंडलिकांना ९५०० रुपयांस विकलें. खरेदीखताची तारीख ६ नोव्हेंबर सन १८६२ असून त्याच्या-वर साक्षी भाऊदाजी, लक्ष्मीदास खिमजी, पांडुरंग बळिभद्र व कान्होबा गणपत-राव ह्यांच्या आहेत. घराखालील जागा गोविंदजी जीवनजी नांवाच्या इसमाकडून महादेव लक्ष्मण गोडबोले ह्यांनी तारीख १ फेब्रुवारी सन १८५८ रोजी १९१२ रु. १० आ. इतक्या किंमतीस विकत घेतली होती. ह्या जागेवर जुने घर कदाचित् असेल पण हल्लीचें घर आमच्या आजोबांनी बांधलें असें मला ऐकून माहीत आहे. घराखालील व सभोवारच्या जागेचें क्षेत्र ८२६ $\frac{१}{२}$ चौ. यार्ड होतें. ह्या जागेच्या पूर्वेस व उत्तरेस नसरवानजी मंचरजीशेट यांच्या परसाची भित्त, दक्षिणेस रस्ता व पश्चिमेस सखाराम शंकराजीचें घर व अलीकडे भंग्याला जाण्यायेण्याचा बोळ ह्याप्रमाणे चतुःसीमा होत्या. मंडलिक तेव्हा त्याच घरांत भाड्याने राहत. घरांत नैवेद्य-वैश्वदेव व्हावा म्हणून इतरांस न विकतां त्यांनी तें

१. जेथे जेथे केवळ बायको हा शब्द मी वापरला आहे तेथे तेथे माझी पहिली बायको म्हणून समजावें.

थोड्या सवलतीने मंडलिकांना दिले. रावसाहेब पुढे मलबार हिलवर राहण्यास गेल्यावर ह्या घरांत यशवंत वासुदेव आठव्ये, राजारामशास्त्री बोडस वगैरे राहत. आता बाळासाहेब मंडलिकांनीहि ते विकून टाकलेले ऐकतो.

माझ्या आजोबांना बाळकृष्ण व विठ्ठल असे दोघे माऊ होते. सर्वांत विठ्ठल वडील व बाळकृष्ण कनिष्ठ. तिघां भावांची वस्ती मुंबईस फार वर्षांपासून होती असे दिसते. कारण इ. स. १८४६ सालीं त्रिवर्ग बंधु विभक्त झाले तेव्हा ते मुंबईस होते. बाळकृष्णाचे नातू प्रो. वामन नारायण गोडबोले, एम्. ए., हे हयात आहेत.

माझी आजी म्हणजे आईची आई ही नागांवच्या सोवन्यांची मुलगी. तिला गणेश नांवाचा एकच माऊ होता. बहिणी सखू, अंबा व कृष्णा अशा तीन होत्या. सखू व कृष्णा ह्या नागांवच्या अनुक्रमे कुंटे व केळकर ह्यांच्याकडे पडल्या असून अंबा ही किहीमच्या साठ्यांकडे दिली होती. मी ह्यांपैकी कृष्णा म्हणजे कुसामावशी हिला पाहिली आहे. अठराविश्वे दारिद्र्य असूनहि मनुष्य निर्लोभी व प्रामाणिक असू शकतो ह्याचें उदाहरण म्हणजे आमच्या कुसामावशीचा मुलगा बाळूमामा होय. ह्यांचा वडील मुलगा नथू हा भिक्षुक असूनहि बाणेदार होता. बुद्धीनेहि फार तल्लख असे. त्याने अनेक कला साध्य करून घेतल्या होत्या. कीर्तन करी, सूत काढी, कापड विणी, माती-लांकडाची चित्रे करी. एकदा त्याने गवताचा कुत्रा केला होता. तो इतका उत्कृष्ट साधला होता की त्याला पाहून खरे कुत्रेहि भुंकू लागले. आमच्या समाजांत गुणांचें चीज करणारे पुढारी नसल्यामुळे अनेक गुणी माणसें दारिद्र्यांत खिचपत मृत्युमुखी पडतात. समाज त्यांच्या गुणांना मुक्तो. ह्याला जबाबदार कोणीच नाही काय ?

कुंट्यांकडील मावशीचे चिरंजीव बाळूमामा (विष्णु वासुदेव) कुंटे हे बोर्डी खत्तलवाडा ह्या ठिकाणीं ठाणें जिल्ह्यांत शाळामास्तर असल्याकारणाने त्यांचा माझा बाळूमामा केळकरांप्रमाणे निकट संबंध होता. साठे मावशीचे चिरंजीव गणेश सखाराम साठे मी रेवदंड्यास आजोळीं असतांना आमच्याकडे येत. ते रेवदंड्यास आले की बहुधा म्हशीचें दूध काढण्याचें माझ्या मावशीचें नेहमीचें काम त्यांच्याकडे जाई. ते दूध मोठ्या शिताफीने जलद काढीत. त्यामुळे नेहमीहून दूध अधिक निघे असा आमचा समज असे.

माझी आजी मी ठाण्यास असतांना इ. स. १८९६ व १९०० ह्यांच्या दरम्यान आमच्या येथेच वारली. आजीची पितृत्रयी रघुनाथ, विष्णु, बापू; गोत्र भारद्वाज, उपनाम सोवनी (सोहनी). माझ्या पंजोळचा आता निर्वेश आहे. माझ्या मामांचे मामा गणपतराव ह्यांना नारायणराव नांवाचे एक चिरंजीव होते. परंतु त्यांस मूलबाळ झालें नाही. माझ्या आजीचें आजोळ रेवदंड्याच्या परांजण्यांकडे होतें. ह्यांचें घर कोटाबाहेर होतें.

माझी आई गंगामाई (माहेरचें नांव) हिला तीन बंधू व दोन बहिणी होत्या. गणेश, रामचंद्र व चिंतामण हे बंधू; वेणू व काशी ह्या बहिणी. पैकीं गणेश व वेणू ह्यांस मी पाहिलेलें नाही. गणपतराव लग्न होऊन मेले. त्यांस माहिमच्या दांडेकरांची मुलगी केलेली होती. वेणू ही मोहोपाडच्या भिकू तात्या पळणिटकरांच्या मुलाला दिलेली होती. वेणूचा किंवा गणपतरावांचा वंश नाही. काशी कोहीळच्या कर्वीकडे दिली होती. हिला गोदूताई नांवाची एकच मुलगी होती. ह्या मावशीला मी माझ्या लहानपणापासून विधवा स्थितीत पाहत आलों. ही माहेरी म्हणजे माझ्या मामांकडेच असे. काशीमावशी सोलापुरास माझ्याकडे ज्येष्ठ वय ३ श. १८४१ (ता. १४ जून १९१९) ह्या दिवशीं दुपारीं ३ च्या सुमारास वारली. गोदूताई माझ्यापेक्षा मोठी होती. मुंबईस लहानपणीं तिच्या-बरोबर मी मराठी शाळेंत जात असें. ती लग्न होऊन क्षयाने मेली. नवऱ्याचे दुर्गुण विचारीला भोवले. रामभाऊंची पहिली बायको पेणच्या आगरकरांकडली. त्या लग्नाची हकीगत अंताजी विनायक कोल्हटकर—आमचे अंतूमामा—ह्यांच्या तोंडून अनेक वेळां ऐकली आहे. रामभाऊमामांची दुसरी बायको मोहोपाडच्या विष्णु सदाशिव सोमणांची मुलगी. लग्नानंतर रामभाऊंना महारोग जडला व त्यांतच चौक येथे सन १८८९ पूर्वी त्यांचा शेवट झाला. ह्यांना मूलबाळ झालें नाही. मुंबईस कस्टम ऑफिसांत त्यांस नोकरी होती. रामभाऊ थोडेसे रागीट, करारी व सडेतोड होते. माझ्या मामांपैकी तेव्हा कोणालाच मूलबाळ नसल्यामुळे सर्वांची माया माझ्या एकट्याच्या ठिकाणीं केंद्रीभूत झाली होती. एकंदरींत श्रीमंतींत मी वाढलों म्हटलें तरी चालेल. परंतु केवळ लाडिकपणा हें ह्या मायेचें स्वरूप नव्हतें. रामभाऊ मामा शिस्तीचा भोक्ता होता. मात्र तेव्हाच्या शिस्तीचे मार्ग निराळे असत. कितीहि श्रीमंत मनुष्य असला तरी आपलें धोतर उपरणें स्वतः धुण्याची वहिवाट होती. धोतर कसें आघाळावें, घाव कसा घालावा इ० गोष्टी जवळ बसून रामभाऊ माझ्याकडून करून घेई. आजपर्यंत मी आपलें धोतर मधूनमधून धूत आलों आहे. हल्ली धोतर धुण्याचा शोक लुप्त झाला आहे. धोतर धुणें, पिळणें, झाडणें, घडी करणें, पाणी मारून थापटणें ह्या क्रिया नीट झाल्या तरच धोतराला रंग चढतो व नेसण्यास आनंद वाटतो. असो. मी पहिल्यापासून जमाखर्च लिहीत आलों आहे. ह्याचें शिक्षणहि मला रामभाऊं-पासून मिळालें. माझ्याकडून लहानपणींसुद्धा ते घरचा जमाखर्च लिहून घेत. सारांश, माझी मावशी व रामभाऊमामा ह्यांच्याकडून मला वळण लागलें आहे. माझ्या आईबापांचा स्वभाव जरी माझ्यांत उतरला असला तरी त्यांच्यापासून मला कोणतेंहि वळण लागलें नाही. ह्याचें कारण लहानपणीं मी त्यांच्याजवळ नव्हतां हें होय. मुंबईहून मी बदलापुरास आलों म्हणजे मला परक्याकडे आल्या-सारखें वाटे. माझे कनिष्ठ मामा चिंतामण महादेव हे बदलापूर येथे आमच्या

धरी वारले (भाद्रपद शु. ७ श. १८३१ मंगळवार सकाळी १० वाजता ता. २१-९-१९०९). ह्यांची पहिली बायको काशीची. माझे आजे काशीयात्रेस गेले तेव्हा ते काशीस चार महिने राहिले होते. त्या मुकामांत हें लग्न झालें. अन्नपूर्णा हें ह्या माझ्या मामीचें नांव. ह्यांची दुसरी बायको वर्सईच्या टिळकांची. ती हयात असून तिला एक मुलगा आहे. चिंतूमामांच्या पहिल्या बायकोचा एक मुलगा होता. त्याला वेणगांवच्या जोशांची मुलगी केली होती. हा मुलगा प्लेगने १९०१ सालीं ठाण्यास आमच्याकडेच वारला.

मी आपल्या मामांच्या मामाला व त्यांच्या मामाला, तसेंच माझ्या मावशीच्या मावशीला व तिच्या मावशीला पाहिलें आहे. ही मावशीच्या मावशीची मावशी रेवदंड्यास गोडबोल्यांच्या घरी वारली. तोंडांत घास घेत असतां तिचें प्राणोत्क्रमण झालें. हिचे बंधु म्हणजे माझ्या मामांच्या मामांचे मामा, ह्यांचा कोणी तरी खून केला. त्यांचा दत्तक मुलगा व त्याची सासू ह्यांनी रात्री ओटीवर म्हातारा बाजेवर निजलेला असतां दगडांनी डोकें ठेचून त्याला ठार मारला असा आरोप होता. सेशनांत हीं दोनहि माणसें दोषमुक्त ठरलीं !

माझ्या आजोबांनी व मामांनी आपल्याजवळच्या दूरच्या नातेवाइकांना हरतऱ्हेचें साहाय्य केलें आहे असें असून त्या कुटुंबांचा जवळजवळ न्हास झाला असें म्हणण्यास हरकत नाही. औदार्य आणि व्यवहार ह्यांची सांगड घालणें अवघड आहे. माझ्या आजोळचें ऋण माझ्यावर इतकें आहे की तें फिटणें शक्य नाही.

आम्ही पांच भाऊ व दोन बहिणी अशीं सात अपत्ये आमच्या आईची. पैकी माझ्या खालचे दोन भाऊ काशिनाथ व केशव हे इ. स. १९०१ सालीं प्लेगने वारले. केशव बदलापुरास कांही कामासाठी ठाण्याहून आला होता तेथेच त्याला ताप आला व त्यांत अधिक श्रावण शुा १४ च्या दिवशीं त्याचा अंत झाला.

श्री

मुकाम बदलापूर

अधिक श्रावण शुा १४ मंगळवार

वि. वि. आपले घराच्या भिंती अजून सुरू झाल्या नाहीत. आज सुरू होणार होत्या. इतक्यांत एक अतिशय दुःखकारक गोष्ट झाली ती पत्री लिहिण्यास लेखणी चालूं शकत नाही. असो. चिरंजीव केशवनी एकादशीचा उपास वराच कडक केला होता व दोन दिवस ठाण्याहून बदलापुरास गुरुवारी आला तो स्टेशनवरून घरी येतांनी ते दिवशीं पर्जन्य फार होता व छत्री जवळ नव्हती. सर्व भिजतच आला. पुढे उपास जाहला थंड पाण्याच्या आंघोळी करीत असे असें समजलें व उपासाचे दिवशीं थंड पाणी रात्री फार प्यायला व तोच एकादशीस ताप येऊन दुसरे दिवशीं त्याला

उठणेची शक्ति राहिली नाही व द्वादशीस हाग ओक सुरु जाहली व ताप तर फारच होता. परसाकडे अंथरुणावर होई. पुढे बंदीचें औषध दिलें. परसाकडचें बंद जाहलें. ताप फार; शुद्ध नाही. काल सोमवारी अति ताप होऊन सायंकाळीं याची चऱ्या एकदम बिघडली सोमवारी रात्री ९॥ मद्रासुचे सुमारास याचा अंत जाहला. देवाज्ञा जाहली. ईश्वर इच्छे-पुढे इलाज नाही. आयुष्यमऱ्यादा तेवढी. उपाय नाही. औषध उपचार साधारण सुरु होते. कळावें.

विष्णु विश्वनाथ ओक

काशिनाथ ठाण्यास अ. श्रावण वा १ च्या दिवशीं प्लेगला बळी पडला. काशिनाथ कस्टम ऑफिसांत पासनोटरायटर म्हणून काम करीत असे. त्याला चिंचणीच्या भटांची मुलगी केली होती. तीहि नवऱ्यानंतर सात दिवसांनी प्लेगनेघ मेली. मी त्या वेळीं अलिबागेस नोकरिवर होतो. एका आठवड्यांत पांच माणसें आमच्या घरचीं त्या वर्षीं प्लेगच्या सार्थीत गमावलीं ! त्या प्रसंगाची आठवण झाली म्हणजे अद्यापि माझे शरीर भीतीने थरथरतें.

Thana 4th August 1901

To

The Members of the Managing Committee
M. S. & L. C. Fund
Thana.

Gentlemen,

It exceedingly touches my heart to have to report to you the premature death of Mr. Kashinath Govind Chapekar, a member of our Fund, from plague on 1st instant at his residence at Thana. I cannot but give expression to my personal feelings that in Mr. Kashinath I found a sympathetic, agreeable and loving friend which qualities not only won my heart but even of those who had frequent occasions to talk to and deal with him. In days to come Mr. Kashinathpant would have proved a worthy comrade to those who have perhaps not had sufficient opportunities to know him. The fund suffers much in having lost a very sympathetic and agreeable

member. I hope that the Committee will send a letter of condolence to his brother and prove their appreciation of his qualities.

2. I also beg to report under the circumstances of the removal of the family of Mr. Kashinathpant I have in anticipation of your sanction paid his balance to his brother and obtained receipt therefor to which you will please accord your sanction.

I have etc.
(Sd.) V. L. Kale
Secretary.

Resolution of the Committee passed on 6th August 1901.

“It has cast a gloom on the body of the Fund by the premature and lamentable death of Mr. Kashinath Govind Chapekar, a member of this institution, and the Committee in appreciation of the deceased member's qualities put on record their sad grief on that account.”

(Sd.) Narayan G. Atre
(Sd.) Vaman V. Kane
(Sd.) Narhar W. Ghanekar
(Sd.) Vinayak V. Dhairyawan
(Sd.) R. G. Phansalkar

Members of the Mg. Comm.

Copy forwarded with compliments to Rao Saheb N. G. Chapekar, Sub-Judge, Alibag, for information.

Thana. }
7-8-0. }

V. L. Kale
Secretary.

माझी मामेभाऊ बग्या अ. श्रावण शुा १५ ला निवर्तला. ह्याप्रमाणे तीन दिवस लागोपाठ मृत्यु झाले. केशव व काशिनाथ ह्यांची वयें मरणसमयी अनुक्रमें १८ व ३० अशीं होती. माझी बहीण सौ. भीमाबाई ही सोलापुरास माझ्याकडे निवर्तली.^२ तिला एक मुलगा व एक मुलगी. मुलगी धुळ्यास मी असतां तेथे वारली; मुलगा दत्तात्रेय विनायक पेंडसे, एल्.एम्.इ., साखरवाडी येथे साखरेच्या कारखान्यांत एंजिनिअर म्हणून काम करीत आहे.

माझी पहिली बायको हणेंचे नारायण जनार्दन जोशी ह्यांची एकुलती एक कन्या सखू. माझे लग्न हणेंस स. १८८५ सालीं फाल्गुन महिन्यांत झालें. मी

१. महादेव चिंतामण गोडबोले. २. श. १८४१ (१९१९ आगस्ट).

तेव्हा इंग्रजी सहाय्या इयत्तेंत होतो. नारायण जनार्दन ह्यांना कस्टम ऑफिसांत नोकरी होती. ते मॅट्रिक झालेले होते. धुसवाडींत नारायण विश्राम दळव्यांच्या चाळींत राहत. त्यांचे वडील जनार्दन दाजी ह्यांसहि कस्टममध्येच नोकरी होती. माझ्या लग्नाच्या वेळी जनार्दन दाजी हे ग्रॅचुइटी घेऊन घरी बसले होते. माझ्या लग्नापूर्वीच माझी सख्खी सासू वारली होती व नारायणरावांनी दुसरें लग्न केलें होतें. ही द्वितीय पत्नी केळशीच्या महाजनांच्या घराण्यातील. पहिली पत्नी दापोली तालुक्यातील कर्देगांवच्या विश्वनाथपंत फडक्यांची मुलगी. माझ्या सख्ख्या सासूला रामचंद्र नांवाचा एकच भाऊ होता. तो प्लेगने मुंबईस असतांना अल्पवयांत वारला. त्याला लक्ष्मण नांवाचा मुलगा आहे. तो मॅट्रिक झाला असून कस्टम खात्यांत लागला आहे. माझे आजे महादेव लक्ष्मण गोडबोले व माझ्या बायकोचे आजे जनार्दन दाजी जोशी ह्यांचा स्नेहसंबंध होता. गोडबोल्यांचें मुंबईहून बिन्हाड हाललें तेव्हा मी नारायणराव जोशांकडे राहण्यास गेलों. त्यांनीच मला ठेवून घेतलें. म्हणजे माझ्या तेराव्या वर्षापासून तो एल्.एल्. बी. होऊन ठाण्यास वकिली करण्याकरिता जाईपर्यंत मी नारायणराव जोशांकडे होतो. नारायणरावांनी आपली मुलगी सखू मला देण्याचें ठरविलें. मुलगी हणेंस लहानाची मोठी झाल्यामुळे आमच्या घरच्या मंडळींनी, विशेषतः वडिलांनी, पाहिली नव्हती. सारांश, मुलगी न दाखवतां व पाहतां लग्न झालें.

कोंकणांत लग्नांतली एक चाल समजसपणाची, शास्त्राला धरून आणि म्हणून अनुकरणीय आहे. विवाह हा मुख्यतः कन्येचा संस्कार असल्यामुळे वरपक्षाला फारशी तोशीस लागत नाही. मुलाकडील पानसुपारी तर नाहीच पण जेवणावळहि नसते. माझ्या वडिलांनी ह्याचा पूर्ण फायदा घेतला. हुंड्याचा प्रश्नच कोणी काढला नाही. पुढे लग्नांत हुंडा न घेण्याचा मी निर्धार केला त्याला माझ्यापासून आपोआप प्रारंभ झाला. मात्र ह्या संबंधामुळे मला घरजावयाचें स्थान पतकरावें लागलें. माझा भाऊ गोपाळ, मामेभाऊ महादेव गोडबोले, माझे तीन मुलगे बापू, रघू व मधू ह्यांच्या लग्नांतहि मी हुंडा घेतला नाही. असो. माझ्या बायकोच्या सप्तमस्थानी वृषभेचा म्हणजे उचीचा चंद्र होता. तिचें मन थोर असण्याचें कारण हा वृषभेचा चंद्र हें असावें.

हणेंस माझे लग्नानंतर वारंवार जाणें होऊं लागलें व जोशी घराण्याशीं मी अगदी समरस झालों. नारायणरावांचा मोठा गुण म्हणजे त्यांनी जन्मभर कुटुंबपोषण केलें. त्यांचे वडील जनार्दन दाजी व आई पुष्कळ वर्षे हयात असल्यामुळे एकत्र कुटुंबाचा बोजा त्यांच्यावर पडला. त्यांना तीन भाऊ होते. वडील बंधु कुशाभाऊ घरी असत. ते हणें गांवचे पोलीस पाटील होते. परंतु फौजदारी खट-

त्यांत त्यांना शिक्षा झाली त्यामुळे पोलीस पाटीलकी त्यांनी गमावली. दुसरे बंधु गोविंदराव कोल्हापूर संस्थानांत गडइंग्लज येथे वकिली करीत. तिसरे बंधु पुरुषोत्तम हे ठाणें कोर्टांत उमेदवार होते. हे दोघे बंधु भर तारुण्यांत वारले.

नंतर माझे सासरे नारायणराव स. १९०० च्या सप्टेंबरांत नोकरीवर असतांना एकाएकीं मुंबईस निवर्तले.^१ त्यांचा एकुलता एक मुलगा चिंतामणि लग्न होऊन त्यांच्या मरणापूर्वी एक वर्ष आधी वारला होता. त्यामुळे नारायणरावांना पुत्रसंतान राहिलें नाहीं. दुसऱ्या बायकोपासून त्यांस चार मुली झाल्या. पैकी एकीचें लग्न त्यांच्या हयातींत झालें होतें. बाकीच्या तीन मुलींचीं लग्ने त्यांच्या पश्चात् झालीं. नारायणरावांच्या मरणानंतर त्यांचे वडील बंधु कृष्णाजी जनार्दन व पुतण्या भिकाजी पुरुषोत्तम ह्यांच्यांत वांटप मला करावें लागलें. त्या कामीं मला वडील बंधूनी अतोनात त्रास दिला.

माझ्या सासुरवाडच्या जोशांना कोंडकर जोशी म्हणत. जनार्दन दाजी हे ६०० रु. ग्रॅचुइटी घेऊन सन १८७६ सालींच घरीं जाऊन बसले होते. सन १८९२ सालीं ते ८० वर्षांचे होते. स. १८९२ च्या पूर्वी गोविंद व पुरुषोत्तम मयत झाले होते. नारायणरावांचे सर्व बंधु गांजेकस होते. त्यांचीं भांडणें होत. माझ्या लग्नांतच लग्नसमारंभाबरोबर त्यांचा कलहसमारंभ पाहावयास मिळाला. त्यामुळे सर्व संसाराचा भार नारायणरावांवर पडला. 'चिरंजीव नारायण हा त्या दिवसापासून (नोकरीवरून जनार्दन दाजी घरीं येऊन बसल्यापासून) सर्व प्रकारें घरांतील प्रपंचाची सोय पाहतो.' ह्या चार भावांपैकी एकाचाच वंश चालू आहे.

आम्ही आज तिघे भाऊ व एक बहीण अशीं चार भावंडे हयात आहोंत. माझ्याखाली बहीण कृष्णाबाई, तिच्या खाली बंधु चि. वासुदेवराव व त्यांच्या खालचे चि. गोपाळराव. आज ह्यांचीं वयें अनुक्रमें ६९, ५७, ५३ अशीं आहेत.

कृष्णाबाईचे पति ठाणें जिल्ह्यांत उंबरगांवास सरकारी डॉक्टर होते. त्यांचें नांव श्रीपाद हरि सहस्रबुद्धे. सुखभावी, दिलदार व मंडळींतले असल्यामुळे ते तेथे अत्यंत लोकप्रिय झाले होते. दुर्दैवाने स. १८९१-९२ च्या सुमारास जलोदराच्या विकाराने त्यांचें देहावसान झालें. श्रीपादरावांची आई म्हणजे कृष्णाबाईची सासू अतिशय समजस स्त्री होती. कृष्णाबाईच्या लग्नांत सामूसासरा, दीर, नणंदा, भावजया वगैरे कुटुंबांतील सर्व माणसें हयात होती. विवाहोत्तर एकेक मृत्युमुखीं पडलें. कृष्णाबाईला एक मुलगा झाला होता तोहि मुंज होऊन मेला. इतकें झालें तरी त्या साध्वीने ही वाईट पायगुणाची म्हणून कृष्णाबाईच्या नांवाने कधी खडे फोडले नाहींत. तरुण मुलींना वैधव्य प्राप्त झालें असतां एक

१. त्यांच्या बायकोस फॅमिली पेनशन फंडांतून रु. ११-३-० दरमहा पेनशन ता.

१-१०-१९०० पासून सुरू झालें. २. जनार्दन दाजी ह्यांचें मृत्युपत्र.

आम्ही तिघे बंधू

चि. वासुदेव (आप्पा), मी, चि. गोपाळ

वर्ष सोवळ्या करण्याचें लांबवतात. अशा ह्या ओवळ्या स्थितींत लहान वयांत गंधउदकाला शिवू नये ह्याचें ज्ञान नसतें. आणि ह्या बाबतींत चुका झाल्या की सासवा यथेच्छ तोंडसुख घेतात. त्यांच्या ठिकाणी आपल्याच जातीच्या दुर्दैवी व्यक्तीविषयी दयेमायेचा लेशहि नसतो. ह्या दृष्टीने कृष्णाबाईची सासू अत्यंत समंजस बायको होती असें मी म्हटलें आहे. माझ्या मनावर असल्या वागणुकीचा परिणाम तत्काल होतो. मी माझ्या बहिणच्या अन्नवस्त्रासंबंधाने गोष्टहि काढली नाही. श्रीपादरावांचे बंधु बळवंतराव, त्यांची बायको व आई आणि माझी बहीण इतकी कुटुंबाचीं माणसें राहिलीं. श्रीपादरावांनी उंबरगांवाला जमीन घेतली होती; दागदागिने भांडीकुंडीं सर्व येथेच होती. बळवंतरावांना कोल्हापुरास नोकरी होती. त्यांना मूलबाळ नव्हतें व होण्याची आशा नष्ट झाली होती. त्यांच्या आईच्या मनाने घेतलें की, विजापुरास बळवंतरावांचे चुलतबंधु होते त्यांच्या संनिध राहावें. अर्थात् इकडील पसारा आटपून तिकडे जावयाचें. जमीन विकण्यास मी खुषीने संमति दिली. नंतर सर्व मंडळी विजापुरास जाऊन राहिली. तेथे बळवंतरावांनी सावकारी केली. बळवंतराव वारले; त्यांची बायको त्यांच्या पश्चात् कांही वर्षांनी वारली. आणि आता फक्त माझी बहीण शिल्लक राहिली. बळवंतरावांनी प्रतारणा केली नाही. जें होतें तें सर्व कृष्णाबाईच्या ताब्यांत आलें. इतक्या दिवस ती विजापुरास राहत असे. आता वार्धक्यामुळे आमच्याकडे येऊन राहिली आहे. तिची स्वतःची निर्वाहाची सोय आहे. भावजयीला न बुडविल्याची उदाहरणे फारशी आढळत नाहीत.

चि. वासुदेवराव हे हल्ली मुंबईस दुग्धमंदिर चालवितात. त्यांचें नागपुरासहि आपखी दुकान आहे. हे पूर्वी समर्थविद्यालयांत शिक्षक म्हणून होते. हात-मागावर कापड विणण्याची कला त्यांनी साध्य केली होती. दुर्भाटफोंडा (गोवा) येथे ते कांही दिवस कापड विणण्याचें शिक्षण देत असत. आमच्या घरांतसुद्धा एक जपानी भाग होता. मी त्या मागावर कापड काढलें आहे. मागावर आम्हीं पैसे घालविले तसे मी ठाण्यास वाकिली करीत असतां शेतीवर घालविले आहेत. ठाण्या-शेजारी येऊर येथे शेती खरेदी करून कुळें ठेवून शेती केली आहे. धंदा नवीन असला म्हणजे फसण्याचा संभव पुष्कळ असतो. माणसें लावून येऊरच्या जमिनीतलें गवत कापलें; तें ठाण्यास बंदरावर आणलें; गलबत ठरविलें. बंदरावर मला हजारीं १४ रु. भाव येत होता. मला वाटलें दगदग करावी लागली ती केली आता मुंबईस दलालाकडे गवत पाठवून नफा मिळवावयाचा राहिला. म्हणून मी तेथे गवत न देतां मुंबईस पाठविलें. कल्याणचे वासुदेव हरि भिडे ह्यांच्या माहितीच्या दलालाच्या नांवावर गवत पाठविलें. दलालाने ७ रु. भावाने गवत विकल्याचें मला कळविलें तेव्हा मला किती वाईट वाटलें असेल ह्याची कल्पनाच केलेली बरी ! दलालावर फौजदारी खटला करण्याच्या हेतूने माझे स्नेही

सॉलिसिटर दत्तोपंत वैद्य यांच्याकडे गेलों. पण त्यांनी त्या भानगडीत न पडण्याचा सल्ला दिला म्हणून बरें झालें; नाही तर आधीच झालेल्या नुकसानीत आणखी भर पडली असती. येऊरच्या शेतीत ५०० रुपयांचा चाट मला लागला. मी नवखा धंदा करणारा आहे हें मुंबईच्या दलालाने ओळखलें. असो. वासुदेवरावांनी योग्य वय झालें असतां लग्न न करण्याचें ठरविलें. ते अविवाहित आहेत; त्यांची पैशाची मदत मला पुष्कळ होते. त्यांनी कैलास, भानसरोवर व मुक्तिनाथ अशा अत्यंत दुर्गम यात्रा केल्या आहेत.

कनिष्ठ बंधु गोपाळराव ह्यांस मी विजापूरकरांच्या आग्रहावरून समर्थ-विद्यालयांत घातलें होतें. प्रचलित शिक्षणपद्धतीने गाढवाचा घोडा होण्याऐवजी घोड्याचा गाढव होतो असें मी कोठे तरी लिहिलें होतें त्याचा आधार घेऊन विजापूरकरांनी मला लिहिलें : असें लिहिणाराने आपला मुलगा आमच्या शाळेंत कां पाठवूं नये ? मी त्या वेळीं राजापुस होतो. गोपाळ एकटाच शाळेंत जाणारा मुलगा होता. तेव्हा समर्थविद्यालयांत त्यास घालणें मला जवळजवळ भाग पडलें.

काचकारखाना काढण्याचें घाटत असतांना डॉ. गोविंदराव खेर यांस मी सुचविलें की, समर्थ विद्यालयाच्या शेजारी तळेगांवास कारखाना स्थापन होईल तर त्या विद्यालयांतील मुलांची मोठी सोय होईल. गोविंदराव पैसाफंडाचे तेव्हा चिटणीस होते व त्यांची माझी चांगली ओळख होती. समर्थविद्यालयांत गोपाळाला घातला खरा पण मला मोठी जबाबदारी वाटे. सरकारी नोकरीचा रस्ता बंद झाला. खासगी धंद्यांत पडून निर्वाह करणें प्राप्त होतें. त्या काळांत ही चिंता वाटणें साहजिक होतें. सुदैवाने काचकारखान्यांत त्याचें चांगलें चाललें. पैसाफंड कमिटीने गोपाळ, चांदोरकर आदि मंडळींना हुसकून लावलें तरी त्यांनी आपल्या हिमतीवर दुसरा कारखाना मुंबईस काढला. तो भरभराटीत आहे. गोपाळराव ह्यांस एक मुलगा व एक मुलगी अशीं दोन अपत्ये आहेत. मुलगा अनंता हुशार आहे. तो नेहमी फर्स्ट क्लासांत पास होतो; त्यामुळे आता कांही काळजी वाटत नाही. चि. गोपाळराव हे अमेरिका व जपान येथील काचकारखाने पाहून आले आहेत. त्यांची पत्नी तासगांवचे डॉ. माधव शंकर सोवनी यांची मुलगी.

सात मुलगे व तीन मुली अशीं मला दहा अपत्ये आज आहेत. माझे दोन मुलगे व एक मुलगी अशीं तीन मुलें लहानपणीं निवर्तलीं. मोठी मुलगी यमव्राई ही प्रो. डॉ. वा. गो. परांजपे ह्यांची पत्नी. परांजपे हे फर्ग्युसन कॉलेज-मध्ये प्रोफेसर आहेत. पॅरिसमध्ये डी. लिट्. ही पदवी त्यांनी मिळविली आहे. मुंबई विद्यापीठाचे ते एम्. ए. व एल्एल्. बी. आहेत. मुंबई विद्यापीठाच्या

सीनेटचे ते सभासद आहेत. त्यांना चार मुलगे व दोन मुली. एक मुलगा जन्मतःच बहिरा मुका असल्यामुळे निरुपयोगी आहे. तथापि तो फार हुशार आहे. सगळ्यांच्या जन्मतिथि त्याला माहित असून तो केव्हाहि त्या लिहून दाखवतो. दिवसास काय घडलें; कोण केव्हा आलें; कोणाचें लग्न केव्हा झालें इ० नोंदी तो रोजनिशींत दररोज करून ठेवतो. बाकीचे सर्व मुलगे विद्यासंपन्न आहेत.

माझी दुसरी मुलगी चि. मथूबाई ही सॉलिसिटर गंगाधर विश्वनाथ गोखले यांची पत्नी. हिला दोन मुलगे व दोन मुली. थोरली मुलगी जी. ए. आहे. ह्या मुलीचें लग्न झालें आहे.

माझ्या दोनहि मुली आपल्या आईच्या वळणावर गेल्या आहेत. बायकांच्या जातींत त्यांच्याइतक्या सुस्वभावी क्वचित् आढळतील. संसार सुखाचा होण्यास पदवीधर बायकोपेक्षा सुस्वभावी बायकोची आवश्यकता असते.

माझा थोरला मुलगा यशवंत एल्.एल्.बी. असून ठाप्यास वकिली करतो. त्याला धुळ्याचे समर्थभक्त शंकर श्रीकृष्ण देव यांची मुलगी दिलेली आहे. त्याला एक मुलगा व दोन मुली आहेत.

दुसरा मुलगा लक्ष्मण हा बी.ए. असून पीएच्.डी.करता प्रबंध लिहित आहे. ह्याने लग्न केलें नाही.

तिसरा मुलगा रघुनाथ एम्.ए. असून सर परशुरामभाऊ कॉलेजमध्ये जर्मन शिकवीत असतो. त्याचें लग्न झालें असून त्यास एक मुलगी आहे.

हा माझ्या पहिल्या बायकोचा परिवार.

माझी दुसरी बायको पुणें जिल्ह्यांतील खेडचे गंगाधर वीरेश्वर दाते यांची मुलगी. मी खेडास असल्यामुळे माझी त्यांना माहिती होती. ही मुलगी पसंत करण्याचें मुख्य कारण हेंच. मला मुलगी देणारांनी माझ्या मुलांची संख्या किती ह्याची विचारपूस करणें साहजिक होतें. पण मला तें नको होतें. नवऱ्याने आपली बायको आपण पाहावी-निवडावी ह्या पोरकट बडबडीवर माझा विश्वास कधीच नव्हता. तेव्हा मुलगी पाहण्याचें काम मी रामभाऊ बाळांवर सोपविलें होतें.

माझी पहिली बायको जुन्नर येथे न्युमोनियाने वारली. पुनः लग्न करण्याच्या विचाराला मनांत क्षणभरहि थारा मिळेना अशी तेव्हा मनःस्थिति होती. बायकोच्या अंगावरचें दागिने विकावयाचे योजिलें. मला बाजाराची माहिती नसल्याने विष्णु अण्णा ओकांना वडील माणूस ह्या नात्याने दागिने विकावयास सांगितलें. परंतु माझ्या अंगावर खेकसून दागिने विकावयाचे नाहीत म्हणून म्हणाले. मला त्या वेळीं विष्णु अण्णा वैऱ्यासारखे वाटले. अर्थात् पुनः लग्न केलें पाहिजे असा

१. रा. व. रामचंद्र केशव बाळ, फ. सबज्ज, व पुढे फलटण, जमखिडी वगैरे संस्थानांचे दिवाण.

त्यांच्या रागावण्याचा अर्थ होता, पुढे त्यांना न कळवितां मीं दागिने विकून टाकले सुद्धा. अशा ह्या निश्चित स्थितींत कांही काल गेला. स्नेही सोबती लग्नाचा आग्रह करीतच होते. पुढे एकटें राहाण्याच्या अडचणी मासूं लागल्या. मुलें लहान. थोरल्या मुलाचीच काय ती मुंज झाली होती व थोरल्या मुलाचें लग्न झालें होतें. शेवटीं लग्न केलें तर ? हा विचार मनांत येऊं लागला. मीं धुव्यास होतो. एका रविवारीं मोहिले व फडणीस (दोधेहि फ. सबजज) माझ्याकडे आले. माझ्याकडून लग्न करतो असें त्यांनी कबूल करून घेतलें; आम्ही चहा प्यायलों; मीं लग्न करण्याचा मानस जाहीर केला. ह्याचा अर्थ मात्र असा नव्हे की, मोहिले, फडणीस किंवा अन्य स्नेही ह्यांच्या खातर मीं लग्नाचा निश्चय केला. मनोभूमि तयार होते तेव्हाच तेथे बीं रुजतें. अन्यथा नाही.

मीं पुनर्विवाह करावयास पाहिजे होता; आणि केलाहि असता. तितकें मनोधैर्य माझ्या ठिकाणीं होतें. परंतु माझ्या आईला ती गोष्ट मान्य होण्याजोगी नव्हती. आईला दुःख देऊनहि आपलें सुख पाहावें, आपली सुधारणेची हौस पुरवावी, अशा मताचा मीं केव्हाच नव्हतो. माधवराव रानड्यांनी पुनर्विवाह न करण्यांत चूक केली असें मीं केव्हाहि प्रतिपादन केलें नाही. आईला दुःख न देणें हें पहिलें कर्तव्य मीं समजतो.

शके १८३७ च्या वैशाखांत माझे दुसरें लग्न झालें. आज शके १८६५ सालीं ह्या लग्नाला २८ वर्षे झालीं. माझ्या पहिल्या पत्नीचा विवाहित काल इतकीच वर्षे होता. सन १८८५ त माझे लग्न झाल व सन १९१४ (ता. १७ मार्च) ती वारली. फाल्गुनांत लग्न झालें व फाल्गुनांतच अंत झाला ! मीं तिला गुरुस्थानीं मानली आहे ह्यावरून तिच्याविषयी मला काय वाटतें तें समजण्यासारखें आहे. तिच्या नांवाने फर्ग्युसन कॉलेजमध्ये बक्षीस ठेवण्याकरता डे. ए. सोसायटीला मीं १००० रु. दिले. शके १८३७ अधिक वैशाख शुा १ गुरुवार रोजची खर्चाची नोंद येणेंप्रमाणे—९२१ रु. हजार रुपयांची प्रॉमिसरी नोट फर्ग्युसन कॉलेजला कै. सौभाग्यवतीच्या नांवाने बक्षीस ठेवण्याकरता दिली. सोसायटीचें पत्र आल्यावरून आज जमाखर्च केला (ता. १५।४।१९१५).

दुसऱ्या बायकोचे चार मुलगे व एक मुलगी. हीं सर्व मुलें शिकत आहेत. पहिला आर्ट स्कूलमध्ये, दुसरा कॉलेजमध्ये, तिसरा हायस्कूलमध्ये व चौथा इंग्रजी पहिल्या यत्नेत. थोरल्या मुलाचें लग्न झालें आहे.

माझे सर्व मुलगे सुशील निघतील असा मला भरंसा वाटतो.

माझा व माझ्या आईचा विस्तार पुढीलप्रमाणे—

१ फाल्गुन वा ६ मंगळवार पहाटेस ४ वाजता; उजाडता बुधवार; तीथ सप्तमी; शके १८३५.

गोविंद

राधा

नारायण

B.A.,LL.B.

कृष्णाबाई

भीमाबाई

(वि. गो. पेंडसे)

वासुदेव

गोपाळ

उमा

रमा रमा

दत्तात्रय

(कमला)

अनंत B.E. course

सुलभा

सुशिला

विद्यासागर

सुमन

नीरा

श्यामला

यमू (सौ. सावित्रीबाई परांजपे)

प्रा. डॉ. वा. गो. परांजपे

M.A.,LL.B.,D.Litt.

मथू (सौ. उमाबाई गोखले)

साँ. गं. वि. गोखले

B.A., LL.B.

मनू

कमल

रघुनाथ

श्रीपाद

त्रिवक

वसंत

(सौ. मनोरमा)

(सौ. मनोरमा)

M.A.,Ph.D.

M.Sc.

पां.अ.जोशी B.E.

B.E.

कृ.व्यं.साने B.E.

छवू G.A.

(सौ. नीला तांबे)

पद्मनाभ

B.com., LL.B.

भालचंद्र

उषा

सुरेश

आशा

अ. गं. तांबे

B.A., LL.B.

रमेश

अशोक

विजय

वीणा

अजयकुमार

यशवंत B.A.,LL.B.

इंदिरा

लक्ष्मण

B.A.

रघुनाथ

M.A.

शांता

प्रभावती

अरुण

शालिनी

वासंती

गोविंद (मधुकर)

लता

श्रीकृष्ण

भगवान

त्रिवक

संजीवनी

२. बालपण

माझा जन्म मुंबईस घुसवार्डीत नारायण विश्राम दळवी ह्यांच्या घरांत शके १७९१ आपाढ कृष्ण १२ गुरुवारी रात्री आजोळीं झाला. तेव्हा त्रयोदशी लागली होती.

माझा नुसता जन्म आजोळीं झाला नाही तर माझे लालनपोषणहि तेथेच झालें. मुंज झाल्यानंतर मी पितृगृहीं नव्हतोच पण अगोदरहि फारसा नव्हतो. तान्हेपणांत आईजवळ असेन तेवढाच. मोहोपाड्यास व बदलापुरास मराठी शालेंत होतो, पण अल्पकाळ व मधून मधून. मुंबई येथे गोदूताईबरोबर मुलींच्या शालेंत जात असल्याचें आठवतें. शके १७९९ च्या मार्गशीर्षांत बाबा जरी नोकरांनिमित्ताने मोहोपाड्यास राहत तरी बिन्हाड बदलापूरच्या घरांत कायम झालें. श. १७९९ च्या पूर्वी मोहोपाड्यास माझी मुंज झाली होती. मोहोपाड्यास आमचें बिन्हाड भिड्यांच्या वाड्यांत असे. हा बाडा अति प्रशस्त, भव्य व पेशवाई थाटाचा होता. घोडेस्वाराच्या उंचीइतकें वाड्याचें जोतें होतें. रखमाकाकू भिडे—वाड्याच्या मालकीण—ह्या निपुत्रिक विधवा होत्या. 'पेशवाईच्या सार्वलीं'त नारोपंत भिडे म्हणून ज्यांचा उल्लेख आहे ते ह्या वाड्याचे मालक असावे. माझी मुंज ह्याच वाड्यांत झाली. मुंजीच्या आधी गांवांत आम्ही केळवणें झोडीत होतो. सकाळीं, दुपारीं व रात्रीं ह्याप्रमाणे त्रिकाळ आम्हांस भोजनास किंवा फराळास जावें लागे. मोहोपाड्यास पळणिटकरांशीं आमच्या वडिलांचा घरोबा विशेष. माझी एक जुलती पळणिटकरांकडलीच. 'गोविंदराव' मोहोपाड्यास असले की, बैठक गोपाळबाबांच्या ओटीवरील हडप्यावर असावयाची. गोपाळबाबांचे बंधु बापूदादा, त्यांची विधवा मुलगी काशीआका, शेजारची सगुणाकाकू पळणिटकरीण व तिची मुलगी बयाताई ही मंडळी ह्या कुळाची सभासद.

ह्या सर्व बायकांचा माझ्यावर लहानपणापासून शेवटपर्यंत लोभ असे व त्यांना माझ्याविषयी मोठा अभिमान वाटे. सगुणाकाकू व बयाताई ह्या निरक्षर बायका कोर्टकचेऱ्यांच्या कामांत पटाईत होत्या.

मुंज झाल्यानंतर आमचें बिन्हाड मोहोपाड्याहून हाललें. ह्यावरून श. १७९८ मध्ये सातव्या वर्षी माझी मुंज झाली असावी. मुंजीला ६० रुपयांहून

१. पृष्ठ १७६. २. स. १९३४ च्या काड्यांत बयाताई लिहिते—नानासाहेब यास आशीर्वाद. पत्र पाठवण्यास कारण गोविंदरावांचा बहुतेक काळ आमचेच घरीं गेला. म्हणजे इतका ऋणानुबंध आहे तर... —सगुणाकाकूची बयाताई पटवर्धन.

अधिक खर्च झाला नाही व पुरणपोळीवांचून दुसरें पक्कान्न नव्हतें. माझ्या थोरल्या मुलाच्या मुंजीला (चैत्र वा ५ श. १८३२) रु. ९४१-७-६ खर्च केला व त्यांत ६० रु. फक्त स्वयंपाकी व पाणके ह्यांचीच मजुरी झाली.

मोहोपाड्यास असतांना मी गोविंदरावांचा 'नारू' होतो. ह्या गोष्टीची आठवण मला मोहोपाडचे मोरेश्वर विष्णु पळणिटकर ह्यांच्या पत्राने करून दिली. हें पत्र २२ डिसेंबर इ. स. १९२६ सालचें आहे. आरंभीच "आपल्या बालपणांत आपणांला मी मोहोपाड्यांत आमच्याच पळणिटकरांच्या घराण्यांत जरी पुष्कळ वेळां पाहिलें असलें तरी त्या गोष्टीला इतका दीर्घ काळ लोटला आहे आणि परिस्थितीने इतका फरक झाला आहे की आता आपल्या दर्शनाने ओळख पटेल असें मला वाटत नाही. म्हणजे आपला माझा परिचय नाही असेंच म्हणावें लागतें. लहानपणीं प्रसंगानुसार ज्याला चापट्याहि मारल्या असतील त्या त्या वेळच्या नारूपुढे किंवा आता स्थित्यंतराने विद्या, लक्ष्मी, राजमान्यता, लोकमान्यता इत्यादिकांनी विराजित असलेल्या नानासाहेबांपुढे अकस्मात येऊन उभें राहण्याचा मला माझ्या सत्तर वर्षांच्या वयाच्या अमदानांत सुद्धा दरारा वाटतो....."

ह्या गृहस्थांनी 'स्वैरसंचार' नामक पुस्तक लिहिलें होतें. त्यांत रामायणांतील थोडीशी कथा, हल्लीचें राजकारण आणि हल्लीच्या कांही चालीरीती ह्यांची चर्चा केलेली होती. हे गृहस्थ माझ्याहून पंधरा वर्षांनी मोठे होते.

मला नारू म्हणून हाक मारणारे मोहोपाडचे शेवटले गृहस्थ म्हणजे तात्या खरे होत. मी पेनशन घेतल्यानंतर त्यांच्या अखेरच्या दुखण्यांत त्यांस भेटावयास गेलों होतो तेव्हा डोळ्यांनी दिसत नसल्यामुळे त्यांनी मला जवळ घेऊन अंगावरून हात फिरविला; आनंदाश्रूंनी त्यांचे डोळे भरून आले ! माणूस पुढे कितीहि नांवारुपास आला तरी त्याचा बोलबाला पाहण्यास त्याला खांद्यावर खेळविणारे जर जिवंत नसतील तर त्या मोठेपणाचें सुख त्याच्या हृदयापर्यंत जाऊं शकत नाही; तें वरवर, दिखाऊ असतें.

मोहोपाड्यात पळणिटकरांचें घराणें श्रीमंत म्हणून गणलें जात होतें. माझ्या लहानपणीं त्यांची श्रीमंती जरी खिळखिळी झाली होती तरी त्यांच्या त्या गतवैभवाची चिह्ने निस्तूक पुसटलीं नव्हतीं. स्वतः गोपाळबाबा (गोपाळ पांडुरंग पळणिटकर) उंच, धिप्पाड, साहसी, स्वाबदार पुरुष होते. त्यांच्या अंगणांतली धनुर्मासाची पंगत मला आठवते. गांवांतील सर्व ब्राह्मणांना निमंत्रण असे. सूर्योदयाबरोबर सूर्यनारायणाला खिचडीचा नैवेद्य दाखवावयाचा असल्यामुळे हुडहुडी भरणान्या कडाक्याच्या थंडींत प्रत्येक दोन पानांच्या मध्ये शेंगडी ठेवून थाटाने धनुर्मास साजरा केला जाई.

ह्या काळांत म्हणजे मुंजीपूर्वी मोहोपाडच्या मराठी शाळेंत मी कांही काल होतों.

वर सांगितल्याप्रमाणे शके १७९९ सालीं बाबांनी आमची खानगी बदलापुरास केली. गोपाळबाबांचे बंधु बापूदादा पळणिटकर माझ्या आईला मुलांसुद्धा बदलापुरास घेऊन आले. मार्गशीर्ष वद्य ६ च्या दिवशीं 'पाट्या दगडी २ मुलांस लिहिण्याकरिता आणल्या (किंमत ८ आणे); पेनसिला ४ (किंमत पाव आणा)' असा खर्च पडला आहे. ह्यावरून मी व माझा धाकटा भाऊ काशिनाथ बदलापूरच्या शाळेंत जाऊं लागलों असें दिसते. शाळेच्या रजिस्ट्रावरून ता. ४ डिसेंबर इ. स. १८७७ रोजीं माझे नांव शाळेंत दुसऱ्या इयत्तेत घातलेलें दिसते. परंतु बदलापूरच्या शाळेंत मी फार दिवस राहिलों नाहीं. रजिस्ट्रांत ता. १२ एप्रिल १८७८ रोजीं परगांवीं गेला म्हणून शाळा सोडली असा शेर आहे. ह्याच्यापूर्वी घराचें काम चालू असतां आम्हांला घेऊन आई बदलापुरास राहिली होती. त्या मुदतींत म्हणजे ता. १० फेब्रुवारी १८७६ ते ४ जुलै १८७६ पर्यंत बदलापूरच्या शाळेंत पहिल्या इयत्तेत मी शिकत होतों. ह्या शाळेचा व माझा इतकाच संबंध. नंतर मी मुंबईस गेलों. माझी तिसरी इयत्ता मुंबईस झाली असावी. कारण पुढे मी रेवदंड्यास गेलों.

३. शिक्षण

मराठी शिक्षण

Education makes no definite contribution, but merely multiplies or divides the potentialities given by inheritance. These potentialities constitute a limiting condition which no education can transcend. Education can educate only what heredity gives. —Saleeby.

माझ्या मामांनी रेवदंड्यास विठोबा आळीत घर विकत घेतलें; तेथे माझी आंजी, मावशी, अन्नपूर्णामामी व मी इतक्यांची खानगी करण्यांत आली. तिसऱ्या प्रहरी मुंबईच्या धक्क्यावर पडावांत बसून आम्ही निघालों. बरेंच सामान न्यावयाचें असल्यामुळे स्वतंत्र पडाव केला होता. पहाटेस रेवदंड्याच्या बंदरांत आमच्या पडावाने नांगर टाकला. सकाळच्या रामपहान्यांत शिंपण्याच्या रहाटांचा तो मंजुळ कूंकू आवाज माझ्या कानांत अजून घुटमळत आहे. तेव्हापासून माझा असा एक ग्रह झाला आहे की, बागायितगांवचे लोक इतर गांवच्या लोकांहून अधिक उद्योगी व स्वच्छ असतात. कोंबडा आरवतांच अंथरून सोडून रहाटावर जावें लागतें; वाडींतला पानपाचोळा काढावा लागतो आणि वाडी साफसूफ करावी लागते. रेवदंडा-चौलापेक्षाहि हणें-आंजल्यांकडील घरांची— विशेषतः अंगणांतील— स्वच्छता मनांत भरण्यासारखी असे. इकडे बदलापूरच्या बाजूला इतकी स्वच्छ अंगणीं माझ्या कधीच पाहण्यांत आलीं नाहीत. ह्या फरकाला आळशीपणाव्यतिरिक्त दुसरें कारण आहे. आमच्याकडे मांडवावर माचुंडा असतो; त्याच्या काड्या वाऱ्याने खाली पडतात. कोंकणांत मांडव झापांचे असतात. त्यांचा कचरा तर पडत नाहीच, पण शिवाय सारखेपणामुळे मांडव उलटा शोभिवंत दिसतो. ह्याखेरीज, आमच्या मांडवावरच्या माचुंड्यांचा दुहेरी उपयोग असतो. माचुंड्यांचें मांडवावर आच्छादन होतेंच पण गुरांचें खाणें ठेवण्याची जागा म्हणूनहि माचाप्रमाणे मांडवाचा उपयोग करण्यांत येतो. अर्थात् मांडवावरून दररोज अथवा हरघडी माचुंडे काढावे लागतात व ते काढतांना काड्या खाली पडतात. झापांचें तसें नसतें. सावली देण्याचेंच काम त्यांच्याकडून होतें.^१ अस्वच्छतेची तरफदारी अशा रीतीने करितां आली तरी झाडसारखे करून घरापुढील प्रशस्त अंगण स्वच्छ ठेवण्याचें श्रेय घराच्या मालकास दिल्याशिवाय गत्यंतर नाही. पानसुपारी खाऊन थुंकण्याकरता अंगणांत ओटीच्या पायरीशीं एक

१. मात्र मांडवावर सुपारी वाळत घालतात.

लहानशी खांच केलेली माझ्या पाहण्यांत इकडे कोठे आली नाही. आजल्यास रानड्यांच्या घरीं मी लहानपणीं जात असें तेथे ही सोय पाहून तिकडील लोकांच्या टापटिपीविषयी माझ्या मनावर अनुकूल ग्रह झाला.

ह्याशिवाय ह्या वाजूला जितका धुराळा आहे तितका रत्नागिरी जिल्ह्यांत नाही. धुराळ्याचा उपद्रव महारोगासारखा घातुक आहे.

रेवदंड्याच्या शाळेंत ता. ३ जून १८७८ रोजी चौथ्या इयत्तेत माझे नांव घातलें. ह्याच्यापुढील सहाव्या इयत्तेपर्यंतचें माझे सर्व मराठी शिक्षण ह्या शाळेंत झालें. माझे वय बारा वर्षांचें असल्यामुळे ६ व्या इयत्तेच्या परीक्षेस बसणें शक्य नव्हतें. ६ वी इयत्ता पूर्ण झाल्यावर ता. १५ डिसेंबर १८८१ रोजी माझी रेवदंड्याची शाळा सुटली आणि मी मुंबईस इंग्रजी शाळेंत जाण्याकरता आलों. ह्याप्रमाणे रेवदंड्यास माझे समजुतीच्या वयाचें अथवा प्रौढ बालपण गेलें.

बारा वर्षांच्या वयाचा मुलगा त्या वेळीं ६ व्या इयत्तेत मी एकटाच होतो. आम्ही ६ व्या इयत्तेत गेलों आणि शंकर बाळकृष्ण दीक्षित ह्यांची बदली झाली व अंताजी चिंतामण दामले हेड मास्तर आले. ह्या मराठी हेडमास्तरांत असामान्य गुण होते. वेळेवर शाळेंत येण्यास ते एक दिवसहि चुकले नाहीत व वर्गांत आल्यावर एक क्षणहि त्यांनी व्यर्थ घालविला नाही.

बालवय रेवदंड्यास गेल्यामुळे व नागांवास माझ्या आजीचीं नात्याचीं माणसें असल्याने बदलापूर-मोहोपाड्यापेक्षाहि अलिबाग तालुका मला अधिक जवळचा वाटतो. रेवदंड्याचें शिक्षण माझ्या मावशीच्या देखरेखीखाली झालें. आमच्या घरांत पुरुषमाणूस माझ्यावांचून कोणी नव्हतें. असें असूनहि माझ्या-मावशीच्या करड्या नजरेखाली माझे शिक्षण यथायोग्य चाललें होतें. आमच्या घरांत तेव्हा घड्याळ नव्हतें. एक झोंप झाल्यावर आई (आजी), मावशी बहुधा जाग्या होत. मला किती वाजतां उठवीत हें सांगतां येत नाही, परंतु पहाटेस फारच लवकर मला उठावें लागे असें वाटतें. मला जागा करून परसाकडणें-तोंड-धुणें झाल्यावर नियमित खरडीं लिहावयास लावीत; नंतर माझ्याकडून ह्या म्हातांच्या बायका पांडवप्रतापाचा एक अध्याय वाचून घेत. पुढे आळींतील काही बायका समुद्रकाठच्या वाड्यांत प्राजक्तीचीं फुलें आणण्यास जात त्यांच्या-बरोबर मला जावें लागे. कंदील हातांत घेऊन जात असूं; ह्यावरून रात्र असतां-नाच आमचें जाणें होई हें उघड आहे. फुलें आणल्यावर स्नान करून संध्या व देवपूजा माझ्याकडून करून घेत. बायकांना मंत्र येत नसले तरी 'शंखमध्ये स्थितं तोयम्...' मंत्रापर्यंत माझ्याकडून सर्व तंत्र बरोबर होत आहे की नाही हें दक्षतेने पाहण्यास त्या कधी चुकल्या नाहीत. पूजा झाल्यावर मावशी पायरहाटावर

बसे. तेव्हा मी पाह्येच्यांत पाणी भरून ठेवीं. पारोशाने भरलेलें। पाणी बायकांना चालत नसे व मी शाळेंत गेल्यावर मावशी रहाटावर बसली असतां आजीच्या वार्धक्यामुळे पाणी भरण्यास दुसरें कोणी नव्हतें. हें काम आठोपतांच माझा भात टाकलेला असे तो घेऊन मी जेवीत असें. जेवण झाल्यावर। कपडे करून पाटी-पुस्तकें घेऊन शाळा उघडण्याच्या पूर्वी शाळेंत पहिली पाटी लावीत असें. ह्याप्रमाणे माझी दिनचर्या असे. ह्याचा परिणाम एक असा झाला की, पहाटेस मला कित्येक वर्षे पुढे झोंप आल्याचें ठाऊक नाही.

आमच्यासमोर विष्णु भटजी शेंडे नांवाचे भिक्षुक राहत असत. त्यांनी मला संध्या, पूजा, ब्रह्मयज्ञ, पुरुषसूक्त, जानव्याचा मंत्र, वैश्वदेव इतकें शिकविलें. माझे चुलते जनार्दन गणेश ऊर्फ बजाकाका हे तेव्हा अलिबागेस फेरणी कारकून होते. सरकारी कामानिमित्त ते रेवदंड्यास आले की त्यांना फुलें आणून देण्याचें काम माझ्याकडे येई. फिरतीवर असतांसुद्धा त्यांचें पंचायतन बरोबर असें. ते अवेळीं प्रायः येत. आल्यावर स्नान, संध्या, देवपूजादि आह्निक आटपून भोजन करीत. पूजा करतांना मला जवळ बसवून माझ्याकडून सर्व म्हणून घेत.

त्रिसुपर्ण, गणपति-अथर्वशीर्ष व रुद्र मी पुढे घरीं शिकलों.

रेवदंड्याच्या शाळेंत तेव्हा इंग्रजी शिकण्याची सोय होती. अंताजीपंतांचे धाकटे बंधु इंग्रजी मास्तर होते. परंतु मी सहाव्या इयत्तेंत जाण्यास व ही योजना बंद होण्यास एकच वेळ आली. तेव्हा मीं असें ऐकिलें आहे की, मराठी हेड मास्तर व इंग्रजी शिक्षक ह्यांच्यांत सदा धुसफुस चाले; केव्हा केव्हा त्यांच्या चकमकी उडत. अशा रीतीने ह्या दोन शिक्षकांनी डिरेक्टर चॅटफील्ड ह्यांस सतावून सोडिलें. म्हणून त्यांनी त्राग्याने ही पद्धति एकदम बंद केली. केवळ थोडेंसें इंग्रजी ट फ करतां येतें एवढ्या विद्वत्तेचा तोरा मिरविणारा शिक्षक थर्ड इयर ट्रेड शिक्षकाचा उपमर्द करण्यास प्रवृत्त होई! वस्तुतः इंग्रजी तीन पुस्तकांचें शिक्षण प्राथमिक शिक्षण समजणें अवश्य आहे. तें बंद केल्यामुळे खेडेगांवांतील गरीब लोकांचें बेसुमार नुकसान होत आहे. रॅ. परांजपे किंवा श्री.भास्करराव जाधव ह्यांच्यासारखे शिक्षणमंत्री होऊनहि ही साधी सुधारणा होऊं नये हा चमत्कार नाही काय ?

इंग्रजी शिक्षण

मराठी शिक्षण प्रत्येक मराठी माणसास अपरिहार्य आहे; तसें इंग्रजी शिक्षणाचें नाही. पोट भरण्याकरता नोकरी पाहिजे व नोकरी मिळण्यास इंग्रजी शिक्षणाची जरूरी आहे म्हणून आपण बहुतांशी इंग्रजी शिकतो. अर्थात् पोटाकरता शिकतो हें उघड आहे. रेवदंडा सोडल्यावर मुंबईस माझे पोटभरू शिक्षण सुरू झालें.

मुंबईस 'नाना'च्या शाळेंत माझ्या पहिल्या तीन इयत्ता झाल्या. ही शाळा जगन्नाथ शंकरशेटच्या घराच्या मागे अलीकडे दामोदरशेट यंदे राहत असत

त्या घरांत होती. त्या वेळीं सेकंड बुक झाल्यानंतर सेकंड पार्ट असे, त्यामुळे तीन इयत्तांना चार वर्षे लागत; परंतु दुसरी इयत्ता होतांच थोड्या मुलांना एकदम तिसऱ्या इयत्तेत चढविले त्यांत मी होतो. त्यामुळे तीन वर्षांत माझ्या तीन इयत्ता झाल्या. ह्याच शाळेत विनायक कोंडदेव ओक हे माझे शिक्षक होते. दातार हेडमास्तर रत्नागिरीस डे. ए. इन्स्पेक्टर होऊन गेल्यावर गोविंदराव पटवर्धन हे हेडमास्तर कल्याणाहून आले. दातार उंच व भव्य पुरुष होते. त्यांच्या घडाघडा जिना चढून येण्याने सर्व शाळेला हेडमास्तर आल्याचे जाहीर होई. पटवर्धनांमध्ये ही अलीजाही नव्हती. मी तिसरे इयत्तेत त्यांच्या वर्गात होतो. आम्हांस ते इंग्रजी शिकवीत. त्यांचा तास बहुधा शेवटला असे. इंग्रजी तिसरे पुस्तक शिकवितोनाहि अनेक विषय मध्ये घुसत. तासाच्या मर्यादेची त्यांनी कधीच परवा केली नाही; आणि आम्हांलाहि कधी कंटाळा येत नसे. त्यांच्या तासांत आम्ही अगदी तन्मय होऊन जात असू.

ह्या शाळेत दुसरे दोन शिक्षक होते. त्यांस अनुक्रमेण बोका व मांजरुं अशा पदव्या मुलांनी बहाल केल्या होत्या.

नानाची शाळा इंग्रजी तिसरे इयत्तेपर्यंत होती. नंतर मी एल्फिन्स्टन हायस्कूलमध्ये गेलों. चौथ्या इयत्तेपासून सातवीपर्यंत ह्या हायस्कूलमध्ये शिक्षणाची सोय असे. एल्फिन्स्टन हायस्कूलमधून मॅट्रिकच्या परीक्षेस बसून १८८७ साली मी मॅट्रिक झालों. दरम्यान एक वर्ष मी पुण्यास न्यू इ. स्कूलमध्ये ६ व्या इयत्तेत होतो.

आपटे, आगरकर, गोखले, गोळे, धारप हे पुण्यास आम्हांस शिक्षक होते. एल्फिन्स्टन हायस्कूलमध्ये रामभाऊ गुंजीकर, सुंदरराव गजानन जयकर, दत्तोपंत जोशी, नाबर, नारायण बळकृष्ण गोडबोले, गोविंद शंकर शास्त्री बापट, मानप, रामचंद्र परशुराम गोडबोले, मणेरकर हे मला निरनिराळ्या इयत्तेत निरनिराळ्या विषयांचे शिक्षक होते. वामन आवाजी मोडक प्रिन्सिपल असून दलाल व नंतर तलाटी हे व्हाइस-प्रिन्सिपल होते. दलाल व रामभाऊ गुंजीकर हे सहाध्यायी होते. त्या वेळीं आय्.सी.एस्. असलेले ठाकूर एकदा एल्फिन्स्टन हायस्कूलमध्ये आले. ते दलालांना भेटले; नंतर त्यांना घेऊन रामभाऊ आमच्या वर्गात शिकवीत होते तेथे आले. त्या प्रसंगी हे तिघे सहाध्यायी असल्याचे आम्हांस समजले.

नाना शंकरशेटच्या शाळेचे हेडमास्तर गोविंदराव पटवर्धन व आगरकर ह्यांचा स्वतंत्र वर्ग पडेल. हे शिकवीत असतांना अभ्यासाव्यतिरिक्त अनेक विषय चर्चिते जात. त्यामुळे त्यांच्या शिकविण्यांत मुलांना गोडी लागे; त्यांचा देशाभिमान जागृत होई; बहुश्रुतपणा अंगी बाणे; विचारशक्तीला चेतना मिळे आणि बुद्धि चतुरस्र होई.

इंग्लिश लोकांना दही रवीने घुसळून ताक करण्याचे माहित नाही ही गोष्ट

पटवर्धनांच्या वर्गात निघाली होती. स्त्रियांना थोड्याच गोष्टी ध्यानांत ठेवा-
वयाच्या असतात म्हणून त्यांची स्मरणशक्ति दांडगी आहे असे आपणांस वाटते
असे म्हणून स्त्रियांच्या अजब स्मरणसामर्थ्याचा भोपळा आगरकरांनी वर्गात
फोडला. दिव्याखाली ऊमा राहून आज केसरीचा अग्रलेख लिहिला हीहि माहिती
एक दिवस त्यांनी आम्हांस वर्गात सांगितली. बहुधा प्रत्यही अशा प्रकारच्या गोष्टी
आगरकर-पटवर्धनांच्या वर्गात आम्हांस ऐकावयास मिळत. अभ्यासापेक्षा अशा गोष्टी
ऐकण्यास मुलें चटावलेली असतात. पुढील आयुष्यांत असलें शिक्षण उपयोगास
येतें. त्यामुळे आमचा परीक्षेचा अभ्यास अंतरला असें मात्र कोणी समजू नये.

ह्याच्या अगदी उलट आपटे-गोडबोल्यांची जोडी. दोघे संस्कृताध्यापक.
परीक्षेकडे ह्यांचें लक्ष विशेष. साठ मिनिटांपैकी एक मिनिटहि वायकरणीं
दवडावयाचें नाही; विषयान्तर करावयाचें नाही; नेमलेलें काम श्रद्धेने
च इमानाने पार पाडावयाचें हा त्यांचा स्वभाव. ह्यांच्या अध्यापनकालांत
गांभीर्याचें व जोखमीच्या जाणिवेचें वातावरण निर्माण होई. विद्या-
ग्रहणाच्या आनंदालां तेथे वाव मिळत नसे. 'गुरुं प्रयोजनोद्देशादर्चयन्ति
न भक्तितः' अशा गुरूपैकीं ते होते. वस्तुतः शिकवितांना गुरुशिष्यांसहित
सर्व वर्ग उल्हासजलविलासमग्न झाला पाहिजे. परीक्षा पास होण्याच्या उद्देशाने
जें शिकविलें जातें तें नीरस व रूक्ष असतें. वामनराव आपट्यांपेक्षा नाना
गोडबोल्यांचा चेहरा जात्याच उग्र होता. त्यांचा तामसी व रागीट स्वभाव त्यांच्या
चेहऱ्यावर उमटलेला वाटे. मला त्यांच्या हातचा मार खाण्याचा प्रसंग आला
नाही. परंतु बऱ्याच विद्यार्थ्यांना त्यांच्या अनावर कोपिष्टपणाचीं फळें भोगावीं
लागत. अगदी हलकी शिक्षा म्हणजे टेबलावर टेवलेल्या हाताच्या बोटांच्या
पेरांवर रबराच्या कड्यांत अडकविलेल्या शिसपेन्सिलीचा मार. चुकणाऱ्या
मुलाला जवळ बोलावून ही शिक्षा करण्यांत येई. अर्थात् मोठ्या चुकीला कडक
शिक्षा. अशा वेळीं आधी तेच स्वतःला शिक्षा करून घेत. त्यांचा चेहरा लालबुंद
होई; ते आपली खुर्ची सोडीत; त्या दुर्दैवी विद्यार्थ्यांपुढे उभे राहत; त्यांच्या
हातांतली नेहमीची पेन्सिल खाली गळून पडे; व वेताच्या छडीचा मार सुरू
होई. कधी कधी तीहि पडून हातांनी थोबाड रंगविण्यात येई. आमच्या वर्गांत
धुरंधर नांवाचा एक विद्यार्थी असे. त्याचें संस्कृत फार कच्चें असे. त्याने नानांची
इतकी दहशत घेतली होती की, तो एकदा मान खाली घाली ती क्वचितच वर
करी. पुढे गोडबोल्यांच्या सांगण्यावरून संस्कृत बदलून त्याने परशियन घेतली;
संस्कृतपेक्षा परशियन फार सोपी भाषा अशी तेव्हा समजूत होती. नाना
गोडबोल्यांना मुलांनी पांढरा उंदीर हें टोपणनांव ठेविलें होतें. त्यांच्या गोरेपणा-
मुळे विशेषण सार्थ होतें.

गोडबोले हे एलफिन्स्टन हायस्कूलांत मुख्य संस्कृत शिक्षक होते. त्यांच्या

हाताखाली गोविंद शंकरशास्त्री बापट व भानप हे संस्कृत शिक्षक होते. ह्या तिघांमध्ये सर्व वर्ग वांटलेले असत. एकेका इयत्तेचे दोनपासून चारपर्यंत वर्ग असत. आठवड्यांत एक ठरलेला दिवस नाना, बापटांच्या व भानपांच्या वर्गावर जात. ही त्यांची प्रथा फार चांगली होती. त्यामुळे प्रत्येक मुलाच्या अभ्यासा-संबंधाने त्यांस स्वतःची माहिती असे. ते वर्ग घेत तेव्हा प्रत्येक मुलाच्या नांवा-पुढे त्यांच्या खुणा केलेल्या असत. परीक्षेनंतर वरच्या वर्गांत चढवितांना ह्या खुणांचा ते उपयोग करीत. मला वाटते आम्ही सातव्या इयत्तेत होतो. आमचे संस्कृत वर्गशिक्षक भानप असावे. मधल्या सुट्टीनंतरच्या तासांत नाना वर्ग घेण्यास यावयाचे होते. नानांच्या धास्तीने मधली सुट्टी खेळण्यांत न घालवितां घडा घोकण्यांत जात असे. एक दिवस मुलांनी ठरविले की, त्या दिवशीं नेमून दिलेला घडा न सांगतां वर्गांत शिकविलेला आधीचा घडा आज नेमलेला आहे असें नानांना सांगावयाचे. माझे संस्कृत कांही वाईट नव्हते; परंतु मीहि खोटे बोलण्याच्या ह्या कटांत सामील झालों. आज घडा कोणता म्हणून विचारांतच एक खेरीज सर्व मुलांनी ठरल्याप्रमाणे सांगितले. जो खरें बोलला तो खोटा ठरला; खोटे बोलले ते खरे ठरले; ह्याला कारण खोटे बोलणारे बहुसंख्य एवढेच. विचारांच्या खरें बोलणाऱ्या मुलाला नानांच्या क्रोधाचा चांगलाच प्रसाद मिळाला.

वामनराव आपटे हे एक दिवस 'गार्ड' शिकवीत असतां 'अपापानां कुले जाते...' हा श्लोक समजावून देत होते. तो कोठून घेतला आहे असा प्रश्न त्यांनी वर्गांत विचारिला. मी ना. बा. गोडबोल्यांकडे होतो हें त्यांना माहित होतें आणि म्हणून मला त्या प्रश्नाचें उत्तर देतां आलें पाहिजे अशी त्यांची अपेक्षा होती. कारण त्या वेळीं नाना मृच्छकटिकाचें संपादन करीत होते व त्या निमित्ताने वेगवेगळ्या हस्तलिखित पोथ्या वाचण्याचें काम आमच्या घरीं चालत असे. मला उत्तर देतां आलें नाहीं. ह्यावरून वामनरावांच्या मुलांविषयी अपेक्षा काय असत हें ध्यानांत येईल.

नाना काळासारखे भासत तर भानप अगदी गोगलगाय. भानप मना-पासून शिकवीत व चांगले शिकवीत; पण मुलांवर वचक बसवितां येत नसल्या-मुळे त्यांच्या शिकविण्याचा फायदा मुलांना मिळत नसे. त्यांच्या वर्गांत गोंधळ व गडबड असावयाची. मुलें त्यांच्या खुर्चीभोंवतीं जमत. त्यांचें कोणीच ऐकत नसे. नेमळटपणाने त्यांचा गुण कुचकामी ठरला. दत्तोपंत जोशी म्हणून आम्हांला चौथ्या इयत्तेवर शिक्षक असत. त्यांच्या भोंवतींही मुलांचा गराडा पडे; शिकविणें वेताचेंच. तथापि मुलांना आटोक्यांत ठेवण्याची धमक त्यांच्यांत होती. मी खिस्ती होतो असें डॉ. मॅकिन्सन ह्यांस सांगून ते मॅट्रिक झाले असा दत्तोपंतां-विषयी त्या वेळीं लोकांपवाद होता. दत्तोपंत अत्यंत व्यवहारचतुर माणूस. आमच्या वर्गांत खत्री, पाताणे परभू वगैरे ब्राह्मणेतर जातीचीं मुलें बरीच होती. ते

मास्तरांना चिडविण्याच्या बुद्धीने म्हणत, 'सर, भटांनी राज्य घालविले.' त्यावर दत्तोपंत उत्तर देत ते अद्यापि मी विसरलों नाही. 'अरे, भटांनी राज्य घालविले हे खरे पण आता तुम्ही मिळवा आणि तुम्ही घालवा; त्याला तर कांही आडकाठी नाही ?' इंग्रज लोकांनी आम्हांला दरिद्री केले आहे अशी त्यांची ठाम समजूत होती. शांतारामाच्या पुढच्या चार्ळांत दुसऱ्या मजल्यावर त्यांचे बिऱ्हाड असे. बायकांच्या अंगावरील दागिना दरसाल एकेक घटत आहे असे ते म्हणत. हळद-कुंकवाला स्त्रिया रस्त्यावरून जात त्यांना पाहून त्यांनी हा कयास बांधला होता. दत्तोपंतांची सर्व नोकरी एलफिन्स्टन हायस्कूलांत झाली. मी व ते सहशिक्षक होतो. मला वाटते, सर्व हयातीत त्यांनी चौथ्या इयत्तेशिवाय दुसरी इयत्ता शिकविली नाही. ते पेनशनांत निघण्याच्या वेळीं मी एलफिन्स्टन हायस्कूलमध्ये मास्तर होतो. इतका जुना मास्तर पेनशन घेऊन जाणार ह्यामुळे हायस्कूलच्या सर्व शिक्षकांनी त्यांना पानसुपारी करण्याचे ठरविले. असे कांहीतरी होणार ह्याची दत्तोपंतांना कल्पना होती. त्यांनी सर्वांचा निरोप घेण्याकरता आपण स्वतःच शिक्षकवर्गास पानसुपारी करण्याचे योजिले, व ते अंमलांतहि आणिले. माझी बदली होतांना दत्तोपंतांचा कित्ता मीहि एकदोनदा गिरविला आहे दत्तोपंत जानशीचे राहणारे. मी राजापुरास असतांना त्यांची माझी वारंवार भेट होई. कारण पेनशन घेण्यास ते राजापुरास येत. विजयदुर्ग पाहण्यास मी एकदा गेलों होतो तेथून परत येतांना दत्तोपंत मास्तरांकडे उतरलों होतो. त्यांची टापटीप व स्वच्छता वाखाणण्यासारखी होती. विजयदुर्गास त्या वेळीं बंदुका, गुप्त्या, गव्हाच्या शिंगाची बटने वगैरे कारागिरीची उत्तम कामे होत असत. असो. दत्तोपंतांपासून मोठ्या लोकांच्या अनेक गोष्टी कळत व व्यावहारिक शिक्षण मिळे.

गोविंद शंकरशास्त्री बापटांची धाटणी कांही न्यारीच होती. वर्गांत आल्यावर १५।२० मिनिटे ते चांगले शिकवीत. तेवढ्या वेळांत पहिला मुलगा शेवटी व शेवटचा पहिला इतकी वर्गांत हालचाल होई. नंतर ते संस्कृत धातूंची कालवाचक रूपे मुलांना लिहावयास लावून आपण वर्तमानपत्र वाचीत बसत. हुशार मुलांना बापटशास्त्र्यांपासून फायदा होई; परंतु ज्यांचे संस्कृत कच्चे असे त्यांना कांही समजत नसे.

रामभाऊ गोडबोले ह्यांची इतिहास शिकविण्याची पद्धति उद्बोधक असे. नाना गोडबोले व गोविंदराव पटवर्धन ह्यांच्यामध्ये त्यांना स्थान देतां येईल. ते शिकवीत असतांना मुले धाकाने तळपळत नसत व पटवर्धनांच्या वर्गांत होई त्याप्रमाणे आपण शाळेंत आहों ह्याचे मुलांना विस्मरणहि होत नसे. तथापि रामभाऊ हे एक चांगल्यापैकी शिक्षक होते ह्यांत संशय नाही.

प्रि. वामन आंबाजी मोडक ह्यांचा दरारा फार असे. एलफिन्स्टन हायस्कूलचे ते पहिलेच हिंदी प्रिन्सिपल होत. मराठीचे इंग्रजी भाषान्तर ते चांगले

शिकवीत. हायस्कूलचा क्लार्क सांगे की, शाळेचा वार्षिक रिपोर्ट वामनराव तोंडाने सांगत व सांगतांना एक अक्षरहि त्यांना कधी मागे घ्यावे लागले नाही किंवा बदलावे लागले नाही. मोडकांच्या कारकीर्दीत मराठी व गुजराती फळ्यांच्या मारामाच्या दोनदा झाल्या. एके वेळीं तर कित्येक मुलें जखमी झालीं.

आम्ही चौथ्या पांचव्या इयत्तेत असतांना एलफिन्स्टन कॉलेजचे प्रोफेसर हायस्कूलची परीक्षा घेण्यास येत असत. ह्यामुळे आम्हांस वर्डस्वर्थ पाहण्यास मिळाले.

मॅट्रिक झाल्यानंतर विल्सन कॉलेजमध्ये गेलों व तेथूनच बी.ए. झालों. स्कॉट, गार्डनर व जिनसीवाले हे त्या वेळीं नांवाजलेले प्रोफेसर होते.

आमच्या वेळीं विल्सन कॉलेजचे प्रिन्सिपल डॉ. मॅकिकन हे होते. विद्वत्तेपेक्षा धूर्तपणा त्यांच्या अंगी विशेष होता असें मला वाटतें. ते पडेल तो विषय शिकवीत : इंग्रजी, गणित, इतिहास, - संस्कृत देखील. त्यांना मराठी समजे व बोलतहि. इंग्रजी उच्चार स्पष्ट करीत : पुष्कळ साहेबांप्रमाणे तोंडांतल्या तोंडांत बोलत नसत. त्यांचा मोठा गुण म्हणजे नोकरीसाठी शिफारस पाहिजे असेल त्याला ते पत्र देत; पत्र मागणारा त्यांच्या कॉलेजचा विद्यार्थी असला म्हणजे झालें. त्यांच्या पत्राने किती तरी लोकांना नोकऱ्या लागल्या आहेत. मॅकिकनसाहेबांचीं पत्रें फुकट जात नसत इतकें त्यांचें वजन असे.

गार्डनर आम्हांला बी.ए.ला काव्य शिकवीत. मुलांची बुद्धिमत्ता पारखणें, विद्यार्थ्यांना प्रोत्साहन देणें हे गुण त्यांच्यामध्ये होते. आम्हांला त्यांनी एक पुस्तक वाचावयास सांगितलें; पण तें रॉयल एशिआटिक सोसायटीखेरीज इतरत्र मिळण्यासारखें नव्हतें. तेथून सदर पुस्तक बाहेर गेल्यामुळे तेव्हा त्यांना मिळना. गार्डनरनी माझा घरचा पत्ता लिहून घेतला; परीक्षेच्या आधी २।३ दिवस त्यांचें पत्र पुस्तक ग्रंथालयांतून आणिलें आहे, घेऊन जा, म्हणून आलें. त्याप्रमाणे मी पुस्तक घेऊन आलों. मी पुस्तकाची वाट पाहत होतो. गार्डनरसाहेबांनी काय शिकविलें तें मीं सर्व विसरलों. त्यांची ही आस्था मात्र स्मरणांत पक्की राहिली.

जिनसीवाले संस्कृतचे प्रोफेसर होते. ते विद्वान् होते हें सुप्रसिद्धच आहे. मात्र त्यांची विद्वत्ता त्यांच्या चर्येवरून कळण्यासारखी नव्हती. काळा वर्ण, तोंडावर देवीचे वण, चालतांना मान हालवयाची, चेहरा उग्र व अनाकर्षक, अभिमानी, रागीट अशी ही व्यक्ति होती. शिकवितांना मात्र त्यांचें तेज दृष्टीस पडे. बरेच प्रोफेसर दुसऱ्यांचे विचार विद्यार्थ्यांपुढे ओकत असतात; जिनसीवाल्यांचें तसें नव्हतें. त्यांनी आम्हांला तर्क फार चांगला शिकविला. फर्स्ट बी. ए. ला त्या वेळीं तर्क व ऋग्वेदाचीं सूक्तें असत. जिनसीवाल्यांच्या ऋग्वेदाच्या 'नोट्स' दुसऱ्या कॉलेजमध्येहि जात असत. सद्यःकालीन प्रोफेसरांप्रमाणे त्या छापून काढाव्या आणि पैसे मिळवावे हा विचारहि त्यांच्या मनांत कधी

आला नाही. जिनसीवाल्यांना कॉलेज सोडावे लागलें त्याचा इतिहास जरा चमत्कारिक आहे. मी आपल्या बायकोला मारिलें असें त्यांनी भर व्याख्यानांत विषयप्रतिपादनाच्या ओघांत सांगितलें. त्याबरोबर वर्तमानपत्रांतून गहजब करण्यांत आला. टाइम्स ऑफ इंडियांत पत्रें लिहिणारांनी बायकोला मारणारा प्रोफेसर कॉलेजमधून काढून टाकण्याची मागणी केली. जिनसीवाल्यांनी टाइम्स-मध्ये पत्र लिहून खुलासा केला; पण कोण ऐकतो ! लहान मुलाला आपण मारितों तसें लहान वयाच्या बायकोला प्रसंगोपात्त नवऱ्याने मारिलें त्यांत आकाश पाताळ एक करावयास नको हें हिंदु मनाला एक वेळ पटेल पण येथील साहेबांना कधीहि पटणार नाही. मॅकिकनचा कदाचित् नाइलाज झाला असावा. जिनसीवाल्यांचें साहेबांशीं तुसडेपणाचें वागणें अंशतः त्यांच्या राजीनाम्याला कारणीभूत झालें असावे. राजीनामा देऊन जिनसीवाल्यांना कॉलेजचा संबंध तोडावा लागला. कॉलेजचें नुकसान झालें. डॉ. मॅकिकन यांना जिनसीवाल्यांच्या ठिकाणीं दुसरा माणूस मिळण्यास मोठी मुष्कील पडली असावी. एका श्रीधराच्या जागीं दुसरा श्रीधर त्यांनी आणिला. आमच्या वर्गांत श्रीधरपंत भांडारकरांना घेऊन मॅकिकनसाहेब आले; त्यांची विद्यार्थ्यांना ओळख करून दिली. जिनसीवाल्यांच्या तोडीचेच भांडारकर विद्वान आहेत म्हणून त्यांची प्रशंसा केली. श्रीधरपंतांनी एक आठवडा सुद्धा काम केलें नसेल. जिनसीवाल्यांच्या तुलनेने श्रीधरपंत भांडारकर अगदी फिके पडले. आम्हांला वाटलें ह्यांनी श्री धारण केली असली तरी सरस्वती त्यांच्यापासून दूर होती. भांडारकर सोडून गेल्यावर हरिभाऊ भडकमकर आले. जिनसीवाल्यांची विद्वत्ता व प्रतिभा त्यांच्यामध्ये नव्हती तरी पण विद्यार्थ्यांना भांडारकर निरुपयोगी वाटले तसे हरिभाऊ वाटले नाहीत. जिनसीवाले गेल्यानंतर आम्ही लवकरच सेकंड बी. ए. मध्ये गेलों. शांकरभाष्य आम्हांला भडकमकर शिकवीत. ते तयार होऊन येत : राजारामशास्त्री बोडसांकडे जाऊन शंकासमाधान करून घेत व नंतर आम्हांला शिकवीत.

जिनसीवाल्यांचीं व्याख्यानें आम्हीं पुष्कळ ऐकिलीं आहेत. कर्मांत कमी दोन तास त्यांचें भाषण होई. भाषणांत ऐतिहासिक गोष्टी, आख्यायिका वगैरेंची रेलचेल असावयाची. थोडक्यामध्ये बोलणें व लिहिणें ही त्यांना अशक्य-प्राय गोष्ट होती. त्यामुळेच त्यांच्या हातून कांहीएक लिखाण झालें नाही. अत्यंत कर्मठ पण वेद पौरुषेय हा मोठा आग्रह. मराठे व पेशवे ह्यांचा दांडगा अभिमान. नेपोलियन, अलेक्झांडर व शिवाजी ह्यांची तुलना करून शिवाजीला तिघां-मध्ये ते अग्रेसरत्वाचा मान देत. जें कार्य विष्णुशास्त्र्यांनी आपल्या लेखांनी केलें तेंच कार्य जिनसीवाल्यांनी आपल्या भाषणांनी केलें. तें कार्य म्हणजे तरुण पिढींत स्वाभिमानाची ज्योत पेटविणें. त्यांच्या लेखन-भाषणांचा कीस काढीत मात्र बसूं नये.

माझे शिक्षण

माझ्या शिक्षणासंबंधाने विशेष सांगण्यासारखे हे की, ते सर्व विनखर्चाने झाले. मुंबईस प्रथम मामांचे व नंतर श्वशुरांचे बिन्हाड असल्यामुळे भोजन-खर्चाचा प्रश्नच नव्हता. हल्लीच्या मुलांप्रमाणे तेव्हा कपडेलत्तेहि आम्हांस फार लागत नसत. वर्षांतून एक धोतरजोडी व दोन सट्टे ह्यापलीकडे फारसे व्यावे लागत नसे. एक काळ्या कापडाचा कोट व चार आप्यांची काळी टोपी ही बदलण्याचा प्रसंग दोन तीन वर्षांनी यावयाचा ! मुंबईस त्या काळी फार स्वस्ताई असे. सद्याची शिलाई दीड आणा पडे. भांडी घासणारीण बाईला महिना आठ आणे देऊन भागे. रुपयास आठ शेर दूध मिळे (मात्र हल्लीइतके चांगले नसे). रमश्रू एका आप्यांत भागे; आमचा पांडू न्हावी विद्यार्थ्यांना अर्ध्या दराची सवलत देई. पुस्तके खरेदी करण्यांत मी एक पैसाहि गमावला नाही. मला आठवते, इंग्रजी तिसऱ्या इयत्तेत असतांना मला हॉवर्डचे तिसरे पुस्तक मिळाले नव्हते. शेजारच्या मुलाचे घेऊन धडा वाचावा तर सर्व मुलांनी मला पुस्तक न देण्याचा ठराव केला. तेव्हा एक दिवस मी घरून धडा पाठ करून गेलो. त्यानंतर मुलांनी ठराव माघारा घेतला. पुढल्या इयत्तेत गेलेल्या मुलांची पुस्तके आम्ही घेत असू. कॉलेजमध्येहि आमचे हे धोरण कायम असे. विनायक कोंडदेव ओकांचे चिरंजीव गोपीनाथपंत ह्यांची पुस्तके घेतल्याचे स्मरते. ते कॉलेजांत एक वर्षाने माझ्यापुढे होते. बी.ए.च्या वेळेस बॉसवेलकृत जॉनसनचे चरित्र माझे स्नेही गजानन भास्कर वैद्य ह्यांस मी दिले होते.

नानाच्या शाळेत व एलफिन्स्टन हायस्कूलमध्ये मला फी द्यावी लागली नाही; फ्री स्टूडंट होतो. विल्सन कॉलेजमध्ये हाफ फ्री म्हणजे अर्धी फी द्यावी लागली. एलफिन्स्टन हायस्कूलमध्ये गेल्यावर एका महिन्याला मला स्कॉलरशिप मिळाली नाही. तेव्हा पहिल्या मुलाला चार रुपये स्कॉलरशिप मिळे. चौथ्या इयत्तेची फी तीन रुपये होती. इतर सर्व शाळांपेक्षा एलफिन्स्टन हायस्कूलची फी जास्त असे. माझी स्कॉलरशिप हुकली तेव्हा रॉबर्ट मनी स्कूलमध्ये जाण्याचे मी ठरविले. कारण फी माझे वडील देत. त्यामुळे पहिले तारखेस शाळेत गेलो नाही. आमचे मास्तर भास्करराव मणेरीकर होते. त्यांनी मी कां आलो नाही ह्याची चौकशी केली तेव्हा फी अधिक ह्या सबबीवर एलफिन्स्टन हायस्कूल सोडून मनीस्कूलमध्ये जाण्याचा माझा विचार मुलांकडून त्यांस समजला. त्याबरोबर त्यांनी मला बोलावून घेतले व फीची माफी मिळवून देण्याचे आश्वासन दिले. ह्यासाठी मणेरीकरांना मुत्सद्देगिरी लढवावी लागली. ते प्रि. वामनराव मोडकांना भेटले व माझ्याविषयी सर्व हकीकत त्यांच्या कानांवर त्यांनी घातली. नंतर मला मोडकांना भेटावयास सांगितले व त्यांच्याजवळ काय बोलावयाचे ते पढवून ठेविले. बोलतां बोलतां माझी माहिती ना. बा. गोडबोले सांगतील असे सांगण्यास बजाविले. नाना आपण होऊन कांही

करणार नाहीत हे ते जाणून होते. तथापि वामनरावांनी विचारल्यानंतर सांग-
तील अशी त्यांची खात्री होती. शिकविलेलं सर्व मीं बरोबर वठाविलें. प्रिन्सि-
पलसाहेबांची स्वारी एके शनिवारी सकाळीं नेहमीच्या वहिवाटीप्रमाणे आमच्या
वर्गांत आली आणि दुसऱ्या मुलाची फ्री स्टुडंटशिप काढून ती मला दिल्याचें
आपल्या गंभीर वाणीने जाहीर केलें. मणेरिकरांनी माझ्यासाठी केलेली खटपट मी
विसरलों नाहीं. मणेरिकर एल्एल्. बी. होऊन बेळगांवास वकिली करण्याकरता
गेले. तेथे त्यांची माझी गांठ पडली होती. मी वरील गोष्टीचें त्यांस स्मरण दिलें.
तेहि मला विसरले नव्हते.

शिक्षकाने मुलांच्या हातांत पुस्तक देऊं नये असें माझे ठाम मत आहे.
तोंडी शिक्षणाचा परिणाम अधिक चांगला होतो. जिनसीवाले आम्हांला तर्क
शिकवीत. एका तासांत एक ओळ होई. आम्ही पुस्तक वाचलें नव्हतें तरी
परीक्षेत आम्हांस सहज उत्तरे देतां आलीं.

फर्स्ट एल्एल्. बी. च्या वेळीं लक्ष्मण विठ्ठल सामंत ह्यांच्या पुस्तकांचा
मला उपयोग झाला. हे घरचे श्रीमंत असल्याने सर्व पुस्तकें विकत घेत. आम्हांला
आर्टोलेनचा रोमन लॉ हें पुस्तक परीक्षेला होतें. त्याला किंमत फार. सामंतांनी तें
घेतलें होतें. मी हायस्कूलमध्ये शिक्षक होतो. त्यांच्याकडून पुस्तक घेऊन वाच-
ण्यासहि मला वेळ मिळेना. मी, सामंत व दुसरे स्नेही सायंकाळीं बँक बेवर फिरतां
फिरतां सामंत आम्हांस रोमन लॉ सांगत. तो ऐकून मी पास झालों. आम्हांला
वाटे सामंत फर्स्ट क्लास येतील; पण ते नापास झाले. परीक्षेच्या वेळीं ते घाबरत
त्यामुळे ते नापास झाले असावे. पुढे ते एल्एल्. बी. झाले व वांद्र्यास वकिली करूं
लागले. कांहीं वर्षांपूर्वी ते निवर्तल्याचें समजतें. माझ्या बरोवरीच्यापैकी हे एकटेच
की ज्यांची माझी भेट पुढे मरेपर्यंत झाली नाही.

दत्तात्रेय नारायण वैद्य ह्यांच्याबरोबर कायद्याचा अभ्यास मीं केला.
दत्तोपंतांकडे सर्व पुस्तकांचा संग्रह होता. त्यामुळे माझी आयतीच सोय झाली.
दत्तोपंत व मी एकाच सालीं एल्एल्. बी. झालों. ते पुढे सॉलिसिटर झाले.
बडोद्याचे दिवाण लक्ष्मण जगन्नाथ वैद्य ह्यांचे हे पुतणे. लक्ष्मणरावांना पुत्रसंतान
नव्हतें. दत्तोपंत त्यांचे पुत्र बनले. अभ्यास करतांना कोणत्या तरी प्रचलित
विषयावर आमचा वाद व्हावयाचा. मी टिळकांचीं मतें घेऊन बोलें. दत्तोपंत
टिळकविरुद्ध पक्षाचे. आमचे वाद कडाक्याचे होत. पुढे आम्ही वाचीत असतां
वाद उपस्थित न करण्याची आण घेतली. कारण आमचा अभ्यासाचा वेळ त्यांत
मोडूं लागला. आमच्या स्नेहांत शेवटपर्यंत कधीं अंतर पडलें नाहीं.

१८८६ सालीं ना. बा. गोडबोल्यांची बदली पुण्यास मराठी ट्रॅन्सलेटर व
व सेक्रेटरी टु धी दक्षिणा प्राइझ कमिटी ह्या हुद्यावर झाली. माझे त्या वेळीं
नुकतेंच लग्न झालें होतें. मुंबईचें मामाचें बिन्हाड सुटलें होतें; मला श्वशुरांकडे

राहणें भाग होतें. तें टाळण्याकरता नानांनी मला आपल्याबरोबर पुण्यास नेलें. परंतु पुण्याची हवा मला मानवेना म्हणून परत मुंबईस आलों. पुण्यास न्यू इंग्लिश स्कूलमध्ये मी एक वर्ष सहाव्या इयत्तेंत होतों. भिकाजी रघुनाथ मेहेंदळे, सरदार खंडेराव चिंतामण मेहेंदळे हे माझ्या वर्गांत होते.

मुंबईस एल्फिन्स्टन हायस्कूलांत भास्करराव जाधव, नारायण विश्वनाथ मंडलिक, गजानन भास्कर वैद्य, सदाशिव भास्कर लिमये, रामकृष्ण दामोदर कोल्हटकर, त्रिविक्रम काशिनाथ पित्रे, अनंत नीळकंठ पिटकर, गोविंद मल्लिनाथ ठेंगे, गणेश रामकृष्ण हवालदार वगैरे पुढे नांवारूपास आलेली मंडळी माझ्या वेळीं आगेमागे होती.

कोल्हटकर व लिमये हे पब्लिक वर्क्स सेक्रेटरीएटमध्ये असि. सेक्रेटरीच्या जागेपर्यंत चढले होते. लिमये रावबहादूर व जे. पी. होते व कोल्हटकर रावसाहेब होते. तात्यासाहेब (रा. दा.) कोल्हटकर ब्रद्रीनारायणाच्या यात्रेला जात असतां वाटेंत हरिद्वाराच्या पुढे पटकीच्या वाख्याने मरण पावले.

लिमयांनी केशवजी नायकाच्या चाळींत लहानपणीं जी खोली होती ती मोठ्या नोकरीवर असतांहि सोडली नाही. ह्यांची प्रथम पत्नी लवकरच वारली; तथापि त्यांनी दुसरें लग्न केलें नाही. आपल्या संशयी स्वभावामुळे आपल्या बायकोस त्रास होईल असा लग्न न करण्यांत हेतु होता. लिमये स्त्रीशिक्षणाच्या विरुद्ध. घोंडोपंत कर्वे आश्रमाला मदत मागण्यासाठी गेले असतांना ज्यांनी त्यांची चांगली हजेरी घेतल्याचा उल्लेख कव्यांच्या आत्मचरित्रांत आहे तेच हे गृहस्थ. बाळासाहेब (स. भा.) लिमयांकडे जाऊन त्यांची जहरी टीका ऐकून घेणें हा मुंबईस गेल्यावर माझा एक कार्यक्रम असे. माऊ कोल्हटकरांचें गाणें ज्यांनी ऐकिलें आहे त्यांनी बालगंधर्वांची प्रशंसा करीत सुटावें ह्यासारखा दुसरा मूर्खपणा नाही असें त्यांचें ठाम मत असे.

भास्करराव जाधव मुंबई सरकारचे मंत्री झाले. अजून ते जबाबदारीचीं कामें करीत असतात व मधून मधून चिकित्साप्रचुर लेख लिहितात. शाळेंत बुद्धिमान् म्हणून त्यांची गणना असे. त्यांच्या लौकिकाच्या दिवसांत ते आपल्या जुन्या मित्रांना विसरले नाहीत.

नाना गोडबोल्यांची बदली पुण्यास झाल्यानंतर गणेश व्यंकटेश जोशी (विख्यात अर्थशास्त्रज्ञ व अंकज्ञ) एल्फिन्स्टन हायस्कूलमध्ये मुख्य संस्कृत-ताध्यापक झाले. गणपतराव उत्तम शिकवीत. मी सातव्या इयत्तेंत त्यांच्या वर्गांत होतों. त्यांचें विशेष हें की, ते घरी तयारी करून वर्गांत शिकवीत; आपल्या विद्वत्तेच्या घमेंडींत नसत. मनुष्य अगदी पाण्याचें पितर ! लवंगेने उष्ण व्हावयाचें व वेलदोज्याच्या दाण्याने थंडी व्हावयाची. त्यांच्या तासांत मुलांना एक

काम असे. एकदा दार लावावयाचें व लगेच कांही वेळाने उघडावयाचें. वारा लागतो म्हणून दार बंद पाहिजे; उकडतें म्हणून उघडें पाहिजे.

मी वार्डस असतांना गणपतराव सातान्यास हेडमास्तर होते. त्यामुळे त्यांची माझी वारंवार गांठ पडे. त्यांच्या माडीवर गेलें की, खोलीत सभोवार पुस्तकें, सरकारी अहवाल पसरलेले आढळावयाचे. त्यांचें डोकें आंकड्यांनी भरलेलें असे. सातारा जिल्ह्याला शेतकरी कायदा लागू होता त्यासंबंधाने ते मला अनेक प्रश्न विचारीत. एकदा त्यांनी मला सांगितलें रमेशचन्द्र दत्त शेतकरी कायद्याचा अम्मल कसा चालतो तें पाहण्याकरता येणार आहेत त्यांना मी तुमच्या कोर्टांत काम चाललेलें असतांना पाहा म्हणून सांगणार आहे. दत्त वार्डस आले पण उशिरा, कोर्ट सुटल्यावर. पांचगणीहून ते आले. माझी त्यांची भेट झाली. त्यांनी कांही विचारपूस केली. जोशीबुवांसंबंधाने ते म्हणाले, जोशांचे लेख वाचून ते मोठे भव्य, धिप्पाड मनुष्य असावे अशी माझी समजूत झाली होती. म्हणून इतके रोड गृहस्थ माझ्या समोर उभे असलेले पाहून मला फार आश्चर्य वाटलें; तुम्ही ताबडतोब रजा घेऊन विलायतेला जा असा मी त्यांना आग्रह केला आहे; बोटीवर प्रकृति सुधारते, वगैरे. जोशीबुवांनी एक महिन्याची रजा घेतली, पण कोठे गेले नाहीत व आले नाहीत. मुंबई सरकारला आपल्या रिपोर्टातील आंकडे जोशीबुवांच्या लेखावरून बदलावे लागले आहेत. गणपतराव टाइम्स आफ इंडिया-मध्ये 'जे' ह्या सहीने पत्रें लिहीत. वेल्बी कमिशनपुढे गोखल्यांची साक्ष सर्वांत चांगली झाली ह्याचें श्रेय गणेश व्यंकटेश जोशी ह्यांना आहे. गोखल्यांना आंकडे जोशांनी पुरविले होते. साक्ष देऊन गोपाळराव गोखले परत हिंदुस्थानांत आल्यावर कमिशनकडून त्यांच्याकडे त्यांच्या साक्षीसंबंधाने अधिक खुलासा मागण्यांत आला होता तो सुद्धा गोखल्यांनी जोशांना विचारून दिला. मी त्या वेळीं गोखल्यांच्या घरीं होतो. गुजराथी परीक्षेसाठी ठाप्याहून पुण्यास गेलों होतो. गांवांत प्लेग होता. ह्यास्तव फर्ग्युसन कॉलेजच्या बंगल्यांत गोखल्यांकडे मुद्दाम उतरलों होतो. आपल्या साक्षीचें श्रेय जोशांना आहे हें गोखल्यांनी मला प्रांजळपणें सांगितलें. गोखल्यांच्या बंगल्यांतून मी कौन्सिलहॉलमध्ये परीक्षेला जात असें. गोपाळराव मला आपला तांगा देत.

मी वार्डस असतांना गणपतराव जोशांनी मध्यप्रांत सरकारचा शेतकऱ्यांच्या ऋणविमोचनाचा अहवाल मला वाचण्यास पाठविला होता. त्या वेळेस मी त्यांना लिहिलें होतें की, नुसत्या ऋणविमोचनाने भागणार नाही. शेतकऱ्यांची स्थिति सुधारण्याचे प्रयत्न त्याबरोबरच झाले पाहिजेत. नाही तर पुनः कर्ज, पुनः विमोचन असा प्रसंग येणार; आणि हा एक सावकारीवर कर बस-

विल्यासारखें होणार. सावकारांनी शेतकऱ्यांना पोसावें व सरकारने आपलें कर्तव्य विसरावें असा त्याचा परिणाम लोकांच्या दृष्टीने होणार. ग्रीसच्या सोलनचें उदाहरण मी दिलें होतें. असो. गणपतरावांचें तें कृश, काळसर शरीर आणि त्यांची ती प्रचंड शेंडी कोणीहि विसरणें शक्य नाही.

त्रिविक्रम काशिनाथ पित्रे हे आमच्यांत प्रथमपासून गायनाचे हौशी. ते चांगले गवई आहेत. मुंबईस असतांना टिळकांच्या केसरीचे ते मुंबईचे एक बातमीदार होते. टी. पी. ह्या सहीने त्यांचीं पत्रें असत. पित्र्यांच्या पत्रांतील मजकुरावरून टिळकांनी आपल्या अग्रलेखांत तेलंगांसारख्यांची हजेरी घेतली आहे. पित्रे एल्. एल्. बी. झाल्यावर वकिलीकरता धारवाडास गेले. ते गणपति मेळ्यांचीं पदे करीत तसेंच स्वदेशी चळवळींत भाग घेत. पूर्वी ते सार्वजनिक कामांत बरेंच लक्ष घालीत. मी सोळापुरास असतां मुंबई-दादरहून लिहिलेल्या एका पत्रांत सांगतात, “येथें येण्याचें कारण अंशतः धंद्याचें व बहुतांशी चैनीचें होय. सध्या आमच्या कर्नाटकांत महात्माजी गांधी वगैरेंचें आगमन असून आमचें प्रस्थान या बाजूला झालेलें कांहींसें आश्चर्यकारकच होय. परंतु आमच्या मागे परभारें कानडी-मराठीचा धारवाडांतील तंत्र्याचा ते काय निर्णय करतात तें पाहण्याची इच्छा असल्यामुळे व कांहीं कामासाठी मी येथे आलों.” (ता. १२-११-२०). पित्र्यांचीं मेळ्यांचीं पदे गाजलीं होती. “यंदा माझ्याकडून आळसाने यंदाच्या मेळ्यांचीं पदे पाठविण्याचें राहिलें. तें पुस्तक यासोबत पाठवीत आहे.” (ता. २८।११।२१). ह्या पदांच्या निमित्ताने पित्र्यांवर खटला करण्यांत आला होता. “मी येथें आल्यानंतर दुसऱ्याच दिवशीं आमच्यावर म्हणजे संपादक, मुद्रक व प्रकाशक अशा तिघांवर नोटिसा बजावण्यांत येऊन व जानेवारी महिन्यांत खटला चालून ठराविक नियमाप्रमाणे सर्व व्यवस्था झाली. पुढे अपिलाचें काम चालू आहे. बाकी विशेष कांहीं नाही. आम्ही सर्व सुखरूप आहों.” (ता. २।३।२२). पित्र्यांनी पुढे ह्या चळवळींतून अंग काढून घेतलें : “आम्ही सार्वजनिक पुढारीपणांतून तूर्त वकिली करण्यामुळे वगळलों गेल्याकारणाने अंशतः व योग नसल्यामुळे अंशतः देशभक्तीच्या तुरुंगवासाच्या निकषांतून (test) घासून निघण्याच्या भाग्यांतून सुटलों आहों !! हें सुख किंवा दुःख सांगतां येत नाही.” पित्रे ह्यात आहेत ही आनंदाची गोष्ट आहे.

अनंत नीळकंठ पिटकर हे माझे समकालीन विद्यार्थी. ह्यांचें घरगुती नांव दाजीबा होते, व त्याच नांवाने आम्ही त्यांस संबोधित असूं. हे चौलचे राहणारे. तेथे त्यांची घरवाडी होती. घरचे बरे होते. मॅट्रिक झाल्यावर अकाउंटंट जनरलच्या कचेरींत त्यांनी नोकरी धरली. गजानन भास्कर वैद्यांच्या सहवासाने ते थिऑसफिस्ट झाले होते. मुंबईस गोविंद गोपाळ करमकर—त्यांचे मावस बंधु—

यांच्याकडे राहत. करमरकर कोकणस्थ व दाजीबा पिटकर किरवंत असैं असून ह्या दोन पोटजातींत लग्नसंबंध झाला होता. गोविंदराव व दाजीबा हे मरेपर्यंत एकत्र राहिले हें विशेष होय. दाजीबांनी केसरीचा मुंबईचा बातमीदार म्हणून पुष्कळ वर्षे काम केलें. त्या काळीं मराठी लघुलिपीचें शास्त्र निर्माण झालें नव्हतें. व्याख्यानाचीं टांचणें घेऊन स्मरणाने मजकूर लिहून काढावा लागे. ह्या कामीं दाजीबांनी नांव मिळविलें होतें. भाषणाचा गोषवारा बिनचूक लिहून काढीत. तो वाचून वक्ताहि मान डोलवी. भाषणाचा मुख्य मुद्दा त्यांच्या हातून कधी सुटत नसे. विद्यमान वार्ताहर विनोद-कोठ्यां ह्यांनाच महत्त्व देतात. तात्त्विक विचार त्यांना आकलन करितां येत नाहीत. दाजीबांनी फेरोजशहा मेथा, अनी बिझंट वगैरे मोठमोठ्या वक्त्यांचीं भाषणें केसरीला पुरविलीं आहेत. सोमवारीं सायंकाळीं मुंबईस झालेलीं भाषणें मंगळवारच्या केसरींत साग्र प्रसिद्ध होत ह्याचें सर्व श्रेय दाजीबांना आहे. ऑफिसमधून परस्पर व्याख्यानास जावयाचें, तेथून बोरीबंदरवर यावयाचें, तेथे घराहून आलेले कांहीं खावयाचें व मद्रास-मेल गांठावयाची. गाडी-मध्ये बसल्याबसल्या ते भाषण लिहून काढीत. बरोबर एक फळी असे ती गळ्यांत अडकवून तिचा टेबलासारखा उपयोग करीत. पुणें येईपर्यंत एक किंवा दीड स्तंभ मजकूर सहज लिहून होई. स्टेशनवरून ते थेट छापखान्यांत मजकूर नेऊन देत. त्याउपर सकाळीं शक्य तर टिळकांना भेटून परत मेल गांठण्यास स्टेशनवर येत. मंगळवारीं सकाळीं ऑफिसच्या वेळेवर घरीं न येतां कामाला जात. अशा रीतीने दाजीबांनी केसरीची सेवा केली आहे. दाजीबांचीं पत्रें 'अनंत' ह्या सहीने प्रसिद्ध होत. टिळक मुंबईस आले म्हणजे दाजीबांच्या बिन्हाडीं जात. दाजीबा सरकारी नोकर होते म्हणून पत्रावर सही गजानन भास्कर वैद्यांची असे.

साहेब ही पदवी आताइतकी पूर्वी सवंग नव्हती. मला नानासाहेब हें नांव जाहीर रीतीने प्रथम दाजीबांनी ठेविलें. मुंबईच्या पहिल्या प्लेगांत दाजीबा ठाण्यास माझ्याकडे येऊन राहिले होते. तेथे असतांना ठाण्याची बातमी केसरी-कडे तेच पाठवीत. मी समारंभांत अगर सभांत बोलत असैं. दाजीबा आपल्या बातमीपत्रांत 'येथील सुप्रसिद्ध वकील नानासाहेब चापेकर' अशा शब्दांनी प्रारंभ करीत. वस्तुतः त्या वेळीं मी प्रसिद्ध नव्हतो व सुप्रसिद्ध तर नव्हतोच नव्हतो; पण घरचा बातमीदार असल्यावर प्रसिद्धीला विलंब कां म्हणून !

गोविंदराव ऊर्फ अण्णा करमरकर हे थोडे कंजूप स्वभावाचे. दाजीबा त्यांना ह्याबद्दल नांवें ठेवीत. परंतु चमत्कार हा की, अण्णांनी आपल्या मागे मृत्युपत्राने बरेच पैसे अनेक संस्थांना दिले. उलट दाजीबांना सुचविलें असतां हि त्यांनी देणग्या देण्याचें नाकारिलें ! दोघांनाहि पुत्रसंतति नव्हती. दोघांच्याहि बायका त्यांच्या हयातींत मेल्या होत्या आणि दोघांच्याहि मुलींचीं लग्ने झालेलीं होती. दाजीबा ता. २० मे १९२३ रविवारी वारले.

दाजीबांच्या पत्रांत गोविंदराव करमरकर, बोवा, डॉ. वेलणकर ह्यांची खुशाली असावयाची. पाहाः—

श्री

मुंबई, १९^३/_{१६}

कृ. सा. न. वि. वि. ती. अण्णा हे उंबरगांव येथे गेले आहेत.डॉ. वेलणकर हेहि तेथेच आहेत. त्यांची जखम अजून चांगली मुरली नाही व सुकलीहि नाही. सबब त्यांस उंबरगांव येथे राहणे जरूर पडले. त्यामुळे कणकेश्वरी जाण्याचा बेत त्यांनी रहित केला. त्यांनी आपणांसच तिकडे बोलावले आहे. बोवा कोकणांत गेले आहेत.

दाजी

गोविंद मल्लिनाथ ठेंगे हे सेक्रेटरीएटमध्ये असि. सेक्रेटरीच्या हुद्यापर्यंत चढले होते. ते रावबहादूर व जे. पी. होते. लहानपणीं सूर्याजीपंत महात्मे यांच्या घरी असत. सूर्याजीचे गोविंदराव भाचे. मुंबईस नव्या वाडीच्या नाक्यावर पालवा रस्त्यावर त्यांचे ब्रिन्हाड होते. आम्ही इंग्रजी चौथ्या पांचव्या इयत्तेत असतांना रविवारी आमच्या वर्गातील मुलांस सूर्याजी आपल्या घरी बोलावीत व एखाद्या विषयावर आमच्याकडून भाषणे करवीत. अशा ह्या समांचा अध्यक्ष मी अनेक वेळां झालों आहे. सूर्याजी शेजारीं आरामखुर्चीवर पडून आमचीं भाषणे ऐकत व शेवटीं समारोपादाखल आपण भाषण करीत. भाषणांचे बक्षीस आम्हांला चहा-कार्फीत मिळे. अशा रीतीने सार्वजनिक विषयांचा विचार करण्याचे वळण सूर्याजीकडून आम्हांस मिळाले. ह्यास्तव ठेंग्यांचा व त्यांच्या नातलगांचा माझा निकट संबंध जडला. गोविंदरावांचे लहानपणचे नांव दत्ताराम होते. शेवटपर्यंत मी त्यांस ह्याच नांवाने हाक मारीं. मनोरंजनांत 'सुखाचा शोध' ही लेखमाला ह्यांनी लिहिली आहे. लहानपणीं जडलेला संबंध किती जिव्हाळ्याचा असतो हे दत्तारामांच्या खालील पत्रावरून दिसून येईल. "मागल्या रविवारी आपले उभय चिरंजीव, आपली कन्या व स्नुषा याही स्पेशल आमंत्रण देण्याकरितां आल्या होत्या. येणेकरून आपले मजवरील जुने निरतिशय प्रेम पूर्णपणे व्यक्त झाले आहे..... मी आपल्या उभय चिरंजीवांस पाहून व त्यांची प्रत्यक्ष ओळख करून घेऊन फारच आनंदित झालों. ते आपल्या लौकिकांत विशेष प्रकारें भर घालून तो वाढवतील व आपणांस आपल्या उतारवयांत पूर्ण सुख देतील अशी मला पूर्ण आशा आहे. त्यांचे सुशिक्षण व सौजन्य यांहीं मला फार बरे वाटले, व हे आपल्या

१. न. म. जोशी. २. सूर्याजी सदाशिव महात्मे, ह्यांनी वेषधारी पंजाबी (कादंबरी), तंतुवाद्य हीं पुस्तके लिहिलीं होती; शिवाय वामनी ग्रंथांचे संपादन केले होते. ह्यांस संस्कृत, मराठी, इंग्रजी व पोर्तुगीज इतक्या भाषा चांगल्या येत होत्या.

परिश्रमांचें व सहवासाचें उचित फल अहे असेंहि वाटलें. ईश्वर त्यांस चिरायु व यशस्वी करो हीच माझी त्याजकडे प्रार्थना आहे. असो.

“आपल्याला कळविण्यास अत्यंत दुःख वाटतें कीं, ती. मामीस दसऱ्याच्या सुमारास देवाज्ञा झाली. तिचें वय ७५ वर्षांचें होतें व आजच्या आमच्या परिस्थितींत झालें हें बरें झालें असें जरी म्हटलें तरी आम्हांवर हा एक मोठाच प्रसंग गुदरला आहे असें वाटतें. विशेषतः आमचा मोठा आधार नष्ट झाला. ती शरिराने व मनाने मरेपर्यंत खंबीर होती. तेणेंकरून आमचा सर्वस्वी भरीभार तिजवर होता. आम्ही सर्व तिजपुढे अगदी मुलें होतों. तिने मला व माझ्या सर्व मावंडांना किती ममतेने आपल्या स्वतःच्या मुलांप्रमाणे वाढविलें हें मीं आपणांला तरी निदान सांगण्याची आवश्यकता नाही. माझ्या स्वतःच्या आईने मला जन्म दिला परंतु सर्व प्रकारें लालनपालन मामींकडूनच झालें. एवढ्या आमच्या मामांच्या प्रचंड कुटुंबापैकी अवशेष उरलों ते मी स्वतः, माझी बायको व लहानी इंदु. त्यांना घरांत एकटें सोडून बाहेरगांवीं जाणें केवळ अशक्यप्राय झालें आहे. शिवाय माझी प्रकृतिहि हृदयाच्या व्यथेने व Blood pressure मुळे फार खालावली असून मी हल्ली डॉ. गिल्डर हार्ट स्पेशालिष्ठांचें औषध घेत असतो. कोणत्याही प्रकारचे विशेष परिश्रम शारीरिक वा मानसिक घेणें विलकूल इष्ट नाही असें त्यांचें म्हणणें आहे. एक दिवस आपल्या प्रेमळ सहवासांत व जुन्या आठवणींचा उपभोग घेण्यांत घालविण्याचा सुसमय लवकरच येईल अशी उमेद बाळगीत आहे. आपल्या चिरंजीवांस आमचा वृद्धांचा शक्य तेव्हा समाचार घेण्याविषयीची आमची मनीषा कळवावी.”

सर्व पत्र मोडींत आहे. ह्या पत्रांत उल्लेखिलेल्या मामी म्हणजे सूर्याजींच्या पत्नी. ह्यांचीच मुलगी ठेंग्यांना दिली होती. पेनशन घेतल्यावर ठेंगे मधून मधून टाइम्स ऑफ इंडिया पत्रांत पत्रें लिहीत. त्यांचीं मते नेमस्त पक्षाचीं होती.

४. सन १८९२ ते १९००

मी इ. स. १८९१ मध्ये बी. ए. झालों. १८९२ साली डिग्री मिळाली. सन १८९४ साली एलएल. बी. होऊन १८९५ साली डिग्री घेतली. सन १८९५ जूनमध्ये मी एलफिन्स्टन हायस्कूलमधील जागेचा राजीनामा देऊन ठाण्यास वकिली करण्याच्या उद्देशाने येऊन राहिलों. १९०१ च्या जुलैपर्यंत माझी वस्ती ठाण्यास झाली. वस्तुतः १९०० च्या जुलैअखेर मी ठाण्याहून नोकरीवर रुजू होण्यासाठी बाहेर पडलों. दोन महिने बोरसदला जाऊन परत आलों व नंतर लगेच महाडास दोन महिन्यांपुरती माझी नेमणूक झाली. ह्यामध्ये १९०० साल संपलें. १९०१ च्या आरंभापासून सुमारे सहा महिने मी रिकामा होतो. जूनमध्ये अलिब्राग येथे माझी सब्रज्ज म्हणून नेमणूक झाली व ती तात्पुरती नव्हती. तथापि काशिनाथ मुंबईस ठाण्याहून नोकरीला जात असे. पुढे जुलै महिन्यांत प्लेगने कहर केला. काशिनाथ वगैरे आमच्या घरची बरीच माणसे वारलों. ठाण्याच्या बिन्हाडाचें कारण उरलें नाही.

मी बी.ए. होतांच नोकरी पाहूं लागलों व दादरच्या इंग्रजी शाळेंत लागलोंहि. गोपाळराव अक्षीकर हेडमास्तर होते. शाळेचे ते एक संस्थापक होते. नंतर काही दिवसांनी त्यांच्या मंडळीची शाळा कल्याण्यास होती त्या शाळेंत मी शिकवीत असें. एकीकडे एलएल. बी.च्या टर्म्स भरीत होतो. एलएल. बी. होण्याच्या आधी वर्षभर एलफिन्स्टन हायस्कूलमध्ये शिक्षक होतो. डॉ. मॅकिकन ह्यांचें पत्र घेऊन एलफिन्स्टन हायस्कूलमध्ये लागलों. त्या वेळीं हायस्कूलचे प्रिन्सिपल प्रायरसाहेब होते. वकिलीचा अभ्यास करणारे इसम शाळेंत शिक्षक म्हणून घेण्यास ते तयार नसत. शाळेच्या हिताच्या दृष्टीने हें ठीकच होतें. परंतु मी फर्स्ट एलएल. बी. झालों होतो. तेव्हा मी वकिलीचा अभ्यास करीत नाही असें लिहून देणें शक्य नव्हतें. मॅकिकनसाहेबांनी ही अडचण पुढे केली. प्रयत्न करून पाहतों, नाही काम झालें तर इलाज नाही, असें मी म्हटल्यावर त्यांनी पत्र दिलें. पत्रांत फर्स्ट एलएल. बी.चा निर्देश करण्याचें त्यांनी धूर्तपणाने टाळिलें. पत्राचा उपयोग चांगला झाला. मॅकिकनसाहेबांचें पत्र पाहिल्यावर प्रायरसाहेबांनी कायद्याच्या अभ्यासाविषयी अक्षरहि काढलें नाही.

माझ्या ओळखीमुळे ठाण्यास मला थोडेंबहुत काम मिळूं लागलें. प्रथमच मला पांच हजारांवरील रुपयांचा अन्नवस्त्राचा दावा मिळाला. त्यांतील फिर्याद लिहितांना मी अगदी मेटाकुटीस आलों. फर्स्ट क्लास कोर्टाचे क्लर्क ऑफ धी कोर्ट विष्णुपंत ओक ओळखीचे होते. त्यांनी मला स्टॅप किती व कोठे लावावयाचा,

सह्या कोठे करावयाच्या वगैरे सांगून करवून घेतलें. शंभर वेळां दुरुस्त्या करण्याचा प्रसंग आला तेव्हा जीव रडकुंडीस आला; आणि नको हा धंदा असें वाटूं लागलें. नवीन वकिलाने कायद्याचा प्रत्यक्ष व्यवहार कसा चालतो ह्याची माहिती कांही दिवस उमेदवारी करून मिळविल्याखेरीज एकदम धंद्याला आरंभ करणें अनिष्ट आहे. अमक्या दाव्याला मुदत किती आहे, कोर्ट फी किती, हे प्रश्न सामान्यतः पक्षकार विचारीत असतात आणि तेंच नेमकें नवीन वकिलाला—एलएल. बी. झालेल्याला—माहित नसतें.

ठाण्यास वासुदेव रामचंद्र पटवर्धन डि. डे. कलेक्टर होते. त्यांचा व माझ्या श्वशुरांचा स्नेहसंबंध होता. दोघे एकावेळीं रत्नागिरी हायस्कूलमध्ये होते. वासुदेवराव मामलेदार असतांना मुंबईस आले की माझ्या श्वशुरांकडे उतरत असत. तेव्हापासून ते मला ओळखीत होते. त्यांनी मला ठाण्यास चांगलें साहाय्य केलें. त्यांच्यामुळे सरकारी अधिकाऱ्यांच्या गोटांत मला एकदम प्रवेश मिळाला. त्यांनी माझी सर्वांशीं ओळख करून दिली. भाऊसाहेब आचार्यांकडे त्यांच्या सांगण्यावरून कामाची माहिती होण्याकरता मी जाऊं लागलों.

रामभाऊ आचार्य^१ सरकारी वकील होते. खासगी कामहि त्यांना पुष्कळ मिळे. त्यांनी लाखों रुपये धंद्यावर मिळविले. ही एक अनुकरणीय व्यक्ति होती. जुन्या पिढीतील माणसांचा तो एक नमुना होता. अत्यंत व्यवहारदक्ष, निरलस व कर्तव्योन्मुख. दोन आप्यांची खडीसाखर सुद्धा ते ठाण्याच्या बाजारांत घेत नसत; मुंबईच्या बाजारांत खरेदी करीत. कोर्टाचें काम संपतांच मुंबईची खेप करीत. चिंचपोकळीला गवताच्या बाजारांत गेले तर चांगल्या गवताचें जमिनीवर पडलेलें बीं वेचून आपल्या जमिनीवर पेरण्यास घेऊन येतील. लोडाशीं टेकून पंख्याने वारा घेत भाऊसाहेब मजेने बसले आहेत असें दृश्य जन्मांत कोणी पाहिलें नसेल. पहाटेस चार वाजतां उठून कोर्टांत चालणारें काम पाहत. तयारी केल्यावांचून त्यांनी काम केव्हाहि रेटलें नाही. रात्री लवकर निजत. रात्री भोजनोत्तर पुराणिकाचें नित्य पुराण चाले. भाऊसाहेब श्रवणाला बसत पण पैगायला लागत इतकी त्यांची झोप चांगली होती. आपलें कोर्टांतलें काम संध्याळीत; शहर बाजारांत जात; जमीनजुमल्यावर फेरफटका करण्यास चुकत नसत. एकदा मी त्यांच्याबरोबर त्यांच्या इस्टेटीवर गेलों होतो; तेव्हा त्यांनी एक वेळ होता तो दिसत नाही त्याचें काय झालें म्हणून माळ्याला विचारिलें. ह्यावरून त्यांची स्मरणशक्ति व दक्षता ह्यांचा प्रत्यय येण्यासारखा आहे. त्यांच्या स्मरणशक्तीचें आणखी एक प्रत्यंतर माझ्या अनुभवाला आलें. मुंबईहून ठाण्याच्या स्टेशनवर उतरल्यावर घराकडे पायीं जात असतां त्यांच्या समवेत चालणाऱ्या एक दोन कायस्थांच्या घरच्या माणसांची ते चौकशी करीत होते. तेव्हा स्त्रियांचीं नांवें घेऊन त्यांची

विचारपूस करतांना मी ऐकत होतो. भाऊसाहेब घर सोडून कोणाकडे बसावयास जात नसत; दुसरेहि कोणी त्यांच्याकडे गप्पाष्टकें मारण्यास येत नसत. असें असून त्यांना सर्वांची माहिती असे.

वाकिली सुरू केल्यापासून मला अगदीच कांही मिळालें नाहीं असें झालें नाहीं. काशिनाथाचा पगार व माझी पैदास मिळून आमच्या कुटुंबाचा खर्च भागण्यास अडचण भासली नाहीं. कुटुंबांत माणसेंहि दहाहून कमी नव्हतीं. ह्या-प्रमाणे माझ्या आयुष्याची पांच वर्षे ठाण्यास गेलीं.

५. नोकरी

ठाणें व कुलाबा दोनहि जिल्ह्यांत माझी ओळख बरीच होती. स्नेह-संबंध, नातीगोती कमी नव्हती. वकिलींत दरमहा सुमारे पाऊणशेंची प्राप्ति प्रारंभाला अगदीच निराशाजनक नव्हती. आणि काशिनाथाच्या पगाराचीहि त्याला जोड होती. तथापि माझ्या स्वमावाला अनुसरून माझा ओढा नोकरींत शिरण्याकडे होता. म्हणून मी अर्ज करून ठेविला होता. आमच्या वेळेपासून उमेदवारांच्या राजकीय वर्तनाविषयी चौकशी सुरू झाली होती. माझ्या अर्जासंबंधाने विचारपूस करण्याकरता गव्हर्नरच्या प्रायव्हेट सेक्रेटरीच्या हेड क्लार्कला भेटण्याच्या हेतूने मी पुण्यास गेलों. वासुदेव रामचंद्र पटवर्धन व हेड क्लार्क लिओ ह्यांची ओळख होती. वासुदेवरावांकडे लिओला ओळखीचें पत्र मागण्याकरता गेलों. तात्यासहिबांनी पत्र तर दिलेंच पण प्रायव्हेट सेक्रेटरीलाच भेटण्याविषयी सल्ला दिला. वासुदेवराव अत्यंत व्यवहारचतुर माणूस. मला ह्या सहज दिलेल्या सल्ल्याचा फारच उपयोग झाला अशी माझी समजूत आहे. माझा मूर्खपणा स्पष्ट होता. विष्णूच्या देवळापर्यंत जावयाचें आणि गरुडाचें दर्शन घेऊन परतावयाचें अशांतलाच तो प्रकार होता. प्रायव्हेट सेक्रेटरी हिलसाहेब होते. ते भेटले. समक्ष पाहण्याने पुष्कळ काम झालें. मला पाहून त्यांचा अनुकूल ग्रह झाला असावा. लिओनी मला प्रथम कांही दाद दिली नाही. परंतु हिलसाहेबांना भेटून आल्यावर ठाण्याच्या कलेक्टराकडे चौकशीसाठी प्रकरण गेलें आहे, त्यांच्याकडून माहिती येतांच तुम्हांला जागा मिलेल, हें सरकारी गुह्य त्यांनी मला सांगितलें. ठाण्यास परत आल्यावर मी स्वतःच कलेक्टरसाहेबांस भेटण्यास गेलों. जॅक्सनसाहेब कलेक्टर होते. मी सब-जज्याच्या जागेकरता अर्ज केलेला आहे, हल्ली अर्जदाराविषयी सरकार चौकशी करितें असें मी ऐकतों, जिल्ह्याचा मुख्य अधिकारी ह्या नात्याने आपणांकडे माझ्या संबंधाने विचारपूस केली जाण्याचा संभव आहे, असें समजून मी स्वतः आपणांकडे आलों आहे; पोलीसच्या मार्फत चौकशी करण्यापेक्षा मला स्वतःच आपण विचारिलें असतां मी पाहिजे ती माहिती देईन असें साहेबांस सांगितलें. त्यांनी माहिती विचारिली; मी सांगितली. जॅक्सनसाहेब विद्याव्यासंगी, संस्कृतज्ञ व सुशील होते. माझें काम झालें व बोरसद येथे माझी पहिली नेमणूक झाली. माझा असा अनुभव आहे की, युरोपियन माणसाला सरळ, खरें व प्रामाणिक बोलणें पटतें व समजतें. हिंदी माणसाची मनोवृत्ति ह्या बाबतींत अगदी विरुद्ध असलेली आढळते. त्याच्यावर सरळ वागणुकीची छाप बसतच नाही.

बोरसदची नेमणूक दोन महिन्यांपुरती होती. नंतर महाडास दोन महिने बदली मुन्सफ होतो, तेथून परत ठाण्यास आल्यावर पाहतो तो पुनः गुप्तपणे पोलीसतपास चालू आहे. माझ्या खालच्या इसमांच्या नेमणुका होऊं लागल्या. मी लोंबकळत राहिलों. ठाण्याचे कलेक्टर त्या वेळीं ऑरसाहेब होते. त्यांच्याकडे गेलों. त्यांचा मुकाम उंबरगांवास होता. सरकारकडून माझ्याकडे कांही एक लिहून आले नाही म्हणाले. तथापि ते माझ्याशीं पुष्कळ वेळ बोलत होते. राजकारण निघालें. विशेषतः टिळकांची बाधा त्या काळीं अनेकांस होत होती. तेव्हा टिळकांचा संबंध सरकारी नोकरींत असणाऱ्यांना व शिरणाऱ्यांना किती नडतो ह्याविषयी तेच बोलूं लागले. मामलेदार असलेले एक टिळकांचे स्नेही व शाळासोबती केवळ ते टिळकांकडे जात ह्या एका कारणास्तव सरकारच्या नाराजीने डेप्युटी कलेक्टर होत नव्हते परंतु माझ्या रिपोर्टावरून त्यांना ती जागा आता मिळाली ही माहिती सांगून राजकारणाने खासगी स्नेहसंबंध तुटत नसतात असें आपलें मतहि त्यांनी व्यक्त केलें. हें सर्व ऐकून मला बरें वाटावें, पण उलट मला ऑरसाहेबांच्याबद्दल संशय येऊं लागला व माझ्याकडून खरें काढण्यासाठी ते हा डाव खेळले असावे असें वाटूं लागलें. ऑरसाहेबाकडील खेप अगदीच फुकट गेली नाही. त्या वेळीं जरी काम झालें नाही तरी पुढे कांही दिवसांनी त्यांचें पत्र भेटून जाण्याबद्दल आलें. मी सरकारास पत्र लिहिलें होतें त्यावरून चौकशीसाठी कलेक्टराकडे काम येईल असा माझा तर्क होता. त्याप्रमाणें झालें. कलेक्टरनी चौकशी केली त्याची हकीकत अन्यत्र आहे. ऑरसाहेबांचा रिपोर्ट मला अनुकूल होता.

टिळक राजद्रोही—टिळकांनी सुरू केलेल्या चळवळी राजद्रोहात्मक—ह्या चळवळीशीं प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्षपणें संबद्ध असलेले राजद्रोही अशी सरकारची विचारप्रणाली त्या वेळीं होती. टिळकांनी सुरू केलेला गणपति उत्सव; त्यांत माझे व्याख्यान झालें म्हणून मी सरकारद्रोही अशी अतर्क्य कारणपरंपरा त्या काळीं राज्यशासनवादांत मान्यता पावली होती. त्यांत माझे आडनांव चापेकर. एका चापेकराने रँडसाहेबाचा खून केला होता. अर्थातच चापेकर नांव सरकारच्या संशयजन्य अवकृपेस पात्र झालें होतें. मी पुण्यास गुजराथी परीक्षेस बसलों होतो (सन १८९८). बेगसाहेब त्या वेळीं ओरिएंटल ट्रॅन्सलेटर असल्यामुळे कमिटीचे सेक्रेटरी होते. इंग्रजीचें गुजराथी करण्यांत मला ६० मार्क मिळाले. गुजराथी हस्तलेखांचें वाचन व संभाषण ह्यांतहि मी पास झालों. ह्या विषयाचे परीक्षक एक पारशी डेप्युटी कलेक्टर होते. त्यांनी “you are sufficiently fluent” असें मला बोलून दाखविलें. परंतु गुजराथीचें इंग्रजी करण्याच्या विषयांत मला फक्त ३० मार्क मिळून मी नापास झालों. ह्या विषयाचे परीक्षक बेग होते. चापेकर हें नांव मला भोवले. मला थोडासा राग आला. मी बेगसाहेबांना

बोललोंसुद्धा की, ज्याला गुजराथी येत नाही तो देखील गुजराथी साधारण समजू शकतो. इंग्रजीचें गुजराथी बरोबर करणारा माणूस गुजराथी समजत नाही म्हणून नापास होतो हें जरा चमत्कारिक दिसतें. पारतंत्र्यांत मोठीं माणसें-सुद्धा सरकारचीं मिंधीं बनतात ! चापेकर असतीळ त्यांना नापास करावें असें फर्मान सरकारने काढलें नव्हतें. पण मूल आईची खंत घेत नाही इतकी नोकर मालकाची घेतो ! नापास झालेलीं माणसें नेहमीच परीक्षकाला नांवें ठेवतात व त्यास असत्हेतु चिकटवितात. म्हणून पुराव्यादाखल सांगतो की, ठाण्याचे त्या वेळचे फ. क्ला. सबजज नानावटी ह्यांच्यापार्शी आमच्या पारशी परीक्षकांचें जें बोलणें झालें त्यावरून माझा संशय निराधार नव्हता अशी माझी खात्री झाली. नानावटींचा व सदरहु पारशी गृहस्थांचा स्नेह होता. ह्या गोष्टीचा बभ्रा माझ्या स्नेह्यांत व परिचितांत झाला. नीळकंठ बाबाजी रानडे (इंग्रजी-मराठी कोशकार) मला म्हणाले, मी 'मराठ्यां'त पत्र लिहितों. परंतु ह्याहिपेक्षा बलवत्तर पुरावा म्हणजे खुद्द बेगसाहेबांचें पुढील वर्तन होय. नापास झाल्यामुळे पुनः सहा महिन्यांनी परीक्षेला बसणें भाग होतें. परीक्षेचे नियम बदलले होते. पूर्वी फी नव्हती ती आता ठेवण्यांत आली; व ती सुद्धा थोडीथोडकी नव्हती— ३० किंवा ४० रु. फी मला द्यावयाची होती; म्हणून चौकशी करण्यासाठी मी ओरिएंटल ट्रॅन्सलेटरच्या ऑफिसांत गेलों व शिपायाकरवीं गोपिनाथपंत ओकांना निरोप पाठविला. मी बाहेर व्हरंज्यांत उभा होतों. माझ्या समोरच्या खोलींत बेगसाहेब बसलेले होते; त्यांनी मला पाहिलें व तोंडाच्या खुणेने आंत बोलावलें. मला वाटलें मी त्यांच्या खोलीच्या समोर उभा होतों म्हणून साहेब गरम झाले. सबब आंत जातांच मी कां आलों हें त्यांस सांगूं लागलों. त्याबरोबर बेगसाहेब म्हणाले, मीं तुम्हांला ओळखिलें. पुढे बोलतां बोलतां म्हणाले, If you have not neglected your studies in the meanwhile there is no reason why you should fail. असें म्हणतांक्षणींच मीं बरोबर आणलेली फी त्यांच्याच स्वाधीन केली. बेगसाहेबांचें मन त्यांना खात होतें हें पाहून मला बरें वाटलें. पोटाने अन्तर्गत माणुसकीची अगदीच गळचेपी केली नव्हती. नंतर मी परीक्षेला बसलों व पास झालों हें सांगावयास नको. माझ्याबरोबर कृष्णाजीपंत टिळक परीक्षेस बसले होते. आम्ही दोघे कुतूहलविषय झालों होतों. आमच्याकडे बघून बेगसाहेब उद्गारले, "Oh ! what a strange coincidence! We have got here both Tilak and Chaphekar !

असो; आँरसाहेबांच्या रिपोर्टाने माझी नेमणूक अलिवागेस झाली. आता ग्रहण सुटलें असें मानूं लागलों पण अद्यापि सडिसाती संपली नव्हती. अलिवागेची नेमणूक झाल्यानंतर आँरसाहेबांचें पुनः बोलावणें आलें; गेलों. त्यांनी मला सरकारकडून लिहून आल्याप्रमाणे तीन निर्बंध कळविले : (१) चळवळ करणें अथवा

खळबळ उडवणे हा ज्याचा उद्देश आहे अशा कोणत्याहि कार्यात मी पडतां कामा नये— मग तें कार्य राजकीय तर राहोच पण धार्मिक, सामाजिक वा शिक्षणात्मक असो : (not to take part in matters not only political but religious, social and educational, the object of which is agitation.) ; (२) कलेक्टरला कळविल्यावांचून कांहीहि लिहावयाचें नाही; (३) जो कोणी साहेब (European) जिल्ह्यांत येईल त्यास भेटल्यावांचून राहूं नये. हा आदेश अर्थात् तोंडी होता. अलिवागेस जाऊन कामावर रुजू झालों. कलेक्टर बॅनेल ह्यांस भेटावयास सरकारी वकील सखाराम केशव भागवत ह्यांच्या सांगण्यावरून गेलों. आंत जातांच साहेबांचा तोल सुटला आहे हें ओळखण्यास मला वेळ लागला नाही. मी आपण होऊनच खुर्चीवर बसलों. साहेब उठले नाहीत व हस्तांदोलनहि नाही. मी एक आरोपी आहे अशा रीतीने त्यांनी मला वागविलें. सेक्रेटरिएटमधून आलेलें पत्र त्यांनी मला वाचून दाखविलें; पार्लमेंटचे सभासद असतांना इंग्लंडातील लोक सरकारवर टीका करतात पण नोकरीत शिरले की त्यांची टीका बंद होते वगैरे आशयाचें छोटें व्याख्यानहि मला ऐकावें लागलें. शेवटीं मी काय लिहित आहे हें त्यांनी विचारून घेतलें. मी घरीं परत आलों. नोकरीत मी कायम व्हावयाचा होतो; आणि कायम होणें हें कलेक्टरच्या रिपोर्टावर अवलंबून होतें. बॅनेल थोडासा मूर्ख होता म्हटलें तरी चालेल. अशा माणसाच्या तावडीत मी सांपडलों होतो. प्रकरण अभिकाधिक चिघळत गेलें. एक दिवस कलेक्टरच्या शिपायाची साक्ष माझ्यासमोर कोर्टांत व्हावयाची होती. कोर्टाला काम पुष्कळ होतें. पांच वाजेपर्यंत शिपायाचें काम निघालें नाही. मला अर्थात् कोणाची साक्ष व्हावयाची हें माहित असण्याचा संभव नव्हता. शिपायाने मला न कळवितां एकदम साहेबाकडे धांव मारली. माणूस नुसता पट्टेवाला, पण त्याच्या पाठांमागे जिल्हाधिपतीची सर्व शक्ति ! मग तो बेपर्वाइने वागला तर आश्चर्य कसलें ? मी कोर्टांत काम करीत बसलों असतां माझ्या हातांत चिटोरे पडलें. लिहिलेला कागद रद्दीच्या टोपलींतील असावा. पत्र येणेंप्रमाणे:—

5 P. M.

SIR,

My peon is summoned to give evidence before you to-day. If he evidence is not taken at once now I shall report you to the Dist. Judge as my peon has to go away with my kit to-night.

(Sd.) Bagnell

Col.

साहेब किती रागावलेले अथवा पिसाटलेले होते हें पत्रावरून दिसतें.

त्यांना इंग्रजी शुद्ध लिहिण्याचेंहि भान राहिलें नाहीं. त्यांचा उर्मटपणा-अंमलदारीचा दिमाख, उपचारातिक्रमण वगैरे दुर्गुण ह्या चार पांच ओळींच्या पत्रांत पूर्णपणें दिसून येतात. हें चिटोरें वाचून मला संताप आला. ह्या संतापाच्या उद्रेकांत कोर्टांत मी कमजास्त उद्धारलों असलों; परंतु माझ्या सुदैवाने चिठी हातांत पडावयाला व तें काम निघून शिपायाची साक्ष वकिलांनी रद्द करून देण्यास एकच गांठ पडली. घरी आल्यावर हायकोर्टाकडे पाठविण्याकरता तकरारीचें पत्र तयार केलें. कलेक्टरने माझी क्षमा मागावी अशी त्यांत मागणी होती. माझ्या पत्राला कोणी भीक घालणार नाहीं ही शंकाहि माझ्या मनांत आली नाहीं. पुढे हें सर्व प्रकरण आपोआप स्थिरावलें हा माझ्या त्या परिस्थितींत सुयोग्य समजला पाहिजे. दुसऱ्या दिवशी सकाळी बॅंगेरी डि.डे. कलेक्टर माझ्याकडे सहज आले. अर्थातच लिहिलेलें पत्र त्यांस दाखविलें. बॅंगेरी नोकरांत रुळलेले; पोक्त. त्यांनी कळकळीने सांगितलें आजच पत्र रवाना करूं नका; शिपायाने खोटेंनाटें साहेबाला सांगितलें असेल; तुम्ही साहेबास भेटा म्हणजे त्याची समजूत होईल. ह्या मंत्राप्रमाणे कलेक्टराकडे कोर्टांत जाण्यापूर्वी अकरा वाजतां गेलों. कलेक्टरने भेटत नाहीं म्हणून शिपायाकडून कळविलें. तोंडांत मारल्यासारखें होऊन विपण्ण मनाने मी कोर्टांत गेलों ! अलिवाग, जिल्ह्याचें ठिकाण असलें तरी खेडेवजा, सब-जजाच्या मानहानीची ही वार्ता गांवभर पसरण्यास फारसा विलंब लागला नाहीं. विचारे बॅंगेरी दुपारी उन्हाचे माझ्या कोर्टांत आले. आता तरी पत्र पाठविण्यास हरकत नाहीं ना म्हणून मी प्रश्न केला. “सबूर करा; डि. जजाला निमसरकारी पत्र प्रथम लिहून घडलेला प्रकार त्याच्या कानांवर घाला.” मला हा सल्ला रचला नाहीं; पण जिवाभावाने केलेला उपदेश माझ्याने मोडवेना. मी डि. जजांना लिहिलें पण त्यांनी मला समक्ष बोलावून घेऊन मलाहि असले अपमान मुकाट्याने पोटांत घालावे लागले आहेत; तुमच्या अंगांत तारुण्याचें रक्त सळसळत आहे; मी समक्षच बॅंगेलला विचारीन वगैरे वडिलकीच्या आसनावरून केलेलें व माझ्या मते थोडेंसे उडवाउडवीचें प्रवचन ऐकविलें. नंतर मी ठाण्याचे कलेक्टर और ह्यांना भेटलों. त्यांना बॅंगेलसाहेबाची चिठी दाखविली. औरसाहेबांनी बरीच सहानुभूति दाखविली. बॅंगेल माझ्या परिचयाचे नाहींत, पण पुण्यास आय. सी. एस्. भोजनाच्या वेळी त्यांची माझी भेट होईल तेव्हा मी हा विषय काढीन, ते चिडखोर स्वभावाचे आहेत वगैरे औरसाहेब बोलले. इंडियन व युरोपियन अधिकारी ह्यांतील भेद ठळकपणें प्रत्ययास आला. हिंदी मनुष्य कितीहि मोठ्या अधिकारावर असला तरी तो आपणांस कारकून म्हणून समजतो; त्याचा भेकडपणा सुटत नाहीं; हिमतीने काम करण्याची धमक त्याच्यांत असत नाहीं; त्याचा अधिकार त्याच्या अंगावर लेण्यासारखा लपेटलेला राहतो; त्याच्यांत निर्भयतेचा सहजपणा नसतो. माझी अशी खात्री झाली आहे की, जोंपर्यंत वर एकतरी

साहेब आहे तोंपर्यंत आम्ही अधिकारारूढ झालों तरी आमच्यांतील दाख्यवृत्ति सुटणार नाही. असो. ह्या भानगडींत बराच काळ लोटला; माझी बदली अलि-बागेहून वाईस झाली; माझी साडेसाती सुटली असें वाटलें. खारेघाटसाहेब सातान्यास डि. जज होते. त्यांच्याइतका निर्विकार अधिकारी मिळणें कठीण. त्यांच्याच कारकीर्दींत मी कायम झालों असें वाटतें. नोकरांत माझे पाय कायमचे रुतले.

मला कामाची भीति कधीच वाटली नाही. वाईस असतांना प्रथमच माझ्यासंबंधीचा रिपोर्ट डि. जजाकडून हायकोर्टाकडे गेला. दरसाल असे कॉन्-फिडेन्शल रिपोर्ट डि. जजाला पाठवावे लागत. डि. जज व्हिट्वर्थ होते. ह्यांनी केलेला रिपोर्ट 'कॉन्फिडेन्शल' असला तरी मला अनुकूल असल्याने शिरस्तेदाराने मला तो दाखविला : "Mr. N. G. Chapekar seems to be a promising Sub-judge" असा माझ्यासंबंधाने शिरा मारलेला होता. चांगलें म्हणण्यांत व्हिट्वर्थसाहेब सढळ हाताचे नव्हते. ह्यास्तव त्यांच्या ह्या शेर्याची मला फार किंमत वाटली. जिल्ह्यांतील सर्व सबजजांमध्ये मी वयाने व नोकरांने कनिष्ठ होतो. व्हिट्वर्थसाहेबांकडून चांगलें म्हणवून घेणारे दुसरे सबजज रा. ब. श्रीधर नारायण साठय्ये (त्या वेळीं रा. ब. नव्हते) होत. आम्हां दोघांशिवाय व्हिट्वर्थसाहेबांकडून दुसऱ्या कोणाच्याहि पदरांत प्रशंसेचा शब्द पडला नाही. न्यायाधीश ह्या नात्याने माझी अप्रतिष्ठा होईल असा धोर मला फारसा लागला नाही. माझे स्नेही दि. ब. शिंगणे (हे त्या वेळीं दि. ब. नव्हते) ह्यांनी आपण होऊन पाठविलेलें पत्र येथे देतो.

Sandhurst Road,
Bombay 4.
15th Oct. 1918

My dear Mr. Chaphekar,

As one interested in you, I feel bound to inform you that the learned C. J. has commended you in connection with your judgment in R. S. 47 of 1916, the print of which I beg to send for your perusal or rather for refreshing your memory. The C. J. remarked that the judgment is "careful and painstaking." Your view was also upheld as correct.

With best wishes and regards,

I remain,
Yours sincerely,
P. B. Shingne.

माझी प्रथम नेमणूक झाली तेव्हा ठाण्यास टिपणीस डि. जज्ज होते. त्यांना भेटावयास गेलों असतां त्यांनी उपदेश केला तो फार उपयोगी पडला. ते म्हणाले, “आपण कितीहि काळजीने ठराव लिहिले तरी त्यांमध्ये कांही फिरावयाचे व कांही कायम व्हावयाचे; तुम्ही तें काम चांगलें कराच, पण कचेरीच्या कामाकडे विशेष लक्ष द्या.” बऱ्याच सब्जज्जांचा समज असा असतो की, दाव्याच्या निकालांत आपला शहाणपणा निदर्शनास आला म्हणजे झालें. दतरी कामावर लक्ष ठेवणें हें आपलें काम नाही. कित्येकांस तर ह्यांत कमीपणा वाटतो. माझ्या सुदैवाने माझ्या नोकरीच्या आरंभीच मला व्हिट्वर्थसाहेबांसारखे करडे अंमलदार भेटले. छापील इंग्रजी पत्त्याच्या लिफाफ्यांत मराठी पत्र अगर मराठी लिफाफ्यांत इंग्रजी पत्र घातलेलें त्यांस खपत नसे; अक्षरें किंवा आंकडे त्याच शाईने घोटालून दुरुस्त न करितां अशा कामाला तांबडी शाई वापरली पाहिजे असा त्यांचा आग्रह असे; सही दुसऱ्यांना समजण्यासाठी करावयाची असते, सत्रव ती स्पष्ट पाहिजे, असें ते सक्तीने बजावीत. कोर्ट तपासावयास आले तर बेलिफाची कामगिरी स्वतः तपासीत. शिरस्तेदार व हेडक्लार्क ह्यांच्या करामतीला ते होते तोंपर्यंत वाव नव्हता. निकालावर अपील झालें की अस्सल ठराव वाचून सब्जज्जाविषयी लगेच आपलें मत गुप्त वहींत टिपून ठेवीत. अगदी बारीक गोष्टहि त्यांच्या नजरेंतून सुटत नसे. एकदा एका दाव्यांत ग्यानु हें पक्षकाराचें नांव होतें. हुकुमनाम्यांत ग्यानु असें बरोबर लिहिलें होतें, पण इंग्रजी ठरावांत Ganu असें वर्णलेखन झालें होतें. साहेबांनी तें स्वाभाविकच गणु असें वाचलें व दुरुस्त करण्याकरता माझ्याकडे पाठविलें. माझी चूक होती ह्यांत संशय नाही. Gyanu असें लिहावयास पाहिजे होतें. मला वाटलें हा शिरस्तेदारी उपद्व्याप असावा. मीं उलट लिहीलें a चा उच्चार अं होतो म्हणून दुरुस्ती करण्याचें कारण नाही. पुनः प्रकरण परत आलें नाही. व्हिट्वर्थसाहेबांनीच ही दुरुस्ती मागितली आहे हें माहित असतें तर मीं काय केलें असतें सांगवत नाही. व्हिट्वर्थसाहेब किती बारीक पाहत त्याचें उदाहरण म्हणून दिलें.

व्हिट्वर्थसाहेबांच्याविषयी पुष्कळ आख्यायिका प्रसृत झाल्या होत्या. ह्या सर्वच यथामूत नसल्या तरी त्यांवरून त्यांचा स्वभावधर्म ओळखतां येतो. ११॥ वाजण्याला एक मिनीट कमी असल्यास तितका वेळ ते खुर्चीशी उभे राहत, पण खुर्चीत बसत नसत; कारण कोर्टाची टरीव वेळ साडेअकरा. तसेंच कोर्टाच्या वेळांत बायकोचें पत्र शिपायाने आणून दिलें तरी टेबलावर साडेपांच वाजेपर्यंत तसेंच पडून राही. त्यांच्या बंगल्यावर खासगी पत्रें लिहिण्यास कोर्टाची शाई-टांक ते वापरीत नसत. दोन टेबलें निराळीं—एक सरकारी कामाचें व दुसरें खासगी कामाचें !

सुरुवातीलाच व्हिट्वर्थसाहेबांचें वळण लागल्यामुळे इन्साफी कामाखेरीज

कचेरीकाम करण्यांत मला हौस वाटूं लागली. अशा कामांत न्यायाधिशाने मन घातल्यास लोकांचें कल्याण होतें व इन्साफी कामाचा उलगडा लवकर होतो. दाव्याचे निकाल लवकर व्हावयास पाहिजे असतील तर प्रतिवादींची व साक्षीदारांची समन्सें लागून येण्यांत दिरंगाई होतां कामा नये. परंतु ही बाब सर्वस्वी बेलिफाच्या हातीं. बेलिफ कामगिरी घेऊन एकदा बाहेर पडला की तो स्वतःचाच ताबदार झाला. कोर्टाचें काम बेलिफाच्या कृपेवर अवलंबून राहतें. परंतु ही कृपा कोर्टावर कधीच होत नाही; बेलिफाचे हात ओले करणारे पक्षकार त्याच्या कृपेचे वारस. त्या कारणाने बेलिफ वक्तरी कोर्टांत परत येत नाहीत व समन्सें न बजावतां परत आणतात. समन्स-नोटिशींतील इसम भेटला नाही ही सोयीची व बिन-धोक्याची सबब बेलिफाला चिलखतासारखी निभावून नेते. मीं प्रथम ह्या वारेमाफ वागणाऱ्या बेलिफांना कऱ्यांत आणण्याचा प्रयत्न केला. बेलिफांनी कामगिरी असेल त्या गांवीं सबंध दिवस राहिले पाहिजे, ठरलेल्या दिवशीं निघून टरलेल्या दिवशीं परत कोर्टांत आलेच पाहिजे व हा कार्यक्रम कोर्टाच्या बोर्डावर लावून प्रसिद्ध केला पाहिजे, ह्या गोष्टी मी अंमलांत आणिल्या. ह्याचा परिणाम म्हणजे बेलिफाच्या सबबीचा आधार गेला. बेलिफाने गांवांत वस्ती सकाळपासून संध्याकाळपर्यंत केली की मनुष्य केव्हा तरी भेटतोच. सकाळीं उजाडत व दुपारीं जेवणाच्या वेळीं व सायंकाळीं तो घरांत असतो. बजावणी होऊं लागली. ठरलेल्या दिवशीं बेलिफ कोर्टांत परत येणें निरपवाद होऊं लागल्यामुळे 'समन्स येण्यावर' ह्या सबबीवर मुकदमे पुढे टाकण्याचे प्रसंग बंद झाले. कारण, दाव्याची तारीख बीटहून बेलीफ परत येण्याच्या दिवसाच्यानंतर लागे. दाव्यांचे निकाल लवकर होण्यास जी मुख्य अडचण ती नाहीशी झाली. नाझर, बेलिफ व लबाड पक्षकार ह्यांना ही पद्धति अप्रिय होणें स्वाभाविक होतें. कोणत्याहि तपासणी करणाराचें लक्ष ह्या गोष्टीकडे वळलें नाही !

पक्षकारांचे हजारों रुपये कोर्टाच्या खातीं सरकारतिजोरींत बिनव्याजी जमा असतात त्याची फिकीर कोणी करीत नाही. लोकांविषयी सहानुभूति आमच्याच अधिकाऱ्यांना वाटत नाही. आपण लोकांचे नोकर आहों ही जाणीव लहानमोठ्या कोणत्याच हिंदी अधिकाऱ्यांत असलेली आढळत नाही. सरकार व प्रजा ह्यांमध्ये शत्रुभाव आहे. आपण सरकारपक्षाचे म्हणून लोकांच्या हिताचा विचार न करणें हें आपलें कर्तव्य आहे अशा भूमिकेवरून हिंदी अधिकारी वावरत असतात. माझी बदली होऊन मीं एका कोर्टाचा चार्ज घेतला तेव्हा पाहतों तों सुमारे नव्वद हजार रुपये सरकारतिजोरींत पडून होते. ह्या रकमेची विल्हेवाट लावण्याचें काम मीं प्रथम हातीं घेतलें. कळकळ, अभिमान, दक्षता व दूरदृष्टि ह्या गुणांशिवाय असल्या कामाचें महत्त्व घ्यानांत येत नाही साक्षीदार न आल्यामुळे पोटगीच्या किरकोळ रकमा 'ग' रजिष्टराला जमा असलेल्या

कारकुनाच्या अनास्थेमुळे अखेरीस सरकारजमा होतात. अडीच ते साडेतीन ह्या फुरसतीच्या तासांत दररोज एकेका वकिलाच्या नांवावर असलेल्या रकमा काढून तितके रुपये त्या वकिलाला देण्याचा हुकूम करण्याचें काम मीं केलेलें आहे. वकिलांनाच हे पैसे मिळावयाचे हें मला ठाऊक नव्हतें असें नाही; कारण निरनिराळ्या दाव्यांत कोठे आठ आणे, कोठे बारा आणे, कोठे रुपया अशा रकमा वकील पक्षकारांस बोलावून देतील हें संभवनीय नाही व शक्यहि नाही. एका वकिलाला त्याचें काम पुष्कळ असल्यामुळे दोनशें रुपये मिळाल्याचें स्मरतें. फुकटचें हें घबाड त्याच्या हातीं लागलें. वकील व कोर्ट ह्यांच्यांत सलोखा असल्यास पुष्कळ चांगल्या गोष्टी करितां येतात. प्रतिवादी ऋणकोने कोर्टांत वादी धनकोला देण्यासाठी पैसे आणले म्हणजे ते जमा होतात; सरकारी तिजोरींत जातात; वार्दाला नोटीस होते; पुनः तिजोरींतून पैसे मागविण्यांत येतात. ह्या पार्यां काल, श्रम, व कागदशाई किती तरी खर्च होतात. खेड कोर्टांत माझ्या कल्पना अंमलांत आणण्यास मला उत्तम संधि मिळाली. पक्षकार पैसे भरण्याकरता आला म्हणजे त्याचे पैसे मी कोर्टांत काम करीत असलों तरी घेऊन वादी वकिलाला देऊन त्याच्याकडून पुर्णीस घेऊन दरखास्तीवर शेर मारीत असें. हुकुमनाम्याची फेड झाल्यास हुकूमनामा तेथल्या तेथे प्रतिवादीस देऊन टार्की. ह्यांत माझा थोडा वेळ जाई; पण विशेष नाही. त्या मानाने कालाची व श्रमाची किती तरी बचत होत असे. समन्सावांचून साक्षीदारांना हजर करण्यास मी उत्तेजन देत असें. इतकेंच नव्हे तर एखाद्या दाव्यांतील प्रतिवादी कोर्टांत सहज हजर असल्यास त्यास पुकारून फिर्यादीची नकल त्याला देऊन नकल पोचल्याची जबाबी घेत असें व कैफियत देण्यास त्याने मागितल्याप्रमाणे त्याला मुदत देत असें. दोन तीनच कां असतना पण दावा दाखल झाल्यापासून एका आठवड्याच्या आंत मीं खेडास असतांना इथे निकालांत काढले आहेत. खेडच्या वकिलांचें सहकार्य ह्या कामीं मला फार उपयोगी पडलें. कोर्टांत काम करीत असतां फिर्यादी घेऊन दाखलतारखा मी घालीत असें. एकाने फिर्याद सांगात्री व दुसऱ्याने लिहात्री, व नेमलेल्या तासांत फिर्याद दरखास्त रजिष्टर त्या दिवसाचें पुरें लिहिलें गेल्याचें मला कळवाचें, असा हुकूम केल्या होता; व त्याप्रमाणे काम होत होतें. दरखास्त शक्यतो निकालांत न काढण्याचें माझे धोरण होतें. ह्या एकाच सुधारणेने पैसा, काळ व श्रम ह्यांचा व्यय टळत असे. दरखास्ती भराभर निकालांत काढून पुष्कळ काम केल्याचें श्रेय मिळविण्याची कल्पना ही कारकुनी वृत्तीची द्योतक होय. ह्याच वृत्तीची निदर्शक दुसरी क्रिया म्हणजे पावलागणिक पक्षकारांकडून अर्ज घेणें ही होय. तोंडी विनंतीवरून मुदत देण्याची माझी वहिवाट असे. अशा रीतीने प्रत्यहीं निदान पांच रुपये लोकांचें मीं वाचविले आहेत.

सरळ हिशेब केला तर पंचवीस वर्षांच्या नोकरांत पन्नास हजार रुपये लोकांना मी दिल्यासारखे आहेत. लाख रुपये म्हटलें तरीसुद्धा फार अतिशयोक्ति होईल अशी मला धास्ती वाटत नाही. मनांत आणिलें तर बिनबोभाट मनुष्य दुसऱ्याचें कल्याण किती करूं शकतो हें ह्यावरून दिसून येईल.

मानगडीचे किंवा मति गुंग होईल असे दावे फार थोडे असतात. माझ्या पंचवीस वर्षांच्या नोकरांत एकाच दाव्यांत माझी बुद्धि कसाला लागण्याचा प्रसंग आला. कायद्याचा प्रश्न नव्हता, केवळ पुराव्यावरून निकाल करावयाचा होता. तोहि तोंडी पुरावा असता तर एकावर विश्वास व दुसऱ्यावर गैरविश्वास ठेवून निर्णय करणें कठीण नव्हतें. परंतु दाव्यांत लेखी पुरावा होता आणि तो परस्परविरुद्ध. पुराव्याच्या विश्वसनीयतेबद्दल प्रश्नच नव्हता. दाव्याची हकीकत अशी: प्रतिवादी हा अ चा मी दत्तक मुलगा आहे असें म्हणतो तरी तो दत्तक नाही असें कोर्टाने ठरवावें अशी वादीची फिर्याद. वादी हा अ चा औरस पुत्र ह्याविषयी वाद नव्हता. प्रतिवादीचें म्हणणें मला दत्तक घेतल्यानंतर अ ला वादी हा मुलगा झाला. तेव्हा प्रतिवादी हा अ चा दत्तक मुलगा आहे का हा साधा मुद्दा कोर्टापुढे निकालाकरता होता. बाकीचा पुरावा मला आता आठवत नाही; पण मुख्य गोष्टी ध्यानांत आहेत. प्रतिवादीला अनुकूल पुरावा होता तो: अ जिवंत असतां त्याच्यावर एका तिऱ्हाइत भ्रमणसाने फौजदारी फिर्याद केली होती. तींत प्रतिवादी अ बरोबर आणखी एक आरोपी होता. ह्या खटल्यांत फिर्यादीने प्रतिवादीचें नांव देतांना बापाच्या ठिकाणीं त्याच्या जनक बापाचें नांव लाविलें होतें. तेव्हा अ ने अर्ज करून तें बदलून घेतलें, म्हणजे जनक बापाच्या नांवाच्या जागीं आपलें स्वतःचें नांव दाखल करविलें. ह्यावरून प्रतिवादी हा अ चा दत्तक मुलगा असावा हें प्रत्यक्ष अ च्या लेखी पुराव्यावरून म्हणण्यासारखें होतें. अर्थात् प्रतिवादी जर अ चा पुत्र झाला तर त्याचें जनक बापाशीं पुत्र हें नातें संपुष्टांत आलें. असें असून प्रतिवादीच्या भावांकडून फौजदारी खटल्यानंतरहि जीं पत्रें येत त्या पत्रांच्या पाकिटावरील नांवांत प्रतिवादीच्या जनक बापाचेंच नांव लावलेलें असे. हीं पत्रें वादीतर्फे दाखल करण्यांत आलीं होती. भावांच्या पत्रांवरून प्रतिवादी अ चा दत्तक पुत्र झाला नाही, असें अनुमान स्पष्टपणें करितां येत होतें. प्रतिवादी दत्तक गेला असें म्हणणें त्याच्या भावांच्या हिताचें होतें. कारण दत्तक जाण्याने भावांचा हिस्सा वाढणारा होता. म्हणून प्रतिवादी अद्यापि त्यांचा सख्खा भाऊ आहे असें दर्शविणें त्यांच्या आर्थिक हिताच्या विरुद्ध होतें; ह्यास्तव हा पुरावाहि महत्त्वाचा होता. अशा स्थितींत निर्णय देणें कठीण होतें हें उघड आहे. ह्याशिवाय आणखी एक सांगण्यासारखी गोष्ट म्हणजे अ ची बायको व प्रतिवादीची आई ह्या बहिणी असाव्या. त्यामुळे प्रतिवादी अ कडेच राहात असे. प्रतिवादी अ चा

दत्तक पुत्र नाही असे मी ठरविले. हा निकाल शेवटपर्यंत टिकला. ह्या काळात सामाजिक चालीरीती व समजूती ह्यांचे ज्ञान माझ्या उपयोगाला पडले.

वकील व न्यायाधीश ह्यांना सामाजिक घडामोडींची माहिती नसली म्हणजे अज्ञ पक्षकारांचे नुकसान होते हा अनुभव अलिबागेस असता मला आला. चादी भिक्षुक होता. प्रतिवादीने त्याला सत्यनारायणाच्या पूजेला बोलाविले नाही म्हणून दोन रुपये नुकसानीचा दावा होता. प्रतिवादी जातीने सोनार होता. सोनाराकडे माझी उपाध्येपणाची वृत्ति नाही ही गोष्ट वादीच कबूल करित होता. त्याचे म्हणणे प्रतिवादीकडे माझा उपाध्येपणाचा हक्क आहे. पुराव्याचा बोजा चादीवर पडला. त्याला पुरसा पुरावा देऊन आपले म्हणणे चाब्रीत करता येईना; त्यामुळे दावा रद्द झाला. परंतु दोन रुपयांकरता खोटा दावा वादीने का आणावा ह्याला योग्य कारण देता येत नसल्याने मनाला समाधान वाटेना. ही गोष्ट स. १९०१ सालची असावी. मला त्या वेळी समाजशास्त्राचे पूर्ण अज्ञान होते. प्रतिवादीचे कुटुंब मूळचे ब्राह्मण असून धंद्यामुळे सोनार जातीत समाविष्ट झाले की काय ह्या दृष्टीने विचार करावयास पाहिजे होता असे मला वाटते. परंतु पक्षकार, वकील व न्यायाधीश सर्वांचेच अज्ञान. तेव्हा शास्त्रशुद्ध निकाल कसा लागणार ! एक गोष्ट मात्र त्यावरून सिद्ध होते की, न्यायाधिशाला केवळ कायद्याचे ज्ञान पुरे पडत नाही.

कायद्यांत वाकबगार, बहुश्रुत, व्यवहारचतुर व बुद्धिमान असा न्यायाधीश पाहिजेच पण शिवाय तो मेहनतीही पाहिजे. प्रत्येक कागद अक्षरशः वाचल्या-वाचून निकाल करणे अत्यंत धोक्याचे असते. एका दाव्यांत एका विधवेने घेतलेला दत्तक नाशाब्रीत ठरवावा असे मागणे होते. विधवा जिवंत असून तिला दत्तविधान कबूल होते. अशा स्थितीत कोर्टाचा कल दत्तविधान शाब्रितीकडे असणे स्वामाविक आहे. कारण, कोर्टाने नाशाब्रीत धरले तरी बाई जिवंत असल्यामुळे तिला पुनः तोच मुलगा दत्तक घेता येईल. दाव्यासंबंधाने माझी ही दृष्टि तकरारी (arguments) संपेपर्यंत कायम होती. पुढे घरी कागद वाचावयास नेले तेव्हा दत्तकपत्राच्या पाठीमागचा रजिस्ट्रारचा शेरा वाचला. त्यांत रजिष्टर-करण्याकरता दस्तऐवज केव्हा आणून दिला हे लिहिले होते तिकडे माझे लक्ष गेले. ती वेळ बरोबर धरणे प्राप्त होते. परंतु दत्तविधान झाल्याच्या वेळेचा जो तोंडी पुरावा होता तो वरील वेळेची विसंगत होता. त्यामुळे तो सर्व पुरावा गैर-विश्वसनीय ठरविणे माग पडले. दत्तविधानाच्या पुराव्याबरोबर दत्तविधानहि गेले हे सांगावयास नको. खेडेगांवांत घड्याळ नसते. कोर्टात तास-मिनिटे सांगावी लागतात- अशी समजूत-म्हणून पक्षकार व साक्षीदार कोणता तरी एक तास घेऊन बसतात आणि कांही तरी सांगतात; आणि तेच ह्यांना बाधते. रजिष्टर दत्तकपत्रावरील शेन्याशी पक्षकार अथवा साक्षीदार सांगतात ते सुसंगत आहे की

नाही हें पाहण्याचें काम वकिलांचें असतें. परंतु प्रत्येक दाव्यांत लक्ष घालण्यास वकिलांना फुरसत नसते. आमच्या इकडील पक्षकार अगदी अडाणी. रत्नागिरी जिल्ह्यांतली पक्षकार त्यांतल्या त्यांत बरेच हुशार असतात. कज्याची तयारी वकिलांपेक्षा बहुतेक तेच करितात. निर्बुद्ध पक्षकारांना आमचीं कोर्टे अपायकारक ठरतात. त्यांच्यासाठी अगदी साधीसुधी न्यायपद्धति पाहिजे; पण ह्याचा विचार कोण करितो ?

कोणत्याहि न्यायाधिकाऱ्याची अवस्था ही गुलाबाच्या शेजेसारखी आहे. निजावयाला गुलाबाची शेज मिळाली तरी कांट्यांना जपावें लागतें. न्यायाधिकाऱ्याला लोकांत मिसळतां येत नाही; त्याला लोक दुरून ओळखतात. त्यामुळे दुरात्म्या खलांना गैरसमज पसरविण्यास चांगलेंच फावतें. न्यायाधिकाऱ्याच्या लौकिकावर पाणी पडतें. त्याला कारणे दोन. पहिलें कारण म्हणजे न्यायाधिकाऱ्यांीं लगट करून स्वार्थ साधणाऱ्या लबाड लोकांच्या कारवाया. हे लोक बहुधा प्रतिष्ठितांपैकी असतात. प्रतिष्ठेच्या जोरावर अधिकाऱ्यांशीं ओळख होण्यास अडचण पडत नाही; आणि ह्या ओळखीवर न्यायाधिकाऱ्याविषयी आधीच साशंक असलेल्या गरजू जनतेकडून ते न्यायाधिकाऱ्याच्या नांवाने पैसे उकळतात. वामनराव बोडस वाईस माझ्यापुर्वी मुन्सफ होते; ते एक गोष्ट सांगत असत ती ध्यानांत ठेवण्यासारखी आहे. एक सुखवस्तु गृहस्थ त्यांच्याकडे गप्पा मारण्यास येत. वामनराव म्हणाले, “मी एक दिवस सकाळीं ठराव (judgment) लिहित असतां सदरहु गृहस्थ आले. मी त्यांच्यापुढे चंची टाकिली व लिहिण्याचें काम चालू ठेविलें. कांही वेळाने त्यांनी शेतसारा भरण्याकरता म्हणून पांचशें रुपये मागितले. मी दिले. कांही दिवसांनी त्या गृहस्थाने पांचशें रुपये आणून दिले. ह्या गोष्टीला कांही काळ लोटला. एके दिवशीं मी सातान्यास गेलों असतां तेथील सहस्रबुद्धे वकील मला उद्देशून म्हणाले, ‘रावसाहेब, अलीकडे तुमच्या कोर्टांत पक्षकारांस खर्च फार येतो.’ स्पष्ट सांगा म्हटल्यावर ते म्हणाले, ‘अमुक कामांत अमक्याच्या मार्फत तुम्ही पांचशें रुपये घेतले.’ त्याबरोबर माझ्या मनांत प्रकाश पडला. आणि वाईस परत आल्यावर त्या गृहस्थाची चांगलीच हजेरी घेतली. ज्या वेळीं त्या गृहस्थाने पांचशें रुपये आणून दिले तेव्हा पक्षकार त्याच्याबरोबर कोर्टापर्यंत आला होता. तो खाली देवडीवर बसला. गृहस्थ वर आले. ते खाली परत गेल्यावर मोकळ्या हातांनी गेलेले पक्षकारास दिसले. तेव्हा मुन्सफांना पैसे पोचले अशी पक्षकाराची खात्री होण्यास हरकत कोणती ? अगोदर मुन्सफाकडून त्या गृहस्थाने रकम उचलली होती ह्याची कल्पना त्या विचाऱ्या पक्षकारास कशी व्हावी !”

वाईसाच गोष्ट, पण माझी स्वतःची. मला शंभर रुपयांची नोट पाहिजे होती. आमच्या कोर्टांतली उभेदवारास बाजारांत जाऊन कोणाकडे मिळाल्यास आण म्हणून सांगितलें. त्याला माझ्यापाशीं ऐशीं रुपये होते ते देऊन घरांतून

बायकोपासून वीस रुपये घेण्यास सांगितलें. कांहीं वेळाने त्याने मला शंभर रुपयांची नोट आणून दिली. जेवतांना वीस रुपये दामुअण्णांना दिलेस ना म्हणून बायकोला विचारिलें. ती दिले म्हणाली. झालें. ह्यापेक्षा मनुष्य कितीहि दक्ष असला तरी अधिक काय करणार? परंतु चमत्कार हा की, कांहीं माहिण्यांनी एक गृहस्थ मला रस्त्यांत भेटले असतां म्हणाले, 'तुमचे दामुअण्णा माझ्या कानाशीं लागून सांगत असतात की, रावसाहेब सवडीने वीस रुपये देणार आहेत; तरी त्यांनी असें करण्याचें कारण नाही. तुमची माझी ओळख आहे. तुम्हांला सवड होईल तेव्हा द्या.' ह्या बोलण्याने मी आश्चर्यचकित झालेला पाहून त्या सद्गृहस्थांनी सर्व हकीकत सांगितली : 'शंभर रुपयांची मी नोट दिली, दामुअण्णा ऐशीं रुपये घेऊन आले, वीस पाठीमागून देईन म्हणाले' वगैरे. तेव्हा माझ्या डोक्यांत प्रकाश पडला ! मी त्यांस सर्व सांगितलें. दामुअण्णांनी मधच्या मध्येच वीस रुपये गिळंकृत केले.

मी सोलापुरास होतो. ज्या दिवशीं मी रावेरकरांकडून चार्ज घेतला त्या दिवशीं त्यांच्याकडेच मी जेवण्यास होतो. सकाळीं एक ब्राह्मण कुळकर्णी केळीचें लोंगर घेऊन आला. तो रावेरकरांच्या ओळखीचा असावा. रावेरकर त्यास म्हणाले, "मी आज जात आहे. आता तुमचें लोंगर ठेवा." (रावेरकर अत्यंत निःस्पृह होते.) ह्याच वेळीं त्या गृहस्थाने मला प्रथम पाहिलें. आज 'चार्ज' होणार आहे ह्याची माहिती मिळवून तो मुद्दाम लोंगर घेऊन आला होता. रावेरकर राहत होते त्याच घरीं ते गेल्यावर मी राहूं लागलों. पुढे मी कोर्टांत गेल्यावर हे केळींवाले गृहस्थ मधून मधून आमच्या त्रिंहाडीं येऊन आईजवळ बोलत बसत. सोलापूरच्या जवळील एका खेड्यांत त्यांचें घर होतें. आम्ही घरचे वतनदार आहों; आमचें कोर्टांत कांहीं काम नसतें; थोरांमोठ्यांची ओळख व्हावी एवढाच आमचा उद्देश; वगैरे भाविकपणाच्या गोष्टी आईला ऐकवीत. ब्राह्मण-वतनदार म्हणून त्यांना आई पुढे चहा देऊं लागली. वतनदार म्हणजे गांवचा रहिवासी ह्या अर्थाने सुद्धा घाटावर तो शब्द वापरतात. माळ्यास देशमुख नांवाचें वकील होते ते सार्शीदाराची योग्यता चढविण्याकरता त्याला 'तूं वतनदार आहेस ना?' असा नेहमी प्रश्न विचारीत. पुढे मला समजलें की, वतनदार म्हणजे रहिवासी. परंतु कोकणांत वतनदार म्हणतांच बायकांच्या मनांत जहागीरदाराची नसली तरी इनामदाराची कल्पना येते. देशावर बडेजावी भाषा फार. इनामदाराला जहागीरदार म्हणतील; घराला वाडा म्हणतील. पंढरपूरचा एक गृहस्थ बदलापुरांत आला; तो अमुक इसमाचा वाडा कोठे आहे म्हणून विचारीत होता. त्या माणसाचें एक लहानसें बैठें घर आहे. मुलांना प्रथम त्याचा अर्थच समजेना. असो. ह्यानंतर पुढची पायरी म्हणजे रावसाहेब सकाळीं घरीं असतील तेव्हा मी येईन; माझी त्यांची ओळख करून द्या असें त्याने आईजवळ बोलणें काढलें.

त्याप्रमाणे एके सकाळीं घेऊन त्याने माझी ओळख करून घेतली. ओळखीनंतर हे गृहस्थ माझ्याकडे फारसे आले असे वाटत नाही; पण एवढ्याचा उपयोग करून त्यांनी आपला सैतानी पराक्रम गाजविलाच ! वारदांचे ट्रस्टी व जामात पाटील माझ्याकडे येत असत. त्यांची माझी ओळख झाली होती. ह्यांच्याकडे आमचे वरील वतनदार गृहस्थ एक दिवस गेले व रावसाहेबांनी दोनशें रुपये मागितले आहेत म्हणून त्यांनी सांगितले ! चापेकर माझ्यापार्शी स्वतः पैसे न मागतां व चिन्ही न पाठवितां ह्या इसमाबराबर तोंडी निरोप पाठवून पैसे कां मागतात ह्याचा पाटलांना अचंबा वाटला. परंतु अधिकाऱ्याविषयी कोणाचेंहि मन खंबीर नसतें. अंदेशा किंवा विकल्प समूळ कधीच जात नाही. अखेरीस सांगावयाचें हें की, आमच्या निःस्पृही वतनदाराने पाटलांकडून दोनशें रुपये उपटले ! कांही काळाने ही लबाडी पाटलांच्या ध्यानांत आली. त्यांच्याहि तो माहितीचा असल्यामुळे पाटलांनी त्याला बोलावून घेतला व हसडले; तेव्हा 'बाळंतपणासाठी मुलगी माहेरीं आली होती म्हणून मला पैशाची जरूरी होती' असे त्या सोद्याने कबूल केले ! ह्या सर्व उलाढालीचा मागमूसहि पाटलांनी मत्प्र लागू दिला नाही. हा सर्व वृत्तान्त मला रा. ब. विनायक नारायण साठय्ये त्या वेळीं तेथे ऑनररी मॅजिस्ट्रेट होते त्यांच्याकडून समजला.

सबजजाची ओळख करून घेण्याकरता अनेक शकला मोंदू लोक काढवित असतात. माझी बदली राजापुरास झाली. मी संध्याकाळीं राजापुरास जाऊन पोचलों. रामभाऊ बाळ दुसऱ्या दिवशीं गेले. ते गेल्यावर एक ब्राह्मण गृहस्थ तूप घेऊन बाळ मुन्सफांची चौकशी करित आला. 'बाळसाहेब गेले' असे सांगतांच त्याने अश्चर्यचकित मुद्रा केली. यास्तविक बाळसाहेब अमुक दिवशीं जावयाचे हें पंधरा दिवस आधीं जगजाहीर झालेलें होतें. फराळाचे पदार्थ करण्याकरता बाळसाहेबांनी साजूक तूप सांगितल्यावरून घेऊन आलों. ते गेले; आता काय करावें, अशा काकुळती धाटणीने तो बोलत होता. मला वाटले ह्या गरिबाला निष्कारण भुर्दंड पडणार. म्हणून तें तूप पैसे देऊन मी ठेविलें. हातांत रुपये पडल्यावर 'आपणांस तूप लागल्यास मला सांगा; मी आणून देईन' असे आश्वासन देऊन तो निघून गेला. ह्या गृहस्थाचा तूप विकण्याचा धंदा नव्हता. ही केवळ चंचुप्रवेश करण्याची युक्ति होती !

राजापुरास ज्या घरांत मी राहत होतो त्या घराचे मालक एक दिवस मला म्हणाले, 'पूर्वीचे सबजज्ज एखाद्या दाव्यांत त्यांना खरें काय तें समजावें म्हणून मला ज्या गांवचा दावा असेल त्या गांवीं जाऊन चौकशी करण्यास सांगत. त्याप्रमाणे मी चौकशी करून खरा प्रकार त्यांस कळवीं. पूर्वीचे सबजज्ज माझ्या ओळखीचे होते ह्याची ह्या गृहस्थास कल्पना नसल्यामुळे विचान्याची फसगत झाली. माझ्या घरधऱ्याची ही नुसती लोणकट्टी थाप होती. कोणीहि सबजज्ज

असला खुळेपणा, करणार नाही. रामभाऊ बाळांविषयी तर मला खात्रीच होती पण गळ टाकून पाहावा; मासा अडकला तर चांगलेंच ! सुजन व मूढ ह्यांतील भेद पुष्कळांना समजत नाही. हा मला माणूस नाही; ह्याचा संबंध टाळणेंच हितावह ही खूणगांठ मी मनाशी बांधली.

हिंदी न्यायाधिशची अवस्था अत्यंत नाजूक - हारजिताची असते. मीड पडावी म्हणून अनेक प्रयोग करण्यांत येतात. एका मे महिन्याच्या सुद्धींत मी वाईसच राहिलों होतो. एक आंबेविक्या येई. त्याचे आंबे चांगले असून भावहि बेताचा असे. गोविंद शंकरशास्त्री बापट तेव्हा माझ्याकडे राहत असत. ते नेहमी ह्या आंबेवाल्याची तारीफ करावयाचे. पुढे कोर्ट उघडल्यावर पाहतों तों वादी म्हणून आंबेवाला कोर्टांत हजर. चवदार आंबे माफक दराने आम्हांला कां मिळत त्याचा उलगडा झाला !

हे व्यवहार सोडले तरी न्यायाधिशाला आप्त, इष्टमित्र असतातच. ह्यांपैकी कोण केव्हा पक्षकार म्हणून कोर्टांत उभा राहील ह्याचा नेम नाही. अशा वेळीं मनाची चलविचल होऊं देतां कामा नये. परंतु हें साधणें फार कठीण असतें. अलिबागेस व ठाण्यास असतांना एकदोनदा मी पेंचांत सापडलों होतो. एका कामांत डॉ. वेलणकर वादी असून विश्वनाथ गणेश पेठे प्रतिवादी होते. वेलणकरांचा माझा कित्येक वर्षांचा स्नेहसंबंध. हे अलिबाग तालुक्यांतील किहीम गांवचे राहणारे. मुंबईस फणसवाडींत लोकरांच्या चाळींत परशुराम दूधवाला (ब्राह्मण) असे त्याच्याकडे डॉक्टरांचा एक वडील भाऊ आणि रेवदंज्याचे गजानन नारायण वैद्य व विनायक बापूजी दिवाणजी अशी ही त्रयी अभ्यासाकरता असे. माझे मराठी शिक्षण रेवदंज्यास झाल्यामुळे— विशेषतः गजानन वैद्यामुळे— ह्या मंडळींशीं माझी घसरट होती तेव्हापासून डॉ. त्रिंबक दिनकर वेलणकर ह्यांचा माझा परिचय. डॉक्टर हयात होते तोंपर्यंत मला औषधांनिमित्त एक पैघाहि खर्च करावा लागला नाही. वेळीं अवेळीं, रात्रीं बेरात्रीं, शक्य तेथे त्यांचा उपयोग मला होई. डॉक्टरांचा उपयोग त्यांच्या जवळच्या दूरच्या नातेवाइकांस होत असेच पण शिवाय त्यांच्या उपकाराचा प्रतिग्रह घेणारा मोठा मित्रवर्गहि होता. ते आपल्या भावाच्या स्नेह्यांनाहि विसरले नाहीत. माझी मुंबईचीं महत्त्वाचीं व जोखमीचीं कामें डॉक्टरांकडून मी करवून घेई. पत्रांवरून त्यांचा माझा संबंध अधिक विशद होईल. त्यांपैकी दोनच येथे देतोः—

(1)

Bombay, 24-8-16.

My dear Nanasaheb,

I am forwarding herewith the acknowledgment from Shett Ranchodadas Madhavdas for the sum of

1104-5-0. The original chit presented to me by the pearlsman was 1113-9-0; but it seems that something was deducted from it and the actual sum I (had) to pay was only 1104-5-0. Hoping this finds you all right.

I am
ever yours sincerely
T. D. Velankar.

(2)

Bombay, 27-6-19

My dear Nanasaheb,

Your card duly to hand. I searched all my papers to find if I had the receipts for your shares but cannot find them out. I believe they are with Anna Karmarkar. He is out of Bombay I am first writing to him and see if I can find out where they are. I have just received a letter addressed to you calling upon you to pay certain sum as the 2nd call for your shares and I was going to pay for them on your account; but as you wish to sell them I do not know what you wish to do and so I am sending that call to you with this letter. If you wish to pay and sell the shares afterwards you can do so or sell the shares without paying the calls and the purchaser will pay it up. Hoping to be excused.

I remain,
yours sincerely
T. D. Velankar.

पेठे तर माझ्या लहानपणापासून ओळखीचे. त्यांची पत्नीहि लग्न होण्या-पूर्वीपासून माहितीची. विश्वनाथपंत किहीमचेच राहणारे. त्यांची खुशालीची पत्रे किहिमाहून वेळेनुसार येतः—

श्री

किहीम

मि वैशाख वा ३ श. १८३१.

सा. नमस्कार वि. वि.

ता मि वैशाख वा ३ पावेतो सर्व खुशाल आहेत. आपलेकडून खुशालीचे पत्र बरेच दिवसांत आले नाही. तरी पत्र पाठवून खुशाली

कळविणेंची कृपा व्हावी. वि नाही. कळावें कृपा असावी हे विनंती.

आ.

विश्वनाथ पेठे.

पेठे माझे बालमित्र हें डॉक्टरना माहीत होतें व डॉक्टरांचा माझा स्नेह आहे ह्याविषयी पेठे अजाण नव्हते. दाव्याच्या दिवशीं पेठे सपत्नीक माझ्या-कडेच उतरले होते. अशा परिस्थितींत सापडलेल्या न्यायाधिकाची मनःस्थिति मानसशास्त्रज्ञालाहि वर्णन करणें सोपें नाही. त्यांत पक्षकारांच्या इभ्रतीच्या कल्पना, त्यांचा अभिनिवेश, हट्ट आणि कायद्याचा कडकडीतपणा ह्यांची भर पडून मनः-स्थिति अधिकच कालवाकालवीची होते. वार्दाप्रतिवादी दोघे न्यायाधिकाचे हट्ट परिचित असून त्याच्यावर अखेरचा निर्णय सोपवण्याचें एकाच्याहि मनांत आलें नाही. न्यायाधिकाच्या ओळखीचा फायदा मलाच मिळेल असें प्रत्येकाला अंत-र्यामीं वाटत असावें ! तडजोड होण्यासारखी असते पण कायद्यापुराव्याला सोडून ती करावी लागते. तडजोडीच्या स्वरूपाचा ठराव अपिलांत टिकत नाही.

ठाण्यास मी असतांना एक मोठा वाटपाचा दावा माझ्यापुढे चालत होता. त्यांतील एका पक्षकाराचा जांवई माझा दूरचा आप्त. तो दाव्याच्या तारखेला ठाण्यास आला म्हणजे माझ्याकडे उतरे. माझ्याच बरोबर तांग्यांतून कोर्टांत जाई. त्याच्या सासऱ्यातर्फे निकाल होण्यांत त्याचा फायदा होता. अखेर-पर्यंत त्याने माझ्यापार्शीं गोष्ट काढली नाही. तथापि उतावळें मन त्याला स्वस्थ कसें बसूं देणार ? निकाल लिहिण्याची वेळ आली तेव्हा त्याने लिहिलेलें पत्र माझ्या घराच्या लेखनटेबलावर माझ्या दृष्टीस पडेल अशा रीतीने ठेविलें. त्याला पाहिजे होता तसा निकाल झाला नाही. तेव्हापासून त्याने माझे तोंडहि पाहिलें नाही व खुशालीचें पत्रहि पाठविलें नाही.

येथे हें सांगणें अवश्य आहे की, लोकांना कोर्टाचा शिष्टाचार चांगला समजू लागला आहे. माझ्या पंचवीस वर्षांच्या काळांत कोणत्याहि पक्षकाराने उघडपणें अथवा आडून पाडून कोर्टातील कामाविषयी ब्रहि काढला नाही. मनुष्य पाहून वागावें हें त्यांना समजतें. लोकांचा हा चांगुलपणा मनांत भरण्यासारखा आहे.

अधिकारी ह्या नात्याने न्यायाधिकाच्या अंगीं जर चामटपणाचा गुण नसेल तर त्याला जातिमत्सरापासून उपद्रव पोचण्याचा संभव असतो. खान-देशांत कोकणस्थ-देशस्थ; राजापुलाकडे कोकणस्थ-कऱ्हाडे; ठाणें-कुलाव्याकडे कोकणस्थ-परभु; राजापुलाच्या खाली शेणवी-ब्राम्हण हीं द्वंद्वें ठाण घालून बसलीं आहेत. सरकारी कचेऱ्यांच्या बाहेर जातिद्वेष अगोचर असतो असें नाही, परंतु तो मर्यादेच्या पलीकडे जात नाही; निंदा व कुटाळक्या ह्या स्वरूपांत बहुधा त्याची परिणति होते. मी राजापुलास असतांना निगुडकरशास्त्र्यांच्या पाठशाळेंतील

विद्यार्थी श्राद्धाला ब्राह्मण म्हणून बोळावीत असें. हें पाहून माझे कोकणस्थ घरमालक मला म्हणाले, 'तुम्हांला कऱ्हाड्यांवांचून दुसरे ब्राह्मण मिळत नाहीत का ?' पाठशाळेंत कऱ्हाडे ब्राह्मणांचा मरणा अधिक होता.

वरिष्ठ कचेरीतील नोकरवर्ग आर्थिक नुकसानीला कारणीभूत होतो. साहेबाचे शिरस्तेदार ह्या कामांत हुशार असतात. जो न्यायाधीश त्यांची खुशामत करील, त्यांच्याकडे खेटे घालील, फळफळावळ पाठवील त्याची संधि साधून साहेबाकडे भलावण करणें त्यांच्या हातांत असतें; आणि असें जो करणार नाही त्याचें बारीकसारीक न्यून वेळ बघून साहेबाच्या दृष्टोत्पत्तीस आणणें ह्यांत त्यांचा हातखंडा असतो. मी डि. जज्याच्या किंवा हायकोर्ट जज्याच्या गळ्यांत हार घातला नाही तेव्हा शिरस्तेदाराची पूजा करणें अथवा त्याला संतुष्ट ठेवणें माझ्याकडून होण्याजोगें नव्हतें. तपासणीच्या वेळीं मी ह्या नोकरश्रेष्ठांना चहालाहि माझ्याकडे बोलाविलें नाही, मग मेजवानी देण्याची गोष्टच नको ! माझ्या वेळेला हे प्रकार फार चालत. माझे मित्र भिकाजी रघुनाथ मेहेंदळे मी सोलापुरास असतांना न्या. मू. हेवर्डसाहेबांबरोबर कोर्टतपासणीस आले होते. मी त्यांना चहालाहि आपल्याकडे बोलाविलें नाही; व तेहि आले नाहीत. मी त्यांच्या ठिकाणीं असतों तर मी आपण होऊन खासगी भेट दिली असती. मेहेंदळ्यांना मी कोर्टाच्या बाहेर भेटलोंसुद्धा नाही. ह्या माझ्या स्वभावामुळे माझीं भांडणें झालीं आहेत.

मी राजापुरास होतों. असि. जज्याची तपासणी चालू होती. दरम्यान कोर्टाच्या नाझराला डि. जज्याचें बोलावणें रत्नागिरीस हजर राहण्याविषयी आलें. रिसीव्हर ह्या नात्याने नाझरच्या ताब्यांत लाख रुपयांची मिळकत होती. अर्थात् त्याला प्राप्तिहि होती. अज्ञान सज्ञान झाल्यामुळे मिळकतीचा ताबा त्याला देण्यासाठी नाझरला बोलाविलें होतें. ह्यापूर्वी कांही सबबी लावून नाझरने जाणें टाळलें. ह्या खेपेस त्याला तपासणीचें आयतेंच निमित्त मिळालें. तपासणी होऊन गेल्यावर येण्याची परवानगी मिळावी म्हणून त्याने डि. जज्याकडे अर्ज केला. त्याची विनंती सकारण आहे असा शेरामारून मी पाठविण्यास दिला. ह्या सर्व प्रकारावरून नाझरच्या विरुद्ध संशय बळावत चालला होता. तपासणी-शिरस्तेदाराचें व आमच्या नाझराचें बरें नव्हतें. शिवाय माझ्यावर त्या शिरस्तेदाराचा घुस्सा झाला होताच. कचेरीतील लोकांची उतरण्याची सोय एका रिकाम्या चाळीवजा घरांत नाझराने केली होती. तेथेच वर मदतमुन्सफ कोईमतूर राहत असत. ते म्हणूं लागले 'ही मंडळी दुसऱ्या ठिकाणीं उतरली तर बरी. ती संध्याकाळीं येणार. शिष्टाचार म्हणून त्यांची त्या वेळची तरी भोजनाची सोय मला करावी लागेल. व मला हें नको.' कोईमतुरांचें म्हणणें पटून मी नाझरला दुसऱ्या ठिकाणीं शिरस्तेदारादि मंडळीस जागा पाहून देण्याविषयी

सांगितलें, ठरलेली जागा प्रशस्त होती तशी ही नव्हती. मंडळीची थोडीशी गैरसोय झाली. ह्या गैरसोयीचें कारण मंडळीच्या कानावर गेलें. अर्थात् आपला अपमान झाला असें त्यांस वाटलें. पुढे मीं असि. जज्याच्या कचेरींतल्या सर्व मंडळीस चहाला बोलवावें असें आमच्या नाझराचें म्हणणें पडलें; परंतु मीं ती गोष्ट नाकारिली. ह्यामुळे ते जरा कातावले होते. लगेच शिरस्तेदाराने आपल्या साहेबाला कळविलें की, तपासणीकरता नाझराची आम्हांला जरूरी नाही. सब-जजांनी नाझराला पाठवून देण्यास हरकत नाही. मला साहेबाचें पत्र आलें की नाझर राहण्याचें कारण नाही; त्याची मला गरज नाही; मीं हें पत्र तसेंच ठेविलें आणि कोर्टांतून परत येतांना शिरस्तेदाराला निरोप पाठविला की, नाझराचा अर्ज आजच्या आज पोष्टांत पडला पाहिजे. मी संध्याकाळीं साहेबांच्या बंगल्यावर गेलों तेव्हा हा विषय निघाला. मीं त्यांना एवढेंच सांगितलें की, 'आपल्याला नाझराची आवश्यकता आहे असें मीं म्हटलेलें नाही. सर्व जबाबदारी मीं आपल्यावर घेतली आहे.' त्यांच्यावर जबाबदारी नाही हें समजल्यावर साहेबांनी अर्थात् कोणताच आग्रह धरला नाही. नाझर गेले नाहीत आणि शिरस्तेदाराचा डाव साधला नाही. वस्तुतः पत्रव्यवहार वाचून पाहण्याचें काम तपासणी-अधिकाऱ्याचें नाही. बार-निशीला पत्रव्यवहाराची नोंद झाली आहे की नाही एवढेंच त्यांनी पाहावयाचें. शिरस्तेदार कऱ्हाडे होते. भानगड जातिद्वेषामुळे उत्पन्न होते असें मला म्हणावयाचें नाही. अन्य कारणांनी ती एकदा उत्पन्न झाली म्हणजे जातिभेदाने ती चेतावते एवढेंच. टाण्यास डि. जजाच्या कचेरीने माझे आर्थिक नुकसान करण्यांत यश संपादन केलें. तथापि तेथेसुद्धा स्वजातीयाला सावरून धरण्याच्या बुद्धीने माझ्याविरुद्ध कारवाई झाली असावी. एकंदरीत, ह्या कारकुनी कर्कोटकांचें स्मरण करण्याचा रिवाज पडला आहे त्याचीं कारणे अशा तऱ्हेचीं आहेत.

धुळ्यास मी असतांना माझा ओढा कोकणस्थ वकिलांकडे असतो असा समज असल्याचें मला एका देशस्थ वकिलाकडून समजलें. तें ऐकून आश्चर्य वाटलें. खानदेशांत कोकणस्थांत कऱ्हाडे सामावले जातात. विरुद्ध पक्षांत फक्त देशस्थ. फार काय, कायस्थहि देशस्थांच्या विरुद्ध छावणींत पडतात. अर्थात् हा आर्थिक चढाओढीचा परिणाम आहे. खानदेशांतल्या देशस्थांना कऱ्हाडे, कायस्थ, कोकणस्थ परकी वाटणें साहजिक आहे. बाहेरचे लोक आपल्याकडे येऊन आपणांलाच उडवतात हें त्यांच्या मनाला टोंचून राहते.

कचेरीच्या बाहेर ज्याचें व्यक्तिशः नुकसान होतें तोच तेवढा भिन्नजातीय असल्यास जातिद्वेषाचा आश्रय करितो. समजा कायस्थ-कोकणस्थांत तंटा असला व दाव्याचा निकाल कोकणस्थ न्यायाधिमाने कोकणस्थाच्या वतीने दिला तर कायस्थ पक्षकार न्यायाधीस पक्षपाती आहे असा आरोप करितो व पुकार करितो. मुदती दिल्या नाहीत की वकिलांचें नुकसान होतें. पाहिल्याच खेपेस

पक्षकाराकडून सर्व रकम येणें मुष्किलीचें असतें. कज्जा लांबेल त्याप्रमाणे वकिलांचा वसूल होत जातो. उलट कज्जाचा निकाल लवकर झाला तर फीचे पैसे कांही तरी बुडतात. ह्या कारणास्तव वकिलांचा न्यायाधिशार रोष होतो. ह्यानंतर जातिद्वेषाचें भूत थैमान करूं लागतें. माझ्याकडून मुदती फारशा मिळत नसत. योग्य कारण बहुधा नसतेंच, पण शिवाय लोकांना चांगलें वळण लावण्याचें न्यायाधिशार्या हातीं असतें. ती संधि न्यायाधिशाने दवडल्यास तो एक सार्वजनिक गुन्हा करतो असें मला वाटे. कैफियत देण्यास पहिली मुदत मिळणार असें गृहीत धरण्यांत येतें. पक्षकार आजच आला; मला कागदपत्र पाहण्यास वेळ मिळाला नाही; ही वकिलाची सबब मान्य होऊन मुदत दिली जाते. परंतु मुदत वकिलाला द्यावयाची नसते; पक्षकाराला द्यावयाची असते. पक्षकाराने वकिलाकडे उशिरां यावेंच कां ह्याचा कोणी विचार करीत नाही. नोटीस आदल्या दिवशीं लागली असेल तर तें कारण योग्य होईल. परंतु पुरेसा काळ अगोदर नोटीस लागूनहि प्रतिवादी वकिलाकडे तारखेच्या दिवशीं जातो हें अगदी गैरशिस्त आहे. मुदती देऊन आपण लोकांना ऐदी बनवितों ही कल्पना केवळ कायदेपंडित असणारांना नसते. न्यायाधीश हा कायद्याच्या पलीकडे पाहणारा असावा लागतो तो एवढ्याकरताच. ही दृष्टि नसणारे सामान्य लोक न्यायाधिशाला असद्हेतु चिकटवितात आणि त्याला नावें ठेवितात. असो. एकंदरीत माझा नोकरीचा काळ बरा गेला.

नोकरींत शिरतांना माझा मार्ग निष्कंटक नव्हता हें वर सांगितलेंच आहे. पुढे नोकरींत पाय रुळल्यावरहि दोनतीन कट्याळें आलींच. पिंगळ्यांची हकीकत मागे दिलीच आहे. मी पिंगळ्यांना अमेरिकेंत असतांना पैशाची मदत केली; पिंगळे तेथे क्रांतिकारक बनून आला. अर्थात् त्या कामीं मी त्याला साहाय्य केलें असा माझ्याविषयी संशय होता. आरोप शाबूत होण्याइतका पुरावा नसल्याने उघडपणें माझ्याविरुद्ध कांही करणें शक्य नव्हतें. तथापि संशयनिवृत्ति मुळीच झाली नाही. पोलिस सुपरिंटेंडंटकडून ही हकीकत डि. जज मर्फी ह्यांच्या कानांवर गेली. त्याबरोबर हे साहेब ज्यांना पूर्वी मी सज्जन म्हणून समजत होतों ते वाघासारखे चवताळले ! राजकारणाचा वास आला की लोण्यासारखा मृदु अन्तःकरणाचा साहेब पापाणहृदयी बनतो. मर्फी माझ्यामागे हात धुऊन लागले. त्यांनी माझ्या कोर्टाची मुद्दाम तपासणी करविली; त्यांत काय मिळणार ? कोठे स्टॅप तोडायचा राहिला, कोठे सही करावयाची राहिली, अशा नमुन्याच्या चुका निघणार. तपासनिसाने आपला रिपोर्ट साहेबापुढे ठेविला. मला असलें नको होतें म्हणून चिडून म्हणाले. दुसरें काय पाहिजे होतें हें तर सांगत ना. मला तपासणी अधिकार्याने काय घडलें तें इत्थंभूत सांगितलें. दाव्यांतील कागदपत्र व ठराव पाहून मी पैसे खातों असा संशय येण्याला आधार मिळतो की काय हें पाहण्याचा हेतु

तपासणी करण्यांत होता. माझ्याविरुद्ध तेथील फ. क्ला. सबजज्ज होतेच. शिवाय असि. जज्जहि असावेत अशी मला जबर शंका येई. त्याला कारणेहि तशीच होती. हे हिंदी असि. जज्ज एका काळीं जहाल देशभक्त होते. त्यांनी आपल्या विलायती कपड्यांची होळी केली होती. पुढे त्यांचा देशाभिमान त्यांना चांगलाच जाणवला होता. बहुधा त्या कारणास्तव त्यांनी आपला नूर नंतर पालटला. विशेष कांही जमेना तेव्हा हायकोर्टाकडे माझ्या विरुद्ध रिपोर्ट करण्याची सुरुवात झाली. गुणाचाहि अवगुण होऊं लागला. मी ठराव कोर्टांत तोंडी सांगण्यांत कोर्टाचा वेळ घालवितों, कोर्टांत वर्तमानपत्र वाचतों, वगैरे धुल्लक बाबी माझ्याविरुद्ध मांडण्यांत आल्या. मी त्या वेळीं मदत सबजज्ज होतों. माझ्याकडे कचेरीचें काम कांही नसे. त्यामुळे दुपारच्या एका तासाच्या सुद्धींत चहा घेतला की मला तेथे 'टाइम्स' मिळे तो वाचीत बसें. निवाडत्र कोर्टांत सांगण्याची माझी नेहमीचीच वहिवाट होती. मी से. क्लास सबजज्ज होतों व फ. क्लास होण्याची वेळ आली होती. माझ्या ह्या प्रकरणाची वार्ता सर्वत्र पसरली. मला फ. क्लास सबजज्जाची जागा मिळते की नाही ह्याची माझ्या स्नेही सबजज्जांना भीति वाटू लागली. मीहि थोडा गांगरलों. धुळ्याचें सरकारी वातावरण माझ्याविरुद्ध प्रक्षुब्ध झालें होतें. शिकलीं सवरलेलीं माणसें खेडेगांवांतील अशिक्षित माणसांप्रमाणे कसें नीच वर्तन करितात तें खालील पत्रावरून दिसून येईल.

Confidential

Dhulia,
9th August 1917.

My dear Raosaheb,

It is not without considerable hesitation that I have at last made up my mind to write to you as it is contrary to the principles I have been observing in my intercourse with Judicial Officers not to make the slightest reference to their official work. I have however consulted the Hon. Mr and he himself was of opinion that you should be informed of the matter. If after this you should think my letter ill-advised, I have only to request you to throw it away and to pay no attention to it whatsoever.

For a second time I find yourself being rather shabbily treated, this time by the Joint Sub-judge as well as Mr.....the appellate court. You probably remember that there was a case on your file in which a Brahman school-master named..... was sued by one.....for

the possession of a plot of land in Dhulia. You were requested by ... to see the plot of land and you went with.....as well as Mr.... to the old town accompanied by Mr. Bettigiri (who casually happened to be with you). You saw certain things there and made a note of it on coming back. The trial protracted and as the Joint Sub-judge allowed the Plff's claim ?..... and to your note made a remark "as to the note I had my own doubts when I read it that it was not *true*."

This was referred to by ... at the hearing of the appeal and Mr. at once asked Mr. if a compromise was possible. He referred expected a reversal, but strange to relate the decree was confirmed and Mr. accepts the view of the Joint Sub-judge as to your note also.

I am inclined to think that if you apply to the Dt. Judge for copies of the judgments of the Joint Sub-judge and the District Court you would find there is reason for you to complain. If along with this you also apply for copies of the District Court's judgment in the appeal of..... I do believe that you would feel you are entitled to complain to the High Court regarding the treatment you received from your superiors for the time being at Dhulia. Possibly it may explain to the High Court the unfavourable view which such a good officer as Mr. Murphy took of your work.....

ह्या पत्रावरून माझ्या पाठीमागे माझी बदनामी करण्याचे कुभाडें रचून कसे पद्धतशीर प्रयत्न करण्यांत येत होते ह्याची कल्पना करितां येईल.

मी एकदम हायकोर्टांत जाऊन रजिस्ट्रारला भेटलों व मला फ.क्ला. मिळेल कीं नाही ह्याची चौकशी करण्याकरता आज मुद्दाम आलों आहे असें पहिलेंच वाक्य उच्चारिलें. रजिस्ट्रार अॅलिसनसाहेब होते. ते म्हणाले, 'अमुक इसम पेनशनांत गेल्यावर तुम्हांला ती जागा मिळेल. हायकोर्ट जज्जांच्या हुकमतींतील गोष्ट असल्यामुळे मला कायमपणाने सांगतां येत नाही इतकेंच.' हें ऐकून माझा जीव मांड्यांत पडला. नंतर मी विचारिलें, 'माझ्याविषयी मफी-साहेबांची तक्रार तरी काय आहे ? मी काम करित नाही असें का त्यांचें म्हणणें आहे ? तसें असल्यास माझे काम माझ्या पूर्वीच्या सबजजांच्या कामाशीं अथवा जिल्ह्यांतील विद्यमान सबजजांच्या कामाशीं ताडून पाहा.' ह्यावर अॅलिसन

म्हणाले, 'तुम्ही काम करीत नाही असें ते म्हणत नाहीत. तुम्ही अधिक काम केले असतें असें त्यांचें म्हणणें आहे.' (They do not say you do not work; they say you could have done more work.) मी कोर्टांत ठराव सांगतो ह्या तकरारींतून वरील आरोप निष्पन्न झाला !

काय असेल तें असो, पण मफी खेरीज करून मला साहेबाचीच अनुकूलता माझ्या नोकरींत मिळाली. माझ्या दशमस्थानीं केतु आहे त्याचा तर परिणाम नसेल ! मफी आणि चीफ जस्टिस मॅक्झाइड ह्यांचें माझे विशेष चांगलें नव्हतें. तेव्हा सर्व साहेब मला अनुकूल होते असें म्हणतां येत नाही. तथापि हे मात्र खरें की, मला फायदा झाला तो साहेबापासून झाला; हिंदी जजापासून झाला नाही. अलिसनचें मत माझ्याविषयी चांगलें झालें. त्याचें कारण समजत नाही. तोंपर्यंत अलिसन डि. जज नव्हते. त्यांच्या हाताखाली काम करण्याचा मला कधीच प्रसंग आला नव्हता. त्यामुळे माझ्या कामाची त्यांना प्रत्यक्ष माहिती नव्हती. परंतु मफीसाहेबांचा रिपोर्ट मला प्रतिकूल असूनहि त्यांनीच मला हाय-कोर्टांत सावरून घेतलें असा माझा तर्क आहे. इतरांचीहि अशीच समजूत होती. माझे स्नेही मंछाराम मयाराम मट लिहितात, "You have now no fear of reversion. Mr. Allison is kind to you, and so must be Mr. Heaton." (17 Oct. 1917) : दुसऱ्या एका पत्रांत "I think Mr. Allison would not place you again under Mr. Murphy" (25th July). फ. स. जज म्हणून माझी नेमणूक लवकरच झाली. पण पुन्हा मफीच्या हाताखाली धुळ्यास जावें लागलें. कामावर रुजू होतांना मफीना भेटण्यास गेलों तेव्हा ते म्हणाले, "Now that the High Court has thought it fit to send you here, I hope there will be now no hitch between us." तथापि त्यांच्या मनांतली अढी गेली नाही. त्यांनी डूक धरला होता तो साधला नाही तरी सोडला नाही. त्यांची नंतर लवकरच बदली झाली. जातांना त्यांनी नवीन येणाऱ्या जज्याच्या मनांत माझ्याविषयी विप कालवून ठेविलें. हे नवीन साहेब आय्.सी.एस्. असले तरी हिंदी. तडफदार होते; पण साहेब चुकेल असें आमच्या हिंदी अधिकाऱ्याला कसें वाटणार ? मी त्यांस भेटण्यास गेलों तेव्हा ते मला एक व्याख्यानच देऊं लागले. वास्तविक त्यांच्या हाताखाली मी पूर्वी कधी नव्हतो. त्यांना माझी माहिती नव्हती. माझ्याबद्दल एकदम वाईट ग्रह करून घेण्याचें कारण नव्हतें. त्यांच्या त्या संदिग्ध पण आवेशी भाषणाचा मला प्रथम अर्थ समजेना. आपला आशय माझ्या ध्यानांत येत नाही असें म्हटलें तेव्हा ते उद्गारले, "I shall not take things on trust; I shall see everything for myself." लोक बोलतात तें आचरणांत आणण्याच्या हेतूने मारीच बोलत असतात ! काळ्या कातडीवर पांढरा पोषाक करावयाचा त्याप्रमाणे विकारी मन सच्चिचारांच्या शब्दांनीं झांकण्याचा प्रयत्न

चाललेला असतो. ही एक प्रकारची पोपटपंची नव्हे तर काय ? आमच्या शिक्षणाचा असा उपयोग होतो. माझी नेमणूक धुळ्यास सहा महिन्यांपुरती जादा फ. सबजज्ज म्हणून होती. कामहि बरेंच होतें. परंतु हे वक्रतुंडसाहेब मुदत वाढविण्याचा रिपोर्ट करित ना. आता मला पुढे कोठे पाठविणार हा प्रश्न आला. मी अॅलिसनसाहेबांना भेटलों. माझी मुदत वाढविण्याविषयी थुळें डि. कोर्टाकडून रिपोर्ट येणार नाही म्हणून कळविलें; तेव्हा त्यांनी खोचदार प्रश्न केला— 'Why ? because they do not like you there ?' ह्यावरून अॅलिसनच्या लक्षांत खरी स्थिति आली होती अशी माझी खातरजमा झाली. मला कोणतीं ठिकाणें मिळण्यासारखी आहेत ह्याविषयी बोलणें झालें. अखेरीस ता. १९ मे (१९१७)चे महाबळेश्वराहून धुळ्यास मला पत्र आलें.

Mahableshwar Club
19 May.

Dear Mr. Chapekar,

I am afraid you must go to Mahad as all the arrangements are made and Baramati is not vacant. You will be allowed to stay at Mahad as long as you wish or until you are called to do duty in the First Class again.

Yours sincerely
F. W. Allison.

ह्या पत्राला अर्ध्या आप्याचें पोष्टाचें तिकीट खासगी आहे. सर्व्हिस पोस्टल स्टॅप नाही. ह्या पत्रांत फ. क्लासचा पुनः लाग लागण्याचा संभव दिग्दर्शित केला आहे तो वाचून मला धीर आला.

महाडास जातांना मला आता उगीच येथून तेथे बदलूं नये असें मी बोललों होतो. महाडास मला फार दिवस राहावें लागलें नाही. अॅलिसनसाहेबांचें पुनः पत्र आलें.

17th July (1917)

Dear Mr. Chapekar,

It seems probable that there will soon be vacancy as Addi. F. C. Sub-Judge either at Poona or Satara. You said the other day you do not want another transfer. But if there is a vacancy (I cannot say for certain) would you rather go to one of these places or stay in Mahad ? So far as I can see you would not be

likely to revert at any rate for some considerable time. Please reply by return.

Yours sincerely
F. W. Allison.

अलिसनची समजूत झाली की, फ. क्लॉस मिळाला तरी मी जाणार नाही ! ह्याहि पत्रावरचें service तिकीट नाही. घराहून तें लिहिलें असावें. पत्रांतील अधोरेखा त्यांच्या हातची आहे. लवकरच मी सातान्यास अ. फ. क्लॉस म्हणून गेलों. असो. पिंगळे मला चांगलाच भोंवला. ह्याप्रमाणे माझे १९१६-१७ साल धागधुगीत गेलें.

ह्यानंतर १९२२ सालची गोष्ट. मी पुण्यास होतों. प्राज्ञपाठशाळेच्या वार्षिक उत्सवाच्या दिवशीं अध्यक्ष म्हणून मला निमंत्रण आलें. मी येण्याचें कबूल केलें. सायंकाळचा समारंभ होता. तेव्हा कोर्टाचें काम उरकून वार्डस वेळेवर जाणें शक्य होतें. दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं वार्डहून निघून पुण्यास कोर्टाच्या वेळेवर हजर होण्यासहि हरकत नव्हती. म्हणून किरकोळ रजा काढण्याचें कारण नव्हतें. परगांवीं जावयाचें होतें एवढ्यासाठी डि. जजसोहेवांना सांगून तोंडी परवानगी घेतली होती. ठरल्याप्रमाणे माझे भाषण झालें. दुसऱ्या दिवशीं मी परतलों. पंडित सातवळेकरहि त्याच वेळीं वार्डस आलेले होते. ते माझ्या भाषणाला हजर होते. त्यांचें त्याच रात्रीं गांवांत असहकारितेवर भाषण झालें. मी तेथे गेलोंहि नाहीं. पण चमत्कार हा की, सी. आय. डी. कडून सरकाराकडे रिपोर्ट गेला की, 'पंडित सातवळेकर ह्यांचें असहकारितेवर चापेकर ह्यांच्या अध्यक्षतेखाली व्याख्यान झालें !' साळ्याची गाय; माळ्याचें वासरूं ! एवढ्यावरच हें हेरांचें खातें थांबलें नाही. प्राज्ञपाठशाळा ही राजकीय संस्था आहे व तिच्यावरील प्रमुख हा जर्मन हेर आहे असेंहि त्यांनी उठविलें.

पुण्यास चीफ जस्टिस येणार होते त्यांचा कार्यक्रम ठरविण्यासाठी मी डि. जज बेकर ह्यांस भेटण्यास गेलों होतों. तेथून घरीं परत आलों तोंच त्यांचा शिपाई पत्र घेऊन आला. तें पत्र असें—

21-11-22

Dear Mr. Chapekar,

Shortly after you left this morning I received a letter from Govt. regarding the Wai Pradnya Path-Shala from which it appears that its real objects are of a political nature.

I believe that you were not aware of this when you presided at the meeting. But I must warn you to

have nothing whatever to do with this institution in the future.

Yours sincerely,
W. T. B.

मी दुसऱ्या दिवशीं बेकरसाहेबांना भेटलों तेव्हा वर लिहिलेल्या गोष्टी समजल्या. वरच्या पत्रांतील 'वॉर्न' शब्द ध्यानांत ठेवण्यासारखा आहे.

सरकाराला चुकीची माहिती दिली आहे. सातवळेकरांचे व्याख्यान माझ्या अध्यक्षतेखाली झाले नाही. मराठे आडनांवामुळे घोटाळा झाला आहे. स. १९०१ सालापासून नारायणशास्त्री मराठ्यांना मी ओळखित आहे. ते जर्मनीमध्ये, फार काय हिंदुस्थानाबाहेरहि गेलेले नाहीत. सरकाराला ज्या मराठ्यांविषयी संशय आहे ते मराठे निराळे आहेत. प्राज्ञपाठशाळा ही राजकीय संस्था नाही. तिच्या कार्यकारी मंडळांत पेनशनर सब्रजज्ज आहेत वगैरे सांगितले. 'चित्रमयजगतांत' कार्यकारी मंडळाच्या सभासदांचा फोटो प्रसिद्ध झाला होता तो अंक बेकरसाहेबांना नेऊन दाखविला. त्यांत बापूसाहेब दातार व बापूसाहेब काथवटे दोघे होते. बेकरसाहेबांचे समाधान झाले. परंतु सरकारांत लिहून त्यांना पुरविलेली माहिती चुकीची आहे हे कळविण्याचे त्यांनी नाकारिले. ते म्हणाले, "As far as you are concerned you are safe. You need not worry about the rest." प्राज्ञपाठशाळेबद्दल सरकारचे मत बाहेर फुटले. कायदेकौंसिलांत पुण्याचे वकील वासुदेवराव गुते ह्यांनी प्रश्न विचारिले. त्यांत माझे नुकसान होईल ह्या भीतीने त्यांनी एक मोघम प्रश्नहि विचारिला होता. पुढे सरकारने प्राज्ञपाठशाळा राजकीय नाही हे मान्य केले. सरकारी गैरसमज दूर करण्याची संधि चालून आली असतांही तिचा उपयोग करण्याचे बेकरसाहेबांनी नाकारिले ह्यावरून राजकारणांत न्यायप्रियता हा अशुभगुण मानला जातो असे दिसते. न्यायाधीश सुद्धा सरकारी धोरणाचे ओटंगण बनतात.

बेकरसाहेबांचा ह्याच्यापूर्वी मला असाच अनुभव आला होता. त्या वेळीं मी रोह्यास होतो. आमच्या कोर्टाचा जाहीरनामा 'केसरी' वर्तमानपत्रांत प्रसिद्ध झाला. त्याच्या अगोदर एक सरकारी गुप्त सरक्युलर आलेले होते. त्यांत सरकारी जाहिराती 'केसरी' व दुसऱ्या जहालपत्रांत घावयाच्या नाहीत (Kesari and other extremist papers) असे होते. आमचा 'केसरी'त प्रसिद्ध झालेला जाहीरनामा पाहून सरकाराकडून मला जबाब विचारण्यांत आला. मला ह्या जाहीरनाम्याची वार्ताहि नव्हती. ऑफिसकडून परस्पर 'केसरी'कडे जाहीरनामा पाठविण्यांत आला होता. त्याला कारण होते. अगोदरच्या एका दाव्यांत प्रतिवादीचे समन्स प्रसिद्ध करावयाचे होते. वादी प्रतिवादी तळ्याचे होते. माझ्या मते असली प्रसिद्धि स्थानिक वर्तमानपत्रांत करणे अधिक चांगले. म्हणून मी

ठाण्याच्या वर्तमानपत्रांत प्रसिद्ध करण्याचा आग्रह धरला. वकीलहि खंबीर होते. त्यांनी एक साक्षीदार तेवढ्यासाठी तपासला. त्यावरून असें दिसून आलें कीं, तळेगांवांत 'अरुणोदया'पेक्षा 'केसरी'चे अंक अधिक येतात. त्यामुळे 'केसरी'कडे समन्स पाठविणें भाग पडलें. ह्याला अनुसरून ऑफीस वागलें. त्यांत ऑफीसचा कांही दोष नव्हता. सरकारी सरक्युलर गुप्त असल्यामुळे मी तें कचेरींतहि ठेवावयास दिलें नव्हतें. आता मला जबाब देणें भाग होतें. हें सर्व प्रकरण गुप्त होतें. मी जबाब तयार केला. सरकारी सरक्युलर ह्या कामीं लागू पडत नाही. समन्स, नोटिसा, जाहिरनामे ह्यांचा प्रसिद्धिखर्च पक्षकार करितात. अमुकच वर्तमानपत्रांत प्रसिद्ध व्हावें असें म्हणण्याचा पक्षकारांना हक्क आहे. त्याच्यापुढे सरकारी गुप्त हुकूम टाकतां येत नाही. सरकारच्या खर्चाने प्रसिद्ध होणाऱ्या मजकुरापुरतीच गुप्त हुकमाची व्याप्ति आहे. हें माझे समर्थन निरुत्तर आहे असें मला वाटलें व त्याप्रमाणे पुनः वरून कांही लिहून आलें नाही. तथापि माझे उत्तर वाचल्यावर बेकरसाहेब बोलले म्हणतात, "I wonder Mr. Chapekar has misunderstood the spirit of the circular." पुढे मी असेंहि लिहिलें होतें की, "Kesari and other extremist papers" ह्यांत 'केसरी' खेरीज दुसरीं वर्तमानपत्रें म्हणजे आम्हीं कोणतीं समजावयाचीं ? ह्या माझ्या शंकेनंतर सर्व जहाल वर्तमानपत्रांची यादी सरकाराने तयार करून पाठविली. अर्थात् तीहि गुप्त होती.

नोकरीच करावयाची तर न्यायखात्यांत नोकरी करणें सुखावह ह्यांत शंका नाही. मी बी. ए. झाल्यावर मला मामलेदार कचेरींत नोकरी लागली असती. ठाण्याच्या कलेक्टरचे चिटणीस तेव्हा वेलणकर होते. हे डॉ. वेलणकरांचे वडील बंधु. त्यांनी मला, कोनकराला व मणेरीकराला बोलवून नोकरी पतकरण्यास सांगितलें. त्याप्रमाणे कोनकर व मणेरीकर ह्यांनी कांहीं थोडे महिने मुखाड कचेरींत काम केलें. मी प्रथमच नकार दिला. न्यायखात्यांत स्वातंत्र्य बरेच मिळतें. हांजी हांजी करण्याचें फारसें कारण पडत नाही. वरिष्ठांबरोबर दोन हात करावयाला मन कचरत नाही. माझ्या नोकरीच्या आरंभीच्या काळांतच मला चांगला अनुभव आला.

मी राजापुरास गेलों तेव्हा एक पैशाचा दावा चालू होता. त्यांत वादी ब्राह्मण सावकार असून प्रतिवादी मराठा जातीचा होता. ह्या प्रतिवादीचा मुलगा चीफ जस्टिस बॅचलर ह्यांचा चोपदार होता. चोपदाराने दाव्याची हकीकत साहेबांच्या कानांवर घातली. खालच्या कोर्टांत काम कसें चालतें ह्याची माहिती चीफ जस्टिसला फारशी नसते. दर तारखेची हकीकत समजून घेण्याचें कुतूहल साहेबांच्या मनांत उत्पन्न होणें स्वाभाविक होतें. शिवाय दारिद्र्याची कहाणी सांगून

आर्थिक मदत साहेबांकडून मिळविण्याचा घाट असावा; कारण दाव्याचा निकाल प्रतिवादीविरुद्ध लागल्यास वादीला भरावयाची रकम तारेने बँचलरसाहेबांनी आमच्या नाझराकडे पाठविली होती. साहेबांच्या ओळखीने प्रतिवादी शेफारस्ता होता. दावा तर प्रॉमिसरी नोटीवरून होता. एक साक्षीदार वादीतर्फे व्हावयाचा होता. तो समन्स लागू करून घेईना. साक्षीदार घेतल्याशिवाय वादीला गत्यंतर नव्हते. त्याच्याशिवाय दावा शाबूत झाला नसता. साक्षीदार न येण्यांत प्रतिवादीचा फायदा होता. साक्षीदारास समन्स, वारंट नंतर जाहीरनामा काढावा लागला. अशा स्थितींत दावा असतां मी गेलों. तारखा कां लांबतात, दाव्याचे काम कोठपर्यंत आलें आहे, ह्याची विचारपूस बँचलरसाहेबांच्या सांगण्यावरून असि. रजिष्ट्रार टिळक पत्राने करीत. अशा एका पत्राच्या उत्तरांत मी टिळकांना लिहिलें, “तुमच्या साहेबांना कळवा सबजज्ज सांगण्या खेळत नाही. काम करीत आहे.” टिळकांनी मला परत लिहिलें, “तुमचीं पत्रें मला साहेबापुढे ठेवावीं लागतात. तेव्हा भलताच मजकूर त्यांत असूं नये.” असो. ह्याप्रमाणे चाललें होतें. पुढे जाहीरनामा काढल्यावर साक्षीदार आला. दाव्याचा निकाल झाला. खर्चसुद्धा दाव्याची रकम व हुकूमनाम्यावर दरसाल दरशेंकडा सहा टक्केप्रमाणे व्याज फेड होईपर्यंत अशी रकम प्रतिवादीने वादीस द्यावी असा निकाल मीं दिला. शिवाय आपल्या ठरावांत असें लिहिलें की, प्रतिवादी म्हातारा मनुष्य आहे, म्हणून मी त्याला क्षमा करितों. नाही तर त्याच्यावर कोर्टाची बेअदबी केल्याबद्दल मीं काम चालविलें असतें. हें लिहिण्याचा प्रसंग असा आला की, काम चालू असतां एक अर्ज अनेक लोकांच्या सहायांचा (प्रतिवादीची सहीहि त्यावर होती) कोर्टाकडे आला; त्यांत वादीविरुद्ध तसेंच ब्राह्मणांविरुद्ध, शंकराचार्यांविरुद्ध नालस्तीचीं विधानें केलेलीं होती. असो निकाल झाल्यावर ठरावाची नक्कल टिळकांनी मागून घेतली. टिळक म्हणाले, “ती मीं बँचलरसाहेबांस दाखविली; त्यांनी वाचली व बाजूस ठेविली. कांही बोलले नाहीत.”

बँचलरसाहेबांनी ही रकम आपल्या पदरची दिली होती. आमचे हिंदी साहेब अशा रीतीने वागणारे किती निघतील ? हीटनसाहेबांचाहि मला असाच अनुभव आला. ते नाशिकास डि. जज्ज असतांना त्यांचा ‘क्लार्क ऑफ दि कोर्ट’ पतकी नांवाचा इसम होता. त्याच्यावर त्यांची फार मेहेरबानी होती. तो वारल्यावर त्याचीं मुलें नाताळांत हीटनसाहेबांस भेटावयास जावयाचीं व त्यांनी प्रत्येकाच्या हातावर एक साव्हरीन ठेवावयाचा असें चाले. पतकी हे रोह्याचे राहणारे. त्यांचीं मुलें चुलत्यांजवळ असत. मी रोह्यास असतांना माझी व हीटनसाहेबांची बहुधा हायकोर्टांत भेट झाली. तेव्हा त्यांनी माझ्याजवळ पतकी-कुटुंबाची चौकशी केली. मला कांहीच माहीत नव्हतें. “मी गेल्यावर तपास करून आपणांस कळवीन” म्हणून सांगितलें. परंतु त्यांनी जे प्रश्न विचारिले त्यांवरून त्यांची कळकळ व

आस्था दिसून आली. माझ्या मनावरहि त्याचा विलक्षण परिणाम झाला. मुलें काय शिकतात ? कुटुंबाला कर्ज आहे की काय ? कज्जे-कैफियतींत चुलता पैसा खर्च करीत नाही ना ? वगैरे प्रश्न त्यांनी मोठ्या आपुलकीने विचारिले.

मी रोह्यास गेल्यावर चौकशी करून हीटनसाहेबांस पत्र लिहिलें. तेव्हा ते हायकोर्ट जज होते. त्यांचें उत्तर आलें.

High Court, Bombay.

12 June (1910).

Dear Mr. Chapekar,

Thank you for your letter about the Patki family. Sometime ago I heard from a Mr. Dabir a pleader at Pimpalgaon in the Nasik District and a relation of the Patki's. I told him I wished to give fifty rupees towards the marriage of the girl but have not heard anything further. I wish to give the Rs.50 either as a present to the girl or to pay part of the marriage expenses. Will you kindly consult the uncle and tell me which you think the better plan ? Then, if you have no objection, I will send the money to you and ask you to dispose of it.

Yours sincerely,

J. Heaton.

ह्या पत्रांतील सभ्यपणाच्या भाषेचें अनुकरण आमचे हिंदी साहेब करतील काय ? असो. मी पत्रांत लिहिल्याप्रमाणे मुलीच्या चुलत्यास बोलावून साहेबांच्या मनांत लग्नाच्या खर्चाकरता पन्नास रुपये द्यावयाचे आहेत वगैरे सांगितलें. अशा प्रकारें मदत घेणें प्रशस्त नाही असें त्यांचें मत दिसलें. मी समजलों. हीटनसाहेबांना पत्र लिहिलें की, चुलत्याचें म्हणणें बरोबर आहे. लग्नाच्या खर्चाकरता म्हणून रकमेचा स्वीकार करणें कोणालाहि अपमानकारक वाटेल; बरें, मुलीला पैसे दिले तरी ते तिच्याजवळ न राहतां तिच्या नवऱ्याच्या हातीं लागण्याचा संभव अधिक. आमच्यांत अहेर करण्याची चाल आहे. तो सन्मानाने घेण्यांत येतो. तेव्हा मुलीच्या चुलत्याला अहेर म्हणून पन्नास रुपये आपणांस देतां येतील व तेच लग्नाला त्याला उपयोगी पडतील.

माझ्या पत्राचें उत्तर आलें तें हें—

High Court, Bombay.

20/6.(1910).

Dear Mr. Chapekar,

Many thanks for your letter. I am sending fifty

rupees by money order to you ; will you please deliver it to Mr. Patki and say that I send it as you suggest, that is, as a present to the bride's uncle and guardian.

Yours sincerely,

J. Heaton.

लोभ जडलेल्या माणसाविषयी ही आस्था प्रशंसनीय नाही काय ?

माझा स्वभाव भांडखोर किंवा आढ्यतेचा नसतांना माझीं भांडणें झालीं हें खरें; तथापि माझ्याविषयी माझ्या वरिष्ठांचें मत मीं ऐकिलें तेव्हा मला आश्चर्यच वाटलें. बालकराम ठाण्यास डि.जज होते त्यांच्याकडून मला हें समजलें. ते म्हणाले, "You know I have no reason to be prejudiced against you. But the report about you among the Dist. Judges is that your behaviour towards them was contemptuous." डि. जजाच्या बरोबर बोलतांना अथवा पत्रव्यवहारांत त्यांच्या संबंधाने तुच्छतादर्शक असें कोणतेंहि कृत्य मजकडून घडलें नाही. मग असा समज कां व्हावा तें मला समजत नाही. आता एवढे खरें की, आय. सी. एस. डि. जज कायद्याच्या प्रश्नांसंबंधाने सबजजाइतका प्रवीण नसतो असें माझें मत मी उघड बोलून दाखवीत असें; तसेंच सबजजांचा अभिमान धरून टोमणा मारण्यासहि कमी करीत नसें. बालकरामाच्या भेटीचेंच उदाहरण घेऊं. ह्या वेळीं मी सेवानिवृत्त झालों होतो. नोकरीच्या माझ्या शेवटच्या दिवसांत ठाणें फ. क्ला. कोर्टातील दोन कारकुनांबद्दल गुप्त रिपोर्ट डि. जजाकडे केला होता. एका कारकुनाची शिफारस केली होती व दुसऱ्या कारकुनाविषयी दूपणास्पद मजकूर लिहिला होता. ह्या दुसऱ्या माणसाची ताबडतोब सजावजा बदली करण्यांत आली; परंतु शिफारस केलेल्या माणसाला कांही फायदा झाला नाही. सबजज हे गुळचट असतात; कोणाला वाईट म्हणण्याचें त्यांना धैर्य नसतें; असा आरोप बालकरामांचा सबजजांवर असे. म्हणून मी मुद्दाम त्यांस भेटावयास गेलों व सबजज हाताखालच्या माणसांबद्दल वाईट कां लिहीत नाहीत ह्याचें कारण त्यांस सांगितलें. चांगलें करण्याचें आपल्या हातांत नाही, आणि नुकसान मात्र आपण करीत असावें हें कोणालाहि आवडणार नाही. वरील कारकुनांचें त्यांस उदाहरण दिलें. दोघेहि खिस्ती होते, तेव्हा मी पक्षपात करीत आहे अशी शंका येण्यालाहि कारण नव्हतें. असो. ह्या भेटीच्या वेळीं झालेल्या संभाषणांत बालकरामांनी माझ्याविषयी डि.जज काय म्हणतात तें सांगितलें. माझ्या शिफारशीप्रमाणे बालकरामांनी त्या कारकुनाला वरची जागा दिली. माझी मात्रा लागू पडली असें मला वाटलें.

निःस्पृह न्यायाधीश ह्या लौकिकाला बऱ्या लागूं नये म्हणून माझी मित्र-मंडळी फार काळजी घेत. मी अलिवागेस असतांना माझ्या जांघेंत गांठ आली. ताप मात्र नव्हता; तथापि प्लेगचे दिवस. भीति वाटूं लागली. मुंबईस जाऊन

डॉक्टराला दाखवावें असें ठरलें. चालण्याची अथवा बसण्याची सुद्धा अडचण. म्हणून तांगा मला सोयीचा नव्हता. अलिबागेपासून धरमतरीला जावयाचें. तेव्हा मोटारी नव्हत्या. अशा वेळीं मला भेटण्यास एक श्रीमंत पारशी गृहस्थ आले. त्यांच्या मालकीच्या चार चाकी घोड्यांच्या गाड्या होत्या. 'मी गाडी देतो, तीत पडून तुम्ही बंदरावर जा' असें ते म्हणाले व मीं तें मान्य केलें. त्याच वेळेला तेथे अलिबागचे वकील शंकरराव वैद्य बसलेले होते. पारशी गृहस्थ उठून गेल्यावर शंकररावांनी मला त्या गृहस्थाचे उपकार न घेण्याचा सल्ला दिला. 'सदरहु गृहस्थ एवढ्याचा फायदा करून घेतल्याशिवाय राहणार नाहीत. मुलकी अधिकारी त्यांच्या गाड्या सरसहा वापरतात हें खरें; किंबहुना ह्या अधिकाऱ्यांसाठीच शेटजी गाड्या बाळगण्याचा उद्योग करितात. हा त्यांचा एक प्रकारचा व्यापार आहे. तुम्ही त्यांची गाडी वापरूं नये असें मला वाटतें.' असें शंकररावांनी मला बजाविल्याबरोबर मला गाडी नको म्हणून शेटजींस मीं निरोप पाठविला.

एकदा रत्नागिरी जिल्ह्यांत गव्हर्नर दौऱ्यावर हिंडत होते. त्यांस दूध चांगलें मिळावें म्हणून एका मक्तेदाराने आपल्या खर्चाने म्हैस त्यांच्या परिवारात ठेविली होती. गव्हर्नरसाहेबांनी सदर मक्तेदाराची आपल्या भाषणांत यथेच्छ स्तुति केली !

विनायकराव डोंगरे व काका वैद्य ह्या कामांत फार दक्ष असत. ठाण्यास माझी बदली झाली. मी मला राहावयास चांगलें घर बघत होतो. त्या बाबतींत काका लिहितात:— 'आज राजश्री पिटकर यांचेबरोबर बोलणें झालें. त्यावरून तुमचा तंबाखूवाल्याचे बंगल्यांत राहावयास जाण्याचा विचार दिसला. पिटकर यांचे ओळखीमुळे कदाचित् तंबाखूवाला भाडेंहि घेणार नाही. परंतु त्याने भाडें न घेतां त्या बंगल्यांत तुम्हीं राहणें मला प्रशस्त वाटत नाही व तुम्हांलाहि आवडणार नाही असें वाटतें.' (१५।६।२५)

वाईस असतांना ठाण्याचे विनायकराव भावे तेथे येऊन गेले. त्यांनी घाटावर माझ्याकडे येणारे शास्त्री माझ्या नांवावर पैसे खातात असें लोकांस बोलतांना ऐकिलें. ठाण्यास परत गेल्यावर डोंगरे व वैद्य ह्यांच्या कानांवर ही गोष्ट घातली. लगेच डोंगऱ्यांचें पत्र मला आलें की, 'तुमच्याकडे येणाऱ्या शास्त्रीबुवांना येऊं देऊं नका.' मला ह्या प्रकाराचा कांहीच उमज पडेना. गणेश-शास्त्री बेहरे नांवाचे गृहस्थ आमच्याकडे दररोज पुराण सांगण्यास येत असत. हे शास्त्रीबुवा तर अत्यंत सालस, सच्छील व विद्वान्. फार गरीब माणूस. घरीं अगोदर बघून तयारी करून पुराण सांगत. शब्दसिद्धि पाणिनीच्या कोणत्या नियमानुसार झाली हेंहि पुराणांत विशद करीत. शास्त्रीबुवांना व्यवहार बिलकुल कळत नसे. त्यांना पैसे खा म्हणून सांगितलें असतें तरी सुद्धा तें साधलें नसतें.

तेव्हा विनायकराव भाव्यांनी काय ऐकिलें व ते काय म्हणतात याचा मला उल-
गडा होईना. म्हणून वकिलांना बोलावून त्यांच्यापुढे डोंगऱ्यांचें पत्र टाकिलें.
बेहेऱ्यांविषयी त्यांचीहि खात्री होती; परंतु त्यांनी तर्काने पत्रांतील गान्हाण्याचा
उलगडा केला. ती एक गतगोष्ट होती. मी जाण्याच्या पूर्वी कांही वर्षांमागे एक
मुन्सफ होते. त्यांची प्रकृति बरी नसे. दाव्याचे कागद पाहून पुराव्याचें टांचण ते
शिरस्तेदाराकडून करून घेत. स्मॉल काँजच्या दाव्यांत ठरावहिं तो लिही असा
लोकप्रवाद होता. ह्या सवलतीचा त्या शिरस्तेदाराने भरपूर फायदा करून घेतला.
पुढे त्याची दुसरीकडे बदली झाली; परंतु मी गेल्यावर तो फिरून बदलून वाईस
आला. हा मनुष्य फार चलाख व हुशार होता. अक्षर उत्तम; लेखणी जलद व
जबान्या लिहून घेण्यांत तरबेज. जबान्या लिहिण्याचें सर्वांसच साधत नाही.
प्रश्नाचा रोख, उत्तरांतील मर्म समजावें लागतें. जबानी नीट लिहितां आली
नाही म्हणजे वकिलांत तक्रारी होतात आणि कोर्टाला त्रास होतो. पुष्कळांना
जबान्या वाचून दाखवितां येत नाहीत. मी अलीकडे मॅजिस्ट्रेटी काम करीत होतों
तेव्हा हा अनुभव मला चांगलाच आला. जबान्या वाचून दाखविण्याचें
जवळ जवळ बंदच आहे असें मला आढळून आलें. वकिलांच्या दृष्टीने ही चाल
फार घातक आहे. असें असून जबानी वाचून दाखविण्याचा आग्रह वकील करीत
नाहीत व हा बेकायदेशीर प्रकार बेफिकीरपणें चालूं देतात ह्याचें आश्चर्य वाटतें !

असो. हे शिरस्तेदार नुसते कारकुनी कामांत हुशार होते इतकेंच नाही
तर वेदान्ताचें त्यांचें अध्ययन वाखाणण्याजोगें होतें. मला हें समजल्यावर उप-
निपदें वाचण्यास त्यांना मी आपल्या घरीं बोलाविलें. त्यांचा प्रस्थानत्रयीचा
अभ्यास उत्तम होता. सांगण्याची शैली असामान्य होती. सकाळीं स्नानानंतर
सोवळ्याने पाठ चाले. बरीच मंडळी येऊं लागली. मधून मधून आवासाहेब
काथवटे व गोपाळ मोरेश्वर साठे हेहि ऐकावयास येत. आवासाहेबांनी मला
सांगितले की, ह्या माणसासारखा पाठ सांगणारा महाराष्ट्रांतहि क्वचित् आढ-
ळेल. नुसता मराठी सहावी इयत्ता झालेला माणूस पण तो संस्कृत शिकलेला नाही
असें कोणालाहि वाटलें नसतें. त्या काळीं वास्तव बरेच विद्वान स्वामी असत व
त्यांचे ठिकठिकाणीं पाठ चालत. 'शांताश्रमस्वामी', 'मौनस्वामी' ह्यांचीं नांवां
लोक फार घेत. मौनस्वामी अर्थात् बोलत नसत. आमचे शिरस्तेदार ह्या स्वामींचे
शिष्य होते. शिष्याने बोलावयाचें व स्वामींनी चुकेल तेथे पाटीवर लिहून शिक-
वावयाचें असा क्रम चाले. ठिकठिकाणीं पाठ चालत ते ऐकून सामान्य माणसें
तयार होत. हीं विद्यापीठेंच म्हणावयाचीं. शिरस्तेदार बुद्धिमान् असल्यामुळे वेदान्त
विषयांत त्यांनी प्रावीण्य संपादन केलें होतें. मराठी संतकाव्याचेंहि त्यांचें वाचन
होतें. त्यामुळे त्यांच्या पाठांत संस्कृताखेरीज तुकाराम-ज्ञानदेव इत्यादि संतांचीहि
वचनें येत. गोविंद शंकरशास्त्री बापटांच्या जवळ मी ब्रह्मसूत्रांवरील शांकरभाष्य

समग्र वाचिलें. त्यांच्यापेक्षा माझ्या ह्या शिरस्तेदारांचें सांगणें व समजून देणें पुष्कळ पटीने बरें म्हणावें लागेल. बी.ए.ला आम्हांला शांकरभाष्याचे दोन पाद होते. भडकमकर शिकवीत. अर्थात् कॉलेजचे प्रोफेसर व स्वामी अथवा माझे शिरस्तेदार ह्यांतील अंतर सहज लक्षांत येण्याजोगें होतें.

उपर्युक्त कारणांनी ह्या शिरस्तेदाराविषयी मला आदर वाटे. म्हणून हा मनुष्य पैसे खात असे असें जेव्हा मी ऐकिलें तेव्हा माझ्या मनाला तीव्र धक्का बसला माझ्या कारकीर्दीत त्याचें वर्तन निर्दोष असल्याचें ऐकून मात्र मला जरा बरें वाटलें.

नोकरांनिमित्ताने ज्या गांवीं मला जावें लागलें तीं गांवे कालानुक्रमाने येणें प्रमाणे : बोरसद, महाड, अलिबाग, पारनेर, वाई, राजापूर, रोहें, माढें—करमाळें, खेड, धुळें, अलिबाग, धुळें, महाड, सातारा, सोलापूर, पुणें व शेवटीं ठाणें. खेडास असतांना जुन्नरला, व रोह्यास असतांना महाडास मदत म्हणून मी कांही दिवस गेलों होतो; म्हणजे महाडला एकूण तीनदा होतो. अलिबागेस दोनदा. तसेंच धुळ्यास दोनदा. एकाहि ठिकाणीं पुरीं तीन वर्षे मी राहिलों नाही व अमुक ठिकाण नको असें म्हटलें नाहीं. निरनिराळीं ठिकाणे पाहण्याची हौस असल्याकारणाने माझी बदली करूं नका म्हणून तोंड वेंगाडलें नाहीं. न्यायखात्यांत तरी एका माणसाने एका ठिकाणीं फार काल राहूं नये असें माझे मत आहे. म्हणून एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणीं जाण्यास मी एका पायावर तयार असें. “माझी बायको बाळंत व्हावयाची आहे, मुलें शिकत आहेत” वगैरे सवत्री सांगणें मला आवडत नसे. नोकरा पतकरली म्हणजे वाटेल तेव्हा वाटेक तेथे जाण्यास माणसाने तयार असले पाहिजे. आरंभीं कोणाच्या तरी रजेत बदली नेमणुका होत असल्यामुळे बोरसदला दोन महिने व पारनेरला एकच महिना मी काढला. महाडास तीन महिन्यांहून अधिक कधीच नव्हतों. अलिबागेहून प्रत्येक वेळीं सहा महिन्यांच्या आंत बदली झाली. सारांश, पंधरा ठिकाणीं माझी नोकरा झाली. पंचवीस वर्षांत पंधरा ठिकाणे.

बोरसद तालुका मला खऱ्याळ आढळला. तालुका गुन्हेगारीविषयी नांवाजलेला. दुष्काळी साल असल्याने मला फ. क्ला. मॅजिस्ट्रेटचे अधिकार दिलेले होते. फौजदारी खटल्यांत आरोपींना दंडाची शिक्षा करणें योग्य असतांना सुद्धा मी एकाहि कामांत ती केली नाही. साध्या कैदेची शिक्षा फरमावीत असें. आमच्या लोकांना दंड करणें इष्ट नाही असें माझे मत होतें. चार्ज सोडावयाचा त्या दिवशीं एका लहानशा पैशाच्या दाव्यांत मी गुजारार्थीत ठराव लिहिला. लोकांच्या भाषेत ठराव लिहिणें अवश्य असें मला तेव्हा सुद्धा वाटत होतें; पण पोटासाठी आपल्या वाटण्याची चटणी करावी लागते ! ठराव इंग्रजीत लिहिले पाहिजेत असा कायदा नाही; तथापि साहेबांच्या सोयीसाठी तसें करणें भाग

पडतें. ब्रह्म नांवाचे एक सबजज्ज होते ते मराठीत ठराव लिहित. त्यांना फ. क्ला. केलें नाही. त्यांना इंग्रजी येत नव्हतें असें नाही.

बोरसदचें हवापाणी मला फार मानवलें. मी तेथे असतांना जितकें खात असें तितकें साऱ्या जन्मांत खाल्ल्याचें स्मरत नाही. आमच्या दक्षिणी लोकांपेक्षा गुजराथी लोक जात्या धूर्त असतात. व्यापारामुळे त्यांच्या अंगांत हा गुण उतरलेला दिसतो. माझी नेमणुक झाली तेव्हा ठाण्याच्या एका तंबाखूच्या व्यापाऱ्याने मला बोरसदच्या एका व्यापाऱ्याला ओळखीचें पत्र दिलें होतें. त्या ओळखीने तो माझ्याकडे येई. त्या गृहस्थाचें कोर्टांत काम होतें. त्याने मला एकदा सकाळीं घरीं येऊन शिजविलेलें अन्न जप्त करतां येईल कीं नाही म्हणून विचारिलें होतें. पुस्तक बघितल्यावांचून सांगतां येत नाही असा जबाब मीं दिला होता. त्याने सहज विचारिलें अशी माझी समजूत. परंतु त्याच दिवशीं त्याने आपल्या ऋणकोचें अन्न जप्त करण्याविषयी दरखास्त दिली होती. मृताच्या उत्तर क्रियेतील तेरावा दिवस; जमातीला जेवण होतें. अशा वेळीं तयार केलेला स्वयंपाक ऐन वेळीं जप्त करावा म्हणजे त्या ताणाने पैसे वसूल होतील हा डाव होता. मी कोर्टांत गेलों; शिरस्तेदाराने चेंबरमध्ये माझ्या सहीकरिता पहिलें हेंच काम पुढे ठेविलें. वादी माझ्या ओळखीचा, तेव्हा मी चटकन सही करीन अशी शिरस्तेदाराची समजूत असावी. परंतु मीं दरखास्तीचें काम चेंबरमध्ये न घेतां कोर्टांत घेऊन येण्यास त्यास सांगितलें. कोर्टांत भोजनभाऊंची गर्दी झाली होती. अर्ज कबूल झाला असता तर लाडवांना ते मुक्त होते. शेवटीं जप्तीचा हुकूम देण्याचें नाकारण्यांत आलें ! जेवण्याकरता जमलेल्या लोकांस आनंद झाला. डाव हातचा गेला म्हणून वादीला वाईट वाटणें स्वाभाविक होतें. तथापि दुसऱ्या दिवशीं ह्या सद्गृहस्थांनी माझ्याकडे कमोदाचे तांदूळ पाठवून दिलेच ! दक्षिणी माणसाला हें साधत नाही.

वाईस असतांना आमच्या कोर्टातील एका कारकुनाचा गहाण सोडविण्याचा दावा होता. आणि गहाण मिळकत फुकट सुटण्यासारखी होती. कोर्टातील कारकून, तेव्हा निकाल त्याच्या वतीने होणार, असा ग्रह वादीने करून घेतला तर त्यांत आश्चर्य नाही. ह्या कारकुनाची बदली करावी म्हणून वादीने निनांवी अर्ज केले असावेत. कारण मला डि. जजांनी लिहून विचारिलें की, “सदरहु कारकून त्याचा दावा असल्यामुळे आपल्या कारकुनीचा दुरुपयोग करण्याचा संभव आहे काय ?” (kindly tell me whether this interferes with his efficiency as a karkun, and also whether it affords any occasion for abuse of his position.) (16-12-03). अशा खटपटी झाल्या. दाव्याचें काम पुरें होत आलें. तक्रारी ऐकल्या. त्याच दिवशीं संध्याकाळीं मी किरावयास गेलों असतांना वाटेंत वादीने मला गांठलें.

नमस्कार चमत्कार झाला. माझ्याबरोबर बोलत बोलत चालले होते. तोंपर्यंत मी ह्या गृहस्थांना कोर्टांतच पाहत होतो. त्यांची ओळख नव्हती; बोलणें चालणें नव्हतें. दुसऱ्या दिवशीं मीं निकाल सांगितला. वादी हरला; आमच्या कारकुनाने दावा जिंकिला. पुनः संध्याकाळीं फिरावयाच्या वाटेवर त्याच गृहस्थांची समोर-समोर भेट झाली. पण त्यांनी नमस्कारहि केला नाही ! वादी देवस्थळी व प्रतिवादी देशपांडे. आणि देशपांडे वतन सोडविण्याचा दावा.

साध्या ब्रावतींतहि दुसऱ्याची सोय पाहावयाची नाही असा कित्येकांचा स्वभाव असतो ह्याचा अनुभव मला बोरसद सोडतांना आला. शेवटल्या दिवशीं संध्याकाळपर्यंत मीं काम केलें. दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं कामाच्या वेळेपूर्वी कायमच्या सत्रजजांनी चार्ज घ्यावयाचा होता. मला मुंबईस जाण्याची निकड होती; कारण, माझे सासरे मृत्युशय्येवर होते. म्हणून मी कोर्टांतलें काम आटपून स्टेशनावर जाण्यास निघालों. वासद स्टेशन कोर्टाच्या हद्दींत होतें. त्याच रात्री सत्रजजसहिव्रहि स्टेशनावर बोरसदला जाण्याकरता येणार होते. त्यांना स्टेशनावर चार्ज द्यावा आणि मेलने मुंबईस जावें असें मीं योजिलें होतें. स्टेशनावर आलों; रावसाहेबांचाहि तळ ‘वेटिंग रूम’मध्ये येऊन पडला होता. त्यांस भेटलों. परंतु चार्ज घेण्याचें त्यांनी साफ नाकारिलें. माझ्याविरुद्ध लोक आहेत, कोणी अर्ज करील वगैरे बालिश गोष्टी बोलूं लागले. माझ्या त्या वेळच्या मनःस्थितीचा त्यांच्यावर कांही एक परिणाम झाला नाही. मला फार वाईट वाटलें; मोठीं माणसें इतका अडेलतट्टूपणा करणार नाहीत असें मी समजत होतो. शेवटीं मी बरोबर आणलेला चार्जशीट फाडून टाकला. तसाच गाडीने पुढे गेलों. ह्यांत माझे चौवीस तास वांचले. दुर्दैवाने दादरला नारायणराव जोशी आदले दिवशीं वारल्याचें सांगावयास मनुष्य आला ! मी मुंबईस न जातां ठाण्यास गेलों. तेथून अमदावादेचे डि. जज डीसूजा ह्यांस पत्र लिहून सर्व घडलेली हकीकत कळविली व हाच माझा चार्ज सोडल्याचा दाखला समजावा अशी विनंती केली. किती क्षुल्लक गोष्ट ! पण माणसाच्या हीन मनोवृत्तीची कमाल मर्यादा दिसून येते. मी नवीन मनुष्य, संकटांत सांपडलेला, तेव्हा वास्तविक आमच्या ह्या रावसाहेबांनी आपल्या अंगावर सर्व जबाबदारी घेऊन मला मदत करावयास हवी होती; पण एवढें मोठें मन सर्वत्र आढळणें कठीण !

आज चहा मिळत नाही असें स्थळ पृथ्वीवर सांपडणार नाही; पण १९०० सालीं बोरसदला जातांना वाटेंत रात्री मला कोणत्याहि स्टेशनावर चहा मिळाला नाही. संध्याकाळीं मी मुंबईहून निघालों. माझे श्वशुर नारायणराव जोशी वाट्यापर्यंत मला पोचवावयाला आले होते. वाटेंत सोडल्यावर पालघरच्या अलीकडे गाडींत मला ताप भरला. तापाने अंग फणफणलें होतें. पालघरला तेव्हा प्लेगची तपासणी होती. डॉक्टर मला तपासावयाला आला; त्याने पुढे न.

जाण्याविषयी मला सल्ला दिला; पण मी कसा थांबणार ! पहिलीच नेमणूक. डॉक्टरने मला औषध दिले व जपून जाण्यास बजाविले. अशा स्थितीत मला चहा पिण्यास पाहिजे होता. वासद स्टेशनावर उतरल्यावर बेलिक शिपाई आले होते त्यांच्याकडून आधी चहा करून घेतला. हल्लीच्या लोकांना त्या काळी मोठमोठ्या स्टेशनावर सुद्धा रात्री चहाची सोय नव्हती हे ऐकून आश्चर्य वाटेल.

माझी दुसरी नेमणूक महाडची. तेथील सबज्ज भास्कर श्रीधर जोशी ह्यांची बदली नाशिकास फ. क्ला. सबज्ज म्हणून झाली. त्या वर्गावर्गीत मदत सबज्ज म्हणून मी गेलो. नाताळाच्या रजेत जोशीबुवा महाडास आले होते. कारण, त्यांनी आपले बिन्हाड हालविले नव्हते. तेव्हा त्यांना मी प्रथम पाहिले. भास्कर श्रीधर हे नावाजलेले सबज्ज होते. रूप ओबडधोबड, रंग काळा; पण गुण मोठे. जोशीबुवा धिम्मे फार. बुद्धिमान् माणूस उतावळा असतो; परंतु जोशीबुवा ह्याला अपवाद होते. साक्षीदारांची जबानी चालली असतांना ते वाकिलांच्या कोणत्याहि प्रश्नाला फारशी हरकत घेत नसत. माझी त्यांची सलगी झाल्यावर 'तुम्ही वाकिलांना अप्रस्तुत प्रश्न विचारूंक कां देतां ?' म्हणून मी उत्सुकतेने प्रश्न केला. त्यांचे उत्तर त्यांच्या स्वभावानुसार आले. 'जबानी घेतांना आपणांस अप्रस्तुत गोष्टी विचारल्या जातात असे वाटते आणि ते प्रसंगी खरेहि असते; परंतु उराव लिहितांना एखादे वेळेस असा प्रसंग येतो की, आपण मना केलेले प्रश्न विचारले गेले असते तर बरे होतें असे वाटू लागते.' ह्यांना ज्योतिषाचे ज्ञान चांगले होतें. त्यांनी आपला मरणकाल आपल्या हाताने लिहून ठेविला होता व त्याच वेळी त्यांचे देहावसान झाले असे दापोलीस तेव्हा सबज्ज असलेले रावसाहेब कोपीकर यांनी मला सांगितले. जोशीबुवा रसिकहि होते. महाडास ते माझ्या बिन्हाडीं आले तेव्हा त्यांनी 'मेघदूता'तील 'नीवीवन्धोच्छ्वसितशिथिलं यत्र यक्षाङ्गनानाम्...' हा श्लोक म्हणून दाखविला. रावसाहेबांचे कुटुंब रूपाने ब्रैताव्रताचे असून शिवाय पायांत वैकल्य उत्पन्न झाले होते. त्यांच्या स्नेह्यांनी त्यांस दुसरे लग्न करण्याच्या मरीस पाडिले. महाडास त्यांचा एक विश्वासु माणूस होता, त्याने एक मुलगीहि पाहिली. लग्न ठरले. कोर्टाच्या कामासाठी जागा पाहण्यास जातो म्हणून घरांत सांगण्यांत आले. तेथे गेल्यावर मुलगी प्रथमच जोशीबुवांनी पाहिली. त्याबरोबर अंगांत ताप भरला असे सांग करून वन्हाडासह नवरदेव परतले ! ही गोष्ट अर्थात् महाडच्या लोकांकडून मला समजली. त्यांत कमजास्त असण्याचा संभव आहे. मी येथे ती नमूद केली त्याचे कारण निराळे आहे ज्या माणसाने भलतीच मुलगी त्यांच्या गळ्यांत बांधण्याचा खटाटोप केला त्या माणसाशी जोशीबुवांचा सलोखा अगदी पूर्ववत् होता ! लोकांचे म्हणणे ह्या गृहस्थाने त्यांना फसविले. जोशीबुवांची समजूत कदाचित् ही चूक पारख करण्यातील (error of judgment) वैगुण्यामुळे झाली असावी.

लोक जोशीबुवांना अतिशय भिडस्त समजत; व तसे ते होतेहि. तथापि हे भिडस्त रावसाहेब सरकारी कामांत फार निष्ठुर असत ! जानेवारी महिन्यांत कचेरींतील नोकरवर्गाविषयी गुप्त रिपोर्ट करण्याची पूर्वी वहिवाट असे. हें काम जोशी-बुवांच्या जागी काम करणाऱ्या मुन्सफाचें. पण तेहि नवीनच होते. त्यांना नोकरांची फारशी माहिती नव्हती. त्यांनी जोशीबुवा नाताळाच्या सुट्टींत तेथे आलेले पाहून त्यांनाच हें काम करण्यास विनंती केली. रावसाहेबांनी नाझराच्या नांवापुढे 'बेलिफांना कामगिरी देण्यांत पक्षपात करणारा' असा शेर मारिला ! शिपायापर्यंत सर्वांचें यथायोग्य गुणदोषवर्णन होतें. असें निःस्पृहपणाने लिहिणारे सब्रजज फारच थोडे आढळतील. बहुतेक लोक गुळचट लिहितात. 'समाधानकारक', 'असमाधानकारक नाही,' 'बरे', 'वाईट नाही' अशा धाटणीचे शेर असावयाचे. व्हिटवर्थसाहेबांचा ह्यासंबंधाने फार कटाक्ष असे. त्यांनी आम्हांला बजाविलें होतें की 'असले शब्दपालट मला नकोत; बढतीला हा लायक आहे की नाही तें स्पष्ट लिहित जा.' असो. जोशीबुवा अत्यंत शान्त, बुद्धिमान्, विद्वान् व स्नेहशील असे माझ्या पाहण्यांतले एक सब्रजज होते.

अलिबागेहून पारनेरला एका महिन्याकरता गेलों. पारनेरला त्या वेळीं मनोहर विष्णु काथवटे सब्रजज होते. त्यांच्या रजेत माझी नेमणूक झाली होती. येथे कुलकर्णी नांवाचे बी. ए. झालेले गृहस्थ सरकारी नोकरी सोडून राहिले होते. त्यांनी मला प्राणायाम करण्यास शिकविलें. ते आसनेंहि करीत. मी त्यांच्यापासून कांही उचललों. पारनेरला तेव्हा विनायकराव गोडबोले मामलेदार होते. हे पुढे नोकरी सुटल्यावर विजापूरकरांच्या समर्थ विद्यालयाला जाऊन मिळाले. बापूसाहेब काथवट्यांची माझी प्रथम ओळख पारनेर येथे झाली.

वाईची सर दुसऱ्या कोणत्याहि तालुक्याच्या ठिकाणाला यावयाची नाही. १९०२ सालीं मी गेलों तेव्हा वाईस फारच स्वस्ताई होती. रुपयाला सोळा शेर दूध ह्या दराने आमचा उकाडा होता. रुपयाला तीन शेर लोणी आम्ही घेत असूं. भाजीपाला स्वस्त. घराला भाडें नाही. राहण्याची व कोर्टाची जागा एकच. रास्त्यांचा श्रीमंती वाडा राहण्यास. माझी अशी समजूत आहे की, इतर सरदारांच्या वाड्यापेक्षा रास्त्यांचे वाडे मोकळे व प्रशस्त; कोंदटपणा नाही. मेणवलीचा नाना फडणिसांचा वाडा रास्त्यांच्या वाड्याशीं तुलना केली असतां अगदी क्षुद्र वाटतो. रास्त्यांच्या वाड्यांतले जिने मोठे; वाड्यांत प्रकाश भरपूर; दालनें विस्तीर्ण. ह्या सोयींखेरीज वाईस फळफळावळ उत्तम व स्वस्त. फणस, आंबे, पेरू, रामफळें, जांभळें, बोरें सर्वच पदार्थ पहिल्या प्रतीचे मिळत. वाईस श्रीमंत, इनामदार, सरदार वगैरे मोठमोठी मंडळी. त्यांच्याकडून आंबे, फणस वगैरे येत. मामलेदार-मुन्सफांकडे पाठविण्याची रीत होती. मला मोठी अडचण पडली. मी नवीन; शिवाय अधिकाराखेरीज दुसरें मोठेपणाचें लक्षण माझ्या ठिकाणीं कोणतेंच नव्हतें.

ह्या मोठ्या लोकांकडून आलेल्या डाल्या नाकारल्या तर त्यांचा उपमर्द केल्यासारखे होणार. आवासाहेब काथवट्यांना अशा वेळीं मीं काय करावे म्हणून विचारिलें. निहंतुक असल्यामुळे घेण्यास हरकत नाही म्हणून त्यांनी सांगितलें. परंतु आपलें मन ओशाळें होतें त्याची वाट काय ? असो. वाईपुरता मीं हा प्रश्न सोडविला व घेऊं लागलों. आपल्या मनाच्या दुबळेपणाबद्दल आपण जबाबदार आहों; दुसरे नाहीत. वाईनंतर इतर ठिकाणीं मी कोणाचें ओळखींशिवाय घेत नसें. कोणाकडे जेवण्यालाहि जात नसें. जेवण्याचें निमंत्रण न स्वीकारण्याचा नियम मीं वाईपासूनच अमलांत आणिला.

वाईला ब्राह्मणवस्ती मोठी; एक हजार उंबरठा होता म्हणतात. सर्व ब्राह्मण बुद्धिमान् दिसले. शास्त्री, वैदिक, गृहस्थ— सर्व वरच्या थरावरचे लोक. मोहोपाडचे विष्णुपंत सोमण वाईस आले होते; त्यांनी सर्व दशग्रंथी ब्राह्मणांना बोलावून एकेक रुपया दक्षिणा दिली तेव्हा असे ऐशी ब्राह्मण भरले होते. ब्राह्मणांचें 'म्हणणें' झालें. मेणवलीकर ह्यांना सर्वांत अग्रेसरत्वाचा मान मिळें. त्यांच्या स्वरांत—आवाजांत—वैशिष्ट्य होतें असें म्हणत. मीं आमच्याकडे त्यांचें म्हणणें ऐकिलें आहे. माझी बदली झाली तेव्हा मीं प्रमुख दशग्रंथी बोलाविले होत. मन्त्रजागरानंतर नाशिकच्या मोडक शास्त्र्यांचें कीर्तन होतें त्यासाठी भाऊशास्त्री लेले यांस निमंत्रण होतें. भाऊशास्त्र्यांना मीं म्हणणारांच्या पंक्तीस बसवून म्हणण्यास लाविलें व त्यांनीहि शेवटपर्यंत रेटून नेलें. पट्टीचे सर्वच ब्राह्मण नसलेल्या सभेंत अटीतटीचें म्हणणें होत नाही हें खरें; तथापि नित्य अभ्यास नसतांना इतरांबरोबर घनापर्यंत—ठरीव मन्त्र कां असतना—म्हणण्यास ते कचगले नाहीत.

भाऊशास्त्री ही एक चिरस्मरणीय व्यक्ति होती. बुद्धि तीव्र; वक्तृत्व भर-धाव व परिणामकारक; स्मरणशक्ति धडंग; वादविवादांत हार न खाणारे; कोटीबाज; असे हे वैदिक—शास्त्री—गृहस्थ भाऊ लेले सर्व महाराष्ट्रांत गाजत होते. त्यांचा वैद्यकाचा अभ्यास होता व वैद्यकीचा धंदाहि करीत. घरीं शेती करीत. शेतात पिकलेला जोंधळ्याचा मोठा दाणा लोकांना मुद्दाम दाखवीत. ज्यामध्ये पडतील तें उत्तम करून दाखवावयाचें ही त्यांची महत्त्वाकांक्षा असे. खर्च किती आला ह्याचा मात्र हिशेब त्यांना कोणीं विचारूं नये. माझ्या खटपटीने वाईच्या मराठी शाळेंत दर रविवारीं मुळांपुढे कोणाचें तरी व्याख्यान होत असे. सर्व व्याख्यानांना मी हजर राहीं. पुष्कळदा भाऊशास्त्री व्याख्याते असत. शाळेंत गेल्यावर मी त्यांस विषय सांगें. विचार करण्यास ते पांच मिनिटेंहि घेत नसत. एकदम त्यांचा बोलण्याचा धडाका सुरू होई व भाषणांत वेद, धर्मशास्त्र, वैद्यशास्त्र, ज्योतिष ह्यांतील वचनें भडाभडा म्हणून दाखवीत. अशाच एका व्याख्यानाच्या प्रसंगीं शाळेंत मी, विसुभाऊ राजवाडे व भाऊशास्त्री बोलत

बसलों होतों. राजवाडे विधवाविवाहाचा पुरस्कार करीत होते. भाऊशास्त्र्यांनी त्याला विरोधगर्भ दुजोरा दिला. त्यांच्या कोट्या सुरू झाल्या. विधवांनीच काय, पण जन्मठेपीची शिक्षा झालेल्या नवऱ्याच्या बायकांनीहि पुनर्विवाह ह्याच कारणासाठी करणें योग्य आहे. विरहव्यथा दोहींतहि सारखीच. ह्यानंतर ज्यांचे पति दहा वर्षांची, सात वर्षांची, एक वर्षांची सजा भोगीत आहेत त्यांनी तरी पतिवियोगजन्य दुःख उपाय असतांना कां सोसावें? अखेरीस एका रात्रीचा समागम तुटला तरी सुद्धा स्त्रियांना अन्य पति करण्याची मुभा शास्त्रीबुवांनी दिली ! प्रवक्त्याच्या युक्तिवादानेच त्यांचें खंडन करावयाचें ही एक वादविवादांतील शकल आहे. कांट्याने कांटा काढावयाचा ! भाऊशास्त्री फटकळ फार. त्यांना शत्रुगोटांत न जाऊं देतां आपल्या गोटांत ठेवणें फायद्याचें होई. त्यांच्यावर राजद्रोहाचा खटला झाला त्यांत गोपाळ मोरेश्वर साठे याची साक्ष झाली होती. गोपाळराव त्या वेळीं सरकारी भाषान्तरकार होते. पुढे पेनशन घेतल्यावर ते वाईस येऊन कांही दिवस राहिले होते. त्यांची हजेरी एका सभेंत भाऊशास्त्र्यांनी चांगलीच घेतली. गोपाळराव सभेला आलेले होते. शास्त्रीबुवांची टीका अप्रासंगिक व शिष्टाचाराला सोडून होती. परंतु सूक्तासूक्ताचा विचार करणारे भाऊशास्त्री नव्हते. टिळकांनी आपल्या 'गीतारहस्या'वर त्यांच्याकडून प्रथम अनुकूल अभिप्राय मिळविला होता; पण पुढे भाऊशास्त्री उलटावयास चुकले नाहीत. आपल्या 'धर्म' मासिकांत गीतारहस्याविरुद्ध त्यांनी पानेंच्या पानें खरडलीं.

वाईस पूर्वी स्वामी पुष्कळ असत. शांकरभाष्याचे पाठ मठांतून चालत. माझ्या वेळीं एकटे 'प्रज्ञानंद' पाठ सांगणारे संन्यासी होते. हे वाईचेच राहणारे. तेराव्या वर्षी त्यांची पत्नी मृत झाली आणि त्यांनी संन्यास ग्रहण केला असें लोक सांगत. ह्यांच्याकडे मी केव्हा केव्हा बसावयास जात असें. मनुष्य बघून ते बोलत. माझ्याकडे त्या वेळीं बरीच मंडळी पंक्तीला असत. मी तरुण होतों. माझ्याविषयी त्यांना सर्व हकीकत समजत असे. माझ्याशीं बोलतांना ते एकदा विषयाच्या ओघांत म्हणाले, "आरण एकटे मिळवितों आणि पुष्कळ मागसें आपल्याकडे फुकट खावयास असतात असें आपणांस वाटतें; पण कोणी सांगावें त्यांच्या नाशिवानेच आपल्याला मिळत नसेल म्हणून?" मला ताळ्यावर ठेवण्याकरता ही आगाऊ केलेली सूचना असावी असें मी समजलों.

वाईस मी असतांना प्लेगचा कहर होता. तोपर्यंत कडक असलेले 'कारंटाइन'चे नियम सरकाराने शिथिल केले होते. मी फिरावयास जात असतां वाटेंत सखाराम बापू पंडित भेटले. ते त्या वेळीं म्युनिसिपालिटीचे चेअरमन होते. बाहेरचे प्लेगने लागलेले लोक गांवांत येतात वगैरे सांगूं लागले. सरकारी नियंत्रण गेलें हें बरें झालें परंतु नियंत्रण नसावें असें मात्र नाही. म्हणून लोकांनी आपण होऊन नियमबद्ध झालें पाहिजे हें माझे म्हणणें त्यांनाहि पटलें. माझे रक्त त्या

वेळेला उमेदीचें होतें. मीं आपल्या शिरावर हा बोजा घेतला. कांही लोकांची अनुकूलता मिळाली. आम्हीं नाटकें वगैरे करवून वर्गणी जमविली. प्लेगच्या झोपड्या बांधण्याचें ठरविलें. तोपर्यंत प्लेगचीं माणसं देवळांत ठेवण्यास प्रारंभ केला. स्वयंसेवक नेमून त्यांच्याकडून हें काम करून घेत असूं. आम्हांला बरेंच यश आलें. वाईत दोन वर्तमानपत्रें असल्यामुळे आमच्या कामाला प्रसिद्धि मिळूं लागली. कलेक्टराच्या कानांवर आमचें काम गेलें. ह्या सर्व ब्रह्मादुरींत मामलेदार बाहेर होते. त्यांच्याव्यतिरिक्त आमचें काम चाललें होतें. मामलेदार गुजराथी गृहस्थ होते. आम्हांला मिळालेल्या यशाने त्याचें पित्त खवळलें. कलेक्टराचा मुक्काम वाईस होता तेव्हा त्याने आमच्या कामाची तारीफ केली. त्याच्या अधिकारांत त्यांनी मला 'प्लेग अथॉरिटी' नेमिलें आणि कमिशनरकडे शिफारस केली की, आमच्या कमिटीला बाहेरून लागून आलेल्या हद्दी आज्ञ्यांना सक्तीने व्हायटवॉर्डनमध्ये ठेवण्याचा अधिकार द्यावा. त्या वेळच्या सरकारी धोरणाला अनुसरून कमिशनरने आम्हांला हा अधिकार देण्याचें नाकारिलें. आम्ही मंत्रईहून झोपड्यांसाठी बापूसाहेब कोठावळ्यांच्या मार्फत पत्रे मागविले. त्यांच्या घरीं पत्रे येऊनहि पडले. नदीच्या पलीकडे मोकळी जागा होती तेथे आम्हीं झोपड्या बांधण्यास प्रारंभ केला. ही जागा इनामी असून मालक एक बाई होती. तिची परवानगी आम्हीं मिळविली होती. मामलेदारांना हें खपेना. त्यांच्या कारवाया सुरू झाल्या. त्यांनी बाईला वश करून घेतली आणि आम्ही बांधीत असलेली झोपडी मोडून टाकिली. आता मामलेदारांशीं उघड रीतीने दोन हात करण्याचा प्रसंग आला. मामलेदार-मुन्सफ ह्यांच्या भांडणांत गांवांत मुन्सफाकडे वळणारे लोक थोडेच असतात. वाईसच मला शेवटपर्यंत मदत करणारे लोक मिळाले. आमचा विरोधी पक्ष बलवान् होता. त्यांत कोठावळे, पंडित, वैद्य वगैरे मोठीं प्रस्थे होती. आता ह्यापुढे जाऊं नये आणि कमिटी मोडावी, असें आम्हीं ठरविलें. परंतु कमिटी मोडणें मामलेदारसाहेबांच्या हिताचें नव्हतें कारण कमिटी कां मोडली म्हणून कलेक्टर विचारणार ! तेव्हा त्यांनी दुसरी प्लेग कमिटी नेमली. ह्या कमिटींत त्यांचे लोक भरले. आमच्याजवळ पत्रे होते ते ह्या कमिटीला द्यावे लागणार असा प्रसंग आला. कमिटी काम करणार नाही ह्याची आम्हांला खात्री होती. कलेक्टराच्या डोळ्यांत धूळ फेकण्यासाठी ती निर्माण झाली होती. आमचे पत्रे म्युनिसिपालिटीच्या अधिकाऱ्यांच्या झोपडीवर जाऊन पडावयाचे. मला हें नको होतें. वाईत पूर्वी अनेक फंड निघाले होते त्यांची वासलात लागली होती. आपण जमविलेल्या पैशाची तशीच स्थिति होऊं नये ह्या अभिमानाला मी पेटलों. बापूसाहेब कोठावळे ह्यांस पत्र लिहिलें की, "आता दुसरी कमिटी नेमिली आहे तिच्या स्वाधीन आमच्यापार्शीं असलेली मत्ता करावी लागणार तरी पूर्वीच्या कमिटीचे आपल्याकडे असलेले पत्रे पाठवून द्यावे." पत्रे आले.

ह्याच्या आधी पत्र्यांना एक गिन्हाइक तयार करून ठेविले होते. मधल्या आळीत राहणारे सहस्रबुद्धे नांवाचे गृहस्थ होते. त्यांची मला ह्या कार्या फार मदत झाली. ह्या कानाचें त्या कानाला त्यांनी कळू दिलें नाहीं. योजिल्याप्रमाणे सर्व कांहीं झालें. पत्र्यांचे टक्के केले. आता ह्या पैशांची विल्हेवाट लावावयाची राहिली. पैसे लोकांचे, तेव्हा लोकांच्या संमतीने त्यांची व्यवस्था करणें भाग होतें. ह्या पैशांची मराठी पुस्तकें घेऊन तीं स्थानिक ग्रंथालयाला देऊन टाकावीं असें मीं योजिलें. सर्व लोकांना निमंत्रणें करून सभा बोलवावी आणि ह्या सभेकडून वरीलप्रमाणे ठराव करून घ्यावा असा आम्हीं संकल्प केला. माऊशास्त्री लेल्यांना अध्यक्ष करण्याचें ठरविलें. सभेंत विरोध होईल हें भाकीत आम्हीं केलें होतें. आमचें हुकमी बहुमत झालें पाहिजे; त्यासाठी अध्यक्ष खंबीर हवा होता. माऊशास्त्री ह्या कामाला योग्य होते. ते माझ्या पक्षांतले होते. योजिल्याप्रमाणे सभा झाली. नानासाहेब वैद्यांनी विरोध केला. पण आमचा अध्यक्ष लेचापेंचा नव्हता. आमचा ठराव बहुमताने पास झाला. मीं पुस्तकें ग्रंथालयाला देऊन टाकिलीं. माझी बदली झाली तेव्हा 'वृत्तसारांत' माझ्यावर अग्रलेख आला. मी अभिमानी, आग्रही अशा स्वरूपाचें माझ्याविषयी त्यांत वर्णन केलें होतें. 'वृत्तसार' हें वर्तमानपत्र वैद्यांचें होतें.

मुलकी व न्याय ह्या दोन खात्यांत सदा विरोध असावयाचा. न्याय-खात्याला मूग गिळून बसण्याची पाळी अनेक वेळां येते. ह्याचा अनुभव मला वाईस आला. खुद्द वाई शहरांत गांव मुन्सफ व लवाद नेमण्याचा प्रसंग आला. ह्या नेमणुकी मुलकी खात्याकडून व्हावयाच्या असतात; परंतु कामावर देखरेख न्यायखात्याची. मुलकी खात्याचे अधिकार लोकोपयुक्ततेच्या दृष्टीने क्वचित् वापरले जातात. मला वाईची माहिती झाली होती. चागली माणसें नेमिलीं जावीं म्हणून मी स्वतः त्यांना भीड घालून जागा पतकरण्यास कबूल करून घेतलें. स्पेशल जज खंडाळावाला होते. त्यांस "मी नांवे सुचविणार आहे तरी सुचवू का? तुम्ही त्यांची शिफारस कराल काय?" म्हणून विचारलें. त्यांचें उत्तर आलें, "अखेरचा अधिकार मुलकी खात्याचा आहे; म्हणून तुम्ही प्रथम मामलेदारांची संमति घ्या." त्याप्रमाणे मीं मामलेदारांस समक्ष विचारिलें. माझीं नांवे त्यांस सांगितलीं. त्याविरुद्ध आक्षेप घेणें शक्यच नव्हतें. इतकी तयारी करून लेखी रिपोर्ट केला. दरम्यान मामलेदारांनी दुसऱ्या इसमांचे अर्ज घेतले व त्यांची शिफारस केली; मीं शिफारस केलेलीं माणसेंहि लायक आहेत असें म्हणणें त्यांस भाग पडलेंच, पण शिवाय हीं दुसरीं माणसेंहि लायक आहेत असें लिहून पाठविलें. कमिशनराने मामलेदारांचीं माणसें नेमिलीं. माझी खटपट वायां गेली. मला नेमा म्हणणाऱ्याला कधी नेमूं नये हें साधें तत्त्व उपेक्षिलें जातें. सरकारचें

काम स्वतःच्या भाकऱ्या भाजून करणारे लोक अहमहमिकेने पुढे येतात ते कां एवढें का कोणाला समजत नाही ? पण सरकारच्या अधिकाऱ्यांना उपयोगी पडणाऱ्या माणसांवर प्रत्युपकार करण्याचा हा एक मार्ग आहे झालें !

माझ्या वाईतील नोकरीच्या मुदतींत मी दादामाई नवरोजी व माधवराव रानडे ह्यांचीं दोन लहान चरित्रें लिहिलीं होती. 'मकरंद' नांवाच्या तेथील मासिकानें कांही लघुचरित्रें छापलीं होती, त्यांत ह्या चरित्रांचा समावेश झाला आहे.

वाईहून राजापुसास गेलों. तेथे मला वे. शा. रा. दत्तुशास्त्री निगुडकर ह्यांचा सहवास घडला. अभ्यासु वृत्ति व न्यायी स्वभाव हे गुण त्यांच्या ठिकाणीं प्रामुख्याने आढळले. त्यांचा वेदवाङ्मयाचा अभ्यास चांगला होता. अशा गृहस्थाचा आपण उपयोग करून घ्यावा ह्या हेतूने मी त्यांची ओळख करून घेतली. ऐतरेय ब्राह्मण व त्यावरील भाष्य मी त्यांच्याजवळ वाचिलें. हें वाचण्यासाठी निगुडकरशास्त्री माझ्याकडे संध्याकाळीं येत असत. ब्राह्मण संपल्यावर अरण वाचण्याचें ठरलें. अरण सोवळ्यांत व घराबाहेर वाचावयाचे असतात. दत्तुशास्त्री जुन्या मताचे. आपण ओवळ्याने वाचूं असें म्हणून त्यांचें मन दुखाविणें मला बरें वाटेना. मी तेथे अधिकारी असल्यामुळे मला संयमन करणें अवश्य होतें. भाष्य घरीं वाचण्यास त्यांची संमति होती. दत्तुशास्त्री संस्कृत शाळेंत गुरुजी होते. त्यांची शाळा गांवाबाहेर नदीकांठीं होती; तेथेच ते राहत. मी घरून स्नान करून सोवळ्याने हातांत पळीपंचपात्री धेऊन त्यांच्याकडे रविवारीं जाई, तेथे अरण वाचीं व त्यांच्याकडे जेवून परत येई. ऐतरेय ब्राह्मणावरील माझा निबंध राजापुसास असतांना मी लिहिला.

आमचे मास्तर दत्तोपंत जोशी सांगत की, त्यांच्या लहानपणीं राजापुसास मोठा व्यापार चाले. बैलांचे तांडेच्या तांडे इतके जागजागीं असत की, रस्त्यांतून चालण्यास रीघ मिळत नसे. तेव्हा एम्.एस्.एम्. रेलवे नव्हती. त्यामुळे कोल्हापूरमार्गे बैलांवर हळद, गूळ वगैरे राजापूर बंदरावर माल येऊन तेथून तो मुंबईकडे रवाना होई. ह्या कारणाने राजापूर बंदराची प्रसिद्धि झाली होती. मुंबईस राजापुसास हळद, राजापुसास गूळ असें लोकांच्या म्हणण्यांत असे. परंतु खुद्द राजापुसास कांहीच होत नव्हतें. राजापूरचे ब्राह्मणहि व्यापारी पेशाचे बनले होते. त्यांचीं स्वतःचीं गळब्रतें असून तीं कोचीनपासून मुंबईपर्यंत मालाची ने-आण करीत. मी असतांना हें व्यापारी वैभव अर्थात् नष्ट झालें होतें; तथापि अवशेषांवरून त्याची अटकळ करितां येण्यासारखी होती.

राजापुसास मी रात्रीची शाळा काढिली होती. षाट्या पुस्तकें मी पुरवीं. सुळना मी व कुर्णाजी गोविंद साठे असे आम्ही दोघे शिकवीत असूं. साठे ह्या वेळीं राजापूरच्या मराठी शाळेवर मुख्याध्यापक होते. त्यांची मदत मला फार होई. कांही न घेतां रात्री शिकविण्यास ते आनंदाने तयार झाले. ह्यांनाच मी

पुढे म. सा. पत्रिकेंत लिहावयास लाविलें. मुलांकरता मीं स्वतः धडे तयार केले होते व मोठ्या बालबोध अक्षरांत ते लिहून काढले होते. धर्म, इतिहास, भूगोल, वृक्ष, राज्यव्यवस्था, नीति इत्यादि विषयांवर धडे राचिले होते. थोडक्यात अनेक विषयांचीं मूलतत्त्वे मुलांना कळावीं व ह्या धड्यांनंतर मोठीं पुस्तके त्यांस समजण्यास हरकत पडूं नये अशी योजना होती. मुलें नियमाने येत व रात्रीं अकरा वाजेपर्यंत बसत. सर्व मुलें कामकरी वर्गापैकी होतीं. राजापूर व्यापाराचें शहर होतें. मुलें वखारींतून सुटल्यावर येत. त्यामुळे नवाच्या पूर्वी सुरवात करणें शक्य नव्हतें. आमची ही शाळा उत्तम रीतीने चालूनी होती.

कोकणांतल्या लोकांचा मला असा अनुभव आहे की, लोक बुद्धिमान् व चतुर, पण अत्यंत आपमत्तलबी व क्षुद्र वृत्तीचे. हे गुणदोष त्यांच्यात भौगोलिक परिस्थितीमुळे आलेले आहेत. हुशार नोकर राजापूरास मला मिळाले तसे दुसऱ्या कोठेहि मिळाले नाहीत.

मला असे सांगण्यांत आलें की, माझा नाईक कोर्टीत दररोज २।४ आणे सहज मिळवी. ते तो आपल्या अकलेने मिळवी. पैशाच्या दाव्यांत दावा रद्द करावयाचा असला की, हुकूम लिहिण्यास फार वेळ लागत नाही. खर्चसुद्धा फिर्याद काढून टाकिली हा हुकूम. वादीला दावा दिला तर हप्तेबंदीची रकम, मुदत वगैरे लिहिण्यास वेळ लागतो. असा वेळ लागूं लागला की, वादीचा फायदा होत आहे असे ओळखून थुकी टाकण्यास जाण्याचें निमित्त करून वादीकडून आणाभर सहज उकळतां येतो. हेंच तो करी.

मी राजापूरास असतांना रत्नागिरीस खारेघाट डिस्ट्रिक्ट जज होते. हे एक देवमाणूस होते. हुशार, विद्वान्, धार्मिक प्रवृत्तीचे, उदार अन्तःकरणाचे, दुसऱ्याचें मन कधी न दुखविणारे. असा दुसरा अधिकारी मीं पाहिला नाही. कोणत्याहि कारणांनी ते आयलें मन विकारवश होऊं देत नसत. त्यांनी खुनाच्या खटल्यांत फांशीची शिक्षा कधी दिली नाही म्हणतात. त्यामुळेच त्यांना हायकोर्टाला कायमचें मुकावे लागलें असाचें. खारेघाटसाहेबांच्या उलट वृत्तीचे एक हिंदी डि. जज होते. त्यांच्याजवळ हुशारीवाचून दुसरें भांडवल नव्हतें. विद्वत्ता नाही, बहुश्रुतपणा नाही; संस्कृतिहीन असल्याने शिष्टपणाची वागणूक नाही. न्यायाधिकाऱ्यांच्या अंगीं समतोलपणा हा जो आवश्यक गुण असावयास पाहिजे त्याचा त्यांच्या ठिकाणी पूर्ण अभाव होता. द्वेष, मत्सर, क्षुद्रपणा, सूड घेण्याची आतुरता इत्यादि दुर्गुण त्यांच्या ठिकाणीं प्रचंड प्रमाणांत वावरत होते. अशा मागसांना न्यायखात्यांत स्थान मिळतां कामा नये. सोलापूरची गोष्ट, मी कोर्टींतून घरीं गेल्यावर एक असि. जज माझ्या कोर्टीवरून गेले. कोर्टीबाहेर कांही लाकडें पडलीं होती, त्यांच्याकडे ह्या साहेबांची नजर गेली. नाझर कोर्टींतून घावत आले. त्यांनी हा जप्त माल आहे असें विनयपूर्वक सांगितलें. साहेब

आमच्या कोर्टात गेले. त्यांनी दरखास्त रजिस्टर पाहिले. दरखास्त निकालांत गेली असतां जप्त माल कोर्टात पडून राहिल्याचें त्यांस सांगितलें. फ. क्ला. कोर्ट, डि. जज व असि. जज ह्यांच्या कोर्टांच्यामध्ये होतें. कोर्टाप्रमाणे मीहि शनि-मंगळासारख्या पापग्रहांच्या कातरांत सापडलों होतो. दुसऱ्या दिवशीं मीं कोर्टात जातो तों माझ्या हातीं डि. जज साहेबांचा हुकूम पडला. ह्या हुकुमांत जप्तीचा माल ज्याचा त्यास परत करण्याविषयी मला फरमाविलें होतें (The attached property should be immediately returned to the person concerned). हा हुकूम पाहिल्यावर मीं त्या प्रकरणाची चौकशी केली. माझ्या पूर्वीचें प्रकरण होतें. माझा कांही संबंध नव्हता. तेव्हा मांडावयास थोडा जोर आला. मी कायद्याच्या गोष्टी येथे सांगत बसत नाहीं. मला आमच्या हिंदी अधिकाऱ्यांचा मूर्खपणा सांगावयाचा आहे. प्रथम असि. जज्जांना माझ्या कोर्टात जाऊन कोर्टाचें दप्तर पाहण्याचा अधिकार काय ? ते तपासणी जज्ज नव्हते. बरें, डि. जज्जांनी तरी विचार करावा. ह्यांनी एकदम हुकूम कां करावा ? फ. क्ला. सब्रजज मी कीं डि. जज ? त्यांच्यापुढे अपील नव्हतें. माझी बाजू मजबूत होती. कोणतीहि चुकी झालेली नव्हती. श्री. वारदांची दरखास्त होती. रा. ब. साठे त्यांचे वकील होते. दाव्याच्या निकालापूर्वी प्रतिवादीचीं लाकडें जप्त केलेलीं होती. “आपल्या म्हणण्याप्रमाणे मला कांही करितां येत नाहीं” म्हणून मीं डि. जज ह्यांस लिहिलें. त्यांनी येथे न थांबतां मला आधार लिहून पाठविले. “ते आधार लागू पडत नाहीं,” असें उत्तर माझ्याकडून गेलें. अखेरीस कांही झालें नाहीं. डि. जज्जांचा आतताईपणा मात्र कायम राहिला. हिंदी अधिकाऱ्याबरोबर भांडणें नुकसानकारक असतें हें मला माहित नव्हतें असें नाहीं; पण इभ्रतीचा प्रश्न आला म्हणजे ताणून धरणें भाग आहे. माझा व्यक्तीचा हा प्रश्न असें मी कधी समजलों नाहीं. मी स्वतःला हिंदी जनतेचा प्रतिनिधि असें समजून सर्वत्र वागत आलों. “हिंदी अधिकारी आपले असेच असतात” असें परकीयाने म्हणूं नये ही माझी उत्कट इच्छा असे.

वाईला मी असतांना व्हिट्‌वर्थ डि. जज्ज होते. महाब्रळेश्वरचा दावा वाई कोर्टात होता. क्वारंटाईनच्या अडचणीमुळे तो दावा महाब्रळेश्वरास जाऊन चालवावयाचा ठरलें. त्यासाठी दोन दिवसांची परवानगी मिळाली होती. कोणते दोन दिवस काम करावे हें ठरलेलें नव्हतें. मीं शुक्रवार शनिवार हे दोन दिवस घेतले. रविवारी महाब्रळेश्वरचा मुकाम दाखविला. कारण, नियमाप्रमाणे रविवारी प्रवास करण्याचें बंधन नव्हतें. एकूण तीन दिवस महाब्रळेश्वराचा मुकाम व दोन दिवस वाटचाल मिळून पांच दिवसांच्या मत्त्याचें दररोज तीन रुपयेप्रमाणे पंधरा रुपयांचें बिल केलें. व्हिट्‌वर्थसाहेबांनी हरकत घेतली. दोन दिवसांची परवानगी होती, तीन दिवसांची नव्हती, तेव्हा चार दिवसांचें बिल मंजूर होईल तरी तशी दुरुस्ती

करून बिल पाठवावें असें त्यांनी लिहिलें. त्याप्रमाणे कारकूनशिपायांचें बिल दुरुस्त करून पाठविलें. माझें बिल दुरुस्त करण्याचें मीं नाकारिलें ! दुरुस्त केलें असतां हिंदी अधिकारी सरकाराला लुबाडतात असा ग्रह होईल; मला प्रत्यक्ष खर्च पंधरा रुपयांपेक्षा अधिक झाला आहे; त्याबद्दल मी ऑफिडेविट सुद्धा करीन; परंतु सरकार प्रत्यक्ष झालेला खर्च देत नाही; त्यांच्या नियमाप्रमाणे मला मिळणार. म्हणून त्या नियमांना धरून जास्तीत जास्त पैसे मिळतील ते मी मिळविणार; ह्यांत मला कांही गैर दिसत नाही; अशा आशयाचें लिहून कळविलें. डि. जज्जांचें उत्तर आलें; मला तुमचें म्हणणें पटत नाही; पण तुमची इच्छा असल्यास सरकारांत मी हें प्रकरण निकालाकरिता पाठवीन. मला ही गोष्ट मान्य झाली व माझें बिल वर गेलें. त्या वेळीं सेक्रेटारिएटमध्ये न्यायखात्याचे सुपरिंटेंडंट देशपांडे म्हणून होते. त्यांच्या हातून बरीच बिलें हरवलीं. त्यांची चौकशी चालू होती. माझ्या दुसऱ्या एका स्नेही सुपरिंटेंडंटाचें पत्र माझ्या बिलाची गोष्ट पुढे न आणण्याविषयी आलें. म्हणून मी गप बसलों; आणि अखेरीस पंधराहि नाहीत व बाराहि नाहीत; सर्वच घालवून बसलों ! सांगावयाचा हेतु हा की, व्हिटवर्थसाहेबांच्या मर्जीप्रमाणे बिल दुरुस्त करण्याची इच्छा मला झाली नाही. ह्या बारीक गोष्टीने माझ्या स्वभावावरहि प्रकाश पडण्याचा संभव आहे म्हणून ती नमूद केली.

असाच एक प्रकार मी खेडास असतांना (स. १९१३) घडला. माझ्या पूर्वीच्या मुन्सफांनी एका मराठा बेलिफाला काढून टाकून ब्राह्मण बेलिफ लावून घेतला होता. ह्याचा फायदा घेऊन त्या बेलिफाने डि. जज्ज फॉसेट ह्यांच्याकडे कागाळी केली. मीं गेल्यावर फॉसेटसाहेबांनी ह्या बेलिफाला पुनः कामावर रुजू करून घेण्याविषयी पर्यायाने सुचाविलें. मीं नकार दिला. तो बेलिफ योग्य कारणाकरता निघाला होता असें मला नाझराकडून समजलें. पूर्वीच्या सबजज्जांनी काढलेला इसम पुनः लावून घेणें म्हणजे त्या सबजज्जांचा अपमान करणें होय असें मला वाटलें. फॉसेटसाहेबांना कदाचित् ब्राह्मणब्राह्मणेतर वादाचा वास आला असावा. त्यांनी मला परत लिहिलें. मीं पुनः आपल्या कारणांचा सविस्तर खुलासा केला व शेवटीं लिहिलें की, माझीं कारणें आपल्यास पटत नसतील तर निदान आपण त्या बेलिफाला माझ्याकडे अर्ज करावयास सांगा. मी माफीची आपणांकडे शिकारस करीन आणि नंतर आपल्या हुकुमाने त्याला रुजू करून घेईन. फॉसेटसाहेबांनी पुनः मला ह्या बाबतींत लिहिलें नाही.

व्हिटवर्थ किंवा फॉसेट ह्यांच्या जागीं हिंदी गृहस्थ असता तर त्यांनी मला उर्मट ठराविलें असतें व नुकसानहि केलें असतें. विशिष्ट वागणुकीच्या मागे असलेलें तत्त्व त्याला आकलन करितां आलें नसतें.

प्रचलित राज्यकारभाराची तऱ्हा निर्जीव यंत्राप्रमाणे कशी आहे ह्याचें एक उदाहरण देण्यासारखें आहे. मी माठें करमाळें येथे गेलों. एक महिना

माढ्यास व एक महिना करमाळ्यास असें काम करावें लागे. माझे मुलगे तेव्हा मराठी शाळेंत जाणारे होते. शाळेच्या नियमाप्रमाणे आम्ही महिन्याच्या आरंभीं माढ्याहून करमाळ्यास व करमाळ्याहून माढ्यास येतांना मुलांचें एका शाळेंतून लीव्हिंग सर्टिफिकेट घ्यावयाचें व दुसऱ्या शाळेंत पुनः नांव घालावयाचें असें करावें लागे. हा त्रास चुकविण्यासाठी जेथे जेथे एका मुन्सफाकडे अशा तऱ्हेचीं दोन कोर्टे असतील तेथे लीव्हिंग सर्टिफिकेट घेण्याची सक्ती असूं नये असा नियम करण्याविषयी मी एज्युकेशनल इन्स्पेक्टर ह्यांस लिहिलें. त्यांचें उत्तर आलें— 'आपल्यास त्रास होतो हें खरें, तथापि नियमांत बदल करतां येत नाही.' ए. इन्स्पेक्टर हे ब्राह्मण असून माझ्या ओळखीचे होते. नंतर मी डि. जज, सोलापूर, ह्यांच्या मार्फत डिरेक्टराकडे अर्ज केला. माझ्या अर्जावर डि. जजाचा शेरा मला अनुकूल होता. ह्या अर्जावरून डिरेक्टरांनी माझ्यापुरता ('as a special case') नियम ढिला केला ! एवढी सगळी खटपट करून ह्या सवलतीचा उपयोग मला झाला नाही. माझी बदली माढ्याहून खेडास झाली (स. १९१३ एप्रिल). माढ्याच्या कोर्टाच्या इमारतीचा उद्घाटनसमारंभ मी तेथे असतांनाच झाला.

पुण्यास असतांना ज्या भानगडी उपस्थित झाल्या त्यांपैकी इतरत्र कांहींचा उल्लेख केला आहे. येथे दुसरा एक प्रसंग सांगतो. माझ्यापुढे आळंदीच्या पंचांनी गुरवांवर केलेला दावा चालला होता. गुरव देवस्थानापैकी कांही भागाचा कब्रजा करून बसले होते. तो परत मिळावा असें वादी पंचांचें मागणें होतें. कार्तिकी एकादशीच्या पूर्वी पंचांना कब्रजा पाहिजे होता. प्रतिवादींची कैफियत आल्यावर एकादशीपूर्वी मी दाव्याचा निकाल करितों व वादींना बहुधा कब्रजा मिळेल असेंही मीं आपलें मत कोर्टांत बोलून दाखविलें. वादाला ब्राह्मणब्राह्मणेतर वादाचें स्वरूप मुद्दाम देण्यांत आलें होतें. स्वार्थ साधण्यास असलीं शस्त्रें फार उपयोगी पडतात. ब्राह्मणब्राह्मणेतरांतील हा वाद आहे असा बहाणा करून प्रतिवादी गुरवाना कलेक्टर व पोलीस ह्यांची सहानुभूति संपादन करितां आली. एकादशीपूर्वी माझा निकाल झाला; कब्रजाचें वॉरंट बजावण्यासाठी बेलीफ घेऊन गेला. इतक्यांत कलेक्टराचें मला पत्र आलें की, "शान्ततेचा भंग होण्याचा संभव आहे; तेव्हां बजावणी तूर्त तहकूब ठेविली तर बरें." मीं उत्तर लिहिलें की, "शान्ततेचा भंग होईल हें आता आपल्याला कळलें आहे सबब बंदोबस्त करितां येईल; कोर्टाने ठरविलेल्या लोकांच्या न्याय्य हक्कांची बजावणी करण्याकरताच पोलीसची जरूरी असते. तेव्हा ती ज्यांच्या बाजूचा न्याय आहे त्यांना मिळणें वाजवी होईल ... वगैरे. पत्र लिहिलें पण टपालांत पडलें नव्हतें. इतक्यांत कब्रजा झाल्याचा रिपोर्ट घेऊन बेलीफ परत आला. मीं लिहिलेलें पत्र फाडलें व दुसरें लिहिलें, "मला वाईट वाटतें की, वादींना आपलें पत्र घेण्याच्या पूर्वीच कब्रजा दिला गेला आहे; त्यामुळे माझा निरुपाय आहे." माझे पहिलें पत्र कितपत

शहाणपणाचें होतें ह्याविषयी शंका वाटते. मात्र मला तेव्हा असें वाटलें खरें-
 की, देवच माझ्या मदतीला धावून आला ! मी एकादशीला आळंदीस दर्शना
 साठी गेलों. रा. ब. गणेश नरहर अत्रे ह्यांचा मुक्काम डे. कलेक्टर ह्या नात्याने
 बंदोबस्तासाठी तेथे होता. मी, रा. ब. अत्रे व दुसरी मंडळी बोलत बसलों असतां
 कोणीतरी म्हणाला, “चापेकरसाहेब दर्शनाला न जातील तर बरें, मारामारी होण्याचा
 संभव आहे.” आम्ही विवंचनेत पडलों. दर्शन न घेतां परत जाण्यांत पराकाष्ठेचा
 भेकडपणा; आणि परत फिरतांना तरी कोणी मारणार नाही कशावरून ? ह्या-
 प्रमाणे माझे विचार चालले होते. अखेरीस रा. ब. अत्र्यांसमवेत मी देवदर्शन
 घेऊन आलों. बरोबर शिपाई व कांही पोलीस घेतले होते. मागच्या बाजूने
 जाऊन दर्शन घेतलें. कोणी कांही केलें नाही.

६. नोकरीनंतर

अज्ञेभ्यो ग्रन्थिनः श्रेष्ठाः ग्रंथिभ्यो धारिणो वराः ।

धारिभ्यो ज्ञानिनः श्रेष्ठाः ज्ञानिभ्यो व्यवसायिनः ॥

—मनु २. १०३.

पेनशन मिळण्याची वेळ होतांच मी सेवानिवृत्त झालों (२७-७-१९२५). नोकरीची मुदत वाढवून घेण्यासाठी अर्ज करावयाचा नाही हें माझे प्रथमपासून ठरलेलें होतें. पेनशनांत निघण्याच्या वेळीं ठाण्यास माझे स्नेही साने हे डि. जज होते. माझा अर्ज शिफारशीसह त्यांनी हायकोर्टाकडे पाठविला असता ह्यांत संशय नाही. त्यांच्या आधी तलियारखान होते त्यांनी मला मुदत नको का म्हणून चौकशीहि केली होती. सन १९०२ सालीं मी वाईस असतांना पंचावन्न वर्षे भरल्यानंतर मुदती देण्याच्या धोरणाच्या विरुद्ध अर्ज करण्याचें घाटत होतें. रावसाहेब टिळक त्या वेळीं हायकोर्टांत असि. रजिस्ट्रार होते. त्यांनी मला निषेधपत्र पाठविण्याविषयी लिहिलेंहि होतें. परंतु मी तसें करण्याचें साफ नाकारिलें. मुदती वाढविल्याने खालच्या लोकांचें आर्थिक नुकसान होतें ही गोष्ट इतकी उबड आहे की, तिच्याकरिता निषेधांचा ढिगोला सरकारापुढे उभारण्याचें कारण नाही. परंतु माझा मुख्य आक्षेप होता तो निराळाच. नवीन माणसांना जुन्यांनी सटकन निसटावें असें वाटणें स्वाभाविक असलें तरी नवीन जेव्हा जुने होतात तेव्हा ते तारण्यांतील मते विसरतात आणि आपण स्वतःच नोकरीला चिकटून राहण्याची धडपड करितात. आपल्या हातून असा प्रकार होऊं नये म्हणून मी निषेधाच्या चळवळींत सामील झालों नाहीं. पंचावन्नाव्या वर्षीं मला परिस्थितीमुळे किंवा लोभाने मुदत मागण्याची इच्छा झाली तर ? आणि खरोखर परिस्थिति मुदत मागण्यासारखीच निर्माण झाली; तथापि मी लोभाच्या आहारीं गेलों नाहीं. मोठमोठ्यांचीं उदाहरणें माझ्या समोर होतीं. प्रकृति खंगली असूनहि रजा न घेणारे व पेनशन न मागणारे अधिकारी मी पाहिले होते.

मला नोकरींत धक्के बसले असले तरी परमेश्वरकृपेने नोकरीचा काळ शेवटपर्यंत सुखाचा गेला असें म्हणावयास हरकत नाही. सन १९२५ च्या जुलैंत मी सेवानिवृत्त झालों.

पुढे वेळ कसा जाईल ह्याची विवंचना पडली. ग्रॅमोफोन विकत घेतला; सिगारेट ओढण्याचा विचार केला ! पुष्कळशीं वर्तमानपत्रें सुरू केलीं. परंतु ह्यांपैकी एकहि गोष्ट तग धरून राहिली नाही. लेखनाने ह्या सर्व गोष्टी मागे

टाकिल्या. पनशनानंतर आयुष्य कसे घालवावे हा प्रत्येकापुढे प्रश्न असतो. आंत्र्यांचे पत्र आले—

श्री

नंदुरबार

क्षेम ता. २५-७-२५

महासूरस्वत स्वामींचे सेवेसी कृ. सा. नमस्कार वि. वि. आपण मुक्त झालांत. आपणांस निवांत भेटावे आणि देशहिताच्या कांही गोष्टींचा ऊहापोह करावा अशी फार दिवसांपासून इच्छा आहे. नंदुरबारेस मुक्काम करण्याचेहि आपण एकदा लिहिलेले होते पण जुळले नाही. असो..... श्रीयुत रा. रा. गोविंदराव सरदेसाई हे मुंबई व पुणे यांच्या दरम्यानच्या गांवीं स्थायिक होणार होते. त्यांनी घर कोठे केले ते समजत नाही. कारण या वर्षांत त्यांचे पत्र नाही. आपली पुढील योजना कळविण्याची कृपा केल्यास मलाहि एक विचाराचा विषय मिळेल. परमेश्वर आपणांकडून वाङ्मयसेवा बहुत वर्षे घेवो.....

आपला नम्र

त्रिंत्रक नारायण आत्रे

पुढील योजनेविषयी आंत्र्यांना मीं काय लिहिलेले आठवत नाही. परंतु पुढे मीं जीं पुस्तके लिहिलीं त्यांपैकी एकही माझ्या डोक्यांत त्या वेळीं घोळत नव्हते. फार तर कांही तरी वाचावे व कांही तरी लिहावे इतकाच अस्पष्ट विचार असावा. नंतर प्रकाशित झालेल्या ग्रंथांची पूर्वयोजना अशी नव्हती.

पेनशन घेतल्यावर एकदम काम बंद पडल्यामुळे शरीर खंगते व मन अस्वस्थ होते असा अनुभव असल्याने मि. र. मेहेदळे यांनी लिहिलेले “पेनशनीचा पहिला अम्मल प्रकृतीवर व मनावर काय होतो ते जरूर कळवावे.” (२६-९-१९२५). मला वाटते पेनशनाने माझ्या प्रकृतीला व मनाला पौष्टिक औषध मिळाले.

पेनशन घेतल्यावर कांही तरी सार्वजनिक काम करावेसे वाटते. अशा कामास वस्तुतः म्युनिसिपालिटी व लोकलबोर्ड हे चांगले क्षेत्र असावे. सरकारी कामाचा अनुभव तेथे उपयोगी पडण्याजोगा असतो. अर्थात् अध्यक्ष झाल्यासच काम करण्यास संधि मिळते हे उघड आहे. मनोहर विष्णु ऊर्फ बापूसाहेब काथवटे वार्ड म्युनिसिपालिटींत निवडून आले. सातारचे नारायण कृष्ण आगाशे वकील लिहितात, “श्रीमंत बापूसाहेब काथवटे वार्ड म्युनिसिपालिटींत कौन्सिलर म्हणून निवडून आले. अध्यक्षपदाची माळहि आता त्यांचे गळ्यांत पडल्याशिवाय राहणार नाही” (ता.१५।९।१९१९). ही माळ पडली पण वार्ड-

सारख्या ठिकाणी; सातान्यास पडली असती कीं नाही शंका आहे. बापूसाहेबांना काम करण्याची हौस होती हें मात्र खरें.

बापूसाहेबांप्रमाणे ठाण्याच्या डि. लोकलबोर्डांत शिरून अध्यक्ष व्हावें अशी मलाहि हुक्की आली होती. त्याप्रमाणे मी निवडून तर आलों आणि अध्यक्षपदासाठी श्रेष्ठांची याचना करूं लागलों. 'प्रथमग्रासे मक्षिकापातः' असा प्रकार घडला. त्या गृहस्थांची आव्यता व दिमाख पाहून मी अगदी चीत झालों. 'हरहर मज भासे याचना यातना हे' ! अध्यक्षाच्या निवडणुकीच्या बाजारांत माझी किंमत किती आहे ह्याची मला त्या गृहस्थांनी जाणीव करून दिली. माझा असा भ्रम होता की, अध्यक्षाची माळ अनायासे माझ्या गळ्यांत पडेल. परंतु अनायासे राहोच पण आयास करूनहि त्या माळेने माझा गळा धिक्कारिला !

मी अध्यक्ष व्हावें अशी बोर्डातील एकाहि सभासदाची इच्छा नव्हती. उलट, मी बोर्डांतून गेलों तर बरें असेंच सर्वांना वाटत असावें. अध्यक्ष झालों नाहीं तर राजीनामा द्यावयाचा असें मी ठरविलें होतें. अध्यक्षांची निवड झाल्यावर स्कूलबोर्डाच्या अध्यक्षाच्या निवडणुकीचा प्रश्न आला. आपण चेअरमन व्हावें म्हणून जे खटपट करीत होते त्यांना भीति वाटली की, न जाणों माझे अस्तित्व त्यांना आडसरासारखें व्हावयाचें. म्हणून त्यांनी निवडणुकीच्या अगोदर माझा राजीनामा आपल्या हाताने लिहिला आणि त्यावर माझी सही घेतली !

लोकलबोर्डांत व म्युनिसिपालिटीच्यांत पेनशनरांनी काम करण्याचा हव्यास बाळगूं नये. प्रत्येक जिल्ह्यांत वतनदार लोक असतात. तुमच्या जाण्याने ते स्थानभ्रष्ट होतात; त्यांच्या आकांक्षा विफल होतात; कारवायांना रान मोकळें राहत नाही. एवढ्यासाठी ते तुम्हांला अस्पृश्यांच्या सावलीप्रमाणे टाळतील. तुम्ही त्यांच्या ह्या भानगर्डांत पडलां नाही म्हणजे मात्र ज्ञानवृद्ध, वयोवृद्ध, विद्वान् इत्यादि शैलक्या विशेषणांनी तुमची पूजा करतील. जिल्ह्यांतील बिनशिकलेल्या अथवा अर्धवट शिकलेल्या पण सधन लोकांचें प्रतिष्ठा मिळविण्याचें व स्वार्थ साधण्याचें हें एक राखीव कुरण आहे. तें लुटतां यावें म्हणून कोणी मुसलमान, कोणी ब्राह्मणेतर वा कोणी देशभक्त सुद्धा बनेल. सच्चा माणसाला तेथे थारा मिळणार नाही.

शिवाय सरकारी नोकरींत असलेला मनुष्य बेअकली असतो असेंहि कित्येक तरुणांस वाटत असतें. आम्ही सार्वजनिक काम करणारे तेवढेच देशाभिमाना, राजकारणपटु व अर्थशास्त्रज्ञ अशी त्यांची स्वतःविषयी खात्री असते. लोकलबोर्डें व म्युनिसिपालिटीच्या निर्माण करून अनेक दुर्गुणांचें बीज पेरलें गेलें. त्याला अंकुर फुटून तो पोषक असें खतपाणी वरचेष्टर मिळत गेल्याने फोफावत आहे यांत नवल नाही. सध्या तरी हें दृश्य आहे. लोकलबोर्डांत शिरण्याचा पुनः प्रयत्न मी केला नाही.

निवडणुकीचा प्रकार एकंदरीत मला मानवण्यासारखा नाही. निवडणुकी-करता उभा राहिलेल्याला मी सर्वांत शाहणा आहे, माझा प्रतिस्पर्धी मूर्ख आहे, म्हणून मतदारांनी आपली सर्व मते मलाच द्यावी असा आक्रोश करित सांगितल्याशिवाय गत्यंतर नाही. पक्ष-प्रतिपक्ष असतात तेथे हें ठीक असतें. विरुद्ध पक्ष देशहितविवातक आहे असें प्रत्येक पक्षाला वाटणें न्यायाचें व स्वाभाविक आहे. राजकारणींत असे पक्ष असतात; पण विद्यापीठाच्या निवडणुकींत वस्तुतः ते नसावे. प्रत्येक मनुष्य स्वतंत्रपणें उभा राहतो. अशा वेळीं दुसऱ्याला निवडून नका, मलाच निवडा, असें कोणत्या आधारावर म्हणतां येईल? अशा प्रसंगीं चोरटे व्यवहार, भीड, वजन, जात, स्नेह, नातें, खटपट ह्यांचा आश्रय करून उभेदवार आपणांस निवडून घेतो ह्यांत आश्चर्य नाही. प्रचलित निवडणुकीची पद्धति विद्यापीठाने बदलणें अवश्य आहे. मी मुंबई विद्यापीठांत शिरण्याचा दोनदा प्रयत्न केला; पण तो हुकला. विद्यापीठांत मी कांही करूं शकलों नसतों; ती एक मानाची बाब एवढेंच. म्हणून मला त्याबद्दल कांही वाईट वाटलें नाही.

पेनशनीच्या काळांतील माझे निर्देश करण्यासारखें पहिलें काम महाराष्ट्र साहित्य परिषदेसंबंधी होय. सन १९२७ च्या जुलै महिन्यापासून तों १ जून १९३७ पर्यंत, म्हणजे भक्कम दहा वर्षे, मी परिषदेचा कार्याध्यक्ष म्हणून काम केले; आठ वर्षे 'महाराष्ट्र-साहित्य-पत्रिका' चालविली; परिषदेला जागा मिळवून दिली व तिच्यावर लहानशी इमारत बांधली जाऊन परिषदेची कचेरी तेथे थाटली गेली. आता तर तिला दुसऱ्या मोठ्या भव्य इमारतीची जोड मिळून वीस वर्षांपूर्वी नाकपुडीएवढ्या जागेंत ऐसपैस (!) वावरणारी परिषद् राजविलासी प्रासादात लव्याजम्यासह डुलत आहे. चिटणीस मिळविण्यासाठी मिकेचें मडकें हातांत घेऊन अतःपर फिरावें लागत नाही. साहित्य परिषदेची चिटणिशी हें एक प्रतिष्ठेचें स्थान झाल्यामुळे महत्त्वाकांक्षी व प्रथितयश साहित्यिक तें आपणांस लाभार्थें म्हणून जिवाचें रान करित आहेत. पांचपंचवीस कानांच्या पलीकडे जिचें नांव ऐकूं येत नव्हतें ती परिषद् आज अखिल महाराष्ट्रांत गाजत आहे. गोशान-शीन स्त्रीप्रमाणे जिचा संचार घरांतल्या घरांत असे ती अलीकडे महाराष्ट्रभर आनंदाने बागडूं लागली आहे; साहित्यसंमेलनें सालोसाल भरत आहेत. ह्या फरकाला मी अंशतः तरी कारणीभूत झालों आहे. रा. व. पाध्यांनी परिषदेची राखण केली; मी तिचें संवर्धन केले; पुढल्यांनी तिला ऊर्जितावस्थेस आणिलें.

'महाराष्ट्र साहित्य पत्रिके'चा स्वतंत्र उल्लेख करणें अवश्य आहे. शंभर पृष्ठांचें त्रैमासिक वक्तशीरपणाने अखंड आठ वर्षे मी संपादिलें. माझे स्वतःचे लेख त्यांत पुष्कळ आहेत. त्रैमासिकाने कोणताहि विषय वर्ज्य समजूं नये म्हणून पहिल्याच अंकांत मुंबई सरकारचें अंदाजपत्र व पुढे लश्करी खर्च ह्यांसारखे विषय घातले. भाषाशास्त्र, समाजशास्त्र, अर्थशास्त्र, राज्यशास्त्र वगैरे सर्व

विषयांचा समावेश करण्यांत यावा अशी माझी इच्छा होती. प्रचलित राजकारण, लघुकथा व कविता ह्यांना मात्र पत्रिकेंत थारा मिळत नसे. 'पत्रिके'चा पहिला अंक प्रसिद्ध झाल्यावर हैदराबादेचे केशवराव वकील ह्यांची पुण्यास भेट झाली तेव्हा त्यांनी अंकाची फार स्तुति केली व असेच सर्व अंक निघतील का म्हणून पृच्छा केली.

'साहित्यपत्रिका' सुरू करण्याचें ठरलें तेव्हा ती कोठे छापवायाची हा प्रश्न उद्भवला. टेंडरें मागितलीं. आर्यसंस्कृति मुद्रणालयाकडून टेंडर आलें. ह्या छापखान्याशीं माझे जामात प्रो. वा. गो. परांजपे यांचा संबंध म्हणून मीं हें काम प्रि. ज. र. धारपुरे यांजवर सोपविलें. ते कार्योपाध्यक्ष होते. त्यांनी आर्यभूषण छापखान्याला काम दिलें. फक्त 'निरुक्ता'चें भाषान्तर आर्यसंस्कृतीकडे ठेविलें. कारण संस्कृत मुद्रितें तपासण्यास वासुदेवराव परांजपे लायक होते. एक अंक अशा रीतीने छापला गेला. पुढे धारपुण्यांनीच सर्व काम आर्यसंस्कृतीकडे देण्याचें ठरविलें. व दिलेंहि.

“त्यांनी (धारपुण्यांनी) आपणांस पत्र लिहावें असें सांगितलें. त्यांचे मुद्दे असेः— आर्यभूषणत्राव्यांचें म्हणणें सयुक्तिक आहे. पत्रिका एकाच छापखान्यांत काढावी आणि आपण आर्यभूषण ऐवजीं आर्यसंस्कृति मुद्रणालयाकडे तें काम सोपविल्यास रा. धारपुरे यांची हरकत नाही; इतकेंच नव्हे तर पाटिंबा आहे. रा. धारपुरे यांची शंका एवढीच की, हें काम कदाचित् आर्यसंस्कृति मुद्रणालय नवें असल्याने झेपणार नाही. ते आपल्या जवळची कॉपी (हस्तलिखितें) आपणाकडे पाठविणार आहेत” (न. र. फाटकांचें पत्र ३०-८-२८ चें).

इतकें असूनहि कित्येकांनी आपल्या जावयांच्या छापखान्यांत साहित्यपत्रिका छापण्याचा आरोप माझ्यावर केलाच !

साहित्यपरिषदेंत माझा प्रवेश झाला तो एक योगायोग म्हणावयाचा. सन १९२६ च्या मे महिन्यांत महाराष्ट्र साहित्य संमेलन मुंबईस भरलें. संमेलनाच्या प्रथमदिवशीं (ता. ३ मे) मी गेलों. ह्या तारखेला 'साहित्य संमेलन वर्गणी' ह्या तपशिलाने पांच रुपये माझ्या रोजनिशींत खर्च पडले आहेत. ह्या वर्गणीमुळे मी परिषदेचा त्यांच्या त्या वेळच्या नियमाप्रमाणे समासद बनलों. ता. ५ रोजीं परिषदेची सभा होती. त्या सभेस मी गमतीने हजर राहिलों. मी गेलों तेव्हा कार्यकारी मंडळाकरता नांवें सुचविण्याचें काम सुरू होतें. दत्तोपंत पोतदारांनी माझे नांव सुचविलें. अर्थात् तें मान्य होऊन कार्यकारी मंडळांत मला स्थान मिळालें (५ मे १९२६). ह्यानंतर एक वर्षभर मला कार्यकारी मंडळाच्या बैठकांचें बोलावणेंच आलें नाही ! ता. १४ एप्रिल १९२७ च्या सूचनापत्रांत पुढील मजकूर आढळतो. “कांही विशिष्ट कारणांनी, आणि तीं कारणें आमच्या अधिकाराच्या बाहेरचीं असल्याकारणाने गेल्या मे मधील संमेलनाच्या

म. सा. परिषद्-इमारतीच्या कोनशिलासमारंभाचे वेळी

वेळीं भरलेल्या परिषदेच्या साधारण सभेत निवडणुकी झाल्या. तदनुसार घडलेल्या कार्यकारी मंडळाची याद अगदी बरोबर अशी नुकतीच आम्हांस उपलब्ध झाली; त्यामुळे कांही (फारच थोड्या) सभासदांकडे गेल्या जुलईपासून झालेल्या सभांच्या सूचना व सकर्युलरें वगैरे गेलीं नाहीत तरी त्याबद्दल दिलगीर आहों. कोणास आजचें हें सकर्युलर नव्यानेच मिळालें असल्यास त्यांस विनंति की, त्यांनी चुकीची माफी करावी....” ह्यावर दा. ग. पाध्ये कार्याध्यक्ष व फाटक, रायकर, दाते व पाटणकर असे चार चिटणीस ह्यांच्या सहा आहेत. ही सभा ता. २५ एप्रिल रोजीं होती. एका सभेला मी गेलों. कृष्णाजीपंत खाडिलकर, रा. ब. पु. ब. जोशी, द. ग. दळवी, प्रो. धारपुरे वगैरे बरीच मोठमोठी मंडळी पाध्यांच्या निकडीच्या पत्रावरून हजर होती. पाध्ये आले नाहीत. त्यांचा राग फाटकांवर होता. मला वाटतें त्यांनी राजीनामाहि पाठविला होता. पुढे पाध्यांचा राजीनामा स्वीकारण्यांत आला, व मी त्यांच्या जागीं स्थानापन्न झालों. जुलै १९२७ मध्ये मी कार्याध्यक्षाचें काम पाहूं लागलों. फाटक प्रभृति चिटणीस होतेच.

सन १९२८, २९, ३० हीं वर्षे साधारणपणें सुरळीत गेलीं. बाचावाच मुळीच कधी झाली नाही असा मात्र याचा अर्थ नाही. ता. ३०-८-२८ च्या रा. फाटकांच्या पत्रावरून थोडीशी कल्पना करितां येईल. ह्या पत्रांतील कांही मजकूर येणेंप्रमाणे:—“परवांच्या सभेला मी हजर राहूं शकलों नाहीं याबद्दल काय लिहावें हें समजत नाही. संध्याकाळीं मी आपणांकडे यावयास निघालों तों वाटत रा. माधवराव पटवर्धन आणि कोल्हटकरदेसाई भेटले. त्यांनी सभेची थोडी माहिती दिली. पुढे रा. बोडस भेटले. त्यांनी सेक्रेटरीपैकी कोणीच हजर नसल्याने सेक्रेटरींना बडतर्फ करण्याऐवजी त्यांचा राजीनामा घ्यावा अशा आशयाची सभेत चर्चा झाल्याचें मला सांगितलें. संध्याच्या सेक्रेटरींचा राजीनामा आल्यास त्याला आपली हरकत नाही असा आपल्या बोलण्यांत ध्वनि असावा असें त्यांच्या बोलण्यावरून मला वाटलें. सेक्रेटरीपेक्षा अध्यक्ष जास्त काम करतात हें कबूल करून पदरीं दोष घेण्याला मी केव्हाच व कोठेहि माघार घेणार नाही. संध्याच्या सेक्रेटरीपैकी माझ्या हातून व्हावें तसें काम होत नाही हें देखील मला कबूल आहे व त्याचें प्रायश्चित्त म्हणून राजीनामा आपणास इष्ट वाटत असल्यास तो आपण सुचवाल तेव्हा देण्याला माझी तयारी आहे. कारण राजीनाम्यासारखें दुसरें प्रायश्चित्त कोणतें असणार ?

“रा. आळतेकरांना सेक्रेटरी होण्याची इच्छा आहे. मागल्या निवडणुकीच्या वेळीं ही सफल होऊं शकली नाही परंतु परवांच्या सभेत त्यांनी ही इच्छा नष्ट झाल्याचें दर्शविलें नाही. माझ्याऐवजी ते जास्त उपकारक होतील असा आपला समज असल्यास मी माझी जागा त्यांना रिकामी करून देतो. एकेकदा प्रत्येकाच्या बाबतींत अनुभव आलेला चांगला.

राजीनाम्यासंबंधी जो मजकूर लिहिला त्याच्या मुळार्शी कसळीच चांगली-वाईट भावना नाही. माझ्या हातून काम होत नाही व आपण बदलापूरसारख्या कांहीशा गैरसोयीच्या गांवाहून मुंबईस वारंवार प्रकृति नीट नसतां उतारवयांत येऊन काम करतां हैं पाहून मला माझ्या परिपदेच्या बाबतींतल्या निष्क्रियतेचें वाईट वाटतें. पण वाईट वाटण्यापलीकडे कांही होत नाही. यासाठी अगदी प्रांजल बुद्धीने जे विचार मनांत आले ते नमूद केले.”

ह्या पत्रांत ‘एकेकदा प्रत्येकाच्या बाबतींत अनुभव आलेला चांगला’ हें वाक्य खोचदार व अर्थपूर्ण आहे. कोणाचाच उपयोग मनाजोगा होणार नाही ह्याची खात्री दर्शविणारें तें वाक्य आहे. कार्यकारी मंडळांतील प्रत्येक सभासदाला मी काम सांगितलें होतें. प्रो. आळतेकरांकडे हिशेब तपासण्याचें काम सोपविलें होतें. फाटक काम करीत नसत हैं खरें पण आपण काम करीत नाही ही जाणीव त्यांच्यामध्ये होती, हा त्यांच्यामध्ये व इतरांमध्ये फरक. तसेंच जरूर त्या वेळीं फाटकांकडून काम करून घेतां येईल असा मला विश्वास होता. म्हणून फाटकांकडून राजीनामा मागण्याचें माझ्या कधीच मनांत आलें नाही. आळतेकरांच्या मनांत काय होतें तें मला माहित नाही. परंतु त्यांना कांही तरी व्हावयाला पाहिजे असा त्यांच्याविषयी पुष्कळांचा समज होता. पुढे एकदा कुळकर्ण्यांनी एका पत्रांत मला कळविलें, “मध्यंतरी श्री. किये येऊन गेले. त्यांच्याकडे १६ च्या सभेसंबंधी बराच पत्रव्यवहार आलेला आहे. त्यांत जुन्या कार्यकारी मंडळावर निंदाव्यंजक ठरावहि आहे. पत्रिकेचे संपादक (म्हणून) आळतेकर ह्यांनी आपलें नांव सुचविलें आहे” (५-१०-१९३२). असो. मुंबई सुटपर्यंत फाटक चिटणीस म्हणून कायम राहिले.

नंतर ग्वाल्हेर (१९२८), बेळगांव (१९२९), गोवें (१९३०), येथे संमेलनें भरलीं. तोपर्यंत विशेष वादळ नव्हतें. त्यानंतरचें संमेलन हैदराबादेस झालें (१९३१). परिपदेची सभा झाली. तींत परिपदेची कचेरी मुंबईहून पुण्यास हालविण्याचा ठराव झाला. मुंबईकर मंडळीला हा ठराव फार झोबला. हा ठराव मलाच पाहिजे होता. माझीं कारणे अशीं होती “.....कचेरीचें काम वाढत चाललें. थोड्या पैशांत व्यवस्थित काम करणारा कारकून मिळेना. एकामागून एक तीन कारकून काढून टाकावे लागले. मुंबईसारख्या ठिकाणी थोडक्या मोबदल्यांत ह्या तसा कारकून मिळण्याची आशा नाही अशी खात्री झाली. तसेंच दररोज दोन तास काम करण्यास ज्यास फुरसत आहे असा अधिकारी मिळाल्या-वांचून परिपदेच्या कामाचा उरक पडणार नाही ह्याचा प्रत्यय येऊं लागला....”

ज्या संमेलन वरील ठराव झाला ती वेकायदेशीर आहे असा रा. व. पाध्येनी आग्रह धरिला. त्याच संमेलन नवीन कार्यकारी मंडळ नेमिलें होतें. तेंहि

अर्थात् बेकायदेशीर म्हणून ट्रस्टी ह्या नात्याने पाध्ये नवीन कार्यकारी मंडळास व्याजाची रक्कम देत ना. सभेची निमंत्रणे सर्वास पांचलीं नव्हतीं ह्या कारणास्तव सभा बेकायदेशीर; परंतु हा आक्षेप सभेच्याच वेळीं घेण्यांत आला होता. अध्यक्ष सरदार किव्रे यांनी तो चालू दिला नाही आणि पुढे काम चालविलें. संमेलनाच्या वेळीं परिषदेची सभा भरावयाची असा नियम असल्याने सभेच्या आगाऊ सूचनेचें काम फारसें महत्त्वाचें नाही अशी किव्रेसाहेबांची विचारसरणी असावी. कांही झालें तरी अध्यक्षांचा ठराव सर्वास बंधनकारक होता. कोर्टांत जाऊन तो बदलून घेण्याचा मार्ग मोकळा होता. तसें न करितां पुनः सभा बोलविण्यांचा मुंबईकरांनी आग्रह धरिला. मला हें त्यांचें कृत्य कायदेशीर वाटेना. तरी साधारण सभा भरविण्यास मी कबूल झालों. आम्हीं सभेची तारीख नेमिली. इतक्यांत त्याच्या आंत मुंबईकरांची सभा झाली. त्यांनी हैदराबादचे ठराव फिरविले. पाध्ये ह्या सभेचे अध्यक्ष होते. ह्याच्या पूर्वी सभेच्या बोलणें पुण्यास तात्यासाहेब केळकरांच्याकडे झालें होतें. मुंबईकरांच्या वतीने आळतेकर हजर होते. मी होतोच. मुंबईकरांच्या सभेने हैदराबादच्या ठरावांना मान्यता द्यावी असें ठरलें. तथापि आळतेकरांचें कोणी ऐकिलें नाही. आळतेकर लिहितात— “The proposal that we may ratify the Hyderabad proceedings was not accepted by any of my friends” (२२-३-३२). पुढल्या रविवारी आमची सभा भरली. ह्या आमच्या सभेची सूचना मुंबईकरांच्या सभेच्या पूर्वी त्यांस मिळाली होती तेव्हा वास्तविक त्यांनी ती सभा भरावयाला नको होती. परंतु विकारग्रस्त मनाला विचार कोठून सुचणार ! मुंबईस सभा भरण्यास आम्हांस जागाहि मिळेना. कृ. पां. कुळकर्णी हैदराबाद संमेलनापासून चिटणीस झाले होते ते अगदी कातावून गेले. “ग्रंथसंग्रहवाले जागा देत नाही म्हणतात. मुंबईकर सर्वच उलटलेले दिसतात, तेव्हा सर्व कचेरी त्यांच्या ताब्यांत द्यावी हा मार्ग उत्तम... परिषदेच्या कामांत वेळ सर्व जात आहे आणि निष्पत्ति कांही नाही— विरुद्ध आहे” (१४-३-१९३२). एकदाची ता. २७-३ ची सभा झाली. किव्रे हजर होते. पाध्ये व केळकर आले होते. ह्या सभेंत तडजोड घडून आली. तडजोडीचें सर्व श्रेय न. र. फाटक यांस आहे. सभा चुरशीची होती. आदल्या दिवशींच आळतेकरांचा गोट चिफिट्सकसमूहाच्या शाळेंत तळ देऊन बसला होता. पुण्याहूनहि विरुद्ध पक्षाची मंडळी बहुसंख्य होऊन आली होती. प्रत्येक पक्ष आपआपलें बलाबल अजमावीत होता. विरोधकांचे अध्वर्यु जरी आळतेकर असले तरी त्यांची लगाम पाव्यांच्या हातांत होती. आणि फाटकांचें तोंड न पाहण्याची प्रतिज्ञा जरी पाध्यांनी केली असली तरी त्यांच्या हृदयांत फाटकांबद्दल कनवळा होता. शिवाय मध्यस्थीचें चातुर्य फाटकापार्शी कमी नव्हतें. मधल्या काळांत फाटक थोडे मर्जीतून उतरल्याकारणाने आळतेकर पाध्यांचे कल्याण घनले होते. किव्रे उभय

पक्षांस पाहिजे होते. त्यांचा स्वाभाविक कल जरी पाध्यांकडे होता तरी ते संस्था-निष्ठ होते. ह्यास्तव ते दोघांनाहि पाहिजे होते. आळतेकरांनी पाध्यांच्या मनांत भरविलें की, चापेकरपक्षाने किंबे इंदुराहून येणार नाहीत असा प्रयत्न केला आहे. इकडे आम्ही किव्यांना तार केली होती व 'मी निघालों' असें त्यांचें उत्तरहि आलें होतें. पाध्यांकडे २७ तारखेला उजाडत फाटक गेले. अर्जुना-प्रमाणे आळतेकर अगोदरच त्यांचें डोकें धरून वसले होते. आदले दिवशीं नाशका-हून येतांच पाध्ये फाटकांकडे कांही कामासाठी गेले होते. त्यामुळे फाटकांचा दुसऱ्या दिवशीं पाध्यांकडे जाण्याचा मार्ग खुला झाला होता. असो.

फाटकांना पाहतांच किव्यांच्या घेण्याची गोष्ट पाध्यांनी काढिली. मिळालेल्या ह्या संधीचा फाटकांनी पूर्ण फायदा घेतला. तार केल्याची खरी हकीकत सांगून पाध्यांचें मन आळतेकरांविषयी डळमळीत केलें. येथेच फाटक थांबले नाहीत, तर सभा जिंकण्याकरता पुण्याहून मोठी फौज आली असल्याचें त्यांनी त्यांच्या कानांवर घातलें ! पाध्यांना आपण सभा जिंकू अशी खात्री वाटत असावी. पण फाटकांनी दिलेल्या ह्या नवीन माहितीने त्यांनी थोडी कच खाह्डीसें दिसतें. माझी व पाध्यांची फारशी ओळख नव्हती. परिषदेच्या भानगडींत माझ्याविषयी त्यांचें मन असलेंच तर कलुपितच असणार. असें असतां आळतेकरांस ब्राजूस सारून फाटकांनी पाध्ये-चापेकरांची भेट घडवून आणीपर्यंत मजल मारिली. पाध्यांची कबुली घेऊन ते तडक माझ्याकडे आले व मला पाध्यांकडे घेऊन गेले. वेलणकरांचें गिरगांवांत हॉटेल आहे त्याच्यावर पाध्ये राहत होते. मी जिण्यांत होतों, तोंच पाध्ये सामोरे आले. मला वाटलें, शकुन तर चांगला झाला. बोलणें झालें. समेटाचें धोरण तेथेच ठरलें. तोंडातोंडी वाद खेळण्याची मर्दुमकी माझ्यांत नाही. लेखालेखी वाद करण्यास मी माघार घेणार नाहीं. भाषणाने प्रतिपक्षास निरुत्तर करण्याची कुवत माझ्यांत नसल्यामुळे प्रकरण तडजोडीवर आलेलें पाहून माझी काळजी दूर झाली.

ठरल्या वेळीं ग्रंथसंग्रहालयांत मंडळी जमली. "सभेचें काम रीतसर सुरू होण्यापूर्वी रा. ब. दा. ग. पाध्ये यांनी सभासदांस विनंती केली की, सभेच्या पुढे येणारें काम वादविवादग्रस्त असल्याकारणाने त्याचा निकाल स्नेहसलोख्याने व तडजोडीच्या तत्त्वावर होणें शक्य असल्यास तशा तऱ्हेचा ठरावाचा खर्डा तयार करण्यासाठी वगैरे एका घटकेची मुदत त्यांस म्हणजे रा. पाध्ये व अध्यक्ष सरदार किंबे, कार्याध्यक्ष रा. रा. चापेकर व रा. रा. न. चिं. केळकर यांस द्यावी. आणि मुदतीनंतर मग सभेचें काम नियमित रीतीने पुढे चालावें." ह्याप्रमाणे पुढे तडजोड झाली. तिची हकीकत परिषदेच्या दस्तरीं आहेच. ह्या कमिटींत आळतेकर नाहीत हें लक्षांत ठेवण्यासारखें आहे. आळतेकर घेण्याविषयी पाध्यांनी सुचविलेंहि नाही.

म. सा. परिषद् इमारतीच्या उद्घाटनप्रसंगी

किबे उभयविध होते. पाध्यांवर किब्यांचा विश्वास; आम्ही त्यांना तितकेसे परिचित नव्हतो. त्यांचा ओढा पाध्यांकडे अधिक; शिवाय पाध्ये त्यांस पत्रे लिहून तकरारी कळवीत. कुळकर्णी लिहितात, “आमच्याकडून कांहीहि अपराध नसतां ते (किबे) रागावतात. त्याला आमचा नाइलाज आहे..... शिवाय ते असेंहि म्हणतात की, आपली सभा भरविण्याबद्दलची नोटीस अगोदरच प्रसिद्ध व्हावयास पाहिजे होती; म्हणजे त्यांच्या नोटीशीस महत्त्व राहिलें नसतें. परंतु त्यांची सभा भरणार व त्यांची नोटीस येणार ह्यासंबंधी आम्हांस अगोदर का स्पष्ट पडलें होतें ? त्याची जर का थोडी जाणीव असती तर आम्हीं अगोदर नोटीस छापली असती. अशा तऱ्हेने ते लांब असल्यामुळे कार्याच्या दृष्टीने ताबडतोब निकाल करण्याकरता कांही निकाल वेळेप्रमाणे बदलावे लागतात हें त्यांना आपल्यास कळवितां आलें नाही. म्हणून त्यांचा गैरसमज झाल्यासारखा दिसतो.” असो; कांही झालें तरी किब्यांचा विवेक सुटला नव्हता; तडजोड झाली. तीत दुसरी साधारण सभा बोलावण्याचें ठरलें. ह्या सभेपुढे हैदराबादचे ठराव पुनः मांडावयाचे होते. ही तडजोड आम्हीं मान्य केली. कारण तिने मुंबईकरांची सभा रद्द झाली. पाध्ये-आळतेकरांचे हस्तक व आमची मंडळी मिळून हिशेब तपासण्यासाठी, साहित्यपत्रिकेचा विचार करण्यासाठी वगैरे पोटकमिठ्या नेमण्यांत आल्या.

मी एकाहि कमिटीच्या कामांत लक्ष घातलें नाही. मला ही काम न करणाऱ्यांची बंडखोरी उठाठेव नको होती. कार्यावर दृष्टि ठेवून मी कमिठ्यांविरुद्ध बसुद्धा काढला नाही. ‘तुम्ही आलां नाही; गैरसमज झाला’; ‘आपण हजर असावयास पाहिजे होतें असा सर्वांचा विचार पडला’ अशा आशयाची कुळकर्णी-कर्व्यांची पत्रे मला येत; मी कांहीच उत्तर दिलें नाही. उत्तर काय देणार ? ह्यांत कांहीसा मानाचा प्रश्न होता. असो.

तडजोडीत ठरल्याप्रमाणे पाध्ये-आळतेकरांचा बालेकिल्ला जें मुंबई शहर तेथेच परिपदेची साधारण सभा भरली (ता. १६।१०।१९३२). आमचें बहुमत झालें. हैदराबादचे ठराव कायम झाले. पाध्ये हजर होतेच. त्यांनी मुकाट्याने सभेचा निर्णय मान्य केला ! ह्या कामीं आमचा पक्ष संघटित करून मुंबईकरांवर मात करण्यांत लोकशिक्षणकार गणपतराव जांभेकरांचें चिरस्मरणीय असें साहाय्य आम्हांस मिळालें. ह्या आमच्या विजयाचें सर्व श्रेय जांभेकरांस आहे. पाध्ये-आळतेकरांच्या हातांतून परिषद् निसटली ! अधिकार पाहिजे; त्यासाठी परिषद मुंबईस पाहिजे. हा तर्क नव्हे; ही वस्तुस्थिति होती. कर्षे लिहितात (ता. ४-१०-३२), “सरदार किबे एकाएकीं कचेरींत आले ... त्यांनी आपणाबरोबर त्यांना पाध्ये, आळतेकर, कुरुळकर, चापेकर व कुळकर्णी यांकडून आलेलीं सर्व पत्रे आणून

येथेच ठेविली व ती रा. दाते ह्यांच्या हवाली केली. ... आळतेकरांच्या पत्रांत ते गेल्या महिन्यांत इंदूरला गेल्यावेळच्या त्यांच्या व किंबे यांच्या संभाषणाचा उल्लेख व पुढील ठराववजा सूचना आहेत. (१) पत्रिकासंपादक— आळतेकर; (२) कार्याध्यक्ष— केळकर; (३) चिटणीस— डॉ. कुरुळकर व दाते किंवा कुळकर्णी; (४) कचेरी मुंबईस व उपकचेरी पुण्यास; (५) सर्व कमिष्ठ्यांच्या सभेचा खर्च परिषदेने देणे व वाङ्मयमंडळाला ग्रँट. एवढेच महत्त्वाचे दिसते.” ह्यावरून आळतेकरकंपूचा डाव काय होता ते समजून येते. वाङ्मयमंडळ हे आळतेकरांचे. पाध्यांचे सेक्रेटरी डॉ. रायकर आणि आळतेकरांचे डॉ. कुरुळकर !

सन १९३२ साली आमच्या राशीला पापग्रह वर्षभर होते. वर वर्णिलेल्या पाध्ये-आळतेकरांच्या मान्यांतून आम्ही आपली मोठ्या शिकस्तीने सुटका करून घेतली तोंच दुसऱ्या मान्यांत आम्ही सांपडलों. हैदराबादेस सांगलीकरांचे निमंत्रण स्वीकारण्यांत आले होते. हैदराबादचे संमेलन १९३१ च्या मे महिन्यांत भरले. त्या वेळी सांगलीकर निमंत्रण देऊन झोपीं गेले ते कायभचे ! १९३२ चा आगष्ट महिना उजाडला तरी सांगलीकर हूं कीं चूं करीतना !

“सांगलीकरांना पत्र लिहून जाहीर रीतीने विचारणा केल्यानंतरहि आजपर्यंत ज्या अर्थी उत्तर आले नाही त्या अर्थी त्यांचा नकार आहे असे समजण्यास हरकत नाही” (कुळकर्णी, ता. २७-७-१९३२). “कचेरीत त्यांच्या(गोडबोले)-कडून एकहि पत्र आले नाही” (कर्वे, ता. २९।७।३२). कोल्हापुरास संमेलन भरविण्यास तेथील मंडळी पुढे सरसावली होती. त्यांना आम्ही संमति दिलेली पाहून सांगलीकर जागे झाले; रा. व. पाध्यांना सांगलीकरांचा पान्हा फुटला. वर्तमानपत्रांत वाद सुरू झाला. ‘ज्ञानप्रकाशांत आवृत-अनावृत पत्रे फडकू लागली. “एवढा परिषदेचा वाद कधीच गाजला नव्हता” (कर्वे, १२।८।३२). मौज अशी की, आळतेकर व पाध्ये ह्या दोघांनी वर्गणी न दिल्यामुळे ते वस्तुतः परिषदेचे समासद नव्हते : “रा. व. पाध्ये यांची १९२८ ची वर्गणी फक्त आली आहे... प्रो. आळतेकर यांचीहि १९२८ ची वर्गणी आली आहे. दोघांचीहि १९२९ पासूनची वर्गणी येणे आहे” (कुळकर्णी, १८।८।१९३२). असे असून १९३२ साली कोल्हापुरास संमेलन नेण्यास पाध्ये आक्षेप घेतात (किव्यांचे पत्र, २१।८।३२).

शनि-मंगळांच्या जोडीला तिसरा एक पापग्रह मिळाला. हैदराबाद संमेलनाचे अध्यक्ष डॉ. केतकर यांनी श्रीमंत सयाजीराव आदिकरून झाडून सर्वांस धमकीची पत्रे पाठविली. संमेलनाची परवानगी देण्याचा अधिकार संमेलनाध्यक्षाचा आहे, परिषदेचा नाही, हा त्यांनी एक अश्रुतपूर्व सुद्धा पुढे आणिला. मला आलेले केतकरांचे पत्र—

(१४५ मेन स्ट्रीट, पुणे १)

अध्यक्ष मराठी साहित्य संमेलन कार्यकारी मंडळ यांजकडून
वि. वि.

साहित्यसंमेलनाचें कार्यकारी मंडळ स्वतंत्र असतां आपण संमेलनाच्या कारभारामध्ये ढवळाढवळ करतां हें चांगलें नाहीं. आपण न्यायाधिशचें काम केलें आहे. तर आपणास विशेष सांगण्याची आवश्यकता नाहीं. संमेलन एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणावर नेण्याचा अधिकार साहित्यपरिषदेस मुळींच नाहीं. आमच्या अधिकारक्षेत्रांत तुम्हीं अशी ढवळाढवळ करूं लागल्यास प्रकरण कोर्टांत जाईल. आणि पुढें आमचा खर्चहि आपणांस द्यावा लागेल. शिवाय साहित्यपरिषदेच्या कार्यकारी मंडळानें हा अव्यापारेणु व्यापार केला म्हणून त्याचा खर्च परिषदेवर न पडतां परिषदेच्या कार्यकर्त्यांवरच पडण्याचा संभव आहे. या सर्व गोष्टी टाळण्यासाठीं निर्णयाचा हक्क परिषदेचा नसून संमेलनाच्या कार्यकारी मंडळाचा आहे हें आपणच जाहीर केल्यास ठीक आहे.”

डॉ. केतकरांच्या धमकावण्यांना कोणीच भीक घातली नाहीं. त्यांनी पुढे फिर्यादहि केली, पण ती आम्हांला नोटिसा लागण्यापूर्वीच काढून टाकण्यांत आली. तथापि कोल्हापूरकर ह्या वादापार्यां चवताळले : “आम्हांस इतःपर कोणच्याही रीतिनें fool's paradise मध्ये राहणेंचें नाहीं” (उपळेकर, २३-स.-३२).

केतकरांना उत्तर देण्याच्या भरीस मी पडलों नाहीं. पाध्यांना मात्र सण-सणीत उत्तर दिलें. तें पाध्यांना लागलें ह्यांत संशय नाहीं.

आमच्या मंडळीसहि माझ्या उत्तराने समाधान वाटलें. “आपणांकडून आलेलें पत्र रा. कर्वे व जांभेकर यांना दाखविलें. आम्हांस तें पसंत आहे. भाषा कांही ठिकाणीं माझ्या मते कठीण असली तरी योग्य आहे व तें छापण्यास देत आहे” (कुलकर्णी, २७-८-३२). “आपण रावब्रहादूर पाध्यांना जें जाहीर उत्तर दिलेंत त्यांतील बिनतोड विचारसरणीबद्दल उशीरां कां होईना पण आपलें अभिनंदन करण्याचा मोठा घास मी लहानतोडीं घेण्याचें घाडस करीत आहे. मुंबई विद्यापीठ सुधारणा कमिटीपुढे रा. पाध्ये यांनी जी साक्ष दिली होती तिचा योग्य समाचार याच पत्रांत घेतला गेला असता तर तो घाव वर्मी बसता... असो.” (माधवराव पटवर्धन, ता. २९ सप्टेंबर १९३२).

कोल्हापूरचें संमेलन निर्विघ्नपणें पार पडलें. तथापि परिषद्-संमेलनाचा वाद जळगांव-संमेलनापर्यंत कायम राहिला. जळगांवीं त्याला जलसमाधि मिळाली (सन १९३६).

जळगांवचे कार्याध्यक्ष ह. वि. कोल्हटकर हे दमदार, निश्चयी व खंबीर होते म्हणून संमेलन-परिषद्वाद निकालांत निघाला. इंदूरला अशा कार्याध्यक्षाची उणीव भासली. जळगांवला सुद्धा वादाचा निकाल लागत नाही अशी मीति प्रथम वाटू लागली होती. संमेलन-पक्षाची मंडळी अभिनिवेशाने व दुराग्रहाने चळलेली असें माझे मत बनलें होतें. मीं ह्या वादांत पुढारीपण कधीच घेतलें नाही. तथापि कार्याध्यक्ष म्हणून कांही तरी करणें भाग होतें. सभा जिंकणें म्हणजे मताधिक्य बनवण्याचें मुख्य काम असतें. जळगांवाला असा कांही प्रसंग आला, कीं रात्री केशवराव सोनाळकर निजलेले होते त्यांना झोपेतून जागें करून आणावें लागलें. हें काम गणपतराव जांभेकरांनी केलें. कोल्हटकर व सोनाळकर ह्यांचा परिषदेला पाठिंबा मिळाला. त्यांच्या स्वागतमंडळाचें मत आमच्या बाजूचें पडलें. परिषदेचें म्हणणें बरोबर आहे हें तुम्हांला पटलें असल्यास तुम्ही खटपट करून मतें मिळवून द्या असें मी व आमची मंडळी ह्यांच्याकडून कोल्हटकर-सोनाळकरांना सांगण्यांत आलें. अध्यक्षांच्या निवडणुकीला प्रो. कोल्हटे यांनी अडथळा आणण्याचा प्रयत्न चालविला होता त्या प्रसंगी कोल्हटकरांनी जो खंबीरपणा दाखविला त्यावरून ह्या गृहस्थांचा परिषदेला उपयोग होण्यासारखा आहे असें आम्हीं ताडलें होतें.

सारांश, भांडण परिषदेला पुरून उरलें होतें. चमत्कार असा की, परिषद् निष्क्रिय होती तेव्हा वादविहीन स्थिति होती. परिषदेची हालचाल सुरू होतांच एकेक प्रकरण हमरीतुमरीवर येऊं लागलें. पण ह्यांत चमत्कार कसला? सक्रियतेचा हा स्वभावच आहे ! ह्या संमेलन-परिषद्वादांत नागपूरने हातभार लाविला होता. ह्या मुंबई-नागपूरगट्टीने अखंड-महाराष्ट्र चळवळ यशस्वी झाली असें कोण नाकबूल करील ?

कार्याध्यक्ष म्हणून परिषदेची असलेला संबंध सोडतांता मीं सर्वांचा निरोप घेतला तो येथे देतो; त्यावरून परिषदेचें कार्य मनोभावे करणाऱ्या स्नेह्यांविषयी माझे मनोगत समजण्यासारखें आहे.

निरोप

म. सा. परिषदेच्या कार्यकारी मंडळाशीं आज जवळ जवळ आठ वर्षे असलेला संबंध सोडतांना मला आनंदच होत आहे. प्रकृतीला जसा तोंडपालट तसा संस्थेला हातपालट पथ्यकारकच असतो. निरनिराळ्या पदार्थांत जसे निरनिराळे गुण असतात तसे माणसांमध्येहि असतात; आणि ह्या सर्व गुणांची आवश्यकता संस्थेला असते. उपयुक्ततेचा प्रवाह एकाच पन्हळीतून कधी वाहत नसतो. गेल्या आठ वर्षांत परिषदेने जें नांव मिळविलें व जी प्रसिद्धि संपादन

मी कार्यध्यक्ष असतेवेळचे म. सा. परिषदेचे कार्यकारी मंडळ

कार्याध्यक्षपदांतून निवृत्ति

५३३६
५३ १०१

केली त्यांचे बरेचसे श्रेय तिच्या वारंवार बदलणाऱ्या चिटणिसांकडे आहे. ह्या काळांत एकंदर बारा चिटणीस झाले. त्या सर्वांच्या गुणांचा फायदा परिषदेला मिळाला आहे. मी कार्याध्यक्ष झालों तेव्हा श्री. न. र. फाटक हे एक चिटणीस होते, व त्यांच्या जोडीचे चिटणीस जरी बदलत गेले तरी हे परिषदेची कचेरी मुंबईहून पुण्यास येईपर्यंत तीन वर्षे टिकून राहिले. श्री. फाटक ह्यांच्यांत अनेक गुण आहेत. ते मार्मिक तसेच मर्मभेदी लेखक आहेत. पटाईत लेखक विद्वान क्वचित् असतात; परंतु श्री. फाटक हे करडे लेखक असून शिवाय विद्वान (scholar) आहेत. कोणत्याहि विषयाचा त्यांचा अभ्यास गाढ व परिपूर्ण असतो. त्यांची स्मरणशक्ति अलौकिक असून संभाषणचातुर्य अप्रतिम आहे. ह्यांतच व्यवस्थितपणा व कर्तव्यनिष्ठा— निदान महत्त्वाकांक्षा अथवा ईर्ष्या— ह्यांची भर पडती तर त्यांच्या उपयुक्ततेत न्यून पडले नसतें. तथापि त्यांनी मिळविलेल्या नांवाचा फायदा परिषदेस झाल्यावांचून राहिला नाही.

कचेरी पुण्यास आल्यावर चिटणिशीची वस्त्रे श्री. कृ. पां. कुळकर्णी यांस देण्यांत आलीं. आतापर्यंत ज्या गुणांची उणीव परिषदेस भासत होती ते सर्व गुण या नवीन चिटणिसांत आढळले. कामाची कळकळ, मनमिळावू स्वभाव, तत्त्वनिष्ठा व विद्वत्ता ह्या चतुरसांनी परिषदेला नडत असलेली अपकारक प्रतिकूलता भंग करतां आली.

श्री. कुळकर्णी ह्यांच्या बदलीमुळे चिटणिशीची माळ प्रो. वाडेकर ह्यांच्या गळ्यांत पडली. आजपर्यंत बाह्य विरोधाची आग निवविण्यांत खर्ची पडत असलेले सामर्थ्य आता कचेरीचा जम बसविण्याच्या कामी लावतां आले. परिषदेचे दत्तर नमुनेदार ठेवणे, पत्रव्यवहार नियमितपणे व व्यवस्थित रीतीने करणे ह्या गोष्टींकडे आतापर्यंत दुर्लक्ष झालें होतें. प्रो. वाडेकरांच्या अंगच्या गुणांनी ही उणीव भरून आली. वाडेकरांचा उत्साह, टापटीप व कामाची हौस ह्यांमुळे परिषदेचा लौकिक चक्रवाढीने वाढला. वाडेकरांनंतर श्री. चिं. ग. कर्वे आले. श्री. कर्वे थंड, अब्रोले आणि सावध. त्यामुळे वाडेकरांच्या स्वभावजन्य दुर्दम्यतेने घणघणलेल्या परिषदेला हा फेरपालट थोडासा मानवलेला दिसल्यास आश्चर्य नाही. प्रो. वाडेकर ह्यांच्याबरोबर कांही काल काम करीत असलेले श्री. रा. दा. देसाई ह्यांची कामाची तळमळ प्रशंसनीय व एकांतिक तत्त्वनिष्ठा आदरणीय असे. परंतु कोणत्याहि गुणांची अतिरिक्तता प्रसंगी अव्यवहार्य ठरते. परिषदेविषयी भलभलते ग्रह असतील ते दूर करून प्रचारकार्य करण्यास लायक गृहस्थ म्हणजे राव सा. र. लु. जोशी होत. असो. ह्या सर्व व्यक्तींच्या अनेकविध गुणांनी परिषदेचे बल वाढले आहे. बाहेरगांवी राहणाऱ्या चिटणिसांकडून विशेष काम होत नाही. नाही तर प्रो. पटवर्धन किंवा प्रो. शंकरराव पेंडसे ह्यांनाहि मनांत भरण्यासारखी कामेगिरी करून दाखवितां आली असती.

चिटणिसांशिवाय ज्या दुसऱ्या गृहस्थांचा उपयोग परिषदेस झाला त्यांत प्रो. दत्तोपंत पोतदार, प्रि. धनंजयराव गाडगीळ व रा. गणपतराव जांभेकर ह्यांचीं नांवां प्रामुख्याने सांगितलीं पाहिजेत. दत्तोपंत तर परिषदेचे प्राणच होत असं म्हणण्यांत यत्किंचितहि अतिशयोक्ति होणार नाही. परिषदेची प्रारंभापासून कुळकथा माहीत असलेले हे एकच गृहस्थ आहेत. त्यांना परिषदेचा जाज्वल्य अभिमान असून समयसूचकतेमुळे सभा जिंकण्यांत त्यांचा हातखंडा आहे. सांप्रत दुर्मिळ असलेला गुण म्हणजे निरहंकारिता. हा प्रो. धनंजयराव गाडगीळांत प्रामुख्याने वसत असल्याकारणाने त्यांची विचारशक्ति व ग्राहकबुद्धि निर्मळ राहिली आहे. वादविवादांत ते क्रोधवश न होतां केवळ मुद्देसूदपणाच्या एकाकी आधारावर प्रतिपक्षाला चीत करूं शकतात. परिषदेला त्यांनी ऐन प्रसंगीं सावरून घेतलें आहे. श्री. जांभेकरांचें नांव घेतलें म्हणजे योजना, संगटना आणि यशस्विता हीं मूर्तिमंत डोळ्यांपुढे उभीं राहतात.

सांगण्याचें तात्पर्य असें की, सर्वच गुण एकांत वसत नसल्यामुळे निरनिराळीं माणसें परिषदेंत येणें अवश्य आहे. मात्र ज्या वेळेला ज्या गुणांची आवश्यकता त्या वेळीं तो विशिष्ट गुण असलेला माणूस लाभला पाहिजे.

परिषदेचे अध्यक्ष राव ब. माधवराव किव्रे ह्यांचें सौजन्य व द्रव्याची झीज सोसण्याची तयारी ह्यांना उपमाच नाही असें मला वाटतें. प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्षपणें परिषदेच्या पार्यां त्यांना बराच चाट लागला आहे.

परिषदेंत माझा प्रवेश केवळ दैववशात् झाला. मुंबईच्या संमेलनांत कै. मोरमकराच्या सांगण्यावरून मी स्वागतमंडळाचा सभासद झालों. त्या योगाने आपोआप परिषदेचा सभासद बनलों. कार्यकारी मंडळाची निवड चालली असतां प्रो. पोतदार यांनी माझें नांव सुचविलें. पुढे कित्येक महिन्यांनी कार्यकारी मंडळाच्या सभेचें मला निमंत्रण आलें. सहज मी गेलों. राव ब. पाध्ये—कार्याध्यक्ष—हजर नसल्यामुळे माझ्यासारख्या पेनशनराला त्या सभेचे अध्यक्ष निवडण्यांत आलें. पुढे राव ब. पाध्यांनी राजीनामा दिला आणि मी तत्स्थानापन्न झालों. ह्या सर्व गोष्टी सहजासहजी झाल्या. प्रेम उत्पन्न होण्यापूर्वीच मुलांमुलींचें लग्न व्हावें त्यांतलाच हा प्रकार झाला. परंतु हिंदुविवाहसंस्थेंत प्रेमाच्या ऐवजीं कर्तव्यालाच मुख्य स्थान दिलें जातें; त्याप्रमाणे गेल्या आठ वर्षांत अंगावर पडलेली जबाबदारी पार पाडणें हें आपलें कर्तव्य समजून मी परिषदेचें कार्य करीत गेलों व त्यांत उक्तानुक्त मित्राच्या साहाय्याने माझ्या समजुतीप्रमाणे पूर्ण नसलें तरी अंशतः समाधान मानण्याइतकें काम करतां आलें ह्यांतच आनंदाचें बीज आहे. आता कोठे कार्यास प्रारंभ झाला आहे. एकंदर कार्याचें क्षेत्र अफाट आहे; तथापि परिषदे-विषयी वाढता उत्साह लोकांमध्ये दिसत आहे. त्यामुळेच उत्कर्षाविषयी खात्री वाटते आणि आनंद होतो. मिळकतीचा धनी हा त्या मिळकतीचा संपादक

असतोच असा नियम नाही. तद्धत् लौकिकदृष्ट्या यशाचा धनी कोणी का असेना, त्याच्या संपादनाचें श्रेय अध्यक्ष राव व. किवे, कार्यकारी मंडळाचे सभासद व चिटणीस ह्यांच्याकडेच गेलें पाहिजे. ह्या सर्वांची कृतज्ञतापूर्वक मी रजा घेतों.

ना. गो. चापेकर

ह्याच कालांत मी महाराष्ट्र साहित्य संमेलनाचा अध्यक्ष निवडला गेलों. संमेलन बडोद्यास भरावयाचें होतें. इतिहास थोडा सांगण्यासारखा आहे म्हणून तो येथे देतो. साल १९३४; मी त्या वेळीं म. सा. परिषदेचा कार्याध्यक्ष होतो. कार्यकारी मंडळाने आपल्यापैकी नांव सुचवूं नये असें माझें म्हणणें असे. परंतु तें सुचविलें गेलें. निकरावर येण्याचा माझा स्वभाव नाही हें तर खरेंच परंतु बडोद्यास माझें नांव स्वीकारिलें जाईल ही कल्पना मला स्वप्नांतहि येण्यासारखी नव्हती. म्हणून मी मुग्ध राहिलों. अध्यक्ष म्हणून निवड झाल्याचें मला समजलें तेव्हा मी आश्चर्यचकित झालों ! प्रथमतः मीं नकार दिला म्हणून माझ्यावर कित्येकांचा रोष झाला आहे. मीं आपला नकार उलटटपालोनच कळविला. त्याला दोन कारणें : (१) प्रथमपासूनची मनाची प्रवृत्ति, व (२) निवडणुकीचा प्रकार वासुदेवराव जोशांनी कळविला तो. वासुदेवरावांचें पत्र येणेंप्रमाणे:—

श्री

बडोदें, २६-६-१९३४

कृतानेक सा नमस्कार वि. वि.

साहित्यसंमेलनाच्या अध्यक्षपदासाठी सभेने आज आपली निवड आणि नेमणूक केली आहे. त्याबद्दल अभिनंदन करतो. निवडणुकीस बराच रंग चढला होता. परंतु आम्हीं तीन चार दिवसांपासून मंडळींना सांगून ठेवलें होतें. ऐनवेळीं आमच्या पक्षाची मंडळी बोलावून आणूनसुद्धा रा. नरसोपंत व आपण यांस समसमान मतें पडतां उपाध्यक्ष रा. व. अंब्रेगांवकर यांनी आपले मताने निर्णय देऊन आपणांस अध्यक्ष निवडलें वगैरे समेंतील प्रकार समक्षांत बोलूं. बडोद्याने योग्य माणसाची निवड करून नांव ठेविलें व झालेल्या मनुष्यास पुनः नेमून आपलें हांसें करून घेतलें नाही हें बरें झालें आणि तेवढ्यासाठीच मी व चितोपंत निवडणुकीबद्दल फार दक्ष होतो. विभागअध्यक्ष खालीलप्रमाणे आहेत.....
रीतसर पत्र चिटणिसांकडून येईलच..... आम्ही इकडील सर्वत्र मंडळी खुशाल आहोंत. कळावें, कृपालोभ असावा ही विनंती.

आपला

वासुदेव

संमेलनाचा अध्यक्ष बहुमताने तरी निवडून यावा. निवडणुकीवरून अर्धा मतप्रवाह विरुद्ध दिशेने वाहणारा होता हें मला समजलें व अशा स्थितींत आपला नकार सर्वांसच हितावह होईल अशा समजुतीने मी ताबडतोब उलटपालाने नकाराचें कार्ड चिटणिसांना पाठविलें. ह्यामध्ये कोणाचाहि उपमर्द करण्याची बुद्धि नव्हती. माझी नेहमीची भीरुता म्हणजे अविश्वास; आपल्याला हें झेपणार नाही ही खरीखुरी समजूत. ह्या पार्श्वभूमीवर निवडणुकीचा प्रकार रेखाटला जाऊन जें चित्र उमटलें त्याने माझा ठाम निश्चय झाला; म्हणून मी कोणाचाहि सल्ला न घेतां उत्तर पाठविलें. मी नाही म्हटल्यावर बडोदेकर श्री. तात्यासाहेब केळकरांना विचारतील, त्यांनी नाही म्हटलें तर मी अध्यक्षाची जबाबदारी पतकरावी कीं नाही ह्याचा विचार करितां येईल अशी माझी विचारसरणी होती. तथापि ह्याचा परिणाम भलताच झाला. गैरसमज उत्पन्न झाले. वासुदेवराव जोशांचें रागाचें पत्र प्रथम थडाडलें:—

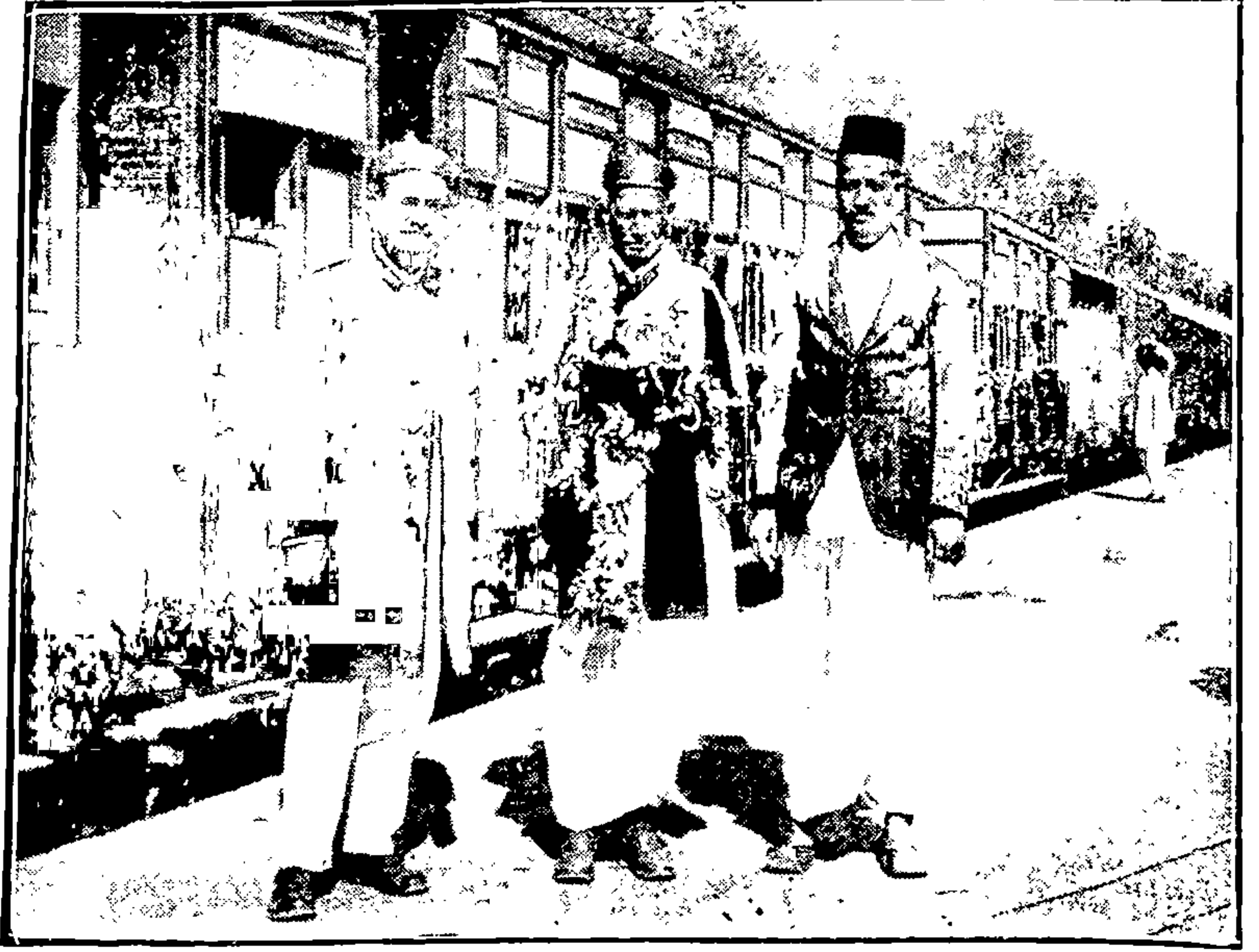
बडोदे, १-७-१९३४

कृतानेक सा. नमस्कार विनंती विशेष

आपलें नकारात्मक पत्र वाचून मला व प्रो. जोशी यांना विस्मय व चाईट वाटलें. अध्यक्षपणाकरतां आपण उत्सुक आहांत असें कोणी जबाबदार माणसानें म्हटलेलें मी ऐकिलें नाहीं. तथापि ही कल्पना आपल्या मनांत कशी आली तें समजणें कठीण आहे. निवडणुकींत थोडीफार चुरस झाली म्हणजे त्यावरून निवडून आलेल्या इसमानें भलताच ग्रह करून घ्यावा असा तर कांहीं प्रकार होत नाही ना असें वाटतें. एकवार नेमलेल्या इसमांना पुनः नेमणें बरोबर नव्हे या तत्वावरच निवडणुकींत चुरस झाली. त्यांत व्यक्तीच्या लायकीबद्दल चकारशब्दहि निघाला नव्हता. बरें, आम्ही जे कांहीं एका पक्षाला चिकटून राहिलों ते तत्वाकरताच होतो. त्यांत केवळ आपण आम्हां उभयतांच्या ओळखीचे म्हणून आपली बाजू घेतली असें थोडेंच होतें ! साहित्यपरिषदेनें यथानुक्रम नावें सुचविलीं त्यांत आपलें नांव पहिलें असून तेंहि आपणासमक्षच सुचविलें असतां आतां अध्यक्षाचें काम आपल्या हातून होणार नाहीं असें लिहिलें यांत आपलीं कारणें निराळींच असलीं पाहिजेत व तीं समजल्यास आपला गैरसमज दूर करितां येईल. साहित्यपरिषद्-संमेलन यांचा व्याप सारखा वाढत आहे. तो याहिपेक्षां वाढविला पाहिजे आणि तें सर्व कार्य नेटानें करण्यासारखा अध्यक्ष पाहिजे. या दृष्टीनें पांच नांवांत आपलेंच नांव पसंत होणें अपरिहार्य होतें. आपणांस परिषदेचें व संमेलनाचें कार्य

बडोदें साहित्य संमेलनप्रसंगी (१९३४)

बडोदें स्टेशनवर

वा. वि. जोशी, मी, चिं. वि. जोशी

जास्त उत्कर्षाने होऊं नये असें वाटत असेल तर खुशाल नाही म्हणावे. Academyचाहि प्रश्न यंदा अनायासें निकरावर लावून एक मोठीच कामगिरी महाराष्ट्रियांना करून दाखवितां येईल अशी बडोद्यांतील आम्हां मंडळीची उमेद आहे. तिला आपल्या नकाराने बराच धक्का बसेल. बरे, केळकरहि आपण नाकारलेली जागा स्वीकारण्यास तयार नाही झाले तर ? आम्ही तच्चाकरतांच भांडतो. आणि आपण नाही म्हटले तर परिषदेनें सुचविलेल्या बाकीच्या चार नांवांतून कदाचित् अशा कोणाची निवड होईल कीं परिषदेचे व संभेलनाचे कार्य तितकें जोराने पुढें ढकलले जाणार नाही. तेव्हा हा सर्व विचार करून दिलेला राजीनामा परत घ्यावा अशी विनंती आहे.

पुण्याच्या संभेलनास कै. श्री. कृ. कोल्हटकर यांना अध्यक्ष निवडले त्या वेळीं सभेत बरीच ओढाताण झाली होती. तिचा परिणाम तात्यासाहेबांच्या हळुवार मनावर झाला म्हणा अगर मोतीबिंदूच्या योगाने त्यांना पंगू बनविले म्हणून म्हणा, परंतु ते ती जबाबदारी कबूल करण्यास तयार होत नव्हते. त्यांना आग्रह करण्यांत मी एक होतोच. त्यांनी ती जबाबदारी किती उत्तम प्रकारे पार पाडली तें आपण जाणतच आहांत. त्यांनी जर तो मान स्वीकारला नसता तर आपणां सर्वांना कायमची चुटपुट लागून राहिली असती. त्यांच्या त्या वेळच्या परिस्थितीच्या मानाने आपण तें काम सहज पार पाडूं शकाल अशी मला खात्री आहे. तात्यासाहेबांचा व माझा ऋणानुबंध जास्त, अगदी बरोबरीच्या स्नेह्याप्रमाणे, तेव्हां मी त्या वेळीं जास्त गोष्टी लिहूं शकलों. आपण सुज्ञ आहांत. सूत्ररूपाने लिहिलेल्यांतून तात्पर्य काढूं शकाल. तेव्हां विस्ताराने सांगणे अगर लिहिणे माझ्या अधिकाराच्या बाहेर आहे असें मी समजतो. परंतु तरुण मंडळींनी वडील मंडळींना मदत करण्याची तत्परता दाखविणे हें त्यांचे कर्तव्य आहे. त्या अर्थाने आम्ही उभयतां आपणांस वाटेल ती मदत करण्यास तयार आहोंत. या आश्वासनामुळे तरी आपण अनुकूल निश्चयावर आलांत तरी पुढील सर्व जबाबदाऱ्या आपण एकटे पार पाडूं शकाल यांत संदेह नाही. तरी शेवटची विनंती कीं—

आपण अध्यक्षपद स्वीकारल्याचे मला व प्रो. स. वि. देशपांडे (चिटणीस) यांना उलटटपालीं कळवावे. मी आपल्या उत्तराची वाट पाहत आहे. कारण आपले नकाराचे उत्तराचा फायदा घेऊन तांतडीने पुनः सभा भरवून निवड करण्याची घाई विरुद्ध पक्ष करील. आमचे वेत निष्फळ जाऊं नयेत, कार्यहानि होऊं नये, या कारणासाठीं आपण

होकाराची तारच करावी ...समक्ष मेट झाली असती तर बराच उलगडा झाला असता. असो.

आपला
वा. वि. जोशी

वासुदेवरावांनी पुण्यास दत्तोपंत पोतदार वगैरेंस पत्रें लिहिलीं. दत्तोपंतांचें पत्र आलें. शेवटीं ता. ३ जुलैला तात्यासाहेब केळकरांच्या सहीची तार पुण्याहून आली— "Myself and friends insist your not resigning Baroda. Sammelan presidentship."

Kelkar

आता माझा निरुपाय झाला. ह्या तारेनंतर तात्यासाहेबांनी अध्यक्षपदाला मान्यता देणें शक्य नव्हतें. माझी अडचण दूर झाली. ह्यानंतर माझ्या स्वतः-विषयीचा अप्रत्यय. तोहि ह्या पत्रांच्या महापुरांत टिकूं शकला नाही. मीं रुकाराचें पत्र पाठविलें.

ठाण्याच्या लोकलबोर्डासंबंधाने माझ्या आशेचा जरी चक्काचूर झाला असला तरी औंधला जाण्याचा योग आल्याने माझी वासना तृप्त झाली. सरकारी नोकरी सोडल्यावर दुसरी नोकरी पैशाकरता करण्याचा माझा मानस नव्हता. पेनशन घेतल्याबरोबर "काठेवाडांत ५०० रु. दरमहा पगारावर न्यायखात्यांत जाण्यास तयार 'आहां काय?'" असें हायकोर्टाकडून मला विचारण्यांत आलें होतें; रोखठोक नकार देण्याएवजी १००० रु. पगार असेल तर जाईन असा जबाब मीं दिला. मला ठाऊक होतें की, माझ्यासाठी जागेचा पगार वाढविणें शक्य नाही. अर्थात् हें प्रकरण थेंथेच संपलें.

औंधला श्री. गुत्तीकर हायकोर्ट जज म्हणून काम करीत होते; ते एका-एकीं निवर्तले.^१ तेव्हा श्रीमंत औंधकरांनी मला पत्र लिहिलें. त्याच्यापूर्वी बाळासाहेब पंताची व माझी ओळख झाली होती. त्यांचे ज्येष्ठ पुत्र राजेसाहेब हे एल्एल्.वी. झाल्यावर माझ्या कोर्टांत काम शिकण्याकरता येऊन बसत.^२ मी तेव्हा सातान्यास फ. क्ला. सबजजज होतों. राजेसाहेबांच्यामार्फत श्रीमंत बाळासाहेबांची व माझी ओळख झाली. सातान्यास असतांना राजेसाहेबांबरोबर मी औंधला एकदा गेलों होतों. सातारा सुटल्यावर व पेनशन घेतल्यानंतर व्याख्याना-निमित्त मी औंधला गेलेला आहे. ह्यास्तव बाजीराव गुत्तीकरांनंतर बाळासाहेबांना माझें स्मरण होणें स्वाभाविक आहे. पं. सातवळेकरांनी खासगी पत्र लिहिलें व आपली 'सर्व पुण्याई खर्च करून' श्रीमंतांच्या पत्राचें उत्तर होकारार्थी पाठवावें म्हणून विनविलें. पैशासाठी नोकरी न करण्याचा माझा निर्धार होता. मला काम

करण्याची संधि पाहिजे होती ती आयतीच चालून आली म्हणून ती दवडण्याला मी तयार नव्हतो; परंतु मध्येच माशी शिंकली आणि एक वर्षभर हें प्रकरण लोंबकळत राहिलें. सरन्यायाधिकाच्या नेमणुकीबद्दल औंध दरबाराकडून पोलिटिकल एजंटकडे लिहून गेलें. त्याचें सरकारकडून उत्तर आलें की, 'ही नेमणूक अयुक्त (unsuitable) आहे.' असें उत्तर येण्याचें कारण काय असावें समजत नाही. तेव्हाचे सातान्याचे पोलिटिकल एजंट हे पूर्वी ठाण्यास आसि. कलेक्टर होते व त्या वेळीं माझ्यावर जवळकरांनी केलेला खटला चालू होता. ह्या कामांत जवळकरच एकटे फिर्यादी नसून ब्राह्मणैतरपक्ष त्यांच्यामागे उभा ठाकलेला होता असा त्या वेळीं निराधार कां होईना पण समज होता. ब्राह्मणैतरपक्षांत मुसलमान समाविष्ट झालेले ब्राह्मणैतरांना खपतें. ठाणें जिल्ह्याच्या त्या वेळच्या वरिष्ठ मुसलमान अधिकाऱ्यांची सहानुभूति जवळकरांनी संपादन केली होती असा बोलवा होता. अर्थात् लोकांचे तर्क असणार. ह्या घटनेचा कांही संबंध माझ्या औंध येथील नेमणुकीच्या आड आला असल्यास सांगतां येत नाही.

असें म्हणावें तर अलीकडे रेसिडेंट (दक्षिण महाराष्ट्र) हेहि मला नडले आहेत. कुरुंदवाड (मोठी पार्टी)च्या दिवाणांचें मला पत्र आलें होतें. त्यांना हाय-कोर्टाकडे दाखल झालेल्या अपिलांचा निकाल करण्यासाठी एक न्यायाधीश पाहिजे होता. त्यांनी मला पगार किती घेणार म्हणून विचारलें होतें, व मी त्यांस 'पगार ठरवून मी येणार नाहीं. पगाराकरता काम करण्याची माझी इच्छा नाही. तुम्हांला मी पाहिजे असेन तर काम करीन, देणें तुमच्या मर्जीवर' असें कळविलें. त्यांचें उत्तर आलें, "The Darbar expect you to begin this work in January or February 1940" (16th Nov. 1939). मी वाट पाहिली. दरबारकडून कांहीच कळेना. तेव्हा नेमणुकीचा विचार रद्द झाला असें समजून मी आपल्या कामाची व्यवस्था लावतो म्हणून पत्र लिहिलें. त्याचा जबाब आला तो असा—

Kurundwad,

Dated 15th Dec. 1939

Dear Sir,

With reference to your letter dated 11th December 1939 I wish to state that the proposal is not to be dropped, but steps to obtain the sanction of the Resident for Kolhapur and the Deccan States are in progress. After obtaining the sanction you will be informed accordingly.

Yours sincerely

D. S. Lele,

for State Karbhari.

पुढे सर्व सामसूम ! दरबारचें पत्र आलें नाही व मीं धाडलें नाही. ह्यावरून अनुमान निघतें तें हें की, माझ्या नेमणुकीस रेसिडेंटाची मंजुरी मिळाली नसावी. कदाचित् औंधच बाधलें असावें.

दरम्यान श्रीमंत बाळासाहेबांची माझ्याविषयीचा शेर राह करून घेण्याची खटपट चालू होती. शेवटीं एकदा महाबलेश्वरास असतांना बाळासाहेबांची व हॉटसनसाहेबांची गांठ पडली. भेटीमध्ये त्यांनी माझ्या नेमणुकीविषयीचा विषय काढला. बाळासाहेब हॉटसनसाहेबांना म्हणाले, “चापेकर आपल्याकडले पेन्शनर आहेत; आपणांकडून त्यांस पेन्शन नियमितपणें मिळतें; मग आमच्या संस्थानांत येण्यास त्यांस हरकत कां असावी ? आमचें संस्थान लहान. आम्हांला भारी पगार देतां येत नाही. माझे स्नेही माझ्याकरता कमी पगार घेऊन काम करितात. त्यांना निष्कारण प्रतिबंध झाला तर मला फार अडचण होईल” वगैरे. हॉटसनसाहेब त्या वेळीं अॅक्टिंग गव्हर्नर होते. ह्या भाषणाचा परिणाम होऊन “The objection has been withdrawn” असें सरकारकडून लिहून आलें. ता. १६ जुलै १९३१ पासून औंध येथे मीं कामास सुरुवात केली. गुत्तीकरांच्या मरणानंतर मी रूजू होईपर्यंत दादासाहेब करंदीकर सरन्यायाधीश म्हणून काम करीत होते.

माझी औंधची कामगिरी मला अत्यंत समाधानकारक वाटते. माझ्या आयुष्यांतील तें एक समाधानाचें व अभिमानाचें महत्कृत्य असें मी मानितों. मी जाण्यापूर्वी न्यायखातें दिवाणांच्या हुकमतींतील मानिलें जाई; न्यायाधीश दाव्यांतील पुराव्याला अनुसरून पक्षकारांना न्याय न देतां तो अवान्तर गोष्टींवर अवलंबूच ठेवीत; त्यांना कायदा समजत नसे; पुरावा अजमावितां येत नसे; तसेंच तर्कशुद्ध अनुमानें काढण्याचें कळत नसे. अर्थात् पक्षकारांच्या पदरांत न्यायाच्या ऐवजी अन्याय पडे. अशा स्थितींत कचेरींतील इसम प्रामाणिक असतील अशी अपेक्षा कोणी करणार नाही. माझ्या अगोदर गुत्तीकर होते तेव्हाच सुधारणेचा मार्ग खुला होण्यास प्रारंभ झाला होता. मी औंध सोडतांना औंध संस्थानांतील न्यायखातें स्वतंत्र, तरबेज, न्यायनिष्ठ व इमानी बनलें आहे. निकाल करण्यांत दिरंगाई होत नाही, वशिलेबाजी चालत नाही; आणि न्यायाच्या बाबतींत न्यायाधिकाच्या न्यायबुद्धिव्यतिरिक्त इतर कोणाच्या तोंडाकडे बघण्याची गरज उरली नाही. ब्रिटिश मुलुखापेक्षा औंध संस्थानांतील लोक न्यायाच्या कामी अधिक भाग्यवान् झाले आहेत असें विनदिकृत म्हणतां येईल. गुत्तीकारांनी पाया घातला, मी इमारत उठविली आणि बखल्यांनी कळस चढविला. बखल्यांची कामगिरी औंध संस्थानांत चिरस्मरणीय अशीच झाली आहे.

ह्याचें श्रेय श्रीमंत बाळासाहेब यांस न देणें अन्यायाचें होईल. आमच्या सेवेची किंमत श्रीमंतांनी ओळखिली ही गोष्ट फार महत्त्वाची आहे. “न्याय-

खात्याची जबाबदारी गेली नऊ वर्षे आम्ही तुमचेवर टाकली होती व ती तुम्ही अत्यंत उत्तम रीतीने पार पाडिली. या खात्याचा लौकिक तुमच्या योगाने झाला त्याबद्दल तुम्हांस धन्यवाद द्यावेत तेवढे थोडेच आहेत” (२३-६-४०). बाळासाहेबांनी न्यायाच्या कामांत कधी ढवळाढवळ केली नाही. त्यांनी केलेले ठराव आम्ही बदलले तरी त्याचा रोष धरला नाही. राजाचा शब्द अगर हुकूम म्हणजे कायदा नाही; तेव्हा तो मोडला असता गुन्हा होत नाही ह्या तत्वावर मी ठराव केला तरी त्याबद्दल त्यांनी कुरकुरहि केली नाही; उलट, प्रशंसा केली. “मी नुसता राजा आहे असे म्हणवून घेण्यापेक्षा न्यायी राजा आहे असे म्हणवून घेण्यांत मला अभिमान वाटतो” असे उद्गार काढले. माझ्या इच्छेला—उत्कट हौसेला—उत्सुकतेला योग्य अवसर मिळाला; पुण्यकर्म करण्याची संधि मिळाली.

एकदा माझ्या मनांत आले की, अप्पासाहेब हे तरुण, पाश्चात्य विद्या-विभूषित, उत्साही, संस्थानसुधारणेच्या कल्पनांनी त्यांचे डोकें भरलेले; त्यांना कदाचित् माझ्यासारखा खोड झालेला माणूस त्यांच्या कार्याला व महत्त्वाकांक्षेला प्रतिबंधक वाटण्याचा संभव, म्हणून मी श्रीमंतांना पत्र लिहिले की, “मला मोकळे करावे; बखले माझे काम करण्यास सर्वथैव लायक आहेत.” त्यांचे उत्तर पिता-पुत्रांकडून आले:—

कॉन्फिडेन्शियल

श्री

औंध, ता. २४-८-३९

रा. रा. राव बं. नारायण गोविंद उर्फ नानासाहेब चापेकर सा ब्रदलापूर
भवानराव श्रीनिवासराम पंडित प्रतिनिधि सं.औंध.

नमस्कार वि. वि.

आपले ता. २३-७-३९ चे गुप्त पत्र पोचले. आपण आपले जागी राव सा. वि. स. बखले यांना हायकोर्ट जज नेमावे व आपणांस मोकळे करावे म्हणून लिहिले. परंतु सध्याच्या आमच्या नवीन न्यायखात्याच्या योजनेचे वेळी आपलेसारखी धिम्या डोक्याची, अनुभवी, व शांत माणसे आम्हांस अवश्य पाहिजेत. त्यामुळे आपणांस आम्हांस सोडता येणार नाही. सबब आपण आपला राजीनामा पाठवू नये. राव सा. अण्णासाहेब बखले हे हुषार, सुविद्य व निःस्पृह सर्व कांही आहेत हे आम्हांस माहित आहे.....आम्हांस आपणहि पाहिजे व तेहि पाहिजेत:..... आपला राजीनामा आला तर आम्ही स्वीकारणार नाही....

कळावे. बहुत काय लिहिणे हे विनंती.

भवानराव

राजेसाहेब, सं. औंध.

Kundal,
26.8.39.

My dear Nanasaheb,

I was shocked to hear that you have asked father to relieve you. Without you or Bakhale what is the use of working here. I should just leave myself. *Please* I entreat you to think over the matter.

Aundh State and its people (I am one of them) cannot do without you two. You *can't* go away from Aundh at this critical moment.

Please.

Yours sincerely,
Appa Pant.

नवीन वैचारिक संस्कारांच्या अप्पासाहेबांकडून अशा तऱ्हेचें पत्र आलेलें पाहून मला थोडें आश्चर्य वाटलें. पुढे मी वर्षभर काम केलें. नवीन पंचायती स्थापन झाल्यानंतर अपीलांचें काम पुष्कळच कमी झालें. कचेरीचें काम वाढलें. डि. कोर्ट कमी झालेंच होतें. वखले रिकामे पडले. तेव्हा त्यांनी हायकोर्ट जज व्हावें व मी प्रिन्सी कौन्सिलवर जावें अशी योजना झाली. सन १९४० च्या आक्टोबरांत सरन्यायाधीश म्हणून मी शेवटलें काम केलें. ह्याप्रमाणे औंध संस्थानांत माझ्या पेनशनीच्या काळांत मी नऊ वर्षे काम केलें. दर महिन्याला एक आठवडा तेथे राहून काम करीत असें.

ह्या काळांतील उल्लेख करण्यासारखीं दुसरीं दोन कामें म्हणजे फर्स्ट क्लास ऑनररी मॅजिस्ट्रेट व लॅंडमार्ट्गोज ब्यँकेचा चेअरमन ह्या नात्याने केलेलीं होत.

ऑनररी मॅजिस्ट्रेटचें काम मी एक वर्ष केलें. कायद्याचा गंध नसलेल्या माणसांना फ. क्ला. मॅजिस्ट्रेट नेमणें हें मागासलेल्या राज्यकारभाराचें द्योतक आहे. अर्जावरून अशा नेमणुका व्हावयाला लागल्या म्हणजे तर राज्यकारभाराचा बेजबाबदारपणा कळसाला पोंचला असें म्हणावयास हरकत नाही. आजपर्यंतचा असा अनुभव आहे की, जिल्ह्यांतील लायक माणसें क्वचित् नेमिलीं जातात. जिल्हाधिकाऱ्यांना ही गोष्ट भूपणावह आहे असें कोणीहि म्हणणार नाही. मध्ये लोकसरकार झालें तेव्हा पूर्वीच्या कारभारांतील हा दोष प्रामुख्याने दिसून आला.

मला निरनिराळ्या कामांचा अनुभव घेण्याची मनापासून हौस वाटते. म्हणून प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्ष खटपट न करिता जेव्हा माझी नेमणूक झाली तेव्हा मी ती पतकरिली. “तुम्ही काम कराळ काय?” असें मला कोणीं विचारिलें नव्हतें; तेव्हा नाही म्हणण्यास मला पूर्ण वाव होती. माझें नांव सुचविलें गेलें होतें हें

मला समजलें होतें. येथे माझ्या बढतीचा प्रश्न नसत्यामुळे मी आपले ठराव मराठीत सांगत असें. सवड असूनहि मराठीत ठराव न लिहितां इंग्रजीत लिहिणाऱ्या मॅजिस्ट्रेटांची मनोवृत्ति स्वत्वशून्य वा गुलामगिरीची असली पाहिजे. आपण काय केलें हें पक्षकारांस समजण्यापेक्षा वरच्या अधिकाऱ्यांना समजावें व आपण मोठे आहों हें त्यांच्या निदर्शनास आणावें ह्यासाठी ही धडपड चाललेली असते. आपणच आपल्या भाषेला कमी लेखितों ! शिंप्याला 'शिंपी' म्हणवून घेण्यांत कमीपणा वाटतो. त्याला 'टेलर' म्हटलें की लगेच तो मोठा होतो. एवढें इंग्रजीचें माहात्म्य आम्हीं वाढविलें आहे.

मॅजिस्ट्रेटकोर्टांत साक्षीदारांच्या भक्त्याचा खर्च सरकारला निष्कारण फाजील करावा लागतो. ही बचत कशी करितां येईल हें ठरविण्यासाठी सरकाराने कभिटी नेमणें अवश्य आहे. काम चालविण्याच्या नियमांत थोडा बदल करून हा निरर्थक खर्च वांचवितां येईल असें मला वाटतें.

आपण सरकाराचें मोफत काम करावें, परंतु सरकाराला त्याची तादृश जाणीव नसावी, हें कशाचें चिह्न समजावयाचें ? मला सरकारी अधिकाऱ्यांकडून आभाराचें एक अक्षरहि आलें नाही. नुसती खाली पडलेली टोपी कोणी उचलून दिली तर त्यांचे आपण आभार मानितों ! लोकांकडून अशा रीतीने फुकट काम करून घेणें हा आमचा हक्क आहे अशी तर सरकारची समजूत नाही ? नुसतें फुकटच नव्हे तर बदलापुराहून कल्याणास जाण्यायेण्याचा खर्च आपणच करावयाचा ! जाण्यायेण्याच्या दगदगीची किंमतच नाही ! सरकार अशिष्टपणाचा धडा शिकवितें.

सरकारी अधिकाऱ्यांबरोबर वागतांना हा अशिष्टपणा अथवा ही अरेरावी आम्हांला जेथे तेथे नडते. ठाण्याच्या लँड मॉर्गेज बँकेचा मी चेअरमन असतांना को-ऑपरेटिव्ह सोसायट्यांचे रजिस्ट्रार बँक तपासण्यास यावयाचे होते. त्यांच्या येण्याची सूचना सरकाररीत्या बँकेच्या मॅनेजरला मिळाली. मला पत्र नव्हतें किंवा बोर्डाच्या सभासदांना भेटण्याची रजिस्ट्रारनी इच्छा व्यक्त केलेली नव्हती. मला जाण्याचें कारण नव्हतें. तरी मॅनेजराच्या आग्रहावरून मी बोर्डाची सभा ठेविली. तपासणीचें काम संपल्यावर आपण साहेबांस भेटावें म्हणून मुद्दाम सभेचा वेळ एक वाजतां ठेविला. मी बरोबर त्या वेळी बँकेच्या ऑफिसांत गेलों, तों साहेब निघून गेल्याचें समजलें. असि. रजिस्ट्रार होते. ते हिंदी असून साहेबांच्या ऐटीत असलेले आढळले. मीच होऊन त्यांच्याकडे गेलों. कोणी कोणाकडे जावें हा मानाचा प्रश्न मनाला शिवला. मी मॅनेजरला ह्या हिंदी साहेबांस बोलावण्यास सुचविलें, पण तो दबकला असें मला वाटलें. मीच गेलों. "तुमच्या बँकेबद्दल रजिस्ट्रारसाहेबांचें मत फार दार्डिट झालें आहे. रजिस्ट्रार बँकेत आले असतां त्यांची भेट बोर्डाच्या सभासदांनी घेतली नाही हा पहिलाच प्रसंग होय" वगैरे

अधिकाराच्या डौलाने उभ्या उभ्या माझ्याशी बोलू लागले. रजिस्ट्रार व असिस्टंट रजिस्ट्रार दोघेहि हिंदीच. पहिले आय. सी. एस्. होते इतकेंच. मी ह्या असिस्टंट रजिस्ट्रारला म्हटलें, “बोर्डाच्या सभासदांनी भेटावें अशी कांही सूचना रजिस्ट्रारच्या पत्रांत नव्हती.” त्याने गुमीने उत्तर दिलें, “तशी आमची वहिवाट नाही.” मी म्हणालों, “तर मग बोलाविल्याशिवाय भेटण्याची आमचीहि वहिवाट नाही.” असो. पुढे कलेक्टराच्या बंगल्यावर जेवणाकरता रजिस्ट्रार गेल्याचें समजल्यावरून बँकेच्या मॅनेजराने त्यांच्या पर्सनल असिस्टंटला लिहिलें की, “चेअरमन आलेले आहेत. साहेबांस ते भेटू इच्छितात.” त्यांचें उत्तर आलें, “रजिस्ट्रार आता फार कामांत आहेत. त्यांना मुंबईस जावयाचें आहे. त्यांना आता चेअरमनला भेटण्यास वेळ नाही. चेअरमननी ११ वाजतां बँकेत हजर असावयास पाहिजे होतें.” हें उत्तर वाचून मला संताप आला. रजिस्ट्रार तेवढा कामसू आणि मी निरुद्योगी म्हणून बदलापुराहून ठाण्यास गेलों. लगेच राजीनाम्याचें मी पत्र लिहिलें. ब्रिटिश राज्यकारभाराचें स्वरूप कळावें ह्या हेतूने सर्व पत्रे येथे देतोः—

From : N. G. Chapekar, Esqr., LL B., Chairman, Board of Directors, The Thana East and Kolaba Dist. Co-operative Land Mortgage Bank Ltd., Thana.

To : The Registrar, Co-operative Societies, Bombay Presidency, Poona.

Sir,

I am a nominated member of the Board of Directors of The Thana East and Kolaba Dist. Co-op. Land Mortgage Bank Ltd.

I hereby tender my resignation of this post of a Director.

I may venture to state briefly the circumstances which led to this resignation.

The Registrar was to visit the Bank for inspection on the 31st March 1942. The intimation was sent to the Manager. This notice was too brief. Really I had no mind to go to Thana on the inspection day as the Registrar had not intimated his desire to meet the Directors. But being pressed by the Manager on the pretext of Wahivat, I instructed him to call the meeting of the Board of Directors so as to enable the Registrar

to meet the Directors if he so desired. I mentioned to the Manager that I and other Directors would see the Registrar at 1 p.m. by which time, I thought, he would be free from the work of inspection. Accordingly I left Badlapur on the 31st March by 10-19 a.m. train and had to waste my hour and half at Kalyan whence punctually I came to the Bank Office at the stipulated hour. Here, however, I noticed to my dismay that the Registrar had left the Office for his lunch. I saw the Asstt. Registrar, Mr. Desai. I gathered an impression that the Registrar was very much exasperated at the non-attendance of any of the Directors. Later on I yielded to the suggestion of Mr. Desai that I should see the Registrar who was then in the Collector's Bungalow. The Manager Mr. Kalkar thereupon wrote a note to the personal clerk of the Registrar inquiring if the Registrar would mind seeing the Chairman who was in the Office of the Bank. A copy of the reply received to this note is enclosed herewith. It is evident from the letter as well as from the attitude of the Registrar that he considers the Chairman as nothing better than a clerk of the Bank if not a peon. I may point out that the Directors have been doing unremunerated service to the poor public and are as such entitled to some consideration at the hands of the paid officials, however highly situated they may be. I was, indeed, amazed at being told that I was expected to be present at 11 a.m. without an intimation to that effect. The tone of the aforesaid note is distinctly offensive. In short, we are at poles asunder regarding ideas of our respective positions. There were certainly some important points to be discussed in connection with the Bank affairs and yet the interests of the Bank are allowed to suffer and we are, it seems, more concerned with the maintenance of our own prestige.

Under these circumstances I have decided to resign in the interest of the Bank.

I request you to accept the resignation.

I have the honour to be
Sir,

Your most obedient servant
N. G. Chapekar

Director, Thana East and
Kolaba Dist. Co-op. Land
Mortgage Bank Ltd.

Badlapur,
30th April 1942.

Personal

D.O. No.7949/2.

Office of the Registrar, Co-op. Socys.,
Poona, May 22nd, 1942.

Dear Raosahib,

Please refer to your letter, dated 30th April 1942, which you have sent through the Assistant Registrar, Land Mortgage Banks.

2. I must say that I was disappointed when I visited the Bank on the 31st March and found that although you had called a meeting of the Board of Directors at the time of my inspection, you yourself were not present. As in the past you had not referred very courteously to the Collector in the printed report, I thought that your absence at the time of my visit meant a deliberate lack of courtesy. From your letter it appears that you were under the impression that the purpose of my inspection was more or less to see the records and examine the office and not discussion with the Directors. As a matter of fact, Trivedi told me yesterday that you had informed him that in official inspections of which you had experience as Sub-Judge, you found it unnecessary—even a nuisance—to be disturbed in inspection work by others. This is not the position and has never been the practice in this Department. Technically, the visits of the Registrar and of other departmental officers to co-operative institutions are called 'inspections' but generally there is no record inspection, and the main purpose of these visits is to get in touch with those who are in charge of

the institutions and to discuss the points which require discussion. No separate intimation for this purpose is ever given to the Directors and as the inspection always means a discussion of the affairs of the institution with the Directors or members of the Managing Committee, during the last five years of which I have experience, there has never been any case when the Directors may have kept themselves absent believing that they were not expected to be present. Possibly, you had no previous experience and, as Trivedi said to me, you were not correctly informed by the Manager or any departmental employee and hence this misunderstanding arose.

3. I had a number of points to discuss with you and the other Directors, and it was a disappointment to me that I could not do so due to this misunderstanding and your absence and of other Directors except one, but should be very sorry if, due to what your letter shows to be clearly a misunderstanding, you find it necessary to sever your relations with the Bank. You may be sure that it has been always my principle to show greatest consideration to all non-officials connected with the movement, and having had the opportunity of meeting you once and valuing your association with the movement, it will be positively a matter of personal regret to me if due to what is a mere misunderstanding, you have to leave the Bank. The Bank has recently passed a resolution about changing its headquarters, and I do not know whether you will be able to continue close touch with the Land Mortgage Bank, but even if that is not possible, I should be glad to have the valuable assistance of an experienced and disinterested gentleman like you in other spheres of the movement, and it will give me real pleasure if, in view of what I have written, you withdraw your resignation and continue your connection with the Bank.

Yours sincerely,
S. M. Ikram.

Personal

Poona, 30-5-1942

Dear Mr. Ikram,

In reply to your D.O. No.7949/2, dated May 22nd 1942, I have to say that I was much concerned over the unfortunate happenings of the 31st of March last. Your letter however, I am glad to admit, has the distinctive merit of soothing the feelings. I am grateful to you for the same.

As the head-quarters of the Bank are going to be shifted to Panwel—a distant place from Badlapur—it would be inconvenient to me to perform the duties of a Chairman with any semblance of efficiency. You will be pleased, therefore, to accept my resignation.

One word about the alleged discourtesy to the Collector in my printed report. Depend upon it I have a very high regard for the present Collector Mr. Faruqui. Though I have no personal touch with him I hear reports on all sides that besides being an efficient officer, he is courtesy incarnate. My criticism was undoubtedly harsh. It was deliberately so. But it was a criticism not directed against the Collector personally but against the system of administration. Since my retirement I have been living in a village, and my experience so far gained has made me a bitter critic of the administration. The official subordinate staff is progressively deteriorating both morally and intellectually; the result is inefficiency and lack of sympathy. The information I wanted from the Collector's Office is contained in official records. The clerk who drafted the reply did not know it. The information could have been furnished within five minutes. In fact I myself had the relevant figures as far as Kalyan Taluka is concerned. I merely required authenticated figures to enable me to report to you that there was not much scope for the Bank business in Thana East. Please excuse me for this diversion. But I feel strongly on the point. There is no hope for the Rayot until every member of the official staff considers himself as the servant of the public.

I assure you I shall continue, despite my resignation, to take interest as before in all activities related to rural uplift.

Yours sincerely,
N. G. Chapekar.

ह्यानंतर इकरामसाहेब मुद्दाम ठाप्यास आले. मी राजीनामा परत घेत नाही; इकरामसाहेबांनीही तो मंजूर करू नये; आमची तीन वर्षांची मुदत संपत येत होती ती पुरी होईपर्यंत काम करण्याचें मी कबूल केलें. पुढे निवडणुकी व्हावयाच्या होत्या. मी निवडणुकीला उभा राहणार नव्हतो. तसेंच पुनः सरकार-तर्फे नेमणूक करून घेण्याचीहि माझी इच्छा नाही असें राजिस्ट्रारसाहेबांस सांगून टाकिलें. इकरामसाहेबांनी बराच थोरपणा दाखविला. मला एक अनुभव मिळाला. स्वतंत्र बाण्याच्या माणसाला प्रचलित राज्यकारभाराच्या पद्धतीत स्थान नाही.

पेनशन घेऊन अठरा वर्षे पुरी झाली. ह्या काळांत 'गच्चीवरील गप्पा', 'वदला-पूर', 'समाजनियंत्रण', 'हिमालयांत', 'रजःकण', 'चापेकर' हीं सात पुस्तके अगदी नवीन अशीं लिहिलीं. ह्याशिवाय अथर्ववेदांतील कांही सूक्तांचें भाषान्तर केलें. पंचजन, पितृसंस्कृति, ह्यांसारखे महत्त्वाचे संशोधनपर निबंध लिहिले. हे सर्व लेख 'वैदिक निबंध' पुस्तकांत समाविष्ट केले आहेत. 'पेश-वाईच्या सावलींत' ह्या पुस्तकाची प्रस्तावना ह्याच काळांतील. दुसऱ्याहि बऱ्याच पुस्तकांना प्रस्तावना मी लिहिल्या आहेत. हिंदुधर्म आणि सुधारणा, ब्राह्मण आणि त्यांची विद्या, औंध संस्थानचा इतिहास, गौरवग्रंथ, अमंगवाणी, उमाडलेल्या भावना, मोहित्यांची मंजुळा, खरा उद्धार वगैरे मी प्रस्तावना लिहिलेल्या प्रमुख ग्रंथांचा उल्लेख करितां येईल. ह्यांपैकी शेवटल्या तीन कादंबऱ्या आहेत. ह्याशिवाय हिंदुधर्म व ग्रामोद्धार ह्या विषयांवर अनेक लेख लिहिले; तसेंच भा. इ. सं. मंडळांत जमाखर्चाच्या वऱ्यांवरून तयार केलेले निबंध वाचले.

खंड २ रा

अनुक्रमणिका

	प्रकरण	पृष्ठे
१	प्रकृति	११९-१२६
२	बुद्धि	१२७-१३४
३	स्वभाव	१३५-१५१
४	व्यसनें, खोडी, सवयी	१५२-१५५
५	स्वप्ने	१५६-१६६

शुद्धिपत्र

खंड २ रा

पृ.	ओळ	अशुद्ध	शुद्ध
१२०	१९	करण	करणें
१४४	३०	वाट	वीट
१५०	२०	त्याचें	त्यांचें
”	३२	हणस	हणेंस
१५३	११	वॉर्निंग	वॉर्निंग
१५८	१	ऊषे	उषे

१. प्रकृति

मृतकल्पा हि रोगिणः

माझ्या वयाच्या दहाव्या वर्षापर्यंत माझी प्रकृति थोडीबहुत अशक्त असली तरी माझ्याविषयी चिंता वाहावी अशी ती नव्हती. परंतु पुढे तीस-बत्तिसाव्या वर्षापर्यंत मी अशक्तांत मोडू लागलों. लघवीतून खर जाणें व वारंवार ताप येणें ह्या उपाधि मला कायमच्या जडल्या होत्या. अंगावर खरूजकांटा असावयाचाच. लहानपणीं रात्रीं मूत्रोत्सर्गाने अंथरूण वारंवार खराब होत असल्या-कारणाने माझ्या मावशीकडून कितीतरी थोबाडींत मीं खाल्ल्या आहेत; कारण मावशीजवळ तिच्या अंथरूणावर मी निजत असें. अशक्तपणामुळे हा प्रकार घडतो हें तिच्या ध्यानांत आलें नसावें. ती मला रात्रीं लघवीला वारंवार उठवी. तरी सुद्धा वरील प्रकार घडे. लहानपणीं मी किती अशक्त होतों ह्याची कल्पना येण्यासाठी हें येथे नमूद केलें आहे. माझी मावशी, तिचीं सर्व भावंडे व आई-बाप विशेष गौरवर्ण नसूनहि, चांगलीच उजळ होती. स्नान घालतांना तुझ्या-सारखें माझें अंग कर असा नेहमी मी तिच्यामागे लकडा लावीं. माझी खस्त मावशीने खाल्ली. ती मेल्यावर तिच्याकरता म्हणून मीं एक वर्षभर चहा सोडला होता. येथे एक गोष्ट सांगण्यासारखी आहे. मुंबईस फडक्यांची वाडी आहे तिचे मालक गोविंदराव फडके ह्यांचे बंधु विष्णुपंत फडके ह्यांच्या पत्नीने माझी नाडी पाहून मला काढा दिलेला आहे. फडके हे नागांवचे राहणारे. विष्णुपंत तेव्हा ह्यात होते. माझ्या आजीच्या नात्याची मंडळी नागांवास असल्याने मी मावशी-बरोबर नागांवास वारंवार जाईं.

रेवदंड्याहून मुंबईस आलों तरी माझ्या प्रकृतींत कांही सुधारणा झाली नाही. आमच्यासमोर बाळाभाऊ काण्यांचा दवाखाना होता तेथे जाण्याचा मला वारंवार प्रसंग येई. कोयनेलच्या गोळ्या खाऊन युनिव्हर्सिटीच्या परीक्षांस बसावें. पुढे बालामृतावर धनाढ्य झालेले के. टी. डोंगरे हे त्या वेळीं बाळाभाऊंचे कांपा-उंडर होते. बाळाभाऊ अतिशय गोड व सज्जन पुरुष. त्यांच्या पूर्वीची डॉक्टरांची पिढी कांहीशी हिरवट अथवा धसमुसळी किंवा तुसडेपणाने वागणारी असे. एकदा शिवराम वामन साधल्यांबरोबर मी डॉ. अण्णा मोरेश्वर कुंट्यांकडे गेलों होतों. शिवरामभाऊंचा मुलगा आजारी होता. सटीं सामासीं झालेला मुलगा. शिवराम-भाऊ मोठ्या काकुळतीने मुलाचें दुखणें सांगूं लागले. डॉक्टरांच्या अन्तःकरणांत पुत्रवात्सल्य नसणें स्वाभाविक आहे पण आगतुक स्निग्धता आणण्याचाहि त्यांनी.

प्रयत्न केला नाही. 'तुम्ही उभयतां तरुण आहां; दुसरा मुलगा होईल' हें कठोर सत्य ते उद्गारले. शिवरामभाऊंना पुढे मुलगे झाले खरे पण एकहि टिकला नाही.

येथे साधल्यांसंबंधी थोडी माहिती देणें अयुक्त होणार नाही. शिवरामभाऊ साधले हे धुसवाडींत नारायणराव दळव्यांच्या चाळींत राहत. हे मॅट्रिकपर्यंत शिकलेले होते. परंतु मुंबईच्या हेमंतव्याख्यानमालेंब तेलंग, रानडे, दाजीसाहेब खरे, कोणीहि वक्ते असोत व विषय कोणताहि असो शिवरामभाऊ उपवक्ते म्हणून बोलले नाहीत असें व्हावयाचें नाही ! मुख्य वक्त्याची टर उडविणें हें त्यांचें काम. बहुधा ते सामाजिक सुधारणेच्या विरुद्ध बोलत आणि श्रोत्यांकडून टाळ्या मिळवीत. राजारामशास्त्री भागवतांची फेरी सकाळीं शिवरामभाऊंकडे सदा व्हावयाची. आम्हांला लहानपणीं साधल्यांचीं भाषणें आवडत. त्यांच्या हयातींत त्यांची पत्नी व सर्व मुलें निवर्तलीं. पन्नाशी उलटून गेली होती. शिवरामभाऊंनी दुसरें लग्न करण्याचें मनांत आणिलें. नोकरीवर असतांना मी मुंबईस गेलों की शिवरामभाऊंना कस्टम ऑफिसांत त्यांच्या 'पिंजऱ्यांत' भेटावयास जात असें. ते माझ्यापेक्षा वयाने पुष्कळच मोठे. मी पुनर्विवाहाच्या विचारापासून परावृत्त करण्याचा प्रयत्न करीं पण ते अनेक कारणें सांगून आपल्या म्हणण्याचें समर्थन करीत. अतःपर ह्यांच्याविरुद्ध न बोलणें बरें असें मला वाटूं लागलें. त्यांनी केलेला निश्चय सोडण्याचें चिह्न दिसेना. विरुद्ध बोलण्याने त्यांच्या मनाला मात्र दुखविल्यासारखें होई. त्यांनी लग्न केलें. अल्पवयस्क मुलगी. विधवाविवाह करण त्यांस शक्यच नव्हतें. अशा विवाहाची त्यांनी अनेक वेळां टर उडविली होती. अखेरीस लग्नानंतर शिवरामभाऊ अल्पकाळांत इहलोक सोडून गेले. मी टाण्यास वकिली करीत असतांना मुंबईस प्लेग झाला तेव्हा शिवरामभाऊंनी आपले मुलगे माझ्याकडे ठेविले होते. शिवरामभाऊ व राजारामशास्त्री भागवत मुंबईस 'वार्ताहर' नांवाचें साप्ताहिक कांही काळ चालवीत असत.

बाळाभाऊ काणे अल्पायुषी झाले. त्यांच्यानंतर मी डॉ. नानासाहेब (मोरेश्वर गोपाळ) देशमुखांकडे औषधाकरता जाईं. त्यांच्या सांगण्यावरून पोर्टवाइन व कॉडलिव्हर आईल ह्या औषधांच्या बाटल्या मीं किती तरी खपविल्या असतील. इ. स. १९०० पर्यंत असलीं कांही तरी औषधें चालूच होतीं.

सन १९०१ पासून म्हणजे जवळ जवळ नोकरीच्या सुरुवातीपासून माझी प्रकृति सुधारूं लागली. गेल्या दहा वर्षांत जवळ जवळ निकोप प्रकृतीचा मी बनलों आहे. गेल्या गंगोत्री-जमोत्रीच्या प्रवासांत एक दिवस मी सोळा मैल विशेष थकवा न वाटतां चालूं शकलों ह्याचें इतरांना आश्चर्य वाटलेंच पण मलाहि वाटलें.

आतापर्यंत सर्व आयुष्यांत मला कोणताहि रोग जडला नाही अथवा मोठें दुखणेंहि आलें नाही. इन्फ्लुएंझाच्या मयंकर काळांतहि मी अवाधित राहिलों.

माझी कृति अशी आहे की, कोणत्याहि हवेचा माझ्यावर परिणाम होत नाही. नोकरीवर असतां अनेक ठिकाणीं मला राहावे लागले; पण ठिकठिकाणच्या हवा-पाण्यांतील भेद मला कधीहि समजून आला नाही. कोकण आणि घाट सर्व सारखेंच. हिमालयाची यात्रा करून आल्यावर मला कावीळ झाली होती; तथापि त्यांतून लवकरच बरा झालों. कावीळ हा रोग नाही असें डॉक्टर म्हणतात. बरे झालें; नाही तर माझ्या म्हणण्याला बाध आला असता !

नोकरीवर असतांना बहुधा पावसाळ्यांत लघवींतून फॉस्फेट जाण्याची खोड लागली होती. पाचक औषधें, साधें अन्न व विश्रांति या उपायांनी फॉस्फेट जाण्याचें बंद होई. फॉस्फेट जाण्याने थकवा येई व कपाळ फार दुखे. कोणत्याहि डॉक्टराला हें आकलन करितां आलें नाही. एकच विकार पण निरनिराळ्या प्रकृतींवर निरनिराळे व कमजास्त परिणाम होतात ही गोष्ट पुष्कळ डॉक्टर विचारांत घेत नाहीत असा माझा अनुभव आहे. पुस्तकांत जें कार्य दिलेलें नाही तें घडणारच नाही असें ते घेऊन चालतात. ह्यामुळे शास्त्राची प्रगति खुंटते.

गेलीं वीसपंचवीस वर्षे झोप न येण्याची माझी तकरार आहे. अन्न पचत नाही, त्यामुळे पोटांत वात धरतो, आणि त्याचा परिणाम झोपेवर होतो. ही साधी गोष्ट एकाहि वैद्याने किंवा डॉक्टराने मला सांगितली नाही. अपचनाचा एकच विकार माझ्यावर घडतो, तो वात धरणें हा होय. मला कधी वाति झाली नाही; आमांश नाही; कर्पट ठेकरा येत नाहीत. मात्र खाल्लें कीं पोटांत गुरगुरण्यास सुरुवात होते. वात धरण्याचा अनुभव पुष्कळांस आलेला असतो परंतु त्याचा परिणाम त्यांच्या झोपेवर होत नाही. मला मात्र जागरणें करावीं लागतात. आता मला कारण समजल्याने मी एनिम्याचा व पाचक औषधांचा उपयोग करितों. त्या कारणाने हें दुखणें माझ्या आटांक्यांत आलें आहे. सांगण्याची गोष्ट एवढीच की, डॉक्टरवैद्यांचा मला उपयोग झाला नाही. अजूनहि उन्हाळ्यांत म्हणजे सरासरी फेब्रुवारीपासून जूनपर्यंत रात्रीं कांही खाल्लें तरी पोटांत वात धरत नाही व झोप येते. थंडीच्या दिवसांत ही बाधा फार होते. तेव्हा रात्रीचें जेवण बंद करावें लागतें.

उन्हाळ्यांत मला एनिमा फारसा घ्यावा लागत नाही. ऋतूमुळे इतका फरक कां पडतो ह्याचें कारण सांगणारा मला कोणी भेटला नाही.

१. बस्तिदानात् परं नास्ति चिकित्साऽङ्गसुखावहा ॥३

शाखाकोष्ठगता रोगाः सर्वार्धाङ्गगताश्चये ।

तेषां समुद्भवे हेतुर्वातादन्यो न विद्यते ॥४

—काश्यपसंहिता वरित विशेषणीयो नामाष्टमोऽध्यायः ।

खालापूरचे त्र्यंबक नारायण साठे हे प्रकृतीने माझ्याहून किती तरी सुदृढ. तथापि ते कुरकुरतात—“मी आतां ७३ वर्षांचा वृद्ध झाल्याने शरीरशक्ती क्षीण झाल्या आहेत. १ फरलांग चालणेस १०।१५ मिनिटे लागतात व मध्ये दोन वेळां बसतो. परंतु नित्य एवढ्या प्रमाणाने जातां येतां १ मैल व्यायाम घेतो. रात्रीचें भोजन बहुतेक बंदच आहे...”

मी आज (१९४३ जून) ७४ व्या वर्षांच्या शेवटच्या महिन्यांत आहे. १५ मिनिटांत १ मैल चालूं शकतो व वृद्धत्वाची जाणीव अद्याप उदय पावली नाही.

२२ आगष्ट सन १९४२ च्या रोजनिशीत : “१९।८।४२ पासून खाण्याचा त्रास होऊन झोपेला व्यत्यय येऊं लागला. मार्चपासून चांगलें होतें.”

१९४३ आगष्ट रोजनिशीत मला अशीच नोंद करावी लागली : “गेल्या २।३ दिवसांपासून पाचक औषधें घेतल्याशिवाय अन्न पचत नाहीसें झालें.”

६ आगष्ट १९३९ रोजी मला कावीळ उद्भवली व ताप येऊं लागला. फॉस्फेट्चा उपद्रव मला आगष्ट-सप्टेंबरमध्येच होत असे.

विक्रीची विलायती अथवा देशी तयार औषधें घेण्याची माझी वहिवाट नाही. परंतु एकदा भिडे (वि. शि.) कलेक्टर धुळ्यास असतांना मी त्यांच्याकडे उतरलों होतो. रात्री ते मला जेवण्याचा आग्रह करीत. त्यांच्याजवळ त्रिसुरेटेड मॅग्नेशिया पिल्स असत त्या ते मला देत. मिष्टान्नाचें भोजन झाल्यानंतर ह्या दोन गोळ्या घेऊन मला झोप येत असे. ह्या अनुभवाने हें औषध मी वापरूं लागलों. मला बराच फायदा झाला. ह्यानंतर रा. हिरेमठ कुलाब्यास डि. डे. कलेक्टर असतांना त्यांचा मुक्काम माथेरान येथे होता. तेथे मी दोन दिवस गेलों होतो. लिंगायत लोक खाणारे ज्वर. मी अजीर्णाची कुरकूर करूं लागलों कीं त्यांनी मला कार्टरच्या लिव्हर पिल्स द्याव्या. त्यांनीहि मला शौचास साफ होऊन झोप चांगली येऊं लागली. म्हणून मी आता आतापर्यंत त्या वापरीत असें. युद्धामुळे औषधें दुर्मिळ व महाग झालीं म्हणून त्या अलीकडे घेण्याचें बंद केलें.

संध्या ताकाचा उपयोग मला चांगला होतो असें वाटतें. सकाळ संध्या-काळ मिळून जेवतांना एक शेर ताजें ताक मी पितों व रात्री निजण्यापूर्वी थोडें हिंगाष्टक घेतों. आज आगष्टची शेवटली तारीख आहे. दोनहि वेळां जेवतो; झोप चांगली लागते.

अन्न एकाच जातीचें असलें तरी त्यांत पचनक्रियेच्या दृष्टीने पुष्कळच फरक असतो. बदलापूरच्या तांदुळापेक्षा औंधचा तांदूळ पचण्यास कठीण; तसेंच इकडे जो गहूं आम्ही वापरतो त्यापेक्षा औंधास होणारा गहूं अपचनीय वाटतो. ता. ११ व १२ सप्टेंबर १९४३ ह्या दोन दिवशीं मी औंधास होतो. दोनहि रात्री मला जागून काढाव्या लागल्या. ह्याचें कारण तेथील अन्न होय. मी तेथे गेल्यावर डॉक्टरकडून पाचक डोस येतात ते घेतले. तसेंच शिरस्त्याप्रमाणे लिंबू-

आल्याचा रस ब्राह्मण काढून देतो तो घेतला; शिवाय पुण्याच्या रसशाळेच्या 'पाचक' गोळ्या घेतल्या तरी कांही उपयोग झाला नाही. औषधे घेतलीं त्यापेक्षा अधिक प्रमाणांत घ्याव्यास पाहिजे होती. ह्यावरून असे दिसते की, एका जातीचा तांदूळ आपणांस पचला म्हणजे दुसऱ्या जातीचा तांदूळ पचेल असे मानणे चुकीचे होईल. निरनिराळ्या जातींच्या धान्यांचे घटक व त्यांचे गुणधर्म आपणांस माहित पाहिजेत; त्याचप्रमाणे आपणांस जे अन्न पचते त्याचे गुणधर्म व त्यांतील विविध द्रव्यांचे प्रमाण आपण समजून घेतले पाहिजे. आपल्या मागासलेल्या समाजांत हे कसे साधणार ! डॉक्टर-वैद्यांच्यापुढे ह्या बाबतीत विस्तृत कार्यक्षेत्र आहे; परंतु विद्येपेक्षा त्यांना पैशाची हांव अधिक.

लहानपणापासून थंडीने माझे दरसाल ओठ फुटत. रात्री कोकंबेलाचा गोळा नेहमी जवळ ठेवावा लागे. प्रवासांतहि कोकंबेल बरोबर घ्यावे लागे. परंतु गेल्या सातआठ वर्षांत माझे ओठ फुटत नाहीत असा अनुभव आहे. हा एकाएकी बदल कां झाला ते समजत नाही. माझे पाय कधीच फुटत नसत. हिमालयाच्या थंडींतहि ओठ फुटण्याचा त्रास झाला नाही.

सारांश, लहानपणीं जडलेल्या अनिष्ट खोडींमुळे माझे अर्धे आयुष्य रोगस्थितींत गेलें असलें तरी वाढत्या वयाबरोबर माझी निरामय स्थिति अधिकाधिक होत गेली ह्याचें मला आश्चर्य वाटते. सध्या फॉस्फेट जात नाहीत; कपाळ दुखत नाही; ताप येत नाही; आणि कोणतेहि इंद्रिय अधू झालेलें नाही. माझ्या नियमितपणाला कित्येक लोक श्रेय देतात, पण ते तितकेंसे खरे नाही; निदान मला पटत नाही. अत्यंत निर्व्यसनी, नियमित व सुदृढ प्रकृतीचे माझे कित्येक स्नेही-माझ्याच वयाचे— केव्हाच इहलोक सांडून गेले आहेत. अशांपैकी कित्येकांना तर मानसिक, कौटुंबिक व आर्थिक स्वास्थ्य माझ्यापेक्षाहि अधिक लाभलें होतें.

मनुष्याची बुद्धि अंशतः स्वतंत्र अथवा असाधारण तशी त्याची प्रकृतिहि असाधारण असते. म्हणून रोग्याच्या प्रकृतीचा अभ्यास वैद्याने केला पाहिजे. तसेंच, शक्य तोंवर माणसाने आपला कायमचा वैद्य नेमून ठेवावा. भाड्याचीं घरे वारंवार बदलावीं पण वैद्य बदलूं नये. तीन निरनिराळ्या कारणांनी मला झोपेला मुकावे लागते. संध्याकाळीं चहा पिण्याचा योग आला तर सर्व रात्र जागून काढावी लागते. असे प्रसंग माझ्यावर अनेकदा आले आहेत. ह्याच्यावर अजून कोणीं तोडगा सुचविला नाही. पोटांत वात धरून झोप येत नाही हें वर सांगितलेंच. तिसरे कारण म्हणजे स्वभाव. मी सोलापुरास होतो तेव्हा गाणगापुरास जाण्यासाठी गांवांतील कित्येक बायका पुरुष ओळखीने माझ्या बिन्हाडीं निजावयास आलीं. गाडी रात्रीची; तांगे रात्रीं मिळत नसत म्हणून त्यांची ही योजना होती. कारण माझे राहण्याचें ठिकाण स्टेशनजवळ होतें. गंमत अशी की, जाणारीं माणसें स्वस्थ घोरत होती. मला निष्कारण जागरण. मी त्यांस

जागें केलें ! मला रात्री आगगाडींत झोंप येत नाही. एकदा पहिल्या वर्गांत प्रवास असतां हि निद्रासुख लाभलें नाही. वाटेल त्या ठिकाणीं मला झोंप येत नाही. हिमालयाच्या प्रवासांत एकदा पारावर निजण्याचा प्रसंग आला असतां मला झोंप आली तेव्हा पुत्रजन्माचा आनंद झाला ! संध्याकाळीं व्याख्यान झालें तर झोंपेला तें प्रतिबंधक होतें. मनांत व्याख्यानाचा विषय घोळत राहतो. एवढ्याकरता अलीकडे व्याख्यान मी टाळीत असतो. ह्यालाहि अर्थात् कांही औषध नाही.

माझ्या झोंपेच्या तक्रारीचा बराच बोभाटा झाला. मेंदूचा विकार आहे अशी पुष्कळांची समजूत. डॉक्टर चकले मग सामान्य जनांची गोष्ट काय ? अनेकांनी औषधें सुचविलीं. राजापूरच्या पाटणकरांनी तिकडून वनस्पति पाठविली. तिचें नांव कावळी. “ही सड्यावर, कातळावर, डबक्यांत, चिखल जमतो अशा स्थळीं लहान गवताच्या आश्रयाने दहा पांच मुळ्या एकत्र जमून येते. पाऊस संपल्यावर हिची समाप्ति होते. त्यापूर्वी काढावयाची. काढल्यावर चुलीवर शिक्क्यांत ठेवावयाची म्हणजे आंतून पाणी वाफरूपाने निघून जाऊन ती अवशिष्ट राहते. मग ती कुजत नाही.” पाटणकरांच्या समजुतीने “निद्रानाश हा विकार मेंदूवर अधिक ताण पडल्यामुळे झालेला आहे.” त्यांनी जलोपचार, नस्य, प्रातराश वगैरे अनेक उपाय सुचवून शार्ङ्गधरांतील एक लेपहि मस्तकावर घालावयास लिहिलें. “धात्रीकसेरुहीबेरपन्नपन्नकचंदनैः । दूर्वोशीरनलानां च मूलैः कुर्यात्प्रलेपनं ॥ (६३). शिरोर्ति पित्तजां हन्याद्रक्तपित्तरुजं तथा।” (खंड ३, अध्याय ११). प्रातराश म्हणजे प्रातःकाळीं सुरसुरीत भात आणि तूप आंत लिंबू घालून जेवणें. ह्याशिवाय ताज्या दूर्वा आणि धुतलेले तांदूळ वाटून मस्तकावर लेप घालावा असेंहि त्यांनीं लिहिलें.

मी अलिवागेस १९०१ सालीं होतो तेव्हा तेथे एक पाटणकर नांवाचे वृद्ध वैद्य होते. त्यांनी ह्या प्रातराशाने क्षयाचे रोगी बरे झाल्याचें मला सांगितलें होतें. मात्र प्रातराशांत पोटभर जेवावयाचें नसून एक दोन घासच घ्यावयाचे असतात. पाटणकर वैद्य नेहमी काढे देत. रसायनें मागूनचीं आहेत असें ते म्हणत. माझ्या बायकोचें बाळंतपण ह्या वैद्यांनी नवीन धर्तीवर केल्याचें पाहून मला आश्चर्य वाटलें. त्यांनी शेंगडीचा मारा केला नाही. कार्तिक महिना होता. पित्तकारक ऋतु असल्याने शेंकाचें कारण नाही असें ते म्हणत. सोयरांत एक दिवस बाळंतिणीला ताप आला असतां त्यांनी तिच्या कपाळावर कोवळ्या केळीच्या पानावर थंड पाण्याची घडी ठेविली. बाळंतिणीची खोली विस्तीर्ण होती तरी सुद्धा दार उघडें ठेवण्यास त्यांची परवानगी असे. हें सर्व ते जुन्या विद्येच्या आधारे करीत. नवीन शास्त्राचा त्यांस गंधाहि नव्हता. घरीं रोग्यास पाहावयास

आले तर चार आणे फी घेत. जास्त दिले तर कां म्हणून विचारीत. नाडी बघून काढा सांगत. पाटणकरांसारखा दुसरा वैद्य माझ्या पाहण्यांत नाही.

मी आपल्या शरिराचे चोजले केले नाहीत; प्रकृतिपालनासाठी आटा-आट केली नाही. एकदा मी व सांगलीचे माझे स्नेही चिंतामण पांडुरंग बापट कोल्हापुरास संध्याकाळच्या सुमारास एका सद्गृहस्थांकडे मुक्कामाला गेलो. त्यांनी जातांच आमची विचारपूस केली; घरांत जेवणाची वडी दिली, आणि नंतर आम्हांला सांगून फिरावयास बाहेर पडले. त्यांचे फिरणे नियमित असे. त्यांत ते खंड पडू देत नसत. तथापि मूळची निकोप प्रकृति व साक्षेपी वागणूक अखेरीस त्यांच्या फारशी कार्मी आली नाही. पेनशन घेतल्यावर त्यांनी फार दिवस काढले नाहीत. पाहुणे घरी आले असता त्यांस सोडून मी फिरावयास कधी गेलो नसतो.

माझ्या प्रकृतींत असा एक विशेष आहे की, मला पडसें माहीत नाही. जेव्हा क्वचित् येतें तेव्हा मला आनंद होतो. माझ्या नाकाला शेंबूड टाऊक नाही.

माझ्या प्रकृतीसंबंधाने थोडक्यांत असें मला म्हणतां येईल की, ती चांगलीहि नाही व वाईटहि नाही. माझी प्रकृति माझ्या मनासारखीच आहे. माझ्या मनाला सुखदुःखाचा अनुभव नाही. त्याप्रमाणे जोमदार प्रकृतीच्या आस्वादाला जरी मी मुकलो असलो तरी नको हें जीवित, ह्यापेक्षा मरण येईल तर बरें, असेंहि मला कधी वाटलें नाही. काम करीत असावे व बाकीच्या गोष्टी विसराव्या ह्यांतच माझे आयुष्य गेलें.

माझी प्रकृति अशक्त म्हणून सर्वांनाच अखेरपर्यंत चिंता वाटे. माझे स्नेही रा. व श्रीधर नारायण साठय्ये एका पत्राने मला बजावतात, “आपण पेनशन घेतल्याने वेळ अंगावर यावयाचा नाही. तरी पण प्रकृत संभाळूनच इतर व्यवसाय करावे अशी विनंती आहे. वयोमानाने नकळत अशक्तता वाढत जाते. करतां स्नायूंस आपण होऊन जास्त जिकीर देऊं नये असें मला वाटतें. वेताचाच बोजा त्यांजवर घालावा” (२३।७।२६).

माझे शरीर कृश. मंगळाची दृष्टि लक्षावर असली तर कृशता असणार असें म्हणतात. माझे वडील व आई दोघेहि उंच बांध्याचीं होतीं. माझी उंची पांच फूट साडेचार इंच आहे. कृशतेच्या मानाने वजन कमी असणार हें उघड आहे. ११३ पौडांवर माझे वजन कधीच गेलें नाही. आज (ता. १२।४।४३) ९७ पौंड वजन भरलें. माझे वडील व आई दोघे काळीं नव्हतीं परंतु गोरीं

१. हे ता. १३ आगष्ट सन १९४३ रोजीं मयत झाले. बर्कसाहेब सांगलीचे अॅड-मिनिस्ट्रर असतांना त्यांनी बापटांची योग्यता ओळखली व त्यामुळेच ते कांही काळ सांगलीचे कारभारी म्हणून काम करीत होते.

होतीं असें म्हणतां येणार नाही. आम्हां मावंडांत मी व माझा धाकटा भाऊ चासुदेव अशा आम्हां दोघांचा वर्ण गौर मानला जातो. माझा मयत भाऊ काशिनाथ हा कांहीसा काळ्यांतच जमा होता. त्याच्याहून चि. गोपाळ उजळ आहे. ह्याचा व आमच्या वडिलांचा वर्ण अगदी एकच म्हणतां येईल. सारांश, आम्ही भावंडे व आईबाप ह्यांपैकी प्रत्येकाच्या त्वचेचा रंग— गोपाळ सोडून— वेगळा आहे.

अपघातांतहि मी फारसा सांपडलों नाहीं. एकदा— सन १८९१ च्या सुमारास असावे— पेणच्या धक्क्यावरून बोटींत बसण्याकरता धरमतरावर येत होतो. पेण धरमतर ह्यांमध्ये खाडी. पडावांत बसून यावे लागते. येतांना आमचा पडाव मुंबईहून येणाऱ्या बोटीसमोर आला. टक्कर चुकत नाही असें सर्वास वाटलें. सर्वांच्या तोंडांतून रामनामाचा घोष सुरू झाला. बोटीच्या नाळीखाली पडाव सांपडला. धक्का बसला. सुदैवाने पडाव उलटला नाही. दूर अंतरावर फेकला गेला. आम्ही वाचलों.

माझ्या लग्नकुंडलींत शनि अष्टमस्थानी आहे. दीर्घायुष्य हें त्याचें फळ. शनीचा हा अनुभव मला आला म्हणावयाचा. एका ज्योतिषाने मला १९४७ पर्यंत जीवदान दिलें आहे हें मला एका पत्राने समजलें. तें पत्र असें:—

Only this morning I did learn the comforting fact from Mr. Bapu' that he posed to a certain prophet who had come to Thana on a casual visit and who was credited with the gift of divining accurately every question visualised by individual questioners and of foretelling the future, the question about the probable length of your life and that the reply drawn was that you were to live till 1947.....”^२

माझी सध्या साडेसाती चालू आहे. अडीच वर्षे संपलीं; अजून पांच वर्षे आहेत. ह्या मुदतींत विशेषतः कर्केच्या शनींत आयुष्यमर्यादा-संपण्याचा संभव मलाहि वाटतो.

१. माझा वडील मुलगा.

२. रा. पांडुरंग काशिनाथ वैद्य ह्यांचें ठाण्याहून ता. १३ जुलै स. १९३९ ह्या दिवशीं लिहिलें पत्र.

२. बुद्धि

सकळ अवगुणांमध्ये अवगुण । आपले अवगुण वाटती गुण ॥

देह, मन व बुद्धि मिळून मनुष्य होतो. रोग देहाला जडतात; मनाच्या ठेवणीवर स्वभाव अवलंबून असतो. बुद्धीत कर्तृत्वाचा उगम असतो. म्हणून प्रकृति, स्वभाव व बुद्धिमत्ता ह्यांचा आढावा घेतल्याशिवाय कोणत्याहि माणसा-विषयी पूर्ण ज्ञान होणार नाही. बुद्धि हा शब्द कांहीसा संदिग्ध आहे. येथे मेधा या अर्थी तो वापरला आहे. बुद्धि ही जन्मजात आहे असें मला वाटते. संस्कारांच्या योगाने वाढ होईल; परंतु नवीन अंकुर उत्पन्न होणार नाही. बुद्धीचे प्रकार-हि वेगळे असतात. चपल, खोल, तेजस्वी अशीं निरनिराळ्या गुणांचीं दर्शक-विशेषणें बुद्धीला लावितां येतील. माझ्या बुद्धीचा प्रकार किंवा तिची उंची वा मर्यादा बरोबर सांगणें कठीण आहे. बाजारांतील कोथिंबिरीपासून जवाहिरापर्यंत सर्वांची किंमत मनुष्याला विनचूक करितां येते; पण स्वतःची किंमत करितांना तो निश्चित चूक करितो. मात्र ती चूक नेहमी एकांगी असते; म्हणजे त्याची किंमत फाजील होते, कधी कमी असत नाही.

मी अगदी सामान्य बुद्धीचा मनुष्य आहे. मराठी व इंग्रजी शाळांत एक होतकरू व बऱ्यापैकी मुलगा इतकाच माझा लौकिक असे. कॉलेजमध्ये असतांना मी नेहमी नुसता कसा तरी पास होत गेलों. मी इतकीं वर्षे जगलों ह्याबद्दल 'बहु-काळ माझा केलासे सांभाळ' असें म्हणून ईश्वराचा, व एल्.एल्.बी. होऊं शकलों ह्याबद्दल विद्यापीठाचा आभारी आहे असें आजपर्यंत मानीत आलों आहे. मी एकच वर्ष नापास झालों, आणि तो 'प्रीव्हियस'मध्ये. तथापि नापास होण्याचें खरें कारण म्हणजे परीक्षेच्या तयारीची अटकळ नसणें हें होय. ही एक ठोकर बस-तांच मी सावध झालों व फर्स्ट बी.ए.च्या परीक्षेंत पहिल्याच खेपेला पास झालों. त्या वेळीं फर्स्ट बी.ए. पास होणें म्हणजे हिमालयाचें शिखर गांठण्याइतकें कित्ये-कांस अशक्य वाटे. माझ्या माहितींतल्या कांही विद्यार्थ्यांनी ह्या परीक्षेच्या आड-काठीमुळे पुढील शिक्षणाचा हव्यास न बाळगतां नोकरीचा मार्ग धरला. 'स्टॅटिक्स' ह्या विषयामुळे ही परीक्षा कठीण वाटे. मला गणित विषयांत कांही समजत नसे. त्यामुळे वर्षभर गणितावर श्रम करावे आणि कसेतरी पंचवीस मार्क मिळवून पास व्हावें हा क्रम चालू होता. भाषाविषय माझा बरा असे; पण गणित अपरिहार्य असल्यामुळे धड गणित नाही, धड भाषा नाही, अशी आमची स्थिति झाली. आपणांस मानवेल तो विषय वेऊन त्यांत प्रावीण्य संपादन करणें ही प्राचीनांची

पद्धति एकंदरीत बरी म्हणावी लागते. सर्व विषयांचा आग्रह धरल्याने बुद्धि मात्र खर्ची होते व माणूस निकामी होतो. निसर्गतःच जी शक्ति माणसांत नाही ती आहे असे समजून विकासप्रयत्न करण्याने कोणतेच कार्य साधत नाही. पेट-विण्याचे कितीही प्रयत्न केले तरी पाणी आग भारीच घेणार आहे ! पुष्कळसे पदवीधर विद्यापीठांतून बाहेर पडल्यावर कर्तृत्वहीन होतात ह्याला विद्यापीठाचे विद्यादानाचे धोरण हे एक कारण आहे. तथापि एकाच विषयाच्या अध्ययनाने मनुष्य एकांगी बनते ह्यांत शंका नाही. ह्या दोहोंतून मार्ग काढणे जरूर आहे.

माझी स्मरणशक्ति कधीच चांगली नव्हती. लवकर पाठ करावे व लवकर विसरावे हे लहानपणापासूनच चालू आहे. मी विसरतो लवकर. ह्यामुळे वाद-विवादाच्या प्रसंगी मला मुग्धता स्वीकारणे भाग पडते. हजरजबाबीपणाहि माझ्यांत नाही. मला उत्तर सुचते पण स्वस्थपणे विचार केल्याविना नाही. कोर्टांत असतांना माझ्यापुढील दाव्यांत तकरारी ऐकल्यावर रात्री अंधरुणावर पडल्या पडल्या मी त्या दाव्याचा मनांत पुनः विचार करी आणि नंतर दुसऱ्या दिवशी कोर्टांत ठराव लिहिण्यास सुरुवात करी. दावा वर्षभर चालू असतांना सुद्धा ज्या गोष्टी माझ्या ध्यानांत येत नसत त्या मला एका रात्रीच्या विचारांत सुचत. सारांश, वादविवादाला अथवा संभाषणाला अवश्य असणारे गुण माझ्यांत नसल्यामुळे दुसऱ्यावर छाप बसविण्याचे मला कधीच साधले नाही. दुसऱ्याचे मत मला चुकीचे वाटते पण ते कसे चुकीचे आहे हे मला दुसऱ्याला ताबडतोब पटवून देता येत नाही. ह्याचाच अर्थ मनांत असलेली गोष्ट शब्दांनी विशद करता येत नाही.

मी आजपर्यंत पुष्कळ व्याख्याने दिली आहेत. तथापि वक्तृत्वकला ही मला पारखी आहे ह्यांत शंका नाही. विस्मरणाचे वैगुण्य मला येथेहि नडते. तसेच, पोकळ शब्दांची पुनरुक्ति, अतिशयोक्तीचा भाडिमार, दृष्टान्त-उपमांची रेलचेल वगैरे वक्तृत्वाला पोषक असणारे गुण माझ्यांत नाहीत.

ठाण्यास प्रथम मी मोठ्या सभेत बोलू लागलों. अशाच एका सभेत माझे भाषण झाल्यावर अध्यक्ष गणपतराव आपटे ह्यांनी मला शाबासकी दिली. ते म्हणाले, एक तास उभे राहून शेवटपर्यंत बोलणे सोपे काम नाही. माझे पाय कांपत होते. विचार कसे होते त्याची आठवण नाही. गणपतरावांची शाबासकी प्रोत्साहनवजा होती हे उघड आहे. ते स्वतः उत्तम वक्ते होते. प्लेगच्या ऐन भरांत डॉ. गोविंदराव खेर ह्यांनी जी प्रशंसनीय कामगिरी केली ती ध्यानांत घेऊन मुंबईस जगन्नाथाच्या एका चाळींतल्या लोकांनी त्यांस पानसुपारी केली. ह्या प्रसंगी गणपतराव आपटे निमंत्रणावरून हजर होते. मीहि गेलों होतो. गणपतरावांचे भाषण अत्यंत वक्तृत्वपूर्ण झाले. मुंबईस राजापुरी लोठ्यानिशी येणाऱ्या रत्नागिऱ्यांचे गुण त्यांनी किती रसाळपणे वर्णिले ! कित्येक वेळां दत्तोपंत पोत-दारांची भाषणे ऐकून मला गणपतराव आपट्यांचे स्मरण होतें.

आपटे ठाण्यास एक्झिक्यूटिव्ह इंजिनिअर होते. मनुष्य विद्वान व निःस्पृह. केरूनाना छत्र्यांच्या पंचांगाप्रमाणे वागणारे ठाण्यास त्या वेळीं गणेश कृष्ण आपटे एकटेच असत. त्यांचा दिवाळी-दसरा निराळा.

माझी कांही भाषणें चांगलीं झालीं आहेत. ज्या माणसाला वक्तृत्वकला साध्य नाही त्याचा सर्व भर विषयप्रतिपादनावर असतो. विषयाची भरपूर माहिती असावी लागतेच. ही तर पहिली गोष्ट. दुसरी मुख्य गोष्ट म्हणजे विषयाची मांडणी होय. मांडणीला तयारी करावी लागते. सातान्यास पाठक हॉलमध्ये शास्त्रात् रूढिर्बलीयसी ह्या विषयावर माझे व्याख्यान झालें तेव्हा त्या विषयाच्या मांडणीची देवधर मास्तरांनी बरीच प्रशंसा केली. राजापुसास असतांना माझे स्नेही नरहर महादेव जोशी ह्यांच्या गांवीं, म्हणजे आडिवन्यास, त्यांच्याबरोबर मी गेलों होतो. तेथील ब्रह्मचंदांनी देवळांत मला पानसुपारी केली. अर्थात् ब्राह्मणांचें थोडें म्हणणें झालें. त्यांत ऐतरेय ब्राह्मणांतील “सोमो वै राजा गंधर्वेष्वसीत्...” हा खंड त्यांनी म्हटला. ब्राह्मणांचा आशीर्वाद स्वीकारतांना मी त्या खंडाचा अर्थ सांगितला; व शेवटीं “यावतीर्वैदेवता...” ह्या श्राद्धीय मन्त्राने ब्राह्मणांस नमस्कार केला. सर्व भाषण परिणामकारक वठलें. हा केवळ योगायोग होय.

पोकळ स्तुतिपर भाषणें मला करितां येत नाहीत; परंतु श्रीमंत बाळासाहेब पंत विलायतेहून आले त्या प्रसंगाने दरबारांत मला भाषण करावें लागलें. तें फार ‘नामी’ झाल्याचें वामनराव पटवर्धन उद्गारले.

सारांश, थोडीं भाषणें चांगलीं वठलीं; थोडीं निराशाजनक झालीं; बाकीचीं सामान्य झालीं. हें मी वक्तृत्वाच्या दृष्टीनें बोलत आहे; विषयाच्या गुणावगुणाच्या दृष्टीने नव्हे. मी ‘मूर्खासारखें’ कधीच बोललों नाहीं. माझा पिंड संशोधकाचा आहे असें मला वाटतें. संशोधक वक्ता क्वचित् असतो. मोठ्या समाजापुढे अशा लोकांनी कधीच बोलूं नये. जो विषय तात्त्विक विचारांत लपेटलेला असतो तो सामान्य जनतेस आकलन करितां येत नाही. सामान्य विचार लौकिक भाषेत कोट्या-विनोद करून चटकदार रीतीने ज्याला मांडतां येतात तो यशस्वी वक्ता ठरतो. विद्वत्ता आणि वक्तृत्व ह्यांचा संयोग नेहमींच आढळत नाही. नुसता वक्ता सामान्य जनांच्या दृष्टीने विद्वान मानला जातो ह्यांत संशय नाही. ह्या दृष्टीने केवळ वक्तृत्व पुष्कळ वेळां अपायकारक असतें. समाज चुकतो. मूल्यें बदलतात.

तसेंच मी सेवानिवृत्त होण्याच्या प्रसंगाने मला वकिलांकडून पानसुपारी झाली तेव्हा मला बोलावें लागलें. त्या वेळचेंहि भाषण वक्तृत्वकलेच्या दृष्टीने बरें झालें. आपलें भाषण कसें झालें हें श्रोत्यांच्या अगोदर बोलणाराला समजतें.

तथापि ऐकपारा, न्यायाधीश समजला जातो म्हणून माझ्या पानसुपारीचा वृत्तान्त त्या वेळीं इंग्रजी वर्तमानपत्रांत जो प्रसिद्ध झाला तोच येथे देतो.

Thana, July 24

A pleasant function was arranged to-day by the Thana Bar in honour of Mr. N. G. Chaphekar who retires from service on Monday.

Speaking on the occasion Rao Bahadur Bhagwat alluded to the nervousness with which Mr. Chaphekar's appointment as first class sub-judge was first received by the bar on account of punctuality on which he was reported to insist. However the Bar found that though Mr. Chaphekar was as punctual as a "High Court Judge" no member of the Bar was put to any inconvenience as Mr. Chaphekar was a master of his habits instead of being their slave. Rao Bahadur Bhagwat concluded by expressing that Mr. Chaphekar would after his retirement devote his well-earned leisure to the literary pursuits which he had cultivated during his spare hours.

In the course of a humorous speech which was delivered in Marathi and which was one of the best specimens of post prandial oratory Mr. Chaphekar stated that he had deliberately carried punctuality even to a fault as he wanted to set an example to the younger generation. When a boy he copied punctuality from the late Mr. V. N. Mandlik and he felt his life would not be spent in vain if even one boy learnt from his ways.

(Evening News, 1925)

मला इंग्रजीत भाषण करण्याचा प्रसंग एकदाच आला. खेड्यांतील विद्यापीठे (Village Universities) हा व्याख्यानाचा विषय होता. मला इन्स्टिट्यूट ऑफ एज्युकेशन ह्या संस्थेतर्फे शिक्षकांसमोर बोलावयाचे होते. खेड्यांतील शिक्षण स्वयंपूर्ण असावे; दोन शिक्षक कायमचे ठेवून त्यांनी चौवीस तास स्त्री, पुरुष, मुलें झाडून सर्वास ज्याच्या त्याच्या सोयीप्रमाणे शिकवीत राहावे; ह्या विद्यापीठांत इतिहास, भूगोल, भाषा, शेतकी, वनस्पतिशास्त्र, उत्खननशास्त्र, खनिजशास्त्र इत्यादि विद्यांचें अध्ययन करितां येईल. पुस्तकांची उपाधि न ठेवितां प्रात्यक्षिकांच्या द्वारे सर्व शिक्षण देणें अशक्य नाही. खडू व फळा इतकी

सामग्री पुरे. शिक्षणाचा प्रारंभ गांधापासून आणि व्याप्ति गांधापुरती इत्यादि मुद्दे मी मांडिले.

मी जे कांही लिहिले आहे तेवढ्या सामग्रीवर मला केव्हाहि व्याख्यान देतां येईल; शिवाय मी दिलेल्या व्याख्यानांचीं टिपणें ठेवण्याची माझी वहिवाट आहे. तीं सुद्धा मला उपयोगी पडूं शकतील. तथापि मला व्याख्यान द्यावयाचें असेल तेव्हा मी ह्या सामग्रीकडे डंकूनहि पाहत नाहीं; प्रत्येक व्याख्यानाची तयारी अगदी नवेपणाने करतो. त्यामुळे मला प्रत्येक वेळीं कांही तरी नवें सुचते.

नुकताच (ता. १२।९।१९४३) मी औंधला व्याख्यानाकरता गेलों होतो. विषय हिंदुधर्म व हिंदुसमाज हा होता. ह्या वेळीं प्रत्येक हिंदु हिंदुधर्मी असलाच पाहिजे ही समजूत चुकीची आहे हा सिद्धान्त मला नव्याने सुचला. हिंदु धर्मावर मी पुष्कळ लिहिले आहे व बोललोंहि आहे. तथापि उपर्युक्त कल्पना तोपर्यंत माझ्या मनांत प्रामुख्याने उद्भवली नव्हती. कातकरी, महार वगैरे असंख्य जाती अशा आहेत की त्यांना ब्राह्मणांची गरज लागत नाही, त्यांचे विवाह व अंत्यविधि स्मृतिग्रंथानुसार होत नाहीत; त्यांचें धर्मशास्त्र म्हणजे रूढि. हिंदु धर्माहून हिंदुसमाज व्यापक आहे.

मला झोप येत नाही ह्याचा अन्य तऱ्हेने एक मोठा फायदा झाला. माझी बहुतेक व्याख्याने रात्री अंधरुणावर पडल्या पडल्या तयार झाली आहेत. बडोद्यास साहित्यसंभेलनाकरिता मी सायंकाळीं जाऊन पोचलों. गेल्यावर सर्वांबरोबर चहा घेतला. त्याचा परिणाम सर्व रात्र मी जागेपणांत घालविली. त्यामुळे दुसऱ्या दिवशीं होणारें माझे अध्यक्षीय भाषण मला जवळ जवळ पाठ करितां आलें.

दुसऱ्या दिवशीं काय करावयाचें हें माझे आदले रात्री अंधरुणावर ठरतें ! कोटांत दाव्याच्या तकरारी ऐकल्यावर रात्रीच्या जागरणांत माझे जजमेंट ठरे. तीच गोष्ट पुस्तकांवरील अभिप्रायाची. थोडक्यांत सांगावयाचें म्हणजे लहान-मोठ्या सर्व निर्णयांचा जन्म रात्रीच्या जागरणांत.

कित्येक लोकांचा असा समज आहे की, माझे वाचन अफाट आहे. परंतु वस्तुस्थिति तशी नाही. मी फार थोडे वाचले आहे. न वाचण्याचें कारण एक असें आहे की, वाचलेले माझ्या ध्यानांत राहत नाही. मी एखादें पुस्तक वाचलें तरी कांही दिवसांनी त्या पुस्तकाचें अथवा कर्त्याचें नांवहि मला आठवणार नाही; मग आंतील विषयाची गोष्टच बोलावयास नको. त्या वाचनाने माझ्या मनावर ग्रह होईल तेवढाच. ह्यास्तव मला स्वतःलाच प्रत्येक प्रश्नाचा विचार करून मत ठरवावें लागतें. अनुभवाच्या मंद विस्तवावर निवान्तपणें बहुकाल आटत राहिलेल्या विचारांचें फल म्हणजे माझे मत होय. ह्यास्तव माझ्या मताचीं कारणें भराभर सांगणें मला कठीण जातें. कारणविहीन मताला लोकांनी

किंमत न देणें स्वाभाविक आहे. लोकांनी आपल्या मताची दिलेली कारणे मला पटत नाहीत व माझ्या मताची मला सांगतां येत नाहीत अशी स्थिति होते.

ह्याचा एक सुपरिणाम असा झाला की, स्वतः स्वतंत्रपणें विचार करण्याची मला संवय लागली. पुस्तकें वाचलीं तरी स्वतः विचार केल्यावांचून तीं समजत नाहीशीं झालीं. भारामर पुस्तकें वाचून विचार करण्याची शक्ति नष्ट होते असें मला वाटूं लागलें.^१ वाचन व विचार ह्यांचा अहिनकुल संबंध आहे असें माझे मत बनत चाललें. फार तर आधी विचार व नंतर जरूर तर वाचन असें मत मीं प्रतिपादूं लागलों. कोणत्याहि विषयासंबंधाने पाटी कोरी आहे असें समजून मी त्या विषयाचा विचार करितों. तेव्हा मत माझेच व विचार करण्याची पद्धतहि माझीच. ह्यास्तव मीं कांही वाचलें नाही व शास्त्रपद्धति मला अवगत नाही असा आरोप करणें कोणालाहि सुलभ जातें. तथापि मला ह्यांत कांही वाईट वाटत नाही. माझ्या बुद्धीची ठेवणच तशा प्रकारची आहे. कोणत्याहि ग्रंथकाराचा विचार मला पटला तर तो मी आत्मसात् करून माझाच म्हणून समजतो; त्या विचारावर माझी मालकी झाली असें मानितों. लोक काय म्हणतात ह्यापेक्षा मी काय म्हणतो ह्याची किंमत मला विशेष वाटते. सारांश, जेव्हा एखाद्या प्रश्नाचा निर्णय मला करावयाचा असतो तेव्हा तो विषय माझ्या मनांत अहोरात्र घोळत असतो. आणि अखेरीस मी आपल्या पद्धतीनेच निर्णय लावितों. माझ्यासमोर दुसऱ्यांचीं मते पडलेलीं असतात, पण तिकडे बघावेंसें हि मला वाटत नाही. नारदाचें एक प्रसिद्ध वचन मला ह्यामुळेच अभिप्रेत आहे. विद्येला विघ्न आणणाऱ्या गोष्टींमध्ये त्याने पुस्तकशुश्रूषेची गणना केली आहे.^२

सुदृढ प्रकृति नसून सुद्धा मी पुष्कळ वर्षे जगलों त्याप्रमाणे बुद्धि बेताची असूनहि पाडा मात्र भरसांड लाभला. साहित्यसंमेलनाचा अध्यक्ष व मराठी-पुरता युनिव्हर्सिटी टीचर हा मोठेपणा मिळाला. ह्या गोष्टी कांही विशेष म्हणून मी नमूद करीत नाहीं. त्या प्राप्त झाल्याने माझी बौद्धिक श्रेष्ठता सिद्ध होत नाही हें मला सांगावयाचें आहे. खरें कारण परिस्थिति होय. अनुकूल संधीचा आपणास फायदा मिळतो इतकेंच. कित्येक दिवस टाकाऊ म्हणून बाजूस सारलेला फोटो त्याच्याच लायकीची तसबिरीची चौकट मिळाली की तींत सहज स्थानापन्न होतो.

श्री. न. चिं. केळकर परशुरामभाऊ कॉलेजमध्ये मराठींत प्रबंध लिहून पीएच्. डी. होणाऱ्या विद्यार्थ्यांसाठी मार्गदर्शक म्हणून नेमिले गेले. प्रो. देवीदास

१. न शिष्याननुबध्नीत ग्रंथान्नैवाभ्यसेद्बहून् ॥ भागवत ७.१०.८.

२. द्यूतं पुस्तकशुश्रूषा नाटकासक्तिरेव च । स्त्रियस्तन्द्री च निद्रा च विद्याविघ्न-कराणि षट् ॥

वाडेकरांना फर्ग्युसन कॉलेजचा अभिमान. आपल्या कॉलेजांतील विद्यार्थ्यांना परशुरामभाऊ कॉलेजांत जावें लागतें हें वैगुण्य त्यांस स्वपेना. म्हणून त्यांनी आपल्या कॉलेजकडून माझी नेमणूक करून घेवविली. त्या वेळीं मी त्यांना सोयीचा झालों. बाजारांत लहानमोठ्या, नव्याजुन्या सर्व वस्तु असतात व त्या प्रत्येकीला गिऱ्हायिक असतें. गिऱ्हायिकाच्या जरूरीप्रमाणे तो पदार्थ स्वपतो. राजवाडे संशोधन मंदिराला अध्यक्ष पाहिजे होता. त्यांच्या चौकटींत बसण्याला त्या वेळीं मी लायक ठरलों. ह्या सार्वजनिक मानाचें श्रेय मी परिस्थितीला देतों.^१ अध्यक्ष निवडतांना स्वतःची सोय संस्था बघते. एका संमेलनाचा स्वागताध्यक्ष मला बनविण्यांत आलें त्याचीं कारणें मला पत्रानें कळविलीं तीं अशीं:—

“आपली संमति हातांत पडली नसतांहि आम्ही करूं त्याला आपली संमति मिळवितां येईल या पूर्ण भरंवशानें आपलें नांव सुचविण्यांत आलें आणि त्याला एकमताने सर्वांची पसंती मिळाली.” अध्यक्ष होण्यास निष्क्रियतेचा वृ होयवाचा गुण लागतो !

मीं पुस्तकें फारशीं वाचलीं नाहींत असें वर म्हटलें खरें. परंतु त्याचा अर्थ अक्षरशः व्यावयाचा नाही. माझ्या उतान्यांच्या वहींत सुमारे सत्तर पुस्तकांतील उतारे अथवा अवतरणें घेतलेलीं आढळतील. बहुतेक उतारे सन १९२५ साला-पूर्वीं घेतलेले आहेत. ह्या कालानंतर वाचलेल्या कांही पुस्तकांची नोंद मीं आपल्या सालोसालच्या रोजनिशांत केली आहे. ह्या खेरीज माझीं स्वतःचीं पुस्तकें आहेत तीं वेगळीं. मराठी सहाव्या इयत्तेंत असतांना व्याकरणांत मला सर्वांत अधिक गुण मिळत. व्याकरणाच्या तासांत लघवीचें निमित्त करून मी बुद्ध्या बाहेर जात असें. कारण परत आल्यावर वर्गांत शेवटीं बसावें लागे. अशा रीतीने शेवटीं बसून लगेच पहिला नंबर पटकावित असें. अर्थात् हें बुद्धिमत्तेच्या ऐटीचें बालिश प्रदर्शन होय. ह्यावरून दाखवावयाचें एवढेंच की, व्याकरण हा विषय माझ्या आवडीचा होता. दुर्दैवाने व्याकरणाची पुढे कोठेच गरज लागली नाही. रामचन्द्र भिकाजी जोशी ह्यांचें बालबोध व्याकरण पुस्तक दुसरें ह्याचें परीक्षण विविधज्ञान-विस्तारांत करून मीं आपली व्याकरणविषयक आवड पुरी करून घेतली. कृष्णाजी पांडुरंग कुळकर्णी ह्यांचें ‘मराठी भाषा— उद्गम व विकास’ ह्या पुस्तकाच्या परीक्षणाच्या कामीं सुद्धा मला ही स्वभावसिद्ध आवड उपयोगी पडली. त्याप्रमाणें महाराष्ट्र साहित्य परिषदेतर्फे प्रसिद्ध झालेल्या शुद्धलेखन मंडळाच्या वृत्तांताची प्रस्तावना मला लिहितां आली. व्याकरणाप्रमाणे तर्कशास्त्र व नीतिशास्त्र ह्या विषयांकडेहि माझा ओढा पहिल्यापासून असे. आम्हांला प्रीव्हिअसच्या परीक्षेला लॉजिक असे. आमच्या कॉलेजच्या परीक्षेंत मी पहिला आलों होतो असें मला स्मरतें. बी.ए. ला ऐच्छिक विषय म्हणून लॉजिक व मॉरल फिलॉसफी (नीतिशास्त्र) घेण्याचा

१. भाग्यानि पूर्वतपसा किल संचितानि काले फलन्ति पुरुषस्य यथैव वृक्षाः ।

माझा विचार होता; परंतु विल्सन कॉलेजांत हे विषय शिकविण्याची सोय नसल्यामुळे मला भाषाविषय घेणे भाग पडलें.

वस्तुतः धर्मशास्त्र, नीतिशास्त्र, भाषाशास्त्र, तत्त्वज्ञान, समाजशास्त्र, इतिहास, अर्थशास्त्र, राज्यशास्त्र, हीं सर्व एका आचारशास्त्राचीं उपांगें आहेत असें मी समजतो. आपण कसें वागावे ह्याचा निश्चय करीत असतां ह्या शास्त्रांवर नजर फिरविणे भाग पडतें. पंचांगाचा वाद घ्या. आपण कोणतें पंचांग स्वीकारावे ह्याचा निर्णय करण्यासाठी चित्रापक्ष व झोटापक्ष ह्या दोनहि पक्षांच्या पुरस्कर्त्यांचे लेख मी अभ्यासिले. मला टिळक पंचांगाचा स्वीकार करावासा वाटला. मी त्या विषयावर चारपांच व्याख्यानें सुद्धा दिलीं. एकदा कल्याणास पंचांगवादावर माझे व्याख्यान होतें. सभेला चिंतामणराव वैद्य अकस्मात् आले. चिंतामणरावांच्यासमोर विषय मांडावयाचा थोडें अवघड होतें; त्यांत चिंतामणराव येणार हें आधी माहीत असतें तर मी जास्त तयारी केली असती व मांडणीहि निराळी केली असती. तथापि माझे व्याख्यान संपलें. चिंतामणराव बोलले. त्यांनी आपली वाजू मांडिली. त्याने माझे समाधान झालें नाही. त्यांनी माझ्या व्याख्यानांतील चुका सांगितल्या नाहीत त्यामुळे विषयाचीं मूलभूत तत्त्वे मला बरोबर समजलीं होतीं अशी खात्री वाटली. केशवराव ओगले त्या व्याख्यानास हजर होते. त्यांनी सायनवाद मांडिला. मला आज जर त्याच विषयावर बोलावयास सांगितलें तर पुनः मुळापासून तयारी केल्यावांचून मुळीच बोलतां येणार नाही. बुद्धि ही फुलाच्या कळीसारखी असते. वाचनाने, मननाने तिच्या पाकळ्या उमलतात.

एका दृष्टीने विचार केला तर हिंदुस्थानांतील माणसाला बुद्धि असली काय नसली काय सारखीच. बुद्धीची चमक दाखवावयाला संधि कोठे आहे ? माझ्यापुरतें बोलावयाचें झालें तर सर्व आयुष्याचाच ढोबळमानाने आपण विचार करूं. पहिलीं सात वर्षे बालपणांत म्हणजे अप्रबुद्धावस्थेंत; पुढलीं अठरा वर्षे विद्याभ्यासांत अथवा खरें सांगावयाचें तर पोट भरण्याचें साधन संपादण्यांत; पुढील पंचवीस तीस वर्षे प्रत्यक्ष पोट भरण्याचा धंदा करण्यांत आणि नंतर जर्जर होत चाललेलें शरीर पेनशनाच्या लोभाने जोपासण्यांत सर्व आयुष्य निघून जातें.

३. स्वभाव

स्वभावं न जहात्येव साधुरापद्रतोऽपि सन् ॥

—सुभाषितम् ।

सुलभा रम्यता लोके दुर्लभं हि गुणार्जनम् ।

—किरातार्जुनीयम् ।

प्रत्येक मनुष्याची बुद्धि, मन व भावना ह्यांची घटना अगदी स्वतंत्र असते व तिचा पगडा त्याच्या भावी आयुष्यावर कायमचा बसलेला असतो. विचार, संगति व शिक्षण ह्यांच्या योगाने मूळ पाया थोडा ढिला झालेला दिसला तरी तो खिळखिळाहि होत नाही; मग समूळ नष्ट होण्याची गोष्टच नको.

मी लहानपणीं अतिशय मित्रा होतो. रेवदंड्यास आमच्या आळींत एकदा एक मृत्यु झाला तेव्हा मी घराच्या माळ्यावर लपून बसलों तों प्रेत गेल्याचें मावशीने सांगितलें तेव्हा खाली आलों. हा मेकड स्वभाव अद्यापि कायम आहे; मात्र त्याची जाणीव मलाच आहे. विजांना व मेघगर्जनेला मी अजून दचकतो. सर्प दुरून पाहिला तरी छातींत ह्रका बसतो. दोन माणसें मोठमोठ्याने व त्वेपाने भांडूं लागलीं की मी घाबरत असें. आत्मविश्वासाचा अभाव हें भितरेपणाचें कारण असावें; पण आत्मविश्वास नसण्याचें तरी कारण काय ? दुर्बल शरीर म्हणावें तर कित्येक सुदृढ माणसेंहि भितरीं असल्याचें मला माहीत आहे. कित्येक बायका स्वभावतःच धीट असतात.

भितरेपणाने पुढे अनेक रूपें धारण केलीं. भिडस्तपणा, संकोचवृत्ति, बुजरेपणा इत्यादि दोषांनी मला कायमचें षछाडलें. मुंबईस गोरगांवकरांच्या चाळींत गांवदेवीवर कांही काल आमचें बिन्हाड होतें. चाळींत माणसें पुष्कळ व जवळजवळ राहणारीं; परंतु माझें बोलणें चालणें ज्यांच्याशीं कधीच झालें नाहीं अशीं किती तरी माणसें होती. नोकरी लागल्यानंतर मला कोणीं गर्विष्ठ म्हणूं नये ह्याकरता मी सर्वाजवळ बोलण्याची संवय केली. मी अलीकडे इतका कसा बोलतो ह्याचें माझ्या जुन्या मित्रांना आश्चर्य वाटे. अजूनहि मी उदमेखून कोणाशीं बोलत नाहीं. आणि आता दृढ परिचित माणसांशीं जरी माझी जीभ मोकाट सुटत असली तरी अपरिचितांशीं गांठ पडतांच ती एकदम कुंठित होते.

भितरेपणाचें प्रदर्शन होण्याचा आणखी एक प्रसंग रेवदंड्यास आला. वासुदेव बळवंत फडक्यांचें बंड उद्भवलें (स. १८७९). बंडवाले रेवदंड्याच्या

खाडीपलीकडे कोर्लेईबोर्लेईपर्यंत येऊन थडकले अशी बातमी आली. सर्वच मंडळींचें धाबें दणाणलें. त्याबरोबर मी धाबरलों तर त्यांत नवल नाही. त्यांत आमच्या घरांत मोठा पुरुष कोणीच नव्हता. तीन बायका व मी. रात्रीं सर्व साम-सूम झाल्यावर माझ्या मावशीने निजाबयाच्या खोर्लींत जमिनींत आमच्या मामीच्या अंगावर असलेला दागदागिना व दुसरी मौल्यवान चीजवस्त पुरून ठेविली. जमीन खणण्यास मी मावशीला मदत करीत होतो. इतकें करूनसुद्धा आजी-मावशीनी असा विचार केला होता की, वासुदेव बळवंताची धाड आलीच तर मावशीने पुढे व्हावें. ह्याचें कारण असें की, सासरकडून मावशीचें व वासुदेव बळवंताचें नातें होतें. माझी मावशी (काशीताई) कोहिळीच्या कर्व्याकडे दिली होती. इतक्यांत वासुदेव बळवंत पकडला गेला आणि सर्व स्थिरस्थावर झालें.

अलीकडे न्यूनगंड ज्याला म्हणतात त्याचीहि भावना माझ्या ठिकाणीं आहे. हें एक भितरेपणाचें वा आत्मविश्वासाच्या अभावाचेंच अंग आहे असें मला वाटतें. माझ्याहून दुसरीं माणसें मोठीं आहेत, विद्वान् आहेत, मला फार कमी समजतें, आपण चुकण्याचा संभव आहे, ह्या भीतीने मला कधीच सोडिलें नाही. माझ्या मोवतालच्या सर्व मंडळींत तर आपल्या बुद्धीच्या अमो-घत्वाबद्दल असलेला दृढविश्वास पाहून मला माझीच कीव येते. ह्या दोषाचे परिणाम पाहण्यासारखे आहेत. व्याख्यानापेक्षा अध्यक्षांच भाषण मी निर्धास्तपणें करितों व त्यामुळे तें वठतेंहि चांगलें. अधिकाराच्या जागेवर असतांना मला आत्मविश्वासाचें बल प्राप्त होतें (स्थाने स्थितः कापुरुषोऽपि शूरः). उलट ताबेदारी-च्या प्रसंगीं मला बाबरल्यासारखें होतें. अर्थात् शहाणा आणि मूर्ख, धीट व भितरा, अशीं परस्परविरुद्ध अर्थाचीं विशेषणें माझ्यावर लादलीं जातात ह्यांत आश्चर्य नाही. लहान मुलांना कित्येक आईबाप झोडपतात तें पाहून माझ्या अंगावर शहारे येतात; मला तें पाहवत नाही. ह्याचें कारण मुलांविषयी वाटणारी अनु-कम्पा जरी असले तरी मुळाशीं भितरेपणा असावा असें मला वाटतें. मीं आपल्या कोणत्याहि मुलाला चापटीहि कधी मारिली नाही. असो. बालपणीं जी मनाची वृत्ति असते तोच स्वभाव समजावयाचा. ह्या दृष्टीने विचार करितां कातर्याला थोडासा विसदृश असा मानी स्वभाव लहानपणींच उघडकीस आला.

सन १८८० च्या पूर्वीची ही वृत्ति. त्या वेळीं दशमी द्वादशीचा ब्राह्मण घरो-घरी सांगण्याचा प्रघात असे. घरांत मोठी पुरुष मंडळी नसली कीं मुलगा ब्राह्मण सांगावयाचा हें ठरलेलेंच. मला ब्राह्मण जाणें आवडत नसे. त्यांत लहान मुलगा म्हणजे जेवावयाला फाळका असावयाचा; त्याची तर मला फार चीड येई. तसेंच भोजनसमारंभांत मुलांचीं पानें एका बाजूला पडवीत; पानें लहान, तुपाचा चमचा उभा वगैरे प्रकार पाहून मला राग येई व जेवणावरहि माझे लक्ष नसे. जेवणाचें

आमंत्रण वेऊं नको असें मी आपल्या मावशीस सांगें. ह्या रागाचें कारण तूप अधिक पाहिजे किंवा मोठ्या पानावर जेवण्याची संवय हें नव्हे, तर आपली लोकांकडून वृद्ध्या अवहेलना केली जाते ही कल्पना होय. ह्या प्रकारांत वडील माणसांकडे अर्थात् दोष नाही, मी आता तेंच करितों. केवळ माझा स्वभाव सांगितला इतकेंच, पुढील आयुष्यांत अपमान अनुभविण्याचे पुष्कळ प्रसंग आले. परंतु ही 'जनरीत' आता समजली तशी ती बालपणी कशी समजणार?

मोठेपणाचें सोंग मला साधत नाही. लहानपणीच मोठ्या माणसांविषयी मला तिटकारा वाटे. तिरस्काराच्या भावनेपेक्षा मला वाटतें माझ्या मनाचा ताठरपणा त्यांत दिसून येण्यासारखा होता. मोठ्या माणसांची केवळ ते नामजाद म्हणून त्यांची उजू राखणें मला मानवत नसे. हणेंचे वासुदेवराव गोळे मुंबईस आले म्हणजे रा. सा. मंडलिक, प्रि. मोडक इत्यादि मंडळीस मुद्दाम भेटावयास जात. मी एकदा त्यांना तुम्ही ह्या मोठ्या लोकांकडे खेटे कशाकरता घालतां? असें विचारिलें. ते म्हणाले, हे लोक आमच्याकडे आले म्हणजे आम्ही यांची बडदास्त ठेवतो. आपण त्यांच्याकडे गेल्यावर ते आपणांस कितपत जुमानतात हें पाहावयास सांपडतें. वासुदेवरावांचें हें उत्तर मला फार पटलें. मी त्यांचा कित्ता गिरवीत असतो. आपल्याशीं कसे वागतात हें पाहण्यासाठीच मी मुद्दाम मोठ्या माणसांकडे जात असतो. आपण होऊन मोठ्या माणसांची ओळख कशीतरी करून घ्यावी हें मला आवडत नाही; म्हणजे त्यांत मला कमीपणा वाटतो. हणेंस एक दिवस बळवंतराव टिळक वासुदेवराव गोळ्यांकडे एकटेच बरेच तास होते. जेवल्यानंतर हणेंस असतांना वासुदेवरावांकडे जाऊन बसण्याचा माझा रिवाज; पण मी त्या दिवशीं मुद्दाम गोळ्यांकडे टिळक बोटीवर जाईपर्यंत गेलों नाही.

मी आपल्या पंचवीस वर्षांच्या नोकरींत कोणत्याहि साहेबाच्या गळ्यांत माळ घातली नाही. आपल्या पुस्तकाचें परीक्षण अमक्या तमक्याने करावें, तें विस्तृत करावें, अशासाठी मोठमोठे ग्रंथकारसुद्धा कशी आर्टा काढतात हें मला प्रत्यक्ष माहित आहे. परंतु मी आपल्या पुस्तकासंबंधाने एकदासुद्धा चुकून अशा तऱ्हेची गळ कोणाला घातली नाही. नोकरीमध्ये असतांना शेवटली हजार रुपयांची बढती मला मिळावयाची असून ती मिळाली नाही. त्याच प्रसंगीं मी प्रथम चीफ जस्टिसला भेटलों. परंतु कृपा करून माझें प्रमाशन मला द्या असें मी काकुळतीने साहेबाला विनविलें नाही. मला बढती मिळाली नाही त्यावरून मी कामाला नालायक आहे असें आपणांस वाटत असल्यास मला तसें स्पष्ट सांगा; मी पेनशनचा अर्ज करीन; कारण नालायकीचा शिक्षा बसलेले अधिकारी कामावर ठेवणें सार्वजनिक हिताचें नाही; सरकारचें व लोकांचें दोघांचेंहि नुकसान; अशा अधिकाऱ्याचा बोज राहत नाही व त्याची जी कांही स्वाभाविक कार्यक्षमता असते तीहि नाहीशी होते; माझ्या कामासंबंधाने मी निभ्रान्त आहे. ह्या हीनत्वाने

मी वरमणारा नाही तथापि माझ्या कामाविषयी अखेरचा निर्णय देण्याचा अधिकार आपला आहे, त्याबद्दल मी वाद घालू इच्छित नाहीं, असे स्पष्टपणे सांगण्याचे मला धैर्य आले. मला माझे प्रमोशन नंतर मिळाले.

मी हाताचा जड म्हणजे हिमटा आहे तसा खर्चिकहि आहे. कदाचित् हे परस्परविरुद्ध गुण अथवा अवगुण वाडिलांपासून माझ्यांत उतरले असावे. माझे वडील काटकसरीने राहणारे, तर आई थोडी सढळ हाताची. आईमध्ये हा गुण तिच्या पितृकुलाकडून आलेला दिसतो. माझा कंजूषपणा माझ्या स्वतःपुरता आहे. एक आणा वांचविण्यासाठी नोकरीवर असतांनाहि मी बोरीबंदरावर गिरगांवांतून चालत आलेला आहे, पण दुसरे कोणी बरोबर असल्यास मी हौसेने व्हिक्टोरिया करून जाईन. दुसऱ्याशी संबंध येईल तेथे मारवाडीपणा मला आवडत नाही. त्यामुळे लोकांच्या दृष्टीने मी खर्चिक ठरतो. माझा स्वतःचा कपडालत्ता व जेवणखाण ह्यांमध्ये माझा खर्च अगदी बेताचा असतो. मुंबईस अनेक वर्षे राहूनहि एखादा पदार्थ विकत घेऊन मी खाल्ला असे कधी झाले नाही.

ममत्व, आसक्ति अथवा प्रेम ह्या भावना माझ्यांत नाहीत. माझे सर्व वर्तन कर्तव्यप्रेरित आहे. माझा हा स्वभावविशेष माढ्याचे वकील रा. उटगीकर ह्यांच्याकडून मला समजला. मी माढ्यास सब्रज्ज होतो. माझ्यामागून रावजी रामचंद्र साने होते. बोलण्याच्या ओघांत उटगीकर म्हणाले, "You do your work out of a sense of duty while Mr. Sane does it out of love." उटगीकरांची ही टीका अगदी बरोबर आहे.

कोर्टांत काम करण्याचा माझा शेवटचा दिवस शनिवार होता. सोमवारपासून पेनशनांत जावयाचा होतो. परंतु शनिवारी मी नित्याप्रमाणे काम केले. कोर्टांत बसणाऱ्या तिन्हाइताला मी दुसऱ्या दिवसापासून पेनशनांत जाणार आहे असा भासहि झाला नसता. असे असून सोमवारी मला कोर्टाची आठवणहि झाली नाही. कोर्ट सुटल्यानंतर कायद्याचे पुस्तक मी हार्ती धरिले नाही. वर्तमानपत्रांत प्रसिद्ध होणारे हायकोर्टाचे ठराव मी वाचीत नाहीं. सान्यांना कामाची मनापासून हौस, त्याचा एक असामान्य अनुभव मला आला. त्यांची बायको मेली तेव्हा मी तेथे होतो. त्यांना दुःख होणे स्वाभाविक होते. त्यांचे स्नेही सुस्तेचे गांधी वकील भेटण्यास आले तेव्हा साने मुलासारखे रडले. मी, गांधी व साने असे तिघेच खोलींत होतो. सान्यांना मुलगा नव्हता; चार लहान मुली. आडनीड वय. ह्या कारणास्तव बायको मरण्याची आपत्ति मोठी होती. रात्री मी त्यांच्या शेजारीच निजलो होतो. पण अशा स्थितीतसुद्धा आपल्याबद्दल कोणत्या डि. जजाने काय म्हटले हे ते मला सांगत होते ! ही महत्त्वाकांक्षा, मोठेपणाची उत्कंठा, हेच त्यांच्या समाधानाचे स्थान. पुढे ते डि.जज झाले तेव्हा त्यांची महत्त्वाकांक्षा सफल झाली. मला ह्या वृत्तीचा हेवा वाटतो. आयुष्यांत समाधानाचे अंतिम स्थान हवे लागते.

व्यसनी माणूसहि ह्या दृष्टीने एका अर्थी सुखी असतो. त्याच्या आसक्तीचा विषय प्राप्त होतांच तो तृप्तात्मा होतो; आता जगांत कांही प्राप्य राहिलें नाहीं ह्या समाधानाने तो आनंदलहरींत निमग्न होतो. तेथे त्याच्या सुखाचा कळस होतो. कर्तव्याच्या आनंदगिरीची उंची इतकी भरत नाही. कर्तव्य बजावल्याचें समाधान तलावासारखें असतें : शान्त, गंभीर; भरतीने फुगत नाही व ओहोटीने क्षीण होत नाही. मला महत्त्वाकांक्षा नाही; लौकिक, कीर्ति, धन, संसार, अधिकार, भोग कशाचाहि हव्यास नाही. त्या कारणाने तन्मयतेच्या सुखाचा मला अनुभव नाहीं तसा दुःखाचाहि नाही.

मला नोकरी लागली व ठाण्याहून नेमणुकीच्या ठिकाणी जाण्यास मी निघालों. तेव्हा ठाण्याच्या 'अरुणोदय' वर्तमानपत्रांत हे सरळ मनाचे गृहस्थ आहेत असें माझ्याविषयी लिहिलें होतें. मला वाटतें, काशिनाथपंत फडक्यांनी माझा स्वभाव बरोबर ओळखिला. ह्या सरळपणामुळे व्यावहारिक दृष्टीने मूर्खपणाचा आरोप मला अनेक वेळां सहन करावा लागला आहे.

चिखल्याचे विष्णुपंत पाटणकर वारले. त्यांच्या तेराव्याला मी गेलों. माझा चुलतभाऊ पुरुषोत्तम (बाबू) जनार्दन चापेकर हा आपल्या आजोळींच राहत असे. विष्णुपंतांना पुत्रसंतति नव्हती. त्यांनी एकदा मृत्युपत्राने आपली मिळकत बाबूला दिली होती. माझ्या सल्ल्याने तें मृत्युपत्र लिहिलें होतें. परंतु पाटणकर भाऊवंदांना तें मानवलें नाही. ह्या गांवांत आपणांस राहावयाचें तेव्हा स्नेहसंबंध तोडणें चांगलें नाही ह्या हेतूने बाबूने पाटणकरांपैकी एक मुलगा आजोबांच्या मांडीवर दिला. हें दत्तविधान मृत्युसमय अगदी जवळ ठेपला तेव्हा झालें. रात्री अंथरुणावर पडलों असतां बाबूने मद्या सांगितलें की, दागिने वगैरे मूल्यवान् वस्तु पेटांत घालून ती पेटो एका दुसऱ्या पाटणकराच्या घरांत ठेवली आहे. त्याच्या बायकोच्या अंगावरचे दागिने बऱ्याच किंमतीचे होते. मला ह्या करण्यांत धोका वाटला. मी रात्रभर विचार करीत होतो. पहाटेस बाबूला सांगितलें, पेटा परत आण; मी ठेवीन. ज्याच्याकडे पेटा ठेविली होती त्याने तुला कांही लिहून दिलेलें नाही. मी जिनसांची यादी करून यादीप्रमाणे दागिने घेतल्याचें माझ्या सहीचें पत्र देईन. आज लौकिकदृष्ट्या तुझा स्नेही जितका अब्रूदार आहे तितकाच मी आहे. बरें, फसविण्याची वेळ आली तर कदाचित् मी फसवीन, कदाचित् तो फसवील. मी फसविलें तर निदान दुसऱ्या कुळांत तुझी संपत्ति जाणार त्यापेक्षा स्वकीयांकडे गेली ह्याचें तुला समाधान राहिल. आम्हां चुलतभावांचा विशेष सलोखा होता. बाबूला माझे म्हणणें पटलें. दागिने मी ठाण्यास घेऊन आलों. पुढे माझ्याकडून एकेक दागिना घेऊन बाबूने सर्व दागिने विकून टाकिले. परंतु मला लिहून देण्याचें त्याला सुचलें नाही. परिणामी असें झालें की, माझ्या सहीचा कागद बाबूजवळ आणि जिनसा नेल्याचा त्याचा लेख माझ्या हातीं नाही. पुढे

कोणीं तकरार केली नाही; सर्व ठीक झालें; पण त्याच्या माझ्या पश्चात् फिर्यादीचा प्रसंग आला असता तर मला कोणींहि मूर्खांत काढिलें असतें. मी मधून मधून बाबूला दागिने घेतल्याचें लिहून देण्याविषयीं सुचवीं; पण 'माझा विश्वास नाही काय' असें म्हणून तो त्या विषयाला झुकांडी देई. मीं जेव्हा आपला लेख दिला तेव्हा लेखाची गरज नाही, माझा विश्वास आहे, असें बाबूने म्हटलें नाही ! आता पावतीचा आग्रह मीं कां करूं नये ? येथे माझी संकोचवृत्ति नडली. हीच माझ्या स्वभावांतील गोम होय. मूळचा जो भ्याडपणा त्याचेंच रूपान्तर ह्या संकोचवृत्तींत दिसून येतें. बाबूने लेख मागूं नये, मीं आपण होऊन द्यावा; तसेंच, मीं त्याच्यापासून लेख मागूं नये, त्याने आपण होऊन द्यावा हा सर्वोत्कृष्ट मार्ग मी समजतो. माझ्या एका स्नेह्याच्या मुलाकडे माझे येणें होतें. त्यांनी माझी फेड केली तेव्हा प्रॉमिसरी नोट परत करण्याविषयी लिहिलें. मला तें आवडलें नाही. त्यांनी न सुचवितां मी आपण होऊन परत करणें ही श्रेष्ठ प्रकारची सामाजिक नीति होय.

आणखी एक गोष्ट. माझे चुलत आजे विसूनाना चापेकर ह्यांच्या मुलाकडे माझे २०० रु. येणें होतें. पैसे फिटण्याचा कांही संभव दिसेना. म्हणून त्यांच्या एका चुलतीकडे दोन बिघे जमीन अन्नवस्त्राकरता लावून दिलेली होती, त्या जमिनीचा मालकी हक्क मीं विकत घेतला. बाई ह्यानंतर वरींच वर्षे जिवंत होती त्यामुळे मला उत्पन्न मिळण्यासारखें नव्हतें. मी त्यांच्या मुलाला सांगत होतो की, हप्त्याहप्त्याने तुम्हीं माझी फेड केली तरी मी घेईन; पण मला कोणीं कांही दिलें नाही. बाई मेल्यानंतर दोनशें रुपये घेऊन जमीन परत करावी असें बोलणें निघालें. मीं तें कबूल करून दोनशें रुपयांचें खरेदी खत करून दिलें. माझ्या दोनशें रुपयांचें व्याजच किती तरी झालें असतें. जमिनीची किंमतहि सहाशे रुपयांवर आली असती. मी चौकशी केली होती. "आपली खालापूर येथील जमिनीची किंमत ६०० रुपयेपर्यंत घेईल असा हल्लींचा येथील जमिनीचा भाव आहे. प्रत्यक्ष विक्रीस निघाल्यावर कांहीं कमी जास्त होईल" असें २४।५।१७ चे पत्राने खालापूरचे गोपाळ हरी ठोसर ह्यांनी मला कळविलें होतें. असें असून मीं दोनशें रुपयांस जमीन दिली ह्याचें कारण विसूनाना चापेकर ह्यांनी माझ्या वडिलांस व चुलत्यांस मामलेदार कचेरींत लावून दिलें होतें असें मीं ऐकिलें होतें. ते उपकार फेडण्याची संधि व्यर्थ घालवूं नये असें माझ्या मनाने घेतलें. ह्यांत थोडा ध्येयवादीपणा आहे. मला हेतु प्रकट करणें बरें वाटेना. मात्र जमीन घेणारे व इतर लोक मला भोळसट समजणार हें निश्चित. मी सहज फसणारा मनुष्य आहे असेंच सर्वांना वाटतें.

माझे स्नेही भिकाजी रघुनाथ मेहेंदळे म्हणत की, कित्येक माणसांना खरें बोलतांच येत नाही त्याप्रमाणे कित्येकांना खोटें बोलतांच येत नाही. मी आपणांस दुसऱ्या वर्गातील समजतो. मी ही बढाई किंवा गुण म्हणून सांगत नाही; माझ्या

स्वभावांतील मख्खी सांगतों. मला खोटें बोलण्याचे प्रसंग आले तेव्हाहि मला खोटें बोलवेना. सब्रजजाच्या जागेसाठी मी अर्ज केला होता. त्याच सुमारास टिळकांच्या राजद्रोहाच्या खटल्यासाठी महाराष्ट्रांत वर्गणी गोळा होत होती. मी दहा रुपये दिले होते. ह्याबद्दल पोलीसतपास चालू होता. इतक्यांत कलेक्टरचें मला बोलावणें आलें. तुम्हीं वर्गणी दिली काय हा प्रश्न कलेक्टर मला विचारणार हें ठरलेलेंच होतें. दिली असें कबूल केल्यास नोकरी मिळण्याची आशा नको अशी माझ्या मनाची निश्चित समजूत. नाही दिली म्हणावें तर खोटें बोलून नोकरी मिळविल्याची रुखरुख मनाला जन्मभर लागून राहणार अशी बिकट परिस्थिति उत्पन्न झाली. उत्तर काय द्यावयाचें तें निश्चित करावें ह्या हेतूने मी ठाण्याचे तेव्हाचे प्रमुख वकील लक्ष्मणराव जोगळेकर ह्यांचा सल्ला घेतला. माझ्या नोकरीच्या कामांत मला एका सद्गृहस्थाचें ओळखीचें पत्र पाहिजे होतें तें त्यांनी परगांवीं जाऊन त्याच्याकडून मला आणून दिलें होतें. मी अगदी नवीन मनुष्य; आढेवेढे न घेतां त्यांनी माझें काम केलें ह्यामुळे त्यांच्याविषयी माझ्या मनांत कृतज्ञताबुद्धि उत्पन्न झाली होती. वस्तुतः त्यांचे आचारविचार माझ्याशीं जुळण्यासारखे नव्हते पण त्यांच्या थोर मनाची मला जाणीव होती. हाच थोरपणा मला सल्ला देतांना व्यक्त झाला. वर्गणी दिल्याचें कबूल करावयाचें; मग काय होईल तें होईल; असें त्यांनी स्पष्ट सांगितलें. मला वाटतें. पुष्कळ लोकांनी मला नाकबूल करण्याचा सल्ला दिला असता. कारण वर्गणी दिल्याचा पुरावा कांहीच नव्हता. मीहि ह्या सल्ल्याप्रमाणे वागावयाचें ठरविलें.

ऑरसाहेब कलेक्टर होते. त्यांचा मुक्काम वांद्र्याच्या पलीकडे कोठे तरी होता. मी गेलों तेव्हा ते बाहेर फिरावयास निघत होते. मला पाहतांच ते तंबूंत गेले व बहुधा कागदपत्र पाहून परत आले; नंतर मलाहि त्यांनी आपल्याबरोबर फिरावयास नेलें. वर्गणीसंबंधी एकच प्रश्न विचारला जाईल अशी माझी अटकळ होती; पण ह्या प्रश्नाखेरीज दुसरे दोन प्रश्न विचारण्यांत आले. वर्गणीविषयीचा प्रश्न विचारण्यांत आला तो असा : "Had you any hand in the collection of subscription for the Tilak Defence Fund?" मी उत्तर दिलें, "There was no public meeting in Thana nor was I a secretary or president of such meeting if any." ह्या प्रश्नोत्तरांनंतर दुसरा शब्द ह्या विषयासंबंधाने निघाला नाही. गणेशोत्सवांत मुंबईस जितेकरांच्या चाळींत गीतेंतील ज्ञान, कर्म व भक्ति ह्यांवर माझें व्याख्यान झालें होतें. ह्यासंबंधाने दुसरा प्रश्न होता. ऑरसाहेबांना जितेकरांचा चाळ आठवेना. माझें व्याख्यान झालें, अमुक चाळींत अमुक विषयावर झालें वगैरे सर्व मीं होतें तसें सांगितलें. ह्या उत्तरावरून मी खरें सांगत आहे अशी ऑरसाहेबांची खात्री झाली असा त्यांच्या चेहऱ्यावरून.

मीं अजमास केला. अलाहाबादच्या 'पायोनिअर'मध्ये चतुर्ती नांवाच्या बंगाली गृहस्थाने 'Present condition' ह्या नांवाचा एक लेख लिहिला होता. त्या लेखाच्या महत्त्वामुळे बऱ्याच वर्तमानपत्रांत त्याच्यावर अग्रलेख लिहिण्यांत आले होते. 'अरुणोदय' पत्रांत मींही दोन तीन अग्रलेख त्याच विषयावर लिहिले होते. ह्या लेखांचें इंग्रजींत भाषान्तर होऊन सरकाराकडून ठाण्याच्या कलेक्टरच्या मार्फत 'अरुणोदया'चे संपादक काशिनाथपंत फडके त्यांस ताकीद देण्यांत आली होती. ही गोष्ट मला काशिनाथपंतांकडून समजली. तथापि हे लेख काशिनाथपंतांचे नसावेत अशा समजुतीने ते कोणी लिहिले असावे अशाविषयी पोलीसकडून चौकशी सुरू होती हें मला समजलें होतें. आरसाहेबांचा तिसरा प्रश्न बहुधा ह्या लेखांना उद्देशून असावा. परंतु त्यांनी प्रश्न विचारिला तो असा : "Are you the author of an anonymous pamphlet of...?" ह्याच्यापुढे विषयाबद्दलचे जे शब्द होते ते आता मला आरसाहेबांच्या तोंडचे आठवत नाहीत. माझें उत्तर असें : 'ग्रंथमालें'त संशोधनपर लेख मी लिहितों. ते माझ्या नांवाने प्रसिद्ध झाले आहेत. माझ्या सहीशिवाय मी कोणतेंहि "pamphlet" प्रसिद्ध केलेलें नाही. काय असेल तें असो, आरसाहेबांचा माझ्याविषयी ग्रह चांगला झाला. मला त्यांनी ताबडतोब सांगितलें की, मी आज रात्रीच सरकारकडे उत्तर लिहून पाठवीन. तुम्हांला लवकरच जागा भिळेल अशी मी आशा करितों, अशी सदिच्छा प्रदर्शित करून त्यांनी मला परतविलें. मला त्यांच्या म्हणण्याप्रमाणे लवकरच अलिवाग येथे सत्रजज म्हणून काम करण्याचा हुकूम मिळाला. ह्याच्यापूर्वी माझी बोरसद व महाड येथे नेमणूक दोन दोन महिन्यांकरता झाली होती. तेथून परत आल्यावर पुनः नेमणूक न होतां दुसरे इसम नेमिले गेले. माझ्याविषयी वरीलप्रमाणे चौकशी चालू होती.

दुसरा प्रसंग. एका मोठ्या पोलीस अधिकाऱ्याने मला एकदम विचारिलें, "तुमचीं राजकीय मते काय आहेत?" लाहोर येथे राजद्रोहाच्या खटल्यांत शिक्षा होऊन फांशी गेलेल्या विष्णु गणेश पिंगळे ह्या तरुणास मीं द्रव्यसाहाय्य केल्याचा वहीम होता. मी त्या वेळीं धुळ्यास होतों. ही सन १९१५ सालची हकीकत. मी मदत केली काय हा मुख्य प्रश्न होता. ह्या चौकशीच्या कामी माझी राजकीय मते विचारण्यांत आलीं. पिंगळे हा तळेगांव ढमढेरें येथील राहणारा. तो समर्थ विद्यालयांत विद्यार्थी होता. तेथे माझा धाकटा भाऊहि शिकत होता. त्या ओळखीने पिंगळे सुटीच्या दिवसांत बदलापुरास महिना महिना राही. आमच्या घरच्या मुलांप्रमाणे तो वागे. अमेरिकेस मेकॅनिकल इंजीनियरिंग शिकण्याकरता जाण्याचें त्याने ठरविलें. घरची गरिबी असल्यामुळे लोकांची मदत घेणें त्यास अवश्य होतें. मी त्यास शंभर रुपये देण्याचें कबूल केलें होतें. पुढे अमेरिकेस गेल्यापासून त्याचें मला पत्र नाही. अर्थात् त्याने, पैसे

मागितले नाहीत व माझ्याकडून ते गेलेही नाहीत. पोलीस अधिकाऱ्याला मी जशीच्या तशी सर्व हकीकत सांगितली. मी शंभर रुपये देण्याचें कबूल केलें होतें हेहि सांगितलें. राजकीय मतांविषयी मी म्हणालों, “माझीं मते हा माझ्या मनाचा विषय आहे. मी असें काय पाप केलें आहे की, इंग्लंडच्या गादीवर मी बसूं नये ? परंतु मला सबजजाचा हायकोर्ट जजहि होतां येत नाही हें मी जाणतो. तसेंच सरकारी नोकरींत असतां सरकारविरुद्ध मला कांही करितां बोलतां येत नाही हा नियम मी मानितों. नोकरी सोडण्याची जोपर्यंत माझी तयारी नाही तोपर्यंत सरकारी बंधन पाळणें माझें काम आहे असें मी समजतो व त्याप्रमाणे वागतों.” ह्याप्रमाणे मनाविरुद्ध बोलण्याचें टळलें. धादान्त खोटें बोलणें माझ्या प्रकृतीला मानवत नाही असें मी म्हणत नाहीं. माझ्या तोंडांतून विरुद्ध शब्द निघतच नाही असें माझें म्हणणें. एखाद्या माणसाची आजारीपणांत जगण्याची आशा नसली तरी प्रकृति फार उत्तम आहे, लवकर बरे व्हाल, असें रोग्याच्या समाधानाकरता म्हणावें लागतें; पण अशा प्रसंगीसुद्धा माझ्या तोंडांतून असले शब्द निघणार नाहीत. “मरणाचा विचार आपण करूं नये; उपचार करणें आपलें काम; बाकीच्या गोष्टी दैवाधीन” असें कांही तरी मी म्हणेन. सारांश, खरें बोलणें वस्तुतः म्हटलें तर खोटें किंवा विपर्यस्त न बोलणें हा माझा स्वभाव आहे; गुण नव्हे.

मी महाडास ‘मदत’ गेलों होतो.’ कलेक्टरचा मुक्काम तेथे असतांना मी व दुसरे मुख्य मुन्सफ असे आम्ही दोघे त्यास भेटावयास गेलों. दिवस अस्वस्थ-तेचे होते. शिक्षांचें सत्र चालू होतें. अर्थात् त्यासंबंधाने विषय निघाला. कलेक्टर-साहेब म्हणाले, “ह्या सर्वांची जबाबदारी टिळकांवर आहे.” त्यावर माझे स्नेही सबजज कारण नसतांना उद्गारले, “मी ‘केसरी’ वाचीत नाही.” मला हा ढोंगी प्रकार रुचला नाही. मी म्हणालों, “अशा रीतीने अस्वस्थतेची जबाबदारी टिळकांवर जर पडत असेल तर मला वाटतें कॅब्रेल बॅनरमन यांच्यावर ती अधिक पडेल; कारण, ‘सुराज्यापक्षा स्वराज्य चांगलें’ असें प्रतिपादून त्यांनीच जनतेत स्वातंत्र्यस्फूर्ति निर्माण केली.” असे. मला जेथे विरुद्ध बोलणें कोणत्याहि कारणाने शक्य नसतें तेथे मी मौन धारण करितों.

दुसरा विशेष हा की, मी कोणत्याहि माणसावर एकदम विश्वास ठेवितों व अगदी उघड्या अंतःकरणाने त्याच्याशीं बोलतो व वागतों. कधी कधी माझें ह्यामुळे नुकसान होतें. काका वैद्य एका पत्रांत बजावतात, “आपलें घोडें पुढें ढकलण्यासाठीं तुमच्या मनमोकळेपणानें लिहिलेल्या पत्रांचा उपयोग तुमच्या-विरुद्ध होतो असें कानावर आलें आहे” (ठाणें, २५-८-१९१७). विश्वास ठेवलेल्या माणसाने मला फसविलें की माझ्या मनावर तितकीच दांडगी प्रतिक्रिया होते. त्या माणसाचा मला वाट येतो, तिरस्कार वाटतो, व तो कितीहि मोठा

असला तरी मी त्याचा संबंध तोडतो. खासगी, सरकारी, सार्वजनिक कामांत माझे ह्या प्रकारचे वर्तन असते. कांही ठिकाणी भलेपणा मिळतो तर कांही ठिकाणी खिशाला चाट लागतो व मूर्खपणा पदरी येतो. जे वाटते ते बोलावयाचे, त्याला मुरड घालावयाची नाही ह्या स्वभावाचीच ही दुसरी बाजू आहे.

माझ्या स्वभावांत उतावळेपणाचा मोठा दोष आहे. अमुक एक वस्तु पाहिजे असे मनांत आले की, ते कधी साध्य होईल ह्याचा मला ध्यास लागतो. अशा वेळी खर्चाचा विचारहि माझ्या मनांत येत नाही. ह्या स्वभावामुळे माझे आर्थिक नुकसान बरेच झाले आहे. एखादा लेख लिहून पुरा झाला म्हणजे तो पुनः वाचून पाहण्याइतका धीर माझ्याने धरवत नाही; तो एकदाचा टेवलावरून जिकडच्या तिकडे केव्हा रवाना होतो इकडे माझे लक्ष वेधते. कोणाचे पैसे चुकते करावयाचे असतील तर माझ्या हाती पैसा येतांच ज्याचे त्यास देण्याविषयी मी अगदी अधीर होतो. फिरावयाला जातांनामुद्धा ठरलेल्या ठिकाणी लवकर जाऊन पोचण्यास माझे पाऊल धडपड करीत असते. असल्या खोडीमुळे मनाला निष्कारण त्रास होतो. ही मनाची घाई काढून टाकण्याचा प्रयत्न केला तर लगेच सुखाचा अनुभव येतो. मन निरुपाधिक झाल्याचा हा परिणाम असावा. अशा मनःस्थितीत चालण्याचे पाऊल मंदावते असेहि नाही. स्वभावांतील ह्या गोमीमुळे इष्टानिष्ट दोनहि परिणाम घडतात. माझ्या लिहिण्यांत कित्येक दोष केवळ उतावीळपणामुळे राहिलेले आहेत. मनांत एखादी चांगली गोष्ट करण्याचे आले तर ते तत्काळ होऊन जाते हा फायदाहि होतो.

साधारणपणे मनुष्यस्वभावांत दोन दोष मला प्रामुख्याने दिसले : एक आत्मप्रौढी व दुसरी भार्याप्रौढी. एक माझे स्नेही सबसज्ज आपल्या बायकोविषयी नेहमी कौतुकाने बोलत, “ती माझे सर्व काम करिते”; “माझ्या घड्याळाला किल्ली देते” एवढीच त्यांच्या पत्नीची सेवा त्यांच्या तोंडांतून वारंवार ऐकावयास मिळे; हातांत केरसुणी घेऊन खोली झाडते असे कधी ऐकिले नाही. एवढा अल्पसंतुष्ट पति जिला मिळाला ती स्त्री भाग्यवती म्हणावयास हरकत नाही. माझे दुसरे एक सबसज्ज स्नेही होते. त्यांनी दुसऱ्याच्या संबंधाने प्रशंसोद्गार काढलेले मी कधीहि ऐकिले नाहीत. एक त्यांची पत्नी मात्र ह्याला अपवाद होती.

‘माझी बायको परवां असें असें म्हणाली माझ्या बायकोने ह्यावर अशी टीका केली’ ही वाक्ये त्यांच्या भाषणांत सदा असावयाचीच. बहुतेकांची आत्मप्रौढी तर वाट आणणारी असते. हे दोष स्वतःला चिकटून नये म्हणून मी खबरदारी घेतो इतकी की, प्रतिक्रिया सुरू होते. आपले व बायकोचे दोष बोलून दाखविण्याचे वळण मी आपल्या मनाला लाविले आहे. ह्याच्या योगाने गैरसमज उगवतात हे मला टाऊक आहे.

माझा मूळचा भ्याडपणा खरा तथापि सरकारी नोकरीत असूनहि ज्या

क्षुल्लक गोष्टींत मोठमोठी धेंडे नांगी टाकतात तेथे मी धीटपणाने वागलों आहे. एक बारीक उदाहरण. मी धुळ्यास होतो. म्युनिसिपल मराठी शाळेंतील विद्यार्थ्यांकरता रविवारी व्याख्यान होत असत. एकदा तेथील इंग्रजी हायस्कूल-मधील एका शिक्षकाचें (बहुधा करंदीकर उपनांवाचे. ते पुढे वारल्याचें समजतें.) व्याख्यान होतें. विषय इतिहास असल्यामुळे शंकरराव देवांची अध्यक्षस्थानी योजना झालेली होती. आयत्या वेळीं हायस्कूलच्या हेडमास्तरांनी राजकीय गुन्ह्याकरता शिक्षा झालेले शंकरराव देव अध्यक्ष असल्याच्या सबबीवर करंदीकरांना व्याख्यान न देण्याविषयी उपदेश केला. करंदीकर नवीन-तरुण-त्यांना हेडमास्तर नुकसान करतील ही भीति वाटली; परंतु व्याख्यान नाकारण्याचा भेकडपणा दाखविण्याचीहि त्यांची तयारी नव्हती. ते माझ्याकडे आले. मी कोर्टांत जाण्याच्या तयारींत होतो. व्याख्यानाला हजर राहण्याविषयी त्यांनी मला गळ घातली. करंदीकरांची मनःस्थिति पाहून मी कबूल केलें. दुसऱ्या दिवशीं मी व्याख्यानास गेलोंच पण शिवाय तेथील तेव्हाचे डि. डे. कलेक्टर ह्यांना बरोबर घेतलें. ह्या गृहस्थांना मी वरील प्रकार कांहीएक सांगितला नव्हता. ग्रंथालय पाहावयास म्हणून मी त्यांस बरोबर घेतलें. ग्रंथालय पाहून परततांना शाळे-वरून आमचा तांगा आणला आणि जणूं काय अवचितपणें दोघेजण व्याख्यानास जाऊन बसलों. करंदीकरांना आनंद झाला व धैर्य आलें.

अन्यायाची चीड लहानपणापासून मला येई. मला ब्रह्मकर्म शिकविणारे विष्णु भटजी शेंडे ह्यांचे चिरंजीव अंताजी विष्णु हे नेहमी कोर्ट-कचेऱ्यांची वारी करणारे गृहस्थ. खोटे दस्तऐवज करणें, खोट्या साक्षी देणें, ह्या संबंदाच्या गोष्टी मी रेवदंड्यास असतांना माझ्या कानांवर पडत. मला अशा करण्याचा राग येई. मी आपल्या मावशीजवळ बोलें की, मोठेपणीं अलिबागेस मुन्सफ होऊन अशीं कामें करणारांना चांगली शिक्षा करीन. कर्मधर्मसंयोगाने अलिबागेस माझी दोनदा बदली झाली; परंतु खटले मात्र मी कोणावर केले नाहीत. सर्वच लोक लबाड. अशा उडदांमध्ये काळ्या-गोन्यांची निवड कशी करणार? शिवाय कोर्टाच्या कामाची तऱ्हा अशी की, निर्भळ सत्याला तेथे थारा मिळत नाही; सत्यसुद्धा असत्यमिश्रित सांगावें लागतें ! अजूनहि मला व्यसनी मनुष्य पतकरतो परंतु फसवे, दांभिक, लोभी, क्षुद्रवृत्तीच्या लोकांविषयी शिसारी बसते. शिकलेल्या नामवंत माणसांमध्ये हे दुर्गुण सांप्रत बऱ्याच अंशाने आढळतात. ज्यांच्यावर मी पूर्ण विश्वास टाकिला त्यांनी मला फसविलें आहे. महाराष्ट्रांत प्रतिष्ठितांत स्वरा थोर माणूस आजकाल आढळणें मुष्किलीचें होईल अशी माझी समजूत आहे. उलट, अनामिकांतच क्वचित् थोरपणा असल्याचा प्रत्यय येतो. हल्ली अन्यायाची चीड कोणाला येत नाही असे दिसतें. लबाडी करणें हा व्यवहार आहे असें मोठ्यांना वाटतें !

आतापर्यंत मी आपल्या स्वभावांतील अंगे सांगून त्यांच्या स्पष्टीकरणार्थ उदाहरणे दिलीं. परंतु कित्येक प्रसंगीं विशिष्ट वागणुकीचे कारण सांगणे कठीण पडते. त्यांचे उदाहरण देतो. ठाण्यास वकिली करीत असतां तेव्हाचे डि. जज टिपणीस ह्यांच्या मुलांची लग्ने होती. ते स्थानिक अधिकारी तर खरेच पण शिवाय त्या राहाळांतले. लग्नाचीं निमंत्रणे करण्यास स्वतः ते सपत्नीक बाहेर पडले. सर्वांकडे जाणे शक्य नव्हते. कोणाकडे निमंत्रणास गेले पाहिजे ह्याचा लक्ष्मणराव जोगळेकरांकडे खल झाला. त्यांमध्ये माझे नांव होते. वास्तविक मी अगदी नवीन वकील. टिपणिसांनी माझ्याकडे येण्यासारखी माझी खचित योग्यता नव्हती. सकाळीं टिपणीस सकुटुंब आमच्याकडे अक्षत देण्यास आले. मी लायब्ररींत वर्तमानपत्रे वाचावयास गेलों होतो. तेथे माझा धाकटा भाऊ गोपाळ हा साहेब आल्याचे मला सांगायला आला. मी घरीं गेलों नाहीं. त्याला म्हटलें, 'नाना लायब्ररींत गेले आहेत म्हणून सांग.' माझी समजूत अशी की, मी घरीं नाहीं असें समजल्यावर टिपणीससाहेब परस्पर जातील. पण टिपणीस हे जुन्या पिढींतले, धूर्त, व्यवहारज्ञ व मोठ्या घराण्यांतले पडले. उभयतां आमच्या घरांत जाऊन टिपणीस झोपाळ्यावर बसले, त्यांच्या पत्नी खाली बायकांना अक्षत देण्यास गेल्या. ह्याप्रमाणे रीतसर निमंत्रण देऊन उभयता पुढे गेलीं. डि. जजाच्या अधिकाराचा गृहस्थ माझ्या घरीं आला असतां मी वस्तुतः लग्नगीने घरीं जावयास पाहिजे. लायब्ररी दूर होती असेंहि नाही. असें असून मला जावेसें कां वाटलें नाही ह्याचा उलगडा मलाहि चांगलासा करितां येत नाही. मी गेलों नाहीं एवढे खरे. उद्दामपणा माझ्यामध्ये नाही हें निश्चित, मोठ्या माणसांना टाळण्याची वृत्ति खरी. विचक्रेपणाचा हा परिणाम असावा असें वाटते.

दुसरा एक प्रकार नमूद करण्यासारखा आहे. ह्याच काळांतील गोष्ट. एक फौजदारी खटला चालविण्याकरता मी मुरबाड येथे गेलों होतो. त्या वेळीं मोटारी नव्हत्या. मी कल्याणाहून स्वतंत्र तांगा करून गेलों. असि. कलेक्टर ह्यांचा मुक्काम मुरबाडपासून दोन तीन मैलांवर होता. तेथे काम करून मी सायं-काळाच्या पुढे मुरबाडास परत आलों. तेथे फडणीस नांवाचे एक गृहस्थ इंग्रजी मास्तर होते त्यांच्याकडे मी उतरलों होतो. दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं मुरबाडाहून निघून कल्याणास यावयाचे असें ठरलें असल्यामुळे मुखमार्जन आटपून चहा घेऊन तांगेवाल्याची मी वाट पाहत बसलों. बराच वेळ झाला, तांगा नाही. म्हणून तांगेवाल्याचा शोध करण्याचा विचार चालला होता, इतक्यांत तांगेवाला आला. त्याने सांगितलें की, "फौजदाराने तांगा रात्रीच जबरदस्तीने घेऊन कचेरींत नेऊन ठेविला व तो प्रांतसाहेबांना पाहिजे, त्यांना घेऊन जा म्हणतो; तांगा मला देत नाहीत." खटल्याचे काम चालू असतांनाच कलेक्टरने ठाण्याहून मुद्दाम शिपायाबरोबर पाठविलेला लखोटा प्रांतसाहेबांच्या हातांत पडला.

कल्याणास त्या वर्षी प्लेग होता. त्या काळच्या पद्धतीप्रमाणे प्लेगाच्या जंतूनी दूषित झालेल्या घरास आग लावून ते नष्ट करावयाचे होते ! हे काम प्रांत अधिकाऱ्याच्या देखरेखीखाली व्हावयाचे. म्हणून साहेबांस तातडीने कल्याणास जाणे भाग होते. अर्थात् साहेबाकरता वाहनाची सोय करणे मामलेदाराचे कर्तव्य असल्यामुळे गांवांत आयता आलेला तांगा त्यांनी आपल्या कवजांत घेतला. साहेबाच्या सोयीपुढे गरीब नवीन वकिलाची सोय कोण बघतो ! तसेच साहेबाचा पाठिंबा असल्यामुळे तांग्याच्या मालकीचा प्रश्न मामलेदाराला भेवडवील इतका नेमळट मुलकी अधिकारी कोठेच आढळावयाचा नाही. मामलेदाराला वाटले 'शिकार साधली'. पण त्यांचा हा सर्व खटाटोप फुकट गेला. मी तांगेवाल्यास सांगितले, "तू फौजदाराला जाऊन सांग की, वकिलांनी जाण्या-येण्याच्या बोलीने तांगा टरविलेला आहे. त्यांनी माझ्यावर फिर्याद केली तर मी तुम्हांस जबाबदार धरीन" तांगेवाल्याने मी सांगितल्याप्रमाणे केले असे दिसते. कारण थोड्याच वेळांत मामलेदार, फौजदार, तांगेवाला वगैरे मंडळी माझ्या विन्हाडीं आली. उभयतां अधिकाऱ्यांनी मला भयविष्याचा पुष्कळ प्रयत्न केला; तुम्हांला छकडा देतो म्हणू लागले. मी म्हटले, "बैलाच्या छकड्यांतून एकोणीस मैलांचा प्रवास करण्याचा प्रसंग माझ्यावर आला तर माझे किती हाल होतील ह्याची कल्पना माझ्या प्रकृतीकडे पाहून आपणांस सहज करितां येईल. तुमच्या साहेबाला जर असा प्रवास करावत नाही तर मी कसा करणार ?" अखेरीस साहेब जर माझ्या तांग्यांत येत असतील तर मी त्यांस घेऊन जाईन असे मी सुचविले. मोठ्या नाखुशीने माझ्या म्हणण्यास रुकार देणे मामलेदारांना भाग पडले. साहेब माझ्यावर मेहेरबानी करून मला आपल्या तांग्यांतून नेत आहेत असा भास होऊ नये म्हणून मी आणखी अशी अट घातली की, "तांगा माझ्या विन्हाडीं आला पाहिजे; मी येथे बसून रहदारी बंगल्याशीं येईन व तेथे साहेबांना येईन." त्याप्रमाणे अखेरीस झाले. तांग्यांत चढतांना, "तुमची खोटी झाली ह्याबद्दल मला वाईट वाटते." एवढी दिलगिरी साहेबांनी प्रदर्शित केली. तांग्यांत आम्ही शेजारीं तीन तास बसलो होतो पण एक शब्दहि साहेबाच्या तोंडांतून निघाला नाही ! कल्याणास रहदारी बंगल्याशीं उतरतांना "Thank you" म्हणून साहेब निघून गेले. साहेबाला काय वाटले ते त्यांच्या चर्येवरून मला ताडतां आले नाही. भिऱ्या स्वभावाच्या माणसांत इतकी ऊर्मि अथवा गुरमी कशी आली ह्याचा मलाहि खुलासा करितां येत नाही.

मला वस्तुसंग्रहाची मोठी खोड आहे. जे दिसेल ते घेऊन घरांत आणावे ही मोठी इच्छा. ह्या माझ्या प्रवृत्तीमुळे मी बाजारांत फारसा जात नाही. माझ्या वडिलांकडून हा गुण किंवा अवगुण माझ्यांत आला असावा. आमच्या वडिलांच्या वेळीं आमचे घर एक वस्तुसंग्रहालयच होते. घरांत गुरे बाळगावयाचीं

नाहीत पण दावीं मात्र असावयाचीं ! वाटेंत नदींत वाटोळा दगड सांपडला तरी तो घरीं आणावा; लोणच्याच्या बरणींत घालण्यास उपयोगी पडतो असें ते नेहमी म्हणत. “गृही खचित संग्रहीं सकल वस्तुला ठेविती । नको न म्हणतां हवी म्हणुनि लोभतः सेविती ॥” माझे वडील नोकराच्या पेशाने राहत; पण घरांत जातीं, मुसळें, उखळ्या, जातिणी, कुदळी, कुन्हाडी, फावडीं वगैरे वस्तु चिकार भरलेल्या असावयाच्या. दाराशीं केळ नसली तरी पान कापणें आहेच. दुसऱ्याकडे मागण्याचा प्रसंग येऊं नये ही खरी इच्छा. वस्तुसंग्रहांत हाव नव्हती. मला हाव नाही व अभिमानहि नाही पण नुसती वासना ! अशा अदिवेकी संचयाने घरांत अडगळ मात्र होते व पैशाचा निष्कारण व्यय होतो. घरांत अत्तर असतें; पण मला तें लावण्याची एक दिवसहि वासना होत नाही. शेवटीं दुर्गंधींत रूपान्तर होऊन तें वायां जातें !

कोणत्याहि माणसाची चांगली गोष्ट कानावर पडली की आपण त्याप्रमाणे वागावें असें मला लहानपणापासून वाटतें. त्यामुळे माझी वागणूक—माझ्या सवयी,— पूर्वपिढींतील माणसांचें अनुकरण होय. वक्तशीरपणाविषयी रावसाहेब मंडलिकांची प्रसिद्धि होती. लहानपणीं त्यांच्याविषयीच्या अनेक दंतकथा आम्हांस ऐकावयास मिळत. त्यांपैकी माझ्या स्वभावानुसार वक्तशीरपणाचा गुण मी त्यांच्याकडून उचलला. माझ्या पंचवीस वर्षांच्या नोकरांत एक दिवसहि मी कोर्टांत साडेअकरा वाजतां काम सुरू करण्याचा नियम चुकविला नाही. ह्याला अपवाद झालाच तर सुट्टीनंतर कोर्ट भरण्याचा पहिला दिवस होय. दुसऱ्यास भेटण्याची ठरलेली वेळ माझी बहुधा चुकत नाही. ती चुकूं नये म्हणून माझें सर्व लक्ष घड्याळाकडे असतें. घरीं कांही कारणाने जेवणास उशीर असल्यास न जेवतांना अनेक वेळां मी कोर्टांत गेलों आहे. बाहेर गेलों असतां बदलापुरास घरीं अमुक दिवशीं अमुक गाडीने येईन असें सांगण्याची माझी वहिवाट आहे. ह्यास्तव, त्या दिवशीं ती गाडी पकडण्याची माझी धडपड चालू असते. अशा वेळीं जरूर तर फाजील पैसा खर्च करण्यास मी कचरत नाहीं. घरांत पडलेली ओढलेली आगकाडी उचलून, तसेंच परसांत पडलेलीं झाडांचीं पानें गोळा करून, चुलींत टाकणाऱ्या मला अशा निष्कारण खर्चाने यत्किंचितहि दुःख होत नाही. यावयाची वेळ चहाची अथवा भोजनाची असल्यास घरांतील मंडळी त्याकरता खोळंबतील व मी न आल्याने अपसोय होईल हा विचार माझ्या मनांत येतो. मी फिरावयास घराच्या बाहेर पडलों तरी अमुक बाजूस जात आहे असें घरांत सांगून जात असतो. मग मुंबईकडे गेलों तर केव्हा कोठे असेन हें सांगतो ह्यांत नवल नाही. ह्याचा प्रसंगीं फार उपयोग होतो. एकदा मी मुंबईस गेलों. तेथून वस्तीला ठाण्यास येऊन दुसरे दिवशीं सकाळीं बदलापुरास यावयाचा असें ठरलें होतें. मी गेल्यावर माझे स्नेही वाईचे बापूसाहेब काथवटे बदलापुरास

अकस्मात् आले. परंतु मी कोठे असणार हें घरांत माहीत असल्यामुळे मला कळविण्यास मनुष्य ठाण्यास नेमका आला.

लहानपणीं रेवदंड्यास असतांना घरांतले पैसे चोरण्याची संवय मला जडली होती. त्या कामीं मात्राची मार मला खावा लागला आहे. ही खोड कशी लागली हें मला सांगतां येत नाही. घराशिवाय बाहेरची चोरी मीं कधी केली नाही. चोरलेल्या पैशाने बाजारांत जाऊन एखादा खाण्याचा जिन्नस घेतला असें आठवत नाही. चोरलेले पैसे आपल्याजवळ ठेवावयाचे इतकेंच. रेवदंडा सोडला तेव्हा बारा वर्षांचा होतो. मराठी सहाव्या इयत्तेत असतांना चोऱ्या करीत असें कीं नाही आठवत नाही. परंतु रेवदंडा सुटल्याबरोबर माझा हा दुर्गुणहि सुटला हें मात्र खरें. उलट मुंबईस असतांना मी सद्गुणाचा पुतळा बनलों होतो ! आमच्या चाळींत आमच्याच खाली तळमजल्यावर शिवराम वामन साधल्यांचें त्रिहाड होतें. त्यांच्याजवळ त्यांचा पुतण्या असे. त्याला अशीच पैसे चोरण्याची खोड लागली होती. रात्री बायकोकडून शिवरामभाऊंच्या कानावर चोरीची कागाळी जाई. सकाळीं चौकशी होऊन जावजबाब होत. इतक्यांत नेहमीप्रमाणे राजारामशास्त्री भागवत येत. तेव्हा गुन्हेगाराला शिक्षा देण्यांत येई ती ही की, मला वरतून बोलावून घेऊन त्या चोरी करणाऱ्या मुलाला माझ्या पायां पडावयास लावीत ! पुढे नोकरीत असतांना अथवा अन्यत्र केव्हाहि अनीतीच्या पैलाहि मी शिवलों नाहीं मग रेवदंड्यास ही संवय कशी लागली हा एक प्रश्न आहे. कोणाच्या संगतीने मी तेव्हा चोरून पैसे घेत असें असेंहि आठवत नाही. मनाचा ठाव काढण्यासाठी मीं एक कल्पना केली. समजा आगगाडींत मला पैशाची पिशवी- कोणी तरी विसरून राहिलेली- सांपडली. कोणाची माहीत नाही. अमका इसम विसरून गेला हें माहीत असल्यास मी ती त्याचा शोध करून परत देईन अशी मला खात्री वाटते. पिशवींत पांच पन्नास रुपयांहून अधिक द्रव्य नाही असें आपण समजू. अशा स्थितींत रेलवे अधिकाऱ्यांकडे पिशवी नेऊन देणें हा न्याय्य मार्ग; परंतु परतंत्र देशांत ह्या मार्गाचा अवलंब कोणीं केला नाही तर त्यास मी दोष देणार नाहीं. परतंत्र देशांत नीति-अनीतिविषयक कल्पनांना विशिष्ट बाबतींत मुरड घालावी लागते. आता दुसरा मार्ग म्हणजे सार्वजनिक कार्याला हें द्रव्य देणें हा होय. दान करितां येत नाही. कारण दानाला देय वस्तूची मालकी दात्याची असावी लागते. तिसरा मार्ग म्हणजे स्वतः ठेवणें. सार्वजनिक संस्था सध्या आहेत तितक्या पूर्वी नव्हत्या. मला असें वाटतें की, असा प्रसंग खरो-खरीच आला तर मी भिळालेले पैसे आपल्या वहीत जमा करीन व वापरीन. तपशिलाने जमा केल्यावांचून राहणार नाहीं एवढें मात्र खरें. आणि यदा कदाचित् सार्वजनिक संस्थेला दिलेच तर वासनेला झिटकारून थोड्याशा परिश्रमाने सदसद्विवेकबुद्धीला शरण जाऊन ही क्रिया माझ्या हातून घडेल. ह्यावरून

मनांत असें येतें की, मला शिक्षण मिळालें नसतें, नोकरीच्या प्रतिष्ठेची उपाधि नसती, लिहिण्यावाचण्याचा नाद नसता तर मी कुमार्गाला लागलों असतो. ह्यांत जर कांही तथ्यांश असेल तर शिक्षणाची उपयुक्तता फार आहे असें म्हणणें भाग आहे. शिक्षणाच्या योगाने सदसद्विवेकबुद्धि विकास पावते व अनुचित वासनांवर आपला अम्मल चालविते.

स्वभावाविषयी मी लिहिलें खरें परंतु स्वभाव ह्या शब्दाने काय समजावयाचें त्याचा ऊहापोह केला नाही. तो करणें अवश्य आहे, असें मला वाटतें. मनुष्य हा त्रिविध आहे. तो पशु आहे, मनुष्य आहे तसाच देवहि आहे. पशु-कोटींतून मनुष्यकोटींत आल्यामुळे पशुधर्म अथवा प्राणिधर्म त्याच्यामध्ये जन्मतःच आलेले असतात. जिवंत राहण्याची धडपड करणें म्हणजे आत्मसंरक्षण करणें, तसेंच सुखोपभोग घेणें अथवा सुखाने जगणें ह्या दोन इच्छा प्रत्येक प्राण्यामध्ये जन्मजात असतात. मनुष्येतर प्राणिकोटींत सुखलालसा, शारीरिक गरजा तृप्त करण्यापलीकडे जात नाही. भुकेला खाद्य व तृष्णेला जल हीं मिळालीं म्हणजे समाधानाचें सुख त्यांस लाभतें. ह्या सर्वांहून मोठें सुख विषयवासना-तृप्तीचें होय. लोभ, द्वेष, मत्सर, भीति, क्रोध हीं सर्व जिवंत राहण्याच्या वासने-चीं निरनिराळीं स्वरूपें होत; ह्या मूलभूत वासना नव्हत. ज्याला लोभ नाही, त्याच्या ठिकाणीं द्वेष, मत्सर, भीति हे विकारहि आढळत नाहीत पशूमध्ये शरीरविषयक लोभ असतो. मनुष्यामध्ये मान, कीर्ति ह्यांसारख्याच्या लोभाची आणखी भर पडते. पाशवी वासना बलवत्तर करणें म्हणजे पशु बनणें होय. त्याचें नियंत्रण करणें म्हणजे मनुष्य म्हणून राहणें होय; आणि वासनाचा क्षय करणें म्हणजे देवकोटींत येणें होय. सदसद्विवेकबुद्धि मनुष्याला पशूंतून मनुष्यांत आणते व तेथून देवकोटींत नेऊं शकते. ह्या सदसद्विवेकबुद्धीच्याच प्रभावाने मनुष्याचा लोभ कमी होऊन तो परोपकारप्रवण बनतो; द्वेष मागे हटून प्रेम व दया तेथे येतात; मत्सराला औदार्य हुसकतें; माणसांतील भीति नाहीशी होऊन तो अभय होतो; क्रोधाग्नि विझून मनुष्य शान्त बनतो; हजारों वर्षांच्या-पिढ्यांच्या प्रयत्नाने, संस्काराने हा परिणाम होत असतो व तो व्यक्तीव्यक्तींत कमीअधिक झालेला असणार हें उघड आहे. हाच मनुष्याचा स्वभाव. स्वयंभू अशा ज्या पाशवी वासना त्यांच्या फांद्यांवर-विस्तारावर-प्रथम परिणाम होतो; त्या खडून पडतात; बुंधा अथवा बीज राहतें, संधि मिळतांच त्याला कोम फुटतो. बीज जेव्हा पूर्णपणें करपतें तेव्हा वासना-सत् अथवा असत्-कोणत्याहि प्रकारच्या-उसळण्याच्या वंद होतात; अहेतुक सत्कर्म तेवढें कायम राहतें. माझे एक चुलते माझ्या लग्नांत भुंबईहून हणस आले. त्यांनी आपल्या खर्चाच्या यादींत एक आणा ट्रम्बेचा आकारला होता. त्या वेळीं बोट भाऊच्या धक्यावरून सकाळीं सात वाजतां सुटे. घरांतून साडेपांचच्या पूर्वी निघावें लागे. ह्या वेळीं ट्रम त्याः

काळीं चालू होत नसत. मुंबईबाहेरच्या माणसाच्या ध्यानांत ह्या गोष्टी चटकन येत नाहीत. माझ्या चुलत्यांनी एक आणा दडपून टाकला. बाब किती एरशेर, पण तिच्यामुळे माणसाचें लोभीपणाचें मूळ उघडें होतें. मनुष्य दरोडे घालणार नाही, चोऱ्या करणार नाही, तत्राप गुपचुपपणें, लपवालपवी करून न्यायाच्या आवरणाखाली अन्यायाने पैसा उकळल्याविना राहणार नाही.

दयाराम गिडुमलांचें उदाहरण मनुष्य मूळची कामवासना उचंबळून मोहांत कसा पडतो ह्याच्या स्पष्टीकरणार्थ देतां येईल. दयाराम डि. जज्ज होते. हायकोर्ट जज्ज म्हणून त्यांची नेमणूक झाली होती परंतु ती त्यांच्याच नकारावरून रद्द झाली. हे विवाहित असून सिंधमधले मोठे जमीनदार होते. असें असून योग्याप्रमाणे राहत; घोंगडीवर निजत म्हणतात. आपल्या कामांत अत्यंत निःस्पृह, करारी व हुशार असल्याविषयी त्यांचा लौकिक होता. पुढे पेनशन घेतल्यावर एका तरुण गुजराथी मुलीबरोबर त्यांचें लग्न झालें. ह्यावरून कितीहि विरोध केला तरी अवकाश मिळतांच मनुष्याच्या पाशवी सहजवृत्ति कसा कहर करतात तें स्पष्ट होतें.

माझे प्राणिधर्म उच्छृंखल नाहीत, तसेंच, कसोटीला लागण्याचे प्रसंगहि माझ्यावर आले नाहीत. हा सुदैवाने लाभलेल्या परिस्थितीचा परिणाम असेल. वासना व सदसद्विवेकबुद्धि ह्यांचा झगडा लागून राहिला आहे असा प्रसंगच मला माहीत नाही. येनकेन प्रकारेण प्रसिद्धि मिळविण्याची खटपट न करतांना माझ्या मनाला यत्किंचितहि दुःख झालेलें नाही. पशुधर्म हळूहळू कमी होत जातात परंतु मानव्यार्जित वृत्ति शान्त होण्यास विलंब लागतो.

४. व्यसनं, खोडी, सवयी

व्यसनांचा उद्भव प्राणिधर्माच्या किंवा वासनांच्या अतिरेकापासून होतो. तथापि सर्वत्र अतिरेक व्यसनांत मोडत नाहीत. जे अतिरेक प्रकृतीला अपायकारक होतात त्यांस व्यसनं म्हणतात. विषयेंद्रियसंयोगाचा राबता झाला म्हणजे व्यसन जडतें. जेथे हा राबता इंद्रियांचें तेज जीर्ण करीत नाही तेथे त्यास 'शौक' ही संज्ञा देण्यांत येते. गाण्याचा शौक म्हणतात; गाण्याचें व्यसन मानीत नाहीत. खरें व्यसन म्हणजे दारू पिण्याचें फक्त म्हणतां येईल. पुष्कळ माणसें जिव्हा-लौल्ल्याच्या दोषाला पात्र असतात. तथापि त्यांस खादाड म्हणतात; व्यसनी म्हणत नाहीत. खादाडपणाने प्रकृति बिघडते हें खरें पण दारूने माणसांतील मनुष्यपणा नष्ट होतो तसा प्रकार खादाड माणसासंबंधाने होत नाही.

संभोगातिरेकाचें दुसरें एक व्यसन गणलें जातें. ह्याच्यासंबंधाने पुष्कळांच्या कल्पना अस्पष्ट असतात. व्यसनाचें बीज अतिरेकांत असतें; नुसत्या संभोगक्रियेंत नाही. म्हणून वेश्यागमन हें व्यसन होणार नाही. पत्नी ह्यात असून वेश्यागमन करणारा पत्नीचा व समाजाचा अपराधी होईल परंतु व्यसनाचा दोष त्याला चिकटणार नाही. फाजील विषयवासना हें व्यसनाचें मूळ. ह्यास्तव अमर्याद स्वस्त्रीसंभोग व्यसनांतच मोडला पाहिजे.

वेश्यागमन धर्मदृष्ट्या पाप नसेल अथवा तें व्यसनांत मोडत नसेल परंतु ह्याचा अर्थ तें चांगलें असें नाही. विशेषतः स्त्री ह्यात असतां प्रसंगाने वेश्या-समागम करणारा समाजाच्या दृष्टीने दोषी ठरेल. कांही सबबीवर— मग ती सबब योग्य असली तरी— पुरुष वेश्येचा आश्रय घेऊं लागला तर स्त्रीलासुद्धा ती सवलत देणें भाग आहे. परंतु अशा कृत्याने समाजाची घडी बिघडते; समाजस्वास्थ्याला असलें कृत्य विघातक ठरतें; आपण समाजाला अनिष्ट वळण लावण्यास कारणीभूत होतो. समाजाच्या प्रत्येक व्यक्तींत सर्व समाज सांठविलेला आहे. म्हणून आपल्या कृतीने समाजाचें हिताहित कसें होतें ह्याचा विचार करून तदनुसार आपली वागणूक ठेवणें माग आहे. ह्या दृष्टीने वेश्यागमनाला चांगलें म्हणतां येत नाही. हें ध्येय जरी अत्युच्च व असामान्य असलें तरी तें ध्येय म्हणून समाजाने किंवा व्यक्तीने नजरेआड करतां नये. सामान्य जनसमूह ह्या कसोटीला कधीच उतरत नाही म्हणून समाज असल्या गोष्टीकडे दुर्लक्ष करील इतकेंच.

सारांश, व्यसनी माणसें फार नसतात. खाण्यापिण्याची ज्यांना चिंता नाही असे धनाढ्य लोक व पुरेसें अन्नवस्त्र ज्यांस मिळत नाही असे दरिद्री लोक ह्यांच्या मध्ये व्यसनांचा प्रसार असतो; मध्यम स्थितीच्या वर्गांत व्यसन नसतें म्हटलें तरी चालेल.

मला कोणत्याही प्रकारचें व्यसन नाही. काम, क्रोध व लोभ आत्मनाश करितात; नरकाची हीं तीन दारें आहेत असें गीतेंत वर्णिलें आहे. ह्या तिहींनी मी विनिर्मुक्त आहे असें नाही. माझ्यामध्ये लोभवृत्ति बीजरूपाने असावी हें मी वर सांगितलें आहेच. एक बायको मेली असतां दुसरें लग्न करणाराला मी संयमी आहे असें म्हणणें अनुचित आहे; मी कधी रागावत नाही असेंहि नाही. माझ्यामध्ये हीं नरकाचीं द्वारें फार तर किलकिलीं झालेलीं आढळतील. सताड उघडलेलीं दिसणार नाहीत. व्यसनाहून अधिक व्यापक शब्द 'पाप' होय; शरिराने प्रत्यक्ष पापकर्म वर उल्लेखिलेल्या मध्यम वर्गाकडून फारसें होत नाही. मनाने पाप करणारे लोक फार असतात. ह्या सगळ्या गोष्टींचा विचार करून मी आपल्या आयुष्यांतील अपराधांची झडती मॅजिस्ट्रेटपुढे दिली तरी मला फार तर वर्ष सहा महिन्यांच्या साध्या कैदेची शिक्षा होईल. कदाचित् 'वॉर्निंग'वरहि सुटेन.

व्यसनांत न मोडणारा किरकोळ दोष माणसांत असतो त्याला खोड असें म्हणतां येईल. मला सुपारी खाण्याची खोड आहे; नुसतें पाणी प्यालों तरी सुपारी लागते. ही खोड मला लहानपणापासून आहे. चहा मी पितों, तथापि सन १९०२ सालापर्यंत चहा पिण्याची संवय मला नव्हती. माझी बायको दमेकरी होती; तिला चहा लागे व एकटीला घेण्याला तिला संकोच वाटूं नये म्हणून तिच्याबरोबर मी चहा घेऊं लागलों. शिवाय १९०२ सालीं मी वाईस असतांना चातुर्मास्यांत माझ्याकडे बरीच आतेष्टमंडळी येऊन राहिली होती. ती सर्व चहा घेणारी व माझ्याहून वडील, त्यांनाहि मोकळेपणा वाटावा म्हणून मी चहा पिऊं लागलों. तथापि ह्या छोट्या व्यसनाच्या मी अधीन झालों नाहीं. चातुर्मास्य कांही तरी नियम करण्याची माझी वहिवाट आहे. त्या वेळीं कधी कधी चहा-सुपारी वर्ज्य केलीं आहेत. माझी आई मेल्यावर वर्षपर्यंत मी सुपारी सोडिली होती. कोणताहि मनुष्य व्यसनी आहे का हें ठरवितांना तो व्यसनाचा गुलाम बनला आहे का धनी आहे हें मी पाहत असतो.

खोड्यांमध्ये थोडा तरी वाड्याचा अंश असतो पण सवयी अर्थहीन असतात; त्यांत चांगलें अथवा वाईट कांहीच नसतें; उदा० जेवण्यास आरंभ करतांना पानावर जो पोळीचा तुकडा प्रथम वाढलेला असतो तो मी प्रथम खातो. मग भाताला हात घालतो. प्रत्यहीं जेवतांना मला ह्या करण्याने माझ्या रामभाऊ मामांचें स्मरण होत असतें. कारण ही सवय मी त्यांच्यापासून उचलली आहे.

घराच्या बाहेर पडतांना 'वक्रतुंड महाकाय...' हा श्लोक माझ्या तोंडांत आपोआप येतो. मुंबईस ज्यांच्या घरांत माझा जन्म झाला त्या गृहस्थांना उपर्युक्त श्लोक म्हणून सूर्याला नमस्कार करून कचेरीस जाण्यास निघतांना लहानपणीं मी पाहत असें. ती सवय मला लागली. स्नानाच्या वेळीं डोक्यावरून

पाण्याचा तांब्या घेतांच 'हरिः ओम् सहस्रशीर्षा...' ह्या शब्दांनी पुरुषसूक्त म्हणण्यास आरंभ व्हावयाचाच. तोंड धुतांच 'आदित्यस्य नमस्कारं...' हा श्लोक मुखावाटे बाहेर पडतो.

मला अस्नात व कपडे घालून जेवावयास बसणें आवडत नाही. जेवण गोड लागत नाही. सोवळ्याने जेवणें मला आवडतें. निदान धूतवस्त्र तरी पाहिजे. मी, डोंगरे, वैद्य व नाट्यकर करनाळा किल्ला पाहण्यास गेलों होतो. खाली उतरतांना अर्ध्या डोंगरावर नाट्यकरांनी मागे राहून जेवण तयार करून ठेविलें होतें तेव्हा ओवळ्याने जेवण्याचा प्रसंग आला. मला जेवण गोड लागेना. मी अर्धवट जेवून पानावरून उठलों. ही गोष्ट सन १९०० सालापूर्वीची. ह्याच काळांत पुण्यास गोपाळराव गोखल्यांकडे तीन दिवस मी होतो तेव्हाहि मी सोवळें नेसून त्यांच्याकडे जेवण्यास बसें. त्या मानाने आता मी बराच पुढे गेलों आहे. बाहेर मी ओवळ्याने जेवतो; पण घरी बहुधा सोवळें नेसून जेवतो. ओवळ्याने जेवलों तरी तें मला आनंददायक होत नाही. मी त्याला भोजन समजत नाही; पोट भरणें समजतों. हल्ली सर्वांनी टेबलावर बसून जेवण्याची पद्धत पडत चालली आहे ती तर मला बिलकुल पसंत नाही. अशा प्रसंगां मला अन्नाला रुचि लागत नाही. हा सर्व सवयीचा परिणाम आहे.

देवपूजा करण्यांत मला मनापासून आनंद वाटतो. त्याकरता दारच्या झाडांचीं फुलें स्वतः काढावींशीं वाटतात. मीं स्वतः फुलें काढलीं नसलीं तर मंत्र म्हणतांना 'मया हृतानि' न म्हणतां 'समाहृतानि' म्हणतो. ज्याला वेळ नाही त्याने देवपूजा केली नाही तर मी त्यास दोष देणार नाही. परंतु देवपूजा करणें हें मागसलेपणाचें द्योतक आहे असें मानणारा मी नाही. मनाची प्रसन्नता हें देवपूजेचें फल मला मिळतें. स्नानसंध्या, देवपूजा इत्यादि आह्निक आपल्याकरता आहे, देवाकरता नाही, असें मी मानितों.

मी पूर्वी प्रचारांत असलेले सर्व खेळ खेळलों आहे. रंगीत गंजिफा, दुफाशी सोंगट्या, बुद्धिबळें ह्या खेळांतून मी गेलों आहे. वकिलीच्या आरंभाच्या दिवसात पत्यांचे ब्रिझिकचे डाव खेळणें हा आमचा नित्यक्रम असे सर्वांत सोंगट्यांचा खेळ मी फार खेळलों आहे. सोंगट्या खेळण्यास कोणी बोलाविलें तर त्याला मी नाही म्हटलें नाही; अभ्यासाची सबब सांगितली नाही. तथापि एवढें निःसंशय की, मला खेळण्याचा छंद नाही. रेवदंड्यास माझ्या मावशीने मला गोट्या खेळण्यासाठी आणून दिल्या होत्या व मी खेळलोंहि आहे; परंतु खेळांत माझे मन रमलें असें कधी झालें नाही. रेवदंड्यास नारळी पूर्णिमेला व तिच्या आधी नारळांचा खेळ खेळण्याची चाल आहे. माझ्या त्या वेळच्या वयाच्या मानाने हा खेळ मला साधत नसे. आपआपल्या वाडींतील नारळ काढून सोलावयाचे. रस्त्यावर हा खेळ चाले. तेथे समोरासमोर दोन पहारया पुरलेल्या.

असत त्यांच्यावर आपआपले नारळ खेळे अथवा त्यांचे साथीदार सोलीत. असा सोललेला नारळ एकाने जमिनीवरून टाकावयाचा व दुसऱ्याने आपल्या बाजूने सोडावयाचा. जो नारळ फुटेल तो शाबूत नारळाने जिंकला असें समजून त्याला मिळावयाचा. आपला नारळ फुटूं न देतां दुसऱ्याचा फोडावयाचा हें ह्या खेळांतील कौशल्य.

मुंबईस विल्सन कॉलेजांत आमच्या वेळीं खेळण्याची सोय नव्हती. बॅगवे-वर फिरावयास जाणें हाच आमचा व्यायाम. अर्वाचीन खेळ मी कधीच खेळलों नाहीं. धुळ्यास सब्रजज असतांना इंडियन गॅझेटेड ऑफिसर्स क्लब आम्हीं स्थापन केला होता. तेथे टेनिसची बॅट हातांत धरली असेल तेवढीच. सारांश, खेळण्याचा शौक असा मला कधी नव्हता.

५. स्वप्ने

मनुष्याचें अंतरंग समजून घ्यावयाचें असेल तर त्या अंतरंगांतील व्यापारांचें ज्ञान होणें अवश्य आहे. बाह्य शिष्टाचाराच्या अवगुंठनाने माणसाचें कृष्ण-स्वरूप झाकलें जातें. खरा माणूस हृदयांत असतो. प्रसिद्ध झालेल्या त्याच्या लेखांत अथवा सभांतून केलेल्या भाषणांत तो आढळावयाचा नाही. मनुष्य दारूच्या धुंदीत बरळें लागला म्हणजे त्याचें हृदय बाहेर पडतें— खरें स्वरूप प्रकट होतें. परंतु इंद्रियांच्या समर्यादतेमुळे तें अपूर्ण असण्याचा संभव आहे. स्वप्नांत इंद्रियांची अडचण नसते. म्हणून स्वप्नांच्या साहाय्याने माणसाचें स्वस्वरूप ज्ञात करून घेण्याविषयी कुतूहल उत्पन्न होतें. कोणाच्याहि आत्मचरित्रांत त्याच्या स्वप्नांचा अन्तर्भाव व्हावा असें मला वाटतें.

स्वप्न हें अद्यापि गूढ आहे; त्याचा उलगडा झालेला नाही. आपल्या इकडे स्वप्ने जमविण्याचा रीतसर प्रयत्न झालेला नाही. स्वप्नांचें मासिक अथवा वर्तमानपत्र नाही. स्वतःच्या स्वप्नांची खासगी नोंद करून ठेविली असल्याचेंहि कोठे प्रसिद्ध नाही. महाराष्ट्र एज्युकेशन सोसायटीचे सुपरिटेण्डेंट श्री. नी. वा. किंकर ह्यांनी १० ते १४ वर्षांच्या मुलांची स्वप्ने जमविली आहेत व त्या संबंधाने त्यांचें झालेलें एक व्याख्यान भिषग्विलासांत प्रसिद्ध झालें आहे. ह्याव्यतिरिक्त दुसरा प्रयत्न मला माहित नाही.

पूर्वी राजांना स्वप्ने पडलीं म्हणजे त्यांची चर्चा दरबारांत होत असे. स्वप्नज्ञ त्या स्वप्नांचा ऊहापोह करित व त्यांचें शुभाशुभत्व ठरवीत. स्वप्ने सांकेतिक असतात ही समजूत प्राचीनांच्याप्रमाणे अर्वाचीनांचीहि आहे. हा संकेत अनुभवावर ठरविलेला असावा. कथासरित्सागरांत सूर्यप्रभाच्या स्वप्नांचें वर्णन दिलें आहे तें असें : सूर्यास्तसमय, क्षितिज आरक्त झालेलें, इतक्यांत पाण्याचा मोठा लोंढा आला, त्यांत आम्ही सर्व वाहून गेलों परंतु पाण्यांत बुडालों नाहीं, पाण्यावर नाचत होतो, पुढे प्रतिकूल वाऱ्याने पाण्याचा लोंढा परतला. तेवढ्यांत एक तेजस्वी पुरुष येऊन त्याने आम्हांला अग्नींत टाकिलें तथापि आम्ही अग्नीने दग्ध झालों नाहीं. नंतर मेघांची रक्तवृष्टि सुरू होऊन रक्ताने दिशा व्यापून गेल्या. हें होतांच सूर्यप्रभ म्हणतो माझी निद्रा नष्ट झाली व रात्रहि संपली.

ह्या स्वप्नाने आयासपूर्वक अभ्युदय सूचित होतो (आयासपूर्वोऽभ्युदयः स्वप्नेनानेन सूचितः) असें सुवासकुमाराने सूर्यप्रभाला सांगितलें. कुमार म्हणाला, पाण्याच्या लोंढ्याने संग्राम सूचित होतो. तुम्ही पाण्यांत बुडालां नाहीं ह्याने तुमचें

धैर्य सूचित झालें. प्रतिकूल वारा, तुमचें रक्षण करण्यास कोणीतरी उभा राहिल, हें ध्वनित करितो. तुम्हांला तेजस्वी पुरुष दिसला तो प्रत्यक्ष शंकर होय. त्याने तुम्हांला अग्नींत टाकिलें ह्याचा अर्थ तुम्ही महायुद्धाच्या भोवऱ्यांत सांपडलां. मेघोदयाने पुनः भयाची सूचना मिळाली. रक्ताच्या वर्षावाने त्या भयाचा नाश झाला असें समजावयाचें. आरक्त दिशा तुमचा उत्कर्ष सुचवितात (दिशां यत् रक्तपूर्णत्वमृद्धिः सा महती च वः).

ह्या कुमाराने अन्यार्थ, यथार्थ व अपार्थ अशीं तीन प्रकारचीं स्वप्नें असतात असें सांगितलें. तात्कालिक फल देणारें अन्यार्थ (यः सद्यःसूचयत्यर्थमन्यार्थः सोऽभिधीयते); 'प्रसन्नदेवतादेशरूप' स्वप्न यथार्थ होय; 'गाढानुभवचिन्तादिकृत्' स्वप्नाला अपार्थ म्हणतात.

जुन्या समजुतीप्रमाणे कांही स्वप्नें शीघ्रफलदायी असतात तर दुसरीं चिरकालाने फल देतात.

गाढ झोपेंत स्वप्न पडत नाही म्हणतात. जागृतावस्थेंत स्वप्न पडणें अशक्य ही निःसंदेह गोष्ट मानली जाते. स्वप्नानंतर मनुष्य लगेच जागा होतो. ह्यावरून प्राणी 'निद्रावशः स्वप्नं पश्यति' हें जरी खरें असलें तरी निद्रारंभीं स्वप्न पडत नाही ह्यांत संशय नाही.

मनुष्येतर प्राण्याला स्वप्नें पडतात कीं नाही हें समजण्यास मार्ग नाही. अगदी लहान मुलें झोपेंत दचकतात ह्यावरून त्यांना स्वप्नें पडत असावीं असें वाटतें. हीं स्वप्नें बहुधा भीतीचीं असतात; कोणत्या वयापासून स्वप्नें पडूं लागतात ही अद्यापि निर्णीत गोष्ट नाही.

झोपेंत मनाचा व ज्ञानेंद्रियाचा संबंध तुटतो. हा संबंध जडलेला असतो तेव्हा जागृतावस्था असते. बाह्य विषयाशीं मन खेळत नसलें तरी आपल्याशींच तें क्रीडा करूं शकतें. ही क्रीडा झोपेमध्ये बंद असावी लागते. मग स्वप्नांतले व्यापार कोण खेळतो? कोणी दुसरें मन कल्पितात. ज्या इंद्रियांनी बाह्य विषयांचें ज्ञान आपणांत होतें तीं इंद्रियें 'शान्त' असतां हि स्वप्नांत आपण बोलतो, पाहतो, ऐकतो, चालतो, वास घेतो, स्पर्श करतो. हे सर्व व्यापार आपल्या नेहमीच्या मनावर चढतात तेव्हा आपण जागे होतो व स्वप्नाचा अनुभव सांगूं शकतो.

उपर्युक्त कुमार म्हणतो, बाह्यार्थविमुख पण रजोमूढ असें मन स्वप्न अनुभवितें. "रजोमूढेन मनसा बाह्यार्थविमुखेन हि जन्तुर्निद्रावशः स्वप्नं तैस्तैः पश्यति कारणैः" रजोमूढ म्हणजे रजोगुणान्वित. कोणतीहि क्रिया रजोगुणप्रेरित असते असा सिद्धान्त आहे.

ऋग्वेदांत दुःस्वप्नांची भीति मनुष्यांना फार वाटे. मला पडलेलें दुःस्वप्न, हे

आदित्या, हे ऊप्रे, तूं दुसऱ्यावर टाक अशा प्रार्थना केलेल्या आहेत. तसेंच आपण जें जागृतावस्थेंत करितों तेंच स्वप्नांत दिसतें अशी तेव्हा समजूत असावी'.

दुःस्वप्नाचे परिणाम टाळण्यासाठी ह्या ऋचा पठण कराव्या असें आश्वलायनाने सांगितलें आहे.

पुढील स्वप्नें गेल्या दोन तीन वर्षांतील आहेत. त्याच्या पूर्वीचीं स्वप्नें नोंदून ठेवण्याचें सुचलें नाही ह्याचें वाईट वाटतें. ह्या स्वप्ननोंदीपासून कांही निष्पत्ति होईल अशी माझी समजूत नाही हें खरें; तरी ही गोष्ट निर्णित नाही. स्वप्नें नेहमी पडतात. राजापुरास असतांना मला स्वप्न पडत नसे अशी माझी समजूत आहे. ह्याचा अर्थ गाढ झोप लागत असेल असा कोणी करितात. स्वप्न हा विकार आहे असें मानिलें तर वरील अनुमान योग्य म्हणतां येईल. स्वप्न पडणें हा प्रकृतिधर्म नाही काय ? सृष्टीतील कार्यकारणाचा नियम स्वप्नांना लागू नसेल पण तेवढ्याने स्वप्नें केवळ विकारजन्य ठरणार नाहीत. अजीर्णाने स्वप्नें पडतात हा अनुभव विचारांत घेतला तर स्वप्न बाह्य कारणांवर अवलंबून असतें असें म्हणतां येईल. कांहींनी तर स्वप्नें पाडण्याचे मार्गहि दाखवून दिले आहेत. दारू पाजून माणासाचें हृद्गत समजून घेतात त्यांतलाच हा प्रकार आहे. ह्यावरून कारण मिळाल्यावांचून स्वप्न पडतें की नाही याचा विचार करणें भाग आहे.

मला लहानपणीं किंवा बराच मोठा होईपर्यंत मी आकाशांत पक्षाप्रमाणे उडत आहे अशीं स्वप्नें पडत. पित्तप्रकृतीच्या माणसाला अशीं स्वप्नें पडतात असें तेव्हा कोणी म्हणत. माझ्या स्मरणाप्रमाणे गेल्या वीस वर्षांत मला असें स्वप्न पडलें नाही. ह्या मुदतींत रतिस्वप्नेंहि मला माहीत नाहीत.

माझी बायको मेल्यावर एकदाहि ती माझ्या स्वप्नांत आली नाही. तिच्या-विषयी माझ्या मनांत पूज्यबुद्धि वसत होती व ती भलत्याच वेळीं मरणें हें माझ्या-वर मोठें संकट होतें. ह्यावरून इष्ट वस्तु स्वप्नांत येते हें तितकेंसे खरें नाही असें दिसतें. माझी आई व वडील एकदोनदाच मी स्वप्नांत पाहिलीं. माझी मावशी, मामा वगैरे दुसरे नातेवाईक ह्यांनी मला स्वप्नांत भेट दिली नाही.

पुढील स्वप्नांवरून दिसून येईल की, शौचकुपाचीं स्वप्नें फार पडतात. हें बद्धकोष्टाचें लक्षण म्हटलें तर सध्याच्या काळांत सर्वांनाच अशीं स्वप्नें पडावयास पाहिजेत. एवढें मात्र खरें की, शौचकुपासंबंधी मला फार धास्ती वाटते. घाणेरड्या शौचकुपांत मला शौचाला होत नाही. लघवीला होत असतें म्हणून लघवीला बसलों आहों अशीं स्वप्नें पडतात मग शौचाला ज्याला कधी होत नाही त्याला शौचाला जात आहे अशीं स्वप्नें कां पडावीं समजत नाही.

स्वप्नांत स्थल व काल ह्यांना नियमन नाही.

कधी न पाहिलेले स्त्री-पुरुष व प्राणी आपणांस भेटतात.

महत्त्वाकांक्षी माणसाला सुद्धा मी राजा झालों आहे किंवा गव्हर्नर जनरल झालों आहे अशी स्वप्ने पडत नसावी. मी कोणी मोठा झालों आहे असे स्वप्न पडलेलें मला स्मरत नाही.

आपल्या घराची आपणांस विनचूक माहिती असते. असें असून स्वप्नांत निराळ्या आकाराचीं घरे कां दिसावीं? माझीं दोन घरे आहेत असें मी स्वप्नांत दोनदा पाहिलें, पण एकदा मोटें घर व दुसऱ्यांदा लहान बेंठें घर माझ्या घराला लागूनच असें पाहिलें.

यात्रेंत असतांना मला घरचीं स्वप्ने कधी पडलीं नाहीं.

स्वप्न सकंतपूण असलों तर निरनिराळ्या समाजांचे वेगवेगळे संकेत असणें शक्य आहे. ह्यास्तव अमेरिकन अथवा युरोपियन ह्यांनी मान्य केलेले संकेत हिंदु समाजाच्या स्वप्नांना लागू करणें बरोबर होणार नाही. खरें पाहिलें तर वेगवेगळ्या स्थितींतील माणसांचीं स्वप्ने गटाने तपासिलीं पाहिजेत. स्त्री व पुरुष; विवाहित व अविवाहित; तरुण व प्रौढ; श्रीमंत व गरीब; शिक्षित व अशिक्षित; संन्यासी व गृहस्थाश्रमी; बाल व वृद्ध असे अनेक गट पाडतां येतील. ह्याशिवाय धंदेवारी वर्गीकरणहि करितां येईल.

सूचक स्वप्ने मला कधी पडल्याचें स्मरत नाही. मात्र मला कोठेतरी जलदीने जावयाचें आहे, पण पाऊल उचलत नाही, पाय जड होतो, असें स्वप्न पडतें. माझे पाय वळतात; त्या कारणाने रात्री झोंप येत नाही असा अनुभव आहे. कढत पाण्यांत पाय शेंकण्याचा उपाय मला वारंवार करावा लागतो.

नुसत्या ओळखीचीं माणसें पुष्कळ असतात. अशांपैकी ज्या माणसांचें कित्येक महिने अगर वर्षे स्मरण सुद्धा झालें नाही त्यांनी स्वप्नांत अवचितपणें भेट कां द्यावी तें समजत नाही.

एक परिचित गृहस्थ स्वप्नांत येतात. बायको मेली म्हणून ते दुःखीकष्टी झालेले दिसतात. असें स्वप्न कां पडावें? त्यांची बायको अद्यापि जिवंत आहे; व आनंदाने आहे. दुसरी गृहिणी करून पहिलीला जिवंतपणीं मारून टाकिली आहे असेंहि नाही. म्हणजे वस्तुतः किंवा लक्षणेने ती मेली असें झालेलें नाही.

आपल्या घरचीं माणसें अगर गांवांत ज्यांना आपण दरदिवशीं पाहतों, भेटतो, बोलतो तीं माणसें स्वप्नांत वारंवार यावीं पण तीं क्वचित् येतात आणि शेकडो मैल दूर असलेलीं स्वप्नांत आपणांस दिसतात— निदान मला असा अनुभव आहे. त्याचप्रमाणे स्वप्नांत पुरुष येतात; स्त्रिया क्वचित्.

सुखस्वप्नांपेक्षा दुःस्वप्ने अधिक पडतात असें म्हणतात. मला स्वप्ने पडतात तीं सुखाचीं नसतात तशीं दुःखाचीं नसतात. बहुतेक स्वप्ने 'यस्य कस्यतरोर्मूलं येन केनापि मिश्रितम्' अशा स्वरूपाचीं असतात. त्यांत सुखदुःखांपेक्षा चमत्कार असतात.

मनाच्या ज्या वासना जागृतावस्थेंत फजित होतात त्या स्वप्नांत तृप्त

होतात असें एक म्हणणें आहे. आता स्वप्ने दररोज एकाहून अनेक पडतात.. इतक्या अतृप्त वासना असतात असें म्हणावयाचें का ? माणसाच्या वासना तरी खरोखर इतक्या असतात काय ? मनुष्याला देवाने वर मागण्यास सांगितलें तर किती वर मागितले जातील ? मला वाटतें प्रत्येक स्वप्न म्हणजे सुप्त वासनांची तृप्ति हें गृहीत धरून स्वप्नाचा उलगडा करण्याचा प्रयत्न करणें रास्त होणार नाही. तसेंच आदले दिवशीं अनुभवास आलेल्या गोष्टींचीं स्वप्ने पडतात ह्या म्हणण्यांत अंशतः सत्य आहे; तो नियम सांगतां येणार नाही.

स्वप्ने इष्टफलदायी व अनिष्टफलदायी अशीं दोन प्रकारचीं असतात.

नदी-समुद्र तरून जाणें, आकाशांत उडणें, प्रासादारोहण, रत्नालंकार-दर्शन, वृक्षारोहण, बैल-हत्तीवर बसणें, त्याचप्रमाणे मदिरापान, मासभक्षण, कृमि-विष्टानुलेप, रुधिरामिषेचन ह्यांचें स्वप्नांत दर्शन होणें शुभदायक मानिलें जातें. स्वप्नांत कच्च्या मांसाचें भक्षण करणें शुभदायक असलें तरी पक्क मांसाचें भोजन अनिष्ट समजतात. विवाहकरण, नौकारोहण हीं अशुभ स्वप्ने होत. केश किंवा दांत पडलेला पाहिला तर धननाश अथवा पुत्रशोक सूचित होतो. म्हैस-रेड्यांच्या वाहनांत बसण्याचें स्वप्नदर्शन झाल्यास मृत्यु जवळ आला म्हणून समजावें. अभ्यंग-स्नानाचें दर्शन व्याधिपीडा सूचवितें. वृषवृक्षारोहणाच्या स्वप्नाने जागें होतांच धनप्राप्ति सांगितली आहे. असे अनेक प्रकार धर्मग्रंथांत वर्णिले आहेत. ह्यामध्ये शास्त्रीय दृष्टि आहे असें वाटत नाही.

पहिल्या प्रहरांतील स्वप्नाचें फल वर्षाने, दुसऱ्या प्रहरांतील स्वप्नाचें आठ महिन्यांनी, तिसऱ्या प्रहराचें तीन महिन्यांनी आणि चौथ्याचें एक महिन्याने; तसेंच अरुणोदयीं पडलेल्या स्वप्नाचें फल दहा दिवसांनी तर सूर्योदयाच्या स्वप्नाचें फल तांबडतोत्र मिळतें.

दोन मनें कल्पणें प्रसंगीं भाग पडतें. गाढ झोपेंत जागृतावस्थेंतील मन शान्त असतें म्हणजे गाढ निजलेलें असतें. त्या मनाचा कोणताच व्यापार चालत नाही. असें असतां रात्रीं कोणी आपणांस नांवाने हाक मारिली तर आपण जागे होतो. झोपीं गेलेल्या माणसाच्या भोवतीं कितीहि गोंगाट चालत असला तरी तो जागा होत नाही परंतु निद्रिताचें नांव घेऊन ओरडलें म्हणजे तो जागा होतो. ह्या ठिकाणीं दोन मनें कल्पणें अपरिहार्य आहे असें वाटत नाही. सुप्तीमध्ये मन जरी अव्यापृत असलें तरी त्याची व्यापारशीलता नष्ट होत नाही. नाही तर मनुष्य कधीच जागा झाला नसता.

आपण निजतांना रात्रीं, समजा, तीन वाजतां उठावयाचें असें मनांत आणून निजलों तर नेमके तिहीच्या सुभारास आपण जागे होतो हें कसें होतें ? तीन वाजतां आज उठावयाचें ही जाणीव कोणाला असते ? निजलेल्या मनाला

कीं दुसऱ्या एका मनाला ? एकाच मनाचे परस्परविरुद्ध धर्म मानावयास काय हरकत आहे ?

ठाण्यास एक दिवस सकाळीं मी व काका वैद्य फिरून येत होतो. एकीकडे गप्पागोष्टी चालल्या होत्या. मध्येच माझे मन अगदी निराळ्या विषयाकडे गेलें. तीन चार दिवस अगोदर प्रॉमिसरी नोटीवरून केलेल्या एका दाव्याचा मी निकाल केला होता. त्या दाव्यांतील प्रॉमिसरी नोटीला तिकीट बरोबर लाविलें होतें कीं नाही ही शंका माझ्या मनांत चालतां चालतां व बोलतां बोलतां एकदम उद्भवली.

पूर्वीं एक आप्याच्या स्टॅपावर कोणत्याहि रकमेची प्रॉ. नोट चालत असे. अलीकडे चार आणे स्टॅपाची कमाल मर्यादा ठरविली होती. हा बदल नवीन असल्यामुळे कोर्टाचें तिकडे लक्ष जाणें अवश्य होतें. ही स्टॅपाची शंका माझ्या मनांत कशी व कां उद्भवली ? आम्ही कोर्टाच्या गोष्टी बोलत नव्हतो; बोलण्याचे विषय अगदी भिन्न होते. दाव्याचा निकाल होऊन गेला होता. तो विषय मनांत असण्याचें कारण नव्हतें. बाब्रहि सहत्वाची होती असें नाही. एक मन गोष्टींत व्यापृत झालेलें होतें. गोष्टींचा व्यापार चालू असतां त्याच मनाला दाव्यांतील प्रॉ. नोट आठवली असें म्हणावयाचें का दुसरें मन एकदम जागृत झालें ? एकाच वेळेला एकाच मनांत अनेक विचार उद्भूत होतात हा अनुभव आपणांस असतो. स्वप्नांत कित्येक माणसे त्यांना अवगत नसलेल्या भाषेंत बोलतात असें म्हणतात. हें खरें असल्यास मनावर केवळ ह्या जन्माचे संस्कार होतात असें नसून मागील जन्माचे संस्कार मानावे लागतील. अशा ठिकाणीं कदाचित् दुसरें मन कल्पाचें लागेल.

जागृतावस्थेंत ज्या गोष्टींचें स्मरण मनाला राहत नाही त्या गोष्टी स्वापिक मनाला आठवतात असें म्हणतात. हा सिद्धान्त पडताळून पाहिल्या-शिवाय ग्रहण करितां येत नाही.

आमची जुनी समजूत स्वप्नें सूचक असतात : त्यांवरून इष्टानिष्ट गोष्टी आपणांस आगाऊ कळतात. स्वप्नचिंतामणी वाचा किंवा दुसरा कोणताहि ग्रंथ वाचा, सर्वांचा सूर एकच. पाश्चात्य ग्रंथांतून अनेक विसंवादी सूर काढलेले आपण पाहतो.

स्वप्नमीमांसा नांवाचें पुस्तक तासगांवचे श्री. रामचंद्र विनायक कुळकर्णी यांनी मराठींत लिहिलें आहे. त्यांत स्वप्नांची चिकित्सा आधुनिक पद्धतीने केलेली आहे. ह्या पुस्तकाचें पुनर्मुद्रण होणें अवश्य आहे.

नुकतेंच एका रात्री मला स्वप्न पडलें. त्यांत मी नवीन उघडलेली शिधा-पद्धतीचीं दुकानें असतात तसें एक दुकान पाहिलें. दुकान माळ्यावर; दुकानांत

वयातीत पारशी, मुसलमान वगैरे निरनिराळ्या जातींचे लोक टेबल खुर्च्या घेऊन बसले आहेत. दुकानाचें घर कल्याणास माझ्या ओळखीच्या वाड्यासारखें—म्हणजे दुकान कल्याणास असावें असा भास. परंतु तेथे खरेदीकरता पुण्याचीं माणसें मला भेटतात. माळ्यावर दुकानांत जाण्यास जिना दिसेना. दुकानांत जाण्याची माझी धडपड. त्या दुकानांत माझा मुलगा कामाला असलेला पाहतों. तो माळ्यावरून खाली उतरलेला परंतु माझ्या कोणत्याहि मुलाप्रमाणे नव्हता. ठेंगू, काळा व केसहि पिकलेला. कदाचित् माझा सर्वांत लहान मुलगा त्रिंबक हा झाला तर ह्या स्वप्नांतील मुलासारखा पुढे होण्याचा संभव. आरंभापासून अखेरपर्यंत स्वप्नांत एक धागा नसतो म्हणतात.

मला नुकतेंच मी मेलों आहे असें स्वप्न पडलें. ह्यापूर्वी असें स्वप्न कधी पडलें नव्हतें. कदाचित् आता मृत्यूची कल्पना मनांत जास्ती घोळते त्याचा परिणाम असेल.

स्वप्नांचा अर्थ आपण लावणार असा निश्चय करून बसलों तर कोणत्याहि स्वप्नाचा अर्थ लावितां येईल. म्हणून फ्रॉइडने केलेल्या अर्थाची सयुक्तिकत मला एवढी पटत नाही.

मला पडलेलीं स्वप्ने

जपानला व पुढे बोटीने प्रवास; बरोबर बदलापूरचे डॉ. ओक, नातू बबन गोखले वगैरे. एक विकेशा बाई एकटी जपानला जाणारी बोटींत होती. ती पूर्वी गेलेली होती. मंगळोर बंदराला बोट थांबली. तेथील संस्थानिकांच्या बोटीशीं लागली. अर्धी वाकली. दोन बोटींच्यामध्ये पाणी वाहत होतें. तें नदीचें गोडें पाणी असें एकाने सांगितलें. नंतर बोट निघाली. (२७-६-३८)

बदलापुरास आमच्या घराच्या समोर दक्षिण दिशेस माडाचें अगर ताडाचें झाड. त्याच्यावर दोन सुवासिनी शेंड्यावर पूजा करीत आहेत. पूजा झाल्यावर त्यांनी वरून जमिनीवर उडी मारिली व सरळ शेजारी असलेल्या गुरवाच्या घरांत गेल्या. कांही इजा झाली नाही. झाड पन्नास फूट उंच असावें. (२८-६-३८)

नागपुरास एकाच्या घरीं गेलों. तेथे ट्रंक उपडी झाली. रुपये खाली पडले. ते मांजराने गिळले. (६-९-३८)

बहुधा रेवदंडा. विष्णुपंत वैद्यांचें घर. बोलत बसलों. पलीकडे एका घरांत एक संस्थानिक गुडघ्याला धोतर गुंडाळून बोलत बसलेले. ते तेथून उठून शौचास माझ्या अंगावरून गेले. मी उठून निघालों. घरांत आलों तों सत्यनारायणाची तयारी. पण प्रसाद टेवलेला कुव्याने, मांजराने खाल्ला वगैरे. (१९-९-३८)

मुंबईस ओळखीच्या वकिलाचें बंगलीवजा घर. घराच्या भोंवतीं एकेका खळग्यांत एकेक वेश्या बसलेली... (३१-१०-३८)

मुसलमानाच्या घरांत मुसलमानाजवळ मी संध्येकरता ग्लास मागत होतो. त्याच घरांत शाळा होती. मुसलमान मुलें शिवतील म्हणून त्यांना टाळण्याचा प्रयत्न करीत होतो. (९-३-३९)

म. सा. परिपदेंत गेलों. तेथे चिटणीस वगैरे मंडळी होती. स्त्रियांचा समारंभ होता. माझ्याकरता चि. दत्तूने शंभर रुपये त्या स्त्रियांच्या समारंभास दिले असें चि. रघूने सांगितलें. चि. सौ. अक्काहि तेथे आली होती. कचेरींत मी, अक्का व रघू इतकांच राहिलों. जोशी निघून गेले. पुढे आम्ही जातांना शिपाई कुलूप लावण्यास आला. तो नवीन दिसला. ब्राह्मण असावा; लड्ड, काळा. नांव विचारतां जेजुरे सांगितलें. (२१-५-३९)

हिमालयांत बिल्वकेदार येथे. सरकारी तिजोरी असणाऱ्या ऑफिसांत पगडी, रेशमी अंगरखा ठेवून बाहेर गेलों. पगडी, अंगरखा घेण्यास रात्रीं कुलूपें उघडून आंत गेलों. कपडे घेतले. इतक्यांत शिपाई आले. कांही बोलले नाहीत. रेलवेच्या जवळ नंतर उभा. (२६-३-३९)

बदलापूरचें स्वतःचें घर धाब्याचें. धाब्यावरून शेजारच्या माणसाबरोबर हिंडत आहें. धाब्यावर कोनाड्यांत दोन माणसें निजलेलीं दिसलीं. परकी, अनोळखी. कोण म्हणून त्यांस उठविलें. त्यांस काठी मारितांच त्यांनीहि काठी उगारली. (१६-१२-३९)

एक माहितीचे आय्. सी. एस्. इंग्लंडला जात आहेत. त्यांस पोचविण्यासाठी मंडळी त्यांच्या घरीं जमली आहे. माझ्या स्वभावाप्रमाणे स्वतंत्र तांगा करून वेळेवर बंदरावर जात होतो. इतक्यांत त्यांनी सर्वास सांगितलें की, सर्वांनी आग-गाडीने नागपूरच्या स्टेशनवर उतरावें. स्वप्न संपलें. (८-७-४०)

बैलाची गाडी; हाकलणारी कातोडीण; आंत बसणारे मी, येथील पोस्टमन व ओळखीचे एक संस्थानिक. (१२-१-४१)

अच्या घरीं त्यांनी बोलावल्यावरून पाहण्यास गेलों. तेथे खोलींत सर्वत्र यंत्रें टेबलावर टाइप रायटर ठेवलेले असतात त्याप्रमाणे ठेवलेलीं होती. मी जातांच त्यांनी तीं सुरू केलीं. त्याबरोबर वारा सुटून खोलीची हवा थंडगार झाली. यांत्रिक पंखे. पितळेचीं यंत्रें. (३१-१-४१)

घराच्या गड्याने घराबाहेर उघड्यांत गवतावर अंधरूण घातलें. मीं भीतीने तें परत घरांत नेविलें. (१-१-४२)

साप किडीइतका लहान दिसला.

(१०-३-४२)

आगगाडींत सामान ठेवून घरीं आलों. वेळ वीस मिनिटे होता. पूजा करावयाची होती म्हणून नदीवर स्नानास गेलों. नदींत पाणी ढोपरभर. तेथे प्रेत दिसलें. तें झाकलेलें होतें.

(२२-१०-४२)

माझ्या दूरच्या नातेवाइकाची मुलगी (क). जागा आगबोट. बोटींत मी. माझ्या उजव्या बाजूस एक गौरवर्णी— तांबूस, तरुण (ग). हा. ...गांवाचा असें कच्या सांगण्यावरून पुढे समजलें. बोटीवर खेळत होतो. इतक्यांत क मला म्हणाली, शबरोवर जमलें तर बघतें. त्याच्याजवळ तिला बोलावयाचें होतें म्हणून ती माझ्या जाग्यावर आली व मी तिच्या जाग्यावर बसलों. स्थळ बदललें; आता जमीन. क, मी, माझी मुलगी, कची चुलती वगैरे पुष्कळ मंडळी एकत्र जमलों होतो. क व तिची चुलती बाहेर पडली. मी कशीं बोलण्यासाठी— शौचाला जातो असें मुलीला सांगून— तिच्याकडे गेलों. कची चुलती थोडी पुढे गेली. मी कला विचारलें, तुमचें लग्नाचें जमलें काय ? ती होय म्हणाली. माझ्याजवळ गहि कला मी वरीन म्हणाला होता तें मी तिला सांगणार तों तिनेच ठरल्याचें मला सांगितलें. मी तिला हा गृहस्थ कोण म्हणून विचारिलें. तिने ... चा अमुक म्हणून सांगितलें. पण कचें लग्न झालें होतें असा माझा समज होता. तेव्हा तिने आपल्यासाठी अगर बहिणीसाठी जमविलें ह्याचा संशय आला. इतक्यांत जागृति.

(४-७-४२)

टीप— वस्तुतः कला बहीण नाही व तिचें लग्न झालें आहे.

घरांतून न्हाव्याकरता बाहेर पडलों. वाटेंत एका लांबट, अरुंद विहिरीवर दोन लाकडें टाकलीं होती त्यांच्यावरून जावें लागलें. बायका धूत होत्या. एकीने माझा हात धरला. पलीकडे गेल्यावर एका इमारतींत गेलों. खाली मोकळी जागा. उंच सोप्यासारखी इमारत. दगडी पायऱ्यांचा जिना. तेथे हजामत झाली. आम्ही तिघे होतो. कोण तें लक्षांत नाही. परत घरीं आलों. हें घर निराळें. लग्नाला जावयाचें होतें; तीन ठिकाणीं : पैकी एक भिवंडीस; दोन गांवांत. भिवंडीहून चि. भाऊ गोखले^१ आला. त्याने सांगितलें मर्तिकामुळे तें लग्न राहिलें. मनांत आलें लवकर उगीच उठलों. कारण भिवंडीस जाणें रहित झालें. हजामत झाली असून सुद्धा रात्र असें वाटत होतें.

(६-७-४२)

लग्नासाठी कोठे तरी गेलों होतो. तेथे पुण्याहून चार वाजतां पनवेलला थेट जाणारी गाडी असल्याचें स्टेशनमास्तर म्हणाला. ती गाडी चुकली. आता रात्रीच्या गाडीने जावें असें मनांत आलें. दरम्यान देवाची पालखी निघाली होती.

मी दीड रुपया देईन म्हणालों. लोक जास्त मागूं लागले. मी सांगितलें भावनेंत धर्म आहे; पालखी फिरविण्यांत नाही; कर्म जड आहे वगैरे. (६-७-४२)

मंडळी बसली होती. त्यांत कांही हिंदुमहासभावाले होते. इतक्यांत एक हिंदु व एक मुसलमान माझ्याकडे कोर्टाचें जजमेंट घेऊन आले. वाचून त्या संबंधाने त्यांनी माझा अभिप्राय विचारिला. हिंदुमहासभाव्याने तुम्ही मुसलमान का म्हणून विचारिलें. तो होय म्हणाला. मी मुसलमान आहे; तुमची हरकत असल्यास जातों म्हणाला. मी सांगितलें माझी हरकत नाही; मी अभिप्राय देईन. (१६-७-४२)

घरामध्ये जेवणघरांत आंबा व चिकू ह्या झाडांना प्रत्येकीं दोन दोन फळें मोठीं पिकलेलीं आलेलीं पाहिलीं. आतापर्यंत माझें तिकडे लक्ष गेलें नव्हतें. माझी निरीक्षणशक्ति इतकी कमी असें मीं म्हटलें. (१-८-४२)

एका संस्थानिकाकडे लग्न. माझें घड्याळ व शाल दोन जिनसा हरवल्या. (५-८-४२)

कोठे तरी लग्नाचें आमंत्रण. घरांतून निघालों तो उघडा; फक्त नेसूं धोतर. घर माहीत नाही. एका घरांतून गेलों. तेहि गृहस्थ लग्नास यावयाचे होते. पण मीं त्यांस घराचा पत्ता विचारला नाही. गो. क. जावयाचे होते व मागून आलेहि. त्यांच्याबरोबर देखील गेलों नाही. पुढे रस्ता विचारित गेलों. तों चि. भिकू जोशाचें^१ घर लागलें. तेथे पगडी, कोट, उपरणें वगैरे कपडे—कॉरे—अंगावर घालून लग्नघरीं गेलों. तेथे टेबलावर चार पांच माणसें—कांही ओळखीचीं—पैकी एक गो. क. भोजन करीत होते. मी शेजारीं खुर्चीवर बसलों. झालें. पानसुपारी वगैरे कांही नाही. लग्न कोणाकडे तें कळलें नाही. (१७-८-४२)

टीप— हा सर्व दिवस पत्रे लावण्यांत गेला होता.

विहिरींत चि. संजीवनी^२ व राम पडलेलीं. संजीवनीला मीं हात धरून काढिली. राम गोपाळाचा^३ मुलगा ही भावना. पण अनंताहून रूपाने निराळा. आवाजांत मात्र सादृश्य. विहीर तुडुंब भरलेली. दर आच्छादन पत्र्याचें. तोंड लहान. दारची विहीर नव्हे. घरहि निराळें. रामला काढा असें ओरडत आहे तों जागा. (१६-१०-४२)

एक बोगद्यासारखें चुन्याचें बांधकाम— लांबच लांब; तोंड अरुंद. त्यांत दोन म्हातान्या सवाशणी स्वयंपाक करीत आहेत. काँग्रेसचे लोक येतील त्यांस जेवण्यास करून घालतात. काँग्रेसचीच ती व्यवस्था असावी. मी त्यांत जेवण्यास शिरलों. (ता. १७ नंतर व ऑगष्ट १९४२ च्या अगोदर)

१. माझ्या बायकोचा चुलतभाऊ.

२. माझी मुलगी. ३. माझा भाऊ. ४. गोपाळाचा मुलगा.

म्हशीखाली निजलों आहे. तिचे पाय लागत नाहीत.

पुण्यातील एका गृहस्थाचें घर. धुळ्याच्या अच्या पोषाखांत पण अ नव्हते. कदाचित् ब्र असवेत. कीर्तन करतो म्हणून कीर्तन करूं लागले.

शौचकुपांत परसाकडे म्हणून गेलों. तेथे एक ब्राह्मण आपलें गांठीडें घेऊन आला व मी येथून जाणार नाहीं, येथेच राहीन, म्हणाला. मला अतिशय राग आला.

इंग्लंडला गेलों आहे. महाराष्ट्रसमाजांत उघडे ब्राह्मण भेटतात. उंच, सखल जागा. खेड्यासारखा भास होतो. एक लांबट, अरुंद खोली. मधोमध लांब मोठें घड्याळ. पोलीस उघडे होऊन लंगोटी नेसतात.

(हो चार स्वप्ने १६-१०-४२ व ५-२-४३ च्या दरम्यानचीं)

लघवीला बसलों आहे हें मुख्य स्वप्न. पण एका झोंपडीत चार पांच इसम गांवांत जाण्यास बैलगाडीची वाट पाहत उभे. सर्वजण लघवीसाठी फाकतात. मीं एक जागा पाहिली. दूर गेलों. एका बाजूला उंच इमारत; दगडाळ चढाव; वर घरे. इमारतीत शाळा. मी कोपण्यांत लघवीला बसलों. तेथेहि दोन माणसें रस्त्यावरचीं जाणारीं माझ्यामागे उभीं राहिलीं. (५-२-४३)

स्टेशन बदलापूर. आगगाडींत पुण्याचे गृहस्थ अ त्यांच्याशीं बोलत होतो. ते गांवांत येईनात. गाडी हालली. मी निघालों. गाडीखालून पलीकडे गेलों. सडकेवरून धावत धावत जात होतो. उतरती सडक. पुढे रस्त्यासमोर डोंगराचा भाग आला. रस्ता निमुळता झाला. तेथून पाणी वाहत होतें. (मार्च १९४३)

एका शौचकुपांत शौचाला जाऊन वाहेर पडत होतो. क कंदील घेऊन शौचकुपांत जात होते. शौचकुपांत नळ. बायका तेथेच पाणी भरतात. घरांत मंगलकार्य. (जून १९४३)

समुद्रांत धक्क्यापासून आंत दूरवर बांधलेला पूल. त्यावरून जाण्याचा मार्ग. समुद्रांत पुलाच्या एका टोकावर तेथील डॉक्टर बसले आहेत. (जून १९४३)

खंड ३ रा

अनुक्रमणिका

	प्रकरण	पृष्ठे
१	माझे गुरु	१६७-१७८
२	खेही	१७९-१८७
३	कांही परिचित	१८८-२३०

शुद्धिपत्र

खंड ३ रा

पृ.	ओळ	अशुद्ध	शुद्ध
१७९	२	सहयो	सह यो
१८५	२८	नापास	नापास
२२४	३	shonld	should
२२९	३३	त्वदम्यो	नत्वदेतान्यन्यो

१. माझे गुरु

महानुभावसंसर्गः कस्य नोन्नतिकारकः ॥

दत्तात्रेयाने चोवीस गुरु केले होते असें म्हणतात. प्रमुख गुणांपुरतेंच हें गुरुसंख्यानिवेदन आहे ह्यांत संशय नाही. खरें पाहतां संसार अथवा जीवनक्षेत्र हें एक महाविद्यालय आहे. तें अफाट आहे. भोवतालच्या भिंतींनी तें मर्यादित केलेलें नाही. तसेंच ह्या विद्यालयांत राहण्याचा काल म्हणजे जन्मापासून मरणापर्यंतचा होय. अर्थात् आपल्या आयुष्यांत असंख्य माणसांशीं आगला संबंध येतो व असंख्य घटनांचा अनुभव आपणांस घ्यावा लागतो. ह्या सर्व घटना व हीं असंख्य माणसें— स्त्रीपुरुष— आपल्या विचारांना वळण लावण्यास कारणीभूत होतात. ह्या वळणाचें प्रकट ज्ञान कित्येक वेळां आपणांस होत नाही. तथापि प्रत्येक घटना मनावर कायमचा संस्कार करीत असते. विचार आचारप्रवर्तक असल्यामुळे विचारांत हळूहळू होणारे फरक वर्तनांत व्यक्त होतात तेव्हा ते लोक-निदर्शनास येतात. ह्यावरून असें दिसतें की, मनुष्याचे असंख्य गुरु असणें शक्य आहे. परंतु ह्यांपैकी बहुतेक आपणांसहि अज्ञात असतात. ठसठसीत व निश्चित संस्कार ज्यांच्यापासून होतो तेवढेच आपल्या लक्षांत राहतात व त्यांस आपण गुरुस्थानीं मानितों.

गृ धातूपासून गुरु शब्द व्युत्पादिला जातो. मोठें करणें हा ह्या शब्दाचा धात्वर्थ आहे. आपल्या मनावर बरे वाईट दोनहि प्रकारचे संस्कार होतात, परंतु उन्नतिकारक संस्कारांच्या जनकालाच आपण गुरु म्हणतो. हीं संस्कारांच्या कर्त्याला गुरुपदस्थ कोणी होऊं देत नाही. थोर महानुभावांचा संसर्ग उन्नतिकारक असल्यामुळे ज्यांच्या आयुष्यांत असा संसर्ग घडत नाही तो दुर्भागी समजला पाहिजे. सारांश, ज्यांच्या योगाने मन उदात्त होईल, विचार प्रगल्भ होतील व क्षुद्र वृत्ति नष्ट होतील अशा प्रत्येक माणसाला आपला गुरु म्हणून संबोधण्यास प्रत्यवाय नाही. सुविख्यात ग्रंथकारांचे ग्रंथ वाचण्याने बुद्धि विशाल होईल व विचारसौष्ठव लाभेल तर अभिजात गृहस्थांच्या संपर्काने माणसांत माणुसकी उत्पन्न होईल. ग्रंथकार बुद्धीवर संस्कार करितात; थोर माणसें मन सुसंस्कृत करितात. मनुष्याच्या चारित्र्याला वळण लावण्यास ग्रंथ व ग्रंथकार फक्त कारणीभूत होतात असें मानणें चुकीचें आहे.

गुरुची योग्यता देवाहूनहि अधिक मानण्यांत येते याचें कारण असें की, गुरुचें अनुकरण केले जातें. देव आपल्या दृष्टीसमोर वावरत नाही त्यामुळे

त्याची विशिष्ट कृति आपल्या डोळ्यांसमोर नसते; अवतार घेऊन तो व्यक्त होतो तेव्हाच त्याचे अनुकरण करणे शक्य होते.

शिष्टाचार

माझ्या मनावर कायमची छाप बसली गेली असे कांही प्रसंग सांगण्यासारखे आहेत. सन १८९५ साली मी ठाण्यास वकिली करण्याकरता राहावयास आलों तेव्हा जें घर भाड्याने घेतलें होतें तें नारायणभाई दांडेकरांच्या मालकीचें होतें. नारायणभाई हे वऱ्हाडांत विद्याधिकारी होते. ते मूळचे राहणारे ठाण्याचे. मी राहत होतो तें त्यांचें वडिलार्जित घर. माझ्या पाहण्यांत ठाण्यास ते एकदाच आले. पेनशन घेतल्यानंतर ते पुण्यास घर बांधून राहूं लागले. ठाण्यास आले तेव्हा ते माझ्याकडे येऊन मी घराचा मालक म्हणून त्यांनी एकदम ओळख करून दिली. प्रथमभेटेंतच हे मोठे खानदानीचे गृहस्थ आहेत असा माझा ग्रह झाला. फाजील विनय नाही व मोठेपणाचा दिमाखहि नाही ! भाड्यांतून तुम्हांला जरूर त्या घडामोडी करा आणि राहा, माझे हें वडिलार्जित घर आहे, तें राहतें असावें अशी माझी इच्छा आहे, असे त्यांनी मला सांगून टाकिले. ह्या सवलतीचा पुरेपूर फायदा मी घेई. एक वर्ष संत्रंध भाड्याचे पैसे मी दुरुस्तीत खर्च केले. पुण्यास गेलों असता त्यांच्या घरी जाऊन त्यांच्यापुढे हिशेबाचा कागद टाकिला. तो त्यांनी वाचिलाहि नाही; उलट मला प्रश्न केला की, मी तुम्हांला कांही देणें आहे काय ? नाही असें समजल्यावर दुसऱ्या गोष्टी बोलण्यास सुरुवात झाली. शिष्टाचार कसा पाळावा हें मी नारायणभाईंच्या उदाहरणावरून शिकलों. वस्तुतः माझा आणि त्यांचा परिचय नव्हता. अर्थात् मी कशा प्रकारचा मनुष्य आहे हें तर्काने जाणण्याचेंहि साधन त्यांस होतें असें मला वाटत नाही. त्यामुळे प्रत्येक मनुष्य सचोटीचा आहे असें गृहीत धरून त्यांच्याशीं वागावें असें त्यांचें मत असावें असें वाटतें. कांहीहि असो, एवढें निश्चित की, मला त्यांनी वळण लाविलें, शिष्टाचारपालनापासून समाजाला नीतीचे धडे शिकविले जातात हें समजलें आणि शिवाय नारायणभाईंचा मोठेपणा त्यांच्याविषयी माझ्या मनांत आदर उत्पन्न होण्यास कारणीभूत झाला.

महानुभावित्व

आजपर्यंत माझा ज्यांच्याशीं संत्रंध आला त्या सर्वांत प्रभाकर काशिनाथ ओक ह्यांच्याइतका सालस व थोर मनाचा मनुष्य मला कोणीहि आढळला नाही. लहान-मोठा, गरीब श्रीमंत, उच्च-नीच कोणीहि असो, सर्वांनी सुखी, आनंदी व सुस्थितीत असावें अशी त्यांची मनापासून इच्छा असे. दुसऱ्याच्या उत्कर्षाने त्यांस निर्व्याज आनंद होई. सजनत्वाची हीच खूण आहे. दुर्जनाला दुसऱ्याच्या उत्कर्षाचा हेवा वाटतो : तो इतका की, त्याला हीनत्व आणण्याचा तो झटून उद्योग

आरंभितो. दुसरीं कित्येक अशीं माणसें असतात, की दुसऱ्याची ऊर्जितावस्था, दुसऱ्याचा बोलबाला त्यांना असह्य होतो; परंतु शिक्षणाच्या संस्कारांमुळे आपलें अंतरंग कोणाच्या दृष्टोत्पत्तीस येणार नाही अशी खबरदारी ते घेतात व वरकरणी तरी आनंद झाल्याचें दाखवितात. माणसाच्या अशा तीन तऱ्हा असतात.

प्रभाकर काशिनाथ हे बदलापूरचेच. मुंबईस ते शिकत असतां त्यांची व माझी माझ्या वडिलांनी ओळख करून दिली. माझ्यापेक्षा ते पांच सहा वर्षांनी वडील. ते घरचे श्रीमंत. साधारण वरच्या दर्जाचीं कुटुंबें त्या वेळीं (इ.स.१८८०) शांतारामाच्या चाळींत राहत. त्याप्रमाणे प्रभाकरनाना व त्यांचे बंधु बळवंत काशिनाथ हे ह्या चाळींत राहत. घरची श्रीमंती असूनहि ह्या बंधुद्वयास सुपारीच्या खांडाचेंहि व्यसन नव्हतें. खरोखर, कोकणाशीं संबंध जडल्यामुळे मलाच लहानपणापासून सुपारी खाण्याची सवय लागली होती. परंतु ओकांच्या बिऱ्हाडांत मला सुपारी मिळाली नाही. मी इंग्रजी तिसऱ्या चौथ्या इयत्तेंत असेन. त्या वेळीं प्रभाकरनाना सातव्या इयत्तेंत होते. माझे त्यांच्याकडे वारंवार जाणेंयेणें असे. दर रविवारीं मी हमखास त्यांच्या बिऱ्हाडीं दुपारीं ठेवलेलाच. नाना चहा पीत नसत. तेव्हा रविवारीं दुपारीं त्यांच्याकडे माझे कॉफीपान होई. परंतु विशेष सांगण्यासारखें हें की, मला जाण्यास वेळ झाला तरी ते मजसाठी खोळंबून राहत. इंग्रजी चौथ्या इयत्तेंतील चौदा पंधरा वर्षांचा मुर्गा—त्यांच्यासाठी अगत्याने वाट पाहणें हें विशेष आहे. आपण कॉफी पीत असतांना कोणी आला तर त्याला देऊं करण्यांत विशेष नाही.

ह्या गोष्टीचें महत्त्व कोणास वाटणार नाही म्हणून उलट प्रकारचें वर्तन करविणाऱ्या क्षुद्र वृत्तीचें उदाहरण देतो. मी खेडास होतो. तेथून जुन्नरला कांही दिवस मदत म्हणून मला जावें लागलें. त्या वेळचे तेथील सवज्ज माझ्याबरोबर कॉलेजांत होते. नोकरींत ते माझ्याखाली होते संध्याकाळीं कोर्टाचें दैनिक काम आटोपल्यावर फिरावयास जाण्याकरता मी त्यांच्या घरीं जाईं. पहिल्या दिवशीं मला त्यांच्याबरोबर कॉफी मिळाली. वस्तुतः सायंकाळीं चहा, कॉफी किंवा अन्य कांही खाण्यापिण्याची माझी वहिवाट नाही. पण कोणी दिलें तर चहा वगळून मी घेतों. दुसऱ्या दिवशीं माझे हे सद्गृहस्थ स्नेही मी जाण्यापूर्वीच कॉफी पिऊन माझी वाट पाहत बसले होते ! पुण्यास मला एका नामवंत गृहस्थांचा असाच अनुभव आला. कलकत्याच्या कालिदास नागांशीं चर्चा करण्याकरता कांही गृहस्थ जमले होते. चर्चा संपल्यावर परत येतांना वरील गृहस्थांनी माझ्या गाडींत चला, मी घेऊन जातो, असें म्हटलें नाही. आम्हांला दोघांनाहि भा. इ. सं. मंडळांत तेथून जावयाचें होतें. गाडींत जागा नव्हती असेंहि नाही. परंतु असल्या वागणुकीला अभिजात कुलीनत्व लागतें ! पहिल्या प्रकारांत कंजुवपणा होता तर दुसऱ्यांत दुसऱ्याविषयी तुच्छता होती. एखादा बडा अधिकारी असता किंवा मीहि

आधिकारावर असतो तर मात्र मला गाडीत बसण्याचें आमंत्रण विनंतीपूर्वक मिळालें असतें !

प्रभाकरनाना मला अखेरपर्यंत उपयोगी पडले; कोणत्याहि प्रकारचें साहाय्य करण्यास त्यांनी मागे घेतलें नाही. त्यांची पैशाचीहि मदत मला होई. ठाण्याचे विनायकराव डोंगरे व कल्याणचे प्रभाकरनाना ओक ह्या उभयतांकडून वाटेल त्या वेळीं पैसे मिळण्याची खात्री असल्यामुळे जवळ शिल्लक पैसे ठेवण्याची मला संवयच लागली नाही. त्यांच्या पश्चात् ह्या बाबतीत मला खबरदारी घ्यावी लागली.

प्रभाकरनानांच्या उदारत्वाचीं, सहृदयतेचीं व मोठेपणाच्या जबाबदारीचीं अनेक उदाहरणें देतां येतील. मी वार्डस असतांना माझ्या थोरल्या मुलीचें अभावितपणें लग्न जमलें. अर्थात् लग्नाच्या खर्चाची मी तरतूद करून ठेवलेली नव्हती. तिकडे माझे पूर्वपरिचित असें कोणी नव्हतें; त्यामुळे इकडून माझ्या पांच सहा खेद्यांस पत्रें पाठवून प्रत्येकाकडून दोनशेंच्या आंत इतकी रकम मागितली. वार्डस बसल्या बसल्या मला जरूर तितकी रकम सहज जमवितां आली. एका-जवळ सर्व रकम मागितली असती तरी मला कदाचित् मिळाली असती; परंतु वेळप्रसंग पडल्यास एकाच माणसावर बरेंचसे नुकसान सोसण्याचा प्रसंग येऊं नये म्हणून मी मुद्दाम एका इसमाकडून शेंदीडशें रुपयांहून अधिकाची मागणी केली नाही. परंतु दोनशें रुपये लग्नाला कसे पुरतील असें मला पत्राने विचारणारे एकटे प्रभाकरनानाच ! मुकाट्याने मागितलेली रकम पाठवून इतरांप्रमाणे त्यांनीहि माझे आभार संपादन केले असते; अधिक पृच्छा करण्याचें त्यांस कारण नव्हतें. व्यवहारचातुर्य व उदारमनस्कता ह्यांतील भेद येथे सहज समजण्यासारखा आहे.

मी पोष्टांत किंवा सरकारी व्यंकांत केव्हाच पैसे ठेविले नाहीत अगर सरकारी प्रॉमिसरी नोटा विकत घेतल्या नाहीत. आपल्या पैशाचा उपयोग सरकार करितें ही गोष्ट माझ्या मनाला जाचक होई. एकदा मी नानांना म्हटलें, आमच्या-सारख्या माणसांचे शिल्लकी पैसे तुमच्यासारख्यांनी पोष्टाच्या व्याजाने ठेविण्याचें पतकरिल्यास आम्हांस नाइलाजाने पोष्टांत पैसे ठेवावे लागतात तो प्रसंग टळेल; मात्र तुम्हीं प्रॉमिसरी नोट लिहून द्यावी. नानांना माझे म्हणणें पटून कांही काल तरी आम्हां दोघांत वरीलप्रमाणे व्यवहार सुरू झाला. प्रभाकरनानांचे वडील भाऊ विष्णुअण्णा ह्यांस आपल्या हातची प्रॉ. नोट लिहून देणें कमीपणाचें वाटे. अर्थात् त्यांस न विचारितां हा व्यवहार झाला होता. सारांश, मी मात्र प्रभाकरनानांचे पैसे विनव्जार्जी वापरीं आणि त्यांच्यापासून व्याज घेई ! शेंकडा नव्वद लोक असल्या माणसाला व्यवहारमूर्ख हें विशेषण बहाल करतील. आणि व्यावहारिकदृष्ट्या त्यांना नांवें ठेवितां येणार नाहीत. ह्याला उत्तर असेल तर तें

एकच “रत्नैर्महाहैस्तुतुपुर्न देवाः”. प्रभाकरनानांचें वर्तन सर्वांशीं सारखेंच असे. महानुभावित्वाची थोरवी प्रभाकरनानांपासून मला समजली.

आपुलकी

इ.स. १८९२-९३ साल असावें. कल्याणच्या इंग्रजी शाळेंत मी शिक्षकाचें काम करीत असतां माझा मुक्काम माझ्या वडिलांचे स्नेही वासुदेव हरि भिडे ह्यांच्या घरीं असे. त्यांच्याचकडे मी जेवीत असें. नागपूरचे प्रसिद्ध वकील गोपाळ हरि भिडे ह्यांचे हे सखे बंधु. कल्याणला राहून एक दिवसाआड मुंबईस मला लॉ कॉलेजकरता जावें लागे. सकाळीं शाळेंतील वर्ग शिकवून दूध पिऊन जेवण्यास मी मुंबईस जाईं. मी वासुदेवतात्यांकडे जरी त्यांच्या घरांतील माणसांप्रमाणे फुकट जेवीत असें तथापि दुधाचा उकाडा माझ्यासाठी तात्यांनी लावून दिला होता त्याचे पैसे अर्थात् मी देईं. त्या वेळीं कल्याणास दूध विकणारे बहुतेक मुसलमान असत. विशेष सांगण्यासारखी गोष्ट म्हणजे उकाड्याच्या दुधांत पाणी घालण्याचें पाप हिंदु करीत परंतु मुसलमानांकडील दूध अगदी निर्भळ मिळे. असें असूनहि वासुदेवरावांनी मला उकाड्याचें दूध पिऊं दिलें नाहीं. ते मला घरचें दूध पिण्यास देत व माझ्या पैशांतून त्यांना प्रसंगोपात्त विकताईचें दूध घ्यावें लागे तेव्हा तें घ्यावें असें त्यांनी आपल्या कुटुंबास सांगून ठेविलें होतें. ही बाब दिसण्यांत क्षुद्र पण तिला प्रेरक जें मन तें निःसंशय मोठें. “उपकर्तुं प्रियं वक्तुं कर्तुं स्नेहमकृत्रिमम्” हा संजनांचा स्वभाव असतो ! असल्या ह्या क्षुल्लक दिसणाऱ्या गोष्टींनीच कोणताहि मनुष्य आपलासा करून घेतां येतो. माझ्या वडिलांवर वासुदेवरावांचा मोठा विश्वास. त्यांच्या प्रामाणिकपणाविषयी व सच्चेपणाविषयी त्यांस अभिमान वाटे. ह्याचा फायदा मला मिळाला हें उघड आहे. वासुदेवराव व त्यांचे वडील चिरंजीव गोविंदराव ह्यांच्यांत कांही काल परस्परांविषयी गैरसमज उत्पन्न झाला होता. गोविंदराव नागपुरास आपल्या चुलत्यांकडे राहत होते. स. १९०२-३ सालीं मी वाईस असतां गोविंदरावांशीं पत्रव्यवहार करून बापलेकांचीं मनें साफ करण्याचें पुण्य मला लाभलें. ह्याचा मला आजहि आनंद वाटतो. माझ्यामार्फत सर्व बोलणीं होत. एकदा चुकून लेकाला लिहिलेलें पत्र वडिलांच्या पत्त्याच्या पाकिटांत गेलें व वडिलांना लिहिलेलें मुलाच्या पत्त्याच्या पाकिटांत गेलें. वासुदेवरावांनी पत्र वाचतांच भूल झाल्याचें ओळखून पत्र माझ्याकडे परत पाठविलें. माझें लिहिणें सरळ होतें म्हणून बरें, नाहीं तर आगींत तेल ओतल्यासारखें झालें असतें ! उलट ह्या गफलतीमुळे पितापुत्रांत सलोखा होण्यास मदत झाली अशी माझी समजूत आहे.

गुणादर

बाळाजी पांडुरंग हे एक मुंबईचे सुधारकाग्रणी होते. सुधारकांविषयी माझें मन लहानपणापासून विटलेलें असे. सुधारक म्हणजे एक अभिमानशून्य बेछूट

प्राणी असा माझा ग्रह झालेला होता. कदाचित् चिपळूणकरांच्या लेखनाचा हा परिणाम असेल. बाळाजींच्या कित्येक सुधारकी चाली मला आवडत नसत. पण ह्या सुधारकी घराण्यांत परंपरागत रूढि पाळल्या जात. मी वाईस असतांना बाळाजी एक दिवस रात्री महाबळेश्वरी जाण्याकरता आमच्या बिन्हाडीं आले. त्यांची सून व दुसऱ्या आत स्त्रिया तेव्हा आमच्याकडे होत्या. बाळाजी पांडुरंग आल्यावर त्या अपरात्रीच्या वेळीं सुद्धा सर्व स्त्रियांनी त्यांना नमस्कार केलेला पाहून मला आश्चर्य वाटलें व आनंदहि झाला.

एकदा मी राजापुऱाहून मुंबईस आलों तेव्हा त्यांच्या भेटली गेलों. ते त्या वेळीं थोडे आजारी असल्यामुळे अंथरुणावर पडून होते. संभाषणाच्या ओघांत मी एका आय.सी.एस. हिंदी डिस्ट्रिक्ट जजाच्या अनेक गुणांची त्यांच्याजवळ प्रशंसा केली. बाळाजींचा चेहरा लगेच टवटवीत दिसू लागला. ते उत्सासाने उद्गारले, मी बरा असतो तर त्या गृहस्थांना भेटलों असतो. सुजनांविषयी इतकी उत्कट आदर-बुद्धि पाहून मला अतिशय आनंद झाला व सजनत्वाचें लक्षण समजलें. एकंदरीत 'गुणाः कुर्वन्ति दूतत्वं दूरेपि वसतां सताम् । केतकीगन्धमाघ्राय स्वयमायान्ति षट्पदाः ।' हेंच खरें. समाजाच्या नेत्यांमध्ये परगुणादराचा गुण असणें अवश्य आहे.

वात्सल्य

एक अशिक्षित स्त्री, आणि मी विद्यापीठाची पदवी धारण केलेला 'सुशिक्षित' पुरुष; पण माझ्या विचारांस व्यापकता—उदात्तता अशा स्त्रीकडून मिळाली. माझी पत्नी सखुताई ऊर्फ रमा डिची लिहिण्यावाचण्यापलीकडे मजल गेली नव्हती; विद्येचें तिला वावडेंच होतें म्हटलें तरी चालेल. पोट भरण्याची विद्या सोडिली तर विद्येचा परिणाम मनावर झाला पाहिजे अशी अपेक्षा असली पाहिजे. म्हणून अत्यंत सुसंस्कृत मनाच्या स्त्रीला विद्यार्जनाची आवश्यकता न वाटल्यास त्यांत आश्चर्य वाटण्याचें कारण नाही. निष्कलंक शील, निष्पाप मन, गोड स्वभाव, दांडगी सहृदयता, प्रसन्न चित्त व अनुपम सौजन्य ह्या गुणांनी युक्त असलेल्या 'ताई'ला पोथी-पुराणें काय शिकविणार? 'स्वभावसुंदरं वस्तु न संस्कारमपेक्षते ।'

मी कित्येक वर्षेपर्यंत 'सनातनी' होतो. माझे एक सखी भिकाजी रघुनाथ मेहेंदळे यांनी मला एकदा सांगितलें 'तुमचें पत्र अंगाला शहारे आणणारें होतें,' ह्या पत्राचा मजकूर आता माझ्या स्मरणांत नाही परंतु दुसरें लग्न करण्यासंबंधाने मेहेंदळे यांनी मला लिहिलेल्या पत्राचें तें उत्तर होतें. माझ्या विचारांना सनातनी एकांगीपणा होता. रूढ आचार-विचारांचा अविवेकीपणाने अक्षरशः स्वीकार करणें; नव्हे— त्यांना नुसती मान्यता देणें ह्याला मी सनातनीपणा म्हणतो. माझी

एक चुलतसासू एकदा मी ठाण्यास असतांना तेथे आली; तिच्या दुराचारा-संबंधाने कित्येक गोष्टी माझ्या श्वशुरांच्या कानांवर आल्या होत्या. त्यांनी मुंबईहून मुद्दाम येऊन ह्या आपल्या गतधवा भावजयीची चांगलीच हजेरी घेतली. पुढे माझ्या श्वशुरांचे स्नेही वासुदेव रामचंद्र पटवर्धन (हे त्या वेळीं ठाण्यास डि. डे. कलेक्टर होते) ह्यांनी त्यांना ह्या त्यांच्या भावजयीच्या कडक निर्भत्सनेबद्दल चांगलाच ठपका दिला. मला त्या वेळीं वासुदेवरावांचें मत रुचलें नाहीं. त्यांच्या म्हणण्याचा आशय असा की, तरुण, रूपवती, एका बाजूला पडलेली व कोणी सांभाळ करण्यास नसलेली अशी स्त्री विधवाधर्मापासून चळत्यास त्यांत अस्वाभाविक असें कांही नाहीं. “अनाथा कृच्छ्रपतिता विदेशे स्त्री करोति किम्”! ह्या गोष्टीनंतर कित्येक वर्षांनी अशाच एका विधवा गर्भिणीविषयी बोलत असतां माझ्या साध्यासुध्या बायकोने मला खडसलें व अगदी बरोबर वासुदेवरावांप्रमाणेच त्या विधवेची बाजू मांडिली तेव्हा माझ्या डोळ्यांत अंजन घातल्यासारखें झालें. दुर्वर्तनाची तरफदारी करूं नये हें खरें परंतु दुराचरणाच्या कारणांचा विचार करणें तितकेंच अवश्य आहे. गुन्हेगाराकडे बघण्याची माझी पूर्वीची दृष्टि निवळली. सानुकंपतेने, सहानुभूतीने मी दुराचारी माणसाकडे बघूं लागलों. वात्सल्याचा धडा मला माझ्या बायकोने शिकविला. ह्याचा मला माझ्या कांमांत-हि पुढे उपयोग झाला. कोर्टापुढे येणाऱ्या लबाड, नीतिभ्रष्ट नि अविश्वासू खट-नटाना मी आपल्या ठरावांत नीतीचे पाठ शिकविण्याचा आव कधी आणिला नाहीं. प्रत्येक मनुष्य न्यायाधीश धरून स्वभावतःच कुकर्मशील असतो; व्यवहार-चतुर मनुष्य बदलौकिक होणार नाहीं अशा रीतीने योग्य संधि मिळेल तेव्हाच दुष्कृत्य करण्यास तयार होईल इतकाच फरक. अपराधाबद्दल दुसऱ्याची निंदा करितांना आपण आपल्या साधुपणाचा टेंभा मूर्खपणाने मिरवीत असतो. माझ्या-सारखा शेंकडों रुपयांनी त्याला पगार मिळता तर त्याने ही पांचपन्नास रुपयांची चोरी केली नसती. हा विचार चोरांना शिक्षा ठोठावितांना थोड्याच न्यायाधिका-च्या मनाला त्रस्त करीत असेल. सारांश, माझ्या बायकोने माझ्या विचारशक्तीला उजळा दिला व माझा सनातनीपणा म्हणजेच अजाणपणा घालविला.

आतिथ्य

कथमतिथिसपर्यां शिक्षिताः शास्त्रिनोपि ।

ऋषींच्या आश्रमाचें वर्णन करितांना कवीने आश्रमांतील वृक्षसुद्धा आतिथि-पूजा शिकले होते असें म्हटलें आहे. गुजराथी लोक आतिथ्य करण्यांत फार दक्ष असतात असा मला अनुभव आला आहे,

सन १९०० सालीं माझी नेमणूक बोरसद येथे झाली. तेथे असतांना पचू सणाच्या सुट्टीत विसनगर येथे जाण्याचें ठरविलें. तेथे इकडील विष्णुपंत गोरे

नांवाचे गृहस्थ वकील होते. ते माझ्या पूर्वपरिचयाचे होते. ह्या विसनगरच्या प्रवासांत गुजरानी लोकांच्या आतिथ्याचा मला अनुभव आला तो विस्मृतीतून न सुटण्यासारखा आहे.

विसनगरला जातांना अमदाबादेवरून जावयाचें असल्याने अमदाबाद शहर पाहण्याचा बेत केला. मी बोरसदहून अमदाबादेस जावें, विष्णुपंतांनी विसनगराहून तेथे यावें, आणि अमदाबाद बघून दोघांनी तेथून बरोबर विसनगरास जावें अशी योजना होती.

अमदाबादेस त्या वेळीं लालशंकर उमियाशंकर स्मॉल कॉज कोर्ट जज होते. त्यांच्याकडे उतरण्याची व्यवस्था विष्णुपंतांनी परस्पर करून मला कळविलें. मला ही व्यवस्था पसंत पडेना. लालशंकर मोठे गृहस्थ. ते व मी एका खात्यांतले खरे, पण त्यांचा नंबर पहिला व माझा शेवटला. एवढ्या मोठ्या माणसाकडे उतरण्याने संकोच व्हावयाचा. मीं गोण्यांना पत्र लिहिलें की, आपण दुसरीकडे कोठेतरी उतरूं; खाणावळींत जेवूं; तांगा करून शहरभर हिंडून येऊं आणि मग विसनगरला जाऊं. पत्र लिहिलें पण पोष्टांत टाकिलें नव्हतें. इतक्यांत खुद्द लालशंकरांचें पत्र आलें. त्यांनी निमंत्रण दिलें; कोर्टातील अमुक कारकून बरोबर घेऊन यावें असें मोठेपणाने सुचविलें; स्टेशनवर दोन गाड्या पाठवितों : एक तुमच्याकरता, दुसरी नोकराकरता वगैरे तपशिलांनी भरलेलें पत्र आलें. ह्यांतर त्यांच्याकडे न उतरण्याचा बेत विरघळला. प्रथमतः न जाण्याला कारण संकोच; आता येत नाही असें न म्हणण्यालाहि कारण संकोच.

ठरल्याप्रमाणे अमदाबादेस गेलों. स्टेशनवर एक व्हिक्टोरिया व एक तांगा अशा दोन गाड्या तयार होत्या. घरीं गेलों. दोन दिवस लालशंकरांचा पाहुणचार अनुभविला. लालशंकर अगदी बरोबरीच्या नात्याने वागत. मी मोठा आहे असें त्यांनी यत्किंचितहि भासूं दिलें नाही. मोठेपणाचें 'जाणुपण' ज्यांच्यांत नाही तो खरा मोठा. एकदा मी, एका संस्थानचे दिवाण व दुसरे एक अधिकारी असे तिघेजण तिसऱ्या एका दिवाणांकडे भोजनास होतो. आमचे दिवाण व त्यांचे अधिकारी ह्यांमध्ये केस पिकलेले अधिकारी होते. मला पहिलें पान तर हक्काचें होतेंच; त्यांच्या पिकलेल्या केसांवरून अधिकाऱ्यांना पंक्तींत दुसऱ्या स्थानाची माझ्याखाली आमच्या यजमानांनी योजना केली होती; अर्थात् दिवाणांचा नंबर शेवटीं लागला. त्याबरोबर दिवाणांची चुळबूळ सुरू झाली. अखेरीस ते लटपट करून माझ्या शेजारीं येऊन बसले ! झोपेंतसुद्धा दिवाणपदाची जाणीव जागृत असावयाची ! असो.

आपली घरची गाडी देऊन लालशंकरनी सर्व शहर पाहविलें. निजावयाच्या वेळीं आगकाड्यांची पेटी जवळ दिली; लघवीची जागा दाखविली. असल्या किरकोळ गोष्टींकडे पुष्कळांचें लक्ष नसतें. मी नुकताच एका शहरीं माझ्या नात-

लगाकडे मुंजीला गेलों होतों. घरांत गर्दी म्हणून शेजारीं एका मोठ्या गृहस्थांकडे त्यांच्याच सूचनेवरून रात्रीं निजावयास गेलों. उन्हाळ्याचे दिवस; घरापुढील द्वारमंडपींत एक पलंग पडला होता तेथेच मी निजेन म्हटलें. हेतु हा की, घरांत कोणास त्रास होऊं नये. परस्पर यावें, निजावें, जावें. पहिल्या दिवशीं आलों तों गादी व एक पातळशी चादर पांघरण्यास अशी तयारी होती. रात्रीं सोसाळ्याचा चारा सुटला; पांघरूण पुरेना. झोप आली नाही. दुसऱ्या दिवशीं गेलों तो गादीवर उशी नव्हती. पुनः जागरण. पाहुण्यांचा राबता कधी नसल्याचें हें चिन्ह आहे.

जेवण होतांच दूध पिऊन पानावरून उठावयाचें अशी लालशंकरांची चहिवाट होती. त्याप्रमाणे प्रथमपासून पानाशीं दुधाची वाटी ठेवलेली होती. दुधाचा उपयोग केव्हा व कोठे करावयाचा हें माझ्या ध्यानांत येईना. कारण पहिल्या भातावर तूप; पोळीबरोबर दुसरा पदार्थ; पाठीमागच्या भातावर स्वतंत्र कालवण. लालशंकरांच्या जेवणाकडे माझे लक्ष होतें. पुढे जेवण संपल्यावर दूध पिण्यास त्यांनी वाटी उचलली. मीहि त्याबरोबर तसेंच केलें. गुजराती माणसें ताक फारसें वापरीत नाहीत. परंतु लालशंकर महाराष्ट्रांत पंढरपूर वगैरे ठिकाणीं बरींच वर्षे असल्यामुळे त्यांना ताकाची सवय लागली होती असें दिसतें. निदान मी होतों तोंपर्यंत मला त्यांच्याकडे ताक मिळालें.

अमदावादेस प्रथम सांखळीचा शौचकूप लालशंकरांकडे मी पाहिला. तोपर्यंत मला असल्या शौचकूपाची माहिती नव्हती. त्यांच्या शिपायाने मला तो दाखविला. हा शौचकूप म्हणजे एक मोठी खोली होती. जमीन मातीची नव्हती : रंगी, शोभिवंत विटांची केलेली होती. मध्ये एक लहानशी जाळी होती. मला नेहमीच्या शौचकूपाच्या खुणा कोठेच दिसत ना. मी बावरलों; खजील झालों. सुदैवाने शिपाई दृष्टिआड झाला नव्हता; त्याला हळूच बोलावून माहिती करून घेतली. शौचकूप कसा वापरावा ह्याविषयी लेखी सूचना आंत टांगून ठेवावयास पाहिजे होती असें मला वाटलें.

अनाथबालकाश्रम, पंढरपूर, ही संस्था लालशंकरांचें चिरंतन स्मारक होय.

अमदावादेहून स्टेशनावर जातांना वाटेंत विष्णुपंतांच्या ओळखीचे विसनगरचे एक गृहस्थ अमदावादेस राहत होते त्यांस भेटावयास म्हणून विष्णुपंत गेले. बोलणें चालणें झाल्यावर उठतांना ते शेटजी विष्णुपंतांस म्हणाले, हे तुमचे स्नेही ह्या खेपेस लालशंकर यांजकडे उतरले तेव्हा मला कांही बोलतां येत नाही. परंतु परत जातांना येथे आमच्याकडे येऊन मग त्यांनी बोरसदला जावें. हें उपचाराचें बोलणें असें मी समजलों. औपचारिक भाषण परमार्थाने कोण घेणार ? आम्ही शेटजींना नमस्कार करून निघालों. आगगाडीने विसनगर स्टेशनावर आलों. शेटजींचा मनुष्य विष्णुपंतांनी दुरून पाहिला व ताडलें की, हा शेटजींच्या पत्रावरून गाडी घेऊन आला आहे. पुढे गेल्यावर तो आम्हास भेटलाच.

विष्णुपंतांना म्हणाला, “तुमचे पाहुणे येथे आहेत तोंपर्यंत तुम्हीं गाडी वापरावी असें शेटजींचें लिहून आलें आहे व त्यांच्याच पत्रावरून मी गाडी घेऊन आलों आहे.” अर्थात् आम्हीं गाडीचा उपयोग करून घेण्यास मुळींच कसूर केली नाही. दोन तीन दिवस मी विसनगरला राहिलों; विष्णुपंतांच्या स्नेह्यांकडे मेजवान्या झोडल्या. पुरी, बासुंदी, भर्जी हे पदार्थ बहुधा असत. गांवांत आमांशाची साथ होती. मला ती बाधली. शेटजींची गाडी वापरली तेव्हा त्यांस पत्र पाठविणें भाग पडलें. आपल्या निमंत्रणाप्रमाणे आपल्याकडे येणें अवश्य तथापि मला आमांश झाला आहे व बोरसदला ताबडतोब गेलें पाहिजे सत्रव आपणांकडे येतां येत नाही ह्याची क्षमा करावी अशा आशयाचें पत्र लिहिलें. विसनगराहून निघालों. अमदावादेस गाडी आली. मी पाहतों तों शेटजी स्वतः स्टेशनावर हजर. माझें पत्र आपणांस पोचलें नाही का मीं विचारिलें. हो, पत्र पोचलें; तुमच्या कार्यक्रमांत कांही व्यत्यय आणित नाही; येथून गाडी सुटण्यास एक तास अवकाश आहे; घरीं जेवण तयार आहे; जेवून झाल्यावर आमचा मनुष्य तुम्हांला परत स्टेशनवर आणून पोचवील; हे शब्द ऐकल्यावर मला जाणें भाग होतें. गेलों; जेवलों, ताट चटण्या-कोशिंबरी-भाज्यांनी भरलेलें होतें, आणि शेटजी जवळ बसून हें खाऊन पाहा, त्याची चत्र पाहा म्हणत. माझ्या तोंडाला तर चत्र नव्हती. त्यांच्या समाधानाकरता ते सांगत त्याप्रमाणे मी खाईं. मला ती शिक्षाच वाटली. पण करणार काय ? शेवटीं आचवण्याची जागा शौचकुपासमोर होती त्याने मात्र मला पोटात ढवळून आलें. असो. शेटजींनी गाडी देऊन स्टेशनवर रवाना केलें. केवढें हें अगत्य !

आणि तें निरपेक्ष होतें. विसनगर माझ्या हद्दींत नव्हतें. गायकवाडींतलें तें शहर; शिवाय बोरसदला मला फक्त दोन महिने राहावयाचें होतें. शेटजी स्वतः पेनशनर. महीकांटा एजन्सीमध्ये ते दसरदार होते. त्यांना मूलब्राळहि कांही नव्हतें. सारांश, माझ्यासाठी त्यांनी इतकें अगत्य दाखवावें ह्याला एकहि कारण सांगतां येण्यासारखें नाही. विष्णुपंत गोण्यांवर त्यांचा लोभ असावा आणि माझा अगत्य-पूर्वक परामर्श घेण्यांत त्यांनी तो व्यक्त केला असें फार तर म्हणतां येईल. असें मानिलें तरीसुद्धा शेटजींचें आतिथ्य अहेतुक असेंच म्हणावें लागेल. फलदान करून लोकांवर आपण उपकार करित आहों ह्याचें मानसुद्धा वृक्षांना नसतें. कोण-ताहि सद्गुण अंगीं मुरला पाहिजे. मी नोकरीवर असतांना एका रावबहादूर इति-हासकारांकडून मला नियमाने मकरसंक्रमणाचा तिळगूळ येत असे. पेनशन घेतल्या-वर्षापासून बंद ! अर्थात् माणूस ह्या नात्याने माझी किंमत त्यांच्याजवळ नव्हती !

ह्याच्याशीं दक्षिणी आदरातिथ्याची तुलना करण्यासारखी आहे. स. १८९६ सालीं मुंबईस प्लेग सुरू झाला तेव्हा मुंबईचे माझे आतृष्ट ठाण्यास माझ्याकडे येऊन राहिले. कांही महिन्यांनी ठाण्याचीहि सुरक्षितता डळमळू लागली. माझ्या

सासऱ्यांनी मला हणैस पाठविलें. तेथे नुसतें रिकामें बसावयाचें म्हणून रत्नागिरी, वेळणेश्वर पाहून यावें असें मनांत आलें. वासुदेवराव गोळ्यांना माझ्याबरोबर चला म्हणत होतों. इतक्यांत रत्नागिरीहून गोविंदराव रानडे हणैस आले होते, त्यांच्याबरोबर रत्नागिरीस जाण्याचें ठरलें. रत्नागिरीहून परततांना वेळणेश्वर पाहून यावयाचें असा बेत ठरला. रत्नागिरीहून वेळणेश्वरास जाण्यास जयगडास उतरावें लागतें. तेथून पुढे जाण्याकरता माझे चुलत सासरे कृष्णाजी जनार्दन जोशी ह्यांनी हणैहून जयगडास ठरल्यादिवशीं यावें अशी योजना होती. तेव्हा पहिला प्रश्न निघाला की, त्यांनी जयगडास कोणत्या दिवशीं यावें. एक दिवस रत्नागिरीस राहून दुसऱ्या दिवशीं परत फिरावें असें मी संकोचाने म्हणालों. आणखी दोन दिवस राहा असें गोविंदराव म्हणाले असते तर माझी तयारी होती. गोविंदराव-ज्यांच्या घरीं जावयाचें ते- कांहीच बोलले नाहीत. येथेच औदासिन्याची पहिली चुणूक मला मिळाली.

रत्नागिरीस गेलों. रात्र होती. सकाळीं उठल्यावर गोविंदरावांचे वडील बंधु शिवरामभाऊ ह्यांची भेट झाली. सलामीचा प्रश्न “नारायणराव केव्हा जाणार” हा झडला ! नंतर आपल्या श्रीमंतीच्या पुष्कळ गोष्टी मला शिवरामभाऊंनी ऐकविल्या. जेवणाच्यावेळीं वकीलसाहेब (शिवरामभाऊ) एकटेच एका पंक्तीला. समोर मी व गोविंदराव. भाकरीबरोबर दहीं फक्त वकिलांच्या पानांत. लोकांची श्रीमंती आपण ऐकावयाची असते, उपभोगावयाची नसते, हा सामान्य सिद्धान्त मला तेव्हा समजला ! भोजनोत्तर वकिलांबरोबर कोर्टांत त्यांच्या स्वतःच्या गाडींत-बैलाच्या दमणींत- गेलों. स्वतःची गाडी असल्याचें वैभव रत्नागिरींत फक्त दोन वकिलांचें, वगैरे पुनः श्रीमंतीची उजळणी झाली. दुसरा दिवस उजाडला; दुपारीं बारा वाजले; बोटीवर जाण्याची तयारी झाली. सूर्याच्या तापाने बंदरावरची वाळू तापलेली; अशा वेळीं बंदरावर जाण्यास गाडी मिळेल असें आशाळभूतपणाने मला वाटत होतें. इतक्यांत शिवरामभाऊ तडाडले, अरे राम्या, ह्यांचें पाकीट घेऊन नारायणरावांना बंदरावर पोचवून ये ! “लक्ष्मीवन्तो न जानन्ति प्रायेण परवेदनाम्” ! माणसामाणसांत फरक असतो. गोविंदराव सुज्ञ. त्यांनी बंधुराजांना सांगितलें, मला बंदरावर जावयाचें आहे; मी ह्यांना पोचवितों. गोविंदरावांमुळे गाडी जुंपली गेली आणि मला पाय न भाजतां बंदरावर जावयास मिळालें ! गोविंदरावांनी तिकीट काढून मला बसवून मार्गाला लाविलें.

गोविंदराव व शिवरामभाऊ सख्खे बंधु. हणैचे राहणारे. मुंबईस नेहमी माझे सासरे नारायणराव जोशी यांच्याकडे उतरावयाचे. माझी नेसूंची लंगोटी सुटली नव्हती तेव्हापासून ते मला ओळखीत होते. मुंबईस बोटीवर जातांना ह्यांना पहाटेस व्हिक्टोरिया आणून देण्याचें काम माझ्यासारख्या मुलांना करावें

लागे. मी हायस्कूलमध्ये होतो तेव्हा ह्या बंधुद्वयाने कायद्याची पुस्तके माझ्या हातांत द्यावी. आपण एकापुढे एक कलमें पाठ म्हणावी; चुकलें की काय हें पुस्तकावरून मी पाहवें. मला शब्दांच्या पलीकडे तेव्हा कांहीच समजत नसे. मला सांगावयाचें तें हें की, मी अगदी आगांतुक नव्हतो. आमचा पुष्कळ वर्षांचा संबंध होता. शिवरामभाऊ सुमारे दहा वेळ बसून हायकोर्ट प्लीडरची परीक्षा पास झाले. गोविंदरावांनी नाद सोडला. गोविंदराव पुढे डि. लोकलबोर्डाचे अध्यक्ष झाले; ऑनररी मॅजिस्ट्रेट होते; सरकारने रावसाहेब ही पदवीहि त्यांना बहाल केली होती.

मी राजापुरास असतांना रत्नागिरीस गेलों होतो. तेव्हा शिवरामभाऊ दुर्दैवाने वारले होते. ते ह्यात असते तर माझे आदरातिथ्य कसें झालें असतें हें पाहण्याची मौज होती. कारण मी त्या वेळीं सबज्ज होतो. गोविंदराव होते. तेच आता यजमान झाले होते. ह्या खेपेस माझी बडदास्त उत्तम प्रकारें ठेवण्यांत आली हें सांगावयास नको. गोविंदराव व त्यांची पत्नी ह्यांच्यांत माणुसकी बरीच होती. रत्नागिरीच्या माझ्या पहिल्या मुशाफरींत ह्या एकट्याच बाईने काल आलां नाही तो आज कां जातां म्हणून विचारिलें.

महाराष्ट्रांत एकंदर अगत्य कमी. गुजराथेप्रमाणे वऱ्हाडांतले लोक अगत्य दाखविणारे फार. वऱ्हाडी लोकांत स्वतःविषयी फाजील अभिमान नाही. घमेंड-खोर माणसें दुसऱ्याला तुच्छ लेखितात. मी ब्राह्मण परिषदेला अकोल्यास गेलों तेव्हा रा. व. दामले व राजवाडे वकील स्टेशनवर आले होते. अकोल्यास मेल सकाळीं जाते. मी त्यांच्याकडे उतरावयाचा नव्हतो व तें त्यांस कळविलें हंतें. हें कशाला? थोड्या वर्षांपूर्वी वध्याहून धर्मनिर्णयमंडळाचें अधिवेशन संपवून परतलों. माझ्या-बरोबर गाडींत स्वामी केवलानंद होते. त्यांस अकोल्यास उतरावयाचें होतें. अकोल्यास गाडी अपरात्री पोचते. तरीसुद्धा स्वामींना नेण्यास आठव्ये वकील स्वतः स्टेशनवर हजर होते ! आम्ही महाराष्ट्रांतले लोक दुसऱ्याकडून सन्मान करून घेतों. आमचा तो हक्कच आहे असे आम्ही समजतो !

असो. आतिथ्यविषयाचें शिक्षण मला विसनगरच्या शेटर्जीकडून मिळालें.

२. स्नेही

यस्य मित्रेण संभाषा यस्य मित्रेण संस्थितिः ।

मित्रेण सहयो भुङ्क्ते ततो नास्तीह पुण्यवान् ॥

न. म. जोशी ऊर्फ बोवा व लक्ष्मण भिकाजी कोंडकर

ज्याला स्नेही नाही तो मनुष्य मी अभागी समजतो. खरा स्नेही नातेवाइकांत मोडतो. म्हणूनच स्नेहाचें आशौच शास्त्रकारांनी सांगितलें आहे. एवढ्याचकरता स्नेहाला तर्पणांत स्थान आहे. शाळा-कॉलेजांत अनेकांशीं संबंध येतो पण स्नेह-संबंध थोडक्यांशींच जडतो. आज नरहर महादेव जोशी ऊर्फ बोवा व लक्ष्मण भिकाजी कोंडकर माझेच समवयस्क हयात असते तर ती किती बहारीची गोष्ट झाली असती ! माझे आयुष्य खचित अंशतः तरी वाढलें असतें.

कोंडकराला त्याची आई 'झिगल्या' या नांवाने हाक मारी. त्याच नांवाने तो आमच्यामध्येहि ओळखला जाई. बोवा व झिगल्या दोघे एलफिन्स्टन हाय-स्कूलमध्ये चौथ्या इयत्तेत माझ्याबरोबर आले. फणसवाडीच्या शाळेंत त्यांच्या तीन इयत्ता झाल्या; माझ्या नानाच्या शाळेंत झाल्या. बोवा फणसवाडींत जगन्नाथा-च्या चाळींत राहत. घरची गरिबी; मधुकरी-वारांवर त्यांचा विद्याभ्यास झाला. हुशार असल्यामुळे मॅट्रिक पहिल्या वर्षीच पास झाले व पुढे ऐपत नसल्यामुळे जी. आय. पी. च्या ऑडिट ऑफिसमध्ये त्यांनी नोकरी धरिली. त्या काळांत ह्या ऑफिसमध्ये मॅट्रिक झालेले कोणी नव्हते म्हटलें तरी चालेल. बोवांचें अक्षर उत्तम; तसेंच इंग्लिशहि सफाईदार लिहीत व बोलत. वक्तृत्वोत्तेजक सभेंत त्यांनी बक्षिस मिळविलें होतें.

ऑफिसमध्ये बोवांची छाप सहज बसली. शेंपाऊणशें जणांना तरी बुवांनी ऑडिटमध्ये लावून दिलें असेल. कोंकणांतून मुलें आणावयाचीं, त्यांच्या मधु-करीची किंवा वारांची सोय चाळींत करावयाची, शिक्षण द्यावयाचें आणि शेवटीं नोकरी लावून द्यावयाची असा त्यांचा क्रम असे. बोवा दिलदार व मैत्रीचे भोक्ते होते. ऑफिसचें काम पद्धतशीर व करडेपणाने करण्याची मोठी हौस. मुंबईच्या मराठी ग्रंथसंग्रहालयाच्या आद्य संस्थापकांपैकी बोवा एक होते. संग्रहा-लयाचें काम कित्येक दिवस त्यांनी अत्यंत दक्षतेने केलें. "सर्व वेळ कचेरी व संग्रहालय या दोन ठिकाणीं घालवितों" (अधिक श्रावण शुभा २ शके १८३१) ह्याच्या पूर्वी नुकतीच बोवांची पत्नी क्षयाच्या विकाराने दिवंगत झाली होती.

बोवांच्यावर हा प्रसंग दुर्दैवाने ओढवला. ता. ३ मार्च १९०९ च्या पत्राने मला ही दुःखदायक वार्ता रोह्यास समजली.

“आपलें पत्र पोंचलें. लिहिण्यास अत्यंत खेद हेतो की, मि फाल्गुन शु ८ शनवारीं सायंकाळीं ६॥ वाजतां सौभाग्यवतीस देवाज्ञा झाली. शेवटीं ३-४ दिवस फार हाल झाले. आज ४ वर्षे तिनें फारच क्लेश भोगले. तिची सेवा चि. बापू यानें फारच चांगली केली. त्यामुळें मला तिच्यानिमित्त स्वतः काम फार कमी करावें लागत असे. माझा संसार आटपला. आज ४ दिवस मुळींच चैन पडत नाहीं. आतां मला तुमच्या-सारख्या जीवलग मित्राशिवाय दुसरा आधार राहिला नाहीं.”

बोवा भावनाप्रधान फार : “आपण इच्छिलेले एखादें काम माझ्या दौर्बल्या-मुळें वेळेवर झालें नाहीं म्हणजे पत्र पाठविणें वेळेवर होत नाहीं. तथापि माझे मन रात्रंदिवस ‘अरे चुकतो आहेस’ असें आंत ध्वनी करीत असतें. एवढेंच म्हणून ठेवतो कीं:— “I offer you my loving heart towards you for the deed ; pray, accept me as such in the present state of my health and mind” (मुंबई ता. २७-७-१९१७). आणखी “I learn from your letters to Anna¹ and Gokhale² that you are passing your days at Mahad under the fire of all sorts of troubles and anxieties, and to add to it the idea of a trusted friend not even dropping a line appreciative of the difficulties you are labouring under is simply provoking ; I admit” (11th July 17).

ह्यावरून बोवांचें इंग्रजी किती सुरेख होतें ह्याची कल्पना येईल. रेलवेच्या ऑडिट ऑफिसमधल्या क्लार्कचें हें इंग्रजी त्या वेळीं कौतुकास्पद होतेंच पण कॉलेजची पायरी न चढलेल्या इसमाचें हें इंग्रजी आजहि वाखाणण्यासारखें होईल. पत्रांतील भाषेत बोवांचें हृदय व्यक्त झालें आहे.

बोवांची बायको आजारी; त्यांना अडचण भासूं नये म्हणून बोवांकडे उतरण्याचें मी कधी कधी टाळीत असें. पण तें बोवांना खपेना: “आम्ही तुमची गेल्या रविवारीं फार वाट पाहत होतो. तरी आपण परस्पर कां गेलां हें समजत नाहीं. माझे घरीं अडचण असते सबब इकडे येण्याचें टाळलें असावें अशी मला शंका येते. परंतु तुम्हांस एवढीच विनंती आहे कीं, मी मुंबईत आहे तोंपर्यंत आपण आपल्या गरीब मित्राकडे आल्याशिवाय परस्पर कदापिहि जाऊं नये. आजपर्यंत जसा लोम ठेविला तसाच सदैव राहिला पाहिजे” (२-१-१९०९).

सन १९०९च्या फेब्रुवारीत मुंबईस प्लेग झाला; पण बोवांना चाळ सोडून बाहेर राहण्यास जातां येईना. कारण बायकोची स्थिति हालण्यासारखी नव्हती. अशा स्थितीत स्वतःच्या जीवाची धास्ती वाटणें स्वामाविक होतें. बोवा लिहितात : “माझे कदाचित् वाईटवरें झाल्यास माझे मुलांचा भार तुमच्यावर आहे. त्यांची व्यवस्था तुम्ही पाहिली पाहिजे. मृत्युपत्र तुमचे व चि. गणपतीचे नांवचें करून ठेवीत आहे” (२४-२-०९).

बोवांचीं मुलें त्यांच्या पश्चात् माझ्याशीं ह्याच नात्याने वागतात ही आनंदाची गोष्ट आहे. मुलें मिळवितीं असून विनयसंपन्न आहेत. थोरला मुलगा एल्एल्.बी. होऊन दक्षिणहैदराबादेस असतो. खालचे दोन मुलगे जी.आय.पी. रेलवेंत बोवांनीच लावून दिलेले होते. पैकी एक दिल्लीस असून दुसरा मुंबईस आहे. बायको मेल्यानंतर बोवांचे थोडे हाल झाले. खाणावळीत जेवण्याचा प्रसंग आला. कोण कोणाला विचारितो ! “जूनच्या १ तारखेपासून मी व चि. बापू खाणावळीत जाऊं लागलों. कारण घरांत आमच्या मेहुण्यांनी आमचा समावेश होणार नाही म्हणून पर्यायाने कळविलें. आजपर्यंत केलेल्या उपकारांचें विस्मरण लवकर झालें हें चांगलें झालें” (८ जुलै १९०९). ता. १७ एप्रिल सन १९२० रोजीं सकाळीं ९ वाजतां बोवांचें देहावसान झालें.

कोंडकर सन १९०० च्या पूर्वीच मूत्रपिंडाच्या रोगाने वारला होता. तो वसईचा राहणारा. मी ठाण्यास असतांना त्याचा बराच काल आमच्याकडे जाई. कोंडकराइतका निर्मल मनाचा मनुष्य क्वचित् पाहावयास मिळतो. तो बी.ए. झाला होता व मुंब्राड येथे मामलेदार कचेरीत कांही दिवस त्याने नोकरीहि केली. पण लवकरच त्यांतून तो मोकळा झाला. घरचा सुखी होता. कोंडकराच्या स्वभावाचें वैशिष्ट्य हें की, मोठ्या वयांत व शिक्षणानंतरहि मोठेपणाच्या भाराने तो चाकला नाही. सांगलीस आमचे दुसरे स्नेही चिंतामण पांडुरंग बापट यांच्याकडे बोवा व झिगल्या गेले होते. मंडळी स्नानास गेली तेव्हा वाळवंटांत रासभक्रीडा करण्यास झिगल्याला यत्किंचितहि संकोच वाटला नाही; उल्लसित वृत्तीने वाळूत त्याने लोटांगणें घातलीं. स्वभाव थडेखोर. पण कोंडकराची थट्टा कोणालाहि बोचत नसे. ह्या थडेखोरपणाचें पर्यवसान कधी कधी विक्षिप्त वागणुकींत होई. अखेरपर्यंत त्याचें मन बालमनासारखेंच स्वच्छ होतें. झिगल्या आमच्या कुटुंबापैकीच आम्हां सर्वांना वाटे. ठाण्यास एकदा पाण्याशिवायच स्वारी शौचकुपांत गेली. आणि मग माझा धाकटा भाऊ काशिनाथ ह्याला पाण्यासाठी शौचकुपांतून हाका येऊं लागल्या. माझ्या आईने तपेली भरून शौचकुपाशीं नेऊन ठेविली. भर उमेदीत कोंडकराला मृत्यु आला. त्या वेळीं त्याचें वय तिसीच्या पुढे नसावें. देवाला सुद्धा चांगलीं माणसें हवींशीं वाटतात.

दिनकर विष्णु गोखले

मुंबईच्या डॉक्टर, प्रोफेसर, बॅरिस्टर म्हणून एक वेळ प्रसिद्धीस आलेल्या गोखलेब्रंधूंत दिनकरराव सर्वांत कनिष्ठ. आम्ही दोघे हायस्कूलमध्ये एकाच वेळीं होतो. दिनकरराव बी.ए. होऊन मेडिकल कॉलेजांत गेले. पण तेथील अभ्यासक्रम पुरा होण्यापूर्वीच त्यांनी तें कॉलेज सोडिलें. कॉलेज सोडल्यावर दिनकररावांशीं माझा विशेष स्नेह जडला. अरे तुरे स्नेह्यांपैकी दिनकरराव एक होते. नरहर महादेव जोशी मला अरे तुरे म्हणत पण मी त्यांस बहुवचनाने संबोधित असें. रामभाऊ आपटे व दिनकर गोखले ह्यांच्याशीं माझे अरेतुरेचें नातें होतें. बोवांप्रमाणे दुसरे माझे कित्येक स्नेही—रा.ब. बाळासाहेब लिमये, लक्ष्मणराव छत्रे वगैरे—मला एकेरी नांवाने हाक मारीत. तथापि मी मात्र त्यांच्यासंबंधाने बहुवचनाचा उपयोग करीं. असो. दिनकरला वाचनाचा दांडगा नाद असे. त्याने नोकरी कधी केली नाही. मुंबईस खाजगी कॉलेज निघालें होतें त्यांत अध्यापकाचें अल्पकाळ त्याने काम केलें. त्यामुळे त्याच्या नांवामागे प्रोफेसर हा शब्द कांही काळ वापरावा लागला. दिनकररावास लिहिण्याचें व बोलण्याचें वावडें असे. त्याचें वाचन केवळ ज्ञानलालसेनेच चाले. त्याच्यापाशीं पुस्तकांचा प्रचंड संग्रह होता. ह्या पुस्तकांच्या पायीं द्रव्यदृष्ट्या त्याचें फार नुकसान झालें. कारण केवळ पुस्तकांकरता मुंबईस भारी भाड्याची जागा त्याला घ्यावी लागे. शंकराचार्यांच्या मायावादावर व अद्वैतसिद्धान्तावर त्याची परमश्रद्धा होती. भाष्यावरील रूक्ष टीकांच्या किर्तीतरी हस्तलिखित पोथ्या वाचतांना त्यास मी पाहिलें आहे. ज्ञान्याने कर्म करावें हा टिळकांचा सिद्धान्त त्यास अशास्त्रीय वाटे. गीतेच्या इंग्रजी प्रस्तावनेंत त्यांनी ह्या विपक्षावर झोड उठविली आहे. इ. स. १९३१मध्ये पूना ओरिएण्टल बुक-एजन्सीने शांकरभाष्यासहित गीता प्रसिद्ध केली त्याला दिनकररावांनी प्रस्तावना लिहिली आहे. पुस्तकाच्या मुखपृष्ठावर "The Bhagavad-Gita with the commentary of Shri S'ankarācārya critically edited by Prof. Dinkar Vishnu Gokhale, B.A., formerly professor of Sanskrit, National College, Bombay" असें लिहिलेलें आढळतें.

प्रस्तावनेतील जरूर तो मजकूर येथे उद्धृत करितों:—

The storm that has latterly roared around the stately tree has not succeeded beyond raising columns of dust blinding the eyes of the unwary and the credulous. Guns of heavy calibre that took forty years to manufacture have failed to effect a single breach in the adamant walls of the fortress. These virulent literary assaults provoke the repetition of the old dictum that what is true in them is not new, and what is new is not true. These militant critics.

revel in presenting the other side in fantastic costumes and airy caricature by the iteration of nicknames and the cudgelling of dummy opponents. This is not the place to unravel all the casuistic mystifications, refute all the veiled calumnies, correct all the deliberate distortions with a manifest persevering determination to prove a case at all cost. Minds though highly gifted when thus prostituted rapidly reduce truth to a minus quantity. They are congenitally incapable of comprehending the spiritual meaning of the साधनचतुष्टय—the very first necessary condition of ब्रह्मजिज्ञासा; they cannot steadily keep before their eyes the vast distinction between व्यावहारिक and पारमार्थिक senses of the word ज्ञान and so on. They are morbidly prone to misconceive language. Too much of what passes as criticism of निवृत्तिमार्ग is the improvised chatter of a raw lad, portentously ignorant of his subject. These critics pose themselves as Adwaitawadins and of course as Mayawadins, and yet shower vulgar abuses on Shri Shankaracharya for recognizing limits to प्रवृत्तिमार्ग ! Readers should be thoroughly on their guard against the common error of confounding together a wide acquaintance with many books on a given subject and a clear *insight* into the subject. These modern knight-errants of pseudo-philosophy when but lightly touched by the Bhashyakar with his logical spear of celestial temper must, perforce, return to their natural incongruous shapes and hues.

दिनकररावांनी तैत्तिरीयोपनिषद् संपादिले आहे : “दिनकर विष्णु गोखले बी.ए. इत्यनेन परिष्कृतं संशोधितं च.” अनेक पोथ्यांवरून ही प्रत त्याने तयार केली. “The text of this edition has been arrived at by an eclectic process which the several mss. derived as they are from different sources have enabled me to carry on.” पंधरा पानांची त्याची इंग्रजी प्रस्तावना अतिशय बोधप्रद आहे. वेदान्ताचे समर्थन जोरदार रीतीने त्याने केले आहे व सर्व आक्षेपांस चोख उत्तर दिले आहे. कॅट व शंकराचार्य ह्यांच्यातील भेद खालील शब्दांत व्यक्त केला आहे : “The freedom of the will, the immortality of the soul and the existence of God are according to Kant but the postulates of Practical Reason—hypotheses warranted by moral experience, but from the Vedantic standpoint these are as

much real as any other fact of personal experience. If Brahman or the supreme Being is real then with Him these are also realities inseparable from His expressions. Kant regards sensibility as altogether alien to the rational nature of man, and so he insists on its extirpation. The Vedantist, on the other hand, regards sensibility as but a means of the realisation of the true self. It is the due regulation or control of the senses and passions, योगबुद्धिः (and not their extirpation) that constitutes the essence of virtue. Thus we may say that the Vedantic ethics is rather austere than ascetic. While Kant's system teaches self-mortification, Vedant teaches abstemiousness (संयमः). To Kant duty is the action to which a person is bound. It is compulsion to a purpose unwillingly adopted. To the Vedantist however duty is inseparable from life (सहजकर्म), and it is cheerfully accepted as a means of salvation. To extinguish the impulses would be to render life inoperative. The Vedant teaches that the Universal order is essentially moral in its tendency—तत्त्वपक्षपातो हि स्वभावो धियाम् (भामती).

मला दिनकररावांचा फार उपयोग होत असे. वेदान्ताच्या निरनिराळ्या अंगांची त्यांच्याबरोबर चर्चा करून माझी मते निश्चित झाली आहेत. मायावाद नाकारून अद्वैताची सिद्धि करून पाहणारांची त्यांच्याकडून हेटाळणी होत असे. मी अनेक पुस्तकांची परीक्षणे आजवर केली; त्या त्या विषयावर मी कोणती पुस्तके वाचवीं हे मला दिनकरराव सांगत. सामान्यतः माझे जे विषय होते तेच दिनकररावांचे होते. दिनकररावांचा सर्व जन्म वाचनांत गेला. इतिहास, धर्म, तत्त्वज्ञान, समाजशास्त्र ह्या विषयांवरील त्यांचा स्वतःचा ग्रंथसंग्रह मोठा होता. शिवाय इंग्रजी ग्रंथालयाचे ते वर्गणीदार होतेच. दिनकरराव घरी नसल्यावर ग्रंथालयांत आढळावयाचे. घरी तत्त्वज्ञानाचे गहन ग्रंथ वाचण्यांत सदा गर्क असावयाचे. आमचा दिनकरराव खरा विद्वान् होता पण त्याची विद्वत्ता अदृश्य राहिली. संभाषणांतसुद्धा तिचे प्रदर्शन होत नसे. मी आपली परीक्षणे छापण्यापूर्वी कित्येक वेळां दिनकरराव गोखल्यांना दाखविण्याविषयी राव. मोरमकर ह्यांस लिहीत असे. “आपला हस्तलेख रा. गोखले यांस पाहण्याकरता त्यांजकडे दिला” (१४।८।१९).

‘गोविंदसुता’च्या (चिंचाळकर) परमार्थविचारमाला पुस्तकावर दिनकररावांबरोबर चर्चा करून मी अभिप्राय दिला होता. ह्या पुस्तकाला मी वार्डट म्हटलें असे दुसऱ्या कोणत्याहि पुस्तकासंबंधी म्हटलें नाही. हे पुस्तक वाचून आमच्या

कालाचा अपव्यय झाला तसा इतरांचा होऊं नये अशा आशयाची इच्छा परीक्षणाच्या अखेरीस मी व्यक्त केली होती. गोविंदसुतांचें नांव मोठें, त्यांचा शिष्यवर्ग मोटा, म्हणून दिनकररावांचा पाठिंबा मला पाहिजे होता. रावसाहेब मोरमकर लिहितात, “तुमचे रा. गोखले यांनी लेख नेला. परंतु त्यांत कांहीं कमजास्त केलें पाहिजे कीं काय हें कळविलें नाहीं. सबब मुळाप्रमाणें छापणें भाग झालें” (१७।८।१९).

अखेरचे दिवस ज्याचे सुखांत जातील तो दैववान् समजावा. परंतु असे दैववान् थोडे. दिनकररावांची पत्नी निवर्तली. मुली-मुलगे लहान. पैसे शेअर्समध्ये अडकविलेले. तिकडूनहि अडचणी येऊं लागल्या. एका पत्रांत दिनकरराव निराशेने लिहितो— “माझी साडेसाती आतां बळावत जाणार आहे. ईश्वरी इच्छा. कर्म-योग करणें आपलें हातीं आहे. फलप्राप्ति ब्रह्मार्पण” ! कर्मयोग करणें ! भोगणें आपणांस प्राप्त आहे हें खरें. दिनकररावांचें कर्म एकच. आणि तें म्हणजे ज्ञानार्जन ! मावी पिढीला दिनकररावांचें नांवहि अश्रुत राहणार ! खरेंच आहे; गुणवानपि नोपयाति पूजामकथ्यमानः पुरुषैः सुहृद्भिः ।

विष्णु परशराम रावेरकर

We die a partial death in every friend we lose. —Pope.

हे रावेरचे राहणारे; विद्याभ्यासासाठी मुंबईस असल्यामुळे विद्यार्थिदशेंतली त्यांची माझी ओळख. हुशार विद्यार्थी; जगन्नाथ शंकरशेट स्कॉलर; तथापि पुढे त्यांचा विद्याव्यासंग राहिला नाही. सन १८९४ सालीं मी एलएल. बी.च्या परीक्षेस बसण्यास रावेरकर कारणीभूत झाले. चौपाटीवर फिरावयाला गेलों असतां रावेरकरांची भेट झाली व मी यंदा परीक्षेस बसणार म्हणून बोलले. तोंपर्यंत आमचा परीक्षेस बसण्याचा इरादा नव्हता. एका वर्षांत वाचून होईल असें वाटलें नाही. मला एलफिन्स्टन हायस्कूलमध्ये नोकरी व दत्तोपंत वैद्य क्रेगी लिंच आणि ओवेन ह्या सॉलिसिटर फर्ममध्ये आर्टिकल क्लार्क. त्यामुळे सकाळीं दोन तास व रात्रीं दोन तास इतकाच वेळ आम्हांस अभ्यासाला मिळे. तथापि रावेरकर बसतात तेव्हा आपणहि बसावें असें मनाने घेतलें. रात्रीं दत्तोपंतांना मानस कळविला. परीक्षा तर दोन महिन्यांवर आली. परीक्षेला बसण्याचा निर्धार झाल्यास दोन महिने सपाट्याने अभ्यास होईल व नपास झालों तरी परीक्षेच्या फीचा वचपा निघेल; नुकसान नाही. ह्या वर्षी परीक्षेस बसावयाचें नाही असें ठरलें तर दोन महिने अभ्यास रेंगाळतच होईल हें माझे म्हणणें दत्तोपंतांनाहि पसंत पडलें. आम्हीं दोघांनी लगेच फॉर्म भरून पाठविला. दत्तोपंतांनी दोन महिन्यांची रजा घेतली. अॅक्टिंग असल्याने मला रजा मिळेल. परीक्षेला बसलों व दत्तोपंत आणि मी दोघेहि पास झालों. एका वर्षांत अभ्यास होईल ही आमची कल्पना नव्हती. रावेरकरांच्या

मुळे आम्हांस स्फुरण आलें व श्रमांचें चीज झालें. हें सर्व रावेरकरांच्या भेटीमुळे झालें. क्षुद्र वाटणाऱ्या गोष्टींत मोठ्या गोष्टींचें बीज असतें. स. १८९४ सालीं पास झालों नसतों तर मला कदाचित् वयाची आडकाठी येऊन नोकरी मिळाली नसती.

रावेरकरांनी सब्रजज्जाची नोकरी पतकरिली. ते बुद्धिमान् होतेच; शिवाय आपलें काम अत्यंत दक्षतेने व नेकीने करीत. त्यांचा कल मात्र सावकारांच्या विरुद्ध असे. मी माढ्यास होतों आणि रावेरकर बार्शीस होते. दोन्ही कोर्टांत खरेदीखतावरून आणिलेले गहाण सोडविण्याचे दावे बरेच असत. बार्शी कोर्टांत बहुधा गहाण ठरलें जाई. माढें कोर्टांत खरेदीचाच व्यवहार कायम ठरे. अपिलांत प्रायः आमचे दोघांचेहि ठराव कायम होत. त्यामुळे बार्शी कोर्टाचा कायदा व माढें कोर्टाचा कायदा हे निराळे आहेत कीं काय असा लोकांना संशय येई. आम्हां दोघांची विचारसरणीच वेगळी. रावेरकरांच्या कारकीर्दींत ५०।५५ वर्षांच्या पलीकडचीं खरेदीखतें उकरून काढून दावे लावले. एकदा मी त्या बाजूला प्रवासाला गेलों असतां वैरागला माझा मुक्काम होता. एक गृहस्थ तेथे मला म्हणाले, रावेरकर होते म्हणून मी एक गहाण सोडविण्याचा दावा लावला पण ते आता रजेवर गेले. त्याला रावेरकरांची मोठी आशा वाटत होती !

रावेरकर हिशेबी व व्यवहारी फार. त्यांनी जवळ माया चांगली केली. मी माढ्यास असतांना ते माझ्याकडे आले होते. तेव्हा मी विमा उतरण्याचा विचार करीत होतों. त्या वेळीं निरानिराळ्या कंपन्यांचीं पत्रकें सूक्ष्मपणें पाहून म्यूच्युअल कंपनींत विमा उतरण्याचा त्यांनी मला सल्ला दिला. माझ्याने हें काम मुळींच झालें नसतें. मला वाटलें सब्रजज्जाप्रमाणे अक्चुअरीच्या धंद्यांतहि ह्यांनी नांव मिळविलें असतें.

रावेरकर बुद्धिमान् खरे पण थोडेसे दोषदर्शी वृत्तीचे. त्यामुळे त्यांच्या ठिकाणी उदासीनता बाणली होती. जगांत वाईट असेल तिकडे पाठ फिरवून चांगलें असेल त्यावरच दृष्टि खिळविली तरच माणूस आनंदी राहतो. रावेरकरांसारख्या माणसाचा स्वभावच असा बनतो की, बारीकसारीक गोष्टींची घासाघीस करीत बसावयाचें. एका पत्रांत लिहितात, “सारांश, मनःस्वास्थ्य नाही व तें कधीं मिळेल कीं नाही ह्याची शंकाच वाटते” (३-११-१९२३). ह्याच्या पूर्वीच्या (३-१२-१९१६) पत्रांत अगदी वैतागून लिहितात, “मनास इतकी उद्विग्नता वाटते आहे कीं, फलों घेऊन सर्व तीर्थें करून टाकावीं. पण पाठीमागें असलेला प्रपंच लक्षांत आणला म्हणजे सर्व विचार ठिकाणींच विरून जातात.” बारीक गोष्टीसंबंधाने किती तरी विचार करीत बसतील. ह्याच पत्रांत रावेरकर मला विचारितात, “फलों व्यावी असें वाटूं लागलें आहे. आपले मतें आतां फलों घेणें चांगलें किंवा शेवटीं घेणें चांगलें तें कळवावें.”

माझी धुळ्याहून अलिब्रागेस बदली झाली तेव्हा लिहिलेल्या पत्रांत खालील मजकूर आहे : “हें आपल्या मनासारखेंच झालें म्हणावयाचें. मात्र मला तितकें बरें वाटलें नाहीं. आपण धुळ्यास असतां माझी चाळीसगांवास बदली झाली असती म्हणजे फार बरें झालें असतें. आपणांस एकमेकांच्या गांठी वरचेवर घेतां आल्या असत्या” (४-४-१९१६).

रावेरकरांना मुली बऱ्याच होत्या. त्यांच्या स्वभावाप्रमाणे ते लग्नासंबंधी चिकित्सा व काळजी करीत बसत. आमच्या मंडळींत मी ज्योतिषी बनलों होतो. “मुलीचें अजून कोटें जमलें नाहीं. व आपलें भविष्य मार्गशीर्षांत लग्न होईल हें खरें ठरत नाहीं” (१२-१२-२१). ह्याच्या आधीच्या पत्रांत (७-१२-२१) “पहिल्या मुलीच्या वेळींहि आपलें साहाय्य मिळालें होतें व आपल्या साह्यानें कार्य उत्तम पार पडलें. तसेंच ह्या मुलीच्या संबधानेंहि आपण साहाय्य करावें, व आपली मदत खात्रीनें यशस्वी होईल असें वाटतें.”

लहानपणापासून परिचय असल्यामुळे रावेरकरांचा व माझा घरोब्याचा संबंध झाला होता. रावेरकरांची बदली वेंगुर्ल्यास झाली तेव्हा इतक्या दूर जाणें त्यांच्या जिवावर आलें. त्यांना हें मोठें संकट वाटलें. जातांना त्यांचा वडील मुलगा दादा ह्याची विचारपूस करण्याविषयी ते मला सांगूं लागले तेव्हा मी त्यांस थड्डेने म्हटलें, तुम्ही लहानपणापासून कोकणस्थांत वागूनहि तुमचा देशस्थी स्वभाव बदलला नाही. रावेरकरांची सर्व भिस्त त्यांच्या दुसऱ्या मुलावर होती. तो हुशार होता; बी.ए. झाला होता; परंतु पुढील शिक्षण पुरें होण्यापूर्वीच मृत्युमुखी पडला. रावेरकरांच्या मनाला हा मोठा धक्का बसला. पुणें सोडून ते जळगांवास राहण्यास गेले. मी जळगांवच्या साहित्यसंमेलनाला गेलों होतो तेंच त्यांची माझी शेवटची भेट !

रावेरकरांचे वडील बंधु गोविंदशास्त्री अत्यंत सालस गृहस्थ होते. त्यांनी सुलभ धर्मशास्त्र म्हणून ग्रंथ लिहिला होता. हस्तलेख त्यांनी मला दाखविला होता. तो प्रसिद्ध झाला असता तर खेड्यांतील लोकांच्या धर्मसमजुतींत पुष्कळ सुधारणा झाली असती; उदा० रोगेण यद्रजः स्त्रीणामत्यर्थं हि प्रवर्तते । अशुद्धास्ता न ते न स्युस्तासां वैकारिकं हि तत् ॥ अथवा— बलान्नारी प्रभुक्ता वा चौरमुक्ता तथापि वा । न त्याज्या दूषिता नारी न कामोऽस्य विधीयते ॥ अशांसारखीं वचनें लोकांसमोर आलीं असतीं.

३. कांही परिचित

विनायक हरि डोंगरे

सन १८९५ सालीं मीं ठाण्यास वकिली करण्यास प्रारंभ केला. माझ्या किंचित् अगांवर विनायक हरि डोंगरे, दामोदर परशुराम वैद्य व विनायकराव जोगळेकर हे पाटी लावून बसले होते. नवीन वकिलांना काम बेताचें मिळणार हें सांगावयास नको. कोर्टांतून आल्यावर दुपारीं बहुधा माझ्याकडे आम्ही चौघे-जण पत्ते खेळण्यांत वेळ घालवीत असूं. आमचा हा एक स्वतंत्र कंपू बनला होता. साजबा यशवंत राजाध्यक्ष हेहि धंद्यांत आमचे समकालीन. पुढे तेहि आमच्यांत सामील झाले. आज ह्यांपैकी माझ्याशिवाय कोणी हयात नाही. माझा ऋणानुबंध सर्वांशीं आमरणान्त कायम होता. आम्हा सर्व मंडळींत विनायकराव डोंगरे ही एक ठळक व्यक्ति होती. ते आपलीं मते निःसंदिग्ध, कठोर व जोरदार भाषेत प्रतिपादन करीत. इंग्लिश राज्यकर्त्यांविषयी तिरस्कार व स्वदेशाला स्वातंत्र्य मिळावें ही उत्कट इच्छा हा त्यांच्या स्वभावांतील विशेष होय. त्या वेळीं वकील-वर्गांत मवाळ पक्षाशीं समरस होणारे वकील बरेच असत. चिपळूणकर-टिळकांच्या लेखांची छाप बसलेला तरुणवर्ग डोकें वर काढीत होता. आमचा गट बनण्याला विशेषतः हेंच कारण होतें. टिळकांवर खटला झाला तेव्हा तो खटला चालविण्या-करता टिळकांना मदत म्हणून सर्वत्र फंड जमा करण्यांत येत होता. त्याप्रमाणे ठाण्याहून कांही रकम जावी असें आमच्या मनांत आलें. त्याप्रमाणे वकिलांच्या खोलींत आम्ही हा प्रश्न काढिला. परंतु त्या वेळचे प्रमुख वकील लक्ष्मणराव जोगळेकर ह्यांच्याकडून प्रोत्साहन मिळेना. तेव्हा आम्ही चौघांनी निदान शंभर रुपये ठाण्याहून पाठविण्याचें ठरविलें. सरकारी नोकरांकडे वर्गणी मागण्याचें काम माझ्याकडे आलें. मोठ्या वकिलांना तसेच ठेवून आम्ही संकल्पाप्रमाणे शंभर रुपये जमवून पाठविले. नानासाहेब पावगी ठाण्यास मामलेदार होते. मला पक्कें स्मरतें मी त्यांच्याकडे सकाळीं वर्गणी मागण्यास गेलों. ते लिहीत हांते. त्यांनी पेटांतून दहा रुपयांची नोट काढून माझ्या हातांत टाकिली. आम्हां दोघांशिवाय खोलींत कोणी नव्हतें; तथापि नानासाहेबांनी सभोवार नजर फेकून निमिषार्धांत माझ्या हातांत नोट ठेविली त्या वेळची त्यांची चर्या मी अद्यापि विसरलों नाहीं. त्या वेळच्या परिस्थितींत नानासाहेबांनी अचाट धैर्य दाखविलें ह्यांत संशय नाही. पुढे मला नोकरी लागण्याच्या वेळीं टिळक डिफेन्स फंडासाठी वर्गणी मीं गोळा केली असा माझ्यावर एक आक्षेप होता. असो.

विनायकराव कल्पनातीत निःस्पृह होते. मी रोह्यास असतांना माझ्यापुढे काम असलेला एक पक्षकार ठाण्यास विनायकरावांना वकीलपत्र देण्यास गेला. चापेकर रोह्यास आहेत म्हणून हा गृहस्थ माझा नेहमीचा पक्षकार नसतांही माझ्याकडे आला आहे हें विनायकरावांनी ताडलें; व हें त्याला बजावून त्यांनी त्याचें वकीलपत्र घेण्याचें नाकारिलें.

विनायकराव घरच्या सावकारीमुळे श्रीमंत, व त्यांची वकिलीहि बरी चालत होती; तथापि त्यांची राहणी काटकसरीची असे. 'जवळ ना कवडी, घोडा मात्र उडवी' अशा आशयाचे टोले मारून लोकांचा उपहास करण्याची त्यांना मोठी हौस. असें असूनहि देशस्वातंत्र्याच्या कोणत्याहि प्रयत्नाला कितीहि मोठी आर्थिक मदत करण्यास ते सदा तत्पर असत. आरंभीं मतैक्यामुळे जरी आमच्यांत स्नेह जडला तरी पुढे— विशेषतः शेवटच्या दहा वर्षांत— त्यांच्या माझ्या मतांत दोन धरुवांइतकें अंतर पडलें. अनुभवाने व विचाराने पूर्ववयांत बनलेल्या मतांना जी कलाटणी मिळावयास पाहिजे होती ती मिळाली नाही; त्यांची विवेकशक्ति कुंठित झाली; त्यांच्या विचारांत कोतेपणाचा दोष कायम राहिला; चित्पावन, ब्राह्मण, हिंदु ह्यांच्या पलीकडे त्यांच्या विचाराची मजल जाईनाशी झाली. विनायकराव निराशावादी बनले. सरकारची दडपशाही त्यांना भेवडावूं लागली. आमची भेट होई तेव्हा प्रत्येक वेळीं तुम्हांला अजून आशा वाटते का हा त्यांचा मला पहिला प्रश्न असे. उत्कर्षांतच अपकर्षाचें बीज असतें तेव्हा ब्रिटिश सत्ता आज ना उद्या केव्हा तरी हतबल झाल्याशिवाय राहणार नाही; आम्ही आपलें सामर्थ्य ज्या मानाने वाढवूं त्या मानाने ती कमकुवत होणार; म्हणून परकी सरकार काय करितें ह्याचा विचार न करितां आपण स्वतःचाच विचार केलेला बरा; आणि ह्या दृष्टीने पाहतां आमचें पाऊल पुढे आहे, असें माझें प्रतिपादन असे. परंतु तें त्यांना कधी पटलें नाही. मुसलमान हिंदु स्त्रिया पळवितात ह्याची हकीकत वर्तमानपत्रांत वाचतांच त्यांना नेहमी त्वेष चढे. मी त्यांना म्हणें, मुसलमानांचें हें कृत्य कितीहि निंद्य असलें तरी आश्चर्यकारक नाही. ज्याला ताकद असेल तो दुसऱ्यास लुबाडणार हा सामान्य नियमच आहे. परंतु मुसलमान आमच्या बायका पळवितात असें न म्हणतां, आम्ही हिंदु आपल्या बायका मुसलमानांना नेऊं देतो इतके आम्ही अजागळ आहों असें कां नाही म्हणत ? दोहोंचा अर्थ एकच असला तरी विचार करण्याची दृष्टि वेगळी.

माणसाचे विचार त्याच्या प्रकृतिधर्माला अनुसरून असतात. विनायकरावांच्या व माझ्या स्वभावामधील अंतर आणखी दोन उदाहरणांवरून समजण्यासारखें आहे. माझ्या एका दृढपरिचित माणसाने त्याच्यावर स्थावरमिळकतीसंबंधाने आकसाने दावा करण्यांत आला असतां खोटी पावती तयार करून कज्जांत दाखल केल्याचें मला सांगितलें. मला त्या गृहस्थाचा हा मोठा गुण

चाटला. कुकमें पुष्कळ लोक करितात परंतु न केल्याचा बहाणा करितात— जसे कांही आपण त्या गांवचेच नाही असें ते दाखवितात. अशा दांभिक वृत्तीच्या लोकांपेक्षा वरील गृहस्थ शतपटीने बरे असें मी मानितों. खोटें बोलणें अगर खोटा दस्तऐवज करणें— आत्मसंरक्षणासाठी कां होईना— निंद्य असेल पण करून सवरून पुनः कानांवर हात ठेवणें हें अधोगतीला नेणारें अघोर पाप होय. विनायकरावांना मी हा गुण म्हणून सांगूं लागलों; त्यावर 'हा कमालीचा निर्लज्जपणा' ही त्यांची टीका ऐकावी लागली. सदर गृहस्थांनी गोष्टीच्या ओघांत बनावट पावतीचा मजकूर सांगितला; पुरुपार्थ म्हणून नव्हे. त्याने त्याबद्दल बढाई मारिली नाही म्हणून निर्लज्जपणाचा दोषारोप करणें मला रुचलें नाही. विनायकरावांच्या मतें लढाडी करणें व ती बोलून दाखविणें हें बेशरमपणाचें लक्षण होय. गोष्ट एकच पण तिच्याकडे बघण्याचा दृष्टिकोण निरनिराळ्या माणसांचा स्वभावानुसार निरनिराळा असतो.

दुसरी गोष्ट. एका पैशाच्या दाव्यांत अखेरचा हुकूम लिहितांना प्रतिवादीने वादीस द्यावयाच्या पैशांच्या हप्त्यांची संख्या व रकम ह्यांत तफावत पडली. ही गोष्ट पाठीमागे उभ्या असणाऱ्या नायकाने माझ्या निदर्शनास आणिली. ह्या शिपायाला इंग्रजी येत नव्हतें; फक्त आंकडे समजत. अर्थात् मला ह्या शिपायाच्या चाणाक्षपणाचें कौतुक वाटलें; परंतु डोंगऱ्यांना ह्यांत शिपायाचा फाजीलपणा दिसला !

विनायकराव मोठे तडफदार व निर्भीड गृहस्थ होते. घरचे सधन असल्यामुळे त्यांचा स्पष्टवक्तेपणा जरा अतिरेकाला जात असे. त्यामुळे त्यांचे परमस्नेही सुद्धा शत्रु झाले. विनायकराव भाव्यांचें व त्यांचें वितुष्ट आलें. फिर्यादीपर्यंत मजल गेली. विनायकराव महाडाहून एका पत्रांत लिहितात : "रा. विनायकराव भावे यांचें पत्र आलें व आता जरूर तर रुपये देणेस तयार आहेत. तरी तुम्हांस गरज असल्यास कळवावें म्हणजे मी त्यांजला येथून पैसे देणेविषयी पत्र पाठवीन" (२६-७-२३). विनायकरावांचे अखेरचे दिवस सुखांत गेले नाहीत. ते लिहितात, "माझीं म्हणून जीं माणसें वाटत होतीं त्यांनाच मी नकोसा झालों. ज्यांना मी स्नेही सोबती म्हणून म्हणत होतो व ज्यांच्या आग्रहावरून मी येथेंच राहणेंस आलों त्या सर्वानों (मला) सोडलें आहे. कारणें त्यांनाही असें वागणेस झालीं असतील तें मी काय सांगणार ? परंतु मला मात्र नेहमीं काळजी वाटते कीं शेवटपर्यंत मला जेवण तरी कोणी घालील काय ?" (ठाणें १९-१-३९). पैसे भरपूर असून सुद्धा व त्या पैशांचा घरच्या बाहेरच्या अनेकांना फायदा झाला असतां हि ह्या सद्गृहस्थांचें चार्धक्य एकान्तवासांत व उपेक्षितावस्थेंत जावें ह्याचें कारण मला एकच दिसतें : तें म्हणजे त्यांचा दुसऱ्याचें उणें काढण्याचा व कोणाची मुरवत न बाळगण्याचा स्वभाव. पैशाचे उपकार मनुष्य विसरतो पण उणें काढलेलें कोणी विसरत नाही.

शिवाय विनायकरावांच्यांत भावनेचा ओलावा कमी. एवढ्या बाबतींत विनायकराव भावे व विनायकराव डोंगरे ह्यांच्यांत साम्य होतें. ह्याशिवाय डोंगऱ्यांना दुसऱ्याच्या अंगी स्वार्थी हेतु चिकटविण्याची मोठी खोड होती. निहंतुक क्रिया करणें अशक्य असेंच जवळ जवळ त्यांना वाटे. माझा व त्यांचा दाट सलोखा; तरी माझ्याविषयीहि शंका घेण्यास त्यांनी कमी केलें नाही. त्यांचा मुलगा महादेव ह्याला क्षयाची भावना झाली. तो बदलापुरास माझ्याकडे कांही महिने होता. मी त्याचेळीं म. सा. परिषदेचा कार्याध्यक्ष व पत्रिकेचा संपादक होतों. ह्या कामीं त्याचा मला फार उपयोग होई. तो बी.ए. झाला होता, वाङ्मयाची त्याला गोडी होती, आणि घरची सुस्थिति होती. अशा माणसाला परिषदेचा चिटणीस करून त्याच्याकडून परिषदेचें भरपूर काम करून घेतां येईल असे मी मनांत मांडे खात होतों. परंतु मला परिषदेच्या कामी मदत करण्यासाठी त्याने येथे राहावें असें माझ्या मनांत कधीहि आलें नाही. विनायकरावांना दुसऱ्याचे उपकार घेण्याची सवय नव्हती. त्यांच्या ताठर व मानी स्वभावाला हें उपकाराचें ओझे असह्य होई. त्यांनी सोलापुरास निराळें बिऱ्हाड करून मुलाला ठेवण्याचें योजिलें. महादेवाच्या प्रकृतीच्या दृष्टीनेच मला हा विचार पसंत पडला नाही. मी त्यांना सांगितलें, तुमच्या महादेवाचा मला विलकुल उपसर्ग नाही. औषधांचा खर्च तुम्हीच करितां. तो फारसा जेवीत नाहीच. तथापि तुम्हांला कांही संकोच वाटत असल्यास तुम्ही मला त्याबद्दल पैसे द्या, मी घेईन; परंतु येथे महादेवाला ठेवा; त्याला येथे बरें वाटत आहे व त्याचा सुखाने वेळ जातो. विनायकरावांचा स्वभाव ओळखून मी त्यांस आणखी अशी ग्वाही दिली की, तुम्ही मला पैसे देतां ह्या गोष्टीचा मी सर्वत्र पुकारा करीन. ह्याचा कांही परिणाम झाला नाही; उलट, तुमच्या कामाकरता महादेव तुम्हांला पाहिजे हा टोमणा मारावयाला त्यांनी कमी केलें नाही. अखेरीस सोलापुरास निराळें बिऱ्हाड झालें. महादेव सकुटुंब तेथे राहूं लागला; आणि शेवटीं बिचारा प्राणास मुकला. मला अशी थोडीशी भीति वाटतच होती. मुलगा अत्यंत सालस होता; वडिलांचा फटकळपणा त्यांच्यांत नव्हता; सौजन्याचा पुतळा होता. आईबापांच्या विरुद्ध गुण मुलांमध्ये असलेली उदाहरणें पुष्कळ सापडतील.

डोंगऱ्यांकडून मी एकाला कर्जाऊ रक्कम दिली होती; त्या कामांतहि मी त्यांच्या रोषास कारणीभूत झालों होतों. तथापि आमचें कायमचें असें बिनसलें नाही. विनायकराव लिहितात, “आपले प्रेमळ वर्तनाशीं माझे वर्तन अगदींच विसंगत असें वाटणेचा संभव आहे. परंतु विनंती कीं, तसा कांहीं एक ग्रह आपण करून घेऊं नये. मध्यंतरींचे आपले अवकृपेमुळें माझी स्थिति काय आहे याची खरी कल्पना आपणांस नसावी असें मला वाटतें. मी सर्वस्वी असहाय अशा स्थितींत आहे... आपण थोर मनाने मध्यंतरींच्या सर्व गोष्टी विसरून जाऊन पूर्व-

वत् लोम करितां हें पाहून माझे मनाला काय वाटत असेल याची आपण सहज कल्पना करूं शकाल" (ठाणें २७-५-३६). आणखी, "आपण मला कांहींहि लिहिलें तरी आपलेबद्दल मला जो आदरभाव आहे तो अद्याप तरी कायम आहे असें मला वाटतें" (महाड ५-५-३२). वयोमानाने तुमची बुद्धि चळली आहे असें मी त्यांस लिहिलें होतें त्यांस अनुलक्षून वरील मजकूर आहे.

विनायकरावांच्या डोक्यांत एरुच विचार घोळत असे. आणि तो म्हणजे हिंदुस्थानचें स्वातंत्र्य. तें मिळविण्याकरता चाहेल तो स्वार्थत्याग करण्याची त्यांची तयारी असे. इतरांनीहि स्वातंत्र्य मिळेपर्यंत दुसऱ्या कशाचा विचार करूं नये असें त्यांस मनापासून वाटे. एका पत्रांत ते म्हणतात, "नानाप्रकारचीं संमेलनें भरवून लोकांची दिशाभूल करणेंत काय फायदा ? कोणी सर्वोत्तम सुंदर युवती नखशिखांत अलंकारांनी मंडित असावी आणि सौभाग्यतिलक नसावा अशा ह्या सर्व गोष्टी फोल आहेत असें माझ्या अल्पमतीला वाटतें. या संमेलनांतून पुढाकार घेणारे बरेच लोक (सगळेच नव्हेत) आपल्याला कांही तरी महत्त्व यावें अशा समजुतीने कांही तरी काढून पुढे पुढे करीत असतात, वर्गण्या जमवितात आणि त्यांचा कसा तरी व्यय करतात. यापेक्षा लोकांना वस्तुस्थिति समजावून देण्याचें काम करतील किंवा साक्षरता वाढवतील किंवा जागोजाग लायब्रऱ्या काढतील तर किती तरी उपयुक्त कामगिरी होईल. पण त्यांना तें नकोच आहे. लोकांपुढे कसें यावें एवढेंच पाहिजे. आपलेजवळ बोलून वस्तुस्थिति काय आहे व आपलें ह्या स्थितींत कर्तव्य काय हें समजून घेणेची मला फार इच्छा असते. अलीकडे बहुत दिवसांत ती संधि मिळाली नाही... संमेलनवाल्यांनी गांवोगांव संमेलनें भरवून आधुनिक कर्वाचें प्रतिभासंपन्न गाणें 'झपूझां बाई झपूझां' गात खुशाल नाचावें. त्यांत त्यांना कोणाकडून अडथळा येणार नाही" (महाड, ८-११-३२). संमेलनें हा प्रसिद्धीचा सुखसोयीचा मार्ग; सरकारकडून खटले होण्याची धास्ती नाही; म्हणून लोक त्यांत पडतात असें त्यांचें मत असे.

विनायकरावांसारख्यांच्या प्रकृतीच्या माणसाला गांधीराजकारण मान्य होणें शक्यच नव्हतें. अशांची प्रकृति निराळ्या पदार्थांची बनलेली असते. शिवाय क्रियेच्या मागे तत्त्वज्ञानाचा कित्येकांच्या ठिकाणी अभाव असतो. "मी वारंवार आपणांस विचारीत असें की, आपली स्थिति सुधारत आहे कीं बिघडत आहे. त्याचें उत्तर नेहमीं अस्तित्पक्षींच दिलें आहे. परंतु तें कसें तें मला समजतच नसे. मजपेक्षा आपण सर्व प्रकारें जास्त आहां असें मला वाटे व अद्यापि ही वाटतें. काँग्रेस सरकाराबद्दल आपलें मत अतिशय उत्तम; गांधीसारखा पुरुष झालाच नाही आणि त्याचे तंत्रानेच जाणेंत आपलें कल्याण आहे अशीच आपली दृढ समजूत असल्याबद्दल माझा बराच ग्रह झाला आहे. आणि मला मात्र सगळ्या गोष्टी अगदी विरुद्ध दिसतात. तेव्हा हें काय माझे बुद्धिमांद्याचें लक्षण

समजावें काय ? आता मी थोडे दिवसांचा सोबती आहे. करता पुनः एकवार माझी आपण समजूत करावी म्हणून विनंती करात आहे. आपणांस अनेक उद्योग आहेत तरी केव्हा तरी वेळ काढून माझे समाधान आपले म्हणण्याबद्दल करावें. त्यांत खालील गोष्टींचा विचार व्हावा” (ठाणे २२-१०-३९). असे लिहून पुढे नारीमन, खरे, जोशी कलेक्टर वगैरेसंबंधीचे दहा आरोप त्यांनी वर्णिले आहेत. मतप्रचारार्थ फुगवून सजवून लिहिलेल्या वर्तमानपत्रांतील मजकुराला ब्रह्मदेवाचा शब्द समजण्यांत तुम्ही चुकतां ह्या माझ्या उत्तराने त्यांचें समाधान होण्यासारखें नव्हतें. ह्याच पत्रांत ते पुढे लिहितात, “टिळकाचें राजकारण मारून टाकिल्या-शिवाय आपलें राजकारण प्रभावी होणार नाही असें म्हणतां म्हणतां त्यांचे राजकारणाचा काय प्रभाव पडला आहे तें पाहा.” टिळकाचें राजकारण मी हाणून पाडीन असें म्हणणाऱ्या माणसाची गय महाराष्ट्र केव्हाहि करणार नाही, असें सर परशुरामभाऊ कॉलेजच्या बागेत मी बसलों असतांना त्या कॉलेजचे एक विद्वान् मराठीचे प्रोफेसर बोलले होते. मी विनायकरावांना म्हणें, माझा राजकारणाशी प्रत्यक्ष संबंध नाही तेव्हा खरें खोटें मला सांगतां येणार नाही. परंतु प्रत्यक्ष ब्रह्मदेवाने मला ही गोष्ट सांगितली तरी मी त्याच्यावर विश्वास ठेवणार नाही. गांधींच्या मनांत काय आहे हें कोणीहि सांगू शकत नाही. परंतु कोणताहि पुढारी मनांत कांही असलें तरी असें तोंडावाटे बाहेर काढणार नाही ह्याविषयी मला संशय नाही. अशा माणसाचें पुढारीपण क्षणभरहि टिकणार नाही. अहिंसेसंबंधाने गांधींचीं मते निराळीं असलीं तरी टिळकांनी सर्व देशावर छाप बसविली तिचा फायदा टिळकांना शिव्या देऊन घालविण्याला कोणीहि साधारण अकलेचा मनुष्य तयार होणार नाही. अशा भाकड गोष्टींवर विश्वास ठेवणें हें त्वरोत्तरीच मी बुद्धिमांद्याचें लक्षण समजतों. आणि हा बुद्धिमांद्याचा रोग महाराष्ट्राला जडला आहे अशी माझी समजूत आहे. मोठमोठीं माणसें अविश्वसनीय गोष्टी वारंवार ब्रह्मकृत असतात. असो.

गांधी अत्यंत स्वार्थी व लबाड मनुष्य आहे अशी विनायकरावांची समजूत होती. गांधींबद्दल अवाच्य शब्द लिहिलेलीं त्यांचीं अनेक पत्रे माझ्यापाशीं आहेत : “महाराष्ट्राचा द्वेष त्याच्या रक्तांतून सळसळत आहे”; “वेळप्रसंग आला तर जीव देईन म्हणतो. तो कालत्रयीं जीव देणार नाही. सर्व हिंदुस्थानचा सर्वाधिकारी मी आहे हें ऐश्वर्य भोगणेसाठी जर कायाकल्प मिळेल तर तोही करील आणि इंग्रजांनी तरी ह्याला हाताशीं कां धरलां आहे तर याला चकवून एकदा वळवून घेतला म्हणजे सगळें हिंदुस्थान याचे ताब्यांत...” असो. इतका मूर्ख व दुष्ट माणूस देशाचें पुढारीपण भिळवून तें कसें टिकवितो ह्याचा मात्र विचार विनायकराव करीत नसत. बेजबाबदार वर्तमानपत्री लिखाणाचा हा परिणाम !

ह्यानंतर विनायकरावांना सावरकरी राजकारण प्रिय झालें हें सांगण्याचें कारणच नाही. सावरकर आजारी पडले तेव्हा त्यांना आपण होऊन त्यांच्या प्रकृतिस्वास्थ्यासाठी पांचशे रुपये पाठवून दिले. त्यांनी आपलें नांव जाहीर होऊं दिलें नाही. पण मला सांगितल्यावांचून ते राहिले नाहीत. असो. स्वातंत्र्य मिळविण्याच्या त्यांच्या कल्पना कशाहि असोत पण स्वातंत्र्य मिळविण्याची त्यांची तळमळ उत्कट होती ह्यांत शंका नाही. “इग्रजांचे तावडींतून हिंदुस्थान सुटणेस किती वेळ लागेल ईश्वर जाणे” (ठाणें १४-३-३९) ह्या एकाच विचाराने त्यांचें डोकें भणाणून गेलें होतें.

विनायकराव उत्तम वक्ते होते. ठासून व खोचदार बोलत. तथापि कायद्याच्या कचाटींत न सांपडतां प्रच्छन्न भाषण करणें त्यांस साधत नसे. एकदा बदलापुरास शिवाजी उत्सवांत धुळ्याचे शंकरराव देव ह्यांचें भाषण झालें. विषय देवपूजा होता. विनायकराव अध्यक्ष होते. देव-डोंगऱ्यांच्या बोलण्याचा आशय एकच, पण डोंगऱ्यांना अध्यक्ष करून आपण आपल्यावर संकट ओढवून घेतलें असें चालकांना वाटलें. आभार मानतांना सारवासारव करणें मला भाग पडलें. त्यांचा स्वभाव अत्यंत मानी होता. ते पैसेवाले आहेत म्हणून वाटेल त्याने जाऊन वाटेल त्या कामाचा पैसे मागावे ह्याचा त्यांना फार राग येई. “वेथील मंडळीने वाटेल तें माझ्या पैशाने करावें, जसे कांही ते पैसे त्यांचेच आहेत आणि मी फक्त त्यांचा ठेवणारा आहे याचीच मला फार चीड आली” (८-२-३९, ठाणें).

आपल्या पश्चात् सरकारला कोर्टाच्या रूपाने पैहि मिळूं नये म्हणून त्यांनी आपल्या हयातींत सर्वांना धन देऊन टाकिलें. तेंच नेमकें त्यांना नडलें व कोणीच विचारीत नाहीसें झालें. अशा वेळीं त्यांनी हजार रुपयांची नोट माझ्या स्वाधीन करून डॉ. मुंजांच्या शिवाजी स्कुलास देण्याविषयी सांगितलें. नोट घेऊन मी मुंबईस आलों व तेथून ताबडतोब केसरीचे संपादक श्री. ज. स. करंदीकर ह्यांस पत्र लिहिलें की, ही देणगी केसरींत प्रसिद्ध करावी. विशेषतः एक हजार रुपये डोंगऱ्यांनी मुंजांच्या शाळेस देण्यासाठी चापेकरांच्या स्वाधीन केले आहेत ही गोष्ट प्रसिद्ध व्हावी. पैसे घेतल्याचें माझें पत्र डोंगऱ्यांजवळ नव्हतें व माझ्यावर जरी त्यांचा पूर्ण विश्वास होता तरी त्यांचा स्वभाव ओळखून मी प्रसिद्ध करण्याची घाई केली. त्यांचा मुलगा महादेव ह्याच्या नांवाने एक हजार रुपयांच्या व्याजांतून मस्क्रेटरी किंवा रायडिंग ह्या विषयांत प्रावीण्य मिळविणाऱ्या कोकणस्थ विद्यार्थ्यांस बक्षीस द्यावें अशी त्यांची इच्छा होती. डॉ. मुंजे ह्यांनी देणगी बहुधा स्वीकारली जाईल असें मला कळविलें म्हणून मी स्वस्थ बसलों. पैसे माझ्यापार्शीच होते. कित्येक दिवस गेले तरी उत्तर येईना. डोंगरे उतावीळ झाले. पुनः मी पत्र लिहिलें तेव्हा मला कळविण्यांत आलें की, जातीय देणग्या घेतां येत नाहीत. डोंगऱ्यांना वाईट वाटलें. त्यांची संशयी वृत्ति उसळली : “थोडें जास्त लिहितों की, देणगी अगदीच अल्प म्हणून डॉक्टरसाहेब घेणेस कबूल नाहीत

किंवा जातिनिष्ठता त्यांत दिसते म्हणून त्यांजला मान्य नाही. जातिनिष्ठता तर खरीच परंतु या संस्थेस आपला एक पैसा तरी द्यावा अशी माझी बुद्धि अद्यापिही आहे” (ठाणे, २७-१-३९). अखेरीस ही रकम फर्ग्युसन कॉलेजला कांही शर्तीवर देण्यांत आली. महाराष्ट्र युनिव्हर्सिटी लवकर स्थापन झाली तर तिला ही रकम मिळण्याचा संभव आहे.

बैठकीच्या वादविवादांत विनायकराव हार जाणारे नव्हते. विनायकराव डोंगरे व विनायकराव भावे असले म्हणजे वादाला रंग चढे. मी सोलापूरला असतां महाबलेश्वराहून विनायकराव भावे लिहितात: “I hope Mr. Dongre is there and you are both enjoying a pleasant chatty talk every day” (5 April 1920).

विनायकराव ता ३ जून सन १९४१ रोजीं दुपारीं २॥ ते ३ ह्याच्या दरम्यान वारले. मी त्याच दिवशीं गंगोत्री-जम्नोत्रीच्या यात्रेहून परतून पंजाब मेलने ११ वाजतां कल्याणास उतरून १॥ वाजतां बदलापुरास येऊन पोचलों. त्यामुळे त्यांच्या अखेरच्या क्षणीं त्यांच्याजवळ नव्हतीं. विनायक हरि डोंगरे, दामोदर परशुराम ऊर्फ काका वैद्य व मी ह्यांचा स्नेहसंबंध शेवटपर्यंत टिकला. आमच्यामध्ये एक प्रकारचा कौटुंबिक आतपणा उत्पन्न झाला होता. तिघांचेहि स्वभाव वेगळे. काका सज्जन पण त्यांची कोणत्याच विषयासंबंधाने ठणठणीत मतें नव्हतीं. डोंगऱ्यांची एक घाव दोन तुकडे करण्याची वृत्ति माझ्यांत नव्हती. काका व डोंगरे दोघेहि व्यवहाराला सरळ व कोणतेहि अनुचित कर्म न करणारे. डोंगऱ्यांचा सत्यवक्तेपणा असामान्य होता. एखाद्याच्या विरुद्ध त्यांनी मला गोष्ट सांगितली तर ती त्याप्रमाणेच असली पाहिजे अशी मला खात्री वाटे. इतर कोणत्याहि माणसाच्या संबंधाने मला असा विश्वास वाटला नाही. विनायकराव मितव्ययी होते तसे उदारहि होते. त्यांच्या देणग्या सुप्रसिद्ध आहेत. तुमच्याजवळ पैसे आहेत, तुम्हीं आमचीं पुस्तकें विकत घेतलीं पाहिजेत, असें मस्करीने म्हटलें तर त्याचें उत्तर कसें मिळें तें पाहा: “पुस्तकछपाईचें काम सुरू झालें असेलच. पुरें झाल्यावर एक प्रत मला प्रेझेंट म्हणून मिळाली पाहिजे. आपलें पुस्तक मीं विकत घ्यावें हें शक्यच नाही. रा. भावे यांचेहि असेंच म्हणणें असलेमुळे त्यांनी मला एकहि पुस्तक प्रेझेंट म्हणून दिलें नाही व मीं विकतहि घेतलेलें नाही; त्यांचेच घरीं वाचून फेकून दिलें आहे. आणि मला आताहि असेंच करावें लागेल” (महाड, १४-५-२४). ह्यांतील एका ‘फेकून’ शब्दांत विनायकरावाचा स्वभाव प्रतिबिंबित झाला आहे. एकंदरींत विनायकरावांचें व्यक्तिमत्व दांडगें होतें ह्यांत शंका नाही. अशा तेजस्वी माणसाचा अंतकाल दुःखांत जावा हा दैवयोग म्हणावयाचा. विनायकरावांना एकहि मित्र शेवटपर्यंत राहिला नाही ह्याचें निमित्त

त्यांचें कठोर व स्पष्ट बोलणें असलें तरी खरें कारण जग एकंदरीत वाईट आहे असेंच मी म्हणेन. 'प्रकृत्यमित्रा हि सतामसाधवः ।' —किरातार्जुन.

दादासाहेब करंदीकर

विनायकराव डोंगऱ्यांचा स्वभाव कसाहि असला तरी तो सुस्पष्ट होता. परंतु रघुनाथ पांडुरंग ऊर्फ दादासाहेब करंदीकर हे एक कोडे होते. त्यांचे भाषण द्वयर्थी, संदिग्ध व गूढ असावयाचें. सातान्यास असतांना पाठक हॉलमध्ये देवधर मास्तरांची मुलगी मॅट्रिक झाली तिच्या अभिनंदनार्थ सभा होती. दादासाहेब भाषण केलें. बराच वेळ बोलले. पण ते स्त्रीशिक्षणाच्या वतीने किंवा विद्येच्या वतीने होते हे मला तरी निदान समजलें नाही.

मी इ. स. १९०२ व ०३ सालीं वाईस होतो तेव्हा धंद्यानिमित्त दादासाहेब कोर्टांत काम चालविण्यास येत असत. तेव्हा त्यांची माझी प्रथम ओळख झाली. महाराष्ट्रांतील वकीलवर्गांत दादासाहेबांइतका बहुश्रुत व विविधविषयज्ञ मनुष्य मला दुसरा कोणी आढळला नाही. त्यांची स्मरणशक्ति दांडगी होती. वाईस असतांना मी पैसा, नाणीं वगैरे विषयांवर लिहीत होतो. ह्या विषयासंबंधाने दुसऱ्या कोणी लिहिलें आहे हे त्यांनी त्या वेळीं मला चटकन् सांगितलें. त्यांत माधवराव रानड्यांचें नांव सांगितल्याचें आठवतें. आपल्या धंद्यांत पांगत असलेल्या व विद्यापीठीय शिक्षण नसलेल्या वकिलाचें पैशासारख्या आडविषयाकडे लक्ष असलेलें पाहून मला आश्चर्य वाटलें. सातारा, सोलापूर, पुणे वगैरे ठिकाणीं दादासाहेब माझ्या कोर्टांत काम चालविण्यास अनेक वेळां येत असत त्या वेळीं त्यांची बुद्धिमत्ता, कल्पकता, स्मरणशक्ति ह्यांचा प्रत्यय मला आलेला आहे; पण शिवाय वेळोवेळीं अनेक विषयांसंबंधी मी त्यांना विचारीत असें, व अमुक ठिकाणीं मला पाहिजे ती माहिती मिळेल असें त्यांजकडून उत्तर मिळे. जमिनीसंबंधी मी त्यास एकदा माझीं मते सांगत असतां अमक्या कमिशनरच्या रिपोर्टांत असेंच मत व्यक्त केलें असल्याचें त्यांच्याकडून समजलें. कायद्याखेरीज पुष्कळ प्रचलित विषयांचा त्यांनी विचार केला होता. पुष्कळ व्याख्यानं त्यांनी ऐकिलीं होती. ते अध्यक्ष असले म्हणजे व्याख्यात्याचें व्याख्यान संक्षेपाने कागदावर लिहीत व तो कागद ते घरीं नेऊन दस्तरीं ठेवीत. त्यांच्या घरीं जर अद्यापि हे कागद टिकले असतील तर ते प्रसिद्ध करणें उपयुक्त होईल. ह्या बाबतींत दादासाहेबांचें अनुकरण मी कधी कधी केलें आहे.

दादासाहेबांच्या स्वभावांत विनोदाची छटाहि होती; ते अगदीच रुक्ष नव्हते. विनोदाच्या लहरींत ते लिहितातः—

श्री

सातारा ३०।६।३४

सा. नमस्कार विनंती वि.

क्या मजा है ! हो. पण महाराष्ट्र साहित्य संमेलनाकरितां निवडलेल्या भावी अध्यक्षस या भाषेत सुरवात करून पत्र लिहिणें ! छे: ! तरी पण अशी स्फूर्ती लेखणीतून कां उतरावी ! विचारास उत्तर सुचलें. नुकतेच बडोद्याचे व्यायामप्रवीण माणिकराव सातान्यास येऊन हिंदीत बोलून गेले. 'हिंदी' अखिल हिंदुस्थानची भाषा होऊं पाहते. म्हणून तर नसेल ना अग्र-स्थान माझ्याहि अभिनंदनाचे पत्रांत मिळविते ! येत्या महाराष्ट्र साहित्य परिषदेचें काम व्यायाचे तराजूनें जोखून बाहेर पडणार तें ऐकण्यास जाण्याची हांव मनानें घेतली आहे. कळावें कृपा असावी हे विनंती.

रघुनाथ करंदीकर

दादासाहेबांना कोणत्याहि गोष्टीचा कंटाळा नसे व निरनिराळ्या विषयांचें महत्त्व समजण्याची पात्रता त्यांच्या अंगी होती हें त्यांच्या खालील पत्रावरून दिसून येईल :—

Satara, 30-7-23.

Demi official

My dear Rao Bahadur¹,

The other day in court I discovered it might be useful to compare the several eras prevailing in India as shown by documents tendered by parties.

विक्रम	इसवी	शालीवाहन	फसली	सुरुसन	हिजरी
१	...	...	...	...	...
१७	१	...	...	...	...
१३५	७८	१	...	...	...
६४७	५९०	५१२	१	...	...
६५३	५९९	५२१	९	१	...
६७९	६२२	५४४	३२	२३	१

For Example

1927 = 1869 = 1792 = 1280 = 1271 = 1247

-57 = 1870 -78 -512 -9 -23

१. पूर्वी फ. झा. सवज्जाला राव बहार ही सरकारी पदवी असे.

The mode of numbering in words

१ इहिदे or वाहेद	२० अशरीन	२०० मयातैन
२ इसने	३० सह्यासीन	३०० सह्यासमया
३ सह्यास	४० अबैन	४०० अबामया
४ अरवा	५० खमसेन	५०० खमसमया
५ खमास	६० शीतैन	६०० शीतमया
६ शीत	७० सब्बैन	७०० सब्बामया
७ सब्बा	८० समानीन	८०० संमानमया
८ संमान	९० तिसैन	९०० तिसामया
९ तिसा	१०० मया	१००० अल्लफ
१० अशर		
११ इहिदे अशर	१६ शीत अशर	
१२ इसने ,,	१७ सब्बा ,,	
१३ सह्यास ,,	१८ समान ,,	
१४ अब्बा ,,	१९ तिसा ,,	
१५ खमस ,,	२० अशरीन	

Yours sincerely
R. P. Karandikar

P.S. This may with your permission be placed with the Shirastedar for reference. R.P.K.

हा सर्व मजकूर एका कार्डावर आहे. मी त्या वेळीं पुण्यास होतो. कार्ड कोर्टीत न ठेवितां तें मी आपल्या घरच्या टेबलावर ठेविलें आहे. जुने कागद वाचतांना मला त्या कार्डाचा फार उपयोग होई.

दादासाहेबांनी माझ्या भ्रमंतीला अनुलक्षून आर्या करून पाठविली.

श्री सातारा, १ दसंबर १९२८

सा. नमस्कार विनंती वि.

आपल्या शिष्टाचारानें उपकृत होऊन स्वगृही सुखरूप पोचल्याचें श्रुत जालेंच असेल. कविवर्य श्री मयूर यांच्या काव्यापैकी 'कृष्णविजयां'-तील ५६ व्या अध्यायांत स्वमंतक (भास्करदत्तरत्न) मणीच्या पार्यां श्रीकृष्णावर श्लोक १४ मध्ये एकच ओळ

'आली आळ तुलाहि' साधु म्हणती 'देवा जगत्पावना'

आज सहज पराडकरांचे "समग्र ग्रंथ ६" पाहतां पान २१७ वर दिसली.'

१. अब्रनुकसानांच्या आरोपांतून मी निर्दोषी म्हणून सुटलों त्याला उद्देशून हा मजकूर आहे.

चक्र पर्दी पद चर्ची यायोगें स्थैर्य गेहिं नच गमतें
जनतृष्णा भागवितें मन तुमचें ज्ञानदापनीं रमतें ॥ (स्वकृत)
हैं खरें काय ?

पायावर चक्र आहे काय ? आतां प्रवासाला कोठें जाणार ? कृपा
असावी हे वि.

रघुनाथ करंदीकर.

ह्याच्या पूर्वीच्या (२१-११-२८) पत्रांत असाच मजकूर आहे. “ज्याला दोष कधीं शिवत नाही तोहि आरोपी होऊं शकतो असें श्रीकृष्णचरित्र, स्यमतक-आख्यान, मोरोपंतांचे काव्यांत फार बहारीनें वर्णन केले आहे म्हणतात. दोष-मुक्तता-सूर्योपरागवत्-भाषेचा अलंकार-“जवळ”करांनीं आणलेले पटल “दूर” जालें. सूर्य पूर्ववत् निष्कलंकच आहे. पारिभाषिक “स्पर्श”, “मोक्ष” त्या अर्थानें ध्यावयाचे आहेत. सर्वांचें लक्ष त्या मोक्षाकडे लागतें हा व्यवहार आहे.”

दादासाहेबांची वागणूकच अशी असे की, त्यांच्याविषयी लोकांचा गैर-समज सहज व्हावा. असें सांगतात की, त्यांनी आपल्या मोटार हाकणाच्या नोक-रास तुला लोकांकडून जे पैसे बक्षिसादाखल मिळतील ते मला दे म्हणून सांगितले. यजमानाच्या हुकमाप्रमाणे त्या विचान्यास करणें भाग पडले. परंतु अशा स्थितीत कोणता मनुष्य मनांतल्या मनांत जळफळणार नाही ? दादासाहेबांना तो दूषण देणारच पण शिवाय दुसऱ्या अनेकांजवळ दादासाहेबांची निंदा केल्यावांचून राहणार नाही. पुढे ह्या नोकराचें लग्न ठरलें तेव्हा त्याची ही जमलेली बक्षिसाची रकम त्यांत तितकीच स्वतःची भर घालून दादासाहेबांनी त्याला दिली ! ह्यामध्ये दादासाहेबांचें वागणें वाखाणण्याजोगें झालें ह्यांत संशय नाही. “सकलकृतिसीमाश्रित-भृतिः” ! परंतु दरम्यान त्यांची नाचकी पसरली गेली त्याची वाट काय ?

विद्याविनयसंपन्न अशा ह्या व्यक्तींत विलक्षण बहुश्रुतपणा असल्याचा अनुभव मला आला आहे; त्यांचीं पत्रें साक्ष देतील. ‘अधः पश्यसि किं वृद्ध पतितं तव किं भुवि’ ? वयाने वाकलेल्या माणसास, ‘गतं तारुण्यमौक्तिकम्’ वगैरे सुभाषित असलेले एक फाटकें पत्र माझ्या संग्रहांत आहे. अपुंरें असल्याने तें मला येथे देतां येत नाही. तथापि त्यांच्या पत्रांत कांही तरी संस्कृत वचनें, कोट्या इत्यादिकांचें खाद्य मिळावयाचेंच. ह्याच पत्रांत ते एका पाठभेदाची चर्चा करीत असावेत. “सिध्यन्ति नैवं सुकृ.....हा पाठ माझे मनानें घेतला आहे” असें एक त्यांत वाक्य आढळते. कृ च्या पुढलीं अक्षरें फाटून गेलीं आहेत. शेवटीं, ‘चतुर्युग’ या विषयावर मला कांही सुचलें तर केव्हा तरी सादर करीन अशा वाक्याने पत्र पुंरें केले आहे. मनुष्याचा स्वभाव त्याच्या भाषेच्या आरशांत स्पष्ट दिसतो. डोंगऱ्यांच्या पत्रांतील ‘फेकून’ व दादासाहेबांच्या पत्रांतील ‘सादर’ हे शब्द त्या त्या व्यक्तीचे स्वभावनिदर्शक आहेत. ह्या शब्दांची आलटापालट होणें अशक्य आहे.

दादासाहेबांनी मराठी, संस्कृत व इंग्लिश ह्या भाषांत कविता केल्या आहेत. सिमल्यास असतांना त्यांनी इंग्रजीत केलेली कविता मी त्यांच्या रोजनिशीत पाहिली. मोठ्या कष्टाची ही काव्यरचना असेल अशा समजुतीने मी त्यांस किती वेळांत ही कविता केली असें विचारिलें. “वीस मिनिटांत; हें पहा येथे लिहून ठेविलें आहे” असें तत्काल उत्तर आलें. बडोद्याच्या संमेलनानंतर दादासाहेबांचें मला पत्र आलें तें येथे देतों.

श्री सातारा, २६।१२।३४.

सा. नमस्कार विनंति वि.

आताच ज्ञानप्रकाश पुरवणीमध्ये आपण बडोदें साहित्य परिषदेंत दिलेलें भाषण पाहिलें. बाकीच्या भाषणाबद्दल, वाङ्मयप्रेमी व चिकित्सक सांगावयाचें तें सांगतील. मला अधिकार नसल्यामुळे तें किती सुद्देसूद, विशाल व गंभीर झालें तें सांगण्यास मी धजत नाहीं. मी ऐकण्यास नव्हतों याबद्दल राहून राहून अवघड वाटतें. या पंचवीस तारखेस सातारच्या जिल्हा सभेचें अधिवेशन—श्रीयुत गाडगीळ यांचे अध्यक्षत्वाने व त्याहूनहि मित्रवर्य सोमण हे आपले स्वतःचे अजारीपणामुळे जाऊं शकत नव्हते व तें अधिवेशन प्रत्यक्ष “त्या विळाशीत” होणार असल्यामुळे—अशा अनेक कारणांनी मला विळाशीस थोडे वेळ कां होईना पण जावें लागलें. बडोद्यास माझें जाणें सर्वस्वी सोडावें लागलें. तरी तुम्ही पण मला आपल्या भाषणांत व भाषणाने बडोद्यास हजर ठेविलें हें काव्य नव्हे काय ? परंतु त्याहूनहि माझ्या कविताशक्तीवर तिनी रंगांनी मराठी संस्कृत इंग्रजीमध्ये उजेड पाडला यांत काव्यरहस्य असून रोजनिशा व लवकरच बाहेर पडणारा “पत्रसंग्रह” बद्दल गौप्यस्फोट उघडकीस तांत्रिक रीत्या आणला—अशा एक ना दोन सजवून सातारच्या पहिले संमेलनाची संभावना आरंभीच कशास हवी होती कोण जाणे. असो. परिहासविजल्पितं—परमार्थेन न गृह्यतां अशी प्रार्थना करून बाकी समक्ष भेटांत असा उल्लेख करून माफी मागतों हे विनंति.

रघुनाथ करंदीकर

ह्या पत्रांतील श्लेष, विनोद, विनय लक्षांत घ्यावा.

आपल्याकडे रोजनिशी लिहिण्याची सवय लोकांना नाही. दादासाहेबांच्या अनेक वर्षांच्या नियमितपणें लिहिलेल्या रोजनिशा आहेत. त्यांचा संबंधहि अनेक व्यक्तींशी व संस्थांशी आलेला. ह्या कारणास्तव त्यांच्या रोजनिशा प्रसिद्ध करण्याविषयी मी त्यांस एकदा लिहिलें. त्यांचें उत्तर ते देतात—“मी माझ्या रोजनिशांचा काय उपयोग करणार असें आपण एके पत्रां लिहिलें. माझ्या रोजनिशा त्या काय असणार—यंदाचे सालीं गव्हाचें कांडच जास्त. गहू फारच थोडे. पण

त्यांतून १९१८ मधील कांही मजकूर मी लिहून जुळवून ठेविला आहे. तुम्ही पूर्वी पाहिला असला तर पाठविणार नाही” (सातारा, ता. १०।५।३२).

दादासाहेबांची भाषा नेहमी संदिग्ध असावयाची हें वर सांगितलेंच आहे. त्याचप्रमाणे ते पैशाचे लोभी; पक्षकाराकडून पैसे उकळणारे; टिळकांकडूनहि पैसे काढण्यास त्यांनी कमी केलें नाही; असा त्यांचा लौकिक अगर दुर्लौकिक समाजांत प्रसृत झालेला होता. परंतु मला ह्या दोनहि बाबतींत अगदी निराळा अनुभव आला. माझ्यावर जवळकरानी अब्रूची फौजदारी फिर्याद केली त्या वेळीं वर्तमानपत्रांत वाचल्याबरोबर दादांचें मला पत्र आलें. त्यांत ही काय मानगड आहे, फिर्यादीची नकल मला मिळेल काय वगैरे मजकूर होता. मी त्यांस लिहिलें की, नकल माझे जांघई गंगाधरराव गोखले सॉलिसिटर ह्यांच्याकडून आपणांकडे येईल. कांही मुद्दे सुचल्यास मला कळवावे. त्या समयीं बाहेरचे वकील आणण्याची आमची कल्पना नव्हती. ठाण्याचे वकील होते; गोखले होतेच. पुढे ह्या खटल्याला ब्राह्मणब्राह्मणेतरेवादाचें स्वरूप आलें; मॅजिस्ट्रेटच्या कोर्टांत गुर्दी होऊं लागली. वर्तमानपत्राचे रिपोर्ट्स आले. ठाण्याचे दामोदर परशुराम वैद्य, मास्करराव दामले, बापूसाहेब भागवत, वामनगव ओक वगैरे वकील माझ्या वतीने फुकट काम करीत होते. खटला कल्याणास चालला होता. ठाण्याहून हे वकील आपल्या खर्चाने तेथे येत. तथापि खटल्याला आलेलें स्वरूप लक्षांत घेऊन फिर्यादीची उलटतपासणी करण्यापुरता कोणी तरी बाहेरचा वकील आणावा अशी कल्पना निघाली; अनेकांचीं नांवां पुढे आलीं त्यांत दादासाहेबांचें नांव होतें. भिडेखातर त्यांनी होय म्हणूं नये म्हणून मी स्वतः पत्र न लिहितां चि. गंगाधररावांस पत्र लिहिण्यास मुद्दाम सांगितलें. त्यांच्या एका पत्रास दादासाहेबांनी उत्तर दिलें त्यांतील जरूरीपुरतीं वाक्ये येणेंप्रमाणे:—

I beg you not to be formal with me when you refer to this case pending against Shriyut Nanasaheb.... whether the case does or does not assume a communal aspect. I quite agree with you on the need to concentrate attention on cross-examination.

As I have personally explained to you I am placing my humble services at Nanasaheb's disposal. I shall not do so for any remuneration whatsoever. Any fees from Nanasaheb in such a case I look upon as no way reasonable either lump or per day Since you ask me about expenses I say you will only supply travelling expenses. ...

हें पत्र सातान्याहून ता. ३-८-२८ चें लिहिलें आहे. दादासाहेबांनी माझ्या वतीने कांही न घेतां काम केलें हें मी सांगितलें तरी कोणाचा विश्वास

बसत नाही ! तुमची योग्य (Reasonable) फी देण्यास तयार आहों तरी फीच्या रकमेविषयी कळवावे असें गंगाधररावांनी लिहिलें होतें. त्याचें स्पष्ट उत्तर वर दिल्याप्रमाणे आलें. अशा रीतीने दादासाहेब माझ्या उपयोगी पडले ही जरी मला अभिमानाची गोष्ट असली तरी त्यांचें ऋण फेडणें माझ्या कुवतीच्या बाहेर आहे. दादा नागपुरास कामाकरता गेले असतां तेथेच ता. २४-४-३५ रोजीं सायंकाळीं सहा वाजतां स्वर्गस्थ झाले.

दादांची मराठी वाङ्मयाची हौस दुर्दम्य होती. ता. ६ आगष्ट १९३४ च्या पत्रांत ते लिहितातः—

Dear Nanasaheb,

Unless I hear from you to desist I propose to write to you now and again on the subject of Marathi literature. I will not stop to inquire if you possess such pieces of literature already. This time I am enclosing copy of the paper on Maratha Historical Literature read by Parasnis before the R.A.S. Bombay on 19th June 1905.

Yours sincerely
R. P. Karandikar.

ह्याच्याहि अगोदर म. सा. पत्रिकेचे अंक काळजीने वाचून त्यांवरील आपली टीका ते मला पत्रांनी कळवीत; उदा०

श्री सातारा, ता. १२-८-३०

कृतानेक सा नमस्कार विनंती वि

साहित्य पत्रिका जुलई १९३० मधील पुस्तकपरीक्षणावरून (१६२) दिसून येणाऱ्या कांही भागाचें विवेचन मागील पत्रीं केलेंच आहे. श्री. वाकसकर यांची टीका विचारांचें उद्दीपन करण्यास समर्थ आहे. महाभारताची संख्या वीस हजार नसून एक लक्ष आहे ही ढोबळ चूक दाखविली आहे. वास्तविक भारत या शब्दाऐवजीं “महाभारत” छापण्यांत दोष म्हटल्याने भागण्यासारखें वाटतें. ‘मुरा’ शब्दाचें भाववाचक ‘मौर्य’ असें होत नाही हें प्रसिद्ध आहे... परंतु मौर्य हा शब्द सिद्ध मानतांना तो भाववाचक समजण्यांतच चूक झाली. ...तपासणें अवश्य आहे. चंद्रगुप्ताच्या स्त्रियापैकीं मुरा नांवाची (महाराष्ट्रीय) स्त्रीच्या पोटी झालेला पुत्र—मुरायाः अपत्यम् पुमान्—मौर्यः असा शब्द सिद्ध असतां भाववाचक

नामाचा इतिहासकार थोडाच आश्रय घेणार. असो. गंडस्योपरि पीटिका खरी ना?...

कळावें कृपालोभ असावा हे विनंती.

रघुनाथ करंदीकर

श्री

सातारा श्रा वा १

ता. १०-८-३०

कृतानेक सा नमस्कार विनंती वा

महाराष्ट्र साहित्य परिषदेचा तिसरे वर्षाचा दुसरा अंक आषाढ शुा ११ चे पवित्र दिवशीं निघालेला जुलई १९३० चा अंक पोचला..... ओतुरकरांच्या 'हिंदुस्थानचा सोपपत्तिक इतिहास'वर वाकसकरांचें परीक्षण पाहतां त्यावर...गण्डस्योपरि पीटिका या सदरांत पडेल. वैद्यांच्या मध्य-युगीन भारतावरून त्याज्य ठरणारी (?) कल्पना 'ओतुरकरांस ठाऊक नसावी' हें वाक्य साहित्य पत्रिकेंत नसतें तर टीकेंत कमीपणा दिसला नसता. तसेंच राधामाधवचंपूसंबंधी मद्रासचे लक्ष्मणरावांचा लेख ओतुरकरांच्या 'वाचनांत नसावा असें वाटतें' हेंहि गाळलें असतें तर चालतें. ओतुरकर यांणीं समक्ष पुस्तक देऊन परीक्षण करण्यास आग्रह केल्यावर मग पुस्तकच काय पण स्वतः ओतुरकरच परीक्षणास पात्र झाले ! तसेंच संपादकीय परीक्षणांत पाहा. 'प्रयत्नान्तीं परमेश्वर' वरील टीकेंत (पान १५९) "हें आता लहान मुलासहि समजतें" हा टोमणा खुसखुशीत नव्हे काय ? डॉ. नवले ह्यांचें भाषाप्रभुत्व ज्यांस अवगत असेल त्यांस "व्याकरणदृष्ट्या अशुद्धें पुष्कळच राहिलीं आहेत" याचें कारण पटण्यासारखें आहे. शेतकी व शेतकरी या मासिकामध्ये आगष्ट १९३० पान ६५ वर वेगळाच अभिप्राय आहे. "आत्मचरित्र लिहून आपल्या हयार्तीत प्रसिद्ध करणें धोक्याचें आहे..." हा निष्कर्ष. हा बऱ्याच लोकांना उपदेश आहे. अनुभवाने सिद्ध झाल्यासारखेंच. "त्याचा परिणाम कोर्टकचेऱ्या पाहाव्या. लागण्यांत व्हावयाचा" हें वाक्य जुळतें नव्हे काय ?

"सिंहाला शह" (टिकेकरकृत) यावरील टीकेसंबंधी मीं लिहावें तर धाडसच होईल. पान १५४ वर ऋक्षशाखेंतील १० वे मंडळापैकीं एका वाक्याचा अर्थ चित्रावशास्त्री यांच्या भाषान्तरावरून केला आहे. हा दीर आपल्या भावाची पत्नी सरणाजवळ बसेतोंपावेतों परगांवीं गेलेला अचानक ऐतेवेळीं आला असें समजावयास पाहिजे. किंवा प्रार्थना करतां करतां अगदीं शेवट झाला. मला वाटतें सवडीप्रमाणें या ऋचेचा आपण पुनः अर्थ करून घेतला तर बरें. अमानुह्याचें आतांपर्यंतचें चरित्र देखील.

अगम्यच वाटतें. हल्लीं उघडकीस येत चाललेल्या प्रकारावरून तर हिंदु लोकांनी जागेंच राहावें.

आपल्या गच्चीवरील गप्पांची नवी आवृत्ति कृपा करून पाठविलीत. माझ्या आळसामुळे आभार मानणें राहून गेलें. पण मजवर प्रस्तावनेंत केवढें दडपण घातलेंत याची आपणांस जाणीव आहे काय? आम्हां गरीबांचे हाल आहेत झालें. कृपा असावी हे विनंती.

रघुनाथ करंदीकर

वासुदेव नारायण गोळे

लहानपणापासून मोठेपणापर्यंत माझा ज्यांच्याशीं जिव्हाळ्याचा संबंध होता अशांपैकी वासुदेव नारायण गोळे होत. हे हर्णेचे राहणारे. माझे सासरे नारायण जनार्दन जोशी हे त्याच गांवचे. मुंबईस वासुदेवराव आले म्हणजे ते जोशांकडेच उतरत. मी तेथेच असें. त्यामुळे माझ्या वयाच्या तेरा-चौदाव्या वर्षीच ह्यांची माझी ओळख झाली. माझे लग्न जरी सोळाव्या वर्षी झालें तरी तेराव्या वर्षीपासून मी हर्णेस जाऊं लागलों. हर्णेस जरी मी सासुरवाडीस राहत असलों तरी जेवल्यानंतर सायंकाळपर्यंत माझी बैठक वासुदेवरावांकडे असे. लहानपणापासून माझ्यावर त्यांचा लोभ होता. ह्यांचे वडील दापोलीस वकीली करीत. एकंदरींत वासुदेवराव सुखवस्तु होते. त्यांच्या वडिलांचें प्राणोत्क्रमण होताच त्यांच्या आईनेहि विहिरींत उडी घेऊन सती जाण्याचें पुण्य संपादिलें. ही वासुदेवरावांची सावत्र आई. पाठीमागे दोन लहान मुलगे. ह्या आपल्या सावत्रभावांना वासुदेवरावांनी आपल्या मुलांप्रमाणे वाढविलें. माझे सासरे मेल्यावर त्यांच्या मिळकतीचें वांटप करण्यांत तसेंच माझ्या तीन मेहुण्या लग्नाच्या होत्या त्यांचीं लग्नें जमवून देण्यांत वगैरे हरएक कामीं मला वासुदेवरावांची मदत झाली आहे. वासुदेवरावांचें साहाय्य नसतें तर मला ही लग्नाची जबाबदारी पार पाडतां आली नसती. नारायणरावांचे जरी ते स्नेही होते तरी पुढील कामें वासुदेवरावांनी माझ्याकरता केलीं यांत संशय नाही. ही फुकट पतकरलेली जबाबदारी पार पाडणें हा आपला धर्म आहे असें त्यांना वाटे हें त्यांच्या एका पत्रावरून दिसून येईल.

श्री

ता. ८-३-१९०७

कृतानेक नमस्कार विनंती वि.

ता. १ पहिलीस जोशी यांजकडील खुशालीचें पत्र पाठविणेचें राहिलें हें बरोबर नाही. त्याजबा जबाबदारी मी जाणतो. पुढें चूक न होणेंबद्दल खबरदारी घेईन. राग नसावा. लग्नाबाबत काय करावयाचें तें समजत नाही. दोन मजकडून झालीं. तिसरेबा जबाबदारी मजवर न

टाकाल तर मेहेरबानी होईल. दोन्हीत बराच अनुभव आला आहे.
कळावें.....हे विनंती.

वासुदेव गोळे

कोण हा प्रांजलपणा ! घेतलेली जबाबदारी पार पाडण्याची कळकळ.
असामान्य नाही काय ?

वासुदेवराव निर्व्यसनी, सुशील व परोपकारी होते. आल्यागेल्याचा धब-
डगा त्यांच्याकडे फार. ते हौशी होते तसेच अत्रुदार होते. परंतु त्यांचे शेवटचे
दिवस आनंदांत गेले नाहीत. ज्यांना त्यांनी लहानाचे मोठे केले त्यांच्याकडून
त्यांना मनःस्वास्थ्य लाभेना. कामानिमित्ताने त्यांचा माझा पत्रव्यवहार बराच असे.
मरणापूर्वी त्यांचे मला एक पत्र आले तें येथे देतो.

अ. श्रावण वा १३/३१

श्री

ता. १३-८-१९०९

कृतानेक सा. नमस्कार विनंती वि. , कितीतरी दिवसांत आपली
आपलेकडून खुशाली कळली नाही. आपण निदान महिन्यातून एक तरी
कार्ड पाठवून खुशाली कळवीत जावी अशी विनंती आहे. परंतु तें घडणें
कठीण वाटते. बरेच दिवसांत पत्र नाही म्हणजे कधी कधी काळजी वाटते.
करितां लिहित आहे.

चिरंजीव दत्तात्रय यास क्वालिफाईड जागा मिळाल्याचें आपणांस
त्यानें कळविलें असेलच. ईशकृपेनें त्याचे मनास आतां स्वस्थता आली
व केलेले श्रमाचें सार्थक झालें. त्याचा मनाची एकदाची काळजी दूर
झाली. तो रत्नागिरीस खुशाल आहे. नुकतेंच पत्र आलें होतें.

हल्लीं घरांत मनुष्य कोण आहे ? मुलांची, आपली व कुटुंबाची
प्रकृति कशी आहे तें ल्याहावें. इकडील जोशी यांजकडील मंडळी खुशाल
आहे. मजकडीलहि खुशाल आहेत.

बाकी नवल वि. नाही. खुशाली कळवावी व महिन्यांतून एकाद
कार्ड लिहिणेस फुरसत काढावी एवढी पुनः एक वार विनंती

कळावें कृपालोभ असावा हे विनंति

वासुदेव गोळे

ह्यानंतर पुढे श्रावण शुा १४ स वासुदेवरावांचें देहावसान झालें. माझा एक
आधार तुटला असें मला वाटलें. पांडुरंग रामचंद्र महाजन ह्यांचें पत्र आलें—
“रा. वासुदेवराव गोळे यांस पक्षघाताने ता. ३० (आगष्ट १९०९) रोजी देवाज्ञा

जाहल्याचें दुःखकारक वर्तमान आलें आहे. हणें गांवांत त्यांच्याइतका सुशील, कर्तव्यनिष्ठ, परोपकारी मनुष्य राहिला नाहीं. किंबहुना रत्नागिरी जिल्ह्यांतहि त्यांची उणीव भरून काढणारा मनुष्य नाहीं. आपणांवर तर त्यांचें विशेष प्रेम होतें.”

कर्तव्याची जाणीव कशी होती पाहा :—“मला कामाचा त्रास वाटतो असें नाहीं. मात्र दुसऱ्याचा विनाकारण नसता दोषच मात्र मिळणेचा संभव असलेले कामाचा त्रास वाटतो इतकेंच. तथापि तेंहि कर्तव्य असल्यावर करणें भाग आहे. व तन्नं करतोंहि. पत्र पाठविणेचा त्रास कधीं नाहीं व येणार नाहीं. त्यांत आपणांस तर कधींच येणार नाहीं. व त्याजबद्दल आपलें मनहि साक्ष देईलच. आपली खुशाली कळणेची नेहमीं फार इच्छा असते व ती शास्त्रीबोवांतफें हमेशा कळत असल्यामुळे मीं पत्र पाठविलें नाहीं. मात्र पत्राचा त्रास आपणांस वाटतो असें मीं मात्र पूर्वींपासूनच म्हणतों. असो. पत्राचा त्रास नाहीं. कामाचाहि आपणांस संबंध नाहीं व आपली खुशाली कळणेची नेहमीं उत्कट इच्छा असते ह्याबाब शंका नाहीं. थोडा आळस उभयपक्षां— एवढेंच कारण पत्र न जाणेंचें. याखेरीज कांहीं नाहीं.” (ता. १२-१-१९०९).

मुरुडच्या बागुलांकडे नारायणरावांची एक मुली दिली तिच्या लग्नांत वासुदेवरावांना निष्कारण अपमान सोसावा लागला. मुलीचा चुलत सासरा नारायण जनार्दन बागुल (वर्तक) ह्यांचीं पांच पत्रें वासुदेवरावांना लिहिलेलीं माझ्या-जवळ आहेत. आमच्या समाजांत नाणुमकी नाहीं असें माझे मत अशा अनुभवावरून बनलेलें आहे. मुलीला वाप नाहीं, दुसऱ्यांनी खटपट करावयाची. अशा स्थितींत कांही चुका असल्या तरी त्या पोटांत घालण्याचें ज्यांना साधत नाहीं तीं माणसें कसलीं ? वासुदेवरावांना टाकून लिहितांना त्यांचा संबंध काय ह्याचा विचार करावयास नको काय ? ते लग्नालाहि हजर नव्हते. खर्चाची यादी दिली ती फुगवलेली होती असा आरोप होता. हा खरा आहे असें मानिलें तरी बागुलांनी वासुदेवरावांस अपमानास्पद पत्र लिहिणें अत्यंत गैर होतें. त्यांनी यादी केली नव्हती. मुलीचा मामा लग्नांत होता. असली तर त्याची चूक होती. थोड्याशा पैशांचा प्रश्न. फार तर हुंडा तितका कमी मिळाला असें समाधान मानून घेतां आलें असतें. ठरल्याप्रमाणे ७५० रुपये हुंडा वासुदेवरावांनी पोचता केल्या होता. मीहि लग्नाला हजर नव्हतों. बागुल ह्यांनी किती कडक लिहिलें ह्याची कल्पना त्यांनीच करून दिली आहे. एका पत्रांत (ता. १४-६-१९०६) शेवटीं लिहितात :— “आतां आपणांस एवढेंच सांगणें आहे कीं, कार्यासंबंधानें आपल्यास कमीअधिक लिहिण्याचा प्रसंग आला असेल तो आपण स्वतः व्यक्ति या नात्यानें आलेला नाहीं. स्नेहाचे मुलीचें जेणेंकरून हित होईल असें पाहणारे कोणी तरी या

नात्यानें आला आहे तरी त्याबद्दल आपल्या मनांत वैषम्य येणार नाही अशी खात्री आहे.” तुम्हांला मुलगी मिळाली, वर साडेसातशें रुपये मिळाले, तरी तिन्हाईत सभ्य माणसाला लाथा मारण्यास आमची मंडळी तयार ! विचाराने आम्हांला अगदी सोडिलें आहे. असो. इतका उपमर्द सोसूनहि तिसऱ्या मुलीच्या लग्नाची खस्त वासुदेवरावांनीच माझ्याकरता खाल्ली. ह्या उपकारांचें विस्मरण कसें होईल ? ते माझ्यापेक्षा वयाने वडील असून माझ्याशीं त्यांचें वागणें अतिशय सलोख्याचें होतें.

विष्णु वासुदेव नाटेकर

ज्ञेयः स नित्यसंन्यासी यो न द्वेष्टि न कांक्षति ।

मानवजातीचें वर्गीकरण केलें तर नाटेकरांसारख्यांचा एक स्वतंत्र वर्ग पडेल. कांही माणसें उसाच्या कव्याप्रमाणे पुरस्तात्, पश्चात्तात्, उत्तरात्तात्, दक्षिणात्तात् अशा सर्व बाजूंनी गोड असतात. गोड स्वभावाच्या माणसांत राग-द्वेष नसतो. ह्या राग-द्वेषयुग्मासुळे मनुष्य अप्रिय होतो. कोणत्याहि माणसाला नाटेकर अप्रिय झाल्याचें मला स्मरत नाही. चाळीस वर्षांचा त्यांचा माझा स्नेह-संबंध पण विष्णुपंत कधी रागावले, कधी लावून बोलले, कधी कोणाची निंदा त्यांनी केली असें मी पाहिलें नाही. नेहमी हसतमुख व आनंदी. सर्व आयुष्यांत परनिंदेने ज्यांची जिह्वा विटाळली नाही, दुष्ट वासनांनी ज्यांचें मन डागळलें नाही व कारस्थानांनी ज्यांचे हात मळवटले नाहीत अशीं माणसें जगांत किती सापडतील ह्याचा विचार केला म्हणजे नाटेकरांची योग्यता समजते. ह्यावरून नाटेकर भोळसट होते असें कोणी समजू नये. निष्कारण कोणी उपमर्द केल्यास करणाराला ठसठशीत पण शान्तपणें बोलून हा इसम अशी वागणूक सहन करणारा नाही अशी जाणीव देत. तिसऱ्या वर्षाची ट्रेनिंगची परीक्षा पास झालेले असून नांवाजलेले शिक्षक होते. लॉर्ड मेयोचें चरित्र, मॉट स्ट्युअर्ट एलफिन्स्टनचें चरित्र हीं पुस्तके त्यांनी लिहिलीं आहेत. इंग्रजीहि त्यांचें चांगलें होतें. ते मॅट्रिक झाले होते. असि. डेप्युटी एज्यु. इन्स्पेक्टरच्या जागेवर असतां त्यांनी पेनशन घेतलें. नंतर सेवासदनांत ते काम करीत. गोपाळराव देवधरांना त्यांचा फार उपयोग होई. ते नाटेकरांची योग्यता जाणून होते. हे मूळचे आपट्याचे राहणारे. मी ठाण्यास वकिली करीत असतां ते तेथे मराठी शाळेंत शिक्षक होते. ज्या चाळींत नाटेकर राहत तेथेच रामचंद्र गोविंद आपटे राहत. रामभाऊ आपटे व मी इंग्रजी चौथ्या इयत्तेपासून बरोबर होतो, व त्यांचा माझा स्नेहहि आमरणान्त होता. रामभाऊंची व नाटेकरांची ठाण्याची ओळख; पुढे आम्हां तिघांचा स्नेह-भाव वाढत गेला. विष्णुपंत एका पत्रांत लिहितात :— “So the void

created by your translation to Thana continues to be unfilled; and hardly a day passes when you are not before my mind's eyes. If you and Mr. Apte decide to make Poona your habitation after both of you retire—and I think you both retire simultaneously—we may form a big trio. We—myself and Mr. Bhausahab—may allow you a number of concessions to run down to Badlapur to enjoy your own permanent Bungalow there. But I am afraid you will not tolerate a proposal like this and hence I must not waste more ink on this point” (२७-१०-२३). ह्याच्या अगोदरच्या पत्रांत “अखेरीस भाऊसाहेब आपटे मुंबई भागास आले. त्या सन्मत्तमात्र उत्पन्न झाला आहे. कारण आतां तुम्हा उभयतांच्या भेटी वरवेचर होणार; आणि आमचें विस्मरण. God is great” (२८-८-२३). परंतु आमच्या दुर्दैवान रामभाऊ पुढे लवकरच वारले. नाटकरांचें पत्र आलें:—

Poona Sevashdan. 25-12-23

10-20 a.m.

My dear Nanasaheb,

What do I hear? If it be true it is too sudden, too shocking, too tragic! Somebody tells me that our common dear old friend Mr. Bhausahab Apte died in Bombay a day or two back. I never heard any illness of his and hence in the absence of a reliable information I am not inclined to credit the rumour. I know such news seldom proves incorrect. Yet I hope the rumour is not true. The only trouble that I can conceive of is the heart trouble. But I never thought it would take such a tragic turn. Kindly write to me a line in reply and relieve my anxiety if it were possible to do so.

रामभाऊ शाळाखात्यांत ए. इन्स्पेक्टरच्या पायरीपर्यंत गेले होते.

नाटकर गोड असल्यामुळे कोणाच्याहि डोळ्यांत कधी खुपणारे नव्हते. त्यांच्या संगतींत सात्त्विक वातावरण निर्माण होई. इंग्रजी व मराठी दोनहि भाषांचें नाटकरांचें ज्ञान चांगलें होतें. तथापि ते एका पत्रांत लिहितात:—

“इंग्रजी फारसें येत नाही; पण त्या भाषेंत पत्र लिहिणें थोडें सोपें जातें. आपल्या भीतिमुळें मराठींत लिहिणें भाग” (४-२-२४). नाटकरहि पुढे फार वर्षे टिकले नाहीत. नाटकर दुखण्याला अगदी हळुवार. साधा ताप आला तरी आपण मरणार असैच त्यांना वाटे.

पत्रलेखन ही एक कला आहे. नाट्यकरांना ती साधली होती. त्यामुळे त्यांची पत्रे नेहमी वाचनीय असत. माझ्या किंवा रामभाऊ आपट्यांच्या पत्रांत इतकी सरसता नाही. रामभाऊंचे ता. १६-४-२३ चे पत्र पाहा— “ता. २१ पर्यंत पुणे येथे माझे येणे होईल असे वाटत नाही. परंतु या सुटीत २।४ दिवस तरी एके ठिकाणी राहण्याचा योग आणावयाचा.” नाट्यकरांच्या पत्रांशी तुलना केली असता आमची पत्रे अगदीच नीरस ठरतील; उदा० नाट्यकरांचे ता. २८-८-२३ चे पत्रातील मजकूर घेऊं : “आपले कृपापत्र २६।८ चे आतांच पोचले. आपला कार्ड आल्यानंतर मी आपणांस लिहावयाचे असा संकेत होता; ह्याचे विस्मरण झालेले दिसते. ह्याच गतीने पुण्याकडील मंडळीचाहि विसर पडत चालल्यास ठाण्यास आल्यास भेटीस येण्याची तसदी आम्हांस घ्यावी लागणार नाही असा अंदाज आहे !”

आता रामभाऊंचे पत्र (३०-१०-१६, धुळे) : “गेल्या मे महिन्यांत आपण सातान्यास येण्याचे कबूल केले होते त्याप्रमाणे आला नाही किंवा पत्रहि पाठविले नाही यामुळे आपले पत्र आल्याशिवाय पत्र पाठवावयाचे नाही असा निश्चय केला होता. आतां तरी सविस्तर हकीकतीचे पत्र पाठवावे. अलीबागची हवा कशी काय मानते ? कोर्टाचे काम फार आहे की काय ? (काम फार कमी असल्याचे ऐकतो). मुलगे काय शिकतात, नवीन संसार कसा काय चालला आहे वगैरे हकीकतीचे पत्र येईल अशी आशा आहे.” “मला पुनः धुळ्यास यावे लागेल अशी कल्पना एक महिन्यापूर्वी नव्हती. सुमारे १५ दिवसांपूर्वी पुनः धुळे मिळते असे ऐकू येऊ लागले..... सातान्यानंतर धुळ्याची हवा जास्त रूक्ष वाटणे साहजिकच आहे. परंतु पुनः आपण एकत्र जमू व आपल्या सहवासांत आनंदाने वेळ जाईल अशी फार आशा होती. परंतु माझी व आपली बदली एकदमच झाल्यामुळे आपला सहवास अंतरणार— व धुळ्यांत सुखाची एक जागा कमी होणार हे पाहून अत्यंत वाईट वाटले” (सातारा, ७-४-१६). पुनः नाट्यकर—“आपणांकडून एकदांच कार्ड आला होता. त्यानंतर तिकडील कांहीच वार्ता नाही ! शिवाय आतां रा. रा. भाऊसाहेब आपटे तिकडच्या बाजूला असल्यामुळे व इतर मित्र-मंडळींचा समुदाय पुण्यापेक्षा मोठा असल्यामुळे आतां इकडील विस्मरण होणे सामान्य मनुष्यस्वभावास साजेसे आहे; तथापि आपली गणना मी वरच्या वर्गांत करितों; मात्र प्रत्यक्ष कृतीने माझा हा समज कायम राखणे आपल्याकडे आहे.

“रा. रा. भाऊसाहेब आपट्यांची भेट कितीदां झाली ? घरीं आठवड्यांत किती वेळां जातां ? मातोश्रींची प्रकृति कशी काय आहे ? लाझारस ह्यांचा बंगला कसा काय आवडतो ? इत्यादि इत्यादि अनेक गोष्टी लिहितां येण्याजोग्या आहेत. मी सुचविणे म्हणजे मोठे घाष्ट्यच होईल.

“विराटपर्वावरील typed अभिप्राय सहज पाहावयास मिळाला. इंग्लिश भाषेचा मनापासून तिटकारा असतांही एकंदर अभिप्रायाला त्या भाषेचा पेहेराव फारच खुलवून दिला आहे” (पुणे सेवासदन, ता. २१-९-२३). असो. प्रत्येक माणसाची भाषा त्याच्या स्वभावानुसार बनते असे वाटते. भाषेवरून मनुष्याचा स्वभाव पारखतां येण्यासारखा आहे.

केशव गोविंद दामले, सी.आय्.ई.

माझा अलीकडे ज्यांच्याशी संबंध आला त्यांत रा. व. दामले हे मला अत्यंत सज्जन वाटले. माझे स्नेही कृष्णराव नातू ह्यांच्या मुलाला दामल्यांची मुलगी दिली होती. नातू मुन्सफ होते, आणि ह्या नात्यानेच नातूंची माझी ओळख झाली व थोडा विशेष परिचय झाला. ता. ११ जून १९२३ रोजी नातूंच्या मुलाचें लग्न झालें व दामले व्याही बनले. पुढे दुर्दैवाने तेवीस साल संपण्यापूर्वीच रावसाहेब नातूंचा अन्त झाला. नातू कुटुंबावर मोठा प्रसंग गुदरला. नातूंचें दुसरें कुटुंब. पहिल्या कुटुंबाचे दोन मुलगे. ह्यांपैकी एकास दामल्यांची कन्या दिली होती. दुसऱ्या कुटुंबाचाहि परिवार होता. नातूंना मामा व त्यांच्या पत्नींना मामी म्हणत. मामींचें व सावत्रमुलांचें जमण्याचा संभव नव्हता. तेव्हा वांटप करण्याचें ठरलें. रावसाहेब नातूंची सर्व जंगम मिळकत. सोन्याचांदीचे दागदागिने, रोख पैसे, मौल्यवान् कपडे हीच त्यांची जिंदगी. दामल्यांचें नांव मोठें; जांवयाचें हित बघणें हें त्यांचें कर्तव्यच होतें. मे महिन्याच्या सुट्टीत मी घरीं आलों होतो. एक दिवस मामींचा मनुष्य पुण्याहून आला. त्याच्याबरोबर मामींनी काकुळतीचा निरोप पाठविला. मला पुण्यास जावें लागलें. नाही म्हणणें माझ्या जिवावर आलें. विरोधी हितसंबंध. दामले कसे गृहस्थ आहेत ह्याची मला कल्पना नव्हती. पुण्यास गेल्यावर मी रावब्रह्मादुरांस भेटलों. ह्या भेटतीत त्यांच्याविषयी माझे मत चांगलें झालें. आठ दिवस सारखे बसून वांटण्या केल्या. बिनतकरार झाल्या. दामल्यांनी व मीं जिनसांच्या किंमती कशा करावयाच्या हें अगोदरच ठरविलें होतें. आमच्या दोघांत एकदाहि मतभेद होण्याचा प्रसंग आला नाही. ह्याचें कारण दामल्यांची अत्यंत सरळबुद्धि होय. त्यांनी मला ह्या बाबतींत एक पत्र पाठविलें आहे तें येथे देतो. त्यांत माझी त्यांनी केलेली स्तुति दामदुप्पट करून मी त्यांस परत करितों.

Akola

9th July 1924

My dear Nanasaheb,

This is my first occasion to address you as your friend which position I feel I am privileged to claim by reason of the very cordial and distinctly affable

treatment I received at your hands during the progress of the settlement of the family affairs of the late Mr. K. R. Natu at Poona towards the end of May and the beginning of June last. Your dealing impressed me so favourably and deeply that I at once realized in you a gentleman of a very high character and of unimpeachable integrity and trust. You commanded the necessary respect from the parties concerned and this fact enabled you so easily to settle the family affairs. I have already expressed my deep obligations to you for your having readily and willingly offered your personal services to the family members of one of your beloved friends at a time when they sorely needed a trusted guide, adviser and judge. Your efforts proved successful and the family members of your friend have every reason to feel permanently indebted to you for the unestimably great service you have done to them in securing to them family peace and happiness. This noble act of yours has naturally appealed to my sense of gratitude and I feel deeply moved by a feeling of regard and admiration for your personality. I really enjoy the pleasurable moments when I recall to my mind the happy association connected with your tactful handling of the settlement negotiations. I do really think myself to be fortunate in having had an opportunity to get myself introduced to your acquaintance. ...

Yours sincerely

K. G. Damle.

कांही लोकांची वागणूक परनिष्ठ नसून आत्मनिष्ठ असते. स्तुति कोणी दांभिकपणें करितो, कोणी केवळ गुणांकडे पाहून करितो तर कोणी किंचित् परगुणनिरपेक्ष पण स्वतःच्या सद्भावनेने करितो; आत्मवत् सर्वभूतानि ह्याचा प्रत्यय ह्या ठिकाणी येतो. परगुण थोडा परंतु स्वतःचें मन अत्यंत निर्मल असल्याने अल्प गुणांचें प्रतिबिंब त्या निर्मल मनांत अत्यंत स्पष्टपणें उमटतें व सद्भावनेच्या लाटेने उसळी खाऊन शब्दांत बहडतें.

वांटप करणें फार अवघड कर्म आहे. कांटेतोलपणाने सर्वांना सारखें मिळणें कितीहि न्याय्य असलें तरी शक्य नसतें. घरांत एकच तसबीर चांगली असली

तर तिची सारखी वांटणी कशी होणार ? घराची एखादीच बाजू सुंदर असते. ती एकाच्या वांट्याला जाणार. कोणीच नमते घेतले नाही तर वांटप करणाराला कोणार्ची तरी मने दुखविल्याशिवाय गत्यंतर नसते. कांही गोष्टी तर नाजूक असतात. नवरा दिवंगत झाल्यावर बायकोचे शालू, पैठण्या, मारी किमतीची लुगडी वगैरे मौल्यवान् वस्त्रे वापरण्याचा काल सरल्यामुळे पडून राहतात. ती सुनांकरता मुलांत वांटून देणे अगदीच गैर म्हणतां येणार नाही. कारण कर्ता वारल्यावर अशा नवीन जिनसा घेण्याचे सामर्थ्य क्वचित् असते. मी ही सूचना केली पण मला “मी नेसलेल्या लुगड्यांची वांटणी तुम्ही कशी करणार ?” असा कायदेशीर प्रश्न विचारण्यांत आला. कायद्याच्या दृष्टीने वरील आक्षेप बरोबर होता. तथापि कायद्याच्या पलीकडे माणुसकी असते तिचा भाऊवंदकींत विसर पडतो. कायद्याचा आश्रय करून हृदय नासू देणे ह्याला कोण चांगले म्हणेल ?

एखादे प्रसंगी मेलेल्या माणसांचे वचन पुढे करण्यांत येते. मी आपल्या चुलत सासऱ्यांची व त्यांच्या पुतण्याची वांटणी करित असतां घरांतील पितांबर पुतण्याला दिला. अर्थात् परिस्थितीचा विचार करून हें केले होते. पण चुलत्यांना ते खपले नाही. ते सबब सांगू लागले : “वडिलांनीं पितांबर तीस रुपयांस विकत घेतला होता व पुढे नारायणाने (माझे सासरे) असे वडिलांस सांगितले कीं, मी आपणांस नवीन घेईन पण हा पितांबर भाऊंचा (माझे चुलत सासरे कृष्णाजी जनार्दन) असे झाले होते. आतां तो अन्नपूर्णास (भावजय) दिल्यात हें आश्चर्य वाटते.” माझ्या चुलत सासऱ्यांची अशी अटकळ होती कीं, मी वांटप करतांना अज्ञान पुतण्याला फसवून त्यांची धन करीन.

ह्यानंतर दोन वेळां वांटप करण्याचा मला प्रसंग आला. आणि दोनही वेळां मला शिव्या खाव्या लागल्या. सरळपणा व समजसपणा ह्या दोहींचा अभाव हें त्यांचे कारण. ह्या अनुभवानंतर पुनः वांटप करण्याच्या फंदांत मी पडलों नाहीं.

विष्णु गोविंद पाटणकर

विष्णु गोविंद पाटणकर हे चिखल्याचे राहणारे. चिखले गांव पाटणकरांना इनाम आहे. विष्णुपंत हे माझे चुलते जनार्दन गणेश चापेकर ह्यांचे श्वशुर. ह्यांची सावकारी फार मोठी असून मालकीची जमीनहि पुष्कळ होती. सन १९०० च्या पूर्वीच ते ऐर्शीच्या आंतवाहेर असतांना मरण पावले. त्यांचे मराठी शिक्षण चिखल्याच्या चार इयत्तांच्या शाळेत मिळाले असेल तेवढेच. इंग्रजीचा गंधहि नव्हता. परंतु ह्या माणसाचा देशाभिमान विद्यमान ‘देशभक्तां’नाहि लाजवील असा होता. इंग्रजी सत्ता त्यांच्या डोळ्यांत कुसळाप्रमाणे सलत असे. जंगलाचा व मिठाचा कायदा हे अन्यायाचे अहित व ते मोडले असतां त्यांत गैर नाही

असें त्यांचें मत होतें. ह्या तत्त्वानुसार ते स्वतः आचरण करीत. जमीनसारा जमि आल्याशिवाय द्यावयाचा नाही हा त्यांचा निर्धार असे. मी त्यांस वृद्धा-
वस्थेंतच पाहिलें आहे. म्हातारपणींही त्यांचीं मतें क्रांतिकारक असलेलीं पाहून
मी चकित होईं. तारायंत्रें-आगगाड्यांसारख्या साधनांच्या युगांत बंड करणें
कोणालाहि शक्य नाही असें प्रतिपादन करणाराला ते खुळ्यांत काढीत. तारा
तोडून व रूळ उपटून हीं साधनें सहज निरुपयोगी करितां येतील, त्यांनीं भेदरून
जाण्याचें कारण नाही, असें ते ठासून म्हणत. शेतकऱ्यांवर त्यांचें वजन चांगलें
असे. ते वक्ते नव्हते; समेंत भाषणें करणें त्यांस माहीत नव्हतें; तरी सुद्धा
लोकांनीं दारू पिऊं नये असा उपदेश करून त्यांनीं दारूवाल्याच्या उत्पन्नावर
गदा आणिली. हजारों लोकांनीं दारू पिण्याचें सोडिलें. सरकार स्वस्थ बसणें शक्यच
नव्हतें. विष्णुअण्णांवर फिर्याद झाली. कोर्टांत खटला चाले तेव्हा लोकांचे थवेच्या
थवे अण्णांबरोबर असत. अखेरीस असि. कलेक्टर ड्यूसाहेबांनीं विष्णुपंतांस निर्दोषी
म्हणून सोडून दिलें. त्या वेळीं ड्यूसाहेबांचा मुक्काम पेणेंस होता.

अण्णांना लिहिण्यावाचण्याचा नाद नव्हता. तथापि शिवाजीचें व थोरल्या
बाजीरावाचें चरित्र अशीं दोन पुस्तकें त्यांच्या ओटीवर शेजारीं नेहमी पडलेलीं
असत. ह्या बाबतींत विनायकराव डोंगरे व विष्णुपंत पाटणकर ह्यांच्यांत साम्य
आहे. दोघांकडेहि पांथस्थ ब्राह्मणास भोजन मिळालें नसतें पण देशस्वातंत्र्याच्या
कामीं हजारों रुपयांचा चक्काचूर करतांना त्यांच्या मनांत विषादाचा लेशहि उत्पन्न
होत नसे. दाभोळचा एक मनुष्य कोळशावांचून आगबोट चालविण्याचें यंत्र
तयार करण्याच्या कामांत गुंतला होता त्याला चार हजार रुपये देऊन विष्णुअण्णा
पाटणकरांनीं पैशाचें साहाय्य केलें. ह्या कामीं त्या गृहस्थाला यश आलें नाही;
विष्णुपंतांचे रुपये फुकट गेले. परंतु त्याबद्दल कुरकुर म्हणून त्यांनीं कधी केली नाही.

अण्णांस घोड्यावर चांगलें बसतां येत असे. पुढे म्हातारपणीं त्यांनीं
घोड्यावर बसणें सोडिलें होतें तरी पडवींत घोडा चंदी खात ठाणबंद असलेला
कोणीहि पाहावा ! विष्णुअण्णांच्या अंगीं पुढारीपणाचा गुण नैसर्गिक होता. दादा-
साहेब करंदीकर विद्वान्, बहुश्रुत, वक्ते, सार्वजनिक विषयांचा अभ्यास केलेले,
राज्यशासनज्ञ असे होते तरी महाराष्ट्राचें पुढारीपण त्यांना लाभलें नाही ह्याचें
कारण त्यांच्या ठिकाणीं तळमळ नव्हती असें मला वाटतें. पाटणकरांच्यांत ती
होती; परंतु शिक्षणाच्या अभावीं ती तळमळ वायां गेली. मराठेशाहींत ते निः-
संशय पुढे आले असते. ब्रिटिश अमदानींत पुढारी होण्यास इंग्रजी शिक्षण
अपरिहार्य झालें. विनायकराव डोंगऱ्यांत तळमळ होती. मॅट्रिक होऊन वकिलीचें
ज्ञान असल्यामुळे तीं ब्राजूहि बरी होती. परंतु त्यांचे विचार एकांगी असत.
एकांगी विचारांचीं माणसें अंशात्मक पुढारीपण मिळवूं शकतात; नाही असें नाही;
पण तीं बहुधा संधिसाधू असतात; जिव्हाळा कमीच. स्वतःच्या मोठेपणासाठीं ते

पुढारीपणाची धडपड करीत असतात. आंगंतुक कारणांनी त्यांस यशहि येतें. विनायकरावांसारखा अत्यंत प्रामाणिक, कळकळीचा, निःस्वार्थी, ध्येयवादी मनुष्य असलें उपटसुंभ पुढारीपण मिळविण्याची इच्छा कधीच करीत नाही. विष्णुपंत पाटणकरांना जर मी पाहिलें नसतें तर इंग्रजी शिक्षण न मिळालेल्या जुन्या पिढीतील कित्येक माणसांस परसत्ता किती असह्य होत असे ह्याची कल्पना मला झाली नसती. इंग्रजी विद्या वाघिणीचें दूध होय म्हणतात. पण मला वाटतें. इंग्रजी विद्येने शेळ्या-मेंढ्या बनविलेल्या आम्हांपेक्षा हे प्राकृत वाघ-सिंह पुष्कळ पटीने बरे. शेवटीं 'तेथे पाहिजे जातीचें' हेंच खरें. विहिरींत नसेल तर पोहन्यांत कोठून येणार ? पारतंत्र्याची चीड म्हणजे देशाभिमान हें मानणें मात्र चुकीचें आहे असें मला वाटतें. विष्णुपंत पाटणकर व विनायकराव डोंगरे ह्यांच्यांत पारतंत्र्यअसहिष्णुता निःसंशय होती. तथापि देशाभिमान होताच असें खात्रीने सांगतां येणार नाही. पाटणकरांत अंशतः तरी असेल, पण डोंगऱ्यांत नव्हताच असें मला वाटतें.

ज्याच्या हृदयांत पारतंत्र्य आगीचा डोंब पाजळतें त्याच्या हातून देशाभिमाननिदर्शक कृत्ये होणें शक्य आहे व जाज्वल्य देशाभिमान असलेल्याकडून परसत्ताविध्वंसक कृति होईल. परंतु ह्या दोनहि गुणांची जात निराळी आहे. गांधींच्यामध्ये देशाभिमान हा प्रमुख गुण वसत आहे. त्याचें पर्यवसान परसत्तापर्षांत होणें अपरिहार्य आहे. उलट, परसत्तेचा तिरस्कार हाच गुण ज्यांच्यांत प्रामुख्याने वसत असतो त्यांच्याकडून फक्त विध्वंसक कार्य होतें, विधायक होत नाही. त्यामुळे देशाचा उत्कर्ष अशा लोकांच्या तत्त्वज्ञानाने होणार नाही.

उत्कट देशाभिमानालाहि दोन अंगें असतात. परसत्तेपासून सुटका ह्याच्यावर मर एका प्रकारांत दिला जातो. स्वजनांच्या उत्कर्षाला पारतंत्र्य आड येतें. ही आडकाठी दूर झाली की, आपण आपला उत्कर्ष सहज करून घेऊं म्हणून प्रथम पारतंत्र्यशृंखला तोडून टाकणें ह्या उपक्रमाला ह्या प्रकारांत महत्त्व दिलें जातें. दुसऱ्या प्रकारांत स्वोत्कर्षावर भिस्त ठेवण्यांत येते. आपण आपलें बौद्धिक बल व आत्मसामर्थ्य वाढवूं म्हणजे पारतंत्र्याच्या शृंखलेचे दुवे आपोआप तुटतात असें ह्या दुसऱ्या प्रकाराचें स्वरूप असतें.

विष्णुअण्णा पाटणकर व वाईचे 'प्रज्ञानंद' ह्यांच्या परिचयाने जुन्या लोकांविषयी आदरबुद्धि माझ्यामध्ये उत्पन्न झाली. प्रज्ञानंदस्वामी ह्यांची विषयगत पारंगतता, अत्यंत तर्कशुद्ध विवेकपद्धति व खोल विद्वत्ता— विशेषतः विषयान्तर न होऊं देण्याविषयी दक्षता पाहून कॉलेजमधील प्रोफेसर व प्राचीन पद्धतीने शिकलेले विद्वान ह्यांच्यातील फरक माझ्या मनावर चांगला बिंबला.

विष्णुअण्णा पाटणकरांच्या चळवळीविषयी पार्लमेंटांत प्रश्नोत्तरें झालीं होती. सार्वजनिक सभेचे चिटणीस सीतारामपंत चिपळूणकर ह्यांच्या खटपटीने हें

झालें असावें. विष्णुअण्णांबदल दरसाल सरकारांत पनवेलच्या मामलेदाराला रिपोर्ट करावा लागत असे असे म्हणत.

विष्णु नारायण वैद्य

आमच्या समाजांत गुणग्राहकता असती तर विष्णुभाऊ वैद्यांचें चरित्र लिहिलें गेलें असतें. विष्णु नारायण हे रेवदंड्याचे राहणारे. मी चौथ्या इयत्तेंत होतों तेव्हा ते सहाव्या इयत्तेंत होते. डोक्याला रुमाल घातलेलीं मुलें त्या वेळीं ह्या इयत्तेंत असत. ब्रह्मदेवाने मनुष्य निर्माण केल्यावर त्याच्याकडून गुणराशी लुटविल्या असतील तेव्हा विष्णुपंत वैद्यांनी यथेच्छ अकल लुटली असली पाहिजे.

ठाण्याचे सखाराम केशव भागवत ठाण्याचे सुप्रसिद्ध लेखक विनायकराव भावे ह्यांच्या संबंधाने म्हणत की, हा गृहस्थ वकील झाला असता तर काय करता सांगवत नाही. वैद्यांच्या संबंधानेहि तसेंच म्हणतां येईल. तथापि भाव्यांची बुद्धि कुशाग्र असली तरी निराळ्या जातीची होती. साधी गोष्ट सुद्धा सिध्या रीतीने न करण्याची त्यांची खोड असे. एके सालीं ते महाबळेश्वरास असतांना मीहि जागा घेऊन राहिलों होतों. सायंकाळीं त्यांच्या बंगल्याच्या शेजारील झऱ्यावर उपाहार करण्यास त्यांनी मला व दुसऱ्या एका स्नेह्यास निमंत्रणचिठी लिहिली. पण माझ्या चिठींत हे स्नेही आले आहेत, त्यांनी तुम्हांस बोलविलें आहे; व त्यांच्या चिठींत चापेकर तुम्हांस बोलावीत आहेत असा मजकूर होता. मी एकदा ठाण्यास गेलों असतां विनायकराव भाव्यांनी मला व विनायकराव डोंगऱ्यांस भोजनास बोलविलें व तेथे त्यांनी ऐतिहासिक रुमाल प्रसिद्ध करण्याची कल्पना पुढे मांडून आम्हा प्रत्येकाजवळ पांचशें रुपयांची मागणी केली. आम्ही दोघांनीहि जें कार्य तुमच्या एकट्याच्याकडून होण्यासारखें आहे त्याला तुम्ही दुसऱ्याची मदत कां घ्यावी तें समजत नाही असें सांगितलें. भावे हेतु तर सांगतना व मागणीचा आग्रह सोडीत ना; अशा स्थितींत ही बैठक संपली. पुढे मी धुळ्यास असतां मला एक पत्र आलें की, मी तुमचे ५०० रु. केसरींत प्रसिद्ध करीत आहे; तुमची हरकत नसावी. विशेष सांगावयाचें तें हें की, ह्या पत्रावर सही नव्हती. पत्र विनायकराव भाव्यांच्या हातचें मात्र होतें. चुकून सही करावयाची राहिली असें मला वाटत नाही. पुढे भाव्यांनी रुपये कधी मागितले नाहीत व आम्ही दिले नाहीत, डोंगऱ्यांनीहि दिले नाहीत अशी माझी समजूत आहे. आमची देणगी वर्तमानपत्रांत प्रसिद्ध झाली; स्नेह्यांकडून आमचें अभिनंदन झालें. आणि विनायकरावांना कबूल केलेल्या रकमा मिळाल्या नाहीत ही रुमाल बंद करण्याला सबब पुढे करितां आली !

विष्णुपंतांचे वडील नाना वैद्य वारले त्यावेळीं एक केंबळी घर, दोन तीन वाऱ्या व दोन तीन खंडी मक्याची भातजमीन एवढीच मिळकत त्यांनी पाठी-

मागे ठेविली. पुढे विष्णुपंत आपल्या अकलेच्या जोरावर लाख रुपये किंमतीच्या मिळकतीचे धनी बनले. ही त्यांची एकट्याची कमाई होती. त्यांस दोन धाकटे भाऊ होते. पैकी गजानन नारायण हा मॅट्रिक झाला होता. तो लवकरच मेला. तिसरा भाऊ वासुदेव हा घरचें पाही. मिळकतसंपादनाच्या कामांत दोघांचाहि उपयोग झाला नाही. पैसे मिळण्यास इंग्रजी शिक्षणाची आवश्यकता नाही हें विष्णुभाऊंनी सिद्ध केलें. उलट, त्या शिक्षणाने अडथळा येतो असेंहि त्यांच्या भावाच्या उदाहरणावरून त्यांस वाटत असावें ! माझ्या माहितीतील दोन तीन प्रसंग वर्णिले असतां विष्णुभाऊंच्या चातुर्याची कल्पना करितां येईल.

त्यांच्या शेताला लागून असलेली जमीन तिच्या मालकाने दुसऱ्या माणसास विकत देण्याचें ठरविलें व साटेपत्रहि झालें. विष्णुभाऊ त्या वेळीं मुंबईस कामानिमित्त गेले होते. त्यांच्या भावाला ही बातमी समजतांच त्याने त्यांस तातडीने घरीं येण्याविषयी लिहिलें. भाऊ आले. त्यांनी त्या मालकास बोलावून घेऊन त्यास साटेखतांतील रकमेपेक्षा दोनशें रुपये जास्त देण्याचें कबूल करून त्याला ती जमीन खरेदी देण्यास लाविलें. लगेच, खरेदीचा कागद रजिष्टर करण्यांत आला; मात्र खरेदीची रकम कबूल केलेल्या रकमेहून चारशेने व साटेपत्राच्या रकमेहून दोनशेने कमी नमूद केली. येथेच विष्णुपंतांची अक्कल प्रत्ययास येते. रजिष्टर कागद होतांच भाऊंनी खरेदी देणाराकडून साटेखतांतील खरेदी घेणाराला दोनशें रुपये नुकसानीचे देण्याविषयी नोटीस देवविली. तुझ्याकडून योग्य वेळीं रकम न आल्याकारणाने दोनशे रुपये कमी घेऊन मला जमीन विकामी लागली हें माझे नुकसान झालें अशी तक्रार शेताच्या मालकाला करितां आली. आपण जमीन विकत घेतली असतां साटेपत्रांतील इसम गप्प बसणार नाही, आपल्यावर फिर्याद करील. हें ओळखून त्याने आपल्यामागे लचांड लावण्यापूर्वी भाऊंनीच त्याच्यामागे कुलंगडें लावून दिलें ! भाऊंना पूर्ण यश आलें !

रेवदंड्याच्याच एका गृहस्थाने विष्णुपंतांवर फिर्याद केली होती. त्या दाव्यांत त्यांस जमाखर्च हजार करण्यास वादीतफें समन्स लागलें. विष्णुपंतांचा नारळसुपारीचा व्यापार मोठा होता; सावकारीहि होती; ह्या कारणास्तव जमाखर्च मी ठेवीत नाहीं म्हणण्याची सोय नव्हती; आणि ते कोर्टांत हजार करण्यांत त्यांचा तोटा होता. अशा स्थितींत काय करावें हें त्यांस सुचेना. मुंबई ठाण्याच्या नामांकित वकिलांचा त्यांनी सल्ला घेतला. परंतु येथे कायद्याच्या ज्ञानाचा उपयोग होण्यासारखा नव्हता. कोणाकडूनहि ही ब्रह्मगांठ सुटण्यासारखी नव्हती. विष्णुपंतांनीच अखेरीस एक शकल काढिली. दाव्याच्या तारखेला त्यांनी पोत्यांत मुद्द्याची वही वगळून बाकी जमाखर्चाच्या वहा भरल्या. अक्षीच्या पुढे साखरेच्या खाडीपर्यंत तांग्याने जावें लागतें. त्यांनी आपला तांगा त्या दिवशीं मुद्दाम वादीच्या तांग्याबरोबर ठेविला होता. तांग्यांतून खाडीशी उतरल्यावर तरीत बसावें लागतें

(आता ह्या खाडीवर पूल झाला आहे) व खाडीतच तरीतून उतरून पाण्यातून पायी किनाऱ्यावर चालत जावे लागते. पाण्यातून जात असतां विष्णुपंतांच्या गड्याच्या हातून वह्यांचा गोणता पाण्यांत पडला. विष्णुपंत रागावले; वादीच्या व इतरांच्या समक्ष त्यांनी गड्याला शिव्याशाप दिले. पाण्यांत वह्या शोधण्याचे काम सुरू झाले. ओल्याचिंब वह्या गोणत्यांत घातल्या आणि मंडळींनी कोर्टाचा रस्ता धरिला. विष्णुपंतांचे नांव पट्टेवाल्याने पुकारिले. विष्णुपंत भिजलेल्या वह्या घेऊन साक्षीच्या पिंजऱ्यांत उभे राहिले. “समन्सांत मागितल्याप्रमाणे तुम्ही जमाखर्च आणले आहेत ?” वादीच्या वकिलांनी विष्णुपंतांस प्रश्न केला. “होय; पण खाडीत वह्या गड्याच्या हातून निसटल्या आणि पाण्यांत पडल्या; वाहून गेल्या, सांपडल्या त्या घेऊन आलों आहे.” वकिलांना पाहिजे होती तीच नेमकी वही त्यांत नव्हती. ती समुद्रांत वाहून गेली. वह्या बुडाल्याची गोष्ट वादीलाहि नाकबूल करणे शक्य नव्हते. विष्णुपंतांचे काम झाले. वादीचा दावा पुराव्याच्या अभावी कोर्टाने काढून टाकिला. विष्णुपंतांची युक्ति पूर्णपणे सफल झाली. जमाखर्च पुढे येते तर वादीने दावा जिंकला असता !

रेवदंड्यास एके साली प्लेगच्या सार्थीत तेथील मारवाड्याने पूर्वपद्धतीप्रमाणे आपली गहाण दागिन्यांची सीलबंद पेटी अलिबागच्या विश्वासू व पूर्वपरिचित अशा मारवाड्याकडे पाठविली. प्लेग संपल्यावर पेटी होती त्या बाह्य स्थितीत परत आली परंतु आंतील जिनसा गेलेल्या आढळल्या. बाब विश्वासाची असल्यामुळे व चिड्डीचपाटी कांहीच नसल्याने कोर्टात जाणे शक्य व इष्टहि नव्हते. परंतु ह्या गोष्टीचा पुकारा गांवांत त्वरित झाला. ह्या गहाणवटीच्या दागिन्यांत एका सरकारी पेनशनराचे दागिने सुमारे चार हजार रुपयांचे होते. दागिने हरवल्याची हकीकत कानांवर येतांच दहा हजारांचे आमचे दागिने होते असे म्हणण्यास ऋणकोने सुरुवात केली. समजुतीचे सर्व प्रयत्न निष्फळ ठरले. तेव्हा विष्णुपंतांचा सल्ला विचारण्यांत आला. त्यांनी सल्ला दिला त्यावरहुकूम मारवाड्याने कर्जाऊ रकम कीर्तीत जमा करून दागिने परत दिले असा शेर मारिला. ह्या कार्यां विष्णुपंतांस बसल्या बसल्या पाऊणशें रुपये मिळाले. जमा केलेल्या रकमेचा विनियोगहि भाऊंच्या सल्ल्याप्रमाणे कागदोपत्री करण्यांत आला. ब्राह्मणाने मारवाड्याला युक्ति शिकविली !

विष्णुपंत अत्यंत धोरणी मनुष्य होते. सर्व मिळकत त्यांनी स्वतः संपादन केली होती. त्यांना एक मुलगाहि होता. सर्व भावांमध्ये तिची सारखी वांटणी करण्याची त्यांची इच्छा होती. परंतु गांवांतील खट्याळ लोकांच्या चिथावणीने भाऊ मध्येच वांटप मागतील व चालू संसारांत बिंबा घातला जाईल हे त्यांच्या ध्यानांत आल्यावांचून राहिले नाही. त्यांनी विनतोड योजना करून ठेविली. एका दाव्यांत आपल्या दोनहि भावांच्या साक्षी काढवून त्यांच्याकडून

सर्व मिळकत एकट्या विष्णुपंतांनी मिळविलेली आहे, त्यांत आमचा संबंध नाही, अशा जबान्या देवविल्या. हें सर्व ओघाने झाल्यामुळे कोणालाच कांही संशय आला नाही. विष्णुपंतांनी ह्या जबान्यांच्या नकला घेऊन आपल्या दप्तरां ठेविल्या. ते एकदा आजारी पडले तेव्हा मला रोह्याहून बोलावून नेऊन रुमालांत नकला असल्याचें सांगितलें. भाऊ अगर त्यांचीं मुलें फाजीलपणा करूं लागलीं तरच त्यांचा उपयोग करावयाचा, नाही तर सारखे हिस्से करावयाचे, असें त्यांनी मला सांगितलें. विष्णुपंत मेल्यावर स्थावर मिळकतीची वांटणी करण्यास मीच गेलों होतो. सारखे हिस्से झाले हें सांगावयास नकोच.

विष्णुपंतांच्या चातुर्याच्या बऱ्याच गोष्टी सांगतां येण्यासारख्या आहेत. परंतु वरील हकीकत त्यांची बुद्धिमत्ता सिद्ध करण्यास पुरेशी आहे. बुद्धि हेंच खरें भांडवल हा धडा विष्णुपंतांच्या चारित्र्यावरून शिकण्यासारखा आहे. “जीवत्यर्थ-दरिद्रोपि धीदरिद्रो न जीवति” !

ऑटो रॉथफील्ड

मी रोह्यास असतांना (सन १९०९-१०) ह्यांची माझी प्रथम ओळख झाली व तिचें पर्यवसान एकदम दृढपरिचयांत झालें. रॉथफील्ड त्या वेळीं कुलाब्याचे कलेक्टर होते, व फिरतीवर असतां रोह्यास त्यांचा मुक्काम होता. प्रत्येक युरोपियन अधिकाऱ्याला भेटण्याची शर्त पाळण्याची फिकीर मीं फारशी केली नाही. रॉथफील्ड संध्याकाळीं रोह्याच्या बंदरावर मचव्यांतून उतरले तेव्हां मी तेथे होतो तरी सुद्धा त्यांस सामोरा गेलों नाही. पुढे एक दिवस मी कोर्टांतून घरीं जात असतां समोरून रॉथफील्ड, मामलेदार, पट्टेवाला वगैरेंसह येत होते. माझ्यापुढेहि शिपाई होता. अशा प्रसंगीं साहेबांना सलाम करणें मला भाग पडलें. लगेच साहेबांनीं मामलेदारांना हे सबजज्ज का म्हणून विचारिलें. तें मीं ऐकिलें. तेव्हा साहेबांच्या मुक्कामांत त्यांस एकदा भेटणें अवश्य झालें. त्याप्रमाणे संध्याकाळीं एक दिवस गेलों. जातांक्षणींच तुम्ही चित्पावन दिसतां हे प्रथमोद्गार निघाले. न्यावरून चित्पावन इजिप्तमधून आले वगैरे गोष्टी निघाल्या. इतर साहेबांहून रॉथफील्ड निराळे आहेत हें ताडण्यास फार वेळ लागला नाही. इतर साहेबांप्रमाणे मामुली संभाषण करून ते राहिले नाहीत; एक तासभर अनेक विषयांवर आम्ही बोलत होतो. जेवण तयार झाल्याचें बटलर सांगण्यास आला तेव्हा आम्ही उठलों. निघतांना तुम्ही कोठे राहतां म्हणून साहेबांनी विचारिलें. नंतर दोन दिवसांनी चक्रदेव मामलेदार सकाळीं दहाच्या सुमारास सांगावयास आले की, आज चार वाजतां साहेब तुमच्याकडे येणार आहेत. युरोपियन आय्. सी. एस्. अधिकारी आपण होऊन सबजज्जाकडे येणारा हा पहिलाच. माझ्या स्वप्नांतहि ही गोष्ट आली नसती. मी अगदी गोंधळून गेलों. कोर्टांत

जाण्याची घाई. साहेबांचें स्वागत कसें करावें हें समजेना. साहेब म्हणून उगीच नाचरेपणा आपल्याकडून होऊं नये हा ताठा, तसाच अवेरहि आपल्याकडून होऊं नये, ही असोशी. माझे राहण्याचें घर सुमार होतें; मातीचें व बैठें. आहे ती जागा खुलवून टुमदार करण्याचें ज्ञान मला नव्हतें, व कोर्टाचा दिवस असल्यामुळे फुरसूदहि नव्हती. म्हणून अबकारी इन्स्पेक्टर राजे होते त्यांस बोलावणें पाठविलें. ते आल्यावर त्यांजवर ही कामगिरी सोपवली. मी कोर्टातून तीन वाजतां परत आलों, तों राजांनी सर्व नीटनेटके करून ठेविलें होतें. घरासमोर अंगण होतें. पूर्वेची बाजू असल्याने चार वाजतां अंगणांत सावली येणार होती. अंगण झाडून पाणी शिंपून स्वच्छ केलें होतें. मध्यें गोल टेबल; सभोवतीं तीन चार खुर्च्या; वाटेवर फुलांच्या कुंड्या; घराच्या पुढल्या दारावर एक पडदा अशी तयारी केलेली मला आढळली. वेळेवर रॉथफील्डसाहेब आले. तासभर गप्पा मारीत होतो. अनेक विषय येऊन गेले. विधवाविवाह रूढ झाल्यास हिंदूंची विवाहपद्धति अपवाद्य नाही असें त्यांचें मत दिसलें. स्त्रीविषयक कल्पना येथच्याप्रमाणे इंग्लंडांतहि आहेत. हलक्या दर्जाच्या स्त्रीबरोबर मी नाटकगृहांत गेलों तर तेथे माझी टवाळकी करण्यास लोक कमी करणार नाहीत इत्यादि अनेक विषयांवर बोलणें चाललें होतें. साहेबांना मी फक्त सिगारेट दिल्या. रोह्याच्या बाजारांत त्या वेळीं त्याहि मला मिळतना. अखेरीस एका पोलीस सबइन्स्पेक्टराकडून आणाव्या लागल्या.

रॉथफील्डसाहेब हुशार, चौकस व बहुश्रुत. त्यांनी स्वतः पुस्तकें लिहिलीं होती. आय्. सी. एस्. मनुष्य चतुरस्त्र असतो ह्यांत शंका नाही. त्याचें संभाषणाचें क्षेत्र विस्तृत असतें. हिंदुस्थानांत शिकलेला मनुष्य अर्धा तासहि संभाषण टिकवूं शकत नाही असा माझा अनुभव आहे. रॉथफील्डसाहेब तर असामान्य गुणी दिसले. दोन तासांच्या संभाषणांत एकहि विचार पुनरुक्त झाला नाही. रोह्याहून साहेबांचा मुक्काम हालला व ते महाडास गेले. मीहि महाडला मदत म्हणून गेलों. नुकतीच भेट झाल्याकारणाने पुनः महाडास त्यांना भेटण्याची मला अवश्यकता वाटली नाही. परंतु रॉथफील्डसाहेबांची तऱ्हाच न्यारी होती. गांवांतून हिंडतांना येथे कोण राहतो, तेथे कोण राहतो, अशी मामलेदाराजवळ चौकशी करीत करीत स्वारी रस्त्यांतून जावयाची. अशा चौकशींत मी महाडास आल्याचें त्यांस समजलें. त्याबरोबर अजून मला चापेकर भेटले नाहीत; आश्चर्य आहे, असें साहेब उद्गारले. मामलेदारांनी तावडतोव मला कळविलें. मी पत्र लिहिलें त्याचें उत्तर आलें:—

Mahad, 27-1-10

Dear Mr. Chapekar

Please excuse me for not answering your kind letter earlier. But as I dare say you have heard, I have.

been so busy that I literally have not had a moment to waste in. I am very sorry to hear your wife has been so seriously ill. I hope she is now quite recovered. I shall now, I expect, be staying on in Mahad for about another week, so I shall hope to see you for a long talk. But for the next two days or so I shall be so liable to be busy at any moment that I do not like to make any appointment in case I should be called out at the very time. I trust after that to be more at rest and to be able to fix a good time of liesure.

Yours sincerely

Otto Rothfield.

ह्यानंतर वारंटत एक दिवस साहेबांची अचानक गांठ पडली. रात्री नऊ वाजतां त्यांनी बोलवाविलें. त्याप्रमाणे मी गेलों. पण साहेब कामाला बाहेर गेले होते. तथापि त्यांनी परत येईपर्यंत माझ्याजवळ बसण्याविषयी आपल्या बायकोस सांगून ठेविलें होतें. बायकोहि दुशार होती. बोलतां बोलतां आयर्लंडला स्वराज्य देण्यासंबंधाने ती म्हणाली, वेड्यांवाचून दुसरा कोणी आयर्लंडला स्वराज्य देण्याची कल्पना मनांत आणणार नाही. (It is only a madman who would think of granting Home Rule to Ireland). पण आयर्लंडला स्वराज्य प्रायः मिळालेलें तिलाच पुढे पाहावें लागलें असावें. रॉथफील्डसाहेबांशीं माझी पहिली भेट झाली तेव्हाहि राजकारण निघालें होतें. समर्थविद्यालयाच्या गोष्टी निघून माझा भाऊ त्या शालेंत आहे असेंहि त्यांस मी सांगितलें होतें. समर्थ-विद्यालयाच्या मुलांची यादी साहेबांपाशीं होती. चालू राजकारणासंबंधाने आम्ही मोकळेपणाने बोलत असूं. रॉथफील्ड टोरी पक्षाच्या विचारांचे होते. महाडास त्यांनी थोड्याशा पुराव्यावर— कधी कधी तर संशयावर— कडक शिक्षा लोकांना दिल्या. इतका विचारी मनुष्य असा अन्याय कसा करतो ह्याचें मला आश्चर्य घाटे; पण युरोपिअन मनुष्य कितीहि चांगला असला तरी हिंदी राजकारणाचा प्रश्न असला की नुसता पिसाळतो. त्याची विवेकशक्ति त्यास सोडून जाते.

माझी बदली पुण्यास झाली. रॉथफील्डहि को-ऑपरेटिव्ह सोसायटीजचे रजिष्ट्रार म्हणून तेथे होते. मी त्यांस भेटण्यास गेलों. नवराबायको दोघेंहिं माझी वाट पाहत बसलीं होतीं. पुनः गप्पा झाल्या. रॉथफील्डची स्मरणशक्ति जबर होती. अजून तुम्ही दुधावर असतां काय असा त्यांनी मध्येच प्रश्न केला. ते रोह्यास आले होते तेव्हा मी एक महिना दुधावर होतो. मुद्दाम सवय लावण्याकरताच हा प्रयोग केला होता. आमच्या संभाषणांत कदाचित् हेहि आलें असेल. रॉथफील्डची बायको अगोदर निवर्तली व रॉथफील्डहि पेनशन भोगण्यास फार दिवस

राहिले नाहीत. माझ्या 'बदलापूर' पुस्तकांतील आंकडे तपासून पाहण्याचें त्यांनी कबूल केलें होतें. परंतु पुस्तक पुरें होण्याच्या अगोदरच ते कालवश झाले !

कुलाबा जिल्ह्यांतील सर्व मामलेदारांना रॉथफील्डसाहेबांनी हुकूम देऊन ठेविला होता की, दर शुक्रवारी त्यांनी तालुक्यांत घडलेल्या विशेष गोष्टी, वदंता, बाजारगप्पा ह्या पत्राने कलेक्टरच्या कार्नी घालाव्या. एकदा रोह्यास तळ्यांत एक लहान मुलगा पडला त्याला गोपाळराव भाटे वकिलांच्या गड्याने काढिलें. ही हकीकत शुक्रवारच्या पत्रांत मामलेदारांनी लिहिली. त्याबरोबर रॉथफील्डनी मुंबईस जीवदयामंडळाला लिहून त्यांच्याकडून त्या गड्यास दहा रुपये बक्षिसादाखल मिळवून दिले. बाजारगप्पा समजून घेण्याच्या इच्छेंत अपूर्वता नाही काय ?

गोपाळराव देवधर, एम्.ए., सी.आय्.ई.

नाटकरांच्यामुळे गोपाळरावांची माझी विशेष ओळख झाली. शिवाय पुण्यास त्यांच्या घराशेजारी मंडलिकांच्या घरांत मी कांही दिवस राहत असें. पुढे गोपाळराव ग्रामोन्नतीकडे लक्ष लावूं लागले व मी 'आमचा गांव' ह्या शीर्षकाखाली ग्रामविषयक लेखमाला सुरू केली. तेव्हा गोपाळराव मला मुद्दाम चर्चेकरता बोलावीत. ह्याखेरीज सरकारी अधिकाराची नोकरी गोपाळरावांसारख्या गृहस्थांचा परिचय घडवून आणण्यास उपयोगी पडत नाही असें नाही. १९२३ त मी पुण्यास असल्यापासून गोपाळरावांचा व माझा पत्रद्वारे अगर समक्ष भेटेंत विचारविनिमय चाललेला असे. १९ जुलै १९२३ च्या पत्राने को-ऑपरेटिव्ह संस्थांकडून शेतकरी कर्ज काढतो, त्या कर्जांने धान्य पिकवितो परंतु कर्जफेडीचें स्मरण त्याला राहत नाही; लवादं हुकुमनाम्याची बजावणी लवकर होत नाही ह्याला उपाय काय म्हणून मला त्यांनी विचारिलें. मी कांही सूचना केल्या त्यांसंबंधाने गोपाळरावांचें ता. १६ ऑगस्ट १९२३ चें पत्र आलें तें असें:—

My dear Mr. Chaphekar,

Thanks very much for your letter of the 13th instant which I received to-day on my return from Ahmednagar. I am writing to Mr. Rothfield to utilize the suggestions made by you in regard to a matter which is causing a great deal of worry to many a poor co-operative society. More about this on hearing from Mr. Rothfield. I hope he will find your suggestions useful and will be equally glad with me if all the sub-judges would co-operate with us in the way, in which you have tried to do.

ऑल इंडिया रूरल रिप्रेझेंटेटिव्हज् कॉन्फरन्स दिल्लीस भरली. तिचे गोपाळ-
राव अध्यक्ष होते. त्या वेळीं केलेलें भाषण त्यांनी माझ्या अभिप्रायासाठी पाठविलें
त्याला मी दिलेलें उत्तरः—

Badlapur, 3rd April 1932.

Dear Mr. Deodhar,

Many thanks for the address sent to me for my perusal. I need hardly say that I read it with interest and close attention.

Though pressed by you several times I did not communicate to you my views on this vexed question of Rural Uplift. The reason is I had no definite views. I am still investigating and collecting material which I hope will enable me later on to formulate proposals for ameliorating the condition of the unhappy villagers. I have published a series of articles in the Vividhadyanavistar and Lokashikshana embodying the results of my economic and sociological survey of the village of Badlapur. I am at present engaged in publishing those articles in a book form. I am thinking of writing an introduction for the book where I shall have to make positive proposals. Till then I shall have to watch and learn

We agree that villagers as a class are "extremely poor, very illiterate and frightfully backward." and that it is necessary that we should bring them "Peace, power and plenty." How is this to be brought about is the problem we have to tackle. The earning capacity of the agriculturist is limited. Their poverty is so awful that they can very well exchange their present life for that of jail. Now, every reform entails heavy expenditure. How is this to be met? I dare say it is beyond even the power of the Government to introduce prosperity in every village. Again what do we mean by improving the village? Do we wish to turn a village into a city? I think it is not feasible even if it is wise. The growth of villages or cities proceeds on different basis.

In every country there will always be few cities and numerous villages. City life will be intolerable without a village. Villagers can have plenty of healthy food but not rich food. They will have the sort of education that they need but not the luxury of superfluous education. Their wants will be satisfied but they cannot make enormous saving in cash. They will produce enough to supply their own wants but not to supply the wants of the world. What I seem to think is that we cannot make a city out of village! These plans will not materialize. These natural limitations will have to be taken into consideration.

The problem of population is an embarrassing one. Land is not sufficient to maintain the ever growing population on it. How is this surplus population to be disposed of? The world has got to solve this problem and so far no remedy other than birth-control has been suggested. Then again modern civilization is costly. The production of wealth has not kept pace with the evergrowing expenditure necessary to maintain modern civilization. Owing to the invention of the electric engine I can have a trip from Bombay to Poona every day. But has my income increased to sustain the trip? Expenditure is limitless. Income is limited. These are world problems and not peculiar to India.

Now let us see what we can do in the way of ameliorating the condition of agriculturists. My study leads me to the same opinion which you have expressed in your eminently ... practical address. They suffer from drink habit, litigation and marriage ceremony. They waste their already limited resources on these things. This wastage must be stopped. Here both the Government and the people must make a joint and vigorous effort. Let there be no liquor shops. By social legislation the marriage expenses must not be permitted to extend beyond a few rupees. The court must not pass a decree in favour of a creditor who has advanced money to an agriculturist for marriages. Let there be a non-paid and final agency to settle disputes in the village itself. Every village must be

autonomous. But all this cannot be done without the active co-operation of the Government. I think experiments should be made in one select village and Government must be prepared to make necessary legislation. If the attempt proves successful it can be repeated in other villages. Indebtedness, I think, is the result and not the cause of the present agricultural distress. Let us select a man or two, ... honest, industrious and free from any vice. We can persuade a charitable man to pay off his debt. We shall give him a new start in life. Do you think he will be a happy man at the end of 5 years? In this part of the country a family of agriculturists consisting of a man, his wife and three children can cultivate 4 acres of land. It will cost about Rs. 1000 I am prepared to advance this amount for the purchase of the land. The principal is secured on the land. I charge the most reasonable rate of interest. I only want Government to guarantee my interest. I bind myself not to ask for the principal amount for twenty years. Will the agriculturist be able to repay my money at the end of the stipulated period? I have made calculations and I think he will not. What more can be done for the agriculturist? I have mentioned this simply to bring home to you the gravity of the problem.

This takes us to the question of allied industries. I do not see anything but weaving—poultry may be revived in a more scientific form. The land too must be utilized to its fullest capacity. Land, water and trees are free gifts of nature. Let the agriculturist be taught to make use of these natural gifts. Here too Govt.'s help is essential. We are cutting down trees but not planting them. There is not even good drinking water in many villages. Enormous time is wasted in bringing water from a distance. Government must have a scheme of their own for removing this evil. Then cattle is the wealth of the agriculturist. But how are cattle to be fed? There is not sufficient grazing land in many villages. An agriculturist

cannot prosper without cattle and cattle cannot be maintained for lack of drinking and grazing facilities.

As for education, I am inclined to the view that State money is wasted on primary education. Such is the experience of the Aundh State. Let people be बहुश्रुत rather than well-read. To achieve this end we must give adult education by means of lectures and conversation.

Another factor is the colossal moral degradation of the people. From my experience I am in a position to say that most of the villagers lie, cheat, prevaricate without a pang of conscience and are remarkably ungrateful. One is at a loss to know how to raise the moral tone of the folk. The co-operative societies ought to have done this by now; but sometimes I wonder whether this has really been done to an appreciable extent. I do not know what other agencies can be requisitioned for this vital business.

No rural uplift can take place unless the moral improvement of the villager is brought about in any way.

I am afraid this letter of mine has already grown in size and yet all the points cannot be tackled within the limits of a letter. They can only be made clear in a personal discussion.

Hoping to be excused for the worry of reading this letter.

Yours sincerely

(Sd.) N. G. CHAPEKAR.

गोपाळरावांचे ग्रामोद्धाराचे मार्ग मला फारसे पसंत नव्हते. शाळा व सुईण ह्या जोडगोळीने रोग बरा होण्यासारखा आहे असें माझे मत नाही. आर्थिक पाहणीची आवश्यकता त्यांच्या कल्पनेंतहि कधी आली नाही. खेडशिवापूरला मी गेलों होतो. माझ्या सूचनेवरून त्यांनी तलाठ्याकडून माहिती जमविण्याचें मनांत आणिलें. खेडशिवापूरची पाहणी करण्याचें काम गोपाळरावांनी श्री. आपटे ह्यांच्या वर सोपविलें होतें. त्यांना त्यांनी लिहिलें: "Before you begin your work of economic survey read, please, the pages which I

have given you from the book of Mr. N. G. Chapekar, B.A., LL.B., "My Village-Badalapur" and note down the points of economic enquiry. You need not bother yourself about the description therein of manners and customs which form part of sociological enquiry to-day (22nd June 1932).

आर्थिक व सामाजिक परिस्थिति संलग्न आहेत असे गोपाळरावांप्रमाणे अद्यापिहि कित्येकांना वाटत नाही. फार काय पण एक ग्रामोद्धारकार्यकर्ते मला माहित आहेत; त्यांच्या मते आर्थिक पाहणीचीहि ग्रामोद्धाराला आवश्यकता नाही. लोक दरिद्री हे आम्हांस माहित आहे, मग ही आंकड्यांची अडगळ कशासाठी? एकदम उपाययोजना करणे बरे, अशी त्यांची विचारसरणी असते. परंतु माझ्या मते ही अशास्त्रीय दृष्टि होय. खेडशिवापूरचेच उदाहरण घेऊं. गोपाळरावांच्या सांगण्यावरून मी तेथे गेलों होतो. तेथे जी थोडी विचारपूस मी केली त्यावरून सुस्थितीतून हा गांव दुःस्थितीत आला असा माझा ग्रह झाला. लोकसंख्येच्या मानाने शेतीचे व आंबराईचे उत्पन्न कमी नव्हते. कित्येक लोक निर्वाहाचे पुरेसे साधन नाही म्हणून खालावतात तर दुसरे कित्येक व्यसनांत उधळपट्टी करून खालावतात. ह्या दोन समाजांना सुधारण्याचे उपाय निराळे योजावे लागतात. व्यसनाचीहि तीच स्थिति अंशतः असते. दारिद्र्याची आंच शमविण्याकरता लोक निशा करतात त्याप्रमाणे जवळ पैसा आहे म्हणून चैनीनेहि करतात हे तारतम्य समजून घेणे जरूर आहे.

गोपाळरावांना संस्था स्थापन करणे व त्या नांवालौकिकास आणणे ही कला चांगली साधली होती. त्यांच्या हयातींत पुण्याचे सेवासदन गाजत होते. पत्रव्यवहाराची हौस फार. ते कोठेहि असले तरी त्यांच्या कार्यक्रमाच्या नकला चोहोंकडे जावयाच्या. आपण लोकांपुढे सतत असले पाहिजे ही त्यांची महत्त्वाकांक्षा. खोल, दगदगीचे, गुंतागुंतीचे कोणतेहि कारण—राजकारण वा समाजकारण—त्यांना पेलण्यासारखे नव्हते. एक गुण उत्कटत्वाने असला तर समाजाला सामान्य बुद्धीचा माणूसहि उपकारक होतो हे गोपाळरावांच्यावरून सिद्ध होते. गोपाळरावांच्या स्वभावांतील खुलेपणा मला आवडे; त्यामुळे त्यांचे माझे जमे. बाह्योपचार अथवा पोकळ शिष्टाचार त्यांच्यांत नव्हता. मोकळेपणाच्या वागणुकीने त्यांच्याविषयी लोकांचा गैरसमज होण्याला जागा होती. लहानसा कां होईना पण गुण अलौकिक असला की त्यांचे आकलन जनतेला होत नाही. 'आत्मवत् सर्व भूतानि' हा न्याय लावण्यांत येतो.

सामाजिक माहितीसंबंधाने गोपाळरावांचे मत पुढे बदलले असावे असे दिसते. "बदलापूर" प्रकाशनाकरता ते येथे येणार होते पण कारणपरत्वे त्यांचे येणे होईना म्हणून त्यांनी पत्र धाडिले त्यावरून वरील विधानास पुष्टी मिळते. ते पत्र असे:—

C/o Servants of India Society
Poona No.4

Dated 4th November 1933

To

N. G. Chapekar, Esqr., B. A., LL. B.
Retd. Sub-Judge, Budlapur (G. I. P. Ry.).

My dear Mr. Chapekar,

I had already hinted in my last letter dated 27th ultimo the possibility of my not being able to go to Badlapur in response to your request to be present there tomorrow at the time of the publication ceremony of your newly published book called "Badlapur. Kindly therefore ask the audience to excuse my inability.

As requested in my last letter I duly received today an advance copy of that publication on my return this noon from the brief week's tour to Bombay and Nasik. I am hastening to write to you this brief note to acknowledge the receipt of this most valuable book and to send you my congratulations thereon. Though I had had no time to glance through the whole, still with my limited knowledge of the first few chapters which you were good enough to send me during the first part of this year for my perusal, I can confidently state that this is in Marathi, probably the first book of its kind attempted by a gentleman in your position. It will not only prove a source of very valuable information to those who are studying the problem of the improvement of life in villages, but also will serve as an admirable guide *for the economic and social survey which every rural reconstructor is sure to undertake before beginning his work of Rural Uplift...*

With the kindest regards

I remain

Yours sincerely

G. K. DEVADHAR, M.A., C.I.E.

Chairman, Executive Committee (The Deccan
Agricultural Association, Poona).

दिवाणबहाद्दूर गोडबोले (काशिनाथ रामचंद्र)

मी पुण्यास सबजज असतांना ह्यांची माझी प्रथम ओळख झाली. तसें म्हटलें तर मी त्यांना पूर्वीपासून ओळखीत होतो. माझे चुलतमामा नारायण बाळकृष्ण गोडबोले यांचें त्रिहाड दिवाणबहाद्दुरांच्या वाड्यांत होतें. तेथे मी त्यांना सन १८९५-९६ सालीं पाहिलें होतें. अर्थात् मी त्यांस ओळखीत होतो, ते मला ओळखीत नसावे. पुढे त्यांची माझी चांगली ओळख झाली. त्याला कारण घडलें तें मी येथे सांगणार आहे. तथापि ह्या प्रसंगाने त्यांच्या वागणुकीने त्यांनी माझ्या मनावर वज्रलेप ठसा उमटविला ह्यामुळेच त्यांना मी आपल्या परिचितांत गोविलें आहे.

हुजूरपागेच्या शाळेचा बक्षिससमारंभ होता. तेथे आवारांत आम्ही उभे असतांना वांटपामुळे शेतांचे तुकडे पडतात त्यासंबंधाने मुंबई सरकारचे मुख्य सेक्रेटरी दलाल यांनी सरकारला सादर करण्याकरता एक सूचनात्मक टांचण तयार केलें होतें तो लेख त्यांनी गोडबोल्यांकडे अभिप्रायार्थ पाठविला होता; हें दलालांचें टांचण तुमच्याकडे पाठवितों त्याच्यासंबंधाने तुम्ही आपलें मत कळवा असें दिवाणबहाद्दूर मला म्हणाले. मी त्याप्रमाणे करण्याचें कबूल केलें. मी ह्या विषयासंबंधाने अभिप्राय देऊं शकेन असें काशिनाथपंतांना कशावरून वाटलें हें मला सांगतां येत नाही. तोंपर्यंत माझी त्यांना ऐकूनच माहिती असावी. पूर्वीच्या कायदेकौन्सलांत काशिनाथपंतांनी ह्याच विषयाबाबत एक ठराव आणिला होता ह्या कारणाने दलालसाहेबांनी आपला लेख त्यांच्या अभिप्रायाकरता पाठविला होता.

दिवाणबहाद्दुरांच्या सांगण्याप्रमाणे दलालांच्या नोटसंबंधाने मी आपलें लेखी मत त्यांच्याकडे पाठविण्याकरता तयार केलें. इतक्यांत त्यांच्याकडून मला बोलावणेंहि आलें. त्याप्रमाणे कोर्टाच्या मधल्या सुट्टींत मी आपला लेखी अभिप्राय घेऊन गेलों. कां कोणास ठाऊक पण मला तेथे चहा मिळणार नाही असें मला वाटलें म्हणून मी कोर्टांतून चहा घेऊन गेलों. परंतु गोडबोल्यांनी मला तेथे चहा दिला; तेथून त्यांच्याविषयी अनुकूल मत बनण्यास प्रारंभ झाला. पुढे आमच्या विषयाची चर्चा झाली. माझा अभिप्राय दिवाणबहाद्दुरांनी वाचून पाहिला. तेव्हा त्यांना असें वाटलें की, मी स्वतः दलालसाहेबांबरोबर ह्यासंबंधाने बोलवें. माझी व दलालांची ओळख नसल्यामुळे त्यांनी माझ्याबरोबर येण्याचें ठरविलें. येथे त्यांच्या मनाचा मोठेपणा मला दिसला. मी कोर्टांत बरोबर ११ वाजतां कामास सुरवात करितों हें त्यांस माहित होतें. त्यामुळे दलालांनी सकाळीं आपल्या कचेरींत मुद्दाम यावें व तेथे त्यांना आम्ही भेटावें असें पत्र दलालसाहेबांना लिहिण्याचें योजिलें. कोर्टांतला वेळ काढून तुम्ही त्यांच्याकडे चला असें मला त्यांनी सांगितलें नाही. दलालांना आपलें मत पाहिजे असेल तर त्यांनी आपल्या सोयीप्रमाणेच आलें

पाहिजे असे शब्द काशिनाथपंतांच्या तोंडचे ऐकून त्यांच्या पाणीदारपणाने मला संतोष झाला. ह्यामध्ये विशेष होतें असें नाही. परंतु आपण मनांत धरलेलें असावें एक व अनुभव येतो तो दुसरा असें झालें म्हणजे मनावर तडाख्याची प्रतिक्रिया होते इतकेंच.

ठरल्यादिवशीं सकाळीं काशिनाथपंत माझ्या विन्हाडीं येऊन मी फिरत फिरत वेळेवर सेक्रेटारिएटमध्ये येतो, तुम्हांला घेऊन जाण्यास माझी गाडी येईल, तुम्ही गाडीने या, असें सांगून निघून गेले. मला भाड्याचा तांगा करावयास लाविलें नाहीं ही गोष्टहि माझ्या ध्यानांत येण्यासारखी होती. वेळेवर दलालसाहेब कचेरींत आले; चर्चा झाली; उठण्याची वेळ आली. दलालसाहेबांनी औपचारिक कां होईतना पण तेहि माझे आभार मानिले नाहींत. तेव्हा काशिनाथपंतांनी 'आपण चापेकरांचे फार आभारी आहों' अशा शब्दांनी माझे आभार मानिले. ह्यानंतर दलालसाहेबांना आभार मानणें भागच पडलें. हें सर्व आटोपल्यावर काशिनाथपंत मला आपली गाडी देऊन आपण डि. लो. बोर्डाच्या कचेरींत गेले. अथपासून इतिपर्यंतच्या वागणुकींत दिवाणबहाद्दुरांचा जो साक्षेपीपणा दिसून आला तो माझ्या मनावर चिरंतन संस्कार केल्याशिवाय राहिला नाही.

काशिनाथपंत गोडबोल्यांचा मला दुसरा अनुभव आला तोहि त्यांच्या-विषयी आदर उत्पन्न करण्यासारखा होता. म. सा. परिषदेच्या इमारतीसाठी पैसे मागण्यास त्यांच्याकडे गेलों. मला तोंडांतून शब्दहि काढण्याची वेळ आली नाही. आम्ही जातांच "तुम्ही कां आलां मी समजलों; कालच इमारतीचा पाया मी पाहून आलों; तुमच्या हातीं अमुक दिवशीं चेक पडेल" असें ते आपणहून म्हणाले. त्याप्रमाणे मला चेक मिळाला. समाजांत गोडबोल्यांसारखीं माणसें निपजतील तर श्रम वांचतील व कालापव्यय होणार नाही.

डॉ. श्रीधर व्यंकटेश केतकर

केतकरांचा व माझा अधिक संबंध येता तर मला आनंद व फायदा झाला असता. महाराष्ट्रांत मला केतकरांइतका सर्वव्यापी व भेदक बुद्धीचा, मार्मिक व गुणग्राही विद्वान् आढळला नाही. राजवाड्यांची जागा केतकरांनी बरीच भरून काढिली. मी ह्या दोघांची स्तुति करतो त्याचा अर्थ असा नाही की, त्यांनी लिहिलेलें कांहीहि चुकीचें ठरणार नाही. त्यांच्या अमर्याद बौद्धिक व्यापाराचें मला कौतुक वाटतें. सर्वग्राही बुद्धिमत्ता क्वचित् आढळते; एकांगी व उथळ बुद्धीचे लोक पुष्कळ असतात. डॉक्टरांना जुन्या संस्कृतीचा अभिमान व आवड असे असें मला वाटतें. ते एक साल श्राद्धानिमित्त बदलापुरास आले होते. जेवण्याच्या वेळेस संकल्प म्हणण्याचें स्मरण त्यांनी केलें. आजपर्यंत दुसऱ्या कोणीहि ही सूचना केली नव्हती. श्राद्धाच्या दिवशीं 'ओम् प्रजापते त्वदन्यो...' हा

मंत्र म्हणावयाचा नसतो हे इतरांना माहीत होतें असा याचा अर्थ नव्हे. जुन्या आचारांविषयी कुतूहलपूर्वक हौस नाही हे खरें. कोणतीही बाब तुच्छ न मानितां तिचा आस्थापूर्वक विचार करण्याची सवय केतकरांना होती.

केतकरांचा स्वभाव सर्वश्रुत असल्यामुळे त्याविषयी विशेष लिहिण्याचें कारण नाही. त्यांनी म. सा. परिषदेचा कार्याध्यक्ष ह्या नात्याने माझ्यावर फिर्याद केली होती. त्यासंबंधाने त्यांनी मला पत्र पाठविलें तें असें:—

१४५ मेनस्ट्रीट, पुणे

तारीख २६।४।१९३३

श्री. नानासाहेब यांस

वि. वि.— साहित्य संमेलनाच्या कार्यकारी मंडळाच्या अध्यक्षानें परिषदेच्या कार्याध्यक्षांवर खटला भरल्याची हकिगत आपणांस कळलीच असेल. आपण दोघे स्नेहीच आहोंत. आणि सार्वजनिक दोन संस्थांच्या पुरस्कारामुळें एकमेकांविरुद्ध आपणांस व्हावें लागलें आहे. तथापि हें वैरुद्ध्य लवकरच नष्ट होईल आणि आपला वैयक्तिक स्नेहसंबंध आणि आपणां दोघांतहि एकमेकांविषयी असलेली सद्बुद्धि या गोष्टी आपणांस पत्कराव्या लागलेल्या द्वैताचा शेवट गोड करतील व आज विरुद्ध असलेल्या संस्थांना एकमेकांस पोषक असें वळण देण्याच्या उपयोगी पडतील असा मला दृढ भरंवसा आहे. आपण पुण्यास आल्यास मला भेटावें. मला बोलाविल्यास मीहि येऊं शकेन.

लोम. अ. हे विनंति.

आपला

श्री. व्यं. केतकर

डॉक्टर अकाली वारल्यामुळे महाराष्ट्राचें फार नुकसान झालें आहे.

खंड ४ थाँ

अनुक्रमणिका

	प्रकरण	पृष्ठे
१	बदलापूर	२३१-२४९
२	श्राद्ध	२५०-२६४
३	प्रवास	२६५-२७८
४	पत्रव्यवहार	२७९-२९७
५	दैव	२९८-३०२
६	माझीं मतें	३०३-३०७

शुद्धिपत्र

खंड ४ था

पृ.	ओळ	अशुद्ध	शुद्ध
२६२	३२	त्यांनी	'त्यांनी' गाळावा
२६८	१२	ठाकूर	डाकूर
२८१	२२	माजी-विवाह	माँजीविवाह
"	२६	कुंकुम	कुंकुम
२८२	१३	मजकरहि	मजकूरहि
२९६	१०	अहमदनगरहून	अहमदनगरहून
२९९	२७	मारण्याने	मरण्याने
३०२	२२	हवालदार	हवलदार
३०३	३०	मकर	सुकर
३०५	२५	विद्या	विद्या
३०६	१०	तो	'तो' वाटण्या

१. बदलापूर

बदलापूर ही माझी जन्मभूमि नव्हे अथवा वाडवडिलांपासून आमचें वास्तव्य येथे आहे असेंहि नाही. माझे वडील येथे उत्तरवयांत राहावयास आले. बदलापूर खेड्यांत मोडतें. सन १९४१ सालच्या शिरगणतींत ११९२ पुरुष + ११८२ स्त्रिया, एकूण २३७४ लोकसंख्या भरली. १९३१ ची लोकसंख्या २३८४ होती; १९२१ सालीं २०७९ व १९११ सालीं २२२१; ह्यावरून असें दिसतें की, गेल्या तीस वर्षांत लोकसंख्येंत फक्त १५३ स्त्री-पुरुषांची भर पडली. ही वाढ फार कमी आहे. पोटासाठीं स्थलांतर करणें भाग पडत असावें. उमेदीची मंडळी गांव सोडून अन्यत्र नशीब काढतात. त्यामुळे गांवांत राहणारी मंडळी ना-उमेदीची असते. ह्याचा अर्थ गाळ खाली राहतो. ह्यास्तव खेडीं मोडकळीस येऊं लागलीं आहेत.

बदलापूर सह्याद्रीच्या खाली कोकणांत असल्याकारणाने हवा कोकणी आहे. सन १९३२ सालीं येथील सरकारी दवाखान्यांत पर्जन्यमापन यंत्र बसविलें तेव्हापासूनचें पावसाचें मान येणेंप्रमाणे :—

इं. सेंट

१९३२— १०२-८५	ह्या अकरा वर्षांत एकूण १११२ इंच ७७ सेंट पाऊस पडला.
” ३३— ११४-२२	म्हणजे सालाची सरासरी सुमारे १०१ इंच पडते.
” ३४— १०१-४७	ह्या अकरा सालांत सात सालें १०० इंचांवर पाऊस पडला आहे.
” ३५— ७३-९९	१९३५ साल मोडलें तर ७५ इंचांच्या खाली एकाच सालीं पर्जन्याचें मान गेलें आहे.
” ३६— ८६-४४	
” ३७— ११२-१२	
” ३८— १०७-४७	
” ३९— ६९-६६	
” ४०— १२३-५९	
” ४१— ८५-९४	
” ४२— १३५- २	

साधारणें पावसाळ्याला प्रारंभ जूनच्या मधल्या दोन आठवड्यांत होतो. सन १९२७ सालापासून पावसाळ्याला सुरुवात कधी झाली हें मी आपल्या रोजनिशींत लिहून ठेविलें आहे. त्याला फक्त १९३९ साल अपवाद आहे. ह्या सालीं पाऊस पडूं लागल्यानंतर मी यात्रेहून परत आलों. रोजनिशींतल्या तारखा येथे देतो :—

वर्ष	प्रारंभ दिन	वर्ष	प्रारंभ दिन
१९२७	१५ जून	१९३५	१७ जून ^४
१९२८	१२ "	" ३६	३० मे
" २९	५ "	" ३७	११ जून
" ३०	१४ "	" ३८	१० "
" ३१	१ जुलै	" ४०	१७ "
" ३२	५ "	" ४१	३ "
" ३३	२१ जून	" ४२	१२ "
" ३४	६ "		

१९२५ साली २८ जूनला पाणी येऊन होडी सुरू झाली होती.

वरील पंधरा वर्षांत नऊ वेळां ता. १० ते २१ जूनच्या दरम्यान वर्षा-कालाची सुरुवात झाली आहे. मृग नक्षत्राच्या सुरुवातीस तीन वर्षेच पर्जन्य-वृष्टि झाली. मेच्या अखेर पावसाची सुरुवात फक्त एकाच साली आहे. जुलै-पर्यंत लांबलेला पाऊस दोन सालेंच आढळतो. तथापि येथे सुद्धा जूनमध्ये पाऊस पडला नाही असें नाही. १९३१ साली ३ जून पासून थोडथोडा पडतच होता. तसेंच पुढल्या साली ३ जूनला सुरू होऊन नंतर ५ जुलै पर्यंत खंड पडला. एकंदरीत असें अनुमान करण्यास हरकत नाही की, पर्जन्यकाल जूनच्या दुसऱ्या आठवड्यांत सुरू होतो; आणि दररोज जवळ जवळ एक इंच पाऊस चार महिन्यांत पडतो.

माझ्या रोजनिशींत गेलीं अठरा वर्षे सकाळचे हवेचे शीतोष्णमान मी नोंदलेले आहे. त्यावरून असें म्हणतां येईल की, पावसाळ्यांत म्हणजे जुलै, ऑगष्ट, सप्टेंबर व ऑक्टोबर ह्या महिन्यांत ७५ ते ८५ च्या दरम्यान पारा असतो. एप्रिल व मे ह्या दोन महिन्यांत सुद्धा तेंच प्रमाण असतें. फरक इतकाच की, उन्हाळ्यांत पाण्याचा चढ सामान्यतः ९५ पर्यंत जातो; कित्येकवेळां १०० तर क्वचित् १०५. पावसाळ्यांत मात्र सकाळपेक्षा पांच अंशांहून अधिक चढ होत नाही. ८० च्या खाली किंवा वर मिळून संबंध दिवसांत दहा अंशांहून जास्त फरक उष्णतेत होत नाही. उन्हाळ्यांत कधी कधी सकाळपासून सायंकाळपर्यंत २० ते ३० अंशांचा बदल सहन करावा लागतो. नोवेंबरमध्ये ७० च्या खाली पारा उतरतो तो ६० पर्यंत जातो. डिसेंबर, जानेवारी, फेब्रुवारी हे थंडीचे महिने. ह्या ऋतूंत ५० ते ७० ह्यांमध्ये कोठेतरी पारा असतो. मार्च महिन्यांत पुनः उष्णता वाढण्यास सुरुवात होते. त्यामुळे ६० ते ८० च्या दरम्यान पाण्याचें स्थान असतें.

१. ता. ८ रोजी थोडा. २. ता. ८ पासून थोडथोडा. ३. ता. ३ जूनला सुरू पण पुढे बंद. ४. ता. ७ पासून थोडथोडा.

खेडेगांवाची उपेक्षा आजपर्यंत सरकारकडून व पुढाऱ्यांकडून होत आली आहे. हिंदुस्थानच्या स्वातंत्र्याच्या व भरभराटीच्या दृष्टीने भावी राज्यकारभारांत खेड्यांची सुधारणा हा अत्यंत महत्त्वाचा प्रश्न हातीं घेणे अवश्य आहे. राष्ट्रीय-समा-सरकाराने ह्या प्रश्नाला चालना दिली ही त्यांतल्या त्यांत समाधानाची गोष्ट आहे. खेड्यांतील एवढी प्रचंड मानवी शक्ति निरुपयोगी झाल्यामुळे तिचा न्हास होत आहे ह्याची कल्पनाहि कित्येक सुशिक्षितांना नसते. सात लाख खेड्यांतील लोक अज्ञानांत डुबलेले, भीतीने ग्रस्त झालेले, पोटमारा होत असलेले, निराशेत खितपत पडलेले, जीवनांत गोडी नसलेले व माणुसकी गमावलेले असे झाले आहेत. त्यांना कोणी वाली नाही; त्यांच्या दुःखाने कोणाचेंहि हृदय दुभंगत नाही; अशी स्थिति आहे. एवढेंच नव्हे तर त्यांना पीडणारे व पिळणारेच सर्व आहेत.

प्रथम सरकाराचेंच उदाहरण घेऊं. जर्मनसैन्याच्या रूपाने प्रत्येक खेड्यां-तून सरकार पैसा वसूल करितें. तथापि खेड्यांना राज्यकारभाराचा फायदा काय होतो विचाराल तर शून्य. खेड्यांत शाळा नाही; दवाखाना नाही; सडका नाहीत; पाण्याच्या विहिरी अथवा तळीं नाहीत. अप्रत्यक्ष रीतीने त्यांचा फायदा होतो म्हणावें तर तसेंहि नाही. सरकार त्यांचें संरक्षण करितें असें समजावें तर त्यांच्यापार्शीं संरक्षण करण्यास चीजवस्तच नाही. न्यायपीठांचा उपयोग गरिबांपेक्षा धनिकांनाच होतो. हातांत आधी पैसा असल्याशिवाय कोर्टाची पायरी चढण्याची सोयच नाही. परंतु जेथे पोटभर अन्न खावयास मिळत नाही तेथे हातां पैसा कसा लागावा ? महारांच्या व कातकऱ्यांच्या बायका पळाल्या-च्या किंवा पळविल्याच्या कागाळ्या माझ्या कानांवर आल्या आहेत. विचान्यांना आपली बायको दुसऱ्याच्या घरांत मजेंत नांदतांना पाहत बसल्याविना गत्यंतर नाही. एक मनुष्य दुसऱ्याची जमीन केवळ त्याला कोर्टांत जाण्याची ऐपत नाही ह्या भरंशावर दडपून बसल्याचें मला टाऊक आहे. बारा वर्षे झाली म्हणजे निर्लज्जपणाच्या प्रतिष्ठेने मालक म्हणून गरजण्यास कोणतीहि आडकाठी राहत नाही. समाज त्याला डाफू म्हणून धिकारीत नाही. खुद्द हायकोर्टहि आपला अमूल्य वेळ हलक्या दाव्यांमाठी खर्च करण्यास तयार नसतें; पण गरिबांनी हायकोर्टाच्या प्रतिष्ठेला साजेसे भारी किंमतीचे दावे कोठून आणावे ?

खुद्द बदलापूरची हकीकत. एका कुळंब्याच्या झोपडीखालच्या जागेचा दावा. जागेची किंमत पंचवीस रुपयेहि होणार नाही. वादीने दाव्यांत स्वतःच पन्नास रुपये लाविली होती. वादीची फिर्याद की, ही आपली जागा असून ती प्रतिवादीस आपण साड्याने दिली आहे. जागेचा कबजा मागण्याचा दावा. ह्यांत वादीने कबूल केलेल्या गोष्टी अशा : मूळ जागा सरकारी, ती सरकाराने आपल्या आजाला दिली. आज मयत; बाप मयत. सरकाराकडून जागा मिळाल्याबद्दल वादीजवळ कागदपत्र नाही. सरकारी दफ्तरांतहि दाखला नाही. प्रतिवादीच्या आईकडून

जागा जेव्हा मिळाली असें वादी म्हणतो तेव्हापासून वीस वर्षांनंतर एक कबुलायत घेतलेली वादीने हजर केली. तिच्यावर प्रतिवादीचा अंगठा होता. वादीच्या बापाला माऊ होते. ते विभक्त होते. वादीच्या वांटणीला तंट्याची जागा आली असा पुरावा नाही. आपला गैरसमज करून आपल्याला फसवून अंगठा घेतला ही प्रतिवादीची तक्रार. ती त्याला शाबित करितां आली नाही म्हणून कबुलायत खरी, व ह्या कबुलायतीवरून वादीची मालकी खरी. हा न्याय ! कायद्याचें अज्ञान व माणुसकीचा अभाव. बाब्र क्षुल्लक. तिकडे लक्ष कोणी द्यावें ? खालचें कोर्ट चुकलें तरी वरील कोर्टे अपील करण्याची प्रवृत्ति दाबून टाकण्याच्या सबबीवर दुर्लक्ष करितात. हायकोर्टाने दुसरें अपील दाखलसुद्धा करून घेतलें नाही. न्यायांतहि भांडवलशाहीचें भूत कोणाला दिसल्यास त्याला नांवें कशीं ठेवावीं ? जागा सरकारी; आपण प्रतिवादीला— नव्हे प्रतिवादीच्या आईला— तोंडी कराराने भाड्याने दिली असें वादी म्हणतो; त्याचा पुरावा नाही. पुढे वीस वर्षांनी मुलाकडून कबुलायत लिहून घेतो; प्रतिवादी निरक्षर; वादी पाटील; इतक्या गोष्टी कोर्टांनी अधिक सावधगिरीने व दक्षतेने चौकशी करण्यास पुरेशा होत्या; परंतु ह्या निर्जीव सजिवांना त्यांचें काय होय ? न्यायसुद्धा यांत्रिक होतो.

वर नमूद केलेल्या गोष्टी खऱ्या आहेत व माझी टीका अस्थानीं नाही हें समजावें म्हणून ठरावांतील जरूर तो भाग येथे उतरून घेतों.

In the Court of the Assistant Judge, Thana

Appeal No.93 of 1940.

“The Plff. has absolutely no documentary evidence to prove his title to the suit plot. Unfortunately there appears to be no record about the allotment of these plots even in the Government records. Apart from the evidence adduced on behalf of the Plff. there is the evidence of the Defts' witness Parashram (ex.57) who says that these plots were given to people without any document or Pattas about 65 years ago. He however cannot say whom the suit plot was assigned. He further says that before the mother of the defendants came to live on the suit plot about 40 years ago one Bhikya and one Narya were living there. He does not know definitely whether they were related to Defts' mother. He further says that he does not know in what right Bhikya and Narya were staying there. The Plff. admits that he has no papers with him relating to the land and when he enquired in the Collector's office and also in the Survey office he learnt that there too there were no

papers. In this state of evidence it will appear that the Plff. should have been non-suited. But the defts cannot get over certain rent notes especially the rent note of 1934 passed by deft. no. 1 in favour of the Plff.”

आता ह्या भाडेचिठ्या कोणत्या सालच्या त्या पाहा—

“Now there are three rent notes in regard to the land in suit. The first rent note is dated 29-12-1927, passed to Plff jointly by Defts' mother Bhima Ayal Vishnu Lavate and Laxmi Ayal Babajee Chature. The second rentnote is passed by defts' mother on 27-5-1931 and the third is executed by deft. no.1 on 4-10-1934.”

हा अवल कोर्टाच्या ठरावांतील उतारा आहे. प्रतिवादीची आई ह्या दाव्याला पक्षकार नाही. जागेवर प्रतिवादीची झोपडी चाळीस वर्षे आहे. ‘प्रतिवादीची आई भीमाबाई ही दाव्याचे मिळकर्तीत ३०।४० वर्षांपूर्वी राहणेस आली.’ (वादीची जबानी ता. ३।१०।१९३९). ‘पहिल्याने १९२७ साली भाडेचिठी घेतली’ (कित्ता).

१९०० पासून १९२७ पर्यंत भाडें प्रतिवादीने वादीस दिल्याचा पुरावा नाही. सत्तावीस वर्षांनंतर घेतलेल्या भाडेचिठीवरून मालकी शाबित धरणाऱ्या कोर्टांना काय म्हणावें समजत नाही. अन्यायकोर्टें होत !

सारांश, सरकारच्या राज्यकारभाराचा फायदा खेडेगांवांतील लोकांस तादृश होत नाही.

वेश्याव्यवसाय आणि लाचलुचपत ही अनादि आहेत ह्यांत संशय नाही. एकहि खातें असें नाही की, ज्यांत खालचे नोकर पैसे खात नाहीत. चौर्यशास्त्रांत नीति-अनीति असते त्याचप्रमाणे लाचलुचपतीच्या कामाचेंहि आहे. पैसे खाल्लेच तर निदान योग्य तें काम करण्याकरता तरी खावे म्हणजे त्याला बक्षिसाचें स्वरूप येतें; उलट अन्याय करण्याकरता पैसे खातात तेथे जुलमाचें स्वरूप प्राप्त होतें. लाच हा एक लोकांवरील अदृश्य कर आहे. स्टेशनावर माल बाहेरून आला अथवा बाहेर कोठे पाठवावयाचा असला म्हणजे स्टेशन मास्तराला दक्षिणा दिल्याशिवाय भागत नाही. स्टॅम्पव्हेंडरने मनोतीवांचून स्टॅम्प कागद विकणें म्हणजे सशाला शिंगें फुटण्यासारखें आहे. मला ह्या दोनहि प्रकारच्या पेंडीच्या गुरांचा अनुभव आला आहे. महाराष्ट्र साहित्य पत्रिकेचा मी संपादक असतांना पुण्याहून पत्रिकेचे अंक बदलापुरास येत व तेथून मी ते खाना करीं. एकदा स्टेशनवर अंकांचा गठडा आला. माझें नांव पाहिल्यावर गाडीवान तो घरीं घेऊन आला. मी त्यास भाड्याचे पैसे देऊं लागलों तेव्हा त्याने दोन आणे अधिक मागितले.

तो म्हणाला, गष्ट्यामागे दोन आणे मास्तर घेतात. मी गाडीवानाला सांगून दोन आणे परत मागून घेतले, व ते मला मिळाले ही गोष्ट वेगळी. परंतु पैसे केव्हा घ्यावे व कोठून घ्यावे ह्याचें भान ह्या लाचखाऊ लोकांना राहत नाही.

येथे एक ब्राह्मण स्टॅपव्हेंडर होते. चार दिडक्यांचें पावतीचें तिकीट मागणाऱ्यापासून ते पांच दिडक्या उपटीत ! स्टॅप विकत घ्यावयास आला की त्याला सांगत, 'एकच स्टॅप उरला आहे; तेवढा दिला तर मला मुद्दाम कल्याणास जावें लागेल, त्याला सहा आणे खर्च येईल; तेव्हा मला सहा आणे दिलेस तर तुला स्टॅप देतो.' अशा रीतीने हे गृहस्थ स्टॅपामागे निदान सहा आणे तरी उकळीत. मला स्वतःला एकदा खरेदीखताचा स्टॅप पाहिजे होता. मी आपला मनुष्य पाठविला. त्याच्याजवळ ते आठ आणे जास्त मागूं लागले. माझ्या माणसाच्या आम्हां दोघांमध्ये निरोपाच्या दोन तीन येरजाऱ्या झाल्या. अखेरीस मी कलेक्टराला पत्र लिहिण्यास सुरुवात केली. माझ्या कारकुनाने ही गोष्ट व्हेंडरच्या कानांवर घातली तेव्हा मला स्टॅप मूळ किंमतीला मिळाला. हे गृहस्थ ब्राह्मण होते. पूर्वी हलकी सरकारी नोकरी असून त्या वेळीं पेनशन होतें. मुलगा नव्हता व होण्याचा संभव राहिला नव्हता. मुली मात्र होत्या. अशा ह्या माणसाला अशा रीतीने पैसे लाटण्यांत कांही पाप आहे असें वाटत नसावें. पैसे खाणें हा आमचा स्वभाव बनला आहे !

येथे एक गृहस्थ वारले. त्यांना त्यांची सून ही सरळ वारस होती. सासऱ्याच्या मृत्यूने अर्थात् खात्याची दिगरबाद करण्याचा प्रसंग आला. ह्या बाईच्या घरांत पोष्टाचा शिपाई राहत असे. तो म्हणाला, 'खातें बदलण्यास तलाठी दहा रुपये मागतो, तेव्हा काय करावें तें बाईने विचारिलें आहे.' मी त्याला सांगितलें, 'मनीऑर्डरीने कलेक्टराकडे दहा रुपये पाठवा व कलेक्टराला लिहा की, खातें बदलण्यास दहा रुपये खर्च येईल असें तलाठी सांगतो; मला ह्यांत कांही समजत नाही म्हणून मी आपणांकडे तलाठ्याने मागितलेली रकम पाठवीत आहे तरी मेहेरबानीने दिगरबाद व्हावी.' या युक्तीने फार तोशीस न लागतां बाईचें काम येथेच झालें. बायका-मुलांना लुबाडण्यास लोक कसे टपलेले असतात !

अन्यायाहूनहि अतिशय खेदकारक गोष्ट म्हणजे अन्याय्य कृत्याचा कोणालाहि राग येत नाही. अन्याय्य व्यवहारांत लोक अगदी मुरलेले आहेत. तुम्हीं न्यायाची बाजू उचललीत तर ज्यांच्यावर अन्याय होतो तेच तुमच्या विरोधकांत सामील होतील. बदलापूरच्या नदींत पावसाळ्यांत होडी चालते. डि. लोकलबोर्डकडून ह्या तरीच्या मक्त्याचा लिलांव होतो. शर्तीप्रमाणे माणशीं उतार एक पैसा होडीवाल्याने घ्यावयाचा असतो. असें असून आज कैक वर्षे अव्याहतपणें होडीवाले मक्तेदार उतारूपासून दोन दिडक्या घेतात. आणि नदीला थोडें पाणी चढलें की मनुष्य मेटेल त्याप्रमाणे आणा, दोन आणे, चार आणे

उकळतात ! ह्या लुटीची हाकाटी केली तरी कोणी दाद घेत नाही. मामलेदार, फौजदार, मॅजिस्ट्रेट, व्यापारी, सावकार, तलाठी, पाटील वगैरे लहान मोठे अधिकारी येतात जातात पण हा अन्याय दूर करावा असे कोणाच्या मनांत येत नाही. खुद्द लोकलबोर्डांच्या नजरेस हा गैरशिस्त प्रकार आणिला असून सुद्धा बोर्डांच्या त्या स्थितप्रज्ञ अधिकाऱ्यांची समाधि किमपि ढळत नाही ! लोकांच्या संरक्षणाकरता नेमिलेलीं माणसें अन्यायसोसाळू असणें हें देशाचें दुर्भाग्य होय !

माझ्या सकाळच्या फिरण्यांत वाटेंत भेटणाऱ्यांची विचारपूस करण्याची मला सवय आहे. त्यावरून मला समजलें की, कोणी कोंबडी घेऊन तर कोणी लाकडाच्या मोळ्या घेऊन पोलीसगेटाकडे जात असतात. कातकरी ठाकूर ह्यांना आपल्या कामासाठी राबावयास लावणें हा पोलीस-जंगल खात्यांतील लोक आपला धर्मच समजतात !

अलीकडे गरीब लोकांच्या नेणतेपणावर चरणारा प्रतिष्ठित लूटमान्यांचा वर्ग निर्माण झाला आहे. जिल्ह्यांतील वरिष्ठ अधिकाऱ्यांची ओळख हें ह्यांच्या खाटकी पराक्रमाचें मुख्य साधन. असेंब्लीचें सभासदत्व, एक वेळची सरकारी नोकरी, ऑनररी मॅजिस्ट्रेटी, सरकारी पदवी ह्या गोष्टी अशा लोकांना फार उपकारक ठरतात. फार काय, ग्रामपंचायतीचें सभासदत्वहि प्रतिष्ठेचें व निर्वाहाचें साधन म्हणून मानिलें जातें.

पोलीसचे शिपाई सरकाराने काढून घेतले तर सरकाराची बचत होईल व लोकांची गांजणूक नाहीशी होईल. गांवांत चोऱ्या न होऊं देण्याइतके पुरेसे शिपाई नाहीत; चोरी झाली तर तिचा थांग लावण्याची अक्कल नाही; आणि गरीबगुरिबांना नाडून स्वार्थ न साधण्याला अवश्यक जो माणूसपणा तोहि अंगी नाही. लाच देणें हा गुन्हा ठरल्यामुळे लाच घेणारांना सनद दिल्यासारखें झालें आहे.

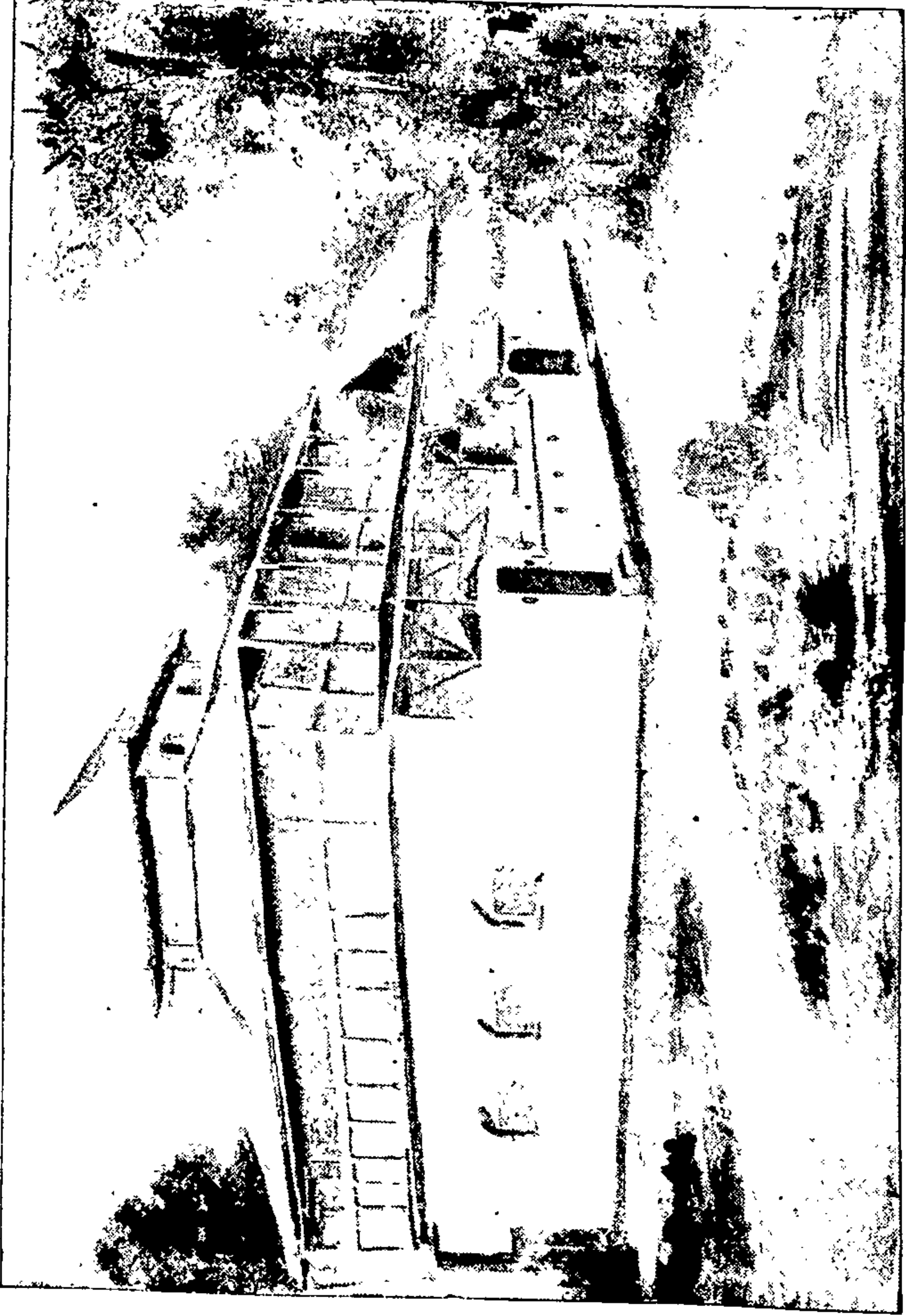
सरकारी वरिष्ठ अधिकाऱ्यांना जिल्ह्यांतील सभ्य व सच्चा लोकांची दादहि नसते. प्रतिष्ठित गुंडांशी त्यांचे लागेबांधे अधिक असतात. ह्यामुळे राज्यकार-माराला अत्यंत अनिष्ट वळण लागलें आहे. आमच्या गांवांत असे लोक आहेत की, वशिला लागत नाही, अथवा पैसे काम करूं शकत नाहीत असा सरकारी नोकर आढळावयाचा नाही असें त्यांचें अंतर्दुर्भाग्यचें मन त्यांस सांगत असतें. प्रजेचा असा समज होणें हें मी मोठें दुश्चिन्ह समजतां. तालुक्यांतल्या अथवा जिल्ह्यांतल्या लोकांना सुखसोयी कशा मिळतील, गांवांची आर्थिक व सामाजिक स्थिति कशी आहे, ह्याची चौकशी मामलेदार व कलेक्टर ह्यांपैकी कोणीहि करीत नाही.

दोषाविष्करणासाठी सरकारी नोकर निवडून काढले आहेत असें ह्यावरून समजू नये. लोकांच्या योग्यतेनुरूप राज्यव्यवस्था असते, व तशीच ती आहे.

खेड्यांतील लोक नैतिकदृष्ट्या अवनतीला पोचलेले आहेत. त्यांच्यांत एकहि सद्गुण राहिलेला नाही. शिकलेल्या अथवा संभावित गृहस्थाला खेड्यांत राहणे अशक्य झाले आहे. मागे मी लाचलुचपतीचे प्रकार वर्णिले आहेत. ह्या प्रकाराला आळा घालण्याचा प्रयत्न करणे म्हणजे शत्रु उत्पन्न करणे होय; बरे, प्रयत्न न करावा तर आपण त्यांच्यांतच सामील होतो !

बदलापुरास मराठी सातवी इयत्तेपर्यंतची सोय असूनहि मला माझ्या लहान मुलांना शाळेतून काढून पुण्यास पाठविणे भाग पडले. त्याला कारण असे झाले : मुलगे आपल्या सहाध्यायी मित्रांना घरी खेळावयास बोलावू लागले. माडीवर मुले खेळत. आमच्या दिवाणखान्यांत तसबिरी, हंड्या टांगलेल्या असल्यामुळे मुले दिवाणखान्यांत येऊ लागली. त्यांना मनाई करणे मला प्रशस्त वाटेना. माझ्या टेबलावर पैशांची पेटी असे व किल्लीहि पेटीलाच असे. दररोजचा खर्च लिहिण्याची माझी वहिवाट आहे. शिल्लकहि काढीत असतो. एक दिवस शिल्लक जमेना; आठ आणे कमी आले. ही गोष्ट ता. १० ऑक्टोबर सन १९३५ ची. पुढे ता. १४ रोजी पुनः दोन रुपये चुकल्याचे आढळले. ह्याच्या पुढल्या दिवशी ५ रु. नाहीसे झाल्याचे आढळले. ही पांच रुपयांची नोट होती. ती मी ठेवल्याचे मला चांगले स्मरत होते, आणि तीच नाहीशी झालेली दिसली. तेव्हा पेटातून पैसे जातात अशी खात्री झाली. मुलांचा संशय आला; तपास करू लागलो तेव्हा समजले की, मुले बाजारांतले जिन्नस विकत घेऊन खातात. ह्या टोळीचा नायक मुलगा कोण होता तेहि समजले. हा माझ्या मुलाला पेटांतले पैसे घेण्यास शिकवी. पुढे त्या मुलाला दरडावल्यावर पांच रुपया-पैकी तीन रुपये अमुक ठिकाणी घरांत ठेविले आहेत असे त्याने कबूल केले. ह्या मुलांच्या संगतीने माझा मुलगा ब्रिड्ज नये म्हणून मी त्याला मराठी दुसऱ्या इयत्तेतून काढून पुण्यास शिकण्याकरता पाठविला. अजूनहि मला असा अनुभव येत आहे की, बदलापूरच्या मुलांना शिक्षकाची धास्ती वाटत नाही; त्यांस शिस्त लागत नाही; व घाणेरड्या शिव्या देण्यांत ते पटाईत असतात. एक दिवस एक ब्राह्मणाचा दहा वर्षांचा मुलगा दुसऱ्या मुलाला इतक्या शास्त्रोक्त बीभत्स शिव्या देत होता की, मला त्या ऐकवतना, व त्या मुलाला बोललो तर तो उलट मला शिव्या न देतां निमूटपणे घरी जाईल असा मला भरसा वाटेना म्हणून मलाच कानांत गुडद्या घालून बसणे भाग पडले ! खेड्यांत शिक्षण यथातथाच. उलट, तोंडाने बीभत्स शब्द वापरणे, मुलींची टवाळी करणे व संधि आल्यास पैशांच्या चोऱ्या करणे ह्या खोड्या खेड्यांतील मुलांस जडतात. प्रत्यक्ष शिक्षकांकडूनहि कधी कधी हे धडे त्यांस मिळत असतात !

खेड्यांतील लोकांच्या उपद्रवी भावडेपणाचे एक उदाहरण देतो. मी मुंबईस जात होतो. कल्याणच्या स्टेशनवर येथील राम पाटील नांवाचे गृहस्थ

वदलापूर येथील माझे घर

भेटले. ते म्हणाले, “मला तीन हजार रुपये ठेवावयाचे आहेत.” को-ऑपरेटिव्ह सोसायटीच्या सभासदांस कर्ज देण्यासाठी त्यांनी खजिन्यांतून वरील रकम आणिली होती. मी सांगितलें, “मी मुंबईस जात आहे. घरी मुलांजवळ रुपये द्या, ते ठेवतील.” त्याप्रमाणें आमच्याकडे रकम आली. मुलांनी ती ठेविली. पंधरा वीस दिवस कर्जाक रकमा देण्याचें काम चाललें होतें. सर्व रकम आमच्या येथून गेली. ही मे महिन्यांतील गोष्ट. जूनमध्ये मी पुण्याहून घरी आलों तेव्हा येथील मास्करराव ओक सायंकाळी बसावयास आले असतां त्यांनी मला उलटतपासणीत विचारतात तसे ह्या पैशांसंबंधाने अनेक प्रश्न विचारिले. “माझ्याकडे पैहि नाही; सर्व रकम नेली आहे” असें मी त्यांस सांगितलें. पण माझ्याकडे कांही रुपये राहिले आहेत; मी ते वापरले असा त्यांचा बोलण्याचा रोख होता. मला प्रत्यक्ष कांहीच माहित नव्हतें. मुलांनी तिजोरींत रुपये ठेविले होते. दररोज नेत त्याचें टांचण करीत. सर्व पैसे देऊन झाल्यावर टांचण त्यांनी फाडलें. मुलें सुटी संपल्यामुळे निघून गेलीं. त्यांच्या हातचा सर्व व्यवहार. माझ्या वहीत हे तीन हजार रुपये जमा केलेले नव्हते. मी तिजोरींत पाहिजे तों माझ्या वहीतल्या शिल्लकेपेक्षा पन्नास रुपये अधिक असल्याचें आढळलें; त्यामुळे मीहि गोंधळलों ! इतक्यांत रस्त्यावरून राम पाटील जात होते त्यांस हांक मारली व तुम्हांस सर्व रकम मिळाली ना म्हणून विचारिलें. त्यांनीहि हो म्हणून चटकन् उत्तर दिलें. माझा जीव खाली पडला. मग राम पाटलांना मी म्हणालों, “हे मास्करराव काय म्हणताहेत पाहा.” राम पाटील सांगू लागले, “तें असें झालें; सोसायटीच्या सेक्रेटरीने पैसे वापरले. एका निनांवी अर्जावरून इन्स्पेक्टर एकाएकी तपासावयास आले. तेव्हा तुमचें नांव आम्हांस सांगवें लागलें, कारण तुम्ही घरी नव्हतां. आता सेक्रेटरीने पैशाची तजवीज केली आहे; तुमच्याकडे कांही नाही.” किती प्रांजळपणाने राम पाटलांनी सांगितलें ! माझी ह्यांत नालस्ती झाली ह्याचें त्यांना कांहीच नाही ! खेड्यांत तीन हजार रुपये आठ पंधरा दिवस ठेवावयाचे कोठे ही पहिली अडचण; बरें, एखादा ठेवणारा भेटला तर वरीलसारख्या प्रकारामुळे नाहक दोषारोपण व्हावयाचें. खेड्यांतील जीवन हें असें आहे ! माझी अब्रू घेण्याचा ह्यांत हेतू नव्हता; आपली अब्रू संभाळण्याचा प्रयत्न; त्याच्या परिणामाविषयी अज्ञानजन्य बेफिकिरी.

येथे ग्रामपंचायत टिकत नव्हती. मी येथे पेनशन घेऊन राहण्यास आल्यावर ती कशीतरी जिवंत ठेवण्याचा प्रयत्न केला. मला स्वतः पंचायतींत शिरण्याची इच्छा नव्हती. परंतु एकदा कांही लोक माझ्याकडे येऊन ग्रामपंचायतींत येण्याबद्दल मला आग्रह करूं लागले. मी सांगितलें, “मी आलोंच तर मला सरपंच करणें भाग पडेल (अर्थात् शिष्टाचार म्हणून). कित्येकांना तर पुढारीपणाची हौस असते. मी बाहेर असलों तरी तुम्हांला सर्व प्रकारचें साहाय्य करीन.” तथापि मंडळी ऐकेनात; मी कब्रुली दिली. माझी निवड झाली. तेव्हा

पूर्वाच्या सरपंचाचें धात्रें दणाणलें. पैशाचा घोटाळा हें त्याचें कारण. खेड्यांत सद्गुणांहून दुर्गुणांना किंमत अधिक असते; निदान सद्गुणापेक्षा दुर्गुण प्रभावी ठरतो. सरपंचांनी रात्री आपल्या प्रभावळींतील मंडळीची सभा बोलाविली व सरपंच अमक्यास करावयाचें असें ठरविलें. मला ह्याची दादहि लागूं दिली नाही. सरपंचाची निवडणूक व्हावयाची त्या दिवशीं मी आमंत्रणाप्रमाणे सभेला गेलों. माझ्या समक्ष एकाने दुसऱ्या माणसाचें नांव सरपंचाच्या जागेकरता सुचविलें, ह्या सूचनेस अनुमोदन मिळून ठराव पास झाला. मी आश्चर्यचकित झालों ! जे शिष्ट मला आग्रह करण्यास आले होते तेच सरपंच झाले ! मला निवडलें नाही ह्याविषयी माझी तकरार नाही. मला त्यांनी अगोदर कळविणें रास्त होतें. आमचा बेत बदलला आहे, असें मला सांगावयास हरकत नव्हती. व्यक्तिशः माझ्याविरुद्ध हा बनाव घडवून आणिला असें नव्हे. कोणीहि निःस्पृह मनुष्य त्या वेळीं त्यांना नको होता इतकेंच. वेश्यांच्या वस्तींत पतिव्रतेची जी किंमत तीच खेड्यांत प्रतिष्ठित माणसाची होते. चांगला मनुष्य त्यांना नकोच असतो; तो त्यांना फार नडतो.

एखाददुसरा मनुष्य खेड्यांत जाऊन सुधारणा करणें अशक्य आहे. तो मनुष्य सधन असेल तर त्याला कसा लुबाडावा ह्याच्या क्लृप्त्या खेडेगांवांत सुरू होतात. १०० रु. घेऊन २०० रुपयांचा कागद लिहून देतील; सवाई दिढी वाटेल तो व्याजाचा दर कबूल करतील; कारण कांहीच द्यावयाचें नाही, तेथे लेखांत काय आहे ह्याची परवा कोण करितो ? बरें, तो मनुष्य दयाळु व सरळ असेल तर त्यास ठार बुडविणें त्यांना आयतेंच सुलभ जातें. सरळपणाचा त्यांच्यावर उलटा सस्कार होतो ! सज्जन ह्याचा अर्थ ते मूर्ख समजतात. दंडुक्याला ते भितील; मृदुत्वाला ते भीक घालणार नाहीत. ब्राह्मणापासून महारापर्यंत सर्वत्र एकच अनुभव ! गांवांत एकजूट राहिली नाही; हिंदु-मुसलमानांत भांडणें; जातीजातींत भांडणें; एकाच जातींत व्यक्तिव्यक्तींत भांडणें. अडीच हजार माणसांच्या वस्तींत कोणत्याहि दोन व्यक्तींचा सलोखा मला दिसत नाही ! द्वेष, मत्सर ह्यांनी सर्व गांव मंगलेला आहे. दरसाल गांवांतील सुमारे पंचाहत्तर विधे जमीन वाल हरभरा पिकण्यासारखी असून फुकट जात आहे पण एकहि सरकारी अधिकारी असें कां होतें ह्याची विचारपूस करीत नाही. गांवांत कोणाचें पुढारीपण राहिलें नाही. सरकारी अधिकाऱ्यांकडून मार्गदर्शन होत नाही. लोकांचें कल्याण करणें हें ते आपलें कर्तव्य समजत नाहीत. कलेक्टरांचा विचारच करावयास नको; परंतु मामलेदार सुद्धा ह्याविषयी बेफिकीर असतात. मी पेनशन घेतल्यापासून कल्याणला जितके मामलेदार आले त्या सर्वांत एक लाखिया मामलेदारच वाखाणण्याजोगा आला. हे गुजराथी गृहस्थ अमदाबादचे राहणारे. अत्यंत निःस्पृह; कामांत वाकब्रगार; स्वभावाने सौम्य; खरा अधिकारी-वरिष्ठांना भिऊन अथवा त्याच्या तोंडाकडे बघून

काम न करणारा; गरिबांचा वाली; हाताखालच्या नोकरांशीं प्रेमळपणाने व सहानुभूतीने वागणारा; असा मामलेदार मीं दुसरा पाहिला नाही. ह्या गुणांशिवाय दुसरे गुणहि त्यांच्यांत पुष्कळ होते. ते फार बहुश्रुत होते; थिऑसोफिस्ट होते; वाचन दांडगें होतें. महाराष्ट्रांतल्या बहुतेक सर्व मोठ्या माणसांची त्यांना माहिती होती. पेनशन घेतल्यानंतर, म्हणजे वयाचीं पंचावन वर्षे उलटल्यावर, हायकोर्ट वकिलीच्या परीक्षेचा अभ्यास करून ते पास झाले. नुसते मॅट्रिक पण इंग्रजी उत्तम समजे. लोकांना वेळेवर सारा भरण्यास पैसे नसतात पण ते नोटिसा क्वचित् काढीत. आपण स्वतः त्यांच्या घरीं जाऊन सारा देण्याविषयी विनवीत, धमकावीत, पण दंड करण्याचें टाळीत. कित्येकांना सावकारहि पाहून देत हें मला प्रत्यक्ष माहित आहे. येथे एका गृहस्थापाशीं सारा भरण्यास पैसे नव्हते. लाखियांनी मला एखादा दागिना गहाण घेऊन त्यास जरूर ती रक्कम देण्यास सांगितलें. मीं त्याप्रमाणे त्याला कर्जाऊ रकम दिली. फार नव्हती; साठ रुपयांच्या आंतबाहेर होती. ही सर्व यातायात त्यांनी निरपेक्षबुद्धीने केली. आमच्या देशांत अशा अधिकाऱ्यांची स्थिति अनुकंपनीय असते. सरकाराला ते प्रिय नसणें स्वाभाविक आहे. परंतु लोकांमध्येहि त्यांच्या गुणांचें चीज होण्याची आशा नको. माझ्याकडे दागिना गहाण ठेवविण्यांतला लाखियांचा हेतु तो दागिना स्वतःकरता ठेवावयाचा होता असें लोक म्हणूं लागले ! मामलेदार नुकतेच आलेले असते आणि त्यांच्याविषयी संशय घेण्यांत आला असता तर थोडी तरी सबब मिळाली असती; परंतु कांही वर्षे काम केल्यानंतर त्यांच्याबद्दल लोकांचा हा समज. ह्याचा अर्थच असा की, सद्गुणांचा परिणाम आमच्या लोकांवर तादृश होत नाही. ही पराकाष्ठेची अवनति आहे असें मला वाटतें. तथापि गांधींना गुन्ह्यांना प्रोत्साहन देणारा मोठा गुन्हेगार ठरविणाऱ्या सरकारापुढे आमची अज्ञानी प्रजा फिकी पडेल ह्यांत संशय नाही.

लाखिया मामलेदार मराठी फार वाचीत. माझ्याकडून पुस्तकें, मासिकें ते नेत; वर्तमान पत्रें स्वतः घेऊन वाचीत. "I beg to return herewith some of your books and magazines. I also beg to send you last week's विविधवृत्त which contains a review of your presidential address at Boroda. It is the other side of the picture. Kindly send per bearer your book "Land Revenue Policy in British India." हें पुस्तक किती मामलेदारांनी वाचलें असेल कोण जाणे ! शुक्ल यजुर्वेद विकत घेऊन त्यांनी वाचल्याचें मला माहित आहे. मलाहि ते पुस्तकें वाचण्यासाठी पाठवून देत असत. मीं हायकोर्टांत वकिलीचा धंदा सुरू करावा असा त्यांचा आग्रह असे.

"आपण आत्तां एडवोकेट ओरिजीनल साईडची सनद केव्हां काढून घेणार आहांत. सेवानिवृत्त सबजज रा. व. पी. सी. दिवानजीसाहेब ह्यांनी तरत

सनद अल्प समयापूर्वी म्हणजे गेल्या जानेवारी महांत काढून घेतलेली आहे. तेव्हां आपण केव्हां विचार करणार ? जरी मी असें लिहितों तरी मला पक्की खात्री आहे कीं आपण तसें कांहीं करणार नाहीं. तरी पण मनुष्यस्वभाव असाच आहे कीं आपला जी कांई चांगली गोष्ट दिसून येईल ती इतरांना पण तशीच चांगली व इष्ट होईल.' हे गुजराथी माणसांचें मराठी आहे !

कलेक्टरसारखे अधिकारी किती हास्यास्पद गोष्टी करितात हे पाहण्यासारखें आहे. एक ठाकूर 'डेटिन्यु' म्हणून होता. त्याला सोडण्याविषयी त्याच्या भावाने अर्ज केला. त्याचें उत्तर त्याला इंग्रजीत मिळालें ! जेथे शेंकडा ऐशीं माणसांना अक्षरओळख नाही तेथे जंगलांत राहणारा ठाकूर इंग्रजी वाचील ही अपेक्षा सरकारची ! राज्यकारभाचा आणि वस्तुस्थितीचा अशा प्रकारचा विसंवाद जगांत इतरत्र क्वचितच पाहावयास सापडेल. कलेक्टरचें उत्तर—

No. M.A.G. (C.D.O.) 398. Thana, 30th March 1943.

From

District Magistrate, Thana

To

Bhau Mahadu Wagh, Esqr.

Vaghachi Wadi, Patgaon Pathar,

Tal. Murbad, Dist. Thana.

Sir,

With reference to your petition of the 25th February 1943 requesting that your brother Rama Mahadu may be released I regret to inform you that your request cannot be granted.

Your obedient servant

(सही)

District Magistrate, Thana

हिंदुस्थान देश इंग्लंड आहे असें समजून कारभार चालतो. राज्यकारभाराचें निर्जीव यंत्र; त्याला एकदा गति देऊन ठेविली आहे त्याप्रमाणे तें चालत राहतें. आता डोकें वापरण्याचें कोणालाच कारण नाही. अशी विलक्षण अस्वभाविक, विवेकशून्य, बेपरवाईची व आचरट राज्यपद्धति प्रजेला कल्याणकारक होण्याचा संभव तरी आहे काय ? अशाने प्रजेच्या सुखदुःखाशीं राज्यकारभार कधीच एकजीव होत नाही. उलट त्याचा परकीपणा-तुटकपणा कायम ठेवण्याचा बुद्धिपुरःसर प्रयत्न केला जातो. पोलीस व इतर कांही अधिकारी ह्यांच्यासाठी स्वतंत्र सरकारी इमारती बांधून देऊन अधिकारी वर्गाला जनतेपासून वेगळें

करण्यांत येतें. वरच्या अधिकाऱ्यांपेक्षा खालच्या अधिकाऱ्यांपासून रयतेला अधिक उपद्रव होतो.

जिला आपण सुधारणा म्हणतो तीच नेमकी लोकांना विघडविण्याला कारणीभूत होते. जसजसा मनुष्याचा अंमल सृष्टीवर बसत चालला तसतशी निवड करण्याची संधि त्याला अधिकाधिक प्राप्त होऊं लागली. दुर्दैवाने ही निवड चुकीची केली जाते. बदलापुरास नदीवर पूल नव्हता तेव्हा पावसाळ्यांत होडी-रस्त्याने तीन मैल बायका, मुलें, पुरुष सर्वांना पायीं चालत यावें लागे व त्याप्रमाणे तीं येत; परंतु पूल झाल्याबरोबर तांगे बारा महिने मिळूं लागले आणि उपासमार होत असलेले लोकसुद्धा पैसे देऊन तांग्यांत बसून स्टेशनवर जाऊं लागले ! पूर्वी विचार करण्याचें कारणच नव्हतें; चालणें भाग पडे. आता तांग्यांत बसावें किंवा चालावें ह्यांमध्ये पसंतीने निवड करण्याची पाळी आली. पैशाची अनुकूलता नसतांही अथवा दोन मैल चालणें प्रकृतीला हितावह असतांही लोक तांग्यांत बसतात ही निवड चुकीची होते. अशिक्षितांपासून शिक्षितांपर्यंत सर्वांवर हा आरोप करितां येईल. कोर्टें नव्हतीं त्या काळीं कुळाला सावकारावर सर्वस्वीं अवलंबून राहावें लागे. त्या कारणास्तव कुळाला सावकाराशीं प्रामाणिकपणाने वागल्यावांचून गत्यंतर नव्हतें. त्याच्या मनाची चलविचल होण्याला कारण मिळालें नव्हतें. कोर्ट अस्तित्वांत आल्यावर कोर्ट व सावकार ह्या दोहोंमध्ये आपण कोणास जवळ करावें हा विचार कुळापुढे आला. अर्थात् कुळाने कोर्टाला जवळ केलें. पुनर्विवाहाची शक्यता ज्या वेळीं नव्हती त्यावेळीं बालविधवांची वागणूक निष्कलंक असणें स्वाभाविक होतें. आता पुनर्विवाहाची गोष्ट त्यांच्या परिचयाची झाली; संततिप्रतिबंधक उपाय त्यांना समजूं लागले. अशावेळीं गंगाजलवत् निर्मळ राहणाऱ्या विधवांची संख्या घटत चालली तर त्यांत नवल नाही. सारांश, इतकाच की, पूर्वीचे गुण परिस्थितिजन्य होते आताचे दुर्गुण परिस्थितिजन्यच होत. म्हणून स्तुतिच निंदा दोनही सोडून दोष घालविण्याचा उपाय शहाण्यांनी योजिला पाहिजे.

बदलापुरांत राहिल्यामुळे मला 'बदलापूर' लिहितां आलें. हें ह्या गांवाचें माझ्यावर ऋण आहे; तें मी बदलापूरच्या नदीवर पूल बांधण्याच्या कामीं महाप्रयत्न करून फेडिलें आहे असें समजतो. पुलासंबंधी माझी कैक वर्षे खटपट चालू होती व त्या कामीं जाण्यायेण्यांत, अधिकाऱ्यांच्या भेटी घेण्यांत, बराच पैसा गेला आहे. शिवाय पुलाकरता लोकलबोर्डाला पांचशें रुपये रोख दिले ते निराळे. पूल बांधण्याच्या कामीं कसकसे अडथळे आले ह्याचा इतिहास मनोरंजक आहे. आंध्र व्हॅली पॉवरचे पाणी नदींत सोडल्यामुळे उन्हाळींही पाण्यांतून जाण्याचा प्रसंग आला. टाटा कंपनीने सरकारला लिहून दिलेल्या करारांत "नदी-मधील ठिकठिकाणच्या जाण्यायेण्याच्या मार्गावर धरणें बांधून देऊं" अशी शर्त होती. कंपनीचे मॅनेजर भाभा हे फार हुशार गृहस्थ होते. उन्हाळ्यांत नदींत

जाण्यायेण्याच्या मार्गावर मुळीच पाणी नसे. असें असून कलेक्टरापुढे भाभांनी नकाशे व फोटो हजर केले व चार इंच पाणी रस्त्यावर असे असें म्हणू लागले. फोटो पाहून मी चकित झालों. कल्याणच्या मामलेदारांच्या साक्षी काढून हें खोटें आहे असें आम्हांस सिद्ध करितां येईल असा मीं आग्रह धरिला. नंतर असें समजलें कीं, कंपनीचेंच कांही काम चालू असतां पाणी अडविलें होतें त्याचे हे फोटो होते. भाभांनी शहाणपणाने आपला हेका चालविला नाही.

कंपनीने उन्हाळ्यांत उपयोगी पडेल असें लहानसें धरण बांधण्याचें ठरविलें. नदीवर रेती, चुना वगैरे सामान येऊन थडकलें; माणसें कामाला लागलीं. इतक्यांत लोकल बोर्डाचे अध्यक्ष यांनी मनाईची तार पाठवली. नदीतला रस्ता लोकल बोर्डाच्या ताव्यांत; तेव्हा बोर्डाच्या परवानगीनांतून रस्त्यावर काम करण्याचा अधिकार कंपनीस नव्हता. ही कायदेशीर हक्क कंपनीला फायदेशीर झाली. बोर्डाच्या अधिकांचा हेतु वाईट नव्हता. टाटांनी धरण न बांधतां धरणाच्या खर्चाची रकम बोर्डाच्या स्वाधीन करावी, आणि बोर्डांने त्यांत भर घालून जरा मोठें धरण बांधावें, ही त्यांची इच्छा. तिला हरकत कोण घेणार ? पुढे बोर्डाकडून कांहीच झालें नाही ही गोष्ट वेगळी. अधिकांनी आपल्या एकट्याच्या अधिकारांत धरणाचें काम बंद पाडलें; पण जादा पैसा मंजूर करणें त्यांच्या हुकमतींत नव्हतें. बदलापूरचे एक धनिक व म्हणून वजनदार गृहस्थ बोर्डांत होते; व्हाईस प्रेसिडेंट होते. त्यांचा पक्षहि अधिकारारूढ होता. परंतु गावाचा विचार कोणाच्या ध्यानींमनीं नसतो. काम करण्याकरता बोर्डांत कोणी जाईल तर त्याच्याकडून कामाची अपेक्षा करणें उचित होईल.

खेडेगांवाला आईबाप नाहीत; पोरक्या पोरप्रमाणे त्याची स्थिति आहे. येथे धरणावर डेव्हलेपमेंट खात्याने आपल्या सोयीसाठी पूल बांधिला. तो रुंद बांधला असता तर थोड्याशा अधिक खर्चाने गावाची सोय झाली असती. खात्याचे सेक्रेटरी हांचे ह्यांस मी भेटलों तेव्हा ते म्हणाले, मला कोणी सांगितलें नाही. कलेक्टराने कळविलें असतें तर आम्हीं गाड्या जाण्यायेण्याचा पूल बांधून दिला असता. त्या वेळेस सरकाराजवळ पैसाहि विपुल होता. प्रत्येक कलेक्टराला एक बिनसरकारी लोकांचें सल्लागारमंडळ दिलें असतां फायदा होण्याचा संभव आहे. असो.

पुलाची कहाणी पुढे सांगावयाची राहिली. उत्तरभाग कमिशनर ह्यांनी सरकाराला लिहिलें कीं, “कंपनीने इतर सर्व धरणें बांधून द्यावीं व खेरीज बदलापुरास नदीवर मोठा पूल बांधून द्यावा; आणि कंपनीने तसें करण्याचें नाकारल्यास सरकाराने कंपनीवर दावा लावावा.” ही मागणी बेकायदेशीर होती. तथापि आमच्या फायद्याची. आम्हांला स्वस्थ बसणें भाग पडलें. शेवटीं कांही झालें नाही. टाटा अशा धमकावणीने भेदरण्यासारखे नव्हते. ह्यांत बराच काळ

लोटल्यावर परत बोलणीं सुरू झालीं. भरुचा कलेक्टर होते. त्यांनी सुचविले की, बाकीच्या धरणांचा हक्क आम्ही सोडून देतो; कंपनीने फक्त बदलापूर व रायते येथे दोन मोठे पूल बांधूव द्यावे. ही गोष्ट सुद्धा आम्हांला हितावह होती; पण दुसऱ्या लोकांचे हक्क ठाण्याचे कलेक्टर नष्ट कसे करणार हे मला समजेना. कलेक्टरचें म्हणणें सयुक्तिक नाही असें मला वाटे, पण मीच मोडता कसा घालणार ? अशा रीतीने आमचेच हितवादी आम्हांस नडले. भरुचा गेले, दुसरे कलेक्टर आले. त्यांनी काय मूर्खपणा केला मला माहित नाही परंतु टाटाचे मॅनेजर माझ्याजवळ म्हणाले, “आम्ही आता कांही करित नाहीं. नदीतील कारखान्याच्या पाण्यावर सरकारची मालकी आहे. त्यांनी वाटेल तें करावें. आमच्यावर कोणत्याहि प्रकारची जबाबदारी नाही. तुमच्या ठाण्याच्या कलेक्टराच्या मूर्खपणाच्या पत्रामुळे (silly letter) आम्हीं जबाबदारी नाकारण्याचें ठरविलें आहे.” हे कलेक्टर मुसलमान होते. अखेरीस लोकल बोर्डाच्या विनवण्या करून बोर्डांत पूल (पुराचें पाणी वरून जाणारा कां होईना) मंजूर करून घेतला.

येथे साडेसाती संपली नाही. आम्हीं (बदलापूरच्या गांवकऱ्यांच्या वर्तीने) सरकारावर, टाटांवर व बोर्डांवर दिवाणी दावा लाविला होता. त्या प्रसंगी सरकाराने आम्हांला अनुकूल होण्याचें नाकारिलें आणि आता सरकारास टाटा कंपनीवर दावा लावण्याची हुकी आली. सरकारी सॉलिसिटराकडून फिर्याद तयारहि झाली. त्या आधारावर डे. सेक्रेटरीनी ठाण्याच्या लोकल बोर्डास पुलाचें काम सुरू न करण्याविषयी लिहिलें. बोर्डाला कोठे हौस होती ? त्यांना आयतें निमित्त मिळालें. हें नवीनच लचांड उद्भवलें. दाव्याचा निकाल; त्याच्यावर अपील; अपिलावर अपील मिळून आणखी दहा वर्षांची निश्चिती ! मी पुण्यास धावलें; मदनसाहेबांची गांठ घेतली; अँडव्होक्रेट जनरलला भेटलों; लीगल रिमेंब्रन्सरकडे गेलों. प्रत्येक ठिकाणीं काय झालें तें सांगण्याची जरूरी नाही. शेवटीं कांही कारणांमुळे दावा सरकाराने देऊं नये असें सरकारी कायदाविशारदांचें मत पडलें ! पुनः मी धावपळ केली. सरकारांतून लोकल बोर्डास काम सुरू करण्यास हरकत नसल्याचें लिहून आलें. ह्या कार्मी मदनसाहेबांची फार मदत झाली. त्यांनी अत्यंत सहानुभूतीने ह्या कामांत लक्ष घातलें. एकदाचा लहानसा कां होईना पण नदीवर पूल झाला. एक तपाची धावपळ कामास आली.

पुलामुळे गांवांत मोटारी येऊं लागल्या; बैलगाड्या जाऊन घोड्याचे तांगे झाले; दुधाचा व्यापार चालू लागला; शेतकऱ्याला दारी लाविलेल्या भाजीची किंमत येऊं लागली; असे अनेक कायदे झाले.

पेनशन घेऊन खेड्यांत राहावें; सावसावकारी करावी; जमिनी घेत सुटावें; अशी इच्छा पुष्कळांची असते. मला वाटतें असें केलें असतां पश्चात्तापाची पाळी

बहुतेकांना येईल. असल्या फंदांत न पडणें बरें. प्रामाणिक व्यवहाराला सध्या कोठेच किंमत नाही. प्रथम हें लक्षांत ठेवावें की, लोक तुमच्याकडे कर्ज मागण्यास येतात ते त्यांस पोटाला नसतें म्हणून. अशा वेळीं तुमची कर्जफेड ते कशी करणार ? उद्योगधंद्यासाठी खेड्यांत कोणी कर्ज मागत नाही. म्हणून खरें म्हटलें तर ही सावकारीच नव्हे. माझे चार पांच हजार रुपये बुडाले आहेत. बुडविणारांत ब्राह्मणांपासून खालपर्यंत सर्व जातींचे लोक आहेत. कल्याणचे दत्तात्रय सीताराम गडकरी हें एकच कूळ मला प्रामाणिक भेटलें. ह्यांनी मला माझ्या वडिलांची आठवण करून दिली. ह्यांनी माझी सर्व फेड केली तेव्हा मी त्यांस बुद्ध्या भोजनास बोलावून माझा संतोष व आदर व्यक्त केला.

बदलापूर गांवांत माझ्या पाहण्यांत निरपेक्षबुद्धीने व निर्भीडपणें सार्वजनिक काम करणारे एकच गृहस्थ होते. ते विष्णु विश्वनाथ ओक हे होत. ते लोकल बोर्डाचे सभासद होते तेव्हा त्यांच्या देखरेखीखाली झालेलीं कामें कोणाला नांव ठेवितां येणार नाही अशीं असत. त्यांच्या कारकीर्दींत नदींत बांधलेला दगडी रस्ता—त्याच्यावर एक पैहि गेल्या तीस चाळीस वर्षांत खर्च पडली नसतां—अजूनपर्यंत टिकला हें केवळ अण्णांमुळे. लोकल बोर्डाच्या कामांत उलट त्यांच्या पदराला खार लागे.

विष्णुअण्णा जन्मतःच इंजीनियर होते. त्यांना इंग्रजी येत नव्हतेंच पण मराठीचेंहि फारसें ज्ञान नव्हतें. तरी सुद्धा शिकलेल्या इंजीनियराप्रमाणे त्यांस बांधकामाची माहिती होती. त्यांच्या खाशांत फूटपट्टी नेहमी असावयाची. आगगाडीचा डब्रा किती लांब रुंद असतो व बांक किती अरुंद असतात हें ते आंकड्यांत सांगत. शास्त्राची आवड अधिक. त्यांच्या चांदीच्या पाणी पिण्याच्या भांड्यांत औंस, अर्धा औंस मापाच्या वाटोळ्या रेषा काढलेल्या असत. औपध घेण्यास असें भांडें उपयोगी पडे. प्रत्येक कामांत ते आपलें डोकें चालवीत.

दुसऱ्याचें काम असेना; एकदा तें पतकरिलें म्हणजे अगदी अंग मोडून करावयाचें असा त्यांचा बाणा असे. माझें घराचें काम चालू होतें (सन १९०१). तेव्हा वंगणी स्टेशनवरून बैलगाड्यांतून वासे आणिले, त्या गाड्यांचें भाडें त्यांनी प्रत्येक गाडींतील वासे वजन करून त्याप्रमाणे दिलें. माझ्या हातून इतकी दगदग कधी झाली नसती. काम पाहण्यास ते संध्याकाळीं येत. एकदा एक भित्त—बरीच चढलेली—ओळंब्यांत नाही असें पाहतांच त्यांनी लाथ मारून पाडून टाकिली. बिघडलेलें त्यांस कांही खपावयाचें नाही. कष्टाळू, प्रामाणिक, हुशार, अभिमानी आणि निरपेक्ष असे विष्णुअण्णांसारखे पुढारी खेडेगांवांना मिळतील तेव्हा त्यांचा उद्धार होण्याची थोडी आशा.

बदलापुरासंबंधी लिहितांना ग्रामोद्धाराविषयी माझे विचार येथे व्यक्त करणें अनुचित होणार नाही. ह्या गांवाची सुधारणा करण्याच्या कामीं मी पूर्णपणें निराश

झालों आहे. अडचण लोकांची आहेच; परंतु सरकाराला कळकळ कमी हे मुख्य कारण. सरकारच्या सध्याच्या धोरणामुळे नादान माणसें पुढे येतात व तीं सुधारणेला प्रतिबंधक होतात. तथापि ग्रामोद्धारकांना मी एक सूचना देतो. ही सूचना 'न्यायबोध' मासिकाच्या ग्रामपंचायत विशेष अंकांत प्रसिद्ध झालेल्या माझ्या लेखांत दिलेली होती. म्हणून त्या लेखाचा उतारा येथे देतो:—

“ग्रामोद्धाराच्या गोष्टी बोलतांना असा आविर्भाव आणतात की त्यावरून असें वाटू लागतें की, जणू काय सर्व कांही त्रिघडलें आहे आणि मनुष्य तेवढा चांगला राहिला आहे. त्यामुळे कोणत्याहि माणसाला उद्धारकार्योत सामील होतां येईल. परंतु विचारान्तीं असें दिसून येईल की, सृष्टि परमेश्वराने निर्माण केली तशीच आज आहे. बदल जर कशांत झाला असला तर तो माणसांत— म्हणजे मनुष्य त्रिघडला आहे. न्हासार्ची कारणें मनुष्यांत शोधावयास पाहिजेत. शेतांत पिकावें तसें पिकत नाही; गाईं द्यावयांस पाहिजे तितकें दूध देत नाहीत; वृक्षांना फळें अपेक्षेप्रमाणे लागत नाहीत; इत्यादि आपत्तींना मनुष्यच कारणीभूत झाला आहे. ह्यास्तव मनुष्याची सुधारणा प्रथम झाली पाहिजे. अर्थात् फार चांगली समजूत असलेला म्हणजे व्यवहारज्ञान चांगलें असलेला, प्रकृष्ट बुद्धीचा मनुष्यच ग्रामोद्धाराचें कार्य करण्यास पात्र आहे, आणि म्हणून अशा माणसांच्या अभावीं ग्रामोद्धार न होतां ग्रामोद्धाराचें प्रदर्शन मात्र होतें.

“निर्जीव पदार्थांवर आपल्या इच्छेप्रमाणे संस्कार घडवून त्यांचा आपणांस पाहिजे तसा उपयोग करून घेतां येतो. मनुष्याच्या प्रयत्नांना प्रतिकार करण्याची शक्ति निर्जीव सृष्टींत नसते. म्हणून ह्या प्रयत्नांना अपयश आलें तर त्याचा दोष माणसाकडेच आला पाहिजे. एखाद्या जंगलाची रम्य बाग मनुष्याला बनवितां येईल. परंतु ज्या माणसांना सुधारावयाचें त्यांची सुधारण्याची इच्छा नसल्यास व्यक्तींच्या तुरळक प्रयत्नांनी इष्ट कार्य साधणार नाही हें उघड आहे. सारांश, आपण सुधारावें ह्याविषयी तीव्र इच्छा लोकांत झाली पाहिजे. ही उत्कंठा नसेल तर ग्रामोद्धाराचा आगंतुक खटाटोप व्यर्थ झाल्यावांचून राहणार नाही. म्हणून आपण सुखी व्हावें ह्याविषयीची टोचणी मनुष्याच्या मनाला सतत कशी लागून राहिल ह्याचा विचार प्रथम करून तदनुसार उपाय योजणें अवश्य आहे. मनुष्याची बुद्धि व मन हीं विचारांत न घेतां अपरिणत बुद्धीच्या माणसांच्या द्वारा आपण सुधारणेचे निर्जीव किंवा मनुष्येतर सृष्टि सुधारण्याचे उपाय योजिले तर यशाची फारशी आशा बाळगण्याचें कारण नाही. ह्यावरून मातीचा गोळा बनलेल्या जनसमुहांत चैतन्य प्रथम उत्पन्न करणें अवश्य आहे. संस्काराई पदार्थांवर संस्कार होऊं शकतो; माती संस्कार करून पवित्र करतां येते; पण विष्टा संस्कारोचित नाही. सुधारणेचे उपाय हे संस्कारांप्रमाणे आहेत. ज्यांच्या संबंधाने उपाययोजना करावयाची त्यांची तद्विषयक पात्रता अगोदर सिद्ध झाली पाहिजे.

उपाय पुष्कळ आहेत, व ते पुष्कळांना सुचतील. मुख्य अडचण सुधारणेची तळमळ उत्पन्न करी करितां येईल ही आहे.

“अन्य शब्दांत सांगावयाचें म्हणजे मनुष्यामधील मनुष्यपणा अजीवात नाहीसा झाला आहे; आणि ह्याचें कारण दारिद्र्याचा कडेलोटपणा होय. दारिद्र्याचा नायनाट होईल तेव्हा माणसांत माणुसकी उत्पन्न होईल. दारिद्र्य गेल्याशिवाय माणुसकी उत्पन्न होत नाही व माणुसकीशिवाय दारिद्र्य जात नाही असा हा पेंच आहे. बरें, लोकांना पैसे देऊन दारिद्र्य नष्ट करावें म्हटलें तर सरकारजवळ पैसे नाहीत आणि कोणतीहि सुधारणा पैशावांचून होत नाही ही आणखी एक निर्गोठ आपणांस सोडवावयाची आहे. आता हें कोणीहि मान्य करील की, पैसा हें साधन आहे, साध्य नाही. पैशाला मनुष्य निर्माण करितो, मनुष्याला पैसा निर्माण करित नाही. शारीरिक व बौद्धिक श्रम करून मनुष्याला पैसा मिळवितां येतो परंतु श्रम करण्याची बुद्धि होणें हें मुळीं माणुसकीचें कार्य आहे. अशा ह्या गुंतागुंतांमुळे ग्रामोद्धाराच्या प्रश्नाचे धागे सोडविणें दुर्घट काम झालें आहे.

“गांवाला पूर्वीप्रमाणे नेता राहिला नाही. वर्तमानपत्रांच्या काळांत स्थानिक किंवा ग्रामिक नेतृत्वाचा लोप होतो. राष्ट्रपुढाऱ्यांचीं नांवां कानांवर सतत असल्याने स्थानिक पुढारीपणा अस्तंगत झाला आहे. देशांत दळणवळण वाढल्यामुळे गांवांतच एकमेकांवर विसंबण्याची आवश्यकता उरली नाही. गांवाबाहेरील मदतीची, पाठिंब्याची, सहानुभूतीची अपेक्षा करण्यांत येऊं लागली. अशा रीतीने समाजांत विघटना उत्पन्न झाली; संघटनेची जरूरी राहिली नाही. ह्या कारणास्तव खेड्यांत विस्कळोतपणा बोकाळला आहे. संघटना सहकार्याला जन्म देते व सहकार्य दारिद्र्याचा प्रतिकार करतें. परंतु सहकार्याचें बीं रुजेल अशी जमीन अद्यापि तयार झाली नाही. सध्याच्या खळबळीने आत्मप्रौढीची लालसा उत्पन्न झाली आहे. त्यामुळे सर्वच उपदेशक बनतात; एकावयास कोणीच शिष्टक राहत नाही. आत्मप्रौढी म्हणजे आपली योग्यता आहे त्यापेक्षा अधिक मानणें, हा मोठा दुर्गुण आम्हांला जडला आहे. जमिनीच्या उत्पन्नावर खेड्यांचा निर्वाह आजवर होई; पण हल्लीं गांवांतील जमिनीला गांवच्या सर्व लोकांस पोसून पुनः गांवाबाहेरील असंख्य लोकांस पोसणें भाग पडतें. गांवांतील लोकांचें पोट जेथे जमिनीवर भरत नाही तेथें बाहेरील लोकांना पोसण्याचा प्रसंग आला म्हणजे गांवकऱ्यांनी उपाशी राहिल्याशिवाय गत्यंतर काय ? गांवांतील धंदे बसले, प्रत्येक जिनस बाहेरून विकत घेण्याची पाळी आली, ह्याचाच अर्थ गांवच्या जमिनीला हे बाहेरचे व्यापारी पोसणें भाग पडलें. अशा स्थितींत काय करितां येईल हें एक कोडें होऊन बसलें आहे. ह्यापुढे खेडीं अलग राहणें शक्य नाही. बाहेरच्या प्रदेशाशीं तीं कायमचीं जखडलेलीं आहेत. राजाच्या भोवतालचीं माणसें जशीं गुलाम बनतात तसे खेडेगांवांतले लोक शहरी लोकांचे गुलाम बनले आहेत.

ह्या लोकांच्या सुखासाठी खेड्यांत लोक जन्मतात असा भास होतो. हा संबंध तर सुटत नाही आणि संबद्ध झाल्याने तर न्हास होत आहे; ह्यांतून सुटका कशी करावयाची हा मोठा प्रश्न आहे. शहरांच्या कल्याणाकरता खेडीं नागवलीं जात आहेत असा खेड्यांचा आरोप आहे. चालू स्थितीत शहरवासीयांकडून केल्या जाणाऱ्या ग्रामोद्धाराच्या चळवळीला मारवाड्याच्या व्यवहाराचें स्वरूप येतें. दहा रुपयांनी कुळाला प्रथम लुबाडावयाचें नि मग त्याला त्यांतून मोठी मेहेरनजर करून दोन रुपये द्यावयाचे अशा स्वरूपाचा ग्रामोद्धाराचा व्यवहार आहे. खेड्यांचें मागणें हें की, आमच्यावर दया नको; आम्हांला न्याय पाहिजे. आधी, होत असलेला अन्याय बंद करा, मग दयेच्या गोष्टी बोला. हें मागणें मान्य करावयाचें म्हणजे राज्यकारभारांत उलटापालट करणें प्राप्त आहे. परंतु राज्यपद्धति एकदम बदलणें शक्य नसतें. सारांश, खेड्यांना केलेली अगर झालेली जखम फार खोल आहे; ती क्षणांत भरून येणें अशक्य आहे.”

सामुदायिक जीवन निर्माण करणें हा ग्रामोद्धाराचा सध्या सीधा मार्ग आहे. वैयक्तिक जीवनपद्धति अपायकारक झाली आहे. वैयक्तिक मालमत्ता, वैयक्तिक खाणेंपिणें हीं जितकीं कमी करितां येतील तितकीं करणें अपरिहार्य झालें आहे. आता हा पसंती-नापसंतीचा प्रश्न राहिला नाही.

२. श्राद्ध

देशकालोचितश्रद्धाद्रव्यपात्रार्हणानि च ।
सम्यग्भवन्ति नैतानि विस्तरात् स्वजनार्पणात् ॥

—भागवत ७.१५.४.

माझी आई कार्तिक वा २ शके १८४६ गुरुवार रोजी रात्री स्टॅ.टा. ११ वाजतां तळेगांव येथे माझा भाऊ गोपाळ ह्याच्याकडे असतां मरण पावली. मृत्यूच्या समयीं तृतीया लागली होती म्हणून श्राद्ध आम्ही तृतीयेला करितो.

आईचें देहावसान झालें तेव्हा मी केवळ दैवयोगाने तिच्या सन्निध हजर राहूं शकलों. आई आजारी होती; परंतु ह्याच दिवशीं तिचें प्राणोत्क्रमण होईल ह्याची कोणालाच कल्पना नव्हती. गुरुवारी मी कोर्टांत काम करीत होतो. पुराव्याचे दावे चालू होते. ते टाकून जावयाचें नाही असा मी मनाशीं निर्धार केला होता. कारण तिच्या प्रकृतींत विशेष बिघाड झाल्याचें समजलें नव्हतें.

आगष्ट महिन्याच्या १५ तारखेस तिला प्रथम ताप आला. “आईस आजच ताप थोडासा आला आहे” (चि. गोपाळाचें पत्र ता. १५-८-१९२४). ह्या तापाने तिला सोडिलें नाही; कमजास्त होई एवढेंच. सप्टेंबरपर्यंत असें चाललें होतें. “आईची प्रकृति आज दोन दिवस साधारण बरी” (१७/९/२४). आक्टोबरमध्ये ताप घर करून बसला असें दिसतें. “आईचे अंगांतला ताप अजून निघाला नाही. १००-१०२ पर्यंत असतो. औषध गिळतांनासुद्धा त्रास पडतो. एक घोट औषध, दूध, फळांचा रस कांही दिलें तरी तीन चार वेळां खालीं वर केल्याशिवाय गिळवत नाही ... गेले सवंध दिवसांत सात आठ चमचे दूध गेलें असेल” (१२/१०/२४). अशा स्थितींत तिने एक महिना काढिला. ७ नोव्हेंबरपासून जा-ये व्हावयाला लागली. ९ तारखेस रविवार असल्यामुळे मी जाऊन आलों. अंगांत ताप व अशक्तपणा ह्याशिवाय विकार नव्हता. त्यामुळे अंतकाळाचा अंदाज करितां येणें शक्य नव्हतें.

अशा स्थितींत शुक्रवारशनिवारकडे जावें असा विचार मनांत करीत होतो. इतक्यांत कोर्टापुढे चालावयाचा दावा अकस्मात् तहकूब झाला आणि मी तिसऱ्या प्रहरच्या गाडीने तळेगांवास गेलों. पोचलों ती संध्याकाळची वेळ होती. स्टेशन-वरच मला अण्णा विजापूरकर भेटले. त्यांच्याजवळ चौकशी केली. आहे तसेंच आहे म्हणाले. घरीं गेलों. दृष्टादृष्ट झाली. फारसें बोलवत नव्हतें. परंतु तिने चांगलें ओळाखिलें. तथापि मी गेल्यापासून एकेक इंद्रिय आंतल्या आंत आकसूं लागलें व

माझी आई

आजची रात्र जात नाही हें आम्हांस रात्री ९ वाजतांच कळून चुकलें. दुकानें बंद होतील म्हणून कापड आणून ठेविलें. कारण कांच कारखान्यापासून गांव दोन मैल लांब. बरोबर ११ वाजतां प्राणोत्क्रमण झालें. आम्ही सर्व वंधु जवळ होतो. तळेगांवीं रात्रीच्या रात्रीच दहन केलें. विस्तवाचें मडकें हातांत धरून नेण्याची चाल मीं मोडली होती व आई-मावशीला मीं तसें सांगूनहि ठेविलें होतें. दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं निघून मीं ठाण्यास आलों व दररोजच्याप्रमाणे कोर्टांत जाऊन काम केलें. क्रिया बदलापुरास चि. गोपाळाने केली. मृत्युसमयीं आईचें वय ७१-७२ असावें. तिच्या १६ व्या वर्षीं माझा जन्म झाला. तिचा सौभाग्य-काल व वैधव्यकाल सारखाच झाला. लग्न होऊन तिचा संसार थाटला तेव्हाच्या पेक्षा तिच्या अंतकालची स्थिति चढती होती हें पाहून तिच्या जिवाला समाधान झालें असेल. माझ्या नोकरीचा काल म्हणजे तिच्या वैधव्याचा काल होय. नोव्हेंबरच्या १३ तारखेस आई वारली व पुढल्या जुलैची २७ तारीख ही माझ्या नोकरीची अखेरची तारीख होती. आईने मला घर मोकळें करून दिलें म्हणावयाचें ! २७ जुलै १९२५ च्या रोजनिशींत ९१०-१०-० रु. पगाराचे व ९६६०-४-० रु. प्रा. फंडाचे असे १०५७०-१४-० रु. मला कोर्टांतून मिळाल्याचा उल्लेख आहे. एकदा मला कल्याणच्या मामलेदार कचेरींतून पगार घ्यावयाचा होता. त्या वेळचे मामलेदार शिवराम नारायण बापट हे माझे स्नेही होते. त्यांनी सुचविल्यावरून मीं पगार नोटांत न घेतां रुपयांत घेतला. एका थैलींत त्यांनी सर्व रुपये भरले; बरोबर आपला शिपाई घरापर्यंत दिला. पगाराची रास मीं आपल्या आईपुढे ओतली. बायकांना नोटांनी अगर तोंडसंख्येने पगाराची कल्पना होत नाही; त्यासाठी रुपयांचा ढीग त्यांच्यापुढे ठेविला पाहिजे हें शिवरामभाऊंचें म्हणणें मनुष्यस्वभावाला अनुसरून होतें. शिकलेल्या लोकांनाहि रोख रकम देतांना वाईट वाटतें; चेक देतांना तितकें वाटत नाही; असा अनुभव आहे.

वर्षश्राद्ध आलें तेव्हा काय करावें ह्याचा विचार करावा लागला. चांगले ब्राह्मण वर्षश्राद्धाला बसत नाहीत; तेलंगे बोलवावे लागतात. किती दिलें तरी त्यांचें समाधान होणें नाही. शिवाय माझा श्राद्धावर विश्वास नाही. म्हणजे स्मृत्यर्थ श्राद्ध करावें पण दानांनी गतात्म्याचें हित होईल अशी माझी समजूत नाही. म्हणूनच कदाचित् निबंधकारांनी श्राद्धाचा विस्तार करूं नये असा निबंध घातला असावा. माझ्या मागे माझ्या पुत्रांनी माझ्या उत्तरक्रियेवर अथवा वर्षश्राद्धावर पैसा खर्च करूं नये अशी माझी इच्छा आहे. मंत्राग्नि मिळाला म्हणजे झालें. पुढल्या क्रियेवर माझा विश्वास नाही व कोणत्याहि खऱ्या वैदिकाचा असणार नाही असें मला वाटतें. असो. ह्या सर्व कारणांस्तव मीं चटावर श्राद्ध करण्याचें ठरविलें. नुसतें चटश्राद्ध म्हणजे विनखर्चाचें. तेव्हा आईच्या कार्यांत खर्चाला चाट दिला हा चटका मनाला लागला. म्हणून कीर्तन, प्रवचन वगैरे शैक्षणिक व

सार्वजनिक स्वरूपाचे कार्यक्रम ठरविले. त्यामुळे कांही वर्षे कीर्तन-पुराणाचा क्रम सतत चालला होता. बाहेरून विद्वान् हरिदास किंवा प्रवचनकार यावयाचा तर त्याला श्रोतेहि गुणज्ञ असावे लागतात. एकदा बदलापुरास दत्तुशास्त्री निगुडकर आले होते. ते वेदभाष्य उत्तम सांगत. दत्तुशास्त्री विद्वान्, अभ्यासू, निरभिमानी व सुशील असे गृहस्थ होते. त्यांच्याबरोबर एक गृहस्थ होते. त्यांची तीव्र मनीषा की, शास्त्रीबुवांचें पुराण देवळांत व्हावें. बदलापूरच्या ब्राह्मणांच्या श्रोतृत्वाची किंमत मला माहीत होती. श्रोता हा खरा टीकाकार असतो. परंतु असे श्रोते विरळा. बहुतेक श्रोते फार झालें तर श्रवणाचें काम करीत असतात. त्यांच्या मेंदूवर कांहीच ताण पडत नाही. शास्त्रीबुवांचें देवळांत प्रवचन झालें. तें उत्तम झालें. पण धनिकांनीं ताटांत दांन आणे टाकिले; बाकीच्या दिडक्या पडल्या. मला फार वाईट वाटलें. पण दोप कोणाला द्यावयाचा ? निर्गुणांना गुणांची पारख कशी होणार ? असो. सांगावयाचा हेतु इतकाच की, खेडेगांवांत वक्त्याप्रमाणे श्रोत्यांचीहि वाण असते.

मी ठाण्याहून नुकताच येथे आल्यामुळे प्रथमतः कांही वर्षे ठाण्याची मंडळी श्राद्धाला बऱ्याच प्रमाणांत असे. पुढे साहित्यपरिषदेचीं माझा संबंध आल्याकारणाने तत्संबद्ध मंडळी येऊं लागली. ह्यानंतर मी आपल्या पुस्तकाचें प्रकाशनहि श्राद्धाच्या दिवशीं करण्याचा प्रघात पाडिला. त्या निमित्ताने परिचित मंडळींना बोलाविण्याचा मी पायंडा पाडला. माझ्या पुस्तकांचा प्रकाशनकाल व प्रकाशनाचे अध्यक्ष येणेंप्रमाणे—

शक	पुस्तक	अध्यक्ष
१८५५	बदलापूर	शं. रा. भागवत
१८५७	साहित्यसमीक्षण	
१८५९	पेशवाईच्या सावलींत	प्रो. वामनराव काळे
१८६०	चित्पावन	श्रीमंत बाबासाहेब घोरपडे
१८६१	वैदिक निबंध (आवृत्ति दुसरी)	वामनराव जोशी
१८६२	चापेकर	व्यंकटराव चापेकर
१८६३	हिमालयांत	शंकरराव देव
१८६४	रजःकण	गोविंदराव सरदेसाई

विनायकबुवा साखरे, गोडसे शास्त्री, म. म. श्रीधरशास्त्री पाठक, रंगाचार्य रड्डी, विद्यावाचस्पति भिडेशास्त्री, दिवेकरशास्त्री, महामहोपाध्याय वासुदेवशास्त्री अभ्यंकर, रा. स. भागवत इत्यादि विद्वानांची प्रवचनें झालीं आहेत. गोविंदबुवा मुरुडकर, ढोलेबुवा, कऱ्हाडकरबुवा, डॉ. दत्तोपंत पटवर्धन, औंधचे लखुबुवा वगैरे हरिदासांचीं कीर्तनें झालीं. औंधचा संबंध जडल्याने तेथील स्त्री-कीर्तनकारांनीहि येथे हजेरी दिली आहे. एक वर्ष श्रीमंत बाळासाहेब ह्यांच्या मुली

आपलें कीर्तनकौशल्य दाखवून गेल्या. एंजिनिअर घाटे, प्रो. वाटवे, वारकरी नाना-सहिब घनवटकर एल्.एल्. बी. ह्यांच्यासारख्या कीर्तनकलेची हौस असणाऱ्यांच्या भाविकांच्या विद्वत्तायुक्त व प्रेमळ कीर्तनांचा लाभ आम्हांस मिळाला आहे.

वेळ असेल त्याप्रमाणे पोवाडे, काव्यगायन ह्यांचाहि कार्यक्रमांत समावेश होई. माधवराव पटवर्धन, गिरीश, सोपानदेव चौधरी प्रभृति कवींच्या काव्य-गायनाचा योग आला होता.

पालघरचे श्रीमंत वाळासाहेब दांडेकर ह्यांचे चिरंजीव मेरेश्वर भालचंद्र वकील, व सॉलिसिटर वासुदेवराव दिवेकर ह्यांच्या गाण्याचा आस्वाद आम्हीं घेतला आहे. माझी नात चि. छबुताई (आता नीला तांबे) व नातू पद्मनाभ गंगाधर गोखले ह्यांचें गायनवादन ठरलेलेंच आहे. सरदार आब्रासाहेब मुजूमदार ह्यांनी आपल्या सतारीवरील हस्तलाघवाचा परिचय आम्हांस करून दिला आहे.

कधी कधी एखाद्या विषयावर चर्चा करण्यांत येई. जातिभेदावर डॉ. श्री. व्यं. केतकर, धनंजयराव गाडगीळ, डॉ. घुर्वे ह्या तज्ज्ञ माणसांचे विचार आम्हांस ऐकावयास सापडले. कम्युनिझम अथवा समाजसत्तावाद ह्या विषयाच्या चर्चेकरता शंकरराव जावडेकर व प्रो. ओतुरकर मुद्दाम आले होते. ह्या दोघांच्या बरोबर धनंजयराव गाडगीळांनीहि प्रमुख भाग घेतला होता. जातिभेदाप्रमाणेच ही चर्चा अत्यंत बोधप्रद झाली. कुलीन स्त्रियांनी सिनेमांत काम करावें काय ह्यावर उलट-सुलट बाजूंनी भाषणें झालीं. यशवंतराव वझे यांनी चर्चेला तोंड पाडिलें. अनुभवाग्नीने तळपळत असलेलें त्यांचें हृदयच बोलत होतें असें वाटलें. वामनराव जोशी व डि. जज लाड हे विरुद्ध पक्षांतील प्रमुख वक्ते होते. महाराष्ट्र हल्ली मागे पडत चालला आहे काय या विषयावर सायंकाळच्या शीतल हवेंत शेजारच्या डोंगरीवर उपाहारान्वित अत्यंत मनोरंजक असें मतप्रदर्शन झालें. प्रत्येकाने आपणांस काय वाटतें तें सांगितलें. ह्या प्रसंगी केसरीचे वासुदेवराव भावे व रा. ब. दा. ग. पाध्ये हजर होते.

जिचा उल्लेख करणें अपरिहार्य आहे अशी दुसरी आमच्या श्राद्धांतील महत्त्वाची बाब म्हणजे प्रा. न. र. फाटक ह्यांचें संभाषण. ह्यांच्या गप्पागोष्टींनी किती तरी तमोमय रात्री सात्त्विक करमणुकींत आम्हीं घालविल्या आहेत. 'अविदितगत-यामा रात्रिरेवं व्यरंसीत् ।' रात्र किती झाली इकडे कोणाचें लक्षच नसे. एका सालीं लक्ष्मण रामचंद्र पांगारकर हा त्यांच्या गप्पांचा विषय होता. तो त्यांनी खूप बहारीने रंगविला. सत्य पण तें रसाळतेने कथन करण्याची कला फाटकांच्या ठिकाणीं उपजतच असल्याची दिसते. एकदा तर त्यांच्या आकर्षक भाषणामुळे काव्यगायन विश्रांतीकरता थांबलें होतें तें कायमचेंच थांबलें ! सन १९४२ सालीं म. सा. परिषदेचा गतेतिहास तास सव्वा तास त्यांनी अत्यंत मनोवेधक रीतीने

वर्णिला. दत्तोपंत पोतदार तर आमच्या ह्या उत्सवांत चैतन्य उत्पन्न करितात. ते न आल्यास उत्सवांतला प्राणच नाहीसा झाल्यासारखे होईल.

अपरिहार्य अडचणीवांचून श्राद्धाला येण्यास न चुकणारी अशी ठराविक मंडळी आहे ती : पांडुरंग वामन काणे; धनंजयराव गाडगीळ; लोकशिक्षणकार जांभेकर; राजाराम दामोदर देसाई; दत्तो वामन पोतदार; न. र. फाटक; चिं. ग. कर्वे; नी. शं. नवरे; वामन मल्हार जोशी; बाब्रासाहेब देशपांडे; नारायणराव आठवले; कृष्णराव मराठे; कृ. पां. कुळकर्णी; देवीदास दत्तात्रेय वाडेकर; रंगाचार्य रड्डी; केशवराव ओगले. ही मंडळी नित्य निमंत्रितांपैकी आहेत. नारायणराव आठवले आपले आसनांचे प्रयोग करून दाखवितात; परंतु त्यांच्या आसनांपेक्षा अधिक चित्ताकर्षक व श्रोतृसमुदायाला तल्लीन करून सोडणारी एकतारीवर मंजुळ आवाजांत लावणीच्या चालीवर म्हटली जाणारी त्यांची गौळण होय. ते म्हणत असतांना स्त्रीपुरुष नादमुग्ध होतात. कृष्णराव मराठे आपल्या प्रेमळ भजनाने नास्तिकाच्याहि अन्तःकरणांत सात्विक भावना क्षणभर निर्माण करू शकतात. बाब्रासाहेब देशपांडे असतील तेव्हा ते आपल्या स्फूर्तिकारक ऐतिहासिक व्याख्यानांचा लाभ दिल्याशिवाय राहत नाहीत.

प्रसंगवशात् केलेल्या निमंत्रणावरून आलेली मंडळी बरीच आहे. त्यांपैकी कांही— चित्रशाळेचे वासूकाका जोशी; प्रो. चिं. गं. मानू; पांडित सातवळेकर; डॉ. जावळे (मुंबईचे माजी मेयॉर); धुळ्याचे शंकरराव देव; भास्कर वामन भट; भास्करराव जाधव; गदगचे डॉ. चापेकर; वसंतराव नाईक; वसंतराव राजत; द्वारकानाथपंत वैद्य; गं. दे. खानोलकर; सॉलिसिटर म. वि. गोखले; विनायक-महाराज मसूरकर; न. चिं. केळकर; गोपाळराव आचवल; दिनकरराव काळे; डॉ. रा. ग. हर्षे; प्रो. शेजवलकर; कादंबरीकार कवठेकर; प्रो. श्री. नी. चापेकर; नागपूरचे कवि उपाध्ये; डॉ. रा. चिं. श्रीखंडे; श्री. श्री. रा. टिकेकर; स्वामी, केवलानंद; तर्कतीर्थ कोकजे; के. नारायण काळे; डॉ. शं. दा. पेंडसे.

श्राद्धाच्या प्रसंगाने कुटुंबांतील सर्व मंडळी एकत्र जमावी ही माझी इच्छा पूर्णपणे सफल झाली. बंधु, मुलगे, मुली, जांवई, नातवंडे, नातजांवई सुद्धा बहुतेक मंडळी श्राद्धाकरता शक्यतो येतात. त्यामुळे हे एक कौटुंबिक संमेलन होते. बाहेरच्या मंडळींतहि निरनिराळ्या, परस्परविरुद्ध मतांची माणसे असतात : “चापेकरांच्या घरी परवां जमलेल्या मंडळीची नांविनी पाहतांच कळून येईल की, तींत निरनिराळ्या पक्षोपपक्षांचा समावेश होता. तटस्थ राहून नेहमी तड-जोडीने वागणारी मंडळी त्या समुदायांत होती; त्याचप्रमाणे एखाद्या विशिष्ट कार्यासाठी अभिनिवेशाने झगडणारे वीरहि तेथे होते. . . . अभिनिवेशाची बोलणी झाली. पण तींत स्वतःस कोणी विसरला नाही. संताप आल्यासारखा कुणाला

चढत्या आवाजावरून भास झाला असला तरी हाताने शेंगा सोलून खाण्याच्या कार्यांत खंड पडला नव्हता.””

कांही पाहुण्यांचीं आलेलीं पत्रें पुढे दिलीं आहेत :

श्री

कलागृह प्रेस

२८।११।४०

श्रीयुत नानासो चापेकर मुा बदलापूर यांस कृतानेक नमस्कार वि. वि.

श्रीगंगापूजनाचे निमित्ताने मी आपले घरीं आलों होतो व दुसरे दिवशींचा आपले येथील 'मातृदीन' पाहुण्याची संधि अनायासें लाभली. त्यावरून माझे मनावर जो परिणाम झाला तो लिहिल्यावांचून राहवत नाही. मला आपलें एकत्र कुटुंब पाहून माझे लहानपणची आठवण ताजीशी डोळ्यांपुढे उभी राहिली. सर्व बंधू खेळीमेळीने मोकळेपणा राखून पण योग्य व जरूर तो आदर मनांत बाळगून आपआपलीं कामें व पडतील तीं सर्व आनंदानें पार पाडण्यास सर्वदा दक्ष दिसले. कोणीहि आंबूसलेलें दिसलें नाही. सकाळपासून रात्रिसुद्धा पाहुण्यांची ये जा चालू होती. पण प्रत्येकाची विचारपूस अगदी घरच्या माणसाप्रमाणें दोन दोन वेळां होत होती. त्याचप्रो घरमालकीण सकाळपासून अगदी निजेपर्यंत कंबर बांधून स्वयंपाक, खाणेंपिणें व स्वतः वाढप करणें ह्या कार्मीं अंग-मोडून काम करतांना पाहिल्यानंतर मला त्यांजबद्दल फारच कौतुक वाटलें. असलीं कुटुंबें पाहण्यास सुद्धा दुर्मीळ झालीं आहेत. आपल्या येथील एकोपा, लहानापासून मोठ्यापर्यंत सर्वांचा निरलसपणा, साधी राहणी व एकमेकांविषयी पूर्ण आदर हीं पाहून आदरणीय कुटुंबांचें प्रात्यक्षिक पाहून आनंद वाटला.

त्याचप्रो भिन्न भिन्न मतमतांचे म्हणजे एरव्ही शत्रुवत् दिसणारे लोक आपला स्वभाव विसरून आपले येथे एका पंक्तीस बसलेले पाहून वाटलें की, आपण आपलें घर म्हणजे वसिष्ठमुनींचा आश्रमच केला आहे. तेथे म्हणे गाईची तृषा हरू का व्याघ्रासी विष होऊनि मारू असा भेदच नसे. हें दृश्य मला तरी प्रथम अलौकिक वाटलें. असो.....

आपला

शंकर सखाराम दाते

२१ नोव्हेंबर १९४०

श्रीमान् रा. रा. नानासाहेब चाफेकर यांसी कृ. सा. न. वि. वि.

आपल्याकडे मी अगदी नव्याने व प्रथमच आलों होतो, व एक तऱ्हेची आपल्याबद्दलची आदरयुक्त मीति मला वाटत होती. पण... आपली मुल्लें, माणसें, नोकर वगैरेंनी माझें जें आदरातिथ्य केलें त्याबद्दल मला अत्यंत आनंद झाला. शब्दशः आपण एकाच कुटुंबांतलीं माणसें आहोंत याचें मला आपल्या घरीं प्रत्यंतर आलें. असो.

आजूबाजूचें साहित्यिक वातावरण मला जणू जवळ या १५ वर्षांत अनुभवायला मिळालें नव्हत, त्यामुळे तेवढें २८ तास कसे गेले कळलें-हि नाही. पुस्तकप्रकाशनाचा समारंभ व आपली त्या विषयाची दृष्टि अभिनव, निःस्वार्थी व सत्यान्वेपी अशी होती. त्यावेळीं मला पुस्तक वाचण्याचें मनांत असूनहि सभोवतालच्या काव्यशास्त्रविनोदाच्या वातावरणांत मन रमल्याने साधलें नाही. पण काल मीं तें सर्व काळजीपूर्वक वाचून काढलें व घरच्या मंडळींना समजावून दिलें.....

आपला

द. वा. चाफेकर

15th Nov. 35

My dear sir,

It was a great pleasure to have the opportunity of being entertained by you. I was struck by many things there and your cordiality, simplicity and sincerity were all highly impressive.

Yours respectfully,

D. G. Vaidya.

श्री

वि. स. घाटे

(बी. बी. सी. आय्.) विलेंपालें

१७।११।३०

कृ. सा. न. वि. वि.

आम्ही सुखरूप पोंचलों. आयुष्यांत कांही दिवस सुखाचे व कांही दिवस दुःखाचे असतात त्यांतला बदलापूरचा दिवस अत्यंत सुखाचा

गेल। “निर्मळाच्या घरीं सर्वचि निर्मळ । दुःखालागीं स्थळ काळ नाही” याचा अनुभव आला.

आपण ज्या भावनेने मला बोलाविलें त्याच भावनेने कीर्तन श्रवण केलेंत याचें कौतुक फार आहे. असो. याच्यापुढेहि मला आपल्यास एक विनंती करावयाची आहे. माझे कीर्तन झाल्यानंतर साधारण... “बरें झालें, चांगलें झालें. धंदा नसून करतां” वगैरे उद्गार निघतात. सामान्य हितचिंतकांना यापेक्षा अधिक सांगण्याची पात्रता, वेळ व धैर्य नसतें. पण खरा हितचिंतक तो की जो दोष दाखवून देईल. एकदा मी कीर्तन करूं लागलोंच आहे. तर त्याचा व्याप वाढून तें चांगलें व्हावें अशी इच्छा धरणें स्वाभाविकच आहे. साधारणपणें माझे कीर्तन करण्याचे खालीलप्रमाणें हेतू आहेत.

१. जें जें करणें तें ईश्वरार्पण करणें म्हणजेच त्या करण्यांत यश येईल. राजकारण वगैरे हीं सर्व ‘हरि’कारणाचीं अंगें आहेत— हें दाखविणें.

२. ‘साहित्य’प्रांतांत कीर्तनकारास स्वतःचें म्हणून फार उच्च स्थान आहे हें कोणाच्या लक्षांत नाही. तें लक्षांत येईल अशांत हें कीर्तन करणें.

३. मराठीतील उत्तम साहित्यांतील भाग (जुने व नवे) हे लोकांपुढे ठेवणें.

४. ‘स्वस्थ बसणें’ या अर्थीचा वेदान्त लयाला जाऊन ‘उद्योग करणें’ या अर्थीचा वेदान्त प्रसृत करणें. वगैरे, वगैरे.

तरी या व इतर दृष्टीने माझ्या झालेल्या कीर्तनांतील दोष व नंतर असलेच तर गुण मला सवडीनुसार कळविणें. आपण हें विकट, सामान्यपणें कोणीहि न करणारें काम करून मला सुधारण्याची संधि द्याल अशी आशा आहे. आपण माझा व माझ्या कीर्तनमंडळाचा सत्कार केलात तो स्मरणांतून जाणार नाही.

आपला

वि. स. घाटे

हें आईचें श्राद्ध म्हणजे एक संस्था झाली आहे. श्राद्धाची हकीकत वर्तमानपत्रांत प्रसिद्ध होत असल्याने सर्व ओळखीच्या माणसांच्या कानांवर समारंभाची वार्ता जाते. ह्यास्तव पुष्कळांचा गैरसमज होतो. त्यांतहि पुनः वर्तमानपत्रांतील बातमी ‘बदलापूर येथील छोटें साहित्यसंमेलन’ ह्या शीर्षकाने प्रसिद्ध करण्यांत येते; त्यामुळे संमेलनास आमक्यालाच निमंत्रण कां, इतरांना कां नाही, अशी थेटेची टीका केली जाते. परंतु मला वाटतें खरी परिस्थिति समजेळ तर

गैरसमजाला कारण राहणार नाही. प्रथमतः हें सांगितलें पाहिजे की, मी साहित्य-संमेलन भरवीत नाहीं. हें नांव वर्तमानपत्रकारांनी दिलें आहे; मीं नाही. सालोसाल संमेलन भरविण्याइतका मी श्रीमंत नाहीं. मीं केव्हाहि स्वतः वर्तमानपत्रांकडे श्राद्धाची बातमी लिहून पाठविलेली नाही. तात्पर्य, माझ्या येथे संमेलन भरत नाही. जमलेल्या मंडळीमुळे त्याला संमेलनाचें स्वरूप येतें इतकेंच. माझ्याकडे श्राद्ध असतें. श्राद्धाला बोलावणें सरसहा करणें शक्य नाही. श्राद्धाच्या आमंत्रणाचा अर्थहि समजावयाचा नाही. शिवाय जो तो आपल्या खर्चाने येतो. त्यामुळे दूरचीं माणसें येणें अवघड असतें. मलाहि निमंत्रण करणें जड जातें. बऱ्याच वर्षांच्या वहिवाटीमुळे ज्यांचा येथे येण्याचा संप्रदाय पडला आहे त्यांचीं नांवां नित्य निमंत्रितांच्या यादींत पडतात. पुस्तकप्रकाशनाच्या सालीं पुस्तकांतील विषयाला अनुरूप असे अध्यक्ष म्हणून बाहेरच्या माणसांस बोलावितों. ज्यांची माझी तोंडओळख आहे ते कुजबुजतात; दृढ परिचयाचीं माणसें आम्हांला कां बोलावीत नाही म्हणून स्पष्ट विचारतात; उदा० सरदार नानासो खासगीवाले लिहितात : “समारंभाची एकंदर हकीकत वाचून आपले येथे झालेल्या समारंभांत जमलेले विद्वान् लोकांचे सहवासाचा आपणांसहि लाभ घडावा असें वाटलें. परंतु आम्ही आजारी असल्याने व आम्ही आपल्यासारखे साहित्यिक व विद्वान् नसल्यामुळे आम्हांस आपलें निमंत्रण न येणें साहजिकच होतें. आपला आमचा व्यक्तिशः स्नेहसंबंध जडल्यामुळे वरील विचार मनांत आलेले आपणांस कळविले आहेत. आपलेकडील असे गोड व उपयुक्त प्रसंग घडून येतील त्या वेळीं आमची आठवण असावी. सवड मिळाल्यास अवश्य अशा प्रसंगीं यावे अशी इच्छा आहे.”

लौकिकाकरता श्राद्धाचें अवडंबर मी माजवितों असा अंधुक आरोपहि कोणीं केला नव्हता. परंतु एक शास्त्री असा आरोप करण्यास पुढे सरसावले. त्यांनी मला उपदेश केला—“मोतीचूर अगर जीलब्री या बाजूनें होणारा लौकिक दुसऱ्या बाजूनें नष्ट होत असतो तसें न व्हावें.” पुराणिक व हरिदास ह्यांजकडून मी विनविदागीने पुराण किंवा कीर्तन करून घेतों अशी समजूत ह्या पंडित-मन्यांनी करून घेतली व ह्यांना विदागी द्यावयाची नसेल तर बोलावूं नये अशा स्पष्ट शब्दांनी माझी कानउघाडणी केली. एवढ्यावरच ते थांबले नाहीत; तर त्यांनी विदागीची रकमहि ठरवून देऊन मला सांबापुढचा ठरविला. “व्याख्यानें, प्रवचनें, कीर्तनें असे सर्व रंग असतात.” एका रंग शब्दाने सर्व सांस्कृतिक क्रियांची रेवडी उडवितां आली ! “परोपदेशकुशला दृश्यन्ते बहवो जनाः” ! माझ्याकडे सर्व शास्त्री व हरिदास सालोसाल संभावना होत नसतां हि हजेरी लावितात एवढा मोठा मी असें शास्त्रीबुवांना घाटलें असावें ! शास्त्रीबुवांच्या रोषाला कारण झालें तें असें : शास्त्रीबुवांचें प्रवचन ठरलें होतें. प्रवचन म्हणजे पुराण बसून व्हावयाचें ही वहिवाट. शास्त्रीबुवा पाटावर बसले की, पुराणाला सुरुवात होण्याच्या पूर्वी

त्यांना हार घालून संभावना करण्याचा आमचा नेहमीचा प्रघात. हें काम माझे बंधु वासुदेवराव ह्यांच्याकडे असतें. परंतु शास्त्रीबोवांनी बसून बोलण्याचें नाकारिलें; उभे राहून व्याख्यान देण्यास त्यांनी प्रारंभ केला. ह्या कारणाने त्यांची संभावना करावयाची राहिली. ह्यामुळेच वर सांगितल्याप्रमाणे त्यांनी माझी संभावना केली ! गडबडींत पुढे विदागी द्यावयाची राहून गेली. निवतांना मी भाडें द्यावयास सांगितलें तें दिलें. भाडोत्री व्याख्यानकार मी कधीच बोलावीत नाहीं. कीर्तन व पुराण हीं तेवढीं धार्मिक कृत्यें मानण्यांत येतात म्हणून हरिदास-पुराणिकाला विदागी देण्यांत येते. शास्त्रीबोवांचें पत्र आल्याबरोबर मनांआर्डरीने त्यांची विदागी पाठविण्यांत आली. माझ्या जिल्ह्या लाडू काढून हें अहिंदू संस्कृतीचें प्रदर्शन टाळतां आलें असतें. परंतु “या यस्य प्रकृतिः स्वभावजनिता केनापि न त्यज्यते” !

श्राद्धाची हकीकत वर्तमानपत्रांत प्रसिद्ध होते त्याचा एक फायदा होतो. हकीकत वाचून दूरच्या संबंधी माणसांचीं पत्रें येतात. व्यंबक नारायण साठ्यांचें असेंच एक पत्र आलें. “मुख्यत्वे आजच आपलें स्मरण होण्याचें निमित्त्य म्हणजे ता. २१।११।३३ चे केसरीमधील उत्सवसमारंभ याखाली आपल्या प्रिय मातोश्रींचा ‘श्राद्धदिन’ हें. आपल्या परममातोश्रींचे दर्शन— अजमासें सन १८७६ चे सुमारास—मी मोहोपाध्यास भिडे यांचे वाड्यांत आपल्या परमपूज्य तीर्थरूपांचे पंगतीस वारंवार—मी सावळे सजावर बदली तलाठी असतांना सुग्रास भोजन करतांना घेतलें आहे. त्यानंतर तो सुयोग मला लाभला नाही. परंतु पुण्यस्मरण मात्र ताजें आहे.”

श्राद्धाच्या दिवशीं जरी नाही तरी श्राद्धाच्या सवयीने आमच्याकडे दत्तोपंत पोतदार व गणपतराव जांभेकर ह्या पन्नाशी उलटून गेलेल्या विद्वद्द्वयांच्या वाढदिवसाचा समारंभ आमच्या येथे साजरा झाला. ह्या समारंभार्चा हकीकत वर्तमानपत्रांत प्रसिद्ध झाली तीच येथे देतो.

बदलापुराचा समारंभ

“बदलापुरास श्री. ना. गो. चाफेकर हे दरसाले आपल्या मातुःश्रींच्या वर्षाश्राद्धानिमित्त महाराष्ट्रांतील २५।३० साहित्यसेवकांना पाचारून समारंभ साजरा करतात, ही गोष्ट आतां सर्वश्रुत झालेली आहे. यंदा त्यांनीं प्रो. दत्तो वामन पोतदार व लोकशिक्षण मासिकाचे श्री. गणेश गंगाधर जांभेकर यांचीं ५० वर्षें पूर्ण होऊन त्यांस ५१ वें वर्ष लागलें म्हणून वाढदिवसाचा समारंभ साजरा केला. त्यासाठीं मुंबईपुण्याहून बरेच गृहस्थ बदलापुरास जमले होते. ता. १४ जून रोजीं रात्रौ हा समारंभ पार पडला. श्री. चाफेकरांनीं जांभेकर व पोतदार यांस हार अर्पण केल्यावर प्रो. वा. म. जोशी, सांगलीचे प्रो. वाडेकर, पुण्याचे प्रो. जोग, मुंबईचे प्रो. कृ. पां. कुलकर्णी, नागपूरचे प्रो. शं. दा. पेंडसे, शिवाय

रा. बापू देसाई व शब्दकोशाचे श्री. चिंतामणराव कर्वे यांनी जांभेकर-पोतदारांस अनुलक्षून त्यांच्या कामगिरीचा गौरव आपल्या भाषणांनी केला. जांभेकर व पोतदार या दोन व्यक्ती नसून संस्था आहेत. जांभेकरांनी शारीरिक, मानसिक व आर्थिके झीज सोसून गेली १२ वर्षे लोकशिक्षण हे आदर्श मासिक चालविले आहे. प्रो.पोतदार हे सुद्धा लोकसेवेचे एक ध्येय स्वीकारून आजतागायत त्या ध्येयासाठी निरपेक्षपणे खपले व खपत आहेत. जांभेकरांचा स्वातंत्र्याचा बाणा उज्ज्वल आहे. स्वतंत्र अलौकिक कर्तृत्वाला त्यांनी आपले जीवनसर्वस्व वाहिले. पोतदारांनी इतिहाससंशोधक संस्थेची मेहनत मशागत करून तिला चिरस्मरणीय करून ठेविले आहे. जांभेकरांचे लोकशिक्षणाचे संपादकत्व असेच अद्वितीय आणि प्रशंसनीय आहे, पण अशा सर्व गुणांवर या दोघां सन्मान्यांच्या अढळ ध्येयनिष्ठेने कळस चढविला आहे, वगैरे आशयाची भाषणे झाल्यावर पोतदार-जांभेकरांनी आपल्या जीवनाची माहिती सन्मानाबद्दल कृतज्ञता व्यक्त करतांना सांगितली. अध्यक्ष श्री. चाफेकर यांनी पूर्वीच्या वक्तृत्वाचा यथोचित समारोप केला.”

आमच्या श्राद्धांत श्रीकृष्ण नीळकंठ चापेकर व राजाराम दामोदर देसाई ह्यांना ६१ वे वर्ष लागले तन्निमित्त त्यांचा सत्कार करण्यांत आला. तसेच पांडुरंग वामन काणे यांनी धर्मशास्त्राच्या इतिहासासारखे प्रचंड काम केले त्याबद्दल त्यांचा गौरव येथे झाला. माधवराव पटवर्धन आजारी पडले. त्यांना ईश्वराने दुखण्यांतून उठवावे असा प्रार्थनाठराव करण्यांत आला. त्या वेळी प्रा. कृ. पां. कुलकर्णी ह्यांचे सर्वोत्कृष्ट भाषण झाले. दुर्दैवाने आमचा इकडे ठराव होत असतांनाच तिकडे पुण्यास माधवरावांचे प्राणोत्क्रमण झाले म्हणतात.

श्राद्धप्रसंगी आमच्याकडे जरी अनेक सत्कारसमारंभ झाले असले तरी त्या सर्वांत विशेष उल्लेखनीय सत्कारसमारंभ झाला तो माझा सेवक गजानन शिवशम खोत ह्याचा होय. हा अत्यंत कष्टाळू व विश्वासू माणूस अतःपर नोकर नसून आमच्या कुटुंबापैकीच एक असे आम्ही समजतो.

नोकराची दुःस्थिति फार थोड्या यजमानांच्या लक्षांत येत असेल. आपल्याप्रमाणेच नोकरालाहि विश्रांतीची आवश्यकता असते; त्यालाहि आपल्याप्रमाणे किरकोळ दुखणे बाहणे येणे शक्य आहे; नोकराला सुद्धा आवडीनावडी असतात; आपल्याप्रमाणे तो माणूस आहे तेव्हा त्यालाहि भावना आहेत वगैरे गोष्टी पुष्कळ यजमानांच्या मनाला शिवत नाहीत. शिवाय घरांतल्या नोकराचा पुरुषांपेक्षा बायकांशी संबंध अधिक येतो आणि बायकांत इतके तारतम्य फारसे आढळत नाही. त्या कारणास्तव नोकराची स्थिति अत्यंत शोचनीय होते. “स्वाभिप्रायपरोक्षस्य परचित्तानुवर्तिनः । स्वयं विक्रीतदेहस्य सेवकस्य कुतः सुखम् ।” आपला देह विकून दुसऱ्याच्या देहाची निगा बाळगणे हे सेवकाचे काम ! असो. आमचा गजानन हा नोकर-यजमान आहे. मुलांचे हागमूत काढण्यापासून

तां तिजोरीच्या किल्ल्या संभाळण्यापर्यंत सर्व जबाबदारी त्याच्यावर आहे. थोडक्यांत सांगावयाचें म्हणजे गजाननाला घराची जितकी आस्था आहे तितकी 'घरांतल्या'ना नाही. माझीं मुलें पुढे त्याला आपल्यापैकीच म्हणून समजतील ह्यांत शंका नाही.

गेल्या दहा वर्षांत किती तरी विषय अनौपचारिक रीत्या चर्चिते गेले असतील; मागी कार्यांचे निर्णय ठरले असतील; किती तरी थोरांना आपल्या विशिष्ट वर्तनाचे खुलासे करावे लागले असतील. इतक्या सर्व मानगडी करूनसुद्धा कोणाच्या मनांत अढी उत्पन्न होईल असें एकाचेंहि वर्तन झालें नाही. येथे एक वर्तमानपत्रांतील उतारा देतो.

“दुसरे दिवशीं गप्पागोष्टींत वाद निघत, त्यालाच थोडें व्यवस्थित रूप देऊन 'चर्चा' रंगविण्याचा कार्यक्रम निश्चित झाला. वैयक्तिक जीवनाचें स्थान सार्वजनिक कर्त्यांच्या कर्तव्यगरीत आहे कीं नाहीं, खासगी आचाराचा विचार इतरेजनांनीं करावा कीं नाहीं, या साध्या गोष्टींवरून सिनेमांत स्त्रियांनीं— कुलीन स्त्रियांनीं— कामें करावीत कीं नाहीं, याबद्दल वाद माजला. पतिपत्नीच्या भूमिका सिनेमांत करणारी मंडळी एरवीं शुद्ध राहूं शकणार नाहींत असें कित्येकांचें मत पडलें. कृष्णराव मराठे पक्षानें लगेच गिळ्या करून 'म्हणून स्त्रियांनीं सिनेमा-नाटकांत जाऊंच नये' असा आपला (अप) सिद्धान्त जोरांनें मांडला. पण कलाभ्यासी म्हणाले, 'मग काय पुरुषांना बायकांचीं कामें पुनः करायला लावायचीं'? हीही अत्यंत अनिष्ट सूचना निकालांत निघाली. आणि भूमिका करणाऱ्या स्त्रियांच्या मनोभावाचा विचार सुरू झाला. मानसशास्त्रवेत्ते म्हणून प्रा. वामनराव जोशी यांचेकडे कांहीं जण गेले. मन शुद्ध रहात नसलें तरी सिनेमांत स्त्रियांनीं कामें करण्यास कांहीं हरकत नाहीं हा त्यांचा अभिप्राय ऐकून कृष्णराव मराठे उसळले पण वामनरावांनीं शांतपणें विचारलें, 'मग तुम्ही बुरख्याची पद्धत स्वीकाराल का? तीच एक रीत अशी आहे कीं तिजमुळें स्त्रियांचा इतरेजनांशीं संबंधच येत नाहीं.'

“तर्कशुद्धतेची कास धरायची असेल तर बुरखा स्वीकारणें किंवा बुरख्याचें समर्थन करणें प्राप्त होतें. हा सल्ला न पटण्यासारखा होता म्हणून पुनः गोंधळ माजला कारण जुन्या सनातन्यांना तरी बुरखा कुठें पाहिजे होता? वाद स्थगित झालेला ऐकून प्रो. दत्तोपंत पोतदारांनीं नवीन मुद्दा काढला. समाजांतील कांहीं मूलतत्त्वे असतात, त्यांचा विचार झाला पाहिजे; समाजधारणेसाठीं आचाराचे नियम असतात, ते कोणते. हें ठरवूं या, असें म्हणून त्यांनीं पुनः वादाला नवी कलाटणी दिली. 'गोखल्यांचे रास्ते कसे बनले' या गोष्टींत आढळणाऱ्या सचोटी साध्या क्वचित् आढळते तेव्हां हल्लींच्या सुधारणेंत प्राथमिक सद्गुणांचा लोप होतो आहे, इत्यादि विधानें झालीं. त्यांना पुष्टिदायक अशी उदाहरणेंही कुणी कुणी

दिलीं. तेव्हां नवीनच सुद्धा निघाला कीं, निंद्य वर्तन करणाराशीं इतर समाजाची व समाजातील शिष्ट मंडळीची वर्तणूक कशी असावी? त्यांना सहानुभूतीने वागवून त्यांना सुधारण्याचे प्रयत्न करावे?

“‘समाजशास्त्री’ म्हणून खुद्द चापेकरांकडे हा प्रश्न गेला. त्यांनी त्याबद्दल सविस्तर खुलासा करून जबाब दिला. निंद्य वर्तन करणारांचे त्यांनी दोन प्रकार कल्पिले. एक वृत्ति चांगली असूनही निमित्ताने वा प्रसंगाने दुराचरणांत सांपडलेले पण विचारशक्ति शाबूत राखणारे—म्हणजे स्वतःच्या निंद्य आचरणाचे समर्थन न करणारे. दुसरा प्रकार याच्या उलट असतो. आपले निंद्य आचरण वंद्य ठरविण्यासाठीच तो आपली बुद्धि खर्च करित असतो. अशा दुसऱ्या प्रकारच्या घटकांवर बहिष्कार घातला तरी हरकत नाही. पण पहिल्या प्रकारच्या घटकांना सुधारण्याचा, त्यांना अनिष्ट सहवासांतून सोडविण्याचा व इष्ट संगतीत आणण्याचा प्रयत्न व्हावयास पाहिजे असे चापेकरांनी स्पष्ट मत दिले. तेव्हां बहिष्कारवादी मराठेपक्षाला ते रुचले नाही. त्यांनी “यद्यदाऽचरति श्रेष्ठः लोकस्तदनुवर्तते।” या गीतावचनाचा आधार घेऊन पुनः पृच्छा केली. तीमुळे गुन्हेगारांकडे अथवा पातिकांकडे पहाण्याचा एकंदर दृष्टिकोनच पार बदलला पाहिजे असा विचार निघाला.

“वादविवादांतूत तत्त्वबोध निघाला, आणि ज्याने त्याने तो सांठविला देखील. पण वादाची हौस कित्येकांची अनिवार होती; म्हणून शनिवारी सायंकाळीं ठाण्याचे न्यायाधीश श्री. लाड आल्यावर सविस्तर चर्चा व्हावी असे ठरले. मग दुपारीं काय करावे हा प्रश्न पडून नये म्हणून प्रा. काणे व देव यांची प्रवचने झालीं. काणे ‘संस्कार’ या विषयावर बोलले. नेहमीप्रमाणे त्यांचे प्रवचन माहितीपूर्ण असे झाले. देवांनी ‘आजचे वाङ्मय’ यासंबंधी भाषण केले. त्यांची एतत्संबंधीं मते सर्वांना ठाऊकच आहेत. भावनामय बोलणे व वक्तृत्वाचे कौशल्य अनुभवावयाचे असेल तर देवांचे व्याख्यान ऐकावे.

“याच वेळीं स्त्रियांची एक सभा भरली. सौ. पार्वतीबाई दाते या कैलासमानससरोवराची यात्रा करून आल्या. त्यांचे अभिनंदन करण्यासाठी जमलेल्या सभेस सौ. रमाबाई चापेकर अध्यक्षस्थानी होत्या. सौ. शांताबाई व सौ. उमाबाई चापेकर यांचीही भाषणे झालीं.

“सायंकाळीं सर्व मंडळी फिरावयास गेली. तेव्हां निरनिराळ्या विषयांवर चर्चा चालली. प्रो. वांटवे व श्री. शिखरे यांनी संस्कृति संरक्षक मंडळाचे राजिनामे का दिले याबद्दल श्री. कृष्णराव मराठे यांस अनेकांनी प्रश्न विचारून मंडावून सोडले. तेव्हां त्यांनी मोठ्या नाखुपीने ती माहिती थोडक्यांत पुरवणी-प्रश्नांची फेर झाडल्यावर असेंब्लीत होते तशी उडवाउडवी न करता श्री. मराठ्यांनी आपणांस ठाऊक होती ती कथा निवेदली.

“प्रो. पोतदारांच्या अलाहाबादेच्या भाषणाबद्दल पुष्कळांनी पृच्छा केली. तें लवकरच छापून प्रसिद्ध होईल अशी खात्री त्यांनी दिली.

“रात्री भोजनोत्तर श्री. रंगाशास्त्री यांचें प्रवचन झालें. त्यांनी श्रीमद्भागवतांतील प्रथम श्लोक विवेचनार्थ घेतला. आणि त्याचा अर्थ इतक्या सुलभ रीतीनें करून दाखविला कीं प्रो. वामनराव जोशी व प्रो. वाडेकर नुसते डोलू लागले. प्रथमतः त्यांनी प्रत्यक्ष प्रमाण, अनुमानप्रमाण व शब्दप्रमाण वा तीन प्रमाणांची सोदाहरण चर्चा केली. वेद अपौरुषेय कां समजावयाचे याचें शास्त्रीय कारण सांगितलें. कुराण, बायबल, गाथा, ग्रंथसाहेब इत्यादिकांचें स्वरूप अपौरुषेय कां नाही आणि फक्त वेदांचेंच कां आहे याचीं कारणें दिलीं. स्मृति व पुराणें वेदांना धरून कशी आहेत तें पटवून आणि हा गहन विषय व्यवहारी दृष्टान्त देऊन पायरीपायरीनें एक एक विधान पटवीत आपलें प्रवचन संपविलें. गुंतागुंत झालेल्या धाग्यांतील एक टोंक धरून ओढतांच तो गुंतावळा लीलया नाहीसा व्हावा तसेंच श्री. रंगाशास्त्री यांच्या प्रवचनाचें झालें. मोठा किचकट विषय, आपणाला त्यांत काय कळणार, अशी भीति पडलेल्यांना देखील शास्त्री-बुवांच्या विद्वत्तेची व स्पष्टीकरणाची तारीफ करावी लागली.”

माझ्या आईमध्ये मनुष्यपणाचा गुण भरपूर होता. सज्जनांत तिची गणना करण्यास मला संकोच वाटत नाही. तिचें कोणार्शी वितुष्ट नसे. तोंडांतून कधी दुरुत्तर यावयाचें नाही. सर्वांशीं तिचें वागणें खेळीमेळीचें असे. क्षुद्रवृत्ति व आकुंचित दृष्टि हे बायकी दोष तिच्या ठिकाणीं नव्हते. घरांत एक बायको जर दुःस्वभावाची असेल तर ती सर्व कुटुंब दुःखी करूं शकते. स्त्रिया मुखदुष्ट व कलहप्रिय बहुधा असतात. अशा स्थितींत ‘महारण्यं गृहाद्वरम्’ असें ब्रह्मवैवर्त-पुराणकार म्हणतात तें खरें आहे. दोन मुलांचें भाडण झालें तर सज्जन आई आपल्या मुलाचा कैवार घेऊन दुसऱ्या मुलाच्या आईबरोबर भांडत बसत नाही हें मी एका लेखांत म्हटलें आहे तें माझ्या आईच्या अनुभवावरून. माझ्यामध्ये जर माणुसकीचा गुण असला तर तो मला माझ्या आईकडून प्राप्त झाला आहे. माझी आई व्यवहारदक्ष होती, परंतु कृपण नव्हती. मी एके ठिकाणीं रात्री जेवण्यास होतो; माझ्या पानार्शी समय होती. मी आचवून परत येतो तों ती समय मालवून जागच्या जागीं टेविलेली आढळली. ही दक्षता निःसंशय प्रशंसनीय; तथापि ती अतिरिक्त होण्याची भीति असते. माझ्या आईचें तसें नव्हतें. घरांतल्या कोणत्या माणसाला कोणता पदार्थ आवडतो व कोणता नावडतो याची दादहि कित्येक बायकांना नसते; पण कांही स्त्रिया फारच चतुर असतात. माझी बदली एका ठिकाणीं झाली, तेथे पहिल्या दिवशीं माझ्या स्नेह्यांच्या वडिलांच्या घरीं उतरलों होतो. रात्री जेवतांना मी न मागतां मला दूध व ताक वाढलें व बाकीच्यांना फक्त ताक वाढण्यांत आलें. मला त्या वेळीं तशी संवय होती. हें विप्रमपदार्थसेवन होतें. त्याचा

परिणाम अन्नपचनाघर होतो, हे मला पुढे समजल्यावर मी ही संवय सोडून दिली. ह्या परकी ठिकाणी माझी खोड कशी समजली ह्याचा मला अचंबा वाटला. मी माझ्या स्नेहाच्या बंधूना विचारिले तेव्हा त्यांनी सांगितले की, आमची बहीण आमच्या बंधूकडे (माझे स्नेही) असतांना तुम्ही तेथे एक दिवस जेवण्यास होतां त्या वेळीं तुम्हांला दूध लागते हे तिने पाहिले होते. गोष्ट लहान असली तरी माणसाचे चातुर्य अजमावण्याच्या कार्यां तिचे महत्त्व असते.

माझ्या आईला आधुनिक स्त्रियांचे हस्तकौशल्य साधले नव्हते. तेव्हा त्याची गरजच नव्हती. लिहिणे वाचणेहि नव्हते. माझी मावशी पोथी वाची, भूपाळ्या म्हणे. मी आपल्या आईला पोथी वाचतांना कधी पाहिले नाही व गाणे म्हणतांना कधी ऐकिले नाही. तथापि ती जात्या सुज्ञ होती. माझा धाकटा मामा चिंतुमामा व माझी आई ह्यांच्या स्वभावांत बरेच साम्य होते. माझी मावशी व थोरला मामा रामभाऊ हीं समानधर्मी होती. दोघेहि करड्या स्वभावार्ची. रामभाऊ सच्चे असले तरी कोणाची भीडभाड बाळगणारे नव्हते.

सौजन्य हा गुण माझ्या आईमध्ये प्रामुख्याने नांदत होता. हा तिचा गुण मी माधवराव पटवर्धनांना कळविला त्यावरूनच त्यांनी "सौजन्ये मज वाढवूनि जगतीं केलेस आई सुखी" हा चरण रचला. 'गुरूणां माता गरीयसी' हा चाणक्याचा सिद्धान्त निरपवाद आहे ह्यांत शंका नाही. श्राद्धाच्या योगाने तिचे ऋण अंशतः फिटेल ही अहंभावजन्य कल्पना मुळांतच मूर्खपणाची नव्हे काय ?

माझी आई, बायको व मुली ह्या समानधर्मांमुळे एका वर्गांत बसतील. सौजन्य हा त्यांचा मुख्य गुण.

३. प्रवास

यो न निर्गत्य निःशेषामवलोकयति मेदिनीम् ।
अनेकाद्भुतवृत्तान्तां स नरः कूपदर्दुरः ॥

प्रवास करण्याची मला मनापासून आवड आहे. तें एक शिक्षणाचें महत्त्वाचें अंग आहे असें मी समजतो. तथापि पैसा व प्रकृति ह्या साधनांची अनुकूलता असल्याखेरीज प्रवास करणें अशक्य आहे. माझ्या मोठ्या प्रपंचामुळे मुबलक पैशांचें सुख मला कधीच लाभलें नाही, तशीच प्रकृतीची अनुकूलताहि कधीच नव्हती. हुकमी झोंप व सुलम मलविसर्जन हें ज्यांना साध्य झालें आहे त्यांनाच प्रवास करणें सुखावह होतें शिवाय नोकरीमुळे प्रवासाला जरूर ती फुरसत मिळणें कठीण होतें. तथापि दोनदा रजा घेऊन मी प्रवास केला : एकदा उत्तर हिंदुस्थानांत; दुसऱ्या खेपेला दक्षिणेस मद्रासपर्यंत. टिळक वारल्याची बातमी मद्रासेस समुद्रकिनाऱ्यावर बसलों होतो तेथे प्रथम समजली.

प्रवासांत महाराष्ट्रमंडळांत किंवा वसतिगृहांत न उतरतां स्थानिक लोकांकडे उतरावें असें मला वाटतें. त्यामुळे निरनिराळ्या प्रांतांतील लोकांशीं सलोखा झोण्यास मदत होते; लोकांचे रीतिरिवाज कळतात. मी मद्रास येथे सुब्रह्मण्य नांवाचे हायकोर्ट वकील आहेत त्यांच्याकडे उतरलों होतो. त्यांच्या एका पत्रांत वरील विचार फार सुंदर रीतीने व्यक्त केले आहेत.

34 Kachaleswara Agraharam,
2nd Sept. 1920

Dear Sir,

Though we belong to different communities and in many respects we are mutually foreign, yet your brief sojourn with us has awakened feelings of brotherhood and friendship that make us feel we are all children of one soil and in substantial principle the same. I wish that we Indians continue to travel and mix freely with our countrymen all over this mighty continent of ours until we all realise that from Himavanta to Comorin our hearts throb in unison and harmony to common aims and common principles.

Yours ever sincerely
N. Subrahmanyam

मद्रासी लोक, अर्थात् ब्राह्मण- मी ब्राह्मणांकडेच उतरलों होतों- कांही बाबतीत फार पुढे गेलेले तर कांहीत अगदी मागासलेले मला आढळले. स्त्रियांनी गोशाची मर्यादा बरीच उल्लंघिलेली दिसली. आपल्याकडेसुद्धा कुलीन घण्यांतील स्त्रिया चहाचें ताट घेऊन दरवाजाच्या उंबरठ्यापर्यंत येतील : उंबरठा ओलांडणार नाहीत. हा एक गोशाचाच प्रकार आहे. नंदलूरचा मी सुव्वाराव मुन्सफांकडे उतरलों होतों. सुव्वाराव पंढरपुरास जातांना सोलापुरास माझ्याकडे उतरले होते. संध्याकाळी त्यांच्या आचार्याने देवांची धूपार्ति केली व सुव्वारावांनी मला घरांत बोलाविलें. त्या वेळी त्यांच्या पत्नीने माझ्यादेखत देवापुढे सुंदर पद म्हटलें. तें ऐकण्याकरताच सुव्वारावांनी मला आंत बोलावून घेतलें होतें. आमच्याकडे परकी माणसासमक्ष मुद्दाम कोणीहि स्त्री गाऊन दाखविणार नाही. मद्रासचे हायकोर्ट वकील गणपति अय्यर ह्यांच्याकडे मी भोजनास गेलों होतों. पंक्तीला मी, ते व त्यांची अठरा वर्षांची नुकतेंच लग्न झालेली मुलगी अशी तिघें होतों. ही मुलगी मॅट्रिक झालेली होती. पाहुण्याच्या पंक्तीला ही वयांत आलेली मुलगी बसलेली पाहून मला ती एक नवलाईची गोष्ट वाटली. जेवतांना ती मुलगी म्हणाली, *Adyar is a little empire of which Mrs. Anne Besant is an empress.* सुव्वाराव आपणांस सुधारक समजत. ते कोर्टांत जातांना परियांच्या घरांवरून जात. परंतु मी श्मश्रु केलों तेव्हा त्यांनी मला पाण्याला शिवूं दिलें नाही; त्यांनी स्वतः दुरून माझ्या डोक्यावरून पाणी घातलें. मी तिरुपतीला गेलों. माझ्यामागून तेथे सुव्वाराव व त्यांच्या पत्नी दोघें ठरल्याप्रमाणे आलीं. सांगण्यासारखें हें की, तेथील शिजलेला भात प्रसाद म्हणून वाटतात तो त्यांनी मोठ्या भक्तीने सेवन केला. माझ्या मनांत खावयाचा नव्हता पण त्यांच्या आग्रहावरून मला खावा लागला. तिरुपतीला जातांना वाटेंत एका सब-रजिस्ट्रार-कडे मी उतरलों होतों. सुव्वारावांनी त्यांस आगाऊ पत्र लिहिलें होतें. मुंबई इलाख्यांतिल माणसांना गव्हाची पोळी लागते अशी तिकडे समजूत आहे; म्हणून यजमानिणीने माझ्याकरता पोळी करून ठेविली होती. ती मोठ्या लाकडी हडप्यांतून काढून तिने मला वाढली. प्रथम मला तर तो पापडच असावा असे वाटलें. त्या वाईला पोळी करावयाची माहिती नव्हती.

सुव्वाराव फार निगर्वी आणि म्हणूनच मनमिळाऊ गृहस्थ होते. त्यामुळे आमचें घटित जुळण्यास अडचण पडली नाही. त्यांनी मला आपला ज्योतिषी बनविला. एका पत्रांत अनंतपुराहून लिहितात:—

I am sending you the horoscopes of my daughter and of the boys whom I have selected for her.... Please scrutinise and let me have the benefit of your learning that way (2-2-21). दोघेहि एकाच खात्यांत काम करणारे परंतु निरनिराळ्या इलाख्यांतले;

त्यामुळे परस्परांचा ओढा लागला. माझे ठराव त्यांनी वाचावे; त्यांनी आपले मला पाहण्यास पाठवावे : "I am sending you some of my judgments for you to make a better appreciation, or perhaps depreciation of my workmanship..... Your critical and candid remarks will guide me in future. There ought to be some Beamanism. I do expect and eagerly look forward to."

मद्रासकडील प्रवासांत मी प्रथम नंदलूरला गेलों. कारण सुब्बाराव तेथे सबजज होते. नंदलूर तालुक्याचें ठिकाण. कोर्टातील बरेचसे वकील मला महाराष्ट्रिय असल्याचें समजलें. ते सुब्बारावांकडे मला सुद्दाम भेटण्यास आले होते. महाराष्ट्राचा अभिमान त्यांना वाटत होता असें त्यांच्या बोलण्यावरून दिसलें. त्यांनी मला पगड्या पाठवून देण्यासहि सांगितलें. पगडी ही महाराष्ट्रियत्वाची निशाणी महाराष्ट्राबाहेर समजली जाते. म्हणून प्रवासांत पगडी घालणें फायद्याचें होतें. मी श्रीरंगपट्टण येथे म्हैसूरला जाण्यासाठी गाडींत बसलों. माझ्या डब्यांत तेथील कोर्टाचा हेडक्लार्क येऊन बसला. माझी पगडी पाहतांच त्याने माझी विचारपूस केली. तो स्वतः पूर्वीचा महाराष्ट्रिय होता. त्याने ताबडतोब माझी ओळख करून घेतली; म्हैसुरास गाडीतून उतरल्यावर त्याने मला मॉडेल हॉटेलमध्ये नेऊन सोडिलें. दुसऱ्या दिवशीं रविवार होता; मला त्याने गांव दाखविला. प्रथम त्याने आपल्या मुन्सफांकडे नेलें. श्रीरंगपट्टणचा मुन्सफ म्हैसुरास राहत असे व तेथून श्रीरंगपट्टणला दररोज कोर्टाच्या कामासाठी जाई. त्याच्या घरी जातांच त्यांच्या वडिलांनी माझें मराठींत स्वागत केलें. त्यांच्या कपाटांत मोरोपंतांचे काव्यग्रंथ व टिळकांचें गीतारहस्य पाहून मला साश्चर्य आनंद झाला.

म्हैसूरच्या मॉडेल हॉटेलमधील व्यवस्था नमुनेदार होती; तसेंच स्वच्छता अप्रतिम होती. दरहि माफक म्हणजे रोजी अडीच रुपये. सुब्बारावांनी माझ्याबरोबर कोर्टातील एक बेलीफ मराठी जाणणारा म्हणून दिला होता. परंतु क्रियापदाखेरीज सर्व शब्द त्याच्या बोलण्यांत मराठी नसलेले असत. त्याला घेऊन बंगलूर, श्रीरंगपट्टण, म्हैसूर, मद्रास वगैरे ठिकाणी मी हिंडलों. तिरुपतीला सुब्बाराव सहकुटुंब माझ्याबरोबर होते.

मद्रासी माणूस म्हणजे कृष्णवर्णी व स्थूल असावयांचा असा येथे माझा समज झालेला होता. मद्रासला गेल्यावर तो चुकीचा ठरला. मद्रास शहर दाखविण्यास माझ्याबरोबर सुब्रह्मण्य वकिलांनी एक कॉलेज विद्यार्थी दिला होता तो गौरवर्णी, घाऱ्या डोळ्यांचा- अगदी चित्पावन ब्राह्मणासारखा दिसला. घारे डोळे चित्पावनांचेच असतात असें दिसत नाही.

मी ज्यांच्या घरी उतरलों होतो ते सुब्रह्मण्य वकील इंग्रजींत कविता करीत. त्यांच्या घरांत चोरी झाली त्यावर त्यांनी केलेली इंग्रजी काव्यरचना मला दाखविली. हिंदुस्थानांत कोठेहि जा, मुंबईसारखी गडबड कोठे दिसत नाही.

बहुधा १९०६ साली मी राजापुसास असतांना रजा घेऊन उत्तर हिंदुस्थानच्या प्रवासाला गेलों होतो. माझ्याबरोबर वासुदेव रामचंद्र पटवर्धन ह्यांचे चिरंजीव गोविंदराव होते. ह्या खेपेस मी जयपूर, अजमीर, पुष्कर, आग्रा, दिल्ली, मथुरा, प्रयाग, काशी, जबलपूर वगैरे ठिकाणें पाहिलीं. अजमिरास त्या वेळीं वामनराव गोडबोले तेथील सरकारी कॉलेजांत प्रोफेसर होते.

सन १९३७ साली जी. आय्. पी. च्या खास प्रवासी गाडीने नाताळाच्या दिवसांत प्रवास केला. त्या वेळीं भोपाळ, ग्वाल्हेर, आग्रा, फत्तेपूर, मथुरा, वृंदावन, हरिद्वार, दिल्ली, जयपूर, उदेपूर, चित्तोड वगैरे ठिकाणें पाहिलीं. ह्या दौऱ्यांत श्री. ना. धों. ताम्हनकरांचा चांगला परिचय झाला.

गुजराथेंत व काठेवाडांत सुरत, अमदावाद, आनंद, डाकूर, वीसनगर, भावनगर वगैरे शहरें पाहिलीं आहेत.

ठाकूर येथे स. १९०० साली मी गेलों तेव्हा ह्या देवस्थानचे सरकार-नियुक्त मुख्य काजी नांवाचे गुजराथी रिटा. फ. क्ला. सबजज होते. त्यांच्याकडे मी उतरलों होतो.

भावनगरला श्रीमंत बाळासाहेब पंत ह्यांच्या सूचनेवरून ऋणविमोचनाचा प्रयोग कसा काय चालला आहे तें पाहण्याकरता गेलों होतो (सन १९३४). त्यामुळे संस्थानचा पाहुणचार मिळाला. सर प्रभाशंकर पट्टणी दिवाण होते त्यांस भेटलों. त्यांनी रेव्हिन्यु कमिशनर रा. नटवरलाल ह्यांस सांगून मला जरूर ती माहिती मिळवून दिली. नटवरलाल मला खेडीं पाहण्यास घेऊन गेले होते. तेथील खेडीं मला पुष्कळच संपन्न दिसलीं. ह्या लोकांना कर्ज कां व्हावें हें मला समजेना. आमची मोटार गांवाच्या वेशीशीं येतांच वाद्यांचा मधुर आवाज कानीं पडला; हातांत आरतीचीं ताटें घेऊन उभ्या असलेल्या स्त्रिया दिसल्या. मला वाटलें लग्न असेल. परंतु सर्व तयारी आमच्या स्वागतार्थ होती. स्त्रियांनी कमिशनरसाहेबांना माझ्यासह ओवाळिलें. तेथून वाजतगाजत आम्ही गांवच्या पाटलाच्या घरीं गेलों. तेथे फळफळावळ, सुखा मेवा, आटीव मसाल्याचें दूध आमच्यापुढे घेऊन पडलें. कोकणांतला पाटील व हा पाटील ह्यांची तुलनाच होणार नाही ! सर प्रभाशंकर ह्यांनी माझी भावनगरच्या महाराजांशीं भेट करून दिली. भावनगर संस्थानची आर्थिक परिस्थिति व ऋणविमोचन ह्यांवर मी 'पुरुषार्थ'मध्ये बरेच लेख भावनगरहून परत आल्यावर लिहिले. भावनगर दरबारने ते आपल्या एतद्विषयक अहवालांत घेतले आहेत.

माझ्या हिमालयाच्या प्रवासार्थें मी 'हिमालयांत' नांवाचें स्वतंत्र पुस्तक छापलेंच आहे.

माझे बंधु चिरंजीव वासुदेव अप्पा ह्यांनी सर्व हिंदुस्थानांतील तीर्थयात्रा केल्या आहेत. सर्वांत अत्यंत दुष्कर यात्रा म्हणजे कैलास-मानस सरोवर व मुक्ति-

नाथ ह्यासुद्धा त्यांच्या हातून घडल्या. ह्या दोन क्षेत्रांच्या प्रवासाच्या वर्णनाची त्यांनी लिहिलेली पत्रे पुढे देतो. ती पुष्कळांना उपयुक्त व लब्धबोधक वाटतील. ह्या पत्रांवरून अप्पांची निरीक्षणशक्ति दिसून येते. प्रवासांत काय पाहावे; कशाची नोंद करावी, हे समजावे लागते. एतद्विषयक शिक्षणाच्या अभावी प्रवास वायां जातो.

॥ श्री ॥

थळपडाव

२५।६।४०

कृतानेक शिर सा. नमस्कार वि. वि.

ता. १४।६।४० ला मुंबईहून निघून ता. १६ ला आग्यास आलो. बरोबरची मंडळी कांही बी.बी.ने व कांही जी.आय.पी.ने निघाली. पुण्याची कांही मंडळी पंजाब मेलने पुढे गेली होती. सर्व आग्यास मिळालो. एकंदर बारा मंडळी आहोत. त्यांत पुण्याची सहा (यांत एक स्त्री आहे), मुंबईची चार, नगर दोन मिळून बारा. आग्यास सायंकाळी बसून दुसरे दिवशीं १७ तारखेस सकाळीं १० वाजतां काथगोदामच्या अलिकडील स्टेशन हळदवणी येथे उतरलो. दोनहि ठिकाणांहून पुढे वर जाण्यासाठी मोटारी मिळतात. आल्मोन्यांस जाण्यासाठी मोटारभाडे माणशीं २ रु. ११ आ. पडलें. १ रु. ११ आ. मणाप्रमाणे बोजा वजन करून घेतात. हळदवणी ते आल्मोरा ८३ मैल अंतर आहे. सर्व चढाव आहे. रस्ता देवप्रयागासारखा आहे. वाटेंत नैनीताल, भवाली सॅनीटोरियम, रानीखेत व इतर गांवे लागतात. सर्व रस्ता डांबरी. नैनीताल हवा खाण्याचें ठिकाण. रानीखेत येथे लष्करी तळ आहे. सध्या येथे लष्कर फारसें दिसलें नाही. कमाऊ प्रांताचें आल्मोरा हें जिल्ह्याचें ठिकाण एका उंच पहाडावर वसलेलें आहे. बाजारपेठ, पोस्ट, तार, कोर्ट, कचेऱ्या वगैरे सर्व आहेत. पाण्याचे हाल. तीन दिवस येथे सामानसुमान घेण्यांत व कुली करण्यांत मोडले. सरकारी कुली-एजन्सीमार्फत कुली केले. रा. शंकरराव दाते यांनी ओळख काढून येथील कौन्सिलर ब्रदीदत्त पांडे, एम्. एल्. ए. यांचेकडून पुढील प्रवासाची माहिती व जागजागींचे पत्ते मिळवून घेतले. त्यामुळे पुढील प्रवासांत त्याचा फायदा मिळत आहे. ता. २१ ला जेवण करून आल्मोरा सोडला. इकडे चट्टी न म्हणतां पडाव म्हणण्याची पद्धत आहे. ब्रदी-नारायणासारखीच वाटेंत गांवे लागतात. परंतु मुख्य रस्त्यावर गांवे नाहीत. अजूनपर्यंतचा देखावा तिकडल्यासारखाच. इकडे जाणारे यात्रेकरू फार कमी असल्याने सोयी नाहीत. जिन्नस कांही ठिकाणी मिळत नाहीत. रस्ता खराब. आतापर्यंत ५५ मैल पायी प्रवास झाला. कधी ६००० फूट उंचीवर तर कधी ३००० फूट खाली खोल दरींत यावे लागत होतें.

काल बेरीनाग येथे येण्यासाठी एकापुढे एक असे पांच पहाड चढून आलों. मुख्य रस्त्याने न येतां पक्कडीने आलों. चढाव ३००० फूट चढावा लागला. बेरीनाग ६००० फूट उंचीवर आहे. चहाचे मळे आहेत. पूर्वी युरोपियनाकडे हे मळे होते. आता एका मूटिया माणसाने ते मळे घेतले आहेत. शेतांतील चहाचीं पानें पाहण्यापासून त्याचे डबे भरण्यापर्यंत कारखाना पाहण्यास मिळाला. चहाचीं ओलीं पानें मीं घेतलीं आहेत. परंतु तीं तेथपर्यंत कशीं काय राहतात पाहवें. आल्मोरा सोडल्यानंतर दुसरेच दिवशीं एका पहाडावरून बर्फाच्छादित शिखरें दिसत होतीं. बारा माणसांचे बोजे उचलण्यासाठी वीस कुली केले आहेत. कापरेकर आम्हां सर्वांचें जेवण करतात. काल वाटेंत सरयू नदीवर स्नान केलें. आज येतांना रामगंगेच्या अलिकडे एका मिशनऱ्याचा बंगला दिसला. इतक्या दूरवर येथे येऊन त्यांची धर्म वाढविण्याची चिकाटी वाखाणण्यासारखी आहे. पहिले दोन दिवस माझे गुडघे चालतांना दुखत होते. आता नेहमीच्या सर्वईने बरे आहेत. रोज पायांची सेवा करावी लागते. अजूनपर्यंत म्हणण्यासारखा पाऊस पडला नाही. परंतु काल फार पाऊस पडला. मुंबईच्यापैकी महादेव वामन जोशी हे वृद्ध गृहस्थ आपल्या परिचयाचे असतील. ते जगन्नाथाच्या चाळींत अण्णा करमरकर राहात होते त्याच खोलींत राहतात. ते बरोबर आहेत. अजून आम्ही ६००० फूटांच्यावर गेलों नाहीं. थळ ते आस्कोट सतरा मैल अंतर. चढ सहा मैलांचा. चढतांना फार त्रास झाला. सोबत मानस सरोवराच्या यात्रेसंबंधी माहिती असलेल्या पुस्तकाचा पत्ता पाठवीत आहें. आपण त्या पत्त्यावर पत्र पाठवून पुस्तक व्ही.पी.ने जरूर मागवावें. म्हणजे आपणांस इकडील प्रवासाची कल्पना येईल. वाटेंत दूध, केळीं, इतर फळें मिळालीं. आल्मोरा ते गवर्ग्यांग १४० मैल आहे. जवळ जवळ निम्मे रस्त्यावर आलों. आल्मोरा ते कैलास २३८ मैल लांब आहे. अजून पुष्कळ जावयाचें आहे. सर्वांची प्रकृति बरी आहे. आता पुढील मुक्कामावरून पत्र पाठवीन. कळावें, ही वि.

वासुदेव गोविंद चापेकर

ता०

पुस्तक जरूर मागवावें. तुमचीं पत्रें तूत तरी मला मिळणार नाहीत. गवर्ग्यांगचे पुढे मानससरोवराहून परत गवर्ग्यांग येथे येण्यास महिना लागेल. त्यावेळीं पत्ता कळवीन. ती. सौ. वहिनींना नमस्कार.

॥ श्री ॥

धाराचुला

२८।६।४०

कृ. सा. न. विज्ञापना. दुपारीं येथे आलों. ९२ मैल प्रवास झाला. गवर्योग येथून पन्नास मैल आहे. आठ दिवस लागतील. प्रकृति बरी आहे. उद्यांपासून रस्ता खराब आहे. गवर्योगचे पुढे पोस्ट नाही. कळावे, हे वि. वासुदेव.

C/o Nandaram Butia

Garbiyal Post-Garbuyang

D. Almora, U. P.

श्री

ता. ४।७।४०

गर्बियाल

कृतानेक सीरसा. नमस्कार वि.

ता. २१ रोजीं आल्मोन्घाहून निघून १४ दिवसांनी १४५ मैलांचा प्रवास करून आज सकाळीं येथे सुखरूप येऊन पोहोचलों. अजून शंभर मैलांचा प्रवास करावयाचा आहे. येथे दोन दिवस मुक्काम करावा लागेल. आल्मोराहून आलेले कुली येथे सोडावे लागतात. पुढे कुली ३५ शेर वजन घेऊन जात नाहीत म्हणून सामानासाठी घोडे व बसण्यासाठी खेचर करावे लागते. गवर्योग हें १०॥ हजार फूट उंचीवर असल्याने थंडी फार आहे. यापुढील रस्ता फार कठीण असून हवा विरळ होत जाते. १०॥ हजारांवरून एकदम १४।१५ हजार फूट उंचीवर जावयाचें आहे. पुढे खाण्याचे जिनस मिळत नाहीत. हवा थंड असल्याने अन्न शिजत नाही. पोहे, पीठ, बिस्किट व इतर कांही जिनस बरोबर टिकाऊ घेतले आहेत. येथून निघून परत येथे येण्यास २५ दिवस तरी लागतील.

सगळ्यां मिळून हत्यारबंद मनुष्य भूटिया घ्यावा लागतो. पुढे तिबेटांत गेल्यावर डाकू लोक असतात त्यांचें भय असतें असें म्हणतात. या गांवा-पुढे पोस्ट नाही. धारापुला ते गवर्योग ५० मैलांचा टापू फार कठीण आहे. चढाई असल्याने वाटेत गांवे नाहीत. जंगलचा प्रवास. २०।२१ मैलांवर कांही करून आलेच पाहिजे. रस्ता अरुंद, खडकाळ, एकीकडे गगनचुंबित पहाड, खाली खोल दरीतून वाहणारी काळी नदी. पाया-खाली पाहूनच चाललें पाहिजे. जरा जरी नजरचुक झाली तर एकदम कैलासदर्शनच व्हावयाचें. वाटेत चार ठिकाणीं धवधव्याखालून यावे लागलें भिजून गेलों. हा रस्ता अत्यंत विकट होता. अशा या दिव्यांतून पार पडून येथे तर सुखरूप येऊन पोचलों. आता यापुढील रस्ता

चढाईचा व बर्फावरून आहे. हेंहि पण दिव्यच आहे. आता परवापासून जवळ जवळ तिबेटांतच २०।२५ दिवस घालवावे लागतील. गर्ब्यांग-पासून लिपुलेक् घाटी १६००० फूट उंचीवर आहे. ती २।३ दिवसांत पार करावयाची आहे. आतापर्यंत थंडीचा त्रास झाला नाही. दोन दिवसांपासून गरम कपडे काढावे लागले. बरोबर तंबू घ्यावे लागतात. राक्षसताल, मानस सरोवर, कैलास व तीर्थापुरी अशीं चार क्षेत्रे करून येण्याचा विचार बरोबरचे मंडळीने ठरविला आहे. तुमचेसाठी व देवीचे-साठी मानससरोवरांतील पाणी थोडे घेऊन येण्याचें ठरविलें आहे. आतापर्यंत प्रकृति बरी आहे. चालतांना मधून मधून पावसाचा त्रास होतो. भूटिया लोकांची वस्ती या बाजूस लागली. दिसण्यांत हे लोक उग्र दिसतात. यांचे विरुद्ध जाणें हें धोक्याचें आहे. श्रीरामकृपेने व आपल्या आशीर्वादाने माझा हा प्रवास सुखरूप होवो असें इच्छितो. आता परत येथे येईपर्यंत पत्रव्यवहार बंद. आपलेकडील पत्र वरील पत्त्यावर यावे. कळावे हे विज्ञापना.

वासुदेव

ता० क०

ती. सौ. वहिर्नीना नमस्कार.

ता. ३।८।४०

शनिवार

श्री

गर्ब्यांग

सायंकाळीं सात वाजतां

चरणीं मस्तक ठेवून शिरसा. नमस्कार वि. वि.

श्रीरामकृपेने व आपले आशीर्वादाने श्रीकैलास मानस सरोवर, गौरी-कुंड, तीर्थापुरी, खेचरनाथ वगैरे करून आज बरोबर २७ दिवसांनी दुपारीं २॥ वाजतां येथे सुखरूप येऊन पोहोचलों. प्रकृति बरी आहे. येथे आल्यानंतर आपलें व चि. गोपाळ, लक्ष्मण यांचीं पत्रें मिळालीं. ता. ७ जुलैला येथून निघालों होतो. सामानासाठी २० खेचरें व घोडी बसण्यासाठी १२ मिळून ३२ घोडी होती. आम्ही १२ यात्रेकरू घोड्यांची माणसें ७ व २ गाईड इतकी मंडळी येथून निघालों होतो. घोड्यांना रंगीबेरंगी चिंध्यांनी शृंगारिलें होतें. घोडेवाल्यांनी आपला पोशाख रंगी-बेरंगी केला होता. बरोबर बंदूक, पिस्तुल, तलवार, माला वगैरे हत्यारें घेतलीं होती. सर्वजण घोड्यावर बसून येथून थाटांत निघालों होतो. इतके यात्रेकरू एकदम येत नसल्याने गांवांतील माणसें निघतांना पाहण्यासाठी जमलीं होती. दोन दिवसांचा रस्ता काळी नदीच्या कांठाने चढावाचा

होता. यापुढे फारशीं गांवें नाहीत. जंगलांत तंबू ठोकून मुक्काम केला. थंडी फार. आसपासचे पहाड बर्फाने भरलेले होते.

लिपुलेक् खिंड चढावयाची असल्याने पायथ्याशीं मुक्काम केला. पुस्तकांत सांगितल्याप्रमाणे कोणी औषध, कोणी आंबट, कोणी मेवा घेतला होता. खिंड पुष्कळ उंच असल्याने चढतांना काय होतें इकडे लक्ष लागलें होतें. गर्व्यांग सोडल्यानंतर चढावास सुरुवात होते. चढाव थोडा थोडा चढत गेला आहे. रस्ता खडकाळ आहे. काळापाणीपर्यंत पहाड झाडीने भरलेले आढळतात. खिंड चढतांना घोडेहि थकतात; माणसांनाहि दम लागतो. बर्फावरून जावें लागतें. या खिंडीने बरोबर मध्यावर उभे राहून तिब्रेट व हिंदुस्थान यांच्या हद्दीचे दोन भाग बरोबर दाखविले गेले आहेत. दुपारीं बर्फाचें पाणी होऊन रस्त्याने जाण्यास त्रास होतो म्हणून सकाळीं ११ चे आंत खिंड ओलांडावी लागते. तेथून सर्व उतार लागतो. समोर मांधाता पर्वत बर्फाच्छादित शिखरांनी आच्छादिलेला दिसतो. २०० मैल घोड्यावरून प्रवास झाला. पायानें ३०० मैल करावा लागेल. मिळून आल्मोन्यापर्यंत ५०० मैलांचा प्रवास होईल. खिंड ओलांडल्यानंतर तकलाकोट हें गांव लागलें. कर्नाळी नदीच्या कांठावर आहे. खिंडीच्या पलिकडे तिब्रेटी हद्द लागते. तकलाकोट येथे तिब्रेटी अधिकारी राहतो. तिब्रेटच्या प्रवासांत तीन मंडया (बाजार) लागल्या— तकलाकोट, न्यानिमा, दारची. इकडील प्रवासांत घरें फार थोडीं दिसलीं; सर्व तंबू. लोकरीचा व्यापार फार होतो. चार पांच महिने व्यापार चालतो व त्यावर वर्षाची उपजीविका करितात. स्त्री-पुरुषांच्या हातांत टकळी असलेली आढळून येते. कांही ठिकाणीं लोकरीचे पट्टे विणतांना आढळतात. मेंढ्या, वनगोई, याक, छब्रू हीं जनावरें दिसलीं. हीच त्यांची संपत्ति! तकलाकोटच्या ५।७ मैलांच्या टापूंत शेती दिसली. त्यानंतर इतक्या मैलांच्या टापूंत शेती नाही. सपाट मैदानें पुष्कळ. डाकू तीन ठिकाणीं भेटले; परंतु आमचें लष्कर पाहून त्यांना कांही करतां आलें नाही. एखाद दुसरा प्रवासी भेटला तर लुब्राडतात. प्रत्येकाजवळ बंदूक, पिस्तुल, तलवार असते. तिब्रेटांत याचा परवाना नाही. एका पहाडावरून राक्षसताल व कैलासपर्वत दिसत होते. मानस सरोवराला चार दिवस मुक्काम केला. आपाढी एकादशी तेथेच झाली. सरोवराचें पाणी भरून घेतलें. तेथून कैलास पर्वतावर आलों. रस्ता सर्व मैदानांतून होता. कैलासाला प्रदाक्षिणा घातली. तीन दिवस लागले. पहाड सारखा बर्फाने आच्छादिलेला असतो. सिंधू नदीच्या पात्रांत राहावें लागलें. थंडी फार.

आतापर्यंत राहण्याची ठिकाणे कांही नदीत, कांही उघड्या मैदानांत झालीं. गौरी कुंडाचें पाणी अत्यंत गर. चारी बाजूंच्या पहाडांच्यामध्ये एक मैल लांबीरुंदीच्या आंत हें कुंड बनलेलें आहे. वरून बर्फ, कुंडांत बर्फ. बर्फ बाजूला सारून स्नान केलें. हातपाय गारठून गेले होते. परंतु उन्ह पडल्यानें बरें वाटलें. तेथील पाणी भरून घेतलें. एके ठिकाणीं temperature ३४° होतें. त्या दिवशीं सर्व अंथरूण गार झालें. झोप आली नाही. बरोबर आणलेलें पांघरण्याचें पुरेसें पडत नाही म्हणून येथून चुटके (बुरगूस) पांघरण्यासाठी २ रु. भाड्यानें घेतले होते. त्यांचा पुष्कळ उपयोग झाला. तीर्थापुरी सतलज नदीच्या कांठीं आहे. येथे गरम पाण्याचे झरे आहेत. तेथे स्नान केलें. इकडील भागांत लामांच्या गुंफा आहेत. कांही भागांत गुंफा चांगल्या पाहण्यास मिळाल्या. बुद्धाच्या मूर्ति. तिबेटी भाषेंत लिहिलेल्या पोथ्या ठेवलेल्या होत्या. आतापर्यंत रोज बर्फाने वाहणाऱ्या पाण्याचें स्नान करीत होतो. एक दिवस स्नान केलें नाही; कारण, तेथे पाणी स्नानासारखें नव्हतें. तिबेटी लोक घाणेरडे. कच्चे मांस खातात. दोन फूटींच्या वरील झाड इकडे दिसलें नाही. सर्व पहाड बोटके. टामा नांवाची कांटेरी वनस्पति फार. तिचा उपयोग सर्पणाकडे करतात. ही ओली जळते. इतके दिवसांत पांच वेळ जेवलों. बाकी बरोबरच्या फराळावर. वाटेंत गांवें नाहीत. दोन तलावांतून सिंधू, सतलज, ब्रह्मपुत्रा या नद्या निघालेल्या आहेत. कांही दगड बरोबर आणले आहेत. शाळिग्राम येथे मिळत नाहीत. नेपाळांत मुक्तिनाथाच्या बाजूला दामोदर कुंडांत मिळतात. येणें-प्रमाणे थोडक्यांत हकीकत आहे. येथे कुली मिळत नाहीत; धाराचुल्याहून मागवावे लागतात. त्याची व्यवस्था आगाऊ केल्यानें आज कुली येथे आले आहेत. उद्यां येथून निघून आल्यामार्गाने आल्मोन्यास जाऊं. आल्मोन्यास पोचण्यास १३।१४ दिवस लागतील. तेथपर्यंत वाटेंत तार-ऑफीस नाही. माझे हें पत्र पोचून त्याचें उत्तर मला वाटेंत मिळणें शक्य नाही. पावसामुळे कितपत त्रास होतो पाहावें. क. हे. विज्ञापना.

वासुदेव

ता.क.—रविवार. गव्यांग सोडून १३ मैलांवर आज अलीकडे आलों आहों.

श्रावण शु ५

श्री

धाराचुला

गुरुवार ता. ८-८-४०

कृतानेक शिरसाष्टांग नमस्कार वि. वि.

गव्यांगहून पाठविलेलें पत्र पावलेंच असेल. आज दुपारीं दोन वाजतां येथे येऊन पोहोचलों. गव्यांगचे पत्यावर पाठविलेलें पत्रहि मिळालें.

वाटेंत बऱ्याच ठिकाणीं पोष्टाच्या पेठ्या आहेत. येथील मुक्काम फार लांबीचे व अत्यंत चढउताराचे असल्याने मुक्कामास पोहोचण्यास फार उशीर लागतो व पुढे स्नान व जेवण करून कधी एकदा अंथरुणावर पडतो असें होतें; म्हणून वारंवार पत्र पाठवितां आलें नाहीं. धाराचुल्यापासून गर्ब्यांगचा प्रवास फार कष्टाचा व धोक्याचा असल्याने त्यांतून सुदैवाने पार पडलों. ह्या जागेंत घोडा अगर डोली बिलकूल चालत नाहीं. पायानेच गेलें पाहिजे. चढ व उतार सारख्याच प्रमाणांत कठीण होते. येथील शाळामास्तर श्रीकृष्णपंत हे पूर्वीचे महाराष्ट्रीय असून आता ते पुष्कळ दिवस येथेच राहिल्याने पहाडी बनलेले आहेत. तरी पण ते आपणांस महाराष्ट्रीयच समजतात. त्यांनी आमचेसाठी फार मेहनत घेतली. आज येथे आंबे पिकलेले खाण्यास मिळाले. येथील आंबे आपल्यासारखे पिवळे होत नाहींत. साल हिरवीच राहते. झांत पिकलेलेच असतात. आता आपल्याकडील हवेचा मुख्य लाभल्याने भाज्या, दूध, दही मिळू लागलें. येथे भाताचीं शेतें आहेत. जवळून काळी नदी वाहत आहे. नदीच्या पलीकडे नेपाळी हद्द आहे. त्या नदीवर शिंक्याचा पूल आहे. मनुष्य शिंक्यांत बसून जातात. दुसरी एक रीत म्हणजे आपल्या छातीशीं खोडा बांधून उलटें टांगून पाय व हाताने दोरी सरकावीत पलीकडे जातात. ती गंमत पाहण्यासारखी असते. परंतु सत्रयीशिवाय होणें कठीण. येथे उद्याचा मुक्काम करून परवां सकाळीं येथून निघूं. आल्मोन्यास पोहोचण्यास अजून १०-१२ दिवस लागतील. वाटेंत जागेश्वर, बागेश्वर या दोन ठिकाणीं जाणार आहों. काळापाणी(लिपुलेकच्या अलिकडे)पासून डोंगर हिरवेगार दिसूं लागले. त्याचप्रमाणे मोठीं झाडेंहि लागलीं. तिव्रेटांत गार वारे, मैदान, बोडके पहाड व वर बर्फ असेच दृष्टीस पडले. पहाड कच्चे असून जागजागीं गोटे पडलेले होते. पाऊस फार कमी. सपाटी असल्याने पहाड कोसळण्याची भीति कमी. इकडे मात्र त्याच्या उलट. पाऊस पडूं लागला की जागजागीं कडे कोसळण्याची धास्ती. कांही ठिकाणीं रस्ता वाहून गेलेला. रस्ता लहान. एका बाजूस पहाड; दुसरे बाजूस नदी. पावसाळ्यामुळे रस्ता निसरडा झालेला होता. अशा अनेक आपत्तींना तोंड देऊन परमेश्वरकृपेने येथे येऊन पोहोचलों. यापुढील रस्ता फार जरा नाहीं तरी रहदारीचा व चांगला असल्याने काळजी करण्याचें कारण नाहीं. माझी प्रकृति बरी आहे. आल्मोन्यास गेल्यावर आपणांस तार करीन अगर पत्र पाठवीन... येथे भूटिया लोकांची वस्ती आहे परंतु येथे गरमी होऊं लागली म्हणजे हे लोक तालकोट येथे सहा महिने जाऊन राहतात व तिकडे बर्फ पडूं लागलें म्हणजे येथें येऊन राहतात. आपण पुस्तक आणविलें हें बरें केलें. स्वामी प्रणवानंद हे

मानस सरोवराला बरेच दिवस राहिलेले होते. त्यामुळे त्यांची माहिती खरी आहे. त्यांच्या पुस्तकाचा आम्हांस फार उपयोग झाला. माझे पत्र नाही आलं तरी काळजी करण्याचें कारण नाही. यापुढील रस्ता ठीक आहे. कळावें ही विनंती. वासुदेव

ता. क.—ती. सौ. वहिनींस नमस्कार.

१५-८-४०

श्री

कांडापडाव

कृ. शिरसा. न. वि. वि.

बेरीनागहून आज सकाळीं निघून सायंकाळीं येथे आलों. प्रकृति उत्तम आहे. बेरीनाग येथे जातांना वजन केलें होतें. कालचा मुक्काम तेथेच होता. परत आल्यावर वजन केलें. ६ पौंड कमी भरलें. काल रात्री पाऊस फार पडला. आज पंधरा मैल चाल झाली. तीन नद्या ओलांडाव्या लागल्या. नद्यांवर पूल नाहीत. दोन चढाव, तीन उतार उतरावे लागले. उद्या बागेश्वरला जाऊं. गोमती—शरयू नद्यांचा संगम झाला आहे. तेथून आल्मोरा येथे पौंचण्यास ५-६ दिवस लागतील. जों जों खाली उतरतो तसतसे पहाड रुंद होत गेल्याने भीतीचें कारण उरलें नाही. क. हे वि.

वासुदेव

मुक्तिनाथ

ज्येष्ठ वा १० गुरुवार ता. १९-६-४१

श्री

पोष्ट नौतनवा

जि. गोरखपूर (यू.पी.)

कृतानेक शिरसा. नमस्कार वि. वि.

रविवारीं रात्री पेशावर एक्सप्रेसने निघून मंगळवारीं सकाळीं कान-पूरला रावबहादूर दामले यांचेकडे जेवण करून दुपारीं निघून काल दुपारीं १२ वाजतां येथे आलों. स्टेशनवर रा. गोखले नांवाचे महाराष्ट्रीय भेटले. त्यांनी आपलेकडे सर्वांची व्यवस्था केली. उद्या मोटारने २० मैल बुटोल येथे जाऊं. तेथे कूली वगैरे करून परवां सकाळीं तेथून निघूं. येथे परत येण्यास ११-११॥ महिना लागेल. उशीरां आल्याने पावसाचा त्रास होईल असें लोक म्हणतात. बरोबर ११ मंडळी आहों. येथे ब्रिटिश हद्द संपली. यापुढे बुटोल व तानसेन या गांवीं नेपाळी पोष्ट आहे; त्यापुढे पोष्ट नाही. बुटोलपासून चालण्यास सुरुवात होईल. येथे उष्मा फार आहे. प्रकृति उत्तम आहे. लांकूड तांदुळाचा व्यापार. आता परत आल्यावर पत्रें. पत्राचा पत्ता C/o बनारसीलाल महावीरप्रसाद, बँकर्स

वासुदेव

ता. १-८-४१

श्री

शनवार

D 53/61 लकसा

बनारस

चरणीं मस्तक ठेवून शिरसा. नमस्कार वि. वि.

श्रीरामकृपेने सुमारे साडेचारशें मैलांचा प्रवास करून आज सकाळीं येथे सुखरूप येऊन पोहोचलों. मानस सरोवर व मुक्तिनाथ यांच्या रस्त्यांची तुलना केली असतां मानस सरोवरापेक्षा मुक्तिनाथाचा रस्ता फार खराब असें म्हणावें लागतें. सुमारे तेरा हजार फूट उंचीवर गेलों होतो. खुद्द मुक्तिनाथ येथे जाण्यास श्वासाची अडचण भासू लागली होती. थकवा फार आला म्हणून पुढे दामोदरकुंड येथे जाण्याचा बेत सर्वांनी रहित केला. चिरंजीव सौ. उमाबाई आमचेबरोबर चालत होती. ३ दिवस जंगलांतून प्रवास करावा लागला. वाटेंत गांव लागलें नाही. खाण्यापिण्याचे व उतरण्याचे हाल झाले. मधून मधून पाऊस लागला. तातापाणी येथें दोराच्यां पुलावरून जावें लागलें. खाली खोल वेगाने वाहणारी गंडकी. इकडे तिकडे पाहण्याची सोय नाही. कांही पहाड तर पाऊळ ठेवूनच चढउता करावे लागले. महाराष्ट्रीय मंडळी आतापर्यंत कोणी गेलेली दिसत नाही. जागजागीं सरकारी मदत बरी मिळाली. कूली मात्र खराब मिळाले होते. त्यामुळे ६-७ दिवसांत त्यांची आमची भेट झाली नाही. ते पुढे निघून गेले. श्रीनारायणाची मूर्ति चतुर्भुज, आसनस्थ बसलेली आहे. मागे शेषशायी भगवानाचा फडा डोक्यावर आहे. तीन भागांत ज्वालामुखी पाहण्यांत आला. सारखी ज्योत पेटलेली आहे. तेथून थंड पाणी वाहत आहे. तीन दिवस तेथे मुक्काम केला. मनांत योजिलेलें कार्य सिद्धीस गेल्याने आनंद झाला. येथे कांही दिवस विश्रांति घेऊन नंतर जबलपूरमार्गे नागपुरास जाईन. कळावें हे वि.

वासुदेव

१९३० सालीं मडगांव येथे भरलेल्या संमेलनाच्या प्रसंगाने गोवा प्रांतांत मीं प्रवास केला. कारवारलाहि गेलों होतो.

गोवें प्रांतांत अनेक देवळें पाहिलीं. सारस्वतांची गोवा ही काशी म्हणतां येईल. त्यांची कुलदेवता ह्याच प्रांतांत. बाहेर जाण्याचें कारण नाही. शांतादुर्गा, मंगेश हीं बऱ्याच जणांचीं कुलदैवतें आहेत. माझ्या टिपणवर्हींत मीं तेथे पाहिलेल्या गोष्ठी टिपून ठेविल्या आहेत. त्या कांही येथे देतो :

शांतादुर्गा (कवळें)—

कोकणस्थ व सारस्वत देवींवर सहानुष्ठान करितात. कोकणस्थ सारस्वतांच्या हातचें पाणी घेतात. शांतादुर्गा-सारस्वतांचीच देवी आहे असें सांगण्यांत आलें.

रामनाथ (बांदिवडें)—

शंकराचें देवालय. विशेष हें की, शंकर हा वैष्णवांचा कुलस्वामी आहे. पुजारीहि वैष्णवच. त्याचें आडनांव नाईक असें त्याने सांगितलें.

महालक्ष्मी (बांदिवडें)—

सारस्वतांची देवी. पुजारी कऱ्हाडा ब्राह्मण. देवीवर रुद्राचा अभिषेक.

नागेश (बांदिवडें)—

येथे शिलालेख आहे. शंकराचें देवालय. पुजारी कोकणस्थ ब्राह्मण. वझे व दांते नांवाचे. येथेहि शेणवी-भटांचें सहानुष्ठान चालतें. देवालयांतील पाचूचा गणपति ब्रह्मण्यासारखा आहे. कोकणस्थ ब्राह्मणांचा पूजेचा हक्क आहे असें समजलें.

लक्ष्मीनरसिंह (वेलिंग)—

हें सारस्वतांचें कुलदैवत आहे. ह्या देवाचा पुजारी कामत नांवाचा सारस्वत ब्राह्मण. देवावर पवमानाचा अभिषेक करण्याची वहीवाट. देवाची मूर्ति लिंगाच्या आकृतीची आहे. तथापि तिला स्तंभ म्हणतात. मांडीवर लक्ष्मी आहे. पुजारी वैष्णव. शुद्ध चतुर्दशीला ब्राह्मणभोजन असतें.

ह्याळसा (महाडदोळ)—

पुजारी कऱ्हाडे ब्राह्मण. ही सारस्वतांची व द्राविडांची कुलदेवता. रुद्र, पवमान व देवीसूक्त ह्यांचा अभिषेक असतो. स्त्री-पुरुष आकृति. मूर्तीला स्तन दाखविलेले आहेत. देवीला जानवें घातलेलें होतें. जेजुरीची देवी इकडे आली म्हणतात. कपाळाला कुंकू व नाकांत नथ होती.

मंगेश देवाचा पुजारी सारस्वत आहे, पण त्याच्या जोडीला शंकर भावे नांवाचा कोकणस्थ पुजारीहि असल्याचें सांगण्यांत आलें. देवाचा गवई गोखले नांवाचा होता.

मीं महाराष्ट्रांतील किल्ले बरेच पाहिले आहेत. सर्वांत रायगड मला फार आवडला. ४३ वर्षांपूर्वी ह्या गडावर मी गेलों होतों. गडाची उंची व विस्तार हीं तर भव्य खरींच. पण शिवाय तेथील बाजाराचीं उंच चिरेबंदीं जोतीं, मधून जाण्यायेण्यासाठी केलेले प्रशस्त रस्ते हीं पाहून शिवार्जाच्या काळचें वैभव मूर्तिमंत डोळ्यांपुढे उभें राहतें. रायगडच्या शौचकूपांनी तर कितीतरी दिवस माझी विचारशक्ति कसाला लाविली होती. एकाच कूपांत बसण्याच्या जागा दोन परंतु पायटे—पाय ठेवण्याचे दगड— मात्र तीन. चार कां नाहीत ? एकाच खोलींत बसण्याच्या दोन जागा करण्याचें प्रयोजन माझ्या लक्षांत येईना. एक स्थल मल-विसर्जनाकरता व दुसरें प्रक्षालनाकरता ही गोष्ट मला पुढे समजली. घाणीचा प्रतिकार करण्याच्या दृष्टीने ही योजना अनुकरणीय आहे. प्रवासाचा असा उपयोग होतो.

४. पत्रव्यवहार

जसा व्याप तसा पसारा. हिंदुस्थानांत गांधींच्याइतका प्रचंड पत्रव्यवहार दुसऱ्या कोणाचा नाही असें म्हणतात. प्रथमतः माणसाचा कौटुंबिक पत्रव्यवहार असतो. पुढे तो सार्वजनिक कार्यांत पडूं लागला म्हणजे त्याच्या पत्रव्यवहाराचें स्वरूप पालटतें. धंद्यानिमित्त झालेला पत्रव्यवहार हा सरकारी पत्रव्यवहारासारखा असतो. तो विचारांत न घेतलेला बरा. अशा पत्रसंख्येवरून माणसाची आर्थिक स्थिति ताडितां आली तर सार्वजनिक पत्रसंख्येवरून त्याची उपयुक्तता अजमावितां येते. पत्रव्यवहार माणसाच्या धार्मिक, मानसिक व बौद्धिक प्रगतीचा निदर्शक आहे ह्यांत शंका नाही.

हिंदुस्थान अफाट देश आहे. अशा ह्या देशांत एकाच दराने कोठेहि पत्र पाठवितां येतें. हा प्रकार बाह्यतः बरा दिसतो पण त्यायोगें श्रीमंतांना सवलत मिळून गरिबांवर निरर्थक भार पडतो. दूर अंतरावरचीं पत्रें नेण्यास खर्च जास्त येतो म्हणून अशा पत्रांचे दर अधिक ठेवणें अन्यायाचें होणार नाही. परदेशांत पाठविण्याच्या पत्रांचे दर अधिक आहेत. ह्या ठिकाणीं अंतराचा विचार केलेला दिसतो. मग तो हिंदुस्थानांतल्या हिंदुस्थानांत कां करूं नये ? दूर जाणारीं पत्रें प्रायः श्रीमंतांचीं-व्यापान्याचीं असतात. गरिबांच्या पत्रव्यवहाराचें क्षेत्र संकुचित असतें. असें असून सरसकट एकच दर ठेवल्याने दूरच्या पत्रांचा जादा बोजा गरिबांवर पडतो हें उघड आहे.

मला टपालाचा मासिक खर्च अडीच ते तीन रुपयांपर्यंत येतो. स. १९४१ च्या पूर्वीच्या बारा वर्षांत ८८२७ कार्डें, पाकिटें, लखोटे, बुकपोस्ट, व सुटीं पत्रें मला आलीं. सालीना सरासरी ७३५ पडते. महिन्याची सरासरी ६१ व रोजची २ पडली. ह्यावरून माझा पत्रव्यवहार बेताचाच आहे असें दिसतें. पत्रांची संख्या एकाच सालीं हजारार गेली होती. संस्थांशीं संबंध असला की कार्डा-पेक्षा पाकिटें अधिक असतात. तारांची निराळी नोंद मी ठेविली नाही. पण ही बाब उपेक्षणीय मानली पाहिजे.

अलीकडे पत्र लिहिण्याचा आपला मायना सोडून आपण इंग्रजी मायना स्वीकारीत चाललों आहोंत. आरंभी 'प्रिय नानासाहेब' व शेवटीं 'आपला' ही इंग्रजी तऱ्हा प्रचारांत येत आहे. कांही काळ स्त्रिया 'आपली' लिहितांना अडखळत. मला एका स्नेह्याच्या बायकोने 'आपली' अमुक असें लिहिलें आणि नंतर तिने 'आपली' शब्दावर काट मारला. आता स्त्रियांच्या मनावरचें हें परंपरेच्या समजुतीचें दडपण उडालें आहे.

सर्वांत निरर्थक खर्च मौजी-विवाहाच्या निमंत्रणपत्रिकांवर होतो असें मला वाटते. वडील मुलाच्या विवाहाच्या वेळीं मी हा मूर्खपणा केला. अलीकडे छापील निमंत्रणपत्रिका पाठविण्याचें मी बंद केलें आहे. संनिकृष्ट आत्तांनाच मी हातपत्रें लिहितों. अशा निमंत्रणपत्रांवर फोटो छापणें ह्यांत मला कमालीचा बालिशपणा दिसतो.

जुन्या लोकांना कार्डावर निमंत्रणपत्रें लिहिणें प्रशस्त वाटत नसे; शिवाय त्यांचा मायनाहि कार्डावर मावणें शक्य नसतें. त्यांची पत्राला कागद वापरण्याची पद्धतहि निराली. सात बोटें रुंद व दीड वीत लांब असा अरुंद व लांबट कागद असावयाचा. श्रीकारापुढे चार बोटें जागा सोडून मायन्यास प्रारंभ होई. तळ्याचे पेंडसे^१ ह्यांचीं पत्रें मला अशा कागदावर येत. ह्या पत्राचा मायना येथे देतोः—

श्रीहेरंबप्रा

चिरंजीव विजयीभव राजश्री रावसाहेब नारायणरावजी चाफेकर
मुा करमाळा यांसी विष्णु बल्लाळ पेंडसे मुा तळें अनेक आशीर्वाद क्षा
ताा श्रावण शुा १ पावेतो श्रीगुरुदत्तात्रयांचे कृपेंकरून वर्तमान यथास्थित
असो विा.

श्रीमंत बाबासाहेब इचलकरंजीकर ह्यांचीं पत्रें अशाच नमुन्याच्या माय-
न्याचीं असत. हा मायना आता लुप्त झाला आहे. इतका लांबलचक मायना
लिहिण्यास लोकांस फुरसत नाही व कार्डाचा आकार तो लिहूं देत नाही. पत्राच्या
प्रारंभी श्रीकार लिहिण्याची वहिवाट आहे. ह्या श्रीचा अर्थ काय? श्री हा
श्रीगणेशाय नमः ह्याचा संक्षेप आहे असें शब्दकोशकार लिहितात. परंतु माझ्या-
जवळील पत्रांत श्रीशंकर, श्रीपांडुरंग, श्रीगजानन, श्रीकृष्ण, श्रीहेरंब, श्रीराम,
श्रीनरहरि, श्रीबलभीम, श्रीदत्त इत्यादि अनेक देवतांच्या मागे श्री लावलेली
आढळते. श्री हा स्वतंत्र शब्द असावा असें मला वाटते. श्रीचा अर्थ ऐश्वर्य,
लक्ष्मी असाहि होतो. सुतकांत लिहिलेल्या पत्रांत श्रीकार वगळण्याची वहिवाट
आहे. ह्यावरून देवतांच्या मागे उपपदाप्रमाणे लागणारा श्री शब्द नसावा असें
म्हणतां येईल. आपट्यांच्या संस्कृत-इंग्रजी कोशांत श्री शब्दाविषयी वाक्य आहे
तें असें: It is also used as an auspicious sign at the commence-
ment of letters, manuscripts etc. हाच अर्थ किंवा उपयोग बरोबर
असावा. भिवंडीच्या नानासाहेब जोगांची सन १८४०-४१ सालची जमाखर्चाची
वही मी पाहिली तींत श्रीभिवंडी, श्री सदाशिव बल्लाळ गद्रे, श्री आगासकर
असा श्रीचा उपयोग केलेला मला आढळला. ह्याच वहींत आरंभी १४ श्री असें
लिहिलेले होते. हा चौदाचा आंकडा चौदा रत्नांचा (श्री) द्योतक समजतां येईल

१. पेंडसे व माझे आजोबा गोडबोले यांचे नाते होते.

काय ? एकंदरीत मांगल्याचें चिन्ह श्री अक्षर असावें असें दिसतें. श्रीगणेशाय नमः चा तो संक्षेप नव्हे.

असें असल्यास श्रीची जागा देवतांनी कशी पटकाविली ? श्री शब्द हा स्वतंत्र आहे; आणि पत्रांवर श्रीकार हवा. तेथे इष्ट देवता किंवा कुलदेवता ह्यांचें काम नाही. परंतु वर सांगितल्याप्रमाणे अनेक देवतांचीं नांवे श्रीकाराच्या जागी लिहिलेलीं दिसतात. वर देवता सांगितल्या त्यांखेरीज दुसऱ्याहि कित्येक देवतांचे चिन्हें पत्रांच्या शीर्षस्थानीं येतात; उदा० श्रीसरस्वती; श्रीर्जयति; श्रीमहालक्ष्मी; श्रीभार्गवराम; श्री देवब्राम्हण; श्रीदत्तसमर्थ; श्रीरामजी; ओम् तत्सत्; ओम्; श्रीवेदपुरुषाय नमः इत्यादि. श्रीशिवः शरणम् हें लिंगायितांच्या पत्रांवर येतें. संन्याशांच्या पत्रांवर ओम् येणें स्वाभाविक आहे पण गृहस्थांच्याहि पत्रांवर ओम् शब्द आलेला पाहिला म्हणजे पूर्वापारपद्धतीला लोकांनीं फाटा दिला असें म्हणावें लागतें. ही परंपरा तुटण्याला पेशवाईतच आरंभ झाला होता. श्रीसुबराज; श्रीसुब्रह्मण्यः; श्रीगणराज; श्रीव्यंकटेश; श्रीरामोजयति; श्रीरघुनंदन इत्यादि शीर्षकें पेशवेदतराच्या २८ व्या पुस्तकांत आढळतील. श्रीसुबराज ही देवता मुरारजी घोरपड्याच्या पत्रावर असून श्रीसुब्रह्मण्यम् ही त्याचाच भाऊ दौलतराव घोरपडे ह्याच्या पत्रावर आहे. घोरपड्यांचें रणक्षेत्र कर्णाटक असल्यामुळे कर्णाटकी देवतांचीं नांवे त्यांच्या पत्रांवर आलीं. खुद्द राघोबादादाने स्वहस्ताने लिहिलेल्या पत्रावर श्रीसांब हीं अक्षरें आहेत.^२

श्रीकार कोठे असावा— मधोमध कीं बाजूला— ह्याविषयी नियम असल्याचें मला माहित नाही. मुंबईचे गोविंद गोपाळ करमरकर ह्यांच्या सर्व काडांत श्रीकार डाव्या बाजूच्या कोपऱ्यांत काढलेला आहे.

पत्रांवर श्रीकार असावा असें मानिलें तर माजि-विवाह-निमंत्रणपत्रांवर काय पाहिजे ? पूर्वीची वहिवाट कुलस्वामीच्या नांवाने प्रथम पत्रिका लिहिण्याची असे व असल्या संस्कारांत कुळदेवतेचेंच माहात्म्य असलें पाहिजे. परंतु अलीकडे गजाननाने कुलस्वामीचें स्मरण बुजवून टाकिलेलें दिसतें. आता माझ्यापुढे सुमारें ७५ चित्पावनांच्या कुंकुमपत्रिका आहेत. त्यांपैकीं तिनचतुर्थांश पत्रिकांवर 'श्री-गजानन प्रसन्न' किंवा 'श्रीगजानन' असें आहे. गजानन हा कोणत्याहि चित्पावनाचा कुलस्वामी नाही. श्रीगजाननांकित पत्रिका ज्यांच्या आहेत त्यांचीं नांवे येणेंप्रमाणे :— अभ्यंकर; आघरकर; आचवल; आपटे; ओक; कुंटे; कर्वे; खरे; खाडीलकर; गद्रे; गोखले; गोडबोले; गोरे; चापेकर; चितळे; जोगळेकर; जोशी; टकले; टिळक; दामले; दांडेकर; दातार; दिवेकर; देव; देवधर; नातू; नेने; पटवर्धन; पाटणकर; पाळंदे; पिंपळखरे; पेठे; पेंडसे; फडके; बापट; बोडस; भावे; भिडे; मराठे; मेहेंदळे; रानडे; लिमये; लेले; विद्वांस; वेलणकर; साठ्ये; सुगत्रेकर;

:सोहोनी; हवालदार वगैरे. वर्तक, विनोद, दामोळकरांच्या कुंकुमपत्रिकेवर नुसती श्रीच आहे. गजाननाव्यातिरिक्त दुसऱ्या देवतांच्या— बहुधा कुलस्वामींच्या नांवाच्या— पत्रिका कांही आहेत. उदाहरणार्थः—

योगेश्वरी (जोगेश्वरी)— साने; मराठे; आठवले; लिमये; फडके. व्याघ्रेश्वर— दीक्षित; वैशंपायन. हरिहरेश्वर— काणे; मेहेंदळे. कानादेवी— परांजपे. जगदंबा— गोडबोले. शंकर— ओक. व्यंकटेश— इचलकरंजीकर. रुक्मिणी-पांडुरंग— गोळे. ज्योतिर्लिंग— लिमये. उमामहेश्वर— खासगीवाले.

ह्याशिवाय 'श्रीवेदपुरुषाय नमः' (नेने); 'श्रीगणेशो जयतु' (वैद्य); असेही प्रकार आढळतात. नियमपरंपरा सुटली; मनसोक्त आचार डोकावला. शिस्त मोडली; अव्यवस्था घुसली. कित्येक लोक कुलस्वामीचें नांव पत्रावर लिहितात आणि त्याच्याच खाली गणपतीचें चित्र काढितात ! ह्यांत विचाराचा अभाव दिसून येतो. असें करण्यांत कुलस्वामीचा उपमर्द होत नाही काय ? कुंकुमपत्रिकेंतील मजकरहि असाच विवेकशून्य असतो. 'कार्य सिद्धीस नेणार श्री समर्थ आहे तरी आपण सहकुटुंब सहपरिवारें येऊन कार्यसिद्धि करावी.' कार्य पार पाडण्यास तुमची 'श्री' जर समर्थ आहे तर आम्ही येऊन दुसरी कार्यसिद्धि कोणती करणार ? कार्यसिद्धिकरताच वऱ्हाडी बोलावितात. पूर्वी कार्य करणें आज्ञाच्या इतकें सोपें नव्हतें. यजमान कितीहि श्रीमंत असला तरी त्यास अनेकांच्या साहाय्याची अपेक्षा असे. कार्याचा भार 'श्री'वर टाकीत नसत, तो वऱ्हाड्यांवर असे. डॉ. केतकरांच्या लग्नाची आमंत्रणपत्रिका ह्या दृष्टीने बरी वाटते.

॥ श्री ॥

कृ. सा. न. वि. वि. आमच्या येथे श्रीकृपेंकरून आमचे आत डॉ. श्रीधर व्यंकटेश केतकर यांचा विवाह मिति वैशाख कृष्ण ११ शुक्रवार ता. १४-५-२० रोजी सकाळीं ८ वाजतां व्हावयाचा आहे. कुमारी शीलवती कोहन यांस वधू नेमस्त केलें आहे. तर आपण समारंभास सहकुटुंब सहपरिवारें येऊन कार्यसिद्धि करावी. लोभ असावा हे विनंति.

आपला,

नारायण खंडेराव फडके
वकील, अकोला.

श्रीकृपेंकरून म्हणजे कोणाच्या कृपेने ? मांगल्यदेवतेच्या ?

गुजराथी लोकांच्या कुंकुमपत्रिकेंत कार्यसिद्धिकरता आमंत्रण नसून आनंदाची वृद्धि करण्यासाठी असतेंः—

श्रीमान्-श्रीमती

सविनय निवेदन के ईश्वरकृपाए अमारा पुत्र चि. वैकुण्ठनुं शुभलग्न सं. १९९३ ना वैशाख सुद बीजनै बुधवार ता. १२ भी मे १९३७ ने रोज निर्धार्युं छे. ए शुभप्रसंगे सांजे साडा छ वागे हस्तमेलापसमये शाह-पोरमां ... आप सहकुटुंब मित्रमंडळसहित पधारी आनंदमां वृद्धि करवा कृपाकरशोजी.

गुजराथी लोक पाणिग्रहणाला (हस्तमिलाफ) मुहुर्त पाहत असले तर ते आमच्यापेक्षा अधिक विवेकी आहेत. आमच्याइकडे वधुनिरीक्षणालाच मुहुर्त खर्ची घालतात ! ह्यांच्या पत्रांत लग्नाच्या वेळेस यावयाचें निमंत्रण असतें तेव्हा कार्य बहुतेक झालेलें असतें. आम्ही कार्य सिद्धीस नेण्याकरता बोलावितों म्हणून अगोदरपासून वऱ्हाड जमतें. एका कुंकुमपत्रिकेंत 'श्रीलक्ष्मीकांतप्रसन्न' हे शब्द आरंभी असून त्यांच्या खाली गणपतीचें चित्र आहे, आणि आमंत्रणाच्या मजकुरांत "आमचे येथे श्रीम्हाळसाकांत कृपेंकरून आमचा द्वितीय चि..." वगैरे लिहिलेलें आहे. लेखकाने तीन देवतांचें स्मरण केलें आहे. त्याला लक्ष्मीकान्त प्रसन्न आहे; म्हाळसाकान्ताची त्याच्यावर कृपा आहे; आणि गजानन हा विघ्नहर्ता म्हणून त्याचें आवाहन अवश्य आहेच. इतक्या देवता विवाहकार्य-सिद्धीस नेतील असा लेखकाला भरंसा वाटेना "म्हणून कार्य सिद्धीस नेण्यास श्री समर्थ आहेत" असें त्याने निमंत्रितांस बजाविलें आहे. ही श्री चौथी देवता की वरील तिहींपैकी एक ?

कुंकुमपत्रांत शरीरसंबंध अमक्याशीं केला आहे असें लिहिण्याचा प्रघात आहे. हा प्रघात जुना असावा. वर वर पाहतां शरीरसंबंध हा शब्द कांहीसा अशिष्ट भासतो. शरीरैक्यापेक्षा जीवैक्याची कल्पना उदात्त आहे, एवढें मात्र खरें की, शरीरसंबंध हा मूळ संस्कृत शब्द असून त्याचा अर्थ संस्कृतांतसुद्धा विवाहसंबंध असाच होतो. शरीर ह्याचा अर्थ देह म्हणून समजला तर दोन देहांचें मीलन असा अर्थ शरीरसंबंधाचा करावा लागेल. कदाचित् शरीर शब्दाने रक्त समजावयाचें असें म्हणतां येईल. परंतु तो अर्थ कोशकार देत नाहीत हें एक; दुसरें, दोन रक्तांचें मीलन संतानामध्ये होतें, वधुवरांत नाही. तात्पर्य, शरीर म्हणजे देह असाच अर्थ करणें भाग आहे. विवाहांत देहमीलन होतें; जीवमीलन अशक्य असा तर प्राचीनांचा भावार्थ नाही ? कांही असो. सध्या शरीरसंबंध शब्द प्रचारांतून कमी होत आहे ह्याबद्दल वाईट वाटण्याचें कारण नाही.

दुसरा एक नवीन प्रकार नमूद करण्यासारखा आहे:—

॥ श्री ॥

कृ. सा. न. वि. वि.

महाशय,

वैदिक अनुलोमविवाहोत्पन्न पुत्र भालचन्द्र याच्या उपनयनप्रसंगी अखिल हिंदुत्वाभिमानी पुरुषश्रेष्ठांकडून— आपल्याकडून— मी शुभाशीर्वादा-र्चा अपेक्षा करतो.

आपलाच पण अपरिचित
हिंदु.

कुंकुमपत्रिका फार अभ्यसनीय असतात. नवीन नवीन गोष्टी समजतात. कोकणस्थ ब्राह्मणांत मुलीचें नांव मोगलवाई असतें हें मला माहीत नव्हतें तें अशा पत्रिकेवरून समजलें : “... पेठे यांची कन्या सौ. कांक्षिणी मोगलवाई वधू नेमस्त केली आहे.”

असो. पूर्वीच्या पत्रांतील कांही मजकुराला अर्वाचीन पत्रव्यवहारांत फाटा मिळाला आहे. गेल्या पिढीच्या लोकांच्या पत्रांत हवापाण्याविषयीचा मजकूर हम-खास असावयाचा. गणेश श्रीकृष्ण ऊर्फ दादासाहेब खापर्डे ह्यांच्या पत्रांत पुढील मजकूर आहे : “इकडे पाऊसपाणी साधारणपणें ठीक आहे. पिकें मध्यम येतील. रोगराई नाही. प्रेम वाहडत असावा. कळावें, हे विनंती.” हें पत्र तारीख १८।१०।१९२९ चें आहे. भिकाजी रघुनाथ मेहेंदळे यांच्या पत्रांत “लोभकीजे हे विनंति” अशी भाषा असावयाची. ह्यांतील कीजे हा शब्द वापरण्यांतून जात चालला आहे.

मला ठाण्याहून दामोदर परशराम वैद्य व बदलापुराहून पांडुरंग रामचन्द्र ओक ह्यांचीं पत्रें आलीं की त्यावरून जिल्ह्यांतील व गांवांतील सर्व उलाढाली समजत असत.

काकांचें पत्र म्हणजे जिल्ह्याचें वर्तमानपत्रच मी मानीत असें.

बायकांना कविता करण्याची हौस फार, एकदोन स्त्रियांचीं पत्रें मला कवितेंत आलीं आहेत त्यांपैकी एक येथे देतो :—

ओवी

सरुनि गेला अमीत काल । कळत नाही हालहवाल ॥
ऐसे मनीं निष्ठूर व्हाल । नव्हतें स्वप्नीं माझिया ॥

आर्या

तुमची बरी खुशाली कळल्यावांचोन स्वस्थता नाही ।
झालें असे मनाला केव्हां एकेन ती स्वकानाही ॥
व्हावी भेटी अपुली उत्कंठा ती क्षणोक्षणीं उठवी ।
यान्वयेंचि पाही विनती लेखी तुम्हांस या सुचवी ॥

ह्याच्या उलट पुरुषकाव्य पाहा. ठाण्याचे वासुदेवराव खारकर हे संस्कृत-मध्ये स्तुतिस्तोत्र उत्तम रचू शकतात. त्यांनी 'नवकुसुमहार' अनेकांना अर्पण केला आहे. माझ्या पत्रांत पाठविलेला हार असा :—

नवकुसुमहारः

(वसन्ततिलकावृत्तम्)

स्वस्त्यस्तु ते सुजनवन्द्यचरित्र धीमन्

सद्विद्यया सुविनयेन च भूषिताय ।

त्वद्दर्शनामृतसुखाय मनो मदीयम्

जातं परं विबुधभूषण साभिलाषम् ॥१॥

शीलं विराजतितरां त्वयि निर्मलं यद्विद्यावतां सुमहतामपि माननीयम् ।

सौजन्यमार्यजनचित्तमनोहरं च सम्यग्व्यनाक्ति च हृदिस्थमुदारभावम् ॥२॥

विद्यार्जनव्यसनितात्तमताऽतिधन्या न्याय्या प्रवृत्तिरधिकारिजनेषु मान्या ।

मावश्च ते परतरः सरलः स्वभावः संतोषयन्ति वद कं न गुणास्तवैते ॥३॥

सम्पद्विवेकसहिता त्वयि शोभमाना सप्रश्रयं तव विभाति च तत्प्रभुत्वम् ।

यत्ते सदास्ति हृदि दीनजनानुकम्पा युक्तं तदेव भवतीह महात्मनस्ते ॥४॥

शक्यं कथं भवति वर्णयितुं चरित्रं सम्यक् सतां विदितमस्ति न किं ममालम् ।

यत्नस्तथापि मम तद्विषये मवेच्चेत् क्षन्तव्य एव भवता सदयाम्बुदेन ॥५॥

संसारसिंधुपतितोद्धरणक्षमा ये सन्तो वसन्ति विरलाः करुणार्द्रचित्ताः ।

तेषां व्रतं विबुधवृन्दसभासु नूनं विस्तारयन् भवसि सजनवन्दनीयः ॥६॥

विद्वत्सभासु भवदागमनं प्रयत्नैः संदृश्यते विबुधसजनसौख्यहेतुः ।

तं सर्वथा हृदि मुदा खलु धारयेद् यस्तस्मै महात्मचरिताय मम प्रणामः ॥७॥

स्वार्थाय सन्ति ब्रह्मो व्यवसायवन्तः स्वल्पाः परार्थघटनाय तु यत्नवन्तः ।

इत्थं स्थिते जगति यो यतते परार्थे धन्यः स कोऽपि लभतां भुवि दीर्घमायुः ॥८॥

विद्यामृतप्रमवशान्तिसुखोपभोगी सांसारिकेषु विषयेषु भवान् विरागी ।

यत्सद्गुणैः सुजनसत्पदवीं प्रपन्नस्तन्मे मनः सपादि वाञ्छति दर्शनं ते ॥९॥

मनोहारी यः सच्चरितसुमनोभिर्विरचितः

प्रहृष्यद्विद्यावन्मधुपनुतिझङ्कारसुभगः ।

मदीयेन प्रेम्णा स खलु नितरां सद्गुणयुतो

भवत्कण्ठे सम्यक् नवकुसुमहारो विलसतु ॥१०॥

इति शम्

वासुदेव महादेव खारकर

मी अन्यत्र म्हटल्याप्रमाणे स्तुतीमध्ये प्रस्तुत पदार्थापेक्षा प्रस्तोत्याचे गुण प्रकट होतात.

हवा व खुशाली ह्या योगाने पत्रव्यवहाराला किंमत येत नाही. परप्रांतस्थ पत्रलेखक जर निरीक्षक व चिकित्सक असेल तर पत्रव्यवहार शैक्षणिक संस्कार करणारा म्हणून महत्त्वाचा असतो. अशा पत्रांचा अभाव हें आमच्या समाजाच्या विद्याहीनतेचें द्योतक समजलें पाहिजे. बंगाल, मद्रास, गुजराथ, संयुक्तप्रांत इत्यादि ठिकाणीं महाराष्ट्रमंडळी आहेत; परंतु त्या त्या मुलखांतील नवलविशेष लिहिण्याची सवय आम्हांस अद्यापि लागली नाही. ह्या दृष्टीने दोन पत्रे येथे देतो :

V 2 B Burnpur

श्री

सोमवार

१३।१।४१

आता मला येथे येऊन पावणेदोन महिने झाले. अजून वेळ जाण्याची पंचाहत पडत नाही.

येथे समाज असा नाहीच. व्यक्ति आहेत. माझी अद्यापि फारशी ओळख झालेली नाहीच. व्यक्तींचे संबंध परस्परांशीं चांगले आहेत. तिकडील माझ्या परिचयकार्यापैकी कांहीच येथे नाहीत. धर्मनिर्णय समेसारखें काम येथे नाही. पण त्याला अवकाश मात्र आहे. आमचा माळी आहे तो बहारमधील असून धर्माने खिश्न आहे. इंग्रजी चार यत्ता शिकलेला आहे. त्याच्या बापाला खिश्न करण्यांत आलें असें तो म्हणतो. अशी मंडळी येथे सर्व वर्गांत पुष्कळ आहेत. येथे सर्वच जाती मासे खाणाऱ्या असल्यामुळे कोणत्याही जातीचा नोकर जेवायला करण्यास चालतो. आमच्याकडे बारीकसारीक काम करावयास एक पंधरा वर्षांचा बिहारमधील वैश्य मुलगा आहे. तो व त्याच्या घरीं कोणीहि मासे खात नाही. तो भागलपूर जिल्ह्यांत राहणारा आहे. त्याच्या सांगण्यावरून त्या बाजूला मासे न खाणारीं पुष्कळ माणसें आहेत. शास्त्रीपंडित किंवा अशाच प्रकारचे जे कोणी जुन्या पद्धतीचे विद्वान् होतात ते मासे खावयाचे सोडतात. येथे एकादशीच्या उपासाला मासे अवश्य लागतात. पण वृद्ध बायका व त्याच वृत्तीचीं इतर माणसें ते सोडतात; यावरून 'प्रवृत्तिरेषा-भूतानां निवृत्तिस्तुमहाफलां' या मनुवचनाचें प्राबल्य सर्वत्र आहे असें दिसते.

बर्नपूर हें कारखान्यांचें शहर असून त्यांत एकजिनसी समाजाला जागाच नाही. परवां येथल्या हॉस्पिटलमध्ये सहज गेलों होतो. तेथील एका डॉक्टरच्या सांगण्यावरून असें आढळलें की, येथे जवळ जवळ दोनशे युरोपीअन कामगार आहेत. त्यांतील कांही कुटुंबवत्सल असून कांही सडेहि आहेत. अँग्लो इंडियन पुष्कळच आहेत. आम्ही त्यांच्याच वस्तींत राहतों. आमच्या घराचे दोन भाग असून ए भागांत एक अँग्लो इंडियन व बी भागांत आम्ही. दोन्हीमध्ये केवळ भिंत.

बर्नपूर शहर केवळ कारखान्यांमुळे झालें असल्यामुळे त्यांत मूळ वसती अशी कोणाचीच नाही. बर्न कंपनी टाटा कंपनीसारखी कंपनी आहे. तिच्या व्यवस्थेखाली अनेक कंपन्या आहेत. Steel Corporation of Bengal, Indian Iron and Steel Company, Standard अशा अनेक कंपन्यांची ती व्यवस्था पाहाते. पहिली स्कॉब (Scob) नांवाने प्रसिद्ध आहे. टाटा कंपनीला तिकडे टिस्को (T.I.S.Co.) म्हणतात. Indian Iron ला इस्को म्हणतात. शहरांत रस्ते वगैरे आंखलेले व तयार झालेलेहि आहेत. आमच्या घरासमोरचा आलाच मी आल्यावर झाला. सर्व कंपन्या मिळून Burn Engineering Department आहे. त्याकडून रस्ते इतरहि कानें चालतात. कारखान्यांत कोणाहि परक्या माणसाला जाऊं देत नाहीत. तेथे काम करणाऱ्यांनाहि आंत जावयाला पास दिलेला असतो. एका कंपनीच्या माणसाला दुसऱ्या कंपनीच्या आवारांत जातां येत नाही. बर्नपूर शहरांत यावयालाहि पास लागतो. आम्ही येथे येण्यापूर्वी आमच्या नांवाचेहि पास चि. शंभूने घेऊन ठेवले होते. येथे अजून चांगलासा बाजार नाही. कांही दुकानें झालीं आहेत. भाजीबाजार व मीठमार्केट मात्र आहेत. ते बुधवार, शुक्रवार, रविवार असे आठवड्यांतून तीन दिवस भरतात. त्यांची वेळ संध्याकाळीं ३ ते ६. येथे खाजगी असें घरच नाही. त्यामुळे कंपनीपासून भाड्याने जागा घेऊन दुकानें बांधलेलीं आहेत. शहरांत दामोदर नदीचें पाणी आणलें आहे. पण तें व विजेचे दिवे ह्या सोई सर्वास मिळत नाहीत. कंपनीच्या सान्याच नोकरांना अजून जागा मिळालेल्या नाहीत. ती मंडळी असनसोल येथे भाड्याने राहतात व येथे येतात. अर्ध्या किंवा पाऊण तासापर्यंतचा रस्ता त्यांना रोज जावें यावें लागतें. बर्नपूर हें B.N. रेल्वेचें स्टेशन आहे पण आम्हाला यावयाला कलकत्याहून E. I. Rly. नेच सोईचें पडतें.

मुंबई शहर श्रीमंत असेल पण त्याहून कलकत्ता निःसंशय अधिक आहे. कलकत्ता युनिव्हर्सिटीला किती खाजगी संस्था जोडल्या आहेत, त्यांना केवढाल्या देणग्या मिळाल्या आहेत, तिची किती खाती आहेत, हें पाहिल्यावर खरी स्थिति समजूत येईल. पण आता मुसलमानी अधिकारांत हें सारें कसे टिकून राहतें पहावें. असंतोष वाढता आहे. कळावें ही विनंती.

आपला

केशव लक्ष्मण ओगळे

दुसरें पत्र त्र्यंबक नारायण साठे यांचें कासगंज येथून लिहिलें—

कासगंज जंगशन. हें स्टेशन गंगा व यमुना या महानद्यांचे मधील सुपीक व उत्तम हवेच्या प्रांतांत आहे. मुंबईचे उत्तरेस ८३५ मैल, मथुरेचे उत्तरेस ६६ मैल व आग्रा शहरपासून १०४ मैलांवर १६ वें स्टेशन, मथुरेपासून ११ वें स्टेशन आहे. येथून मुंबईस फ्रंटियर मेल-मधून २७ तास पोचणेस लागतात. गहू, बाजरी, मटकी, उत्तमोत्तम तांदूळ वगैरे धान्ये विपुल व आज घसरलेले बाजारभावाने स्वस्त आहेत. अफोस, पायरी, फरनांडीस आंब्यांपेक्षा या प्रांताचे आंबे वरच्या दर्जाचे विपुल व स्वस्त मिळतात...या प्रांतीं थंडी वाढत आहे. तिची शिकस्त जानेवारीचे सुरवातीस - पाण्यावर बर्फाचा पापुद्रा (थर) येण्यापर्यंत होईल.

—(२३।११।३३)

नांवाने लोक ओळखूं लागले कीं निरनिराळ्या हेतूनी लोक पत्रें लिहितात. ह्यांचा प्रकार वाङ्मयीन पत्रांहून निराळा असतो. वाङ्मयीन पत्रें हीं धंद्याच्या पत्रांसारखीं असतात. पुढील पत्र पाहा:—

श्री

२०।८।३५

सा. न. वि. वि.

मी १० वर्षे पंगु होऊन त्रिछान्यावर पडून आहे. मृत्यु लवकरच मला सुखी करणार आहे ! माझी जी कांही थोडीबहुत कल्पना आहे ती मजबरोबर जाऊं नये म्हणून ती आपल्या कानांवर घालीत आहे. अनंत काल जगास उपयोगी पडेल. पाणीच नाही तेथें सर्व दुःखें असतात.

सुरतेस १२ महिने गोडे पाणी नाही. तेथें सर्व चुनेरी टाकीं-कुंडें असतात. त्यांत पावसाळ्याच्या अंती पाणी भरून ठेवितात. रोज १।२ घडे पाणी कसोशीनें वापरतात. वर झांकण असतें म्हणतात. त्याची पूर्ण चौकशी करून तेथें आपण उत्तम, मध्यम, कनिष्ठ गरजेप्रमाणें तेथें टाकीं करविलीं तर दुःख निरंतर नाहीसें होईल. तुमच्या गांवीं पाणी नाही ऐकतो. नदीवरून आणावें लागतें. सर्व महाराष्ट्रांत हीच रड आहे. तर तुम्हीं आधीं हें करावें. मग महाराष्ट्र आपला कित्ता हळूहळू घेईल. लोक ऐकणार नाहीत हें मला माहीत आहे, परंतु हळूहळू ऐकतील. टाकीं घरांत करितां येतील. आवारांतहि करितां येतील. सभोंवतीं तारांचें कुंपण. कुत्रें इ. आंत शिरणार नाही, विटाळ होणार नाही.

सर्व स्थितीच्या लोकांस टाकीं करवणार नाहीत म्हणून पांच निराळ्या तजविजी योजाव्या. जें ज्यास करितां येईल तें त्यानें करावें. या टाक्यास

मी जीवनी असें नांव ठेविलें आहे. म्हणजे ही कृत्रिम विहीरच. उत्तम, मध्यम व कनिष्ठ जीवनी कराव्या. वर झांकण. वाड्यांत जीवनी केली तर तारांचें कुंपण. अगर जीवनीवर छपरी पडवी. आंत ३०० पासून १००० घडे पाणी राहिल. शिमग्यापासून ज्येष्ठापर्यंत पाणी मिळेल. कार्तिकांत टांकी धुवून पुसून पुनः भरून ठेवणें. सुरतेस पाणी नासत नाही. पिण्यालायक राहतें. कारण काम चुनेरी. आंत केरकचरा, उंदीर इ. जात नाही. एकदां खर्च केला कीं, अनेक पिढ्या ही जीवनी कामास येईल. कधीं चिरफाड झाल्यास दुरुस्ती.

२. टांकी करण्यास ऐपत नाही तर ३ शेंपासून ६ शें घडे मातीचे; वर कोरें झांकण प्रत्येकास. शें. ३८ = घडे मिळतात. ऐपतीप्रमाणें घ्यावे. दर-साल ५।५, १०।१० घेववतील फूटतूट झाल्यास. हे घरांत ठिकठिकाणी घनाकृति ठेववतील; ५ × ५ × ४ = १०० घडे ही घनाकृति. एकावर एक घडा ठेवावा. हे घडे प्रथम पाझरत असतात. परंतु ५।४ महिने गेले कीं पाणी गळत नाही. घड्यांत पाणी नासत नाही. आवारांत छपरी पडवी करून त्यांत हवे तेवढे घडे ठेववतील, थोडे घरांत राहतील.

३. छपरी पडवीत—घरांत २० पर्यंत रांजण मोठमोठे. तांब्यानें पाणी काढून घेतां येईल. किंमत ॥॥ आणे, ॥ आणे, कधीं १ रु. जसा रांजण. २ मण भात राहतें असे रांजण मिळतात.

४. कांचेच्या काळसर बाटल्या. पांढऱ्या कांचेच्या ठिसूळ असतात. बाटली ४॥—४॥—४— प्राणें हवी तेवढी मिळते. बूच लांकडी. ह्या कार्तिकांत भरून घनाकृति रचाव्या. १० × १० × १० = १००० बाटल्या. प्रत्येक थरावर उलट आडवा थर. उभी बाटली नाही. घरांत ठिकठिकाणी उभ्या बाटल्याही; छपरी पडवीत २००० बाटल्याही. ह्या १३ बाटल्यांत २० पौंड पाणी राहतें. १३ ची किंमत १० आणे धरूं.

५. तळेगांवची चिनी मातीची बरणी. २० पौंड पाणी राहतें; इतकी घेतली व तीस ॥॥ जरी पडले तरी चालेल. मात्र ते पैसे अधिक घेतात. पूर्वी २० पौंडांच्या बरण्या ॥॥ आप्यांस मिळत असत. १०० बरण्या घेतल्या तर काम उत्तम. १० पिढ्याहि पुरतील. २०० हि घेववतील. घरांत, आवारांत घनाकृति ठेववतील. सुरतेच्या टांक्यांपेक्षां हि ही बरण्यांची सोय उत्तम. टांक्यांस होणारा खर्च येथें करावा. सुंदर काम.

जिस नगरीमें उदक विपुल नहीं उस नगरीमें रहेना क्या ?..... शिलकी पाणी हवा बंद आहे तर कधींच नासत नाही...कळावें ही वि.

आ.

अंताजी सखाराम मोगरे
शिरगांव ता. पालघर जि. ठाणें

ता. क. सुरतेप्रमाणें १ टांकें आपण बांधावें. लोकांस पाहावयास बोल-
वावें. कांहीं बरण्या घरांत ठेवाव्या. हिंदु लोक ऐकत नाहींत. त्यांस मार्ग-
दर्शक व्हा. परोक्त नैवमन्यते हें त्यांचें ब्रीदवाक्य.

पुढील पत्रावरून माणसाची हौस दिसून येते—

Tardeo Castle

Bombay, 16 November, 1900

My dear sir,

If it be not disturbing you, I may request you to send me a copy of your photograph to adorn my picture gallery at Tardeo Castle, Bombay. To say the least the gallery is more extensive and splendid than ever seen in India. Men of eminence and merit already illuminate it in very large numbers.

Your photo, I may assure you, will find a very prominent place in the gallery. My collection is becoming rapidly famous for its vast magnitude and choice selection.

Hoping to receive a favourable reply.

Yours truly

Byramjee Jeejeebhoy

Narayan Govind Chapekar, Esqr.,

Mahad

चमत्कारिक वाटेल पण सन १९२५ सालापर्यंत मीं आपला फोटो काढ-
विला नव्हता. त्यामुळे एवढ्या मोठ्या माणसाने मागितला असूनहि मला फोटो
पाठवितां आला नाही. बैरामजी शेटजींची आणि माझी ओळख नव्हती. त्यांनी
माझा फोटो कां मागवावा हें मला अजूनहि समजलें नाही. ही बाब सन १९००
सालची आहे हें ध्यानांत ठेविलें असतां आश्चर्य वाटणें स्वाभाविक आहे.

अनेक व्यवसाय असणारांचा पत्रव्यवहार मोठा असतो. संशोधकांना संशो-
धनाच्या कार्यांत परस्परांची मदत घ्यावी लागते. ललितवाङ्मयलेखकाला शाई-
लेखणीवांचून दुसऱ्या कशाची गरज लागत नाही. भांडारकर इन्स्टिट्यूटमधील
गोडे ह्यांचें संशोधन सतत चालत असल्यामुळे माहितीसाठी त्यांचीं पत्रे इतर
संशोधकांना जात असतात. मीं धर्मावर पुष्कळ लिहिलें आहे; शिवाय धर्मनिर्णय-
संडळाचा कांही काळ अध्यक्ष होतो; म्हणून धार्मिक बाबतींत मला बरीच पत्रे
आली आहेत. अशांपैकीच पुढील पत्रे आहेत. पहिलें पत्र ताम्हणकर यांजकडून
आलेलें आहे.

श्री

ता. १६ मे १९३८

सेवेसी कृतानेक शिरसा. नमस्कार विशापना.

सोबत एक पत्रांतील कांही मजकूर आपल्या अवलोकनार्थ पाठविला आहे. मी परवा समक्ष भेटांत ज्या इंदोरच्या तांबे(टेंबे!)बद्दल बोललों त्यांचेंच हें पत्र आहे.

“आपण नानासाहेब चापेकर यांच्या पत्राची नकल माझ्याकडे धाडलीत व मला ती माहिती पुरवलीत याचें आपणांस स्मरण असेलच. यासंबंधी माहिती मिळवीत असतां चित्रावशास्त्री पुणें व बापट दिक्षीत सोमयाजी, पाचवड यांनीं प्रसिद्धिलेलीं सार्थ उपनयनप्रयोगाचीं पुस्तके मी वाचलीं. चालू कालाला उपयुक्त म्हणून तीं छापलेलीं आहेत. परंतु मला पाहिजे असलेला आटोपशीरपणा त्यांत नव्हता. तो नानासाहेब चापेकरांच्या पत्रांतील कार्यक्रमांत होता. अन् मी त्याप्रमाणेंच माझ्या मुलाची मुंज केली.

१३।५।३८

ना. वि. टेंबे”

ता० टेंबे यांनीं प्रदर्शिलेले काव्यमय विचारहि आपल्या अवलोकनार्थ पाठविले आहेत.

उपनयनसंबंधीं

कोणी बोलति काय कारण अतां या बंधनाचें असे ।
यातायात उगाच कां करितसां निष्पन्न कांहीं नसे ॥
जेव्हां ही घडली समाजरचना वर्णाश्रमाची परी ।
होतीं सार्थकतेस पावत तधीं हीं बंधनें हो खरीं ॥१॥
जाई ती विलयास सर्व रचना संस्कार हे लोपती ।
आतां आश्रम नाममात्र उरले कोणा न त्याची क्षिती ॥
हिंदूनीं करणीय आणि सुलभ संस्कार ऐसा अम्हा ।
द्यावा शोधुन शास्त्रिपंडित असें प्रार्थीतसे हो तुम्हा ॥२॥
जो संस्कार समस्त हिंदुंत करी आमोघ आकर्षण ।
येतीं सर्वहि एकमेक जवळी व्हायास संघट्टण ॥
ज्यानें होउनि एकजीव फुटि त्या हिंदुत्व ही भावना ।
लागे वाढिस साधण्यास समता हिंदू जनाच्या मना ॥३॥
ज्यातें दावुनि साभिमान सगळे हिंदू म्हणू लागती ।
हा संस्कार समस्त हिंदु जनता पाळीतसे संप्रती ॥
देती कोणि तयास दूपण जरी देऊं नका लक्ष तें ।
होऊनी रत देशकाजिं झटणें साधावया लक्ष तें ॥४॥

उत्कर्षाप्रत नेइ हिंदु जनता झाडून सारा मळ ।
 सूज्ञानीं घडणें अतां नव स्मृती सोपी तशी सोज्ज्वल ॥
 व्यक्ती आणि समष्टि जे हितकरी संस्कार त्यांचा करा ।
 हिंदूंतून प्रचार शास्त्रिजन हो राष्ट्रास या उद्धरा ॥५॥

ना. वि. टेंबे

ईचलकरंजी

श्रीव्यंकटेश

२०।१।१९४१

राजमान्य राजश्री रावब्रहाद्दूर नारायण गोविंद चापेकर मुा बदलापूर
 स्वामीचे सेवेशीं पोष्य नारायणराव बाबासाहेब घोरपडे सां ईचलकरंजी
 सा. नमस्कार विनंती उपरी येथील कुशलतागायत तारीख मजकूरपावेतों
 सुखरूप असो विशेष

धर्मशास्त्राचे बाबतींत एखादी गोष्ट अमुक तऱ्हेने व्हावी असें सांग-
 ण्याचा माझा अधिकार नाहीं हें मला माहीत आहे. तथापि अलीकडच्या
 चालीरीति व आचारविचार पाहतां आपल्या संस्कारांपैकीं विवाहउपनयन
 वगैरेसारखेच संस्कार थोड्या वेळांत व थोड्या खर्चांत उरकून घेण्याकडे
 प्रवृत्ति दिसून येत आहे. यथाशास्त्र विधि करण्यास वेळेची व खर्चाची
 अडचण ही आहेच.

धर्मनिर्णयमंडळाच्या विवाहप्रयोगांत ऐरणीदानास फाटा दिलेला
 आहे. वाङ्निश्चयाच्या बाबतींतहि असेंच व्हावयास हवें. हा विधि करण्यांत
 द्विरुक्ति होते. कारण स्थळाची ज्या वेळीं चौकशी करितात त्याच वेळीं
 गोत्रप्रवर हे जुळतात किंवा नाहीं हें पाहण्यांत येत असतें. यास्तव
 विवाहापूर्वीं तास अर्धा तास हा विधि पुनः करण्याचें कारण नाहीं असें
 वाटतें. यांत गोत्रप्रवराचा उच्चार होत असल्यानें याची जरूरी आहे असें
 मांडण्यांत येतें. पण सगोत्रविवाहहि आतां रूढ व्हावयास हरकत नाहीं
 असें म्हणण्यांत येत असल्यानें तो प्रश्न आड येण्याचें कारण नाहीं.

त्याचप्रमाणें कन्यादानविधि कां करावा हें समजत नाहीं. वास्त-
 विक हल्लींच्या सुधारलेल्या मुलीमुलांना 'कन्या' ही दानवस्तु आहे ही
 कल्पनाच चमत्कारिक वाटेल. शिवाय हल्लींच्या मुलांमुलींचीं लग्नेंहि प्रौढ-
 णींच करण्यांत येत असल्यानें त्या स्वयंदान करण्यास अनुरूप अहित-
 शिवाय ते गाळल्यानें कायद्याची अडचण येणारी नाहीं. इतर संस्कारांत
 सुद्धां अनेक दानें सांगितलीं असतात. कांहीं श्रद्धावान् व सुसंपन्न लोक
 वगळल्यास अशीं सर्व दानें इतर कोण करतात ? व जरी केलीं तरी तीं
 शेवटीं हिरण्यदानावरच येतात. यामुळें मूळ विधीला गौणत्व येतें असेंहि
 नाहीं.

वरील विचार आपल्यापुढे मांडण्यांत त्यांस चालना मिळावी असा हेतु आहे. एकदां अमुक विधि विस्तारशः करावयाचे नाहीत असे ठरल्या-नंतर मुख्य विधीची हानि न होतां काय करितां येईल हे सुचविण्याचे दृष्टीनेच लिहिले आहे. कळावे, लोभ असावा हे विनंती.

तारळें

श्री

ता. १६।३।४१

श्रीयुत रा. रा. ना. गो. चापेकर बी. ए. एलएलबी मु. बदलापूर यांसी सा. न. वि. वि.:—

आपण हिंदुधर्मशास्त्राचा खोल अभ्यास केलेला आहे. म्हणून आपला परिचय मुळीच नसताही कांहीं धार्मिक बाबींसंबंधी आपणांकडे सदर बाबतींत धर्मशास्त्राची आज्ञा काय आहे? व आपलेहि यासंबंधी मत काय आहे? याचा खुलासा करण्यास विनंती करीत आहोंत.

ब्राह्मणसमाजांत तैत्तिरीयशाखेंतील तिरगूळ या नांवानें संबोधिली जाणारी एक पोटजात आहे. त्यांची कांहीं कुटुंबे आमच्या येथे राहात आहेत. सदर जातीशीं इतर शाखेंतील समाजांचा खालीलप्रमाणें व्यवहार चालू आहे.

(१) सदर समाजांतील लोकांनी आणलेले पाणी तसेंच त्यांनी तयार केलेले (शिजविलेल्या अन्नान्वयतिरिक्त) इतर खाद्य पदार्थ इतरशाखीय लोक सेवन करतात.

(२) पण त्यांचे येथे त्यांनी शिजविलेले अन्न इतरशाखीय ब्राह्मण सेवन करीत नाहीत.

(३) जेवतांना त्यांचेही पंक्तीभेद पाळला जातो. तरी याबाबत पुढील मुद्यांचे दृष्टीने खुलासा व्हावा.

(१) सदर शाखेंतील समाजाशीं अशा तऱ्हेचा भेदभाव ठेवण्याचें धार्मिक दृष्ट्या काय प्रयोजन आहे?

(२) त्या जातींतील समाजाशीं इतरशाखीयांनीं आजचे सामाजिक परिस्थितीमध्ये तशीच वरील परंपरा चालू ठेवणे जरूर आहे काय?

(३) त्यांचेबाबत असा जातीय निर्बंध कां? व केव्हां पडला?

(४) तिरगूळ जातीतील ब्राह्मणांचें ब्राह्मण्य त्यांचे येथे अन्नग्रहण करण्याच्या दृष्टीने व पंक्तीव्यवहार करण्याच्या दृष्टीने कमी दर्जाचें आहे काय?

यासंबंधी खुलासा खालील पत्त्यावर होण्यास विनंती आहे. सोबत उत्तरासाठीं सवा आप्यांची तिकिटें ठेविली आहेत. तसदीची माफी असावी.

ता. १७-७-३४

श्री

सा. न. वि. वि.

आपलें कृपापत्र पोचलें. मजकूर सममला. विविध व्यवसायांत व्यग्र असतांनाही पत्रोत्तराची कृपा केली याबद्दल अत्यंत आभारी आहें.

मी गोवर्धन ब्रा. वधूशीं विवाह ठरविणार आहें. म्हणून मजला माहिती पाहिजे आहे.

आपण लिहितां “सवर्ण विवाह शास्त्रसंमत आहेत. पण रूढी, कुलधर्म पोटजातींतील विवाहास प्रतिकूल आहेत.” अशा परिस्थितींत मीं रूढी पाळावी अथवा गोवर्धनवधूशीं विवाह करून समाजसुधारणा करावी ?

देवस्थान इनाम या नात्याने कांही जमीन माझे ताब्यांत आहे. पोटजातींत विवाह केल्यास ही मिळकत उपभोगणेंस मी अपात्र ठरेन काय ? कृपा करून सविस्तर खुलासा करावा अशी नम्र प्रार्थना आहे. क.लो.अ.

आपला

× × ×

कानडी शिक्षक

पाहिलें पत्र असें होतें:

श्री

ता. ५-७-३४

सा. न. वि. वि.

कृपा करून खालील प्रश्नांची उत्तरे जरूर पाठवावीं.

गोवर्धन व देशस्थ ब्राह्मण या पोटजातींत विवाह केलेस तो प्रचलित ‘हिंदू ला’ प्रमाणे कायदेशीर होईल काय व सनातन धार्मिक दृष्टीने निंद्य व अधर्मी होईल काय याचा सविस्तर साधार खुलासा व्हावा. क.लो.अ.

श्रीव्यंकटेश

ईचलकरंजी, २९-१-४१

राजमान्य राजेश्री रावब. नारायण गोविंद चापेकर मु. बदलापूर. स्वामीचे सेवेसीं पोष्य नारायणराव बाबासाहेब घोरपडे सं. ईचलकरंजी सा. नमस्कार विनंती उपरी येथील कुशल तागायत तारीख मजकूर पावेतो सुखरूप असो विशेष.

धर्मनिर्णयमंडळासंबंधी बरेच दिवस एक गोष्ट मी आपणांस लिहिणार म्हणत होतो. पण ती आतांपर्यंत राहून गेली. आमचेसारखे पुराणमतवादी म्हणणारे लोकांची भूमिका अशी असते की, जें कांहीं करावयाचें त्याला कोठेंतरी शास्त्राधार असावा लागतो. पुष्कळ श्रुती व आधारग्रंथ

आहेत. त्यांत आम्हांला जें करणें इष्ट वाटतें त्याला संमती असणारें वचन-
वाक्य असलें म्हणजे मग निर्धास्त वाटतें. नवीनच वहिवाट पाडावयाची
तर ज्या इतर गोष्टी रूढ होत आलेल्या असतील त्या आपत्धर्म म्हणून
घ्यावयाची. आपणाला एखादी गोष्ट करणें प्राप्त वाटलें— जसे परदेश-
गमन— तर कोणत्यातरी वचनाचे आधाराने थोडें फार प्रायश्चित्त घेऊन
भागवावयाचें. पण नवीन रूढी आपले मताने अमलांत न आणणेची
खटपट ठेवावयाची. अशी वागणूक एका दृष्टीने प्रशंसनीय नाही. पण असें
वाटणें म्हणजेच (conservatism—orthodoxy) पुराणमतवादीपणा असें
मला वाटतें. व आमचेसारखे खानदानीचे लोकानी होताहोईतों असें
वागणें आमचे देशाचे व इंग्लंडमधील चालीरीतीनें योग्य असें मानलें
जातें. यांत भिन्नेपणाचा भाग नाही असें मला वाटतें. बराच भाग व्यवस्था
लावणें ह्यांत येतो. व नवीन कायदे करण्याचा संप्रदाय जनतेंत रूढ
होण्यापूर्वी आम्ही हिंदु, ज्यू, मुसलमान, कॅथॉलिक वगैरेंत सुद्धा अशीच
पद्धती आहे. ही एक सुधारणेच्या कामांतील पायरी (stage) आहे.
नवीन रूढी घालणें हें अवतारी पुरुष किंवा राजे व राजसत्ता यांना शक्य
होतें. मोठ्या लोकांचे आचरणानेहि नवीन रूढी पडतात. पूर्वी न्यायमूर्ति
रानडे किंवा दयानंदसरस्वती यांचीं मतें मानलीं जात नसत पण आतां
तीं ऋषिवचनांप्रमाणें मानणारे आज आहेत. आताच्या मोठ्या लोकांचे
बांब्रतींतहि आणखी ५।५० वर्षांनीं असेंच होईल. पण आतांच अशी
प्रवृत्ति होणें अवघड आहे.

परवां इकडील लग्नांत दानप्रतिग्रह हा भाग गाळण्याला वराची व वर-
पक्षाची बिलकूल संमती नव्हती. प्रत्यक्ष वधूची पण नव्हती. आयुष्यांतील
फार महत्त्वाचें कार्य यथासांग व्हावें असें वाटणें साहजिक आहे.
पत्रविस्तार झाला पण माझे मत कळावें म्हणून तसदी दिली आहे.

कळावें लोभ असावा, हे विनंती.

पत्रव्यवहारामध्ये बरींवाईट पत्रें असावयाचींच. नोकरींत असताना दोन
धाणेरडीं पत्रें मला आलीं होतीं. अश्लील व बीभत्स असल्याकारणाने त्यांचें
ताबडतोब विसर्जन करणें भाग पडलें. मुलांमुलींनी वाचण्याच्या लायकीचीं तीं
नव्हतीं. ज्यांच्याविरुद्ध दाव्याचा निकाल झालेला असतो ते लोक अशीं पत्रें
लिहितात. बीभत्स पत्रांशिवाय दुसरीं निंदाप्रचुर पत्रें असतात. अशीं पत्रें फार
करून नातेवाइकांचीं असतात. मोठेपणाच्या मार्गावर मनुष्य येऊं लागला म्हणजे
विघ्नसंतोषी दूरच्या आत्मांना तें पाहवत नाही; दुसऱ्याच्या मोठेपणानें आपणांस

कमीपणा येतो असे त्यांस वाटते. पुढे तो मोठेपणा अढळ झाला म्हणजे तेच आस तुमची स्तुति करण्यास सुरुवात करितात. दोनही प्रकारची पत्रे निनांची असावयाची.

आपल्या पत्रांवर इंग्रजी तारीख घालण्याची पद्धत पडली आहे. त्या-ऐवजी आपली कालगणना असावी. परंतु शुद्ध, वद्य, क्षयतिथि, वृद्धि, अधिक मास ह्या भानगर्दीमुळे मनुष्य कंटाळतो व निरुपायाने इंग्रजी कालगणनेचा अवलंब करितो. दादासाहेब करंदीकर एका पत्रांत लिहितात : “आपल्या कृपा-पत्रांतील तिथीचे (तारिखेचे) द्योतक आंकड्यांचे अनुकरण करण्याचा यत्न केला पण तितके साधले नाही; सबब इंग्रजी तारीख ही वर दर्शविली आहे.” हे अहमदनगढून लिहिलेले पत्र असून १९१५० शुा २१।११।२८ असे कालद्योतक आंकडे आहेत. आमच्या पंचांगांत तिथींच्या बरोबर दिवसांचे आंकडे द्यावयास पाहिजेत. मी तारखेच्या ऐवजी दिवसाचा आंकडा घालतो. प्रथम महिन्याचा, शेवटी सालाचा आंकडा घालतो; उदा. ५।२९।६५ म्हणजे श्रावण वा ३० श. १८६५. ह्यामध्ये तिथीची अडचण गेली पण अधिक महिन्याची कायम राहते. बंगाली पंचांगांत दिवसाचे आंकडे दिलेले असतात. आमच्या पंचांगांत कां देऊं नये ?

माझ्या पत्रांविषयी पुष्कळांची तक्रार असे. मी अगदी त्रोटक लिहितो असे त्यांचे म्हणणे. माझे सबजज्ज स्नेही मंछाराम मयाराम भट लिहितात : “Do be writing to me occasionally and not in your usual laconic style, but somewhat profusely and freely” (18th January 1919). श्री. विनायकराव डोंगरेहि अशीच कुरकूर करीत.

पत्रलिपीत एक मोठा फरक झालेला स्पष्टपणे दिसतो. सध्या मोडी लिपी कोणी वापरीत नाही; सर्व पत्रे बालबोध लिपीत येतात. ह्याशिवाय अभिमानाने सांगण्यासारखा फरक म्हणजे पूर्वी चिपळूणकर, टिळक, विजापूरकर इत्यादि स्वभाषाभिमान्यांची पत्रे इंग्रजीत असत; आता बहुधा कोणी इंग्रजीत लिहित नाहीत.

रावसाहेब मोरमकर, रा. गो. आपटे, गोविंदराव करमरकर, न. म. जोशी, विनायकराव डोंगरे, दा. प. वैद्य, न. चिं. केळकर ह्यांची मोडी अक्षरे सुरेख आहेत.

सन १९४२ अखेरपर्यंतची माझ्यापार्शी आज दहा अकरा हजार पत्रे आहेत. सन १९१४ पूर्वीची पत्रे व रोजनिशा चुकीने जळल्या गेल्या; निराळी कांही पत्रे ठेविली होती तेवढीच राहिली. पत्रे जतन करून ठेवण्याची मला सवय आहे. चिटोरीसुद्धा माझ्या पत्रसंग्रहांत आढळतील. माझी स्वतंत्र कारकीर्द सन १८९६ पासून सुरू झाली. तेव्हापासून १९१४ पर्यंत कमीत कमी दोन

हजार पत्रे जमणे शक्य आहे. ह्याचा अर्थ असा की, गेल्या ४५।४६ वर्षांत बारा हजार पत्रे आली. तितकीच पत्रे माझ्याकडून इतरांस गेलीं असें अनुमान करणें गैर होणार नाही. अर्धा आणा सरसकट पत्रामागे धरला तर एका सामान्य सुशिक्षित माणसाकडून सरकारास २४००० पत्रांचे ७५० रु. मिळाले असें होतें. लोकांस सुशिक्षित केल्याने सरकारास अनेक तऱ्हेने फायदा होत असतो.

निदान एक हजार माणसांशीं माझा पत्रव्यवहार झाला आहे असा मी हिशेब केला आहे. आणि ह्यांमध्ये भाऊ, मुलगे, पुतणे ह्यांचा समावेश केला नाही. पत्रद्वारा दोन हजार माणसांशीं माझा संबंध आला अशी माझी समजूत आहे. ही संख्या मोठी आहे असें नाही. राजकीय पुढाऱ्यांचा संबंध ज्यांच्याशीं येतो अशांची संख्या ह्यापेक्षा कितीतरी पटीने अधिक होईल. मनुष्याचें समाजांतील स्थान समजण्यास अशा आंकड्यांचा उपयोग होतो. मुंजलशखेरीजकरून इतर समारंभाच्या आमंत्रणांची संख्याच सुमारे एक हजार आहे.

५. दैव

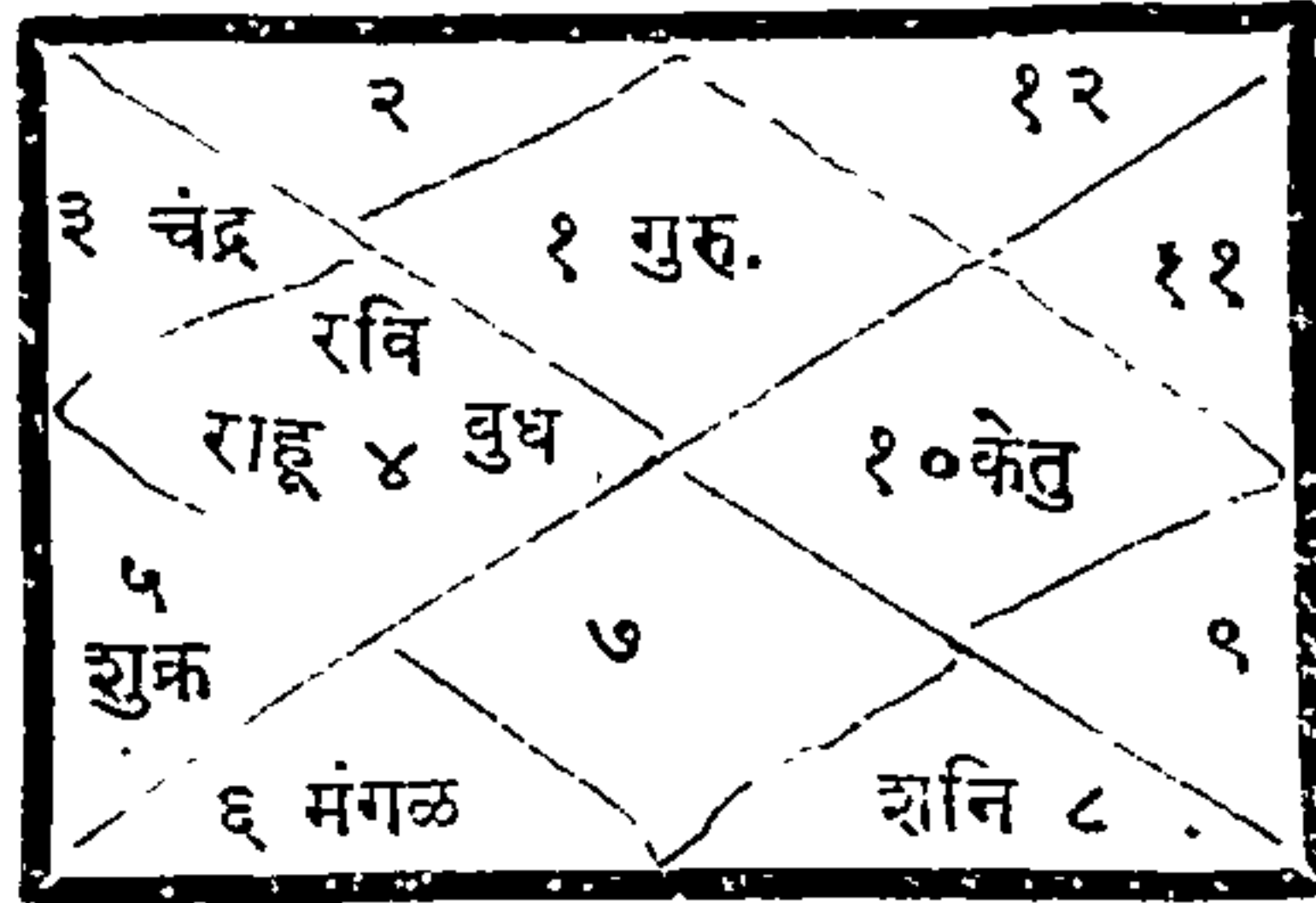
पुरुषप्रयत्न दुर्बल दैव बहु प्रबल मज असें कळते ।

—मोरोपंत

मी मुंबईस शालेंत शिकत असतां एका रविवारी बदलापुरास आलों. त्या वेळीं बदलापूर स्टेशनपासून गांवांत येण्यास सडक नव्हती, मग पुढाची गोष्ट बाजूसच राहिली. तसेंच तांगे नव्हतेच; पण भाड्याच्या बैलगाड्यासुद्धा नसत. हातांत पाक्रीट घेऊन सकाळीं १० च्या सुमारास मी नदीतून— पाण्यांतून (कार्तिक मार्गशीर्ष महिना असावा) चालत येत होतो. गांवाच्या बाजूच्या नदीच्या काठांवर एक गृहस्थ धोतर धूत होते. माझ्याबरोबर दुसरा एक मुलगा होता. तो त्या धुणाच्या गृहस्थांच्या वरच्या बाजूने गेला; मी खालच्या बाजूने गेलों. त्या मुलाच्या जाण्याने गृहस्थ धूत होते तेथलें पाणी गढूळ झालें. त्या गृहस्थांनी त्या त्रिचाच्या मुलाला शिव्यांची लाखोली वाहिली आणि माझी मनमुराद स्तुति केली ! वस्तुतः त्या गृहस्थांचें धुण्याचें पाणी गढूळ करण्याच्या हेतूने तो मुलगा वरून चालला नाही किंवा मीहि पाणी बिघडूं नये म्हणून बुद्ध्या खालून गेलों नाही. पाप-पुण्य, बरें-वाईट जें कांही घडलें तें अज्ञानाने. त्या गृहस्थांचें माझ्याविषयी मत निष्कारण चांगलें झालें. मला नाहक भलेपणा मिळाला ! ह्यालाच मी दैव म्हणतो. ह्या ठिकाणीं केवळ परिणामावरून आम्ही सुष्ट दुष्ट ठरले गेलों. अन्यत्र संशयाला जागा हें तरी स्तुति-निंदेला कारण मिळतें. प्रत्येक स्त्री-पुरुषाला आयुष्यांत कधीतरी व्यभिचाराचा आरोप सोसावा लागतो; नोकरी करणाराच्या मार्यां पैसे खाल्ल्याचा आरोप मारण्यांत येतो. स्त्री-पुरुषांचा परिचय; कामगारांच्याकडून एखाद्याचें काम मोठें होणें ह्या गोष्टी संशयाला कारणीभूत होतात; परंतु जेथे कोणतेंच कारण नसतें आणि लाभालाभ होतो तेथे दैव हेंच प्रबल कारण मानण्याची माणसाची प्रवृत्ति होते. असे दैवयोगाचे प्रसंग प्रत्येकजण थोड्याबहुत प्रमाणाने अनुभवीत असतो.

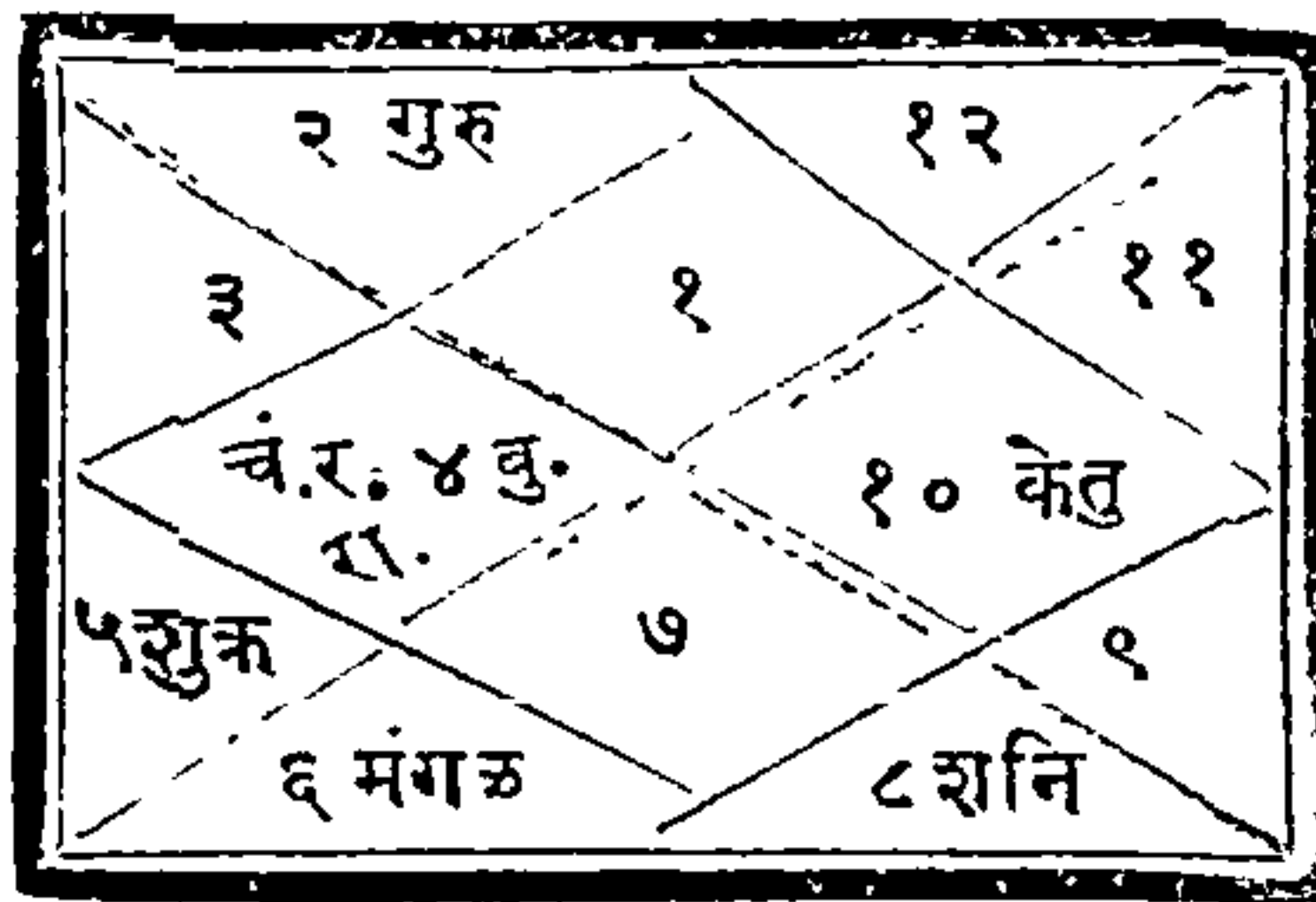
माझा एल्.एल्.बी. पर्यंत विद्याभ्यास झाला; अनेक भानगडी उत्पन्न होऊनसुद्धा अखेरीस नोकरी लागली व ती टिकली. कल्पना देखील नव्हती इतकी वर्षे जगलों; आणि जगलों तोहि निरामय स्थितींत. इतकें आयुष्य लाभलें नसतें तर माझ्या हातून 'बदलापूर', 'चित्पावना' सारखे ग्रंथ निर्माण झाले नसते. तसेंच दुसरें लग्न अंगलटीस आलें नाही. त्या लग्नाची बरीच जबाबदारी मला पार पाडतां आली. हा सर्व नशिवाचा खेळ आहे; ह्यांत स्वतःच्या पराक्रमाला

कोठेच जागा नाही. ज्योतिषशास्त्रांत कांही तथ्यांश असेल तर जन्मग्रहांवरून समजलें पाहिजे. ह्यास्तव मी आपली कुंडली येथे देतो.

शके १७९१ आषाढ वद्य १२ गुरुवार गत घटि ४३ पळें ११.
जन्मकाल. दिनमान ३१ घ. ५६ प. अयनांश २२।२७.
स्पष्ट रवि- ३-२१-३-४३.
स्पष्ट लग्न- ०-१३-३६-४४.

भावचलित कुंडली

अवस्थाचक्रांत गुरु मृत व चन्द्र वृद्ध दाखविलेला आहे. बाकीचे ग्रह कुमार अथवा युवा अवस्थेत आहेत.

माझे लहानपणीं खेवदंड्यास असतांना पोट दुखत असे; अगदी गडबडा लोळत असें. हे राहूचें फळ असावें. मंगळाची दृष्टि लग्नावर आहे. त्याचा अनुभव वडील मूल किंवा मुलगा मारण्याने येतो असें म्हणतात. माझा पहिला मुलगा जन्मानंतर थोड्याच दिवसांनी मेला. शनिमुळे दोन लग्ने झालीं म्हणतात. राहू माझ्या उपयोगीं पडला काय ? “भेपे वृपे च कर्के च सर्वापद्भ्यो हि रक्षति । सिंहिकातनयो बाले प्रियं पुत्रं यथा पिता ॥”

लग्नाधिपति पृष्ठस्थानीं असला म्हणजे आपण आपले शत्रु होतो; “लग्नेश्वरः पृष्ठः स्वयमेव रिपुर्भवेत् ।” माझ्यामध्ये आत्मविश्वासाचा अभाव म्हणून सांगितलें तेंच हे फळ काय ? लोकनिंदा सहन करण्याऐवजी स्वतःची टोंचणी कित्येकांना चस्त करिते.

दशमस्थानी केतु असल्यामुळे मला साहेबांकडून प्रत्येक खेपेस साहाय्य लाभलें आहे. गुरुपेक्षा मंगळाची अनुकूलता विशेष झाली काय? कारण “श्रीमान् यशोबलयुतोऽवनिजे रिपुस्थे” असें षष्ठस्थानच्या मंगळाचें फळ सांगितलें आहे.

रवि, चन्द्र, बुध एका गृहांत आहेत त्यांचें फळ चांगलें सांगितलें आहे.

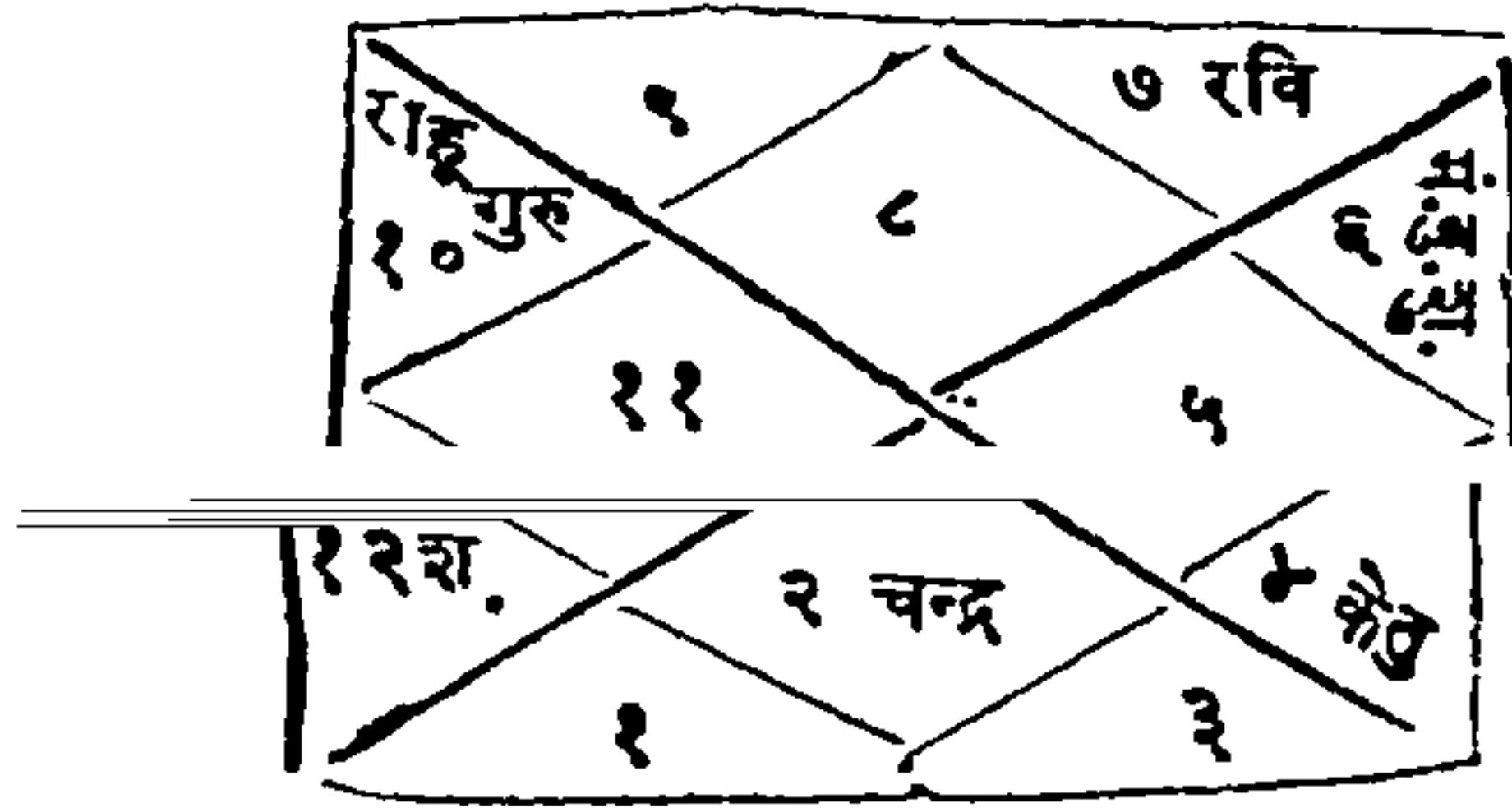
“भवेन्महौजः नृपकार्यकर्ता कर्ता (वार्ता) विधौ शास्त्रकलासु दक्षः ।

दिवामणिशामृतरश्मिसंज्ञैः प्राणी भवेदेकगृहं प्रयातैः ॥”

द्विभार्यायोग आणण्यास शनीबरोबर मंगळ कारणीभूत झाला असावा; कारण “लभेशे सहजे षष्ठे सिंहतुल्य पराक्रमी । सर्वसंपद्युतो मनी द्विभार्यो मतिमान् सुखी ॥” ह्यावरून मला मंगळाचा फायदा मिळाला असा, तर्क करितां येतो.

शनीचे तर माझ्यावर फारच उपकार आहेत. एका ज्योतिषाने माझा स्पष्ट आयुर्दाय काढून मला ६२ वर्षे ८ महिने २७ दिवस आयुष्य दिलें होतें व मतान्तराने ६९, ७२, ७५ वर्षेपर्यंत आयुर्भर्यादा जाण्याचा संभव सुचविला. गेल्या आषाढांत ७५ वें वर्ष मला लागलें. काय होतें पाहवें.

माझ्या पत्नीची कुंडली—

हिचे गर्भनाश पुष्कळ झाले. हिला दम्याचा विकार होता; तिच्या आईला च आईच्या आईला दम्याची व्यथा होती. परंतु चमत्कार हा की, तिच्या एकाहि मुलाला अगर मुलीला दम्याची बाधा नाही. त्यांचीं वयें आज (१९४३) ५०, ४२, ३९, ३७, ३१ अशीं आहेत.

मी ज्योतिषाचा अभ्यास करित होतो. करमाळ्यास असतां एका रविवारी फलज्योतिषाचें पुस्तक वाचीत होतो. त्यांत सप्तमस्थानांत शुभग्रह असतांना व्यभिचारयोग सांगितलेला आढळला. इतक्यांत आमच्या घरावाल्यांनी मला खाली बोलाविलें. तेथे एका गृहस्थाची पत्रिका माझ्यापुढे त्यांनी टाकिली. त्या पत्रिकेंत नुकताच पुस्तकांत वाचलेला योग मला आढळला. मला आज तो योग कोणता होता ह्याचें स्मरण राहिलें नाहीं. असली नाजूक गोष्ट वास्तविक बोलावयाची नसते परंतु शास्त्राचा खरेपणा जाणून घेण्याच्या इच्छेने मी त्या गृहस्थांस तुम्ही पत्नीनिष्ठ दिसत नाही असें सांगितलें. त्याने एकदम कबूल केलें. मी होरा-

भूषण बनलों. हे गृहस्थ मेल कॉन्ट्रॅक्टर होते. दुसरेहि धंदे करीत. पुढे प्रत्येक वेळीं ते मला मोठा ज्योतिषी समजून विचारावयास येत. मला समजत नाही; मी नव-शिक्या आहे; असें सांगितलें तरी त्यांचा विश्वास बसेना.

करमाळ्याच्या माझ्या घरवाल्यांच्या कुंडलींत एकादशस्थानीं तुळेचा शनि होता. ह्या गृहस्थांना सही करण्यापलीकडे फारसें शिक्षण नव्हतें; तथापि त्यांनीं लाखों रुपये मिळविले. निजामाच्या मुलखांत श्रेताच्या ऐरणी व सर्वे नंबर घालण्याचें कंत्राट ते घेत असत असें सांगत.

प्रथम कांही वर्षे फलज्योतिषावर माझा विश्वास असे. एकदा, मी फार आजारी पडेन अशी जवळ जवळ जिवाच्या धोक्याची सूचना मला एका ज्योतिषानें दिली. मी थोडा कचरलों. ठाण्यास डोंगऱ्यांना पत्र लिहिलें व व्यवस्थापत्र करण्याच्या तयारीलाहि लागलों होतो ! डोंगऱ्यांचें उत्तर आलें : “ज्योतिषशास्त्राचा इतका विनचूक प्रत्यय येतो अशी समजूत फारच क्वचित् लोकांची आहे, व आपण त्यांपैकीं नाहीं अशी माझी समजूत होती. व आपले ज्योतिषावरील निबंध वाचून ती दृढ झाली आहे. आतां त्यामुळे आपण ग्रह कधींच पाहणार नाहीं असें मात्र नाहीं. कारण तें आपण नेहमीं करितां हें मला माहीत आहे. परंतु त्या विषयाला वाजवीपेक्षां जास्त महत्त्व देण्यांत अर्थ नाही व त्यावरून आपले मनःस्थितीत. चलबिचल होणेचेंहि कारण नाहीं.” (१५।२।१७).

दुसऱ्या दिवशीं काका वैद्यांनी पत्र लिहिलें : “तुमचें पत्र राजश्री विनायकराव डोंगरे यांनीं मला दाखविलें..... तुम्हांस झोंप न लागण्याची व्यथा आहे. त्यांत वाईट ग्रह आल्याचें चिंतन सुरू ठेवल्यानें मुळींच झोंप नाहींशी होईल. तुम्ही फलज्योतिषासंबंधीं कांहीं लेख लिहिला होता तो वाचला आहे कीं नाहीं लक्षांत नाहीं. परंतु तुमची त्या विषयावर विशेष भरंवसा ठेवण्याइतकी श्रद्धा नसावी असें वाटतें. तुमचे मनांत कांहीं व्यवस्था करून ठेवावी असें असल्यास व्यवस्था करून ठेवल्यानें कांहीं बिघडत नाही. आपल्यास वाटेल तेव्हां ती फिरवितां येते.....”

मीं फलज्योतिषावर ओकांच्या ‘लोकशिक्षण’ मासिकांत लेख लिहिला होता. हल्ली मी आपल्या मुलांचीं लग्नें टिपणें न बघतां करितों. तथापि बाहेरगांवीं जावयाचें झालें तरी लग्न कोण येतें तें पाहण्याचा चाळा सुटला नाही. ज्योतिषशास्त्र अगदी खोटें नाही, अगदी खरें नाही, अपुरें आहे ह्यांत संशय नाही.

एखाद्याला तीन बायका झाल्या असें समजा. एक अत्यंत सुखभावी, सुशील, सुस्वरूप; दुसरी अत्यंत दुःस्वभावी, दुःशील, कुरूप; तिसरी दोघींच्यामध्ये; ज्योतिषाला ह्या तीन प्रकारच्या बायकांचें भविष्य वर्तवितां येणें कठीण आहे.

तोंड पाहून कुंडली मांडून देणारे एकटे महाडकर ज्योतिषी मी पाहिले. मी माळ्यास असतांना बापट नांवाचे एक ज्योतिषी माझ्याकडे आले होते. त्यांनी माझ्या चेहऱ्यावरून शनि बिनचूक सांगितला; चंद्र चुकला.

माझ्यावर फौजदारी खटला होऊन आरोपी म्हणून मला मॅजिस्ट्रेटपुढे उभे राहावे लागेल असे कोणी भविष्य केले नव्हते. पण तसे प्रत्यक्ष घडले खरे !

पुरुषप्रयत्नांहुन दैवाधीन गोष्टी कमी नसतात. मी ब्राह्मणकुळांत जन्मलों ही पूर्णपणे दैवाधीन गोष्ट. ब्राह्मणजातीच्या हजारों पिढ्यांच्या संस्कारांचा फायदा मला मिळाला हे नाकारून चालणार नाही. त्याचप्रमाणे मी वडील मुलगा म्हणून जन्मास आलों हाहि दैवयोग समजला पाहिजे. पहिला मुलगा सर्वांना हवासा असतो. त्याच्या आगमनाने कुटुंबांत उत्साह निर्माण होतो. सर्वांच्या प्रेमळ लडिवाळपणाचा त्याला फायदा मिळतो. कुटुंबांतील माणसें लाड करतातच पण शेजारीं पाजारीं निपुत्रिकांनासुद्धा प्रेमाचा पान्हा फुटतो. आमच्या शेजारीं चाळींत पांडुरंग हरि वैद्य म्हणून राहत. हे गृहस्थ पुढे रावबहादूर झाले होते. कस्टममध्ये कॅशिअरच्या मोठ्या हुद्याच्या जागेवर होते. त्या काळांत कस्टम ऑफिसांत त्यांच्या-इतका नेकीचा हिंदी अंमलदार नव्हता. तीस रुपयांची परीक्षा त्यांनी दिली होती. अंगाने गौरवणी व नखशिखान्त पांढराशुभ्र पोशाख, तसेच स्वभावाने अबोल आणि चेहरा गंभीर असे हे गृहस्थ होते. चालतांना पायांकडे बघून चालत. ह्यांना शेवटपर्यंत मूलबाळ झाले नाही. अण्णा मला कधी कधी आपल्या ताटांत जेवण्यास बसवीत. आता मुझांना ताटांत जेवण्याला घेऊन बसण्याची चाल राहिलीच असली तर ती बायकांत क्वचित् आढलेल. असो. सांगावयांचे एवढेच की, पहिला मुलगा नेहमीच भाग्यवान असतो. माझे स्नेही ग. रा. हवालदार एका पत्रांत लिहितात : “संततिनियमनाची इच्छा पुरातन आहे. आया त्या रागाने पोरांना मारतांना पाहिल्या आहेत; भिकाऱ्याच्या पोटीं आलास हाच दोष काढून बाप मुलाना निंदितांना पाहिले आहेत; पण कोणीहि खोलींत मरेतो जाण्याचे सोडले नाही.” दोन तीन मुले झाल्यानंतर जन्मास येणाऱ्या मुलांची ही स्थिति अनुकंपनीय आहे ह्यांत संशय नाही.

६. माझीं मतें

पुष्कळ माणसांना स्वतःचें मत म्हणून नसतें. दुसऱ्यांचीं मतें तींच त्यांचीं मतें. अशांची वागणूक धरसोडीची असते. ते विशिष्ट प्रसंगीं कसे वागतील हें अगोदर निश्चितपणें वर्तविणें अवघड असतें. त्यांच्यावर वजन पाडील तो त्यांना आपल्याकडे ओढून घेईल.

मतें वागणुकीला कारणीभूत होतातच असा नियम नाही; मतांपेक्षा भावनांकडे वागणुकीचें जनकत्व जातें, आणि भावनांपेक्षाहि पाशवी मनांत वागणुकीची प्रेरकशक्ति असते. मताने मीं गांधींचा अनुयायी असेन पण गांधींचा त्याग माझ्यामध्ये नसल्याने तीं मतें क्रियेला प्रवर्तक बनणार नाहीत. सुखलालसा किंवा लोभ बलवत्तर असल्यामुळे तोच माझ्या वागणुकीला कारणीभूत होणार. ज्याचा विवेक कोणत्याहि क्रियेचा कारक असतो तो श्रेष्ठ पुरुष समजावा.

प्रथमतः मी आपलीं धार्मिक मतें सांगतां. धर्माचा संबंध ईश्वराशीं, निदान पुनर्जन्माशीं, आहे असें मी मानितां. ईश्वराचें अस्तित्व निरुत्तर रीतीने सिद्ध करण्याइतकें प्रमाण दाखवितां येणार नाही हें मला मान्य आहे. ईश्वर मुळींच नाही हें भौतिक शास्त्रांनीं सिद्ध झालें आहे असें मला वाटत नाही. सृष्टपदार्थांचें पृथक्करण करणें अथवा निरनिराळ्या पदार्थांच्या मिश्रणाने— संयोगाने— नवीन पदार्थ बनविणें हें भौतिक शास्त्रांचें कार्य. पदार्थ निर्माण कां झाला ह्याचा विचार करणें हें अध्यात्मविद्येचें कार्य. भौतिकशास्त्रें अध्यात्मविद्येला साहाय्यक होतील; निर्णायक होणार नाहीत. ह्यास्तव आपआपल्या बुद्धीप्रमाणे प्रत्येकजण ईश्वराविषयी कल्पना करीत राहणार. म्हणून एका समाजाने आपल्या आध्यात्मिक कल्पना दुसऱ्या समाजावर लादूं नये. समविकासाच्या बुद्धीच्या समाजांतच सदृश कल्पना नादूं शकतात.

कायद्याच्या क्षेत्रांत कांही अनुमानें पुरावा नसतांहि कायदेशीर रीतीने करितां येतात. तद्वत् ईश्वर असावा हें अनुमान मी करीन, व तो नाही हें सिद्ध करण्याचा बोजा नाही म्हणणारावर टाकीन.

माझा ईश्वर अथवा परमेश्वर साकार किंवा सगुण असणार नाही : तो निर्गुण व निराकार असेल. हिंदूंचा साकार देव त्यांच्या भावनांतून निर्माण झाला आहे. चित्तशुद्धीला त्याचें अस्तित्व अपग्निहार्य आहे; त्याच्या आश्रयाने आत्मोन्नति करून घेता येते. मनुष्यांतील पाशवी वृत्ति नष्ट करून त्याचा सात्त्विक विकास करणें हें धर्माचें मुख्य कार्य. प्रार्थना व उपोषण ह्या साधनांनीं हें कार्य सुकर होईल असें मला वाटतें. शास्त्रोक्त कर्में यथासांग केलीं तरी त्याचा कांही

उपयोग होणार नाही. कर्मकांड संपुष्टांत आलेंच आहे; तें संपूर्णतया नष्ट झालें तरी मला यत्किंचितहि दुःख होणार नाही. धर्मनिष्ठा व्यवहारांत उतरली पाहिजे; परस्परांमधील वागणुकींत तिचें प्रतिबिंब पडलें पाहिजे; तीच माणसाच्या धर्मनिष्ठेची कसोटी. संध्या, देवपूजा वगैरे विधि मी करितों पण त्या गोष्टीला मी मलत्तेंच महत्त्व देत नाहीं.

वेद पौरुषेय आहेत असें जिनसीवाल्यांप्रमाणे माझे मत आहे.

ख्रिस्ती व मुसलमानी धर्मांहून वैदिक धर्मांतील तत्त्वे फारच उच्च आहेत. धर्माची बाब वैयक्तिक असावी. सार्वजनिकरीत्या धर्माला कोणत्याहि सरकारने मान्यता देऊं नये. स्वर्ग, नरक मी मानीत नाहीं तरी पुनर्जन्म मानतो. असंख्य जन्मांच्या भोवऱ्यांत एक जन्म खिजगणतींत नाही. कर्तव्य हाच मनुष्याचा धर्म. मनुष्य अद्यापि ९९ हिश्यांनी पशु आहे. बहुत वेळां तो बुद्धीचा दुरुपयोग करून अतिपशुकोटींत स्वतःस ढकलतो. पशूंचे संघ आपसांत लढून आत्मनाश करीत नाहीत पण मनुष्याचे संघ युद्धें उपस्थित करून मानवजातीचा संहार करीत असतात. तथापि मनुष्याला सदसद्विवेकशक्ति आहे. तीच त्याच्या सुधारण्याची आशा.

परमेश्वर जर एक आहे तर निरनिराळ्या धर्मांचें कारण उरत नाही. म्हणून धर्माला राजकारणांत स्थान मिळतां कामा नये.

सर्व कार्णी सर्व समाजांत बरीं-वाईट, शहाणीं-मूर्ख सर्व प्रकारचीं माणसें असतात; कांही दोष अंगभूत असतात; कांही परिस्थितिजन्य असतात. अंगभूत दोष वैयक्तिक असतात तर परिस्थितिजन्य दोष सामाजिक असतात. दोष निर्माण करणारी परिस्थिति नष्ट करणें हें सरकारचें कर्तव्य आहे. वैयक्तिक दोष वाढीला न लागतां हळूहळू नष्ट होतील असा प्रयत्न त्या व्यक्तीने केला पाहिजे; तथापि त्याला तशी संधि प्राप्त होईल अशी योजना सरकारानेच करणें जरूर आहे.

मनुष्य बुद्धिमान् पाहिजेच परंतु आधी शीलवान् पाहिजे. शील नसेल तर बुद्धि सत्कार्यक्षम होत नाही. समाजाचें कल्याण शीलवंतांकडून होतें. समाज-व्यवस्था अशी असावी की बुद्धीबरोबर शीलवर्धन होईल.

भौतिकशास्त्रें ईश्वराला— ईश्वरविषयक कल्पनांना— मारतील हें म्हणणें खरें नाही. भौतिकशास्त्रांतील प्रगतीने ईश्वरी ऐश्वर्य सारखें वाढत जात आहे आणि मनुष्य अधिकाधिक क्षुद्र होत आहे असें कित्येक पाश्चात्य पंडितांप्रमाणे मलाहि वाटतें.

आर्थिकरीत्या स्त्री स्वतंत्र असावी ही कल्पना समाजविघातक आहे. म्हणून सध्याचें पोटभरू शिक्षण मुलांप्रमाणे मुलींना देणें अनिष्ट असें मला वाटतें. द्रव्यार्जनाची जबाबदारी स्त्रीवर टाकण्याचा विचार मला मूर्खपणाचा वाटतो. प्रजोत्पादन व प्रजासंगोपन ही जबाबदारी स्त्रियांवांचून दुसरें कोण पतकरणार? शिवाय गृहव्यवस्था त्यांना टाळतां येत नाही. अशा करण्याने पुरुष मोकळा राहतो व सर्व जबाबदाऱ्या एकट्या स्त्रीवर पडतात. न स्त्री स्वातंत्र्यमर्हति हें मनूने

पुरुषांना उद्देशून म्हटलें आहे. स्त्रियांना पुरुषांनी निराश्रित- निराधार- सोडून देणें योग्य नाही: त्यांचा परामर्श पुरुषांनी घेतला पाहिजे हा मनूचा आशय आहे; आणि तो बरोबर आहे.

एका राष्ट्राने दुसऱ्या राष्ट्रावर स्वामित्व गाजवावें हें अनीतिमूलक असून अंकित राष्ट्रांतील माणसांना अधोगतीला नेतें. जीवमात्रांत परमेश्वराचा अंश आहे असें मानणारें वैदिक तत्त्वज्ञान सर्व मानवजात समान आणि स्वतंत्र मानितें. एखाद्या विशिष्ट वंशाच्या मानवजातीवर देवाने वरदहस्त ठेविला आहे असें मानण्याचें कारण नाही.

जगांत शांतता राहण्यास व सर्व लोकांना पुरेसें अन्नवस्त्र मिळावें म्हणून युद्धे थांबलीं पाहिजेत. निःशस्त्रीकरणाने तीं थांबतील. गांधींच्या अहिंसा तत्त्वाचा अंगीकार जगाला करावा लागेल. बचावासाठी हिंसा अवश्य म्हटली तर हिंसा कधीच नाहीशी होणार नाही; कारण, आत्मरक्षणाचा उत्तम उपाय म्हणजे, वर तोंड काढणाऱ्या शेजारच्या राष्ट्राचा वेळींच समूळ उच्छेद करणें हा होय. “विग्रहो वर्धमानेन मतिरेषा बृहस्पतेः ।”

एकाच प्रकारची राज्यपद्धति सर्व कालीं व सर्व ठिकाणीं लोकांना हितावह होईल असें नाही. परिस्थित्यनुरूप शासनपद्धति बदलणें शक्य आहे. तथापि अनियंत्रित राजसत्तेपेक्षा लोकसत्ता बरी. इंग्लंडांत लोकसत्ता खऱ्या अर्थाने नाही. प्रचलित मतदानपद्धति सदोष आहे. मते सारखीं पण मतदार सारख्या योग्यतेचे नसतात. आपल्या वाक्पांडित्याने जनसमूहास भुरळ पाडणारे महत्त्वाकांक्षी लोक सध्या राज्यकारभाराचीं सूत्रे आपल्या हातीं पटकावितात. हीं सूत्रे निःस्वार्थी व विवेकी लोकांच्या हातीं गेलीं पाहिजेत.

असमानता व उच्चनीचभाव मनुष्याने निर्माण केला आहे. निसर्गांत असमानता नाही; विविधता आहे. कमीअधिक हे शब्द निसर्गाला माहित नाहीत; ते मनुष्याने आपल्या आवडीनावडीनुसार बनविले आहेत. विष्टेचें सुद्धा उत्तम खत होतें व त्या योगानें धान्यवृद्धि होते. निसर्गाला सोने व विष्टा सारख्याच योग्यतेचीं वाटतात. धनसंचय, पदव्या, पगारांत बेसुमार फरक इत्यादि वैषम्यवर्धक प्रकार अनीतिकारक समजले पाहिजेत.

प्रत्येक माणसाच्या बुद्धीचा पूर्ण विकास होण्याची संधि त्याला मिळाली पाहिजे. कोणालाहि खाण्यापिण्याची ददात असतां कामा नये. सध्या अन्न मिळविण्यांत आयुष्य खपतें. त्यामुळे बुद्धीचा विकास करण्यास संधिच मिळत नाही. बुद्धीचा विकास न होणें म्हणजेच मृत्यु. अशा मेलेल्या माणसांचाच भरणा आमच्या समाजांत फार आहे.

नीतीचा संबंध मनाशी असतो. मनाने प्रेरित कर्म फक्त नैतिक किंवा अनैतिक होऊं शकते. सवयीने किंवा कायद्याच्या भीतीने केलेल्या अथवा न केलेल्या कर्माने आपण नीतिमान् होत नाही. सक्तीची नीति व स्वेच्छेची नीति ह्यांतील भेद कधीहि विसरूं नये. आपली खरी योग्यता ठरविण्यास त्याचा फार उपयोग होतो. पहिली नीति नव्हेच.

वैदिक धर्मातील ऋणाची कल्पना सुंदर आहे. अनेकांचे— आपल्या शत्रूचे देखील—उपकार आपणांवर झालेले आहेत. हें ऋण फेडणें हें आपलें काम. दुसऱ्याच्या उपयोगी पडण्याने हें ऋण फेडितां येतें. ऋणाच्या विचाराने अहं-पणाला जागा राहत नाही.

हिंदुस्थान देश अखंड तो राहून स्वतंत्र झाला पाहिजे ही गाष्ट आता विवाद्य राहिली नाही. हें स्वातंत्र्य सशस्त्र प्रतिकाराने अथवा बंड करून मिळणार नाही हें निश्चित. इंग्लिश लोक आपण होऊन देतील हें, मनुष्यस्वभाव जोपर्यंत आहे तसा राहिल तोंपर्यंत, शक्य नाही. स्वातंत्र्य दिल्याशिवाय गत्यंतर नाही अशी परिस्थिति निर्माण केली पाहिजे; तरच स्वातंत्र्य लाभेल व टिकेल. ही परिस्थिति निर्माण करतांना शस्त्रास्त्रांचा अवलंब करायचा नाही म्हटलें की, निःशस्त्र प्रतिकार—असहकार—हाच उपाय राहतो.

जित राष्ट्रान्त, सरकार व लोक हे दोनच पक्ष व, स्वातंत्र्य मिळविणें हें एकच ध्येय. एक ध्येयाच्या माणसांनी एकत्र झालें पाहिजे. ध्येय गांठण्याच्या उपायां-संबंधी मतभेद संभवेल पण अशा मतभेदविषयक प्रश्नांचा निकाल बहुमताने लावणें हा सरळ मार्ग. तेवढ्याकरता निराळा पक्ष स्थापणें म्हणजे देशद्रोह करणें होय.

गांधी हिंदुस्थानांत जन्मास आले ह्याचा प्रत्येक हिंदी माणसाला अभिमान वाटला पाहिजे. गांधींनी जगांत हिंदुस्थानचा दर्जा वाढविला आहे, व जेत्यांवर जितांचें नैतिक वर्चस्व प्रस्थापित केलें आहे.

आकाराने राष्ट्र मोठें होत नसतें. राष्ट्राचें ध्येय व वैचारिक प्रकर्ष ह्यांवर श्रेष्ठत्व ठरविलें पाहिजे. नाही तर मनुष्यापेक्षा मृगेंद्र पूज्य मानावा लागेल.

विद्यमान विद्यापीठें विद्यार्थ्यांत वैचारिक पारतंत्र्य निर्माण करितात. कर्तृत्ववान् माणसें निर्माण करणें हाच कोणत्याहि संस्थेचा हेतु असला पाहिजे. तो जर सिद्ध होत नसेल तर ती संस्था निरुपयोगी समजावी. कुटुंबसंस्था देखील ह्या कसोटीस उतरली पाहिजे.

मुंबई विद्यापीठ विद्येची तरतूद मुख्यतः करीत नाही; परिक्षा घेऊन नोकरीवाल्यांची सोय बघतें. परीक्षा पुष्कळ आणि विद्या थोडी असा प्रकार होतो.

सर्व समाज शिक्षित करण्याचें स्वप्नहि आमच्या विद्यापीठाला अद्यापि पडलें नाही. समाजामध्ये दुफळी करण्यास मात्र विद्यमान शिक्षणपद्धति कारणीभूत झाली आहे. ग्रामीण विद्यापीठें स्थापन करून विश्वविद्यालयाने खेडुतांचें शिक्षण आपल्या ताब्यांत घ्यावें. सरकारी विद्याखात्याच्या दरवाजांना कुलुपें ठोकावीं.

आज ग्रामोन्नतीचा अत्यंत विकट प्रश्न राष्ट्रापुढे आहे. सर्व समाज जागृत झाल्यावांचून हिंदुस्थानाचें दैन्य नष्ट होणार नाही. त्यासाठी ग्रामीण विद्यापीठें स्थापन झालीं पाहिजेत; तसेंच ग्रामीण जीवन संघटित व सामुदायिक अथवा सांघिक झाल्यावांचून कोणतीहि सुधारणा शक्य दिसत नाही. अंगमेहनत हाच पैसा, हा मूलग्राही सिद्धान्त प्रत्यक्ष अंमलांत आला पाहिजे. ही क्रांतिकारक उलटापालट परकी सत्तेला करणें अशक्य आहे. अशा गोष्टी झाल्याच तर त्या लोकसत्तेकडून होण्याचा संभव आहे.

येथे कांही थोड्या विषयांबद्दलच्या माझ्या मतांचा निर्देश केला आहे. इतर विषयांबाबत माझीं मते ह्या पुस्तकांत इतरत्र, व इतर लेखनांत वेळोवेळीं प्रसंगानुसार आलेली आहेत.

खंड ५ वा
अनुक्रमणिका

प्रकरण	पृष्ठे
१ माझे लेखन	३०९-३३६
२ पत्रे-पुस्तकांवरील अभिप्राय	३३७-३६४
३ पत्रे वाङ्मयीन	३६५-४०२

शुद्धिपत्र

खंड ५ वा

पृ.	ओळ	अशुद्ध	शुद्ध
३११	२०	N	A
३१२	१०	sent	send
३२४	२६	individious	invidious
"	"	Gandi	Gandhi
३३०	१ व २	कोंकणस्त	कोंकणस्थ
"	१४	विस्तृत	विस्तृत
३३२	३	करतों.	करतों."
"	१३	प्रततुत	प्रस्तुत
३३३	७	लावीन	लावीत
३३५	८	स्वजातीयविघाताय	स्वजातिविघाताय
३३९	१४	बॅरालाट	वरालाट
३४३	८	चातुर्वर्ण्यच	चातुर्वर्ण्यच
३५१	९	पालितति	पालितेति
३५७	५.	उपकारणां	उपकाराणाम्
"	७.	अलमिति विस्तरेण	अलमतिविस्तरेण
३६०	२२	पुराणतमूह	पुराणतम
३६८	१८	सुवेलाचला	सुवेलाचल
३७५	शीर्षिक	वि. रा.	वि. र.
३७७	१०.	नारागण	नारायण
"	२४.	संमेलसास	संमेलनास
३७८	१४	शक्षद	शब्द
३८३	२४.	गणित, ज्योतिषांत	गणितज्योतिषांत
"	"	कोणासहि	कोणासहि नाही.
३८८	१६.	सत्यगतीला	सत्यवतीला
३९५	६.	speaking to	speaking
३९९	८	Baneru	Baperu
"	२४.	Kaigos'	Kaegis'

१. माझे लेखन

I do not repent having lived; because
I have so lived that I do not believe
I was born in vain.

—Cato

मला लिहिण्याचा नाद सन १८९५ सालापासून लागला. विनायक कोंडदेव ओक, गोविंद शंकरशास्त्री बापट, नारायण बाळकृष्ण गोडबोले इत्यादि ग्रंथकारांच्या सहवासांत मी लहानपणीच सांपडलों होतो. ठाण्यास असतांना मी 'अरुणोदयांत' लिहिण्यास आरंभ केला; तथापि ते 'अरुणोदया'चे संपादक काशिनाथपंत फडके यांच्या सूचनेवरून. मी नियमाने वाचनालयांत जाई, कोठे समांमध्ये बोलें, त्यावरून काशिनाथपंत फडक्यांनी हेरलें की, दावणीला बांधण्यास हा प्राणी लायक आहे. त्यांच्या सांगण्यावरून विद्याखात्याचा अहवाल तेव्हा नुकताच प्रसिद्ध झाला होता त्याचा सारांश 'अरुणोदया'करता मराठीत लिहिला. अहवाल वाचण्याची व त्यातील आंकड्यांची कोष्टकें अभ्यासावयाची हौस मला तेव्हापासून आहे; मला कोष्टकें अगदीच नीरस वाटत नाहीत. ह्याच सुमारास अण्णा विजापूरकरांचे बंधु वासुदेवराव हे ठाण्यास आले होते. विनायकराव भाव्यांनी त्यांना माझ्याकडे पाठविलें. मी कांही तरी लिहित वांचीत असतो एवढा लौकिक त्या वेळीं माझ्यासंबंधाने प्रसृत झाला होता.

वासुदेवराव विजापूरकरांनी 'ग्रंथमालें'त लेख लिहिण्याविषयी मला सुचविलें. 'शिकवावें कसें' हा लेख तयार होता तो त्यांस दाखविला. 'ग्रंथमालें'त आम्ही छापूं असें म्हणून त्यांनी तो घेतला. अशा रीतीने 'ग्रंथमाले'च्या लेखकवर्गांत माझा समावेश झाला.

लिहिण्याच्या हौसेपेक्षा कांही तरी करावें, शिकावें, नवीन विचार समजून घ्यावे ही खरी इच्छा. कीर्ति व पैसा ह्यांच्या लालसेने माझ्या लेखणीला प्रेरणा कधीच मिळाली नाही. माझ्या 'पैसा' पुस्तकाच्या प्रस्तावनेंत मी माझ्या लेखनहेतूचा उल्लेख केला आहे तो असा: "मराठीत ग्रंथरचना करण्याचा उद्देश मनांत धरिला म्हणजे विषयाध्ययन विशेष काळजीपूर्वक करावें लागतें; व फुरसतीचा काळ आलस्यांत न जातां योग्य कामाकडे खर्च होऊन लेखकाची स्वतः मनः-संस्कृति होते." तात्पर्य, मी लोकांकरता लिहित नाही; स्वतःकरता लिहितों. लेखनामुळे माझे पुष्कळ हित झालें आहे असें मी समजतो. मला अनेक विषयांचा विचार करणें भाग पडलें.

नोकरीच्या बंधनामुळे माझा लेखनमार्ग बदलावा लागला. प्रत्येक वेळेला कलेक्टराकडे जाऊन मी काय लिहीत आहे तें त्यास कळवावयाचें माझ्याने होईना. बॅंग्लोरने मला अलिबागेस विचारिलें तेव्हा मी कोशाच्या कामी मदत करीत आहे असें त्यास कळविलें होतें. माझे स्नेही नी. बा. रानडे हे इंग्रजी-मराठी कोश तयार करीत होते, त्या कामांत त्यांना साहाय्य करण्याचें मी कबूल केलें होतें. रानडे हे माझ्याबरोबर विल्सन कॉलेजांत होते. तसेंच बेलसऱ्यांनाहि माझे वचन गेलें होतें. बेलसऱ्यांचें काम आधी सुरू झालें होतें, पण पुढे कामहि थांबलें व बेलसरेहि वारले.

बेलसऱ्यांच्या प्रयत्नाची माहिती फारशी कोणाला नाही. म्हणून त्यासंबंधाचीं तीन पत्रे येथे मुद्दाम उद्धृत करितों.

Ahmedabad

14-7- 01

My dear Sir,

.....
3. The revised edition proposes to give English equivalents of every separate meaning. If you think a particular meaning of an English word should be given, the English equivalent will have to be inserted.

4. In our arrangement we follow Webster, not Annandale.

5. When the same English word is given as different *parts of speech* we propose to show these by making *separate paragraphs* and not by repeating the word in the Dictionary order.

6. But if the English word happens to have a different *root*, the word shall have to be inserted as a *separate* Dictionary word as Webster has done (vide the word "box" = पेटी and the same word = बुका)

7. Synonyms should be given in English; no translation is necessary in this case.

8. Out of several Marathi equivalents given in Candy, please expunge those which may appear to you unnecessary, taking care at the same time to retain or add such Marathi equivalents as may be needed to show the different shades of the meaning of the English word.

9. As to English words derived from the same English word, e. g., participles, adverbs, etc. please follow Webster.....

Yours sincerely
M. B. Belsare

प्रत्येकाकडे कॅडीचीं ५० पानें वाटून दिलीं होतीं. माझ्याकडे G अक्षर होतें. मीं आरंभहि केला होता. त्यासंबंधाने बेलसऱ्यांचें दुसरें पत्र आलें तें हें:

Ahmedabad

13th January 1902

My dear Rao Saheb,

I was glad to receive your favour of the 9th inst. and the specimen pages (4) of your revision.

I am extremely glad to inform you that the work done is just what we want.

I will send your pages to Rao Buhadur K. B. Marathe when he returns from Rameshwar.

You will be glad to learn, I have no doubt, that Dr. R. G. Bhandarkar has taken up 50 pages of Candy for revision. Other contributors are :—

Prof. N. V. Kathavate, R. B. K. B. Marathe, R. B. V. M. Mahajani, R. B. R. G. Kale, Mr. M. M. Joshi M.A., Mr. N. V. Tilak, Ahmednagar, Prof. Banahatti, Mr. V. V. Bhide, B A., Sholapur, and such others, all of them being well-known scholars inspired with a zeal to elevate the status of the Marathi language.

May I point out to you the advisability of leaving the margin blank in your manuscript ?

May I again request you to hasten the work or rather to devote more of your attention to it, and bring it to a speedy conclusion ?

Hoping this will find you in the enjoyment of sound health with your dear ones.

Yours sincerely
M. B. Belsare

रा.ब. मराठे यांचें आलेलें पत्रः

Poona City

1st October 1901.

784 Sadashive Peth

Dear sir,

Mr. Belsare of Ahamadabad has sent me 50 pages of Major T. Candy's Dictionary for revision, and I am informed that you are one of the contributors.

In order that there may be uniformity of method in revising the said Dictionary, I request you will kindly sent me a sample page of such work as you may have done. I shall feel obliged if you kindly answer the following questions :—

(I) Is the meaning as set forth in Webster's International Dictionary under figures 1—2—3 etc. to be copied out into the revised edition of Candy's Dictionary, or is the meaning as given in Webster's Dictionary to be adequately and closely translated into Marathi, the translation only being inserted in the revised edition.

(II) Is it necessary that all of Major Candy's Marathi equivalents, obsolete and current, Sanskritized as well as plain, to be copied out in the revised edition.

(III) Is it necessary that all the references made by Major Candy to particular names, places, ceremonies, in connection with particular words to be copied out in revision.

(IV) Is the whole of the etymology as given in Annandale's Dictionary with reference to different languages therein quoted, to be copied out in the revised edition.

I have just begun the revision of 50 pages sent to me and such light and advice as you can give at an early date will oblige

Your sincere friend

K. B. Marathe.

रानडे माझे सहाय्यार्थी असल्याकारणाने मी त्यांची अवास्तव स्तुति करितों असें वाटण्याचा संभव आहे. पण तसें समजणें चुकीचें होईल. रानड्यांचा उत्साह व उद्योग आश्चर्यकारक होते. महत्त्वाकांक्षा ही त्यांची प्रेरक शक्ति. मराठी कोशकारांत त्यांना जॉन्सनची उपमा देतां येईल. एवढें प्रचंड काम त्यांनी एक-ट्याने तडीला नेऊन आपलें नांव मराठी भाषेच्या इतिहासांत चिरंजीव करून ठेविलें आहे.

त्यांच्या कोशातील कायद्यासंबंधीचे शब्द मी तपासिले आहेत, व त्यांना लागेल ती हरएक तऱ्हेची मदत केली आहे हें, रानड्यांचीं दोन पत्रे खाली देतो त्यांवरून दिसून येईल.

Kurla Post
Thana District,
8-7-1911.

My dear Nanasaheb,

I send herewith a list of legal terms for revision by you. You have worked for long in Marathi districts, and I think you are the best to revise this list and to put in equivalents where they are not put by me. Please, even in cases where the equivalents are given by me, kindly see that these are the words used by people who have to deal with courts. Some words you may find in the printed vernacular court forms of summons &c. After the list is revised and completed in this way, I am going to secure for it the seal of Government approval. I shall request Government to submit them to their Oriental Translator and Head Translator, High Court. This is a mere formality. Both of the persons referred to above are not quite competent for this work. But as they are Government officers, their formal inspection of these words will have a great value in the eyes of Government. Among sub-judges, I have selected you because in addition to your legal qualifications you have the rare qualifications of an experienced and well reputed writer

I am
Yours Sincerely
N. B. Rande.

श्री

कुर्ला

आश्विन कृष्ण १४ शके १८३३

रा. रा. नानासाहेब चापेकर सबजज, मुा माढें यांसी

साष्टांग नमस्कार वि. वि.

कायद्याच्या शब्दांच्या यादी पोचल्या. आपणांकडे Non Suit हा शब्द लिहून पाठविला होता. तो तपासून लवकर परत पाठविण्याची कृपा करावी. बडोदें संस्थानांत गुजराथी कायद्यासंबंधी शब्द संस्थानच्या सोयीकरिता ठरविलेले आहेत. तें पुस्तक मी मागविणार आहे. त्यांतून कांही शब्द तुमच्या व आमच्या विचाराने योग्य वाटल्यास घेण्याचें माझ्या मनांत आहे. तसेंच मध्यहिंदुस्थानांत नरसिंगगड संस्थानांत प्रो. आब्रासाहेब काथवटे यांचे चिरंजीव न्यायाधीश आहेत. त्यांचेकडून फारसी किंवा हिंदी शब्द आपल्यास घेण्यासारखे असल्यास मागविणार आहे. तशीच व्यवस्था ग्वाल्हेर मुक्कामी आमचे एक स्नेही Judicial Secretary आहेत त्यांचेकडूनहि कांहीं शब्द मिळविण्याची व्यवस्था करणार आहे. या सर्व याद्या मजकडे आल्या म्हणजे आपल्या विचाराकरिता त्या आपल्याकडे पाठवून देतो. सध्याची तयार झालेली यादी छापून घेऊन ती आपल्या इलाख्यांतील काही मुनसफ व मराठीतच काम करणारे अनुभवशीर वकील यांचेकडे पाठविण्याचा माझा विचार आहे तेव्हां पाठविण्यासारखे आपले कोणी विशेष स्नेही असल्यास त्यांचेकडेहि अवश्य पाठवीन.

अर्थशास्त्रावर आपण बराच विचार केला आहे, तेव्हा O पासून Z पर्यंत या शास्त्रांतील ठळक पारिभाषिक शब्दांची यादी आपणांकडे पुढल्या आठवड्यांत पाठवितों. त्या यादींत आपल्या शब्दांची योजना करून ती मजकडे पाठवावी.

कायद्याच्या पारिभाषिक शब्दांसंबंधाने जे आपण काळजीपूर्वक परिश्रम केले त्याबद्दल मी आपला फार आभारी आहे, व नोकरींत शिरल्यावर पदवीधरांच्या अंगी जी एक स्वाभाविक शिथिलता दिसून येते ती आरले ठिकाणी मुळीच नाही याबद्दल आपलें जितकें कौतुक करावें तितकें थोडेंच आहे.

मधून मधून महिन्यांतून फक्त एकच वेळ आमच्यापुढें छापत असलेल्या कामांपैकी एखादा फॉर्म तपासण्याकरिता पाठविण्याची माझी इच्छा आहे. शुद्धलेखनाच्या चुकांकडे आपलें लक्ष गेलें नाहीं तरी हरकत नाहीं. परंतु शब्दांचे अर्थ देतांना नजरचुकीने किंवा अज्ञानानें जर कांहीं दोष राहिले असले तर तेवढे मात्र आपण काळजीपूर्वक शोधून काढून माझे नजरेस आणावे अशी विनंती आहे. कळावें लोभाची वृद्धि असावी ही विनंती.

नीळकंठ बाबाजी रानडे

ह्याच्यापूर्वी म्हणजे बी.ए. झाल्यावर मी 'हर्षचरिता'वर टीपा लिहिल्या होत्या. त्या वेळीं हें चरित्र विद्यापीठाने परीक्षेला लाविलेलें होतें. पहिल्या भागावर रावजी रामचंद्र काळे (पुढे सातारचे प्रसिद्ध वकील रा. व. काळे) यांच्या टीपा होत्या. मुंबईस साधले दीक्षित मंडळीचें पुस्तकविक्रीचें दुकान होतें, त्यांनी वरील हर्षचरित रा. व. काळ्यांच्या टिप्पणींसह प्रसिद्ध केलें होतें. त्याच्या पुढल्या भागावरच्या टीपा दीक्षितांनी मजकडून तयार करवून घेतल्या. दुकानदारांनी मला त्याबद्दल कांही पैसे दिले, पण किती तें आता स्मरत नाही. ही गोष्ट सन १८९३ सालांतली असावी.

वकिलीच्या काळांत बर्कचें चरित्र 'ग्रंथमालें'त प्रसिद्ध झालें (सन १८९७). त्या संबंधाने विष्णु गोविंद विजापूरकरांचें पत्र आलें तें :

Rajaram College, Kolhapur.
23-6-97

My dear Narayanrao,

I am going through your manuscript. I find you have been satisfying all my expectations. Your language is flowing and you may depend upon it that you will be a vigorous writer. I wish you will summarise Burke's speeches sometimes freely and forcibly rendering some passages. I have just corrected the first form of printed pages from your third chapter

It does not matter if the book becomes a big one, but it must, as I am sure it will, be a stirring production and so lose no opportunity of making it so.

Yours sincerely,
V. G. Bijapurkar

बर्कच्या चरित्राने माझीं राजकीय मतें बऱ्याच प्रमाणांत निश्चित झालीं. आम्हांला परीक्षेला 'फ्रेंच रेव्होल्यूशन' होतें. त्यामुळे बर्ककडे माझें लक्ष वेधलें. बर्कचीं जोरदार मतें मला आकर्षक वाटत. वॉरन हेस्टिंग्जच्या खटल्यांत त्याने मनापासून व चातुर्याने केलेल्या कामगिरीमुळे मला त्याच्याविषयी आदर वाटूं लागला.

ह्या काळांत चरित्रें लिहिण्याची मला हौस वाटे. दादाभाई नौरोजीचें चरित्र मराठींत लिहिण्याचा माझा विचार होता. चंदावरकरांकडून वाच्छांना पत्र घेऊन वाच्छांकडून दादाभाईंना ओळखीचें पत्र मिळविण्यास मी कमी केलें नाही. वाच्छांनी पत्र दिलेल्या आधारावर दादाभाईंना मी लिहिलें त्याचें उत्तर आलें तें असें :

Washington House
72 Anerby Park
London S.E.
12th May 1899.

Dear Sir,

Mr. Wacha has written to me about you. I am thankful to you that you desire to write my biography.

As far as my records of my life (correspondence etc.) are concerned they are all destroyed by an unfortunate mistake. It is only since 1886 that I have my letters which are copies—the books which I cannot part with as necessary for my references. The only materials I can supply you are the published biographies and my writings, and those materials will, I hope, serve your purpose to some extent for the present.

An English lady is just writing a short biography for a publication to be issued of several biographers by Mr. J. R. Masilamani Pillai of Bolaram (Deccan), and it may I daresay do for your translation. I have no time at present to enter into a long statement of my life such as I can bring back from memory or gather from public notes.

I do not know whom I can mention to you. My contemporaries are almost all dead.

Thanking you for all your kind expressions and wishes about me.

Yours truly,
Dadabhai Naoroji

ह्या उत्तराने माझी निराशा झाली. केवळ दुसऱ्याने लिहिलेल्या पुस्तकाचे भाषान्तर करण्याची माझी इच्छा नव्हती. आम्हांला बी. ए. च्या परीक्षेला बॅसवेलकृत जॉनसनचे चरित्र होतें. तो नमुना माझ्यासमोर होता. आपण माहिती मिळवून दादाभाईंचे स्वतंत्र चरित्र लिहावे ही माझी महत्त्वाकांक्षा होती. दादाभाईंचे राजकीय पुढारीपण निष्कलंक होतें. ते एकटेच भाग्यवान् पुढारी की ज्यांच्या विषयी कोणत्याहि प्रांताचा, धर्माचा वा जातीचा मनुष्य सापवाद बोलणारा नव्हता.

ह्याच सुमारास म्हणजे १८९७ ते १९०० च्या दरम्यान अर्थशास्त्रावरील इंग्रजी पुस्तके मी वाचीत होतों. त्यांपैकी काहींची टांचणे अद्यापि माझ्याजवळ

आहेत. ह्यांमध्ये जीव्हन्सचें 'मनी अँड मेकॅनिझम ऑफ एक्सचेंज' हें पुस्तक वाचण्यांत आलें. त्यांतली माहिती मला मनोरंजक व महत्त्वाची वाटली. मराठी-मध्ये तर ती अपूर्व होती. म्हणून त्या पुस्तकाचें रूपान्तर मी मराठींत केलें. तेथूनच माझ्या संशोधनात्मक लिखाणाला प्रारंभ झाला. कारण, पैसा अथवा विनिमयाचें साधन म्हणून आपल्याकडे प्राचीन काळी कोणत्या वस्तूंचा उपयोग करीत हें पाहण्यासाठी व्याकरणादि जुने संस्कृत ग्रंथ मला चाळावे लागले. प्राक्-कालीन 'अधातुरूप विनिमयाची साधने' ह्या नांवाचा माझा लहानसा निबंध 'ग्रंथमालें'त प्रसिद्ध झाला. माझ्या समजुतीप्रमाणें हें काम मराठींत तोपर्यंत दुसऱ्या कोणी केलें नव्हतें; नंतरहि झाल्याचें मला माहित नाही.

सन १८९९ मध्ये इंग्रजी ग्रंथांवरून सुप्रसिद्ध वक्त्यांचीं भाषणें मराठींत करून देण्याचें रा. कुलकर्णी यांस मी कबूल केलें होतें असें त्यांच्या पत्रावरून दिसतें. तें पत्र:—

'ग्रंथरत्नाकर' ऑफिस
चिकोडी, ता. ११।७।९९

वि. वि.

आपला व माझा प्रत्यक्ष परिचय नाही. माझे स्नेही रा. रामचन्द्र बाबूराव वेलणकर यांनीं समक्ष आपली भेट घेऊन हकीकत सांगितली त्यावरून व ग्रंथमालेंतील लेखांवरून माझा व आपला परिचय झाला आहे असें म्हणण्यास हरकत नाही. तो वृद्धिंगत करावा एवढीच विनंति आहे.

माझ्या मनांतून 'वक्ता' या नांवाचें एक स्वतंत्र पुस्तक काढावयाचें आहे. यांत विषयाची योजना एवढीच केली आहे कीं, पूर्वीच्या ग्रंथांतून (भारत, भागवत, रामायण, ज्ञानेश्वर, एकनाथ, रामदास, तुकाराम, महिपती, श्रीधर, मोरोपंत वगैरे) वक्तृत्व ज्यांत भरलें आहे असे लेख उतरून घ्यावयाचे. उपमा, अलंकार, भाषासौंदर्य वगैरेसंबंधानें यांत रेल-चेल आहे. निवडक निवडक उतारे काढल्यास व त्यांस टीपा दिल्यास तो भाग उत्तम होईल असें माझे मत आहे. हा पहिला भाग करावा. दुसऱ्या भागांत डिमॉस्थनीस, सिसरो, बर्क, बेकन, फॉक्स, सुरेन्द्रनाथ बानर्जी, राम मोहनराय, बाबू केशव चन्द्रसेन वगैरे वक्त्यांचीं निवडक भाषणें भाषांतर करून घ्यावयाचीं. हें काम आपण पतकराल तर फार बरें होईल. यापासून आपणांस आज जरी फायदा दिसणार नाही तरी ग्रंथ छापून झाल्यावर प्रतींच्या उत्पन्नांतून आपणांस कांहीं मोबदला अवश्य देऊं. दोन्ही भाग एकत्र छापून काढणेचें मी पतकरितों व पहिला भाग

लिहिणेचेंही काम मी हातीं घेतों. या संबंधानें आपलें मत उत्तरीं कळवाल अशी आशा आहे. सोशल सायन्सचें भाषांतर करूं इच्छितां कीं काय तेंही कळवावें. कळावें, लो. अ. हे वि.

आपला

A. V. Kulkarni

Editor Granth Ratnakar and Shikshak,
Chikodi

ता. क.— वरील पत्रावरून सर्व मजकूर कळेल. पत्राचें उत्तर येईल व झालेला संबंध दृढ कराल अशी आशा आहे.

आपला

R. B. Velankar

कुलकर्ण्यांचा हा प्रयत्न शेवटास गेला असें वाटत नाही. माझ्या हातून काम झालें असल्यास अगदीच थोडें. मात्र मी करितों असें कुलकर्ण्यांस कळविलें होतें; कारण ता. २४।८।९९ च्या पत्रांत ते लिहितात: 'मात्र आपण लिहिल्या-प्रमाणें हें काम आपल्याच हातून व्हावें अशी माझी इच्छा आहे.'

'बर्कटें चरित्र' व 'पैसा' हे दोन ग्रंथ 'ग्रंथमालें'त प्रसिद्ध झाले. नोकरी-च्या पूर्वकालांत लिहिलेले ग्रंथ असे हेच दोन. हा काल म्हणजे सन १८९६ ते १९००. सन १९०० च्या ऑगस्टमध्ये मला नोकरी लागली. १८९५ च्या जुलै महिन्यांत मी ठाण्यास वकिली करण्यास आलों. आपला सुमाराचा धंदा संभाळून गुजराथी शिकून परीक्षा दिली व वरील दोन पुस्तकें लिहिलीं. बर्कटें चरित्रसुद्धा इंग्रजीतील अनेक चरित्रें वाचून लिहिलेलें आहे. तें एका ग्रंथाचें भाषान्तर नाही.

नोकरीच्या काळांत मला एकहि ग्रंथ लिहितां आला नाही. किरकोळ निबंध-वजा लेख मात्र लिहित असें. 'ग्रंथमाला' व 'विश्ववृत्त' हीं दोन मासिकें चालू होतीं तोपर्यंत माझे सर्व लेख त्यांतच प्रसिद्ध होत. आज कोणाला माहित नसलेला माझा एक लेख 'कापडाचा धंदा' हा 'विश्ववृत्तांत' प्रसिद्ध झाला होता. ह्या लेखावरून माझी लेखनप्रवृत्ति दिसून येईल. तीं मासिकें बंद पडल्यावर 'विविधज्ञान-विस्तारांत' लिहूं लागलों. रावसाहेब मोरमकर ह्यांची माझी पूर्वीहि थोडी ओळख होती. परंतु विजापूरकरांचीं मासिकें बंद पडल्यानंतरच त्यांनी मला 'विस्तारांत' लिहिण्याविषयी सुचविलें.

नाटक मंडळीतील नट फोडावयाचे त्याप्रमाणे एका मासिकाचे लेखक दुसऱ्या मासिककाराने आपल्याकडे वळवून घेणें हें त्यावेळीं अशिष्टपणाचें द्योतक मानिलें जाई. निदान रामभाऊ मोरमकर तसें समजत असें माझ्या उदाहरणावरून.

मी म्हणतो. लेखकांना पैसे देण्याची स्थिति नव्हती अशा वेळीं वरील संप्रदाय पडणे शक्य आहे. आता एका लेखकाने अनेक ठिकाणी लिहिणे हे मोठेपणाचे मानितात. इतर व्यभिचारांप्रमाणे लेखनव्यभिचाराला मान्यता मिळणे स्वाभाविक आहे.

मोरमकरांनी विचारिले तेव्हा परीक्षणाकरता मला पुस्तके द्या असे मी त्यांस सांगितले. हेतु हा की, परीक्षणाच्या निमित्ताने निरनिराळ्या विषयांचा अभ्यास सक्तीने व्हावा. नाही तर कोर्टाच्या कामाच्या नेटामुळे आपसूकपणे माझ्या हातून कांहीच अभ्यास झाला नसता. मोरमकरांनी माझे म्हणणे मान्य केले व लगेच माधवराव मोडकांचे 'सुख व शांति' हे पुस्तक त्यांच्याकडे अभिप्रायाकरता आले होते त्यावर त्यांनी अभिप्राय लिहिण्यास सांगितले. हेच माझे पहिले परीक्षण होय. त्याच्यापुढे पुष्कळ पुस्तकांची विस्तृत परीक्षणे मी विस्तारांत केली. अशा रीतीने 'विस्तारा'च्या लेखकांत मी समाविष्ट झालो. पेनशन घेतल्यानंतर इंग्रजी ग्रंथांवर अभिप्राय 'सर्व्हेट् ऑफ इंडिया' वर्तमानपत्रांत संपादकांच्या सांगण्यावरून मी लिहिले आहेत. 'विस्तारा'तील व 'म. सा. पत्रिके'तील परीक्षणांचे संकलन 'साहित्य समीक्षण' पुस्तकांत केले आहे.

मोरमकर विद्वान नसतील पण विद्वत्ता हुडकण्याच्या कामांत ते कुशल होते. त्यांच्या कारकीर्दीत संपादक व लेखक ह्यांचा जिवाळ्याचा संबंध असे. त्यांच्याविषयी लेखकांना व लेखकांविषयी त्यांना कौटुंबिक आत्मीयता वाटे. ह्याचे सर्व श्रेय रावसाहेब मोरमकरांना आहे. ह्या परंपरेचा संपादक विद्यमानकाली कोणी असेल असे वाटत नाही. लेखकांकडून वर्गणी घेणे रामकृष्णपंतांस कसेसेच वाटे. मी एकदा वर्गणी पाठविली तेव्हा त्यांनी लिहिले— "आपलेकडून तीन रुपये आले आहेत; ते मी आपले नावे 'महाराष्ट्र साहित्य परिषदे'ची वर्गणी म्हणून जमा करू काय? 'विस्तारा'ची वर्गणी म्हणून घेण्यास मला बरे वाटत नाही. यापुढे आपल्या नावे 'विस्तारा'ची प्रत complimentary पाठविली जाईल. आपली हरकत नसावी" (२८।२।१९१७). अर्थात् माझी हरकत होती. मला माझ्या नोकरीच्या शर्तीप्रमाणे कोणत्याहि संस्थेचा सभासद होणे श्रेयस्कर नव्हते. शिवाय तीन रुपयांसाठी 'विस्तारा'चा कायमचा ऋणी राहणे मला बरे वाटेना. म्हणून मी नाकारिले.

रावसाहेब मोरमकरांचा माझ्यावर चांगलाच विश्वास बसला होता. दुसऱ्यांचे लेखहि ते माझ्याकडे पाहण्यास पाठवीत : "विस्तारपूर्व मासिक पुस्तके" म्हणून एक लेख आला आहे तो आपण वाचावा आणि दुरुस्त करावा अशी फार इच्छा आहे. लहान आहे पण त्यांत सुधारण्यास बरीच जागा आहे." (८।६।२०).

"आपल्याकडे रा. खरे यांचा स्त्रीशिक्षणावरील लेख वाचण्यास दिला आहे तरी तो वाचून विस्तारांत छापणे योग्य आहे की काय हे कळवावे" (४।१०।१६).

“आजच नागपुराहून पत्र आल्यांत रा. कोल्हटकरांचा आणि रा. वाकसकरांचा असे दोन निबंध आपलेकडे रजिष्टर पोष्टानें रा. भवाळकर वकील यांनीं पाठविल्याचें कळलें. त्यांपैकीं कोल्हटकर यांचा लेख वाचून मनांत योजिल्याप्रमाणें नवीन निबंध लिहिणें योग्य होईल कीं काय याचा खुलासा करावा” (१।७।२०).

परीक्षणार्थ माझ्याकडे रावसाहेबांनी बरींच पुस्तकें हेतुपूर्वक पाठविलीं : “प्रो. कर्वे यांच्या चरित्राचें परीक्षण करण्याची इच्छा आहे काय ? माझ्यांची व्याख्यानें जर theory असलीं तर कव्यांचें चरित्र म्हणजे practice आहे. बडोद्याचे माटे यांनीं सवडीप्रमाणें लिहिण्याचें कबूल केलें आहे. परंतु त्यांचा अभिप्राय येण्यास उशीर होणार आणि एककल्ली असण्याचा संभव आहे. म्हणून विचारतो” (१५।२।१६).

माझ्या लेखासंबंधाने रामकृष्णपंतांना विश्वास वाटे. “आपला लेख जागा नसल्यामुळें सप्टेंबरच्या अंकांत प्रसिद्ध होणार नाहीं म्हणून आपल्यास लिहिलें होतें परंतु चार पानें जास्त घालण्याचें ठरविल्यामुळें तो लेख ह्या अंकांतच प्रसिद्ध होईल. त्या लेखासंबंधानें रा. विनायकराव ओक यांचा एकदोन स्थळीं आक्षेप आहे, परंतु मी त्यांस या लेखांत फिरवाफिरव करण्यास दिली नाहीं. त्यांचा एक पुरवणी लेख छापण्यासाठीं आला आहे. तो या अंकांत छापण्याची सवड झाली नाही. पुढील अंकीं छापणार. त्या वेळींच त्यांस काहीं लिहावयाचें असेल तें त्यांनीं लिहावें म्हणून मी त्यांस सांगितलें आहे. त्यांचें म्हणणें काय आहे हें मी आपल्यास छापण्याच्या पूर्वी कळवीन” (७।९।१९०९).

“आपलें पत्र मिळालें. रा. पाटणकर यांस परस्पर लिहिल्याचें ऐकून आनंद झाला. विस्तारांत जरी त्यांचा लेख छापला नाही तरी त्यांच्या लेखाचें काळजीपूर्वक वाचन करणारा आणि मत देणारा मी त्यांस मिळवून देऊन त्यांचें समाधान केलें” (१०।७।१९). राजापूरचे पाटणकर यांना ‘तुल्यं तु दर्शनम्’ ह्या त्यांच्या लेखावर अभिप्राय पाहिजे होता.

मोरमकरांना मराठीचा अभिमान फार होता, पण तेहि पुढे निराशावादी बनले : “स्वराज्य मिळाल्याशिवाय स्वभाषेकडे लक्ष लागणें कठीण दिसतें. तथापि प्रयत्न करीत असावें” (१७।८।१९१९).

मोरमकरांची नात स. १९१९ च्या ऑक्टोबरांत निवर्तली. त्यांचे जांवई त्यावेळीं सोलापुरास होते. मोरमकरांना फार दुःख झालें. त्यासंबंधाने ते लिहितात : “आमचे प्रिय जामात चिरंजीव सबनीस आपणांस भेटत असतीलच. त्यांच्यावर दुःखाचा डोंगर परवां जो कोसळला त्यामुळें अगदीं खचून गेल्यासारखी त्यांची स्थिति झाली आहे. तरी आपल्या प्रोत्साहक संभाषणानें त्यांचें दुःख शक्य तेवढें कमी करण्याचा प्रयत्न करावा. त्यांचें लक्ष दुसरीकडे— high thinking— वळविणें हाच मार्ग मला शक्य दिसतो” (१०।१।२०).

‘विविधज्ञानविस्तार’ सुटल्यावर मी ‘लोकशिक्षण’ व ‘पुरुषार्थ’ ह्यांत लेख देऊं लागलों तें संपादकांच्या मागण्यावरून. न मागतां मीं एक लेख (दीर्घायुष्य) ‘सह्याद्री’कडे पाठविला तो थप्पड खाऊन परत आला ! माझ्या हयातींत लेख नाकारलेला हा पहिलाच प्रसंग. माझ्या नोकरीच्या अखेरच्या सालीं, तोपर्यंत लिहिलेल्या सर्व लेखांचा संग्रह वीरकरांनी ‘निवडक लेख’ ह्या नांवाने प्रसिद्ध केला.

पेंशनच्या काळांतील माझें पहिलें पुस्तक म्हणजे ‘गच्चीवरील गप्पा’ हें होय. प्रथमतः ‘लोकमान्य’ वर्तमानपत्रांत मीं ह्या लेखमालेस सुरवात केली. माझे स्नेही केशव लक्ष्मण ओगळे ह्या वेळीं ‘लोकमान्या’चे उपसंपादक होते, त्यामुळे ‘लोकमान्या’कडे मीं धांव मारिली. ‘गच्चीवरील गप्पां’संबंधाने सुधारकांनी नाक मुरडलें; सनातनी सुधारकांनी प्रशंसोद्गार काढले. ‘लोकमान्यां’तील लेखांखाली माझें नांव नव्हतें. लेखकाची चौकशी करणारे पहिले गृहस्थ कै. गो. म. चिपळूणकर हे होत. त्यांना माझे विचार आवडले. त्यांचें व नागपूरचे चितळे यांचीं पत्रें पुढे दिलीं आहेत. ह्या पुस्तकाने माझ्यावर संकट ओढवलें. जवळकरांनी माझ्यावर बेअब्रू केल्याबद्दल फौजदारी खटला केला (सन १९२८) आणि आरोपी म्हणून मला कोर्टापुढे उभें राहावें लागलें. अखेरीस मी सुटलों. खटल्याला ब्राह्मण-ब्राह्मणेतरवादाचें स्वरूप आलें. चौकशीची हकीकत वर्तमानपत्रांत प्रसिद्ध होऊं लागली. मलाहि ओघानेच फुकटची प्रसिद्धि मिळाली. ह्या खटल्याच्या निमित्ताने मला एक संतोषकारक अनुभव आला. मला सर्व बाजूंनी अनेकांनी तत्परतेने मदत केली. कोर्टांतील दोन रांगा माझ्या वकिलांनी भरल्या जात. माझ्याकडून वकीलफी कोणीच घेतली नाही हें तर खरेंच, पण दादासाहेब करंदीकरांना जाण्यायेण्याचा खर्च दिला तोहि इतरांना दिला नाही. आपुलकीच्या भावनेने माझ्याकरता सर्वांनी काम केलें. दादासाहेब करंदीकरांच्या विषयी मी इतरत्र लिहिलेंच आहे. त्यांच्या उलटतपासणीचा अनुभव मला माझ्या खटल्यांत आला. मुंबईचे रा. पु. रा. लेले व नाटककार रा. मामा वरेरकर हे जवळकरांच्या वतीने साक्षीदार होते. लेल्यांच्या दोन बायका होत्या. दादांनी तुमच्या किती बायका आहेत असा सीधा प्रश्न विचारण्यासारखा असूनहि विचारला नाही. आपण एक बायको हयात असतांना दुसरी केली हें लेल्यांच्या तोंडून त्यांनी युक्तीने वदविलें. दादांचें खरें कौशल्य मला येथे दिसून आलें. लेल्यांनी दोन लग्नें केल्याचें सांगितल्यावर उलट दादा उद्गारले, “Oh, it is a matter of surprise to me.” नंतर लेल्यांनी प्रथम विवाहाविषयी पुढे सांगितलें, “I went through a form of marriage with a minor girl.” दादांनी उलटतपासणीला सुरवात “You are a reformer I suppose”

१. वाङ्मयीन पत्रें हें प्रकरण पाहा.

ह्या प्रश्नाने केली. 'होय' असे उत्तर मिळाल्यावर "You are not a mere lip reformer" हा दुसरा प्रश्न त्यांनी विचारला. ह्या प्रश्नाच्या उत्तराच्या भरांत साक्षीदाराने आपणांस दोन बायका असल्याचें सांगितलें.

दादासाहेबांच्या मोहनजालांत वरेरकर मामा तर चांगलेच सांपडले. दादासाहेबांनी त्यांना इतकी भुरळ पाडली की, त्यांच्या तोंडांतून आपणांस इष्ट तेंच ते वदवीत. दादासाहेबांनी उलटतपासणीकरता वरेरकरांचीं सर्व नाटकें वाचून काढिलीं होती. "You are otherwise called मामा" ह्या प्रश्नाने दादांनी वरेरकरांना आत्मसात् केलें. प्रथमच साक्षीदाराला जरा खुलवला म्हणजे तो वळतो हा त्यांचा अनुभव असावा. न्यायाधिकाऱ्या, तसेंच साक्षीदाराच्या स्वभावाची दादा अगोदर माहिती काढून घेत ती ह्याचसाठी.

असो. पुढे जवळकर, वरेरकर व लेले सर्वांच्याच डोक्यावर गांधी टोपी आलेली पाहून मला सानंद आश्चर्य वाटलें.

ह्या खटल्याची हकीकत व त्यांतील गमती ह्यांची थोडीशी कल्पना यावी म्हणून वर्तमानपत्रांतील उतारे येथे देतो—

“जवळकरांची फिर्याद—पेन्शनर फ. क्ला. सबज्ज आणि एक प्रसिद्ध मराठी ग्रंथकार रा. नारायण गोविंद चापेकर यांनी आपल्या 'गच्चीवरील गप्पा' नामक ग्रंथांत आपली बदनामी केली अशी फिर्याद सुप्रसिद्ध ब्राह्मणेतर पुढारी रा. जवळकर यांनी कल्याण येथील मॅजिस्ट्रेटकडे केली होती तिचा नुकताच निकाल लागून रा. चापेकर हे निर्दोषी ठरले हें लिहिण्यास आम्हांस आनंद वाटतो. कोणताही निःपक्षपाती न्यायाधीश या खटल्याचा निकाल काय देईल याची कल्पना कोणासही सहज होण्यासारखी होती. एक तर जवळकर आणि चापेकर यांची ओळखही नसल्यामुळे या खटल्यांत द्वेषबुद्धीचा प्रश्नच नव्हता. शिवाय रा. चापेकरांच्या ज्या वाक्यावर रा. जवळकरांचा आक्षेप होता त्या वाक्यांत एक सर्वसामान्य तत्त्व प्रतिपादन केलेलें असून म. गांधी आणि रा. जवळकर यांचीं नांवें केवळ उदाहरणादाखल निर्दिष्ट केलेलीं आहेत.

“परंतु 'देशाचे दुष्मन्' या आपल्या भिकार चोपड्यांत ब्राह्मणांची भयंकर बदनामी करणाऱ्या व 'कैवारी' पत्राच्या प्रत्येक अंकांत ब्राह्मणांचा उद्धार करणाऱ्या रा. जवळकरांनी, रा. चापेकर यांनी आपल्या एका ग्रंथांत सहज ओघाने स्वतःच्या नांवाचा उल्लेख केला म्हणून त्यांजवर अब्रुनुकसानीची फिर्याद करावी हीच आधीं आश्चर्याची गोष्ट होय. कोणत्याहि देशाचा, समाजाचा अथवा जातीचा पुढारी होऊं इच्छिणारा मनुष्य जवळकरांसारखा इतका नाजुक प्रकृतीचा आणि 'पातळ कातडी'चा असून उपयोगाचा नाही. ज्या लोकमान्य टिळकांचा जवळकर प्रभृति सत्यशोधक अगदीं मनापासून द्वेष करतात त्या टिळकांचें अनुकरण निदान या द्वावर्तांत तरी त्यांनीं अवश्य करावयास पाहिजे. बळवंतरावांविषयीं

लिहितांना एक मवाळ पुढारी म्हणतो, 'He did not give quarter to anybody and did not ask quarter from anybody' (त्यांनी कोणाची दयामाया केली नाही आणि कोणापाशी दयेची याचनाहि केली नाही). ग्लोब पत्रावर आणि चिरोलसाहेबांवर लो. टिळकांनी फिर्यादी केल्या ही गोष्ट खरी, परंतु त्याचें कारण त्यांची नाजूक प्रकृति हें नसून आपल्या चळवळीवर कांतिकारकत्वाचा छाप मारला जाऊन ती चळवळ दडपली जाऊं नये अशी त्यांची इच्छा असल्यामुळेच या खटल्यांचा उपद्रव्याप त्यांना करावा लागला. रा. जवळकरांसारख्या तिरशिंगरावांनी वर्षांच्या आरंभापासून अखेरपर्यंत त्रिभूकूल खंड पडूं न देतां सगळ्या ब्राह्मणवर्गाची अगदीं निवडक शब्दांनीं वाटेल तशी बदनामी करावी आणि स्वतःच्या नांवाचा एखाद्यानें चुकून कोठें उल्लेख केला कीं लागलीच त्याजवर अब्रुनुकसानीची फिर्याद करण्यास कोर्टांत धांवत सुटावें हें, सगळ्या गर्तींना जन्मभर शिव्याशाप देत आलेल्या नगरभवानीनें तिला एखाद्यानें 'धर्मशाळेंतलें उखळ' म्हणतांच सगळा गांव डोक्यावर घेण्यासारखेंच हास्यास्पद होय.

“या खटल्यांत लेले, वरेरकर, नवले, झुंझारराव वगैरे एकापेक्षां एक वीर पुरुषांच्या ज्या साक्षी झाल्या त्या तर इतक्या हास्यास्पद होत्या कीं हास्यरसाचें उत्कृष्ट उदाहरण म्हणून मराठी वाङ्मयांत त्यांचा कायमचा संग्रह करून ठेवण्यास हरकत नाही; व रा. चाफेकर हे मराठी साहित्य समेचे अध्यक्ष असल्यामुळे या सुंदर साक्षी जतन करून ठेवणें हें त्यांचें कर्तव्यच आहे. लेल्यांची सामाजिक व धार्मिक सुधारणा, मामा वरेरकरांचें दीर्घ अध्ययन, झुंझाररावांची अचाट विद्वत्ता इत्यादि गूढ गोष्टींवर या साक्षींमुळे चांगलाच प्रकाश पडला यांत संशय नाही. मराठी साहित्य समेचे अध्यक्ष रा. चाफेकर यांचा व आपला वाङ्मय-विषयक दर्जा एकच आहे असें मामा वरेरकरांनीं अगदीं ठांसून सांगितलें आणि आपण चांगल्या तीन (मराठी) इयत्ता शिकलों आहोंत असें झुंझाररावांनीं बेंबीच्या देंठापासून प्रतिपादन केलें आणि हे झुंझारराव प्रांतिक कायदे कौन्सिलचे सभासद आणि ठाणें जिल्हा बोर्डाचे अध्यक्ष आहेत !! रा. पी. आर्. लेले यांच्या साक्षींत, त्यांनीं आपल्या प्रथमपत्नीवर केलेल्या आपल्या समाजसुधारणाविषयक मतांच्या प्रयोगाची करुणरसपूर्ण हकीकत येतांच तो मुद्दाच सोडून देण्याची विनंति त्यांना कोर्टास करावी लागली ! आणि इतकेंहि करून या सगळ्या साक्षींचा कांहीं उपयोग न होतां रा. चाफेकर हे शेवटीं निर्दोष ठरून मोकळे झाले ! आतां मॅजिस्ट्रेटसाहेब ब्राह्मण आहेत असा आक्षेप कोणी घेणार नाही अशी आम्हांस आशा आहे.”

— रणगर्जना.

श्री. नानासाहेब चापेकर यांचे अभिनंदन

“‘गच्चीवरील गप्पा’ या पुस्तकांत आपलेसंबंधाने बदनामकारक असा कांहीं मजकूर असल्यामुळे श्री. जवळकर यांनी सदर पुस्तकाचे कर्ते बदलापूर येथील सुप्रसिद्ध रहिवाशी श्री. नानासाहेब चापेकर, पेन्शनर सबजज, यांजवर कल्याण येथील फस्ट क्लास रोसि. मॅजिस्ट्रेट मि. मेहता यांचे कोर्टांत अत्रुनुकसानीची फिर्याद केली होती. सदर खटल्यामुळे या जिल्ह्यांतच नव्हे तर सर्व महाराष्ट्रभर बरीच खळबळ उडाली होती. कारण फिर्यादीतफे महात्मा गांधीही साक्ष देण्यास येणार असल्याचे प्रसिद्ध झाले होते. श्री. चापेकर यांचेतफे सातारचे सुप्रसिद्ध वकील दादासाहेब करंदीकर हे काम चालविण्यास मुद्दाम आले होते. खटला बरेच दिवस चालून त्याचा निकाल ता. १५ रोजी देण्यांत आला असून श्री. चापेकर निर्दोषी असल्याचे मॅजिस्ट्रेट यांनी जाहीर केले. श्री. नानासाहेब यांचे त्यांस मिळालेल्या यशाबद्दल आम्ही मनःपूर्वक अभिनन्दन करतो.” — साष्टी समाचार.

THANA SUB-JUDGE ACQUITTED.

DEFAMATION CASE.

(From our own correspondent.)

THANA, November 17.

The case in which Mr. N. G. Chapekar, retired First Class Sub-Judge of Thana, stood charged with defamation under Section 500 I. P. C. at the instance of Mr. D. S. Javalkar, was recently decided before Mr. P. S. Mehta, First Class Resident Magistrate of Kalyan, who acquitted the accused.

It was alleged by the complainant that the accused had in a passage in his book *Gachchivaril Gappa* or “Talks on the Terrace” defamed the complainant by making an invidious comparison between Gandhi and Javalkar, and other insinuations.

As regards the first count, it was contended on behalf of the defence that the author had put forth Gandhi and Javalkar as specimens of human beings with public activities—Gandhi preaching unity between the Hindu and Moslem communities of India, and Javalkar preaching disunion between the Brahmins and the Non-Brahmins, that the author’s estimate of Javalkar was justified by the subsequent conviction of Javalkar for promoting feelings of enmity and hatred between Brahmins and the Non-Brahmins by

writing three pamphlets and that, therefore, the author had not gone beyond the limits of honest criticism.

The Magistrate observed that having regard to the circumstances under which the article was published before it had appeared in the book, the interpretation sought to be put by the defence was not unreasonable. The Magistrate further remarked that assuming, however, that the accused had gone beyond the limits of honest criticism, no conviction could be had in view of the complainant's admission in the cross-examination that he did not think anything defamatory in the question whether there was any similarity between himself and Gandhi. The complainant's only grievance was that the author had tried to make insinuations against his parents, and the Magistrate refused to accept that part of the prosecution case on the ground that a prosecution under Section 500 I.P.C. was a purely personal action.

As regards the second count, the Magistrate held that the meaning sought to be attributed to the passage by the prosecution was unreasonable, unnatural and unnecessary. The Magistrate was not prepared to hold that the prosecution witnesses, who included Mr. Zunzarrao, M.L.C., and Mr. Navle, M.L.C., were disinterested persons.

—The Times of India.

दादासाहेबानी माझे काम मोफत चालविले ह्या गोष्टीवर कोणाचा विश्वास बसेना. मीं कितीहि प्रांजलपणे सांगितले तरी ते मी वरकरणी बोलत आहे असे प्रत्येकास वाटे हे दादांचे दुर्दैव म्हटले पाहिजे. फी देऊन मीं दादांस बोलाविले अशा समजुतीने माझ्या एका आस्थेवाईक स्नेह्यांनी मला बजाविले—“रा. दादासाहेबांना फी देऊन आणले आहे अगर स्नेहाखातर आले आहेत? फी देऊन आपण त्यांना आणू नये असे माझे मत आहे. कारण आपणांस विनाकारण न झेपेल असा खर्च करावा लागेल व एकदा विरश्रीस माणूस पडला म्हणजे बुद्धिभ्रंश होतो. तर आपण फी देऊन त्यांचेकडून काम चालवू नये असा माझा सल्ला आहे”.

दादांनी फुकट काम तर केलेच पण हे कोणास सांगू नये असे ते म्हणत : “सरदेसाई रावसाहेब गोविंदराव यांचे कार्ड मला आले. त्यांत माझे निकालाबद्दल अभिनंदन आहे. हे नीटच आहे. पण झाल्या खर्चाची वाट काय? असा प्रश्न लिहितात. साहजिक कोणीहि तो प्रश्न विचारीत असतील. मी कोणासहि—

अगत्यांतील माणसाशिवाय— उत्तर देत बसत नाही. आपणहि तसेंच करीत असाल.” मला स्तब्ध बसून कसे चालेल ?

माझा बी. ए. परीक्षेचा निकाल लागला (सन १८९१ नोव्हेंबर) त्याच्या दुसऱ्या दिवशी मी मुंबईस जाण्यासाठी बदलापूर स्टेशनावर गेलों. तेथे आमचे विल्सन कॉलेजचे प्रो. मॅकॉमीश मला भेटले. त्या वेळी स्कॉटिश मिशनचा दवाखाना आमच्या गांवांत होता तो तपासण्याकरता ते तेथे आले होते. ते आलेले मला माहीत नाही व मी ह्या गांवचा हें त्यांना ठाऊक नाही. स्टेशनवर अवचित गांठ पडली. निकाल सकाळच्या वर्तमानपत्रांत त्यांनी वाचला होताच. मला सांगितला. एवढेच नव्हे तर ‘टाइम्स’मध्ये नांव चाफेकर असें छापल्याचेंहि यांनी सांगितलें. मी पूर्वीपासून ‘चाफेकर’ असें नांव लावीत होतो. ही निरीक्षणांतील बारकाई अनुकरणीय नाही काय ? मॅकॉमीश आम्हांला परीक्षक होते. त्यामुळे त्यांनी इंग्लिशमध्ये सेकंड क्लास मार्क मिळाले परंतु संस्कृतमध्ये थर्ड क्लास मार्क मिळाले वगैरे परीक्षेची हकीगत सांगितली. ह्यानंतर गांवासंबंधी बोलणें निघालें. तुमच्या गांवाला पाटील किती आहेत ? नदीत पावसाळ्यांत चालणाऱ्या होडीवाल्याला काय द्यावें लागतें ? इत्यादि प्रश्नांची सरबत्ती झाडली. मला त्यांपैकी एकाहि प्रश्नाचें उत्तर देतां आलें नाही. बदलापूर गांव तीन गांवांचा बनलेला आहे म्हणून येथे तीन पाटील आहेत ही गोष्ट स्कॉटलंडचा मनुष्य— बदलापुरास ११ वाजतां येऊन ५ वाजतां परतणारा—बी. ए. झालेल्या बदलापुरच्याच माणसाला प्रथम ऐकवून त्याचें अज्ञान चव्हाट्यावर आणतो ह्याची मला शरम वाटली, आणि ह्या शरमेने ‘बदलापूर’ पुस्तकाचा गर्भ धारण केला. मॅकॉमीश आम्हांला बॉसवेलकृत जॉनसनचें चरित्र शिकवीत. शिकवीत म्हणजे वाचीत. त्यांच्याविषयी विद्यार्थ्यांचें मत चांगलें नव्हतें. ते एक नादान प्रोफेसर अशी विद्यार्थ्यांची समजूत असे. आम्ही मॅकॉमीशपेक्षा चांगलें शिकवूं ह्यांत संशय नाही. परंतु मॅकॉमीशला ज्या गोष्टींचें ज्ञान होतें त्यांचा मात्र आमच्या ठिकाणी पूर्णत्वाने अभाव असतो. राज्यकारभार हाकण्यास हें ज्ञान उपयोगी पडतें. बी.ए. ऑनर्सचा तादृश उपयोग नाही. व्यवहारांतसुद्धा कॉलेजशिक्षण निरुपयोगी ठरतें. ह्यास्तव समाजांत नादानांचा सुळसुळाट झालेला आहे.

‘बदलापूर’ लिहिण्यास आरंभ करण्यापूर्वी अत्र्यांचा ‘गांवगाडा’ वाचला आणि असें उत्कृष्ट पुस्तक लिहिल्याबद्दल मी त्यांस अभिनंदनपर पत्र लिहिलें त्याचें उत्तर आलें :—

क्षेम

श्री

सिन्नर

श्रावण वा ८ शके १८४८

परगुणपरमाणून्पर्वतीकृत्य नित्यम्

निजहृदि विकसन्तः सन्ति सन्तः कियन्तः ।

स्वामीचे सेवेसी...साष्टांग नमस्कार वि. वि. आपलें ता. २५ चें पत्र पावलें...आनंद झाला हें मीं लिहावें असें नाहीं. परंतु अंतर्दामीं...अशी कीं गांवगाड्यानें 'न्यायखट्याला'...आणला कीं त्यांतील सर्व आयुष्य तरवारीच्या धारेवर काढावें लागत आहे आणि अनेक प्रकारचे धकेहि लागत आहेत. लेखीं बांधून घेतलें कीं अतःपर दुसरा उद्योग करणार नाहीं. तरीपण कामांत लक्ष नाहीं म्हणून efficiency bar ला खुंटलें. सरकार व युरोपियन ह्यांना पुस्तक पसंत पण काळे ते काळे कुट्ट काळे. आपल्या दर्शनाची फार लालसा आहे. पुरेल तो सुदीन. आपण माझे घर पावन करावें अशी प्रार्थना आहे. सदैव लोभ असावा, हे विनंती.

आपला नम्र

त्रिंबक नारायण अत्रे

अव्यांचा अनुभव मला आला नाही. परंतु नोकरांत असतांना पुस्तक असें माझे प्रसिद्ध झालें नव्हतें. ही गोष्ट मात्र खरी की, लेखकावर सरकारी कामाची हयगय करीत असल्याचा आरोप केला जातो. आणि तो विशेषतः हिंदी माणसांकडून. हा आमच्या समाजाच्या अंगीं सांप्रत बाणलेला दोष आहे. हा अवगुण मत्सरांतून उगम पावला असावा. मी एकदा एका मोठ्या गृहस्थाजवळ दुसऱ्या तशाच बड्या गृहस्थाच्या बुद्धिमत्तेची तारीफ करीत होतो. परंतु त्यांना तें खपलें नाहीं. त्यांनी त्यांच्या दुसऱ्या व्यसनांचा पाढा वाचला. मीं चारित्र्य चांगलें म्हणून म्हटलें नव्हतें आणि बुद्धिमत्तेविषयी मतभेद नव्हता; मग ही व्यसनपुराणाची पोथी मला पढविण्याचें कारण काय ? मत्सर. दुसऱ्याला बरें म्हटलें असतां त्यांत आपली निंदा होते असा क्रियेकांचा समज होतो. आमच्या हिंदी अधिकाऱ्यांविषयी माझे मतहि चांगलें झालेलें नाहीं. एकंदरीत "we are best subordinates and worst officers !" असो.

'बदलापूर' पुस्तकाने मी स्वतः पुष्कळ शिकलों : माझ्या विचारांत क्रांति झाली म्हटलें तरी चालेल. 'बदलापूर', 'चित्पावन', 'वैदिक निबंध' हीं माझीं महत्त्वाचीं पुस्तकें मी मानितों. शिकण्यासाठी मी लिहितों, शिकविण्यासाठी नाहीं. हा हेतु पूर्णपणें सफल झाला. पैशाकरता मी लिहिलेंच नाहीं, तेव्हा माझ्या ग्रंथांनी मला पैसे मिळवून दिले नाहींत अशी कुरकुर करण्याचें मला कारण नाहीं. 'जें खपत नाहीं तें तुम्ही लिहितां कां' असें विचारणारे नामवंत लेखक व वक्ते आहेत. परंतु अशा प्रश्नांनी फक्त बालिशपणा अथवा विचारदौर्बल्य प्रकट होतें.

'बदलापूर'चें नशीब इतकें शिकंदर की, त्याला दोनतीन तरी युरोपियन वाचक लाभले. नागपूरच्या विशपनी आपण होऊन 'न्यू रिव्यू'मध्ये त्यावर अभिप्राय लिहिला तो पुढे देतो :

टीप—अत्रे यांचे पत्रांतील मधलीं अक्षरें नष्ट झालीं आहेत.

Some years ago, Narayan Govind Chapekar, a gifted Marathi writer, published in the Vividhgnānavistar, a Poona monthly, a series of articles entitled "Amcha Gamv" which attracted my attention by its copious minute details on village life in the Maharashtra. I see with pleasure that those articles have been reprinted, with some additional information in book form, under the title of Badlapur-Amcha Gamv. The volume contains 500 closely printed pages, replete with information about the village of Badlapur which is situated on the Bombay Poona line, about 42 miles from Bombay. At first sight such a huge volume on a single village of not more than 2300 inhabitants might seem unreasonable. What if writers took it into their heads to write such a volume about every village in India ! But the reader of this book will be so conversant with village life in the Maharashtra that he will need no other books for information. All other villages between the Tapti and the Tungabhadra are built on the same pattern, inhabited by the same castes, administered in the same manner, have the same religious mentality and the same social customs and are in the same economic position. Therefore, Badlapur may be taken as the type, and the knowledge of Badlapur is the key to the knowledge of village life in the whole Maharashtra country.

This book will be very useful to those who are interested in village uplift, and also to missionaries who are often puzzled by the ways and manners of people whom they wish to influence.

Louis F. Gayet,
Bishop of Nagpur.

‘बदलापूर’ ह्या पुस्तकाने मराठी वाङ्मयांत समाजशास्त्रीय ग्रंथलेखनाचा आरंभ मी केला असें मला वाटते. हा उपक्रम पुढे चालविण्याची बुद्धि समाजांत होत आहे असें मला पत्रे येतात त्यांवरून स्पष्ट होते.

धर्मशास्त्राचें संशोधन हें माझे अत्यंत महत्त्वाचें कार्य असें मी मानितों. आमचा धर्म शब्दप्रामाण्याच्या पिंजऱ्यांत कोंडलेला नाही; स्मृति मनुष्यकृत असल्याने त्या यावच्चन्द्रदिवाकरौ बंधनकारक नाहीत; ख्रिस्ती व मुसलमानी धर्मांहून आमच्या धर्माचें स्वरूप आत्यंतिक भिन्न आहे; हें अलीकडल्या काळांत मीच प्रथम प्रतिपादन केले अशी माझी समजूत आहे. नाशिकास माझे आमच्या

धर्मासंबंधाने व्याख्यान झाले— अर्थात् उपर्युक्त मतांचे मी विवरण केले. अध्यक्ष डॉ. शंकराचार्य कुर्तकोटी होते. त्यांनी माझ्या अपेक्षेच्या बाहेर माझ्या मतांचे समर्थन केलेले पाहून मला आनंद झाला.

‘गच्चीवरील गप्पां’नी माझ्यावर नाहक प्रसंग गुदरला. वस्तुतः जवळकरांचे नांव मला ऐकूनहि माहित नव्हते. एका गृहस्थाने ‘देशाचे दुष्मन्’ हे जवळकरांचे पुस्तक मला मुद्दाम वाचावयास दिले. ते पुस्तक मला फारच गलिच्छ वाटले. ज्या प्रकरणांत जवळकरांचा उल्लेख आहे ते प्रकरण लिहित असतां ‘देशाचे दुष्मन्’ पुस्तक माझ्या टेबलावर पडले होते ह्या निमित्ताने त्यांचे नांव पुस्तकांत आले इतकेच.

‘गच्चीवरील गप्पां’प्रमाणे ‘बदलापूर’ पुस्तकाचीसुद्धा मला भीति वाटत होती. कासार जातीची मी ‘बदलापुरांत’ दिलेली माहिती मुंबईच्या कित्येक सुशिक्षित कासारांस रुचली नाही. त्यांच्या जातीला अपमानकारक अशी ती हकीकत आहे असे त्यांचे म्हणणे होते. आमच्या गांवांत एकच कासारांचे घर होते. त्याने स्वतः दिलेली माहिती मी लिहिली. माझ्या पदरचा त्यांत एक शब्दहि नव्हता. त्यामुळे मजकूर बदलण्याची माझी इच्छा नव्हती. मी बदलापूरच्या कासारांविषयी लिहिले आहे; बाहेरच्या कासारांविषयी नाही. आमच्या कासारांसंबंधाने लिहिलेला मजकूर खोटा आहे असे जोपर्यंत कोणी म्हणत नाही तोपर्यंत दुसऱ्याच्या भिडेने मजकूर बदलण्यास मी तयार नव्हतो. मुंबईस ‘विविधज्ञान-विस्तार’ कचेरीत आमची बैठक होऊन चर्चा झाली. सर्वच कासारांचे आचार असे नाहीत असे जरूर तर प्रस्तावनेत मी लिहीन. फार काय, तुम्ही आपणांबद्दल देत असाल तर तो मजकूर जशाचा तसा प्रस्तावनेत घालीन असे मी कबूल केले. परंतु त्याला ते राजी नव्हते. त्यांना छापलेला मजकूर नको होता.

कासारांनंतर सोनारांची कुरकूर सुरू झाली. बऱ्याच जातींचीं नांवां धंद्यावरून पडलीं आहेत, तेव्हा सोनार म्हणण्यांत कमीपणा कां यावा हे मला समजेना. बरे, मी त्यांचे ‘दैवज्ञ’ हे दुसरे नांव दिले नाही असेहि नाही. ह्या बाबतींत रा. सदानंद मोरेश्वर हाटकर यांचे पत्र आले:— “आपला विविधज्ञान-विस्तारांतील आमचा गांव हा लेख वाचला. त्या वेळीं दैवज्ञ ब्राह्मण समाजास सोनार या सज्ञेनें आपण संबोधिले आहे. सोनार हा शब्द जातिवाचक नसून धंदेवाचक आहे. वास्तविक रितीनें सोनार म्हणजे दागिने घडविण्याचे काम करतो तो. दैवज्ञ ब्राह्मण समाजांत पुष्कळ लोक सोनाराचा किंवा सुवर्णकाराचा धंदा करतात, म्हणजे याचा अर्थ प्रत्येक सुवर्णकाम करणारा मनुष्य तो दैवज्ञ ब्राह्मणच असा तर्क काढणे हे बरोबर नव्हे. सबब दैवज्ञब्राह्मणांस सोनार या जातीनें सज्ञेनें संबोधणे उचित नव्हे. कारण इतर पुष्कळ जातीनें हा धंदा उचलला आहे. आधुनिक युगांत कोणत्याही जातीनें कोणताही धंदा करावा. परंतु जातीवरून

धंद्याचें अनुमान काढणें हें चुकीचें होईल. उदाहरणार्थ— एकाद्या कोकणस्त ब्राह्मणानें सोनारकाम केलें तर त्याची जात सोनार न होतां 'कोकणस्त ब्राह्मणच' राहिल. तरी दैवज्ञ ब्राह्मण म्हणजे सोनार हें आपलें विधान दैवज्ञ ब्राह्मणसमाजांत गैरसमज उत्पन्न करणारें असल्यामुळें आपण सदरहु विषया-संबंधी बदलापूर येथील दैवज्ञ ब्राह्मणसमाजाच्या पुढाऱ्यांकडून माहिती मिळवून आपल्या लेखमालिकेंत हा समज दूर कराल अशी आशा आहे. असो. कै. ना. ज. शंकरशेट ऊर्फ नाना शंकरशेट यांच्या पुण्यतिथीच्या वेळेस आपला माझा जो अल्प परिचय झाला व आपल्या निर्भिडपणाबद्दल माझ्या कानीं ज्या गोष्टी आल्या त्यांवरून व सदरहु माहिती आपणांस खऱ्या संशोधनाचे कामीं उपयोगी पडावी म्हणून ती आपण मिळवून त्याप्रमाणें पुढील लेखांत सुधारणा कराल अशी आशा आहे.”

दैवज्ञांची हकीकत बदलापूरच्या त्याच जातीतील एका शिक्षित गृहस्थांनीं मला लिहून आणून दिली होती हें रा. हाटकरांना माहित नसावें.

मी पुष्कळ पुस्तकांचीं विस्तृत परीक्षणें केलीं आहेत. माझ्या परीक्षणाने ग्रंथकार शत्रु बनला असें मात्र एकच उदाहरण; बाकी सर्वत्र मतभेद असून हि स्नेहसंबंधांत विघाड झाला नाही. नमुन्यादाखल द्वारकानाथपंत वैद्यांचें पत्र देतोः—

मुंबई ता. ४ माहे जून १९३५

कृ. शि. सा. न. वि. वि.

आपल्याकडे ज्या वेळीं महाराष्ट्र साहित्य पत्रिकेचें संपादकत्व होतें त्या वेळीं आपण “प्रार्थना समाजाचा इतिहास” ह्या पुस्तकाचें परीक्षण त्या पत्रिकेंत प्रसिद्ध केलें होतें तें आपल्या स्मरणांत असेलच. आपला व माझा कोणत्याही रीतीनें परिचय नसतां पूर्वग्रह असल्यास ते बाजूस सारून आपण तें परीक्षण केलें होतें असें त्या वेळीं मी माझे मित्र बाबूराव फाटक ह्यांजपार्शी बोललोंही होतो. आज त्या मागच्या गोष्टीची आठवण व्हावयास असें कारण झालें आहे. माझे मित्र श्री. बी. बी. केसकर ह्यांनीं नुकतेंच “संसार व धर्मसाधन” हें पुस्तक प्रसिद्ध केलें आहे. त्या पुस्तकाचा व माझा काय संबंध आहे हें तें आपल्या हातांत आल्यानंतर आपल्या ध्यानांत येईलच. संपादकाच्या इच्छेनुसार व माझ्या स्वतःच्या इच्छेस मान देऊन आपल्याकडे वरील पुस्तकाची एक प्रत आज पाठविली जात आहे. ग्रंथ वाचून आपला स्पष्ट अभिप्राय आपण मजकडे पाठवावा अशी आपल्याला आग्रहाची विनंती आहे. कळावें हे वि.

आपला नम्र
द्वारकानाथ गोविंद वैद्य

माझ्याकडून वयोमानाने परीक्षणें लिहिण्याचें काम होत नाही म्हणून मी नकार देतो त्याबद्दल मी कित्येक स्नेह्यांचा रोष ओढून घेतला आहे. हैदराबादचे प्रो. चि. नी. जोशी यांचें पत्र पाहाः—

सा. न. वि. वि. आपलें ता. ३०।३।४० चें कार्ड पावलें. आपणांस वयोभाराची जाणीव कधीपासून होऊं लागली ? मी ह्या विस्मयांत चिंतन करीत होतो तोंच म. सा. पत्रिकेचा ५४ वा अंक हातीं आला. “जीवनप्रकाश” या ग्रंथावरील आपलें परीक्षण पाहिलें. तब्बल दहा पानें !! ह्या वेळीं आपल्या सत्तरा-पुढील वयाचे अंक व्युत्क्रम पावलेले (म्हणजे ७२ चे २७) दिसले ! हा काय चमत्कार !! हा वदतो व्याघात नाही का ? आणि पुनः “केवढें हें क्रौर्य” म्हणून मजवरच कठोर आरोप, ही मौज नाही का ? कोणाला वाटेल खरेंच काय हो “हे जोशी” स्वार्थाध. दुसऱ्याच्या जिवाकडेही पहात नाही. पण खरें इंगित निराळेंच. पण थोरांनीं असा लपंडाव कां खेळावा ?

“बावा आणखी तपश्चर्या कर मग मी ब्रह्मर्षी म्हणेन” असें वसिष्ठा-सारखें स्पष्ट कां सांगूं नये ? कीं बा ! तुझा ग्रंथ अस्पृश्य आहे. माझ्या सत्त्वानुरूप नाही. अजून साहित्यसेवा कर. पुढें स्पृश्य झालास तर मी तुझ्या ग्रंथास स्पर्श करून तो परीक्षणार्ह असल्यास पुढें पाहीन. असोआपल्याकडे आम्ही कौतुकादरानें बघतो. आपण नाही तर कोणी मार्गदर्शन करावें ?..... (२४।४।४०).

कर्नाटकींनी लिहिलेल्या डॉ. भांडारकरांच्या चरित्राच्या परीक्षणांत मी प्रतिकूल टीका केली; तिच्यामुळे कर्नाटकी गरम झालेच, परंतु आमच्या कार्यकारी मंडळांतील कांही सभासदहि माझ्याविरुद्ध चुळबूळ करूं लागले. परीक्षणानंतर त्याच्यावर घेतलेल्या आक्षेपांस पत्रिकेंत स्थान मिळणार नाही असें मी ठरविलें होतें. परीक्षक हा न्यायाधिशासारखा असतो. त्याने दिलेला निकाल बरावाईट कसाहि असला तरी तो त्या नियतकालिकापुरता अखेरचा मानला जावा. वस्तुस्थितीचा विपर्यास झाला असल्यास मात्र ती चूक दाखविण्याचा ग्रंथकर्त्यास अधिकार असावा; परंतु केवळ मतभेदाविपर्याचा वाद पत्रिकेंत चालूं नये असें माझे मत होतें. ह्या धोरणाविरुद्ध माझ्यावर गिळ्या करण्यांत आला. कर्नाटकींनी तावून लिहिलें— “साहित्य पत्रिका म्हणजे एक अश्रुतपूर्व त्रैमासिक असून त्याचें धोरणही असेंच कांहींतरी अश्रुतपूर्व प्रकारचें ठेवावयाचें असेंच आपण ठरविलें असल्यास त्याप्रमाणें खुशाल करावें...” “पण अशा समंजस मार्गानें न जातां सबंध लेखासच मज्जाव करणें हें आपणांस कितीही सोयीचें वाटलें तरी, केवळ ‘हम करेसो कायदा’ अशासारखें वागणें होय. तें अशिक्षित, आडदांड लोकांस शोभेल. सुशिक्षित, सुविचारी मनुष्यांस शोभणार नाही.” ...“पत्रिकेसारखें साधन हातीं असलेमुळे पुस्तकपरीक्षणाच्या आवरणाखाली:

डॉ. भांडारकरांची थडा करण्याबाबतची मनांतली हौस पुरवून घेऊन मला उलट “उत्तर कशास देतां ?” असें सुचविणाऱ्या गृहस्थांच्या मनोभावनेची मात्र मी स्तुतिच करतो.

माझ्या हातून कर्नाटकींची थडा झाली असेल; परंतु डॉ. भांडारकरांची थडा करणारा वेडगळ प्राणी महाराष्ट्रांत कोणी सांपडेल असें मला वाटत नाही. मतभेदप्रदर्शन म्हणजे थडा करणें नव्हे.

माझ्या परीक्षणासंबंधाने धनुर्धारी व ज्ञानप्रकाश ह्यांतील दोन उतारे देतो :

“या सर्व ग्रंथांच्या अभिप्रायरूपानें लिहिण्यांत आलेल्या समीक्षणावरून ग्रंथांवरील अभिप्रायांचें स्वरूप कसें असावें, खऱ्या सहृदय टीकाकारानें ग्रंथांवर टीका लिहितांना कोणती भूमिका ठेवावी, ह्याचा उत्तम नमुना म्हणून ह्या ग्रंथांतील कित्येक टीकालेखांचा उल्लेख करतां येईल. अभिप्रायात्मक टीकालेखांचा असा हा पहिलाच ग्रंथ मराठी भाषेंत प्रसिद्ध झाला आहे असें म्हणतां येईल.”

“...प्रतुत समीक्षणलेखांमधून रा. सा. चापेकरांची विविधज्ञानसंग्राहक प्रवृत्ति दिसून येते. त्याचप्रमाणें आपल्या अंगीं जे दोष आहेत त्यांचाहि उल्लेख त्यांनीं प्रांजल्पणानें केलेला आढळतो.... मतभेद हे पुस्तक नालायक ठरविण्याचें योग्य कारण नव्हे असें जें समीक्षणकारानें म्हटलें आहे तें योग्य आहे. ...”

—ज्ञानप्रकाश, ता. ५।६।१९३६.

“...श्री. चापेकरांचे अनेक गुण सांगितल्याविण या परीक्षणांत प्रकट झाले आहेत. प्रत्येक पुस्तकाकडे पाहतांना मराठी वाङ्मयांत त्यामुळें काय भर पडली इकडे त्यांचें लक्ष अधिक आहे. इंग्रजी ग्रंथांचें समीक्षण करण्यास ते मागेपुढे पहात नाहीत. पण निवळ मराठी जाणणारांस तो अस्पृश्यासारखाच असल्याचें सांगून देवतील (पृ. २१३). गुणग्राहकता, समतोल बुद्धि, दुसऱ्याचें मत समजावून घेण्याची तयारी, अद्याग्रहाचा अभाव, प्रत्येक बाबतींत स्वतंत्र विचार, सरळ व पूर्वग्रहरहित परीक्षण करण्याची तयारी, वैयक्तिक संबंध लक्षांत न घेतां वाङ्मयीन कृतीवरच परीक्षणाची मदार इत्यादि त्यांचे गुण किती म्हणून सांगावे ? आमच्या हल्लींच्या टीकाकारांत त्यांतील एक एक जरी आढळला तरी किती चांगलें होईल !” — धनुर्धारी.

मी यापुढे जर प्रवास केला तर माझ्या हातून प्रवासग्रंथ चांगले निर्माण होतील अशी मला खात्री वाटते. मला सृष्टिवर्णनें करतां येणार नाहीत; तिकडे माझे लक्ष नसतें; ती मला नुसती करमणूक वाटते. काव्यमय लिखाणापेक्षा शास्त्रीय लिखाणाकडे माझ्या मनाचा ओढा अधिक. काय पाहावें हें समजलें म्हणजे माहिती मिळविण्याला वेळहि लागत नाही. मी जव्हारला गेलों होतो. तेथें फक्त ५।६ तास होतो. तथापि एक लेख लिहिण्याइतकी माहिती मला सहज

मिळवितां आली. 'फेरफटका' ह्या शीर्षकाने तो लेख साहित्यपत्रिकेत प्रसिद्ध केला त्यांतून कांही मजकूर येथे मुद्दाम उतरून घेत आहे :

“जव्हारचें राज्य हें मराठेशाहांच्या पूर्वीपासून म्हणजे इ.स. १३४३ च्याहि अगोदरपासून आहे. ह्या राज्याचा संस्थापक जयात्रा मुकणे नांवाचा कोळी होता. जयात्राचा मुलगा नेमशहा ह्याला शहा ही पदवी इ. स. १३४३ मध्ये महमद तखलखाकडून मिळाली आहे. आणि तेव्हापासून हे हिंदु राजे आपल्या नांवापुढे शहा हें उपपद मोठ्या आढ्यतेने लावीन असतात ! म्हणून ह्या राजांचीं नांवे विक्रमशहा, पतंगशहा, कृष्णशहा अशीं हिंदुमुसलमानी स्वरूपाचीं आढळतात. एवढेंच नव्हे तर 'शहा'दानाच्या ताम्रपटापासून जव्हारने आपला स्वतंत्र शक सुरू केला ! हा शक बदलावा व शहापदवीचा त्याग करावा हें अद्यापि जव्हाराधिपतींच्या मनांतसुद्धा येत नाही ! इ. स. १९४१ म्हणजे जव्हार शक ५९९ होय. मागसलेल्या राज्याला हा मागसलेला शक मानवणें स्वाभाविक आहे ! हा शक ५ जून म्हणजे मृगसालापासून सुरू होतो.

“जव्हार संस्थानची लोकसंख्या सुमारे ५४००० असून १०८ गांवांचें हें राज्य आहे. उत्पन्नहि साडेतीन लाखांपेक्षा अधिक नाही. ह्यावरून माणशीं सहा रुपये कर द्यावा लागतो असें कोणी म्हणेल; परंतु वारली, कोळी, कातोडी ह्यांसारख्या अर्धनग्न जंगली लोकांनी वसलेल्या ह्या राज्यांत प्रत्येक माणसाने इतका कर देणें अशक्य आहे. माणशीं दोन रुपये उत्पन्न नसणाऱ्या लोकांना इतका कर पेलणें शक्य नाही. आयतें उत्पन्न देणारें जंगल संस्थानांत असल्याकारणाने ही संपत्तीच परमेश्वराने संस्थानाधिपतींना देऊन ठेविली आहे. जमिनीचें उत्पन्न सगळ्याच राज्यकर्त्यांना मिळतें. जमिनीव्यतिरिक्त उत्पन्नाच्या दुसऱ्या बाबी असणारीं दक्षिणी संस्थानें थोडीं. जंगलामुळे हें संस्थान निष्कर्जी असून लाखाच्या घरांत उलट संस्थानची शिल्लक आहे. हें संस्थान लोकांकरता नसून राजाकरता आहे असें म्हणण्यास हरकत नाही. संस्थानची प्रजा अत्यंत अशिक्षित व मागसलेली. ह्या प्रजेकडून फक्त जमीन लावण्याचें काम होतें. आणि त्यामुळे साऱ्यांच्या रूपाने सरकारास उत्पन्न मिळतें. प्रजा नसती तर जमीन ओस गेली असती व सरकार दरिद्री झालें असतें. प्रजेच्या ह्या बहुमोल कामगिरीची जाणीव जव्हार सरकारला असल्याचें चिन्ह बाह्यतः तरी दिसत नाही. जंगलांत सागादि वृक्षांची उपज व वाढ नुसत्या पावसाने आपोआप होते. त्याकरता मानवी श्रमाची आवश्यकता फारशी लागत नाही. जव्हारला पावसाचें मान ११५ इंच आहे; व खुद्द जव्हार गांव १५०० फूट उंचीवर असल्यामुळे तेथील हवा अन्हाळ्यांत फारशी ताम्दायक होत नाही. अेकंदरींत संस्थानांत सुधारणा करण्यास पुष्कळ अवसर आहे यांत संशय नाही. ५०० वर्षांपूर्वी प्रजेची जी स्थिति होती तींत ५०० व्या अंशाने तरी सुधारणा झाली आहे काय ह्या प्रश्नाला उत्तर देणें अधिकाऱ्यांना कठीण जाईल. अभिवृद्धि

करण्यास राजा सत्प्रवृत्तीचा व दिवाण चतुर, विद्वान आणि स्वतःपुढे ध्येय ठेवणारा असा असावा लागतो. परंतु बहुतेक ठिकाणी ह्या दोहींचा अभावच दिसून येतो. दिवाण नेमतांना त्याच्या पात्रापात्रतेचा कोणीहि विचार करीत नाही. पेन्शनर डे. कलेक्टर ह्याची निवड दिवाणाच्या जागी बहुधा केली जाते. पण आपल्या संस्थानच्या गरजेचा व डे. कलेक्टरच्या गुणांचा मेळ बसतो की नाही हे कोणीच पाहत नाही. कोणताहि डे. कलेक्टर दिवाण होण्याला लायक आहे अशी साधारण समजूत असलेली दिसते. आता जव्हारचेंच आपण उदाहरण घेऊं. ह्या संस्थानांत जंगल मोठें व प्रजा अत्यंत मागासलेली. ह्यामुळे जंगलाचें उत्पन्न कसें वाढवतां येईल व वारली ठाकरांसारख्या लोकांची सुधारणा कशी करतां येईल हे दोन प्रश्न संस्थानी अधिकाऱ्यांपुढे असणार. ह्या दोन गोष्टी करून दाखविण्याची पात्रता ज्याच्यांत असेल असाच दिवाण जव्हाराधिपतींनी नेमला पाहिजे. परंतु जव्हारच्या आजपर्यंतच्या इतिहासावरून हा विचार ह्या शहा राजांच्या मनांत कधी डोकावला असेल असें वाटत नाही. दिवाणांकरता अभ्यासक्रम ठरवून परीक्षा घेण्याचें सरकारने योजिलें तर संस्थानी प्रजा सरकारला दुवा देईल.

“संस्थानच्या उत्पन्नाचा बराचसा भाग लोकांच्या अभिवृद्धयर्थ खर्च होईल तर लोक सुखी होतील. कारण जमिनीच्या मानाने संस्थानची लोकसंख्या कमी आहे. एकंदर दोन लक्ष एकर जमिनीपैकी एक लक्ष एकर जंगल व एक लक्ष लागवड आहे. ५४००० पेशा कमी असलेल्या लोकांना एक लाख एकर जमीन म्हणजे माणशीं जवळ जवळ दोन एकर भातजमीन हें प्रमाण पडलें. असें प्रमाण इतरत्र क्वचित् आढळेल. त्याचप्रमाणे एक लक्ष एकर रानापैकी ४०००० एकर गुरचरण आहे. ३३००० गुरांना चरण्याची सोय चांगलीच म्हटली पाहिजे. एका गुराला सवा एकराहून अधिक जमीन चरण्यास मिळते. असें असून जव्हारच्या दुबळ्या प्रजेची हीन स्थिति कां असावी ह्याचें उत्तर अधिकाऱ्यांवांचून दुसरा कोण देऊं शकणार ?”

सामाजिक चालीरीति ‘रजःकणां’त घेतल्यामुळे येथे गाळल्या आहेत.

ह्यानंतर ‘हिमालयां’त हें माझे प्रवासाचें पुस्तक प्रसिद्ध झालें.

मराठींतच लिहावयाचें असा मी मनाशीं संकल्प केला होता. मराठी लिहिण्याला व लिहिणाऱ्याला किंमत नाही हें मी जाणून होतो. परंतु मराठीला किंमत कधीकाळीं आली तर तिच्यातील संशोधनपर ग्रंथांनी येईल अशी मला खात्री वाटते म्हणून मी राजवाड्यांचा किता गिरविला. ‘बदलापूर’ पुस्तक इंग्रजींत लिहिलें असतें तर मला पैसा व लौकिक दोनहि प्राप्त झालीं असतीं. परंतु इंग्लिश भाषा समृद्ध करण्यासाठी मी जन्मास आलों नाहीं ह्या विचाराने माझी लेखणी इंग्रजीकडे वळली नाही. मराठीला मार्मिक व विद्वान वाचक मिळत नाही.

‘पितृसंस्कृति’ हा माझा लेख मी इंग्रजीत लिहून एखाद्या अँनल्समध्ये प्रसिद्ध केला असता तर युरोपियन विद्वानांचें लक्ष तिकडे खेचलें गेलें असतें. ‘साहित्य-पत्रिकें’त तो प्रसिद्ध झाला आणि म्हणून तो हेळसांडला गेला. मराठीत लिहून आपण लौकिक गमादतो ही गोष्ट खरी. परंतु लिहिण्याचा हेतु काय ? कोणाकरता आपण लिहितो ? आपल्या लोकांना की इंग्लिशांना शहाणे करण्यासाठी ? आमच्यापैकी एखाद दुसऱ्याने जरी वाचला तरी थोडें तरी कार्य होईल, पण इंग्लिशांनी वाचून देशाला काय फायदा ? आपल्या लोकांस अज्ञानांत ठेवून परकीयांना सज्ञान करण्याची ही हौस और म्हटली पाहिजे ! ‘स्वजातीयविघाताय माहात्म्यं दृश्यते नृणाम्’ !

लेखनांतसुद्धा देशी व परदेशी असे भेद आहेत. देशी लिखाणाला परदेशी मालमसाला फारसा लागत नाही. अशा लिखाणाचा आधार अस्सल स्वदेशी. माझ्या ‘बदलापूर’ अथवा ‘चित्पावन’ पुस्तकाकरता मला इंग्रजी ग्रंथावलोकन करण्याचें प्रयोजन नव्हतें. ऐतिहासिक व संशोधनात्मक ग्रंथांचें स्वरूप प्रायः देशी असतें. सध्याचें ललितवाङ्मय न्याहाळून पाहिलें तर त्याचा मुख्य आधार तज्जातीय इंग्रजी वाङ्मयांत आढळेल असें म्हणतात. इंग्रजी कथांना मराठी वेष चढविलेला असतो.

दुसरा फायदा असा असतो की, अशा ग्रंथांची रचना चालू असतांच आपण लोकांना शिकवीत असतो. ‘बदलापूर’ पुस्तकासाठी माहिती मिळवीत असतांना त्या माहितीचें महत्त्व लोकांस आपोआप समजू लागलें. तोपर्यंत क्षुल्लक वाटणाऱ्या गोष्टी अर्थपूर्ण आहेत अशी जाणीव त्यांच्यांत उत्पन्न झाली : ते स्वतः विचार करूं लागले. चाणाक्ष माणसें चौकस बनलीं. माझा न्हावी मला अनेक प्रश्न विचारूं लागला व नवीन माहिती सांगूं लागला. देवांच्या मूर्तींना मिशा कां नसतात असा एकदा त्याने प्रश्न टाकला, तेव्हा मला फार आनंद झाला.

दत्तोपंत पोतदारांमुळे भारत इतिहास संशोधक मंडळांत मी शिरलों. मंडळांत शिकण्याला खूपच वाव आहे. अभ्यासकाला इतकें विस्तीर्ण क्षेत्र अन्यत्र क्वचित् लाभतें. कोणती लढाई कोठे, केव्हा, कशी झाली; कोण कोठे जन्मला; अशा प्रकारच्या गोष्टी माझे मन वेधीत नाहीत. शिवाजीच्या जन्मतिथीसंबंधी मी लेख ‘विविधज्ञानविस्तारां’त लिहिला ही गोष्ट खरी; पण तो दत्तोपंत आपट्यांच्या प्रोत्साहनाने. वादाचे सगळे मुद्दे समजून घेतले; आधार पाहिले; आणि मग लेख लिहिला. नवीन तीथ मला पटली. माझ्या लेखावर आक्षेप घेतले तेहि मी न्याहाळले व त्यांना जरी प्रत्युत्तर दिलें नाही तरी तज्जन्य शंकांचें समाधान दत्तोपंतांकडून करून घेतलें. नाना गद्रे एक आक्षेपक होते. त्यांच्या आक्षेपांसंबंधाने दत्तोपंतांचीं दोन पत्रें माझ्याजवळ आहेत.

महाराष्ट्रांत खरे विद्यार्थी अथवा अभ्यासू एकटे दत्तोपंत आपटे झाले असं मी मानितों. अभिनिवेश नाही; अभ्यासावांचून बोलावयाचे नाहीत; नसत्या ज्ञानाचा बाहणा करणार नाहीत; कोणाच्या नाकांत काड्या घालणार नाहीत; कोणापुढे नाक घासणार नाहीत; मानाची हाव धरणार नाहीत. अशीं माणसें क्वचित् आढळतात; स्वतःचा उदो उदो करणारीं फार. असो.

इतिहासाच्या अभ्यासाला मी नवीन वळण लाविलें. माझ्यापूर्वी जमाखर्चाच्या वह्यांकडे कोणाचें फारसें लक्ष गेलें नव्हतें. अनेक ऐतिहासिक बाबींचा प्रत्यन्तर-पुरावा ह्या वह्यात मिळूं शकतो. सामाजिक माहितीची तर जमाखर्चाची वही ही खाण आहे. समाजाचें चित्र जमाखर्चाच्या वह्यांतून जितकें स्पष्ट दिसतें तितकें कागदपत्रांवरून दिसणार नाही. तपशीलाच्या पण महत्त्वाच्या बाबी समजून घेण्यास रोजनिशांकडेच वळलें पाहिजे. पेशवेशाहींत विद्यमान चेकांचें कार्य हुंड्यांनी कसें होत असे व देशभर हुंड्यांच्या पेढ्यांचें जाळें कसें पसरलें होतें हें जमाखर्चाच्या वह्यांवांचून कोण सांगणार ? त्या वेळच्या आर्थिक परिस्थितीच्या अभ्यासाचें एकमेव साधन म्हणजे ह्या रोजनिशा होत. कोण केव्हा मेला, कोण केव्हा जन्मास आला, कोण केव्हा कोठे होता इत्यादि बारीकसारीक गोष्टी आपणांस वह्यांतील नोंदी सांगतात. सर्वांत अत्यंत महत्त्वाची गोष्ट ही की, जमाखर्ची पुरावा संशयातीत असतो. मला सामाजिक माहिती मिळविण्याची जी आवड आहे तिच्यामुळे माझे लक्ष जमाखर्चाकडे बंधलें गेलें. सरदार, सावकार, व्यापारी ह्यांचीच नव्हे तर खासगी दत्तरे चाळलीं असतां पेशवेकालीन राज्यपद्धति समजून घेतां येईल. ह्या दृष्टीने 'पेशवाईच्या सावलींत' हें पुस्तक इतरांस मार्गदर्शक होईल असें वाटतें. गुजराथेंत, निजामच्या मुलुखांत, उत्तर हिंदुस्थानांत जे महाराष्ट्रीय असतील त्यांनी ठिकठिकाणीं जमाखर्चाच्या वह्या शोधून काढण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे.

असो. मी पेनशनांत निघालों त्या वेळीं 'केसरी'ने लिहिलें "रा. सा. गंगाधर केशव देशपांडे आणि नारायण गोविंद चापेकर हे गेल्या महिन्याच्या अखेरीस पेनशनांत निघून मोकळे झाले. महाराष्ट्राचा इतिहास व वाङ्मय यांच्या अभिवृद्धीला त्यांचा आता चांगला उपयोग होईल असा आम्हांस भरंवसा वाटतो." 'केसरी'चें भविष्य मी फोल होऊं दिलें नाही.

२. पत्रे— पुस्तकांवरील अभिप्राय

श्री

मुंबई, गिरगांव बॅकरोड.

१ मार्च १९०८

रावसाहेब नारायणराव चांफेकर,

साष्टांग नमस्कार वि. वि. सध्यां तुमची पदवी माझे गुरु होण्या-
सारखी मोठी आहे, हें मला ठाऊक आहे, आणि मान्य आहे. तरी
कांहीं वर्षांमागे मी तुमचा, अल्पप्रमाण गुरु होतो, तें नातें मनांत
आणून, आणि त्या नात्यानें तुम्हीं मजशीं वागतां, हें पाहून तुम्हांस मी
ह्या दोन ओळी लिहित आहे. ह्यांचा तुम्हीं विचार करावा.

परमेश्वरकृपेनें तुम्हांला सुविद्या पुष्कळ प्राप्त झाली आहे. आणि
स्वभावेत ग्रंथ लिहिण्याची शक्ति, जी अलिकडच्या बहुतेक पदवीधरांस
असाध्य आहे, ती तुम्हांला देवाने चांगली दिली आहे. तुमची मराठी
भाषा चांगली शुद्ध असते. तुम्हाला आपले विचार मराठींत अगदीं सरळ
रीतीनें चांगले प्रगट करितां येतात. त्यांत संदिग्धता नसते. दूरान्वय
नसतो. रचना व्याकरणशुद्ध आणि सरळ असते. अशी शक्ति आणि
तिचा उपयोग करण्याची उत्सुकता, माझ्या पांच चार हजार लहान
मोठ्या विद्यार्थ्यांमध्ये तुमच्या एकट्याच्याच ठायीं मला आढळते. आणि
तिजमध्ये माझ्या परिश्रमाचा एकदशलक्षांश किंवा एकदशकोट्यांश तरी
हिस्सा असावा असें मनांत येऊन अभिमान वाटतो. तो यथार्थ असो
कीं नसो, पण आपण मराठी लिहिणारे गृहस्थ कोणी वर, कोणी खाली,
असे एका पंक्तीस बसलों आहों, आणि आपणांस जें काय विशेष कळेल,
तें आपल्या देशबंधूंंस सांगून, त्यांच्या ज्ञानास भर घालावी, आणि
तद्द्वारां त्यांस सध्यांच्या स्थितीस आवश्यक असें कर्तव्य करण्यास अल्प-
स्वल्प साह्य करावें हा मुख्य उद्देश आहे हें तुम्ही कबूल करावें. तेव्हां
ह्या उद्देशास प्रतिकूल असें जें काय आपणा कोणाच्या हातून, भ्रमानें
म्हणा कीं चुकीनें म्हणा, होत असेल, त्याविषयी परस्परांस सूचना करणें
हें आपलें कर्तव्य आहे असें मनांत येऊन, ४३ आख्यायिकांविषयीं दोन
शब्द लिहितों. ह्या आख्यायिका घेण्याचें कारण असें आहे कीं, त्या
अगदीं ताज्या आहेत. आणि त्यांच्या संबंधानें जें काय म्हणावें तें त्या-
सारख्या सगळ्या प्रकारच्या लेखांस लागू पडण्यासारखें आहे. तर

ह्याविषयी पहिला प्रश्न हा की, ह्या वाचल्यापासून कोणतें उपयुक्त ज्ञान आपल्या लोकांस मिळावयाचें आहे ? कोणतेंहि नाही. मनोरंजन तरी व्हायाचें आहे काय ? तेंहि नाही. तर मग हे लिहिण्याचे श्रम तुम्हीं घेतले कशाळा ? आफ्रिकेतल्या एका विलक्षण सर्पाचें वर्णन वाचणें आणि हें वाचणें सारखेंच नव्हे काय ? म्हणून त्याविषयी तुम्हांस असें विचारणें आहे की, सरकारी काम सभाळून, खासगत वेळ तुम्ही इकडे घालवितां तो कशाकरितां ? ह्या आख्यायिका साधारणपणें कोणालाहि वाचाव्याशा वाटायच्या नाहींत. कां की, त्यांत सध्यां उपयोगी पडण्यासारखें ज्ञान नाहीं कीं मनोरंजन नाहीं. मग तुम्ही आपला अमोल वेळ ह्यांत कां खर्चितां ? मेहेनत व्यर्थ कां करितां ? इंग्लिश लोक कोणत्या उद्योगांनीं उदयास आले ? त्यांनीं आपणांतलें अज्ञान कसें घालविलें ? लोकमतसामर्थ्य कसें वाढविलें ? इत्यादि विषयांचें ज्ञान आपल्या लोकांस सध्याच्या स्थितींत अतिशयित उपयोगी पडावयाचें आहे. तें लेखनद्वारां त्यांस जे कोणी देतील त्यांचे त्यांवर मोठे उपकार होतील. आणि त्या लेखनश्रमाचें सार्थक्य होईल. ह्याचा विचार तुम्ही करा. आधींच आमच्या नव्या मंडळींत स्वभापेंत चांगलें लिहिणारे तुमच्यासारखे लोक कमी- फार थोडे. आणि ते जर अशाप्रकारें आपल्या सामर्थ्याचा असद्व्यय करूं लागले, तर पुढें व्हावें कसें ? गरीबास- अन्नान्नगति आहे अशा मनुष्यास- एखाद्यानें एक रुपाया द्यावा आणि त्यानें तो खराचा चेंडू विकत घेऊन उडवावा, अशा- सारखें हें आमच्या सुशिक्षितांचें करणें मला दिसतें. तें तुम्हांस राग येणार नाहीं अशा समजुतीनें स्पष्टपणें लिहिलें आहे. आमच्या तरुणांस भाकड- कथा वाचावयास वेळ नाहीं आहे. रिकामा वेदान्त कुटीत बसण्यास किंवा निरुपयोगी माहिती वाचीत बसण्यास अवकाश नाहीं आहे. भोंवतालचीं राष्ट्रें स्वकल्याणार्थ करितात तें करायाचें पुष्कळ आहे. तें कसें करावयाचें हें त्यांस पढवा. आणि त्यांत उपयुक्त ज्ञान संपादनं हें मुख्य आहे. हें सर्व मनांत आणून तुम्ही आपला पुढील लेखनक्रम ठेवावा अशी तुम्हांस विनंति आहे. बरेंच लांब पत्र झालें हें आतां आटोपतों. ह्यांत कांहीं अतिक्रम झाला असल्यास क्षमा करावी. लोभ असावा हे विनंति.

तुमचा एक जुना मित्र

विनायक कोंडदेव ओक

ता. क.— ह्या संबधानें तुमचें कांहीं विशेष उत्तर असल्यास मी मोठ्या आनंदानें वाचीन.

वि.

आरोंदा डि. रत्नागिरी श्री : ४।१।३९

मेहेस्वान रावसाहेब नानासाहेब चापेकर, मुा बदलापूर
सविनय साष्टांग नमस्कार वि. वि.

आपला संशोधनात्मक 'चित्पावन' ग्रंथ वाचून निःस्पृहवृत्तीनें संशोधनपर ग्रंथ विद्वान् लिहूं शकतात, हें पाहून अत्यानंद झाला. मी खेडवळ इसम मला अत्यानंद झाला हें निवेदन करण्यास हरकत नाही असें वाटून हें पत्र लिहिण्याचें धाष्टर्य केलें आहे. सोबतचा मजकूर वाचून आपला अभिप्राय लिहिल्यास फार आभार होतील. उत्तर खालील पत्त्या-वर नाटपेड आल्यास हरकत नाही. हे विनंती.

आपला नम्र
रामकृष्ण विठ्ठल रेगे

'वासुदेव विष्णु' मठ
Aronda (S. Vadi) Dt. Ratnagiri

सह्याद्रि खंडांतील चित्पावनांचें स्थान : बर्बर कीं बॅरालाट ?
चित्पावन पृ. २८८

दक्षिण आफ्रिकेच्या पूर्वकिनाऱ्यावरून चित्पावन कोंकणांत आले असावे असा रा. सा. मण्डलिक यांनीं तर्क केला आहे. त्या तर्काला त्यांनीं कांहीं प्रमाणें-हि दिली आहेत. कोंकणातील ज्या भागांत चित्पावन येऊन राहिले त्या भागास बर्बर कोंकण म्हणतात. पश्चिमसमुद्रावरील देशांत बर्बर देशाचा अंतर्भाव सह्याद्रि-खंडांत केला आहे. तो श्लोक असाः—

केरलाश्च तुलिङ्गाश्च तथा गोरार्ष्(सौरार्ष्)वासिनः ।
कोंकणाश्च कुडालाश्च वरालाटाश्च बर्बराः ॥

श्री. इरावती कर्वे

बर्बर लोक उंच, गोरे, घान्या डोळ्यांचे व सरळ नाकाचे असल्याचें गुंजीकर सरस्वतीमंडळांत सांगतात (पृ. १४७-१५०). गुंजीकरांच्या त्याच ग्रंथाच्या त्याच पृष्ठावर वरील श्लोक दिला आहेः—

केरलाश्च तुलिङ्गाश्च तथा गोरार्ष्(पाठ सौरार्ष्)वासिनः ।
कोंकणाश्च कुडालाश्च (पा. करहाटाश्च) वरालाटाश्च बर्बराः ॥

रावसाहेब पावगी यांनीं भारतीय साम्राज्य पु० ३ पू० पान १७९ वर हाच श्लोक

केरलाश्च तुलिङ्गाश्च तथा गोरार्ष्वासिनः ।
कोंकणाश्च करहाटाश्च वरालाटाश्च बर्बराः ॥

असा दिला आहे.

वरील श्लोकांत त्याचप्रमाणें मल्याळी कोशांत परशुरामक्षेत्राचे सात भाग सांगितले आहेत.

वर दाखविलेले श्लोकांत	मल्याळी कोशांतील
१ बर्बर	१ बर्बर किंवा मराट
२ वरालाट	२ विराट
३ कुडाळ (पा. करहाट)	३ किराट
४ कोंकण	४ कोंकण
५ गोरारु (पा. सौरारु)	५ गोरारु (हव्यग)
६ तुलिङ्ग	६ तुलिङ्ग
७ केरळ	७ केरळ

Mr. Nairu's Konkan Introduction मध्ये बर्बर किंवा मराट; विराट; किराट; याविषयी माहिती दिली आहे ती:—

From Tapti to Deogad being *Abhir* that the divisions of *Abhir* were *Berbera* or *Marata* from Tapti to Bassain, *Virat* from Bassein to Bankot, and *Kirat* from Bankot to Deogad.

यावरून तापीनदीपासून देवगडपर्यंतच्या प्रदेशास अभिर कोंकण ही संज्ञा होती.

अभिर कोंकणाचे भाग तीन:—

- १ बर्बर किंवा मराट— तापीपासून वसईपर्यंत
- २ विराट— वसईपासून बाणकोटपर्यंत
- ३ किराट— बाणकोटपासून देवगडपर्यंत

‘तुंगारीमहात्म्यांत व राव. पावगी हे (मार० सा० पु० ३ पान १७९) वसईप्रांत ‘वरालाट’ प्रदेशांत मोडत होता असें सांगतात. यावरून विराट या प्रदेशासच वरालाट ही संज्ञा होती असें दिसून येईल.

रावब. बांबडेंकरवर्गीय परुळेकर यांनी सन १९१५ सालांत ‘कुडाळ-देशकर’ नांवाचें पुस्तक लिहिलें आहे. त्यांत पृ. ३८ व भारत इ. मंडळ अहवाल शके १८३४ पृ. ९५।९६ वर ‘कल्याणचे नदीपासून राजापूरचे नदीपर्यंत महाराष्ट्र देशीचे ब्राह्मण न्हेऊन स्थापना केली आणि चित्तपावन नामाभिधान ठेविलें’ असें पेशव्यांच्या एका ग्रामण्याच्या निवाड्या आधारें लिहिलें आहे.

यावरून तापीनदी पासून कल्याणपर्यंतच्या प्रदेशास, ज्याला ‘बर्बर किंवा मराट’ कोंकण अशी संज्ञा होती, हें सहाद्रिखंडांत चित्पावनांचें स्थान नसून ‘वरालाट’ म्हणजे वसई प्रांत हेंच स्थान आहे असें दिसून येईल. तेव्हा रावसा.

मंडलीक यांची कल्पना “चित्पावनांनीं पहिल्यानें वसाहत केली त्या प्रदेशास ‘बर्बर कोंकण’ म्हणतात” ही भ्रामक दिसते.

आपला नम्र
रा. वि. रेगे.

६२९ शनवार पुणे, ता. ११-२-३९

सा. न. वि. वि.

आपला चित्पावन हा ग्रंथ वाचला. आमचें आडनांव अभयंकर असें आहे, अभयंकर नाही. आमच्या एकाद्या पूर्वजानें कोणास अभय दिल्यामुळे हें आडनांव पडलें असावें. आमचा कुलस्वामी गुहागरचा दुर्गावाडेश्वर आहे, नुसता वाडेश्वर नाही. नवलाई, वाघजाई व पावणाई या ग्रामदेवता आहेत. नवलाई म्हणजे आश्चर्यकारक गोष्टी करणारी, वाघजाई म्हणजे वाघापासून झालेली किंवा वाघास मारणारी, व पावणाई म्हणजे नवसास पावणारी, अगर दुसरे गांवाहून पाहुणी आलेली असा अर्थ मी करतो. आमचा गांव रत्नागिरीजवळ ‘केळें मजगांव’ असून त्याची बाडी ‘आंबेकोण्ड’ येथें आमचें घर आहे. नाशीकच्या उपाध्यांच्या वह्यांवरून आमचे पूर्वज कुर्वे येथें रहात होते. आपण ह्या वह्या पाहिल्यात तर पुष्कळ उपयुक्त माहिती मिळेल. नऊ पिढ्या आम्ही अग्निहोत्री होतो, व दत्तवाडचे घोरपड्यांकडून माझे आजानें ७ विघे इनाम जमीन मिळविली, तिचा आम्ही उपभोग घेत आहोंत. चित्पावन हा शब्द ‘चित्तेन पावनः’ चित्पावनः असा बनला असावा. चित्पावनांपैकीं कांहींचे निळे डोळे पाहिले म्हणजे चित्पावनांचे पूर्वज उत्तरयुरोपमधून हिंदुस्थानांत आले असावे असें वाटतें. मार्गशीर्ष शुद्ध १ म्हणजे देवदिवाळीस आम्ही पांच नैवेद्य वडे व घारग्यांचे घालतो. कोंकणांत डाळ मिळत नसल्यामुळे पूर्वीं नारळाचें दूध व तांदुळाचे वडे करीत असत. मी कन्याकुमारीचे यात्रेस गेलों होतो तेव्हां मलबार किनाऱ्या-वरील लोक परशुरामास आपला राजा समजतात, व त्यानें समुद्रकांठी वसाहत केली असें म्हणतात. परशुरामाचें देऊळ ब्रह्मेश्वरस्वामींनीं पेशवाईत चिपळूणजवळ बांधलें.

नातू व नगरकर यांचें मूळचें आडनांव अभयंकरच आहे. आडनांवें केव्हां प्रचारांत आलीं हें सांगतां येत नाही. साठ वर्षांपूर्वीं न्यायमूर्ती रानडे यांचा उल्लेख पुण्यांत फक्त महादेव गोविंद असा करीत होते.

म. गो. अभयंकर

स्वस्ति । गोविन्दसुतेभ्यः नारायणशर्मभ्यश्चाफेकरोपहिभ्यः समकृष्ण-
सूनोर्गणेशशर्मणो हवलदारोपनामकस्य प्रणामततय उल्लसन्तुतराम् । धनु-
र्धाराप्रकाशितो भवतां नूतनवाङ्मयीनापत्यस्य जन्मनो वृत्तान्तो मयाऽद्यैवा-
धिगतः । सः च परमाह्लादकारणमभवत् । तत्रापि 'मया प्रकाशितान् दश-
ग्रन्थान् न कोऽपि मूल्यं दत्त्वा क्रीणाति । न कोऽपि पठति । तेन च
गृहविक्रयवेला संप्राप्ता । अद्य प्रभृति लेखनीभङ्गं कृत्वा सन्यस्तवृत्तया गृह
एव केनचिदन्योपायेन कालसंक्षेपणं कर्तव्यमिति मे निश्चयः ।' इति भवतां
दुःखोद्गारान् तत्र दृष्ट्वाऽहमपि मनसि बहु खेदं अवाप । किं कारणात् ?
जलमार्गेण कुतोऽप्यागतश्चित्पावनः परमसाहसिकः अत्र प्रस्थापितो भूत्वा
वाङ्मयसेवां कुर्वाण आश्रयाभावाद्रोदिति । एतत्तु महदाश्चर्यम् । न जाने
भवद्भिर्ग्रंथप्रकाशनोत्सवः कृतो वा रोदनोत्सवः कृतः । सर्वथा धैर्यं विधेयम् ।
अस्मिन् विषये भवन्त एव वाचकानामनादरविषयाभूता इति नास्ति । अत्र
भवाद्दशा ब्रह्मवः सन्ति । श्रीयुता रामचंद्रशर्मणः नारायणसूनवो भागवतोपाह्लाः
प्रोफेसरपदधारिणो मम निकटवासिनः सन्ति । तैः पुस्तकसंग्रहाय रूपकाणां
सहस्रविंशतिः प्रकाशनाय च दशसहस्ररूपकाः हस्तेन विना- कृताः तथापि
ते न रुदन्ति यतस्ते चित्पावनब्राह्मणाः सन्ति । क्लैब्यं मा स्म गमः पार्थ
इति भगवतः कृष्णस्योपदेशो वाङ्मयक्षेत्रे युध्यमानेभ्यो वीरेभ्योऽपि कृत
इति मे मतिः । भवाद्दशेभ्यो विद्वज्जनेभ्योऽधिकं किं लिखितव्यं अस्ति ।
इति शम् ।

मुम्बापुःन्याः

कार्तिकस्य कृष्णपक्षे चतुर्दश्यां तिथौ
प्रेषितम् शकाब्दाः शून्यरिपुत्रसुचन्द्राः ।

भवतां स्नेहाभिलाषी
ग. रा. हवलदार

दादर-मुंबई, ९।१।१९४१

मित्रवर्य रा. रा. नारायण गोविंद चाफेकर मु. बदलापूर यांसी स्नेहां-
कित भास्करराव जाधव कृ. सा. न. वि. वि. आपण चित्पावन व बदला-
पूर आणि चाफेकर घराण्याचा इतिहास अशी पुस्तके मला दिलीं त्याबद्दल
मी आपला फार आभारी आहे. ही पुस्तके मी समग्र वाचून पाहिलीं. त्या
संबंधाने दोन शब्द लिहिणे जरूर वाटते.

चित्पावन : चित्पावनांसंबंधाने मिळेल ती सर्व माहिती संग्रह करून तिची
छाननी करून संशोधनाच्या दृष्टीने ग्रंथ लिहिला असल्याने त्याची योग्यता
पुष्कळच वरच्या दर्जाची आहे. दंतकथेवर आधारलेला व चित्पावनद्वेष्यांनी
सह्याद्रिखंडासारख्या ग्रंथांत दडपून दिलेला परशुराम आणि चित्पावन यांचा
संबंध पुष्कळांस- चित्पावनांस देखील- महत्त्वाचा वाटतो. चाफेकरांच्या

मते त्यांचा कसलाहि संबंध नाही. परशुरामासंबंधी किती ठिकाणी काय काय कथा प्रचलित आहेत त्याची माहिती या ग्रंथाच्या दुसऱ्या प्रकरणांत दिली आहे. त्यावरून दिसते की, परशुराम या व्यक्तीविषयी कांहीं ठाम मत देणे कठीण आहे. फार तर काय परशुराम ही व्यक्तिहि ऐतिहासिक मानणे कठीण आहे.

गोत्रासंबंधाचे रा. चाफेकर यांचे विचार महत्त्वाचे आहेत. ते म्हणतात 'एकाच गोत्राची सर्व माणसें एकाच रक्ताची आहेत असा आग्रह धरल्यास काय प्रसंग ओढवेल हें सांगवत नाही; चातुर्वर्ण्यच लुप्त होईल' (पान २५). 'गोत्राची प्राचीनतम कल्पना सोदस्त्वाची नाही याविषयी आम्हांस संशय नाही' (पान २८।२९). ते पुढे म्हणतात:—'गोत्र म्हणजे गुरुपरंपरा असें म्हणण्यास हरकत नाही' (पान ३०). चाफेकर हे मोठे सुधारक आहेत. ते म्हणतात : 'आमच्या मते गोत्रप्रवरांच्या कल्पनेत कुलसंबंधी व वेदसंप्रदाय-संबंधी अशा दोनहि गोत्रांच्या कल्पनांची भेसळ झाली आहे. 'असमानार्प-गोत्रजाम् कन्यामुद्बहेत्' हा नियम मोडला तरी तें अशास्त्र होईल असें आम्हांस वाटत नाही' असे स्पष्ट सांगून गुजराथेंतील अनाविल ब्राह्मणांत सगोत्रविवाह होतात हा दाखला दिला आहे (पान ३९।४०).

चित्पावनांचे कुलस्वामी, गोत्रे, देवता, कुलाचार वगैरेंची परिश्रमपूर्वक माहिती मिळवून या ग्रंथांत संग्रहित आहे. सदरची माहिती नष्ट होत गेली असल्याने आणखी कांहीं वर्षांनी ती मिळणेंहि कठीण गेलें असतें. एकत्र संग्रहित झाल्याने पुढील संशोधकांसहि तिचा उपयोग होईल. चित्पावनी भाषेचीहि तीच स्थिति. स्त्रीशिक्षणाचा जसजसा प्रसार होईल तसतशी ती भाषा व्यवहारांतून नाहीशी होईल. जमलेल्या माहितीचें संशोधन-पद्धतीनें परीक्षण केलें असल्याने सदरचा ग्रंथ विशेष महत्त्वाचा झाला आहे. त्याचें परिशीलन जास्त प्रमाणावर होणें जरूर आहे.

बदलापूर : रा.रा. नारायण गोविंद चाफेकर हे बदलापूरचे राहणारे म्हणून बदलापूर कसब्याची अर्थशास्त्रीय व समाजशास्त्रीय दृष्टीनें त्यांनी पाहणी करून आपल्यावरचें ऋण फेडलें आहे. ही पाहणी अनेक दृष्टीनें उपयुक्त झालेली आहे. जमीन वाढत नाही; लोकसंख्या मात्र वाढत आहे. गांवांत पिकलेलें सर्व धान्य तेथील वस्तीस पुरणारें नाही. सरकारी सारा, सावकारी व्याज, आणि जमीनदारांचा खंड यांमुळे उपासमार सोसूनहि लोक कर्ज-बाजारी झाले आहेत व जमिनीची मालकी कसणाऱ्यांकडे न राहता ती सावकारांकडे झपाट्याने तब्दील होत आहे.

बदलापूरची आर्थिक परिस्थिति विकट होत चालली आहे तशीच इतर गांवांचीहि होत आहे. एकंदरीत दारिद्र्य व तज्जन्य न्हास हेंच सर्वत्र दिसून

येत आहेत. बदलापुरास राहणाऱ्या निरनिराळ्या जातींच्या सामाजिक चालीरीती व संस्कारांच्या वेळीं म्हणण्यांत येणारीं गीतें यांचा संग्रह काळजीपूर्वक केलेला आहे तो अभ्यासूना फार उपयोगी पडेल.

आपल्यास मिळालेल्या विश्रांतीचा व स्वास्थ्याचा आपण उत्तम उपयोग करून इतरांस धडा घालून दिला आहे. आपण चिरायु होऊन अशीच समाजसेवा करावी, कळावें हे विनंती.

आपला नम्र स्नेही
भास्करराव जाधव

॥ श्रीवेंकटेश प्रसन्न ॥ मॉडेल डिस्पेन्सरी

बझार स्ट्रीट, महाबळेश्वर
मि.मार्ग.शु. ६, १८५७ रविवार

श्रीयुत रा. रा. नानासाहेब चाफेकर यांस कृ. न. वि. वि.

आपलें साहित्यसमीक्षण वाचून पाहिलें. प्रत्येक विषयांत आपण आपली माहिती व मत हीं स्पष्टपणें नमूद केलीं आहेत व लेखकांवर कोरडे ओढले नाहीत ह्या गोष्टी आपल्या समीक्षणांत विशेष आहेत. व सर्व विषयांची विस्तृत माहिती, विवेचनपद्धति वगैरे गोष्टी पाहिल्या म्हणजे आपल्या विशाल वाचनाची कल्पना येऊन मनांत गंभीर स्वरूपाचा आदर उत्पन्न होतो.

वाल्मीकिरामायणासंबंधानें आपली विचारसरणी मला मान्य आहे. लोकशिक्षणांत मीहि श्रीवाल्मीकिरामायण काव्य असावें व तो इतिहास म्हणून प्राचीन विद्वानांना मान्य नसावा याविषयीं निराळे मुद्दे देऊन पण ह्याच मुद्यावर विवेचन केलें आहे. व तेंहि श्रीरामायणसमालोचनाच्या परीक्षणांतच. प्रत्यक्ष भेटेंत यासंबंधानें माझे मुद्दे आपणांस सांगून चर्चा करीन.

आपण लक्षणा व व्यंजना वृत्तीसंबंधानें जें लिहिलें आहे त्याविषयीं प्रत्यक्ष भेटेंतच चर्चा करणें युक्त होईल. माझ्या मतें त्या वृत्तीचें प्रयोजन व शास्त्रीय सोय दाखवितां येत असल्यामुळें त्या मानणेंत विशेष आहे. तसेंच रसासंबंधानेंहि योग येईल तेव्हां वाटाघाट करूं. कळावें लोभ असावा ही वि

रंगाचार्य रड्डी

श्री

चित्पावन ग्रंथासंबंधांत दोन शब्द

जितकें कांहीं आपणासी ठावें । तितुकें हळुहळु सिकवावें

शहाणे करून सोडावे । बहुत जन ॥ दा. बो. १९.१०.१४

परशुरामाविषयीं पुष्कळच माहिती ग्रंथकारांनीं दिली आहे. मी जी हकीगत लिहित आहे ती अध्यात्मरामायणांतील आहे.

२. श्रीरामचंद्र मिथिलेहून विवाहसमारंभानंतर अयोध्येस निघाले असतां वाटेंत परशुरामास भेटले. परशुराम म्हणाले कीं, जुनें जर्जर झालेलें चाप तूं मंग केलेंस यांत तुझा पराक्रम काय ? माझे चाप घे आणि माझ्याशीं द्वंद्व-युद्ध कर. असें म्हणतांच श्रीरामचंद्रांनीं त्याच्या हातांतील चाप घेतांक्षणींच परशुरामांत जो दैवी अंश होता तो श्रीरामचंद्राच्या शरीरांत प्रविष्ट झाल्याबरोबर परशुरामास पूर्वीची आठवण झाली आणि श्रीरामचंद्रास त्यानें वंदन करून आपली हकीगत निवेदन केली. त्यांत परशुरामानें असें सांगितलें कीं, मी परमेश्वरप्राप्तिसाठीं तप करीत असतां श्रीभगवान् म्हणाले :—

“मच्चिदंशेन युक्तस्त्वं जहि हैहय पुंगवम् ।”

अ. रा. बा. सर्ग ७-२४

याप्रमाणें वरप्राप्तिनंतर परशुरामानें अवतारसमाप्तिपर्यंत पराक्रम केलेले आहेत. ज्याचा उल्लेख ग्रंथकारांनीं केला आहे (पृष्ठ १९).

श्रीरामाची परशुरामांनीं स्तुति केल्यानंतर श्रीरामचंद्र म्हणाले :—

“पूजितस्तदनुज्ञातो महेन्द्राचलमन्वगात् ।”

अ. रा. बा. सर्ग ७-५०

याप्रमाणें वर्णन आहे. पण ग्रंथकार म्हणतात कीं त्याच्या परामवाविषयीं अथवा निवृत्तिविषयीं पुराणें मुग्ध आहेत (पृष्ठ २०).

३. ही हकीगत रामायणांतील आहे. आतां महाभारतांतील उल्लेख काय आहेत ते पाहूं.

४. काशीराजाच्या तीन कन्या : अंबा, अंबिका आणि अंबालिका; या तिहींस भीष्मांनीं स्वयंवरांत जिंकिलें होतें. त्यांपैकी अंबा भीष्मास म्हणाली कीं, मीं शाल्वराजास मनानें वरिलें आहे. तेव्हां भीष्मांनीं विचार करून आणि ब्राह्मणांचें अनुमोदन घेऊन तिला शाल्वाकडे जाण्यास परवानगी दिली. नंतर शाल्वानें तिला सांगितलें कीं, तुला भीष्मांनीं जिंकिलें असल्यामुळें मी तुझा स्वीकार करणार नाहीं. फिरून भीष्माकडे आली पण त्यांनीं

तिचाही अंगीकार केला नाही. याप्रमाणे त्रिशंक्रसारखी स्थिति झाल्यामुळे वेङ्घ्यासारखी होऊन परशुरामाला भेटली. त्यांनी तिच्यासाठी भीष्मार्शी युद्ध-सुद्धां केलें. पण कांहीं उपयोग झाला नाही. नंतर तपश्चर्या करून भीष्माला मारण्याचा वर मिळावा म्हणून हटून बसली तेव्हां दृष्टान्त झाला कीं, या देहानें नाही पण पुढील जन्मीं तुझा मनोरथ पूर्ण होईल. तीच शिखंडी-रूपानें जन्मास आली. या शिखण्डीविषयी आपणांस कांहीं कर्तव्य नाही; फक्त परशुरामाचा पराक्रम पाहण्याचा हेतु होय.

४. भीष्मांनीं परशुरामाजवळ अस्त्रविद्या संपादन केली तेव्हां आपला शब्द फुकट जाणार नाही असें वाटून त्यांनीं अंबेविषयी रदबदली केली, शेवट युद्धहि केलें, भीष्म म्हणतात :—

“समयत्यागिनो लुब्धान् गुरुनपि च केशव ।

निहन्ति समरे पापान् क्षत्रियः स हि धर्मवित् ॥

म. शां. पर्व ५५-१६

५. कर्णांचें अध्ययन पण परशुरामाजवळच झालेलें आहे.

६. या दोन दाखल्यांत एक दाखला पराभवाचा आणि दुसरा निवृत्ती-नंतरचा असावा असें वाटतें.

७. ग्रंथकारांनीं चित्पावनसमाजावर मोठा उपकार केला आहे यांत शंका नाही. त्यांत ठिकठिकाणीं समाजाची कानउघाडणी केली आहेच. ग्रंथकारांच्या शब्दांतच सांगतो.

(१) ‘अशा समाजाचा पूर्वेतिहास बराचसा कल्पनेवर अवलंबून राहावा ही अत्यंत खेदाची गोष्ट होय.’ तसेंच पुढें ‘आमच्याकडे तर सुशिक्षितां-तहि शास्त्रीय बुद्धीचा उदय अद्यापि झाला नाही’ (प्रस्तावना पृष्ठ १).

(२) ‘चित्पावनांनी आपल्या समाजसंख्येवर नजर ठेवणें अवश्य आहे.’ (पृष्ठ ६८).

(३) कुलस्वामीविषयी लिहितांना ‘आमच्यामध्ये ऐतिहासिक दृष्टीचा पूर्ण अभाव...’ (पृष्ठ १२७)

८. भापेचे नमुने तर वाचण्यासारखेच आहेत (पृष्ठ १९२-१९६). माझी एक बहीण पूर्णगढच्या फडक्यांकडे दिली आहे, ती लग्न झाल्या-नंतर एकदोन वर्षांनीं पुण्यास आल्यावर तिच्या तोंडचे ते शब्द ऐकून घरांतील मंडळीस हासूच येई (सन १८७९-८०) आणि तसेंच वरील नमुने वाचतांना हुबेहूच झालें.

९. शांडिल्यगोत्री सहस्रबुद्धे हे एकजात कोतवड्याचे (पृष्ठ २७९) असें ग्रंथकार लिहितात. परंतु मी माझी स्वतःची हकीगत लिहून पाठविली होती (ता. १४।६।३५) त्यांत माझें मूळ गांव केळ्यें माजगांव असें लिहिलें आहे. ग्रंथांत केळ्याचा उल्लेख नाही. फक्त एके ठिकाणीं ग्रामदेवता ह्या सदरांत कोतवडें, केळ्यें, हेदवी वगैरे लिहिलें आहे (पृष्ठ १६४) यांत नवलाई आणि पावणाई या देवता दर्शविल्या असून त्या आमच्या घराण्याच्या नैवेद्यांत समाविष्ट होतात. केळ्यें गांवचा उल्लेख आणखी एकदां वाघजाई या देवतेच्या नांवानें आला आहे. (पृष्ठ १६६).

कोतवडें आणि केळ्यें हीं गांवें शेजारीं शेजारीं असून या गांवांत दोन कोसांचें अंतर असावें असें वाटतें. मी कोकणांत कधींच गेलों नाहीं. माझा धाकटा भाऊ जात असे त्यानें केळ्यें पाहिलें होतें. तो गेला म्हणजे देवीची राखण देत असे. यावरून केळ्यास सहस्रबुद्धे यांची वस्ती असतां तेथील कोणत्याहि सहस्रबुद्ध्यांनीं माहिती पाठविली नसावी असें अनुमान केल्याशिवाय गत्यंतर नाहीं. ग्रंथकारांनीं माझ्या माहितीचा उपयोग कसा केला नाहीं तें समजत नाहीं.

१०. ग्रंथकारांनीं ठिकठिकाणीं सूचना केल्या आहेत त्याकडे लक्ष पुराविणें जरूर आहे.

(प्रस्तावना पृष्ठ ३) बाभ्रव्य, विष्णुवर्धन, नित्युंदन हीं गोत्रें चित्पावनांत कोठून आलीं ?

(प्रस्तावना पृष्ठ ५।६) कोकणांतील गांवांचीं नांवें हाहि एक फलदायी संशोधनाचा विषय आहे.

(ग्रंथ पृष्ठ १०९) गांवांचीं नांवें हाहि एक अभ्यासाचा विषय असून उपेक्षितां कामां नये.

(ग्रंथ पृष्ठ ११९) जातींची मेसळ झाली असल्यास किती हा एक संशोधनाचा विषय आहे.

(ग्रंथ पृष्ठ १९८) भाषेच्या अनुरोधनाने स्वतंत्र संशोधन करण्यास चांगलें क्षेत्र आहे.

११. ग्रंथकारांनीं हा ग्रंथ तयार करण्यापूर्वी चित्पावन मंडळीस जाहीर विनंती केली होती (केसरी ४।६।३५). त्याप्रमाणें माझी हकीगत मी ता. १४।६।३५ रोजीं पाठविली होती. केसरी पत्रांत लिहिल्याप्रमाणें नऊ प्रकारची माहिती देणें जरूर होतें. तितकी मी दिली पण नववा प्रकार 'इतर विशेष गोष्टी' या सदराचा व्यापक अर्थ करून त्यांत ऐतिहासिक

दंतकथा मी लिहिणें जरूर होतें पण तितका पोंच नसल्यामुळें मजजवळ लिहिण्यासारखें ऐतिहासिक साधन असूनहि तें तसेंच पडून राहिलें याबद्दल वाईट वाटतें. असो.

१२. श्रीसमर्थांचें वचन सुरुवातीला दिलें आहे त्याप्रमाणें ग्रंथकारांनीं ही एक शिकवण दिल्याबद्दल त्यांचे आभार मानतो.

१३. ग्रंथकारांनीं फार परिश्रम करून चित्पावनसमाजावर मोठा उपकार केला आहे. समाजाकडून त्यांस पाहिजे तितकें साहाय्य मिळालें नाहीं. या संबधानें ते लिहितात : 'तेव्हा भरपूर माहिती मिळाली नाही याचा शोक करीत न बसतां ज्या अकराशेंवर इसमांनी माहिती दिली त्यांचें अभिनंदन करणेंच युक्त आहे' (पृष्ठ २). ग्रंथकारांनीं नाशिक व त्र्यंबक येथील क्षेत्रोपाध्यायांच्यादेखील वद्द्या पाहण्यास कमी केलें नाहीं (पृष्ठ ११३).

१४. हा ग्रंथ गेल्या आषाढांत मी वाचला आहे. ग्रंथपरीक्षणाचा अधिकार मला नाहींच नाहीं. नुसता ग्रंथ वाचून निरीक्षण करण्याची सुद्धां मला बौद्धिक ताकद नाहीं अशा स्थितींत मी लिहिण्याचें घाडस केलें आहे म्हणून ग्रंथकाराजवळ माझे विनयपूर्वक मागणें आहे कीं, काहीं प्रमाद घडल्यास तसेंच काहीं चुका झाल्यास त्यांनी क्षमा करावी.

१५. ग्रंथकारास शिरसाष्टांग नमस्कार करून फिरून त्याचे एकवार आभार मानून परमेश्वरानें त्यांसही दीर्घायुरारोग्य द्यावें अशी त्या दयाघन प्रभूजवळ प्रार्थना करून हा लांबलेला लेख पुरा करतो. श्रीकृष्णार्पणमस्तु.

दिनांक १६।८।४०

श्रावण शु १४ शक १८६२
पत्ता :- गणेशभुवन, ब्रह्मपुरी, बडोदें

ग्रंथकाराचा नम्र सेवक
शंकर कृष्ण सरंजामे

धंतोली, नागपूर

श्री

२५-२-२७

कृ. सा. न. वि. वि. गचीवरील गप्पा या बुकांत हल्लींचें समाज-स्थितीवर कोरडे आहेत. त्यांत लोकांस दिलेल्या सूचना अगदीं मार्मिक व अवश्य अशाच आहेत. बुक वाचतांना मला फार आनंद होत होता. खरोखर धार्मिक व सामाजिक बाबतींत आपले समाजाची हीच स्थिति आहे.....

लोकांना शृंगारिक चावट बुकें वाचण्याची आवड आहे. खावें, प्यावें व मुलांमाणसांस औषधें देत बसावें. सिनेमा, नाटकें मुलांमाणसांसह पहावीं आणि महागाई, महागाई-खर्च पुरत नाहीं- अशी ओरड करीत असावें. स्वतःचा परमार्थ राहिला पण खरा स्वार्थ कशांत आहे हा विचारहि

करण्याची प्रवृत्ति नाही. हा काल बदलणार हें खचित पण केव्हां तें कळत नाही.....

भाऊब्रिजेची ओवाळणी दर वर्षाप्रमाणें रोख न घालतां 'गच्चीवरील गप्पा' या बुकाचे रूपानें घालावी असें मनांत आहे.....कृपालोभ असावा ही विनंति

आपला

वा. ल. चितळे

Sholapur, 12-1-1934

My dear Nanasahib,

..... I have commenced to read the book (बदलापूर) and I expect that for people working for village improvement it will be a very good guide. I would like to make you one suggestion for the moment. There should be an abridged edition of the book. This will be useful in villages. In my opinion, an abridged edition is necessary for two purposes. Firstly, villagers will not be able to pay Rs.6 for the book, and secondly, they will not have the patience to read such a big book. Please consider my suggestion for what it is worth...

Yours sincerely,

N. C. Limaye

Ahmedabad

12th February 1934

My dear Chapekar,

The court being closed yesterday and to-day, I really enjoyed myself in reading your book (बदलापूर). The book is more than what its title conveys. It is really a critical and masterly survey of the various communities of India as they are found living in villages. If the name is changed and the statistical figures altered, much of what you have described in the book will be applicable to most of the villages on our side. I really wonder how it did not occur to any one to write such a book till now. Perhaps nobody cared to study the village life with the point of view with which Badlapur has the good fortune of being

studied by a critic like you. I congratulate you upon making the name of your village immortal by writing such a book. I am now tempted to visit a place of such importance, and I shall take advantage of your kind invitation the first time I go to Bombay. . . . Thanking you again and wishing you the best of health and cheers,

Yours sincerely,
N. S. Lokur.

ना. दा. ठाकरसी कन्याशाळा, ९-१२-१९२६

वि.वि. 'गच्छीवरील गप्पा' हें पुस्तक पोंचलें. पाहून फार आनंद झाला. या विषयांत आपण फार बारकाईने विचार केला आहे. यासंबंधी आपली गांठ पडली तर विचारविनिमय करतां येईल..... स्त्रीशिक्षणांसंबंधी आपले विचार असेच चालू ठेवावे. क. हे वि.

गो. म. चि.

श्रीगजाननो जयतु ।

मित्रेष्वलंकारा इव शिरोधारणयोग्येभ्यो गंगोदकमिव पवित्रेभ्यश्चिन्ता-
स्त्वमिव दुर्लभेभ्यो गोविंदसूतेभ्यो नारायणशर्मभ्यश्चापेकरेत्युपनामधारिभ्यो
रामकृष्णपुत्रैर्गणेशशर्मभिर्हवलदारेत्युपनामकैः प्रसृताः प्रणामततयः समुल्लसन्तु-
तराम् ।

हिमालये इत्याभिधः स्वप्रणीतस्तीर्थयात्रावर्णनात्मको ग्रन्थो भवद्विरुपा-
यनी कृतोऽजसाचास्मादृशानामलसानामुपरि गंगावतरणं कृतम् । न जानीमो
वयमेषा महदुपकृतिः कतमेन प्रत्युपकारेण सफलं करिष्यामः ।

एतदेकादशग्रन्थपुष्पेण लेखनमयूराधिष्ठितायाः सरस्वत्याः पूजनं भवद्विः
कृतमिति भवतां प्रस्तावं मनसि ध्यात्वा भूयोभूय एतद्ग्रन्थपुष्पस्य गन्धग्रहणं
पठनद्वारा कृत्वा महाभागानां भवतामेषः प्रसाद इति विचिन्त्यैतद् ग्रन्थ-
पुष्पमन्यग्रन्थपुष्पनिचये पुनर्वाचनाय वा कुतूहलप्रचोदितानामन्यवाचकाना-
मुपभुक्तयेवा यथा दीर्घकालं रक्षणं भविष्यति तथा निवेशितम् । न तु निर्मा-
ल्यवद्यत्रकुत्राऽपि विलयात्राभ्यासपटुमूषकेभ्य उदरभरणाय वाऽन्यप्रकारेण
विस्मरणाय वा निक्षिप्तम् ।

अथातो यथामति ग्रन्थपुष्पस्य परीक्षणम्—

“प्रतिभासहिता न वयं कवयो हिमवतो निसर्गरमणीयतां वर्णयितुं
किन्तु शौचाविधिना गंगौघः स्थले स्थले जुगुप्सावहः कृत इत्येव निरीक्षितु-

मस्मान्स्वभाव एव नियोजयती'ति भवद्भिः प्रस्तावनायां कथयित्वा जुगुप्सैव विनिर्मिता बीभत्सरस एव परिपुष्टश्च । नानापरिमलद्रव्यैर्वासितेन केशसमूहेन मर्कटदृष्टिर्नैवाकृष्यते किन्तु वासितकेशसमूहे निवसतां कृमिपुंजेनैवेति या लोकोक्तिः सा ग्राम्याऽपि विजयी भूत्वा शिष्टाचारसंपन्नेषु शिर उन्नतं कृत्वा संचार्यमाणा क्षणमपि दृष्टेति सखेदमुच्चमः ।

एतत्स्खलनं वर्जयित्वा मुख्यग्रन्थस्य भागैस्तु बदलापुरग्रन्थनिर्मा-
तृणा भवतां कीर्तिरधुना वृद्धिं नीता । अत्र न मे मनसि संशयः ।

उत्पिंजकारकस्य नानासाहेबस्य भार्या जंगवहाद्दुरेणाचरोधगृहे पालितति मात्सर्येण लण्डनकृतम्लेखं भवद्भिर्लेखनखले निक्षिप्य कारणमुसलेन खण्डशश्चूर्णीकृत्वा महतीय सेवा कृता सत्यशोधने ।

नेपालमण्डलनिर्मितिः, मण्डले च हिंदुधर्मीयस्य गोब्राह्मणप्रतिपालक-
स्य राज्ञो विशिष्टतन्त्रा शासनपद्धतिः, पुरातननागसंस्कृतेः प्रसारचिह्नाव-
शेषभूता वासुकेः प्रतिमा, खाटभाण्डुनगरे नगरदेव्यै नरबलेरर्पणम्, श्रीमद्-
बाजीरावस्य धर्मपत्न्या रचितं श्रीलक्ष्मीनारायणमन्दिरम्, मन्दिरस्य च स्थिर-
व्यवस्था, विपश्याकृपया वसतियोग्यं कृतं नागसरोवरम्, स्थलेस्थलेसंभूत-
लोकसंख्या, ताम्ररजतसुवर्णमयटंकमुद्राप्रकारः, सेनारचना, भूमापनम्, परमे-
श्वरस्य साक्षिणा समाप्तं संधिपत्रम्, विवाहसंबंधे विधिनिषेधनिर्णयः, बिल्व-
फलाय कन्यादानम्, विवाहोच्छेदस्य सुलभो मार्गः, एकदा हिन्दुः सर्वदा हिन्दु-
रिति सर्वमान्याजनप्रवृत्तिः, शारङ्धरस्तुतानेकसंख्या वनस्पतिभिश्चितकप्राय
इव भासमाना भाषाः, शिलालेखाः, इत्यादिविविधवृत्तान्तो यो ग्रन्थे संक-
लितः स ऐतिहासिकदृष्ट्या, समाजशास्त्रदृष्ट्याऽर्थशास्त्रदृष्ट्या वा महत्त्वेन
पूर्णोऽस्ति । अत्र न कुत्रापि नीरसाक्षरशब्दा दृश्यन्ते । किन्तु क्वचित्
क्वचित् विनोदप्रचुराणि वाऽर्थान्तरन्यस्तानि वाक्यानि विलसन्ति । यथा—
(प्रयोगंऽसंख्येदेवप्रतिमामण्डितायां देवसभायां कथं पशुपतिरनुपस्थितः) (अर्थ-
सिद्धिर्निराशाया अनुभूतेः शोभते) ।

गंभीरविचारभारमसहमानानामपि वाचकानां रंजनायानेकरूपाणां
दृश्यानां वर्णनं साधारणं (बहुसंख्यया) ग्रन्थे दृश्यते । यथा— (भूमार्गं धर्ष-
यन्नन्तरेऽन्तरे स्थितानां स्तंभानां शिरसि स्थापिताभिरयोरज्जूभीरचितो
वाहनोपयोगी वियद्मार्गः) (अर्जुनस्य रथानुकारीणि वाहनानि) (क्षेत्रो-
पचारक इव प्रलपनपर आनन्दभवनस्य प्रतीहारः) (अयं मे ज्येष्ठः पिताऽयं च
मध्यमोऽयं च कनिष्ठ इति द्रौपदीभूतनिजमातुरनेकपतीनां परिचयकरणप्रसंगे
टेरीमण्डले सुतस्य वाक्यानि) ।

यात्रायां समागतेषु कश्चित्पुण्यवाञ्छ्रद्धालुः कश्चिच्च भृंग इव लोलुपो हिमालयसृष्टिसौन्दर्यलुण्ठकः कश्चिच्च कुतूहलप्रचोदितः केवलः प्रवासाकांक्षी । इत्येषा घटना आकाशे विविधवर्णस्यैन्द्रचापस्य नयनसुभगां कल्पनां कलयति ।

श्रीमदौंधपतेरनुगैः स्वामिभक्तिरुत्कटतया यथा प्रदर्शिता तथा न सहचरनिष्ठेति यद्भवद्भिर्निश्चितं तदनौचित्येन दूषितमस्ति । यथौंधाधिपतिरनुगानां स्वामी न तथा सहचरस्तेषां स्वामी । भिन्नप्रसंगेन भिन्नप्रान्तादागताः सहचरा भिन्नपदवीभूषिता अपि ते सर्वे सहचरा अनुगानां मत्तौंधाधिपतेः सेवका एव । स्वामिना केनचिद् हेतुना संगृहीताः । ते स्वामिनः प्रियाः सन्तु । अनुगानां ते के पुनः । उभयैर्भिन्नप्रकारा सेवाङ्गीकृता भवतीत्येवं खलु विशेषः ।

वृत्तपत्रालयं भवद्भिर्मदिरालयेनोपमितम् । परं भवद्भिः कथं न ज्ञातं यद् वृत्तपत्रसंस्था पंचमा राष्ट्रशक्तिरिति ।

गंगायाः पवित्रीकरणसामर्थ्यमुत्सार्य भवद्भिस्तस्या दृशद्भेदशक्तिः प्रामुख्येन गंगासंदेशे वर्णिता । अत्र खलु पावित्र्यरत्नं हस्ताद्भवद्भिश्च्युतमेव भाति । अपि च काभिजातकुलोत्पन्नाया भव्यस्वरूपाया गंगाया भवद्भिरुपकल्पितस्तेजोविहीनः संदेशः । क्वचेंगलंददेशे कुत्रापि लघुगिरिसंजातस्य विनीतजलौघस्योज्ज्वलः संदेशो यथा—

आगच्छन्तु नरौघाश्च निर्गच्छन्तु तथैव च ।

स्थितिर्मे च पुनः शश्वद् वदत्येवं सरित्सदा ॥

अनुत्पत्तिर्वरं लोके तथानुकरणं न च यथोपरिनिर्दिष्टं भवद्भिः कृतम् ।

भवतां धीमतां सर्वेषां कालो विद्वद्गोष्ठ्या गतः । तेषां कतिपयानां गुणानां वर्णनं भवद्भिः संक्षेपतः कृतम् । न तद् गुणानामियत्तया किन्त्वतिप्रसंगभयेनैव । कश्चिच्चित्रकारः कुशलः सूर्यं पत्रेऽभिलिख्य दिनात्यये चित्रदर्शनाय हस्ते दीपं धारयति । कश्चिच्च पथि स्थापितानां पथिकालयानां नामानि क्रमेणास्खलितप्रकारेणोच्चार्य स्मरणशक्तेः प्रभावं दर्शयति । ह्रस्वीकृतगुरुगांभीर्यैः कात्रेशास्त्रिभिः श्रीमदौंधाधिपमुद्दिश्य स्वकृतस्य काव्यस्य श्रीमतां पुरतः पठनं विक्रमस्य सभायां कालिदासेन कृतं स्वकाव्यस्य पठनं विस्मारयति ।

अपरे च श्रीमदौंधाधिपतिरुदयगिरिमारूढस्य रवेः पुरतो नमस्काराणां व्यायामदृष्ट्या सोदाहरणं रहस्यं प्रकाशयति ।

कुमारसंभवस्य भाषान्तरे यस्य मानदण्डस्य कविकुलगुरुकृतं वर्णनं भाषान्तरितं स एव हिमनगोऽधुना दृष्टिविषयो जात इति ज्ञात्वा भाषान्तर-

काराः श्रीखण्डमधुरमृदुवाचश्चितामणसुता रामचन्द्राः कस्यामानन्दमय्यां मनोभूम्यां स्थितास्तद्ज्ञातुमसमर्था वयम् ।

जानीमो वयं यद्भवन्तो व्याख्यानप्रियाः । चक्रीव्याख्यानसमारोप-
प्रसंगे भवतां भाषणं समीचीनम् । भवन्तोऽन्यकृतानि भाषणानि न स्मरन्ति
स्वकृतानि शब्दशः स्मरन्ति । भोपालदेशस्य राज्ञीमिग्लंददेशयात्रायामव-
गुण्ठनवतीं दृष्ट्वा जनाः सविस्मयमूचुः । अहो ! अद्भुतोयं वेषप्रकारः ।
स्वयमदृश्यमानाऽप्यन्यान् द्रष्टुं केयं विचित्राकृतिः संचरति नगरवीथ्यासु ।
भवतां स्मृतिः सदृशरूपैव ।

लोकतंत्रावलंबिनी राज्यव्यवस्था सर्वथैव स्पृहणीयेत्यधुनोक्त्वा भवद्-
भिर्बर्कचरित्रलेखकैस्तस्यैवोक्तिः 'लोकनियंत्रितशासनपद्धतिः सर्वासु शासन-
पद्धतीषु सर्वलज्जांपरित्यज्य तिष्ठति) कथं विस्मृता ।

धेनुविषयवर्जितं संभाषणं कर्तुमक्षमा वयोवृद्धाऽपि ज्ञानवृद्धा मालवीया
इति भवद्भिर्यदुक्तं तत्साक्षेपमेव । यो यो दर्शनलोलुपस्तं तं विश्वस्तं मत्वाऽ-
स्मिन्नविश्रम्भकालेऽशेषमनोगतविचाराणां तस्यपुरतः प्रकटनं कर्तुं मालवीया
मूढा इति भवद्भिः कथं कल्पितम् । मालवीया न टीकाविषयाः किन्तु पूजा-
विषया एव ।

भवद्भिर्मुद्रितानि नानादृश्यानां चित्राणि दृष्ट्वा वयं चित्रपटालये सुखा-
सिना भूत्वा पुरतो विविधचित्राणि पश्याम इति भाति ।

अस्तु । अल्पावकाशेऽपि ग्रन्थे बहुमूल्यविविधविषयाणां संग्रहो भवद्भिः
कृतः । तस्य माहात्म्यं कथमल्पमतयो वयं वर्णयितुं समर्थाः ।

गंगामाता भवतामायुर्वितनोतु । सदृशान् ग्रन्थान् निर्मातुं श्रीकैदारनाथः
सामर्थ्यं ददातु । इति शम् ।

Dadisett Buildings
Wandly Road, Bombay
7th Oct. 1927

My dear Dr. Modi,

I have read Mr. Chapekar's paper on the Avestic
Devas forwarded by you to me for my opinion with
very great interest. As you know I have repeatedly

१. Only to see and not to be seen. २. Democracy is
the most shameless form of government.

said that if the Hindu scholars devoted their attention to the study of Avesta in the original, they would certainly throw a flood of light on some of the naughty and difficult topics in our scriptures due to their intimate and close study of the Hindu religious books and especially the Vedas.

Mr. Chapekar disputes the theory that the ancestors of the Hindus and the Parsis were in the hoary past one people sharing in common the same religion, language, ritual and mythology. I hope you will send to Mr. Chapekar a copy of vol 4 of the Cama Institute Journal which contains my lectures on the Indo-Iranian Religion so that he will be in a position to arrive at a definite conclusion on the subject. That the meaning of the word Daeva (Sk. देव) which was used in a good sense in the past had undergone a change consequent upon a separation of the Zoroastrians (or rather Iranians) from their Hindu brothers is only one link in the very long chain of proofs. It would have been better if Mr Chapekar had confined his attention to the use of the word 'Daeva' in the Gathas, the original writings of Zorathushtra and his disciples; for as said above the signification of the word had in the course of ages undergone great changes. We find the word 'Daeva' used in the following-senses (1) wicked spirits, (2) Aliens or non-Zoroastrians, (3) Wicked men, (4) evil existences generally, (5) germs of ... &c.

The words "Daeva China" [= "those who chose to follow (the religion of) the Daeva"] occurring in the Ha 30-6 of the Yasna has probably a reference to the Hindus, as I have suggested while translating this and the previous strophe in my book 'Zorathushtra and his contemporaries in the Rigweda (R D. 1913). The compound word "Daeva-pushta" occurring in Ha 32-4 which is parallel to the Vedic देवजुष्टः in Ru I. 77.1 is very suggestive. It would be too long and tiresome to discuss the different passages quoted by Mr. Chapekar. I shall discuss a few only. In the formula = I

am an enemy of the Dævas, I am a worshipper of Muzda and a Zoroastrian, the word Dæva is certainly used for non-Zoroastrians in general. Mr. Chapekar gives a quotation from "Gajar's Zarathushtra in the Gathas" translated by Dastur D. J. Sanjana which is as follows. The idolators and false priests will go to eternal perdition. So says Zarathushtra. Our friend contends that there is no foundation whatever to say that the Vedic Aryans were idolatrous people. Here in the above passage there could be no reference to the Vedic Aryans. I admit that there is no idolatry in the Vedas. So far Mr. Chapekar is quite correct. He has quoted the above from pp 23, 24 of Dastur Sanjana's translation, but as he has not seen the original passage (Ha 32 §15 of Yasna) he does not see that Gajar uses the word "idolators" for "kavis" in Avesta (not Dævas) and false priests for "karpans". Indeed Gajar's translation is somewhat inaccurate and misleading.

Mr. Chapekar refers to the method of the disposal of the dead among the Parsis which is not cremation but exposure. He says that if the ancestors of the Parsis and the Hindus had been once brothers living together their method of disposal of corpses would be identical. If Mr. Chapekar turns to page 105 of my 'Indo-Iranian Religion' we will see that four different kinds of the disposal of dead bodies are mentioned in the Atharva Veda 18-2-34 one of which is exposure and he will also see the reason given by the Arab writer Alberani (1000 A.D.) why the custom of exposure was given up by the Hindus.

Our friend refers to the fact that the Vedic Rishis wish for a life of 100 years only whereas in the Parasi Ashirwad prayars a life of 150 years was wished for. As you know this our prayer is only of a later period, namely of the Palhani and Pazund days. We do not know what the benediction was in the Avesta times so far as this point is concerned.

Mr. Chapekar refers to the belief of the Palhavi writers that in the absence of male priests their

females were eligible for the performance of ceremonies. This also is a later idea, and a good one too, the intention being that rather than having no ceremonies for want of male priests, it was better to have ceremonies performed by females. This was probably good in theory only.

I have got to write a good deal more on several other points in Mr. Chapekar's article. But I shall finally deal with the reference in the ऐ. ब्रा. quoted by him. Therein it is stated that the Asuras first performed the ceremony of the आहवनीय fire, then of गार्हपत्य fire and lastly of the अन्वाहार्य fire. In short, of three kinds or grades of fire. Mr. Chapekar says the Parsis' fire is only one. I believe he is under a misconception. We have also three grades of fire. The Dadgah, the Agiari, and the Athesh Bahiram. I would not repeat what I have said about the मग Bramans in the भविष्यपुराण. I would simply request our friend to read my article on the subject in my "Parasis of ancient India". Finally, I would request Mr. Chapekar to read Avesta in the original with the help of Kanga's Grammar and Dictionary. A Sanskrit student of his calibre will easily pick up Avesta.

Yours sincerely,
Shapurji Kausji Hodiwala.

श्रीगजाननः प्रसन्नोऽस्तु

(७-१-१९३४)

मित्रवर्येषु राजमान्येषु राजश्रिया विराजितेषु गोविन्दात्मजेषु नारायण-
शर्मसु चापेकराहेषु गणेशस्य प्रणामततयः समुल्लसन्तुतराम् । बदलापुर-
वर्णनात्मकः प्रचण्डो ग्रन्थः उपायनी कृत्वा उपकृतोऽस्मि । बदलापुरवासि-
जनानामार्थिकं समाचारं विविधजातीनां सामाजिकरूढयस्तथा तासामुदर-
निर्वाहस्य मार्गान्निहासानुसारेण विस्तरतोऽस्मिन् ग्रन्थसागरे वर्णयिता ग्रन्थ-
कारेण स्वगमृगा अपि न विस्मृता इति महदाश्चर्यप्रकारः । अस्य ग्रन्थस्य
वाचनमुत्तुङ्गशैलावरोहणमिव दुष्करमिति मे भाति । न च मे अभ्यासकस्य
दृष्टिरथवा शास्त्रज्ञस्य । कथं तर्हि मयाऽस्य ग्रन्थस्य याथार्थ्येन प्रशंसनं
कर्तव्यम् । तथा दिशा प्रयत्नोऽपि न वरमिति मेऽल्पमतिः कथयति । न
जानेऽत्रविषये भवतामुत्साहोऽधिकः प्रशंसनीयो वा कार्यक्षमताऽधिका

चर्णनीया । भवादृशा विरला ग्रन्थकारा ये महत्कार्यमङ्गीकृत्य पिपीलिका-
न्यायेन सविलम्बमपि निश्चितप्रकारेण निःशेषतया तस्य पूर्तिं सम्पादयन्ति ।
यथा जनन्या भवन्तः सौजन्येन संवर्धिताः सुखी कृताश्च याऽद्यापि सकौतुकं
विद्यैपणया दृष्ट्या भवतरहरहः स्वर्गस्थाऽपि पिबति तस्यै ज्ञानकणैः परि-
पूर्णमिमं ग्रन्थमभिवन्दनपूर्वकमर्पयित्वा तस्या उपकारणां प्रतिनिवृत्तिः
भवद्भिः कृता । काधिका जन्मसफलता । पुण्येन विना न पुरुषा ईदृशं फलं
लभन्ते । अलमिति विस्तरेण । मम लेख आयसंकरो भविष्यतीति शंका मनसि
प्रविशति । लेखनप्रेरको भगवान् भवतो दीर्घायुः करोतु । ईदृशग्रन्थनिर्भितौ
मतिं ददातु च । इति शम्

ग. रा. हवलदार

Kalyan, 8th January 1926.

My dear Nanasaheb,

I was very much pleased to read your valuable articles in the latter numbers of the V. J. Vistar—viz. पञ्चजन and उभळें युग. The former is a learned discourse on a Vaidic subject, and will prove your case for the meaning of पञ्चजन (=सर्व लोक). It will give much thought to those who are well read in Vaidic literature. Let us wait and see if any of them comes forward to support or oppose your views. It ought to have appeared in an English magazine such as the Antiquary. But as it has come into the Vistar it will be useful to those who know Marathi only, as well as to English knowing Indians. That is an article for the learned only. The common people will not be much interested. But your उभळें युग deals with a practical, everyday social subject and I very much appreciate it. A sharper and a more pungent article on the same subject—the wastefulness of our people, especially Brahmins and Parbhus, would be desirable and I shall thank you if you continue the same subject in उभळें युग २ in a future no. of the Vistar. You cannot too sharply condemn the prodigality of our people who though poor have adopted wasteful habits in imitation of the Rich.

Thanking once more I remain

Yours sincerely
K. N. Sane

वाई

श्री

ज्ये. शु. ४।४८

१४।६।२६

कृ. सा. न. वि. वि.

“विस्तारा”चे जूनच्या अंकांत आपला उधळे युगाचा लेख वाचला. फार उपयोगी आहे. भाषा मेकालेसारखी असती तर जास्त बरें झालें असतें. मेकालेचा विशेष मी असा समजतो की, तो साधारण सिद्धांत शाबूत करण्याकरितां प्रत्यक्ष विवक्षित गोष्टींचा व उदाहरणांचा उपयोग जास्त करतो. आपल्या लेखांत तशीं उदाहरणें आहेत. परंतु यापेक्षां जास्त असतीं तर लेख जास्त परिणामकारक झाला असता. बायकांची रेशमी पोलकीं, रेशमी वास्कुटे, इरकलीं लुगडीं, पीयर्स सोप, कामिनिया ऑईल, सेफ्टी पिन्स, तोंडास लावण्याच्या मुकट्या, चित्रविचित्र रंगाचीं पातळें, रेशमी छत्र्या, वगैरे गोष्टी जास्त लिहिल्या असत्या तर लेख जास्त उठावदार झाला असता असें वाटतें. लोभ कीजे हे विनंती.

मनोहर विष्णु काथवटे

Thana

17th June 1926.

Dear Nanasaheb

Kakasaheb Vaidya showed me your contribution to a monthly on the prodigal habits of the new generation. I entirely agree with you and I hope the new generation profits by your advice. The Brahmins in particular should give heed to it and in their increasing difficulties about money follow it *at once*. More when we meet.

Yours sincerely

S. K. Bhagvat

श्री

वाही, पौष शु. १३।४०

कृ. सा. न. वि. वि.

आपला विस्तारांतील लेख वाचला. तेव्हां आपल्यास लिहिण्याचें मनांत आलें होतें पण काय ल्याहावें हें बरोबर सुचेना. जास्त विस्तृतपणें ल्याहावयाचें होतें म्हणजे आपण काय दुसरें माध्यम लिहिणार होतां कीं काय ? कारण जें लिहिलें आहे त्यापेक्षां आणखी काय लिहिणें राहिलें ? लेख वाचून पहिली कल्पना मनांत आली ती स्वतःचे क्षुद्रतेबद्दल. मूळ ग्रंथ

वाचून लिहितां येत नसेल तर लिहिण्याचा यत्न करणें म्हणजे मराठी वाङ्मयाची थड्या करणें होतें असें फार तीव्रपणें मनास वाटलें..... असो. आपला लेख फारच उत्तम उतरला आहे यांत शंका नाही..... जास्त वेळ आपल्यास होईल तर मराठी भाषेचा तर उत्कर्ष होईलच पण लोकांचें आपल्या संस्कृतीविषयीं जें अज्ञान आहे तें दूर होऊन आपल्या लोकांना योग्य वळणहि लागेल. लोभ कीजे ही विनंति.

मनोहर विष्णु काथवटे

वन्दे मातरम्

वाडिया लॉज, विलेंपारलें

६-१-१९३५

श्री. नानासाहेब चाफेकर यांस सप्रेम नमस्कार वि. वि.

आपणांस पत्र लिहिण्यास कारण आपलें साहित्य-संमेलनांतील अध्यक्षीय भाषण. तें भाषण आतांच समग्र नसलें तरी विस्तृत वाचावयास मिळालें. आपलें भाषण मार्मिक व मननीय आहे यांत शंका नाही.

आपलें भाषण सडेतोड झालें असून साहित्यसेवकांना मार्गदर्शक होण्यासारखें आहे. आपलें समालोचन निर्भीडपणें केलेलें असल्यामुळें तें मला फारच आवडलें. आज वाङ्मयक्षेत्रांत स्पष्टपणें बोलण्याची जो तो कुचराई करतो व त्यामुळें वाङ्मयावर त्याचा अनिष्ट परिणाम होतो. बालवाङ्मयावर आपण जे विचार प्रदर्शित केले आहेत ते सार्थ आहेत. तसेंच शालोपयोगी वाङ्मय यासंबंधीं आपण जे विचार मांडले ते यापेक्षांहि तीव्र व निषेधपूर्वक शब्दांत मांडावयाच्या लायकीचे आहेत. या प्रश्नावरील आपले विचार या शास्त्रांत प्रावीण्य संपादन केल्याचा आव आणणाऱ्या लोकांना ताळयावर आणण्यास कारणीभूत झाल्यास शिक्षक, भावी पिढी व मराठी भाषा यांवर अनंत उपकार होतील.

‘एक अनिष्ट प्रथा’ या सदराखालीं आपण जी हजिरी घेतली आहे ती लेखकांच्या डोळ्यांत अंजन घालण्यास समर्थ आहे. पहावें आतां तरी त्यांचे डोळे उघडतात काय ! आपण मराठी भाषेंतील सर्व भागांतील बहुतेक पुस्तकांचा परामर्श चांगल्या रीतीनें व निर्भीडपणें घेतला आहे. फक्त ‘हिंदुधर्मदीपिका’ या उल्लेखनीय पुस्तकाचा उल्लेख झाला नाही याचें आश्चर्य वाटतें ! तें पुस्तक आपल्या नजरेआड कसें झालें तें समजत नाहीं. असो. एकंदरीत आपलें भाषण फारच चांगलें झालें आहे, असें म्हणण्याचें धाडस माझ्यासारख्या न नांवाजलेल्या लेखकानें करणें बरें नव्हे, परंतु हे माझ्यासारख्या अल्पमति लेखकाचें मत आहे. त्याची आपल्याला किंमत वाटणार नाही परंतु लिहिण्याचें धाडस करतां. ‘संमेलनें’ या सदरांत

प्रो. गजेंद्रगडकर यांच्याविषयी जे विचार घ्वनित केले आहेत ते अगदी बरोबर आहेत. त्यांनी पारलें व अंधेरी येथें झालेल्या दोन साहित्यसंमेलनांचे छापील अहवालहि पाहण्याची तसदी घेतली नाही असें मोठ्या खेदानें म्हणावें लागतें. त्यांच्याप्रमाणें इतर कार्यकर्तेहि तितकेच आंधळे होते असें माझ्या अवलोकनांत आलें. उपनगर ही त्यांनी नसती 'उपाधी' किंवा 'बाधा' मात्र लावून घेतली. उपनगरांतील संज्ञेचें रहस्य एकालाहि समजलें नाही हें दुर्दैव होय ! असो. तो स्वतंत्र विषय आहे. आपलें अभि-
नंदन करून आपली रजा घेतों. कळावें हे वि.

आपला

दत्तात्रय गोविंद काळे

'ऐतिहासिक वाङ्मय' या सदरांत रावसाहेब सरदेसाई यांचा नाम-
निर्देश कां केला नाही कोण जाणे ! हा निर्देश अवश्य हवा होता.

श्री

सातारा, २७-२-२७

कृतानिक सा. नमस्कार विनंती वि

आपलें ता. २५ चें कृपापत्र पोचलें.

१ देवांचा धर्मग्रंथ	श्रुति	} समाज तीनहि एक झाल्यावर श्रुति- स्मृतिपुराणोक्त फल इ.
१ मनुष्यांचा	स्मृति	
१ राक्षसांचा	पुराणें	

अशी आपली विचारसरणी आपण मांडली आहे.

राक्षसांचे धर्मग्रंथांत ते स्वतः देवांचा दुष्टपणा करणारे- मानवांस भक्ष-
स्थानीं समजणारे- असतां देवांचा थोरपणा व त्यांजकरवीं राक्षसांचा नाश
म्हणजे आपल्या...समाजाचा नाश. गर्वोक्तीनें भरलेला असा पुराणतमूह
राक्षससमाज आपल्या स्वतःचा धर्मग्रंथ मानतील असें कसें संभवेल हा प्रश्न
मजपुढें येऊन स्तंभित झाल्यामुळें त्या समाजांच्या एकीकरणानंतर रूढ
झालेला संकल्प अशा तऱ्हेचा झाला असला पाहिजे हा उपक्रम पतकर-
ण्यापेक्षां त्या सर्वांनाहि मान्य असें फल मिळविण्याचा संकल्प मानण्याचा
संप्रदाय पडला पाहिजे हा अनुवाद मला बरा वाटल्यामुळें आपणांस
तसदी दिली.

शूद्रादिकांचा गौणत्वानें निर्देश पुराणांत आढळतो. पुराणें तर स्त्री-
शूद्रादिकांकरितां समजण्याची परंपरा पडली आहे. म्हणून स्त्रियांच्या व्रत-
वैकल्यादिकांचें पुराणोक्त फल असा संकल्प येत असतो. त्यांचे वेळेस श्रुति-
स्मृतींचा उल्लेख कमी असणार. शर्करावगुंठित गोळ्यांप्रमाणें बोधपर गोष्टी

श्रुतिस्मृतींचा आधार घेऊन पुराणांतून मनोरंजनासह श्रुतिप्रणीत, धर्माची महती व त्यावर श्रद्धा यांचे प्रतिप(पा?)दन पुराणांनी घडविले आहे. ते राक्षस समाजाचे धर्मग्रंथ होणे दुरापास्त आहे.

नवी कल्पना आपण जोरदार रीतीने पुढे मांडली आहे. त्या मानाने पाहतां लेख अपुरा दिसतो. माझी नम्र सूचना आहे की येत्या पुण्याचे वसंतव्याख्यानमालेमध्ये आपले एक पुष्प या कल्पनेचा विस्तार करण्याकरितां व्हावे. त्यावर अर्थात् साधकबाधक टीका होईल. मला हजर राहतां आले तर मी अवश्य हजर राहीन.

तपसा ब्रह्मविजिज्ञासस्व

न कंचन वसतौ प्रत्याचक्षीत तद्व्रतम्

अन्नं न निंघात् तद्व्रतम्

अन्नं बहुकुर्वीत तद्व्रतम्

अन्नं न परिचक्षीत तद्व्रतम्

भृगूपनिषदांत व्रत शब्द आला आहे इतके दाखविण्याचा वरील उल्लेख आहे. रूढ व्रते नव्हत.

आपल्याशी कांही तरी लेखनद्वारा झगडावे, विनोद करावा म्हणून कुरापत मात्र काढली. आपण अधिक कांही समजू नये. मी वारंवार आपणांस तकलीफ देणार त्यांत अंतर होणार नाही. अतिक्रमाबद्दल माफी असावी. मागील कार्डांत शेवटी लिहिलेला श्लोक माझा स्वकृत नव्हे. मागचताचा तो उपदेश श्रुत असलेला विदित केला.

कळावे कृपा असावी हे विनंति.

रघुनाथ करंदीकर

श्री

आंजलें, १९-१०-३९

कृ. सा. वि. वि.

.....आतां पत्र लिहिण्याचे कारण येथे अगदींच रिकामा असल्यामुळे मुडीस रघुपति परांजपे यांनी फुकट लायबरी सुरू केली आहे. तेथील मिळतील ती (लाइट रीडिंगकरतां) बुके वाचीत असतो. त्यांत एक खरा उद्धार कादंबरी रामतनयांची वाचली. प्रस्तावनेखाली तुमचे नांव पाहिले तेव्हां सर्वच प्रस्तावना वाचली. अगदी बरोबर रिमाक्स आपण केलेल्या वाचून या ग्रामसुधारणेवर एकानेहि खरी स्थिति व अडचणी जगापुढे मांडल्या नाहीत त्या आपण स्पष्ट खुलासेवार लिहिल्या आहेत असे दिसले व त्याप्रमाणे आपणांस लिहून कळावे असे मनांत

आलें. जो उठला तो ग्रामसुधारणा करा म्हणतो..... लोकांत उत्साह नाही. हौस नाही; शक्ति नाही; आणि मुख्य पैसा नाही. कितीहि मेहनत केली तरी पोटभर साधे अन्न वस्त्र मिळण्याइतका वाव नाही.

मुंबईस देखील शिकलेसवरलेले १००।२०० रु. मिळवणारे लोक घरांतील घाण कचरा खुशाल रस्त्यावर अगर खालचे चौकांत फेकून देतात असे आपलेहि नजरेस आले असेल. आगगाडींत तर किती घाण करतात त्याची चीडच येते.....

आ. न.

S. N. बापट

“दंतकथा ही अशी:— परशुरामानें पूगीफल (सुपारी) जीवनाला चित्पावनांना दिली अशी आहे. सुपारी उत्पत्तीचे मूळचे चित्पावन म्हणण्यास संपूर्ण पुरावा आहे.”

काशीनाथ गणेश गोगटे, हत्यडका.

४-१२-४२

श्रीव्यंकटेश

ईचलकरंजी, २२।१।४२

राजमान्य राजेश्री रावब. नारायण गोविंद चापेकर मुा बदलापूर, स्वामीचे सेवेसी

पोष्य नारायणराव बाबासो घोरपडे संस्थान ईचलकरंजी सा. नमस्कार विनंति उपरी येथील कुशल तागायत तारीख मजकूरपावेतो सुखरूप असो विशेष—

आपलें ‘हिमालयांत’ हें पुस्तक वाचून पाहिलें. आपलें हें शेवटचेंच पुस्तक असल्याबद्दल आपण लिहिलें आहे म्हणून विषाद वाटतो. बाकी सध्या चांगल्या भारदस्त वाङ्मय निर्माण करणाऱ्या लेखकांची स्थिती अनुकंपनीय झाली आहे ही गोष्ट खरी आहे. तथापि एकाव्हास लिहिण्याचीच अशी विशेष प्रकारची हातोटी असते कीं, तो लोकांना आवडेल अशा भाषेत आपलेस जें सांगावयाचें असेल तें तो सांगतो. व लोक आवडीनें वाचतात व त्याचीं पुस्तके खपतात. अशा प्रकारचे लेखक ज्या त्या काळांत झालेच आहेत. आपल्या लिखाणांत तशा प्रकारचें कौशल्य नाही असें अगदींच कांहीं म्हणवत नाही. अगदीं आंकडेमोडीपद्धतीचेंच केवळ आपलें लिखाण नसून त्यांत काव्यमय भागहि मधूनमधून दृष्टीस पडतो.

नेपाळसंबंधींच्या गोष्टी लहानपणापासून मी माहीतगारांचे तोंडून ऐकत आलों आहे. माझे पदरीं कै. गायनाचार्य बाळकृष्णबुवा हे होते. ते स्वतः गुरुसमवेत नेपाळास जाऊन आले होते. त्या वेळीं विशेषतः गवई लोकांना तिकडे सोडण्याबाबत विशेष प्रतिबंध होता. त्यांची चाल-चालणुकीची कसून परीक्षा घेऊन सोडीत असत. आपल्या लोकांना गाण्याबजावण्याचा छंद लागून त्यांचे अंगचा कडवेपणा जाऊं नये म्हणून तेथें त्या वेळीं फार दक्षता घेतली जात असे असे बाळकृष्णबुवा सांगत. तसेंच, लोकस्थिति, राज्यकारभार, वगैरेच्याहि गोष्टी सांगत असत. गाणें तिकडे अगदीं कमी होतें; व जें होतें तें दासी वगैरेनाच थोडें फार येत असे. एक सती गेल्याचेंहि पाहिलें होतें असें ते सांगत. पण हें विषयांतर झालें.

हिंदुस्थानांत फक्त नेपाळ हें स्वतंत्र आहे असें सावरकर म्हणतात. पण तेथील स्वातंत्र्य नाममात्रच आहे ही गोष्टहि त्याबरोबरच खरी नाही काय ? राजा नाममात्रच असतो व सत्ता प्रधानाचे हातींच असते. पण अशी चाल तिबेट, जपान (पूर्वींचें), सीलोन वगैरे ठिकाणींहि पूर्वीं होती. त्या-वरून ती अगदींच अव्यवहार्य होती असें वाटत नाही. पण त्यामुळें पुरेपूर सत्ता कोणाचेच हातीं नाही व राष्ट्र या दृष्टीनें तें थोडेंसें कमकुवतच असलें तर इलाज नाही. नेपाळची स्थिति म्हणजे १८५७ चे बंडापूर्वींचे निजाम किंवा शिंदे यांचेहून जास्त काय आहे ?

आपलें पुस्तक म्हणजे 'गाईड' किंवा 'गॅझीटिअर' अशा दोन्ही रीतीनें उपयोगांत आणणेला हरकत नाही असें वाटतें. चित्रांचे योगानें आकर्षक-पणा आला आहे व नकाशानें समजण्यास सोपें पडतें.

गंगा व विष्णु यांचे पुराणांतरीं विवाह झाल्याचें दिसून येतें. नवऱ्याचें नांव नारायण व बायकोचें गंगाबाई असलेलें पेशव्यांचें उदाहरण आहेच. इकडील पणजोबा व पणजीबाईंचीं नांवां नारायणराव व गंगाबाई अशींच होती. व इकडील व इकडील कुटुंबाचें नांवहि याप्रमाणेंच आहे. व अशीं पुष्कळ उदाहरणें दिसून येतात. एकमुखी दत्तमूर्ति इकडेहि पहाण्यांत आहे. एक मुख व सहा किंवा चार हात असलेल्या अशा त्या मूर्ती असतात.

नेपाळांत नानासाहेब यांचें कुटुंब होतें अशी माहिती होती. बाजीरावांचें कुटुंब तेथें होतें हें माहीत नव्हतें. नानासो यांना सांगलीचे करमरकर यांची मुलगीच दिलेली होती व गुजुमामा नाई(क) ग्रहस्थ वारंवार नेपाळाला जाऊन येत व तिकडील हकीकती सांगत. व सांगली ईचलकरंजीचा पूर्वा-पारसंबंध म्हणूनहि नेपाळाकडील गोष्टी इकडे कळत असत. आपल्या पुस्तकांत जे करमरकर आले आहेत त्यांचा व सांगलीचे करमरकरांचा कांहीं संबंध पोचतो किंवा काय कळत नाही.

नदीचे घाटावरची भिक्षुकी ही आमच्या प्रांतीं जोशाचीच वृत्ति असते. दुसऱ्यास ती वृत्ति करतां येत नाहीं हें आपणांस माहीतच आहे.

आमच्या इकडे जीं जुनीं शिवालये आहेत तेथें पूजा गुरवाचीच असते म्हणून अलिकडे कांहीं कांहीं नवीन महादेवाचीं देवालये झालीं आहेत त्यांत पंचायतन असतें व म्हणून तेथें ब्राह्मणाकडूनच पूजा होते.

गुडीपाडव्याचें महत्त्व दक्षिणेंतच आहे. उत्तरेस या सणास महत्त्व नाही.

गोरखनाथाच्या कृपेमुळेच गुरख्यांना थोड्या लोकांनिशीं चाल केली असतां हि विजय मिळाला ही आख्यायिका मी बाळकृष्णबुवांचे तोंडूनही ऐकली होती. गुरखे किंवा कोरखे (?) हें गोरक्षापासूनच नांव पडलेलें आहे असें ते म्हणत.

उत्तरेत न्हाव्याची अस्पृश्यता मानीत नाहीत. आपण गुजराथ, काठेवाड, जयपूर, जोधपूर वगैरे ठिकाणीं गेलां होतां काय ? त्या प्रांतींची चाल आपण पाहिली तर उत्तरेचे व सोळ्याओळ्याचे प्रकाराचे शिथिलतेबद्दल आपलेस कांहींच वाटणार नाहीं. आपल्याकडेहि परीट, बुरूड, कुंभार वगैरे-सारख्या १३ जाती अस्पृश्य अशाच कांहीं वर्षांपूर्वीं मानल्या जात असत. ती अस्पृश्यता आतां कमी झालेलीच आहे.

टेहरीचे न्यायखात्याचे उत्पन्नाबद्दल आपण शंका प्रदर्शित केलेली आहे पण कोर्ट फी, कदाचित् रजिस्ट्रेशन, फौजदारी दंड वगैरे प्रकारचें तें उत्पन्न असूं शकेल असें वाटतें....जेल अदालतीखालीं येत असतील.

कठला पुनर्विवाहांत मुलगी पुनः देतो कोण ?

.....अगत्यपूर्वक पुस्तक पाठविलें व प्रवासवर्णन व लोकस्थितीचीं पुस्तकें मला वाचणेला आवडतात त्यामुळे फार बरें वाटलें. पत्रविस्तार मनस्वीच झाला. रोष नसावा. कळावें लोभ असावा हे विनंति.

३. पत्रे—वाङ्मयीन

महाराष्ट्र साहित्य पत्रिकेच्या हस्तपत्रकालगत आपले पत्र पावले. आशय कळला.....मराठी भाषेचा सर्वांगीण व विस्तृत असा कोश निर्माण करण्याची पूर्वसामग्रीची योजना कळली. कै. नानासाहेब ओक विद्यमान असता अशा प्रकारचे कोश करण्याविषयी त्यांचे मनांत फार होतें..... रा. रा. वासुदेव रावजी आपटे यांनी आपल्या शब्दरत्नाकराची घोषणा प्रसिद्ध केली त्या वेळी मी त्यांनी पत्रद्वारे विचारिले तेव्हां त्यांना स्पष्ट लिहिले की, आपला कोश म्हणजे केवळ व्हाकेव्यूलरी आहे. असा कोश म्हणजे एका-दुसऱ्याचे काम नव्हे. मी एकदा नाविक आणि सुतार यांचेसंबंधी शब्दांची एक सूची लिहून ठेविली आहे. आपल्या आमच्या गांवातील तांबटाच्या व्यवसायासंबंधे लेख वाचला तेव्हां मला जे अपेक्षित होते ते त्यांत सांपडले. विद्यासेवकाच्या संपादकांनी गेल्या अंकांत अशा प्रकारचे कोशाविषयी उपक्रमाचा उल्लेख केला आहे. त्यांत आपले कामाचा आदरपूर्वक उल्लेख केला आहे. रा. रा. माधवराव पटवर्धन यांचे यावनी कोशांत यावनी शब्दांचा संग्रह केला आहे. तरी त्यांचा संस्कृत भाषेशी परिचय असावा तितका नसावा असे दिसते. उदाहरणार्थ बच्चा हा शब्द त्यांनी यावनी म्हणून लिहिला आहे. परंतु वत्स शब्दाचाच बच्चा आहे हे त्यांनी तेथे द्यावयाला पाहिजे होते.....शिष्ट मराठी म्हणून गणलेल्या भाषेव्यतिरिक्त मराठीचा प्रांत कितीतरी व्यापक आहे. मराठीच्या नवीन शिष्टभाषेमुळे पूर्वीचे चित्पावनी, कन्हाडी, देशस्थी इत्यादि प्रकार उत्तरोत्तर लुप्त होत चालले तरी त्यांतहि आपणांला संस्कृत भाषेशी त्यांचा किती संनिवृष्ट संबंध होता हे दृग्गोचर होईल. उदा० चित्पावनी भाषेत अस् धातूच्या अ चा लोप संस्कृत भाषेप्रमाणेच होतो. माघ शु १ श. १८४९

रघुनाथ कृष्ण पाटणकर

श्री चिचगर बिल्डिंग नं. १ रु. नं. १३
आगर बझार, दादर, मुंबई
ता. ६ जून १९३५

सा. न. वि. वि.

आपण जानेवारीच्या लोकाशिक्षणांत ज्ञातिभेदावर चर्चा केली आहे. त्यांत पुढील गोष्ट आढळली: गोवर्धन वगैरे ब्राह्मण म्हणविणाऱ्या ज्ञाति निवडणुकीच्या वेळी ब्राह्मणेतारांस मिळतात. त्याचा दोष आपण त्यांस दिला आहे. याबद्दल मला वाटणारे कारण मी आपणांस नम्रपणे कळवीत आहे.

१. जनार्दन विनायक ओक, गीर्वाण लघुकोश.

रा. दिवेकर यांच्या पुस्तकांत दिल्याप्रमाणें गौड व द्रविड ब्राह्मणांमध्ये अनेक 'पोटजाती' आहेत. पोटजाती हा शब्द त्यांचाच आहे. नुसत्या नांवांकडे लक्ष दिल्यास यांनी एकदिल असलें पाहिजे. बेटीव्यवहाराचें एकदम निश्चित सांगतां येत नाही; कारण तो रक्तसंबंधाचा प्रश्न आहे. पण या सर्वांनी मिळून एक संस्था काढण्यास व याहीपलिकडे जाऊन रोटीव्यवहार करण्यास व श्रावणी आदीकरून सार्वजनिक धर्मकृत्यें करण्यास कांहीं हरकत नसावी. या गौडद्रविड ब्राह्मणांतील एका एका वर्गाची प्रातिनिधिक संस्थाही आहे. असें असतां यांपैकीं फक्त दोन, तीन किंवा चार भेदांच्या संस्था निर्माण होतात व विशेषतः कऱ्हाडे, देशस्थ यांच्या एकत्र संस्था निर्माण होतात. अशा वेळीं जे तीन वर्ग एकत्र होतात व बाकीचे प्रत्येकीं निरनिराळे रहातात याचा अर्थ बाकीच्यांस सहकारित्व नको असें मानावयाचें कीं काय ? दशविधांपैकीं ज्या वेळीं तीन एके ठिकाणीं येतात व इतर सुटे रहातात त्या वेळीं सुटे रहाणाऱ्या एकएकट्यानें तिघांकडे यावें कीं तिघांनीं बाकिच्यांस बोलवावें ? बरें, हे चित्पावन, देशस्थ व कऱ्हाडे एवढेच फक्त एकत्र कसे येऊं शकतात ? व हे एकत्र आल्यानें ते स्वतः निराळे असें भासवीत नसतील पण ते निराळे आहेत असें भासविण्याचा प्रयत्न करतात असें इतर ब्राह्मणवर्गांस वाटतें ? व अशा वाटण्याचा आपण दिलेला परिणाम असावा ! हें माझे म्हणणें कदाचित् चुकीचें असेल. पण आपण या बाबतींत विचार केलेला आहे म्हणून आपलें या बाबतींतील मत कळविल्यास मी आभारी होईन. कळावें ही वि.

आपला

बालकृष्ण रामचंद्र प्रभु

श्री

बंदर राजापूर

वैशाख वा ५ भौमवार १८४४

रा. सा. नारायण गोविंद ऊर्फ नानासाहेब चापेकर सु. बदलापुर यांसी
रघुनाथ कृष्ण पाटणकर कृतानेक सा नमस्कार वि. वि.

रामायणांतील पंचवट्यादि स्थलांविषयींचें विवेचन आपणांकडे पाठविलें व तें अभिप्रायासह आपणांकडून परत आल्याला फार दिवस झाले; पंच मात्र लिहिली होती. पुढील काम आटोपण्याचे त्वरेमुळें उत्तर सविस्तर लिहावयाचें त्यास अवकाश झाला नाही. आजच लिहून झालेलीं प्रकरणें पुणें येथें प्रकाशकांकडे पाठविलीं व आतां आपल्या सूचनेप्रमाणें काय भर घातली तेवढी माहिती आपणांस कळवीत आहे.

पंचवटीसंबंधाचें विवेचन अपुरें असल्याचें लिहिलें तें खरें असून स्वतां लेखकालाहि ह्याची जाणीव होती. मात्र याचें कारण साधनांचा अभाव हेंच. रामायणांत याविषयीं जितकी माहिती मिळाली तितकी देऊन संगति लावण्याचा

प्रयत्न केला होता. पंचवटीस्थलनिर्णय या पुस्तकाची अपेक्षा विरुद्ध बाजू कळण्यासाठी होती. त्यासाठी पुष्कळ प्रयत्न केला, पण यश आलें नाहीं. मुंबईस गेल्यावेळीं निर्णयसागरमध्ये कै. ओक यांची मूळ टीप मिळाली. व वादविषयक पुस्तकावरील परीक्षणात्मक टीका असलेले केरळकोकिळचे अंक मिळाले. कोकिळाची परीक्षणपद्धति प्रसिद्ध आहे व तीस अनुसरून मूळ पुस्तकांतील महत्त्वाचीं अवतरणें त्यांत घेतलेलीं होती. व या सामुग्रीवर आपल्या सूचनेप्रमाणें अधिक विवेचन करण्याकृतिं “गोदावरीचे मुखाकडे पंचवटी” या नांवानें एक प्रकरण त्यांत लेखकानें समाविष्ट केलें. यांत काय चर्चा केली आहे तेवढी आतां येथें संक्षेपानें देतो.

रामायणांत पंचवटी “पर्वतश्चाविदूरतः” (३।१३।२२) असल्याचें सांगितलें आहे व गोदावरीचे मुखाकडील वादविषयक पंचवटीस्थानाशीं पर्वत नाहीं. उलट मुखाकडील प्रदेश सपाट व उतरता असल्याचें ज्ञानकोशांत लिहिलें आहे (गोदावरी शब्द पहा). रामायणांतील पंचवटीशीं “वनै, पर्वत, नद्या” (३।६१।२३) असल्याचें वर्णन आहे व तें मुखाकडील प्रदेशाला विरुद्ध आहे. मुखाकडे समुद्र जवळ असतां राम तिकडे गेलेला नाहीं व सीताशुद्धयर्थ गेलेल्या रामाला दक्षिणोदधि लागला तो मुखाकडे संभवत नाहीं. रामाला दक्षिणेकडे जात असतां पंपेचें पश्चिमतीर प्रथम लागलें तें मुखाकडून जाणाराला आधीं लागणार नाहीं. उत्तर किंवा पूर्वतीर लागेल. मुखाकडील प्रदेश निसर्गरम्य नाहीं. अरण्यें मुखापेक्षां उगमाकडे संभवतात. (ही कल्पना आपण सुचविलेली आहे.) मुखाकडील नदीचें पात्र रुंद आहे. व त्यांत सध्यां मोठीं गळजतें जातात. रामायणांत राम नदीपार झाले त्या वेळीं कोणत्याहि साधनांचा उपयोग—गंगायमुना उतरतांना सांगितल्याप्रमाणे—केल्याचें वर्णन नाहीं ! अर्थात् तेथें पाय उतार होता, व तो उगमाकडे संभवतो. पर्णशालेपासून नदी लांब विशेष नव्हती आणि अगदीं जवळहि नव्हती. कारण सीतेला शोधण्यास लक्ष्मण नदीवर जाऊन परत आला व मग त्यानें रामाला सीता तेथें नसल्याचें सांगितलें आहे. नदीवर जाण्यास उतार होता (३।६४।४३). अर्थात् पर्णशाला उचावर होती. मुखाकडील प्रदेशाशीं हें वर्णन विरुद्ध आहे. मुखाकडे प्रतिवर्षीं पूर येतात, तेव्हा अशा धोक्याचें स्थळीं राम पर्णशाला बाधून कां राहिला ? अशा रीतीनें रामायणांतील वर्णन मुखाकडील पंचवटीच्या कल्पनेला विरुद्ध आहे. येणेंप्रमाणें या विवेचनाचा सारांश आहे.

हिंदुस्थान व लंका यांमधील समुद्रासंबंधानें वगैरे विवेचन करावयास आपण लिहिलें होतें त्यासंबंधानें थोडी माहिती लंकेविषयक विवेचनाबरोबर दिली आहे. लंकेतील राक्षस हिंदुस्थानांत कोणत्या मार्गानें येत हें कळण्यास मार्ग नाहीं. रावण रथांतून आकाशमार्गानें आल्या-गेल्याचें सांगितलें आहे. आकाशाचा निर्देश परत जातांना मात्र आहे (३।४९।२३ व ३।६२।३१). विभीषण

रामाकडे आला तोहि आकाशमार्गानें आला आहे. (६।१७।२) हा व्यवहार विमानाचें साहाय्यानें होत असल्यास कळत नाही. मध्यें समुद्र असला तरी त्यावरून नावा येण्याचा मार्ग नव्हता (६।३।२१). अर्थात् तेथें खडक फार असल्याचें ध्वनित होतें व यांवर वानरांनीं सेतु बांधला असावा. मधील खडकांचे आधारानें सेतु बांधितां आला. हा सेतु म्हणजे आमचेकडील साकव होत. रामेश्वरजवळ सेतूचा अवशेष सध्यां दिसतो. व ते समुद्रांत उभे असलेले मोठाले दगड होत. रामाचा सेतु कालांतरानें लुप्त झाला असावा. रामायणांत हिंदुस्थानचे टोंकाला महेंद्र पर्वताचा निर्देश आहे. महेंद्र हें मलयाचें एकाद्व शिखर असावें असें आपण सुचविलें व तें युक्तहि दिसतें. येथें एक अडचण येते. व ती हा मंद्र, पश्चिमेच्या बाजूला व रामेश्वर पूर्वेच्या बाजूला ही होय रामायणांत महेंद्र पुढें वेलावन व नंतर समुद्र असा क्रम आहे. तेव्हां मधील सेतु महेंद्रावरून उतरून पुढें पूर्वेकडे गेल्यावर तेथून बांधण्यास आरंभ केला असावा. अशी कल्पना सुचविलेली आहे. लंकेच्या वर्णनांतहि समुद्र पार झाल्यावर सपाट मैदान (मैदानाचा निर्देश स्पष्ट नाही; सेना तेथें उतरली व तेथून सुवेलाचली चढली त्यावरून अनुमान केलें आहे.) पुढें सुवेलाचल म्हणून डोंगराळ भाग व त्यावरील त्रिकूटाचली लंका असा क्रम आहे. उत्तरेकडून थेट प्रवेश करावयाचा तर मधील मैदान लांब लागतें. व पश्चिमेकडील बाजूनें प्रवेश केल्यास हें मैदान कमी होऊन सुवेलाचला तितका जवळ येतो. पूर्वेकडच्या बाजूनें हिंदुस्थानचे दक्षिणेला एकादा पर्वत असेल तर तो महेंद्र मानावयाचा. मग ही भानगड नको. पण त्या बाजूनें पर्वत दिसत नाही म्हणून वरील कल्पना करून संगति लावणें भाग आहे.

या बाजूनें सेतूला प्रारंभ करून तो खडकादिकांचा आधार गावेल तसा बांधित नेला असावा. सेतूचा पूर्वेकडील अवशेष मात्र आतां राहिला आहे.

लंका व सिंहल ह्यांसंबंधाचें विवेचन, त्यांविषयीं मागवतांत पृथक् निर्देश आले आहेत व त्याची संगति लावण्याकरितां केलेलें आहे. सिंहल नामक प्रदेश हिंदुस्थानचे दक्षिणेकडे भारतांत सांगितलेला आहे. व त्याचे अधिपतीनें लंका जिंकल्यावर सर्वांला एक नांव मिळालें आणि त्या वंशांतील राजाची सत्ता पुढें मार्गे लंकेपुरती राहिल्यामुळे तिचें मात्र सिंहल हें नांव राहिलें असावें अशी कल्पना आहे.

विंध्याद्रीचे दक्षिणेला लगेच दंडकारण्याला प्रारंभ होतो याविषयीं बाहेरचा आधार अद्यापि मिळाला नाही.

ली आणि योजन यांविषयीं आंकडे मोडतांना मूल झाली होती. आतां सुधारणा केली आहे. ६ ली = १ मैल; ४० ली = १ योजन. अर्थात् ६।।।, ७ मैल = १ योजन असें प्रमाण पडतें.

रामायणकाळचा नकाशा देण्याचा विचार आहे. तथापि कांहीं आश्रम वगैरे यांचीं स्थानें ठरविण्यास रामायणांत आधार नाहीं ही अडचण आहेच.

सूची करावयाचें मनांत आहे पण बाकीचें काम पुरें होऊन पुढें अवकाश असेल त्यावर सारें अवलंबून आहे.

लोकशिक्षणांत मार्गें प्रसिद्ध झालेला निबंध आपण पाहिला आहेच. नवीन निबंधांत प्रत्येक भागांत भर पडली आहे. राक्षस व वानर यांविषयींचें विवेचन पृथक् केलें आहे. वानरांविषयीं मार्गें विवेचन निर्णायक केलेलें नाहीं. नवीन यांत ही सुधारणा केली आहे. रामायणकालीं वानरजात मनुष्य व पशु या दोहोंमध्ये असून रामायणांतील रामाचे साहाय्यक वानर नरांतील असल्याचें दाखविलें आहे. पंचवटींत वानर असतां तेथें राहून रामाचा वनवासव्रताचा भंग झाला नाहीं व व्रतभंगाचे भीतिस्तव किष्किंधेत राम राहिला नाहीं यावरून वरील अनुमान केलें आहे. स्थलनिर्णयाचें प्रकरण स्वतंत्र तसेंच ठेवून पंचवट्यादि स्थलांचा निर्णय त्यांतच यावयाचा आहे. मागील संकीर्ण प्रकरणांत भर घातली असून जातककथांवरून रामायण रचल्याच्या कल्पनेचें खंडन तसेंच बालकांड व उत्तरकांड प्रक्षिप्त मानण्याच्या कल्पनेचाहि त्यांत परामर्श घेतलेला आहे.

वरील काम पुरें झाल्यावर संस्कृत व्याकरणावरील कारिका मराठी विवरणासह प्रसिद्ध करण्याचा विचार आहे. कारिकांविषयीं संक्षिप्त माहिती 'तुल्यं तु दर्शनम्'चे मलपृष्ठावर दिली आहे. समग्र ग्रंथ विवरणासह प्रसिद्ध करावयास खर्च फार येईल आणि ही कल्पना विद्यार्थ्यांस कितपत मानवते हें तर कळावयाचें आहे; तेव्हां संस्कृत व्याकरणाचें सामान्य ज्ञान होण्यापुरता निवडक विषय आधीं पुढें आणावा असा विचार आहे. आतां इंग्रजी शाळांतून तर संस्कृत भाषेला निरोप मिळूं लागला आहे व त्यामुळें केवळ व्याकरणावरील ग्रंथाची विद्यार्थी मंडळीला अपेक्षा असणें कठीण. याकरितां नमुन्यापुरता निवडक भाग पुढें करून पहावयाचें आहे. विषयांची मांडणी नव्या पद्धतीची व संज्ञापरिमाणा पाणिनीची अशी योजना या कारिकांत आहे. यामुळें या जुन्या पद्धतीनें अध्ययन केलेल्या मंडळीला विवरणावांचून कळतात व नवीन पद्धतीनें शिकलेल्यांना विवरणाची आवश्यकता असते. मराठी विवरणाची योजना यासाठीं केली आहे. व्याकरणाचे लांबच लांब नियम पाणिनीपद्धतीनें किती थोडक्यांत सांगतां येतात व लक्षांत ठेवण्यास सुलभ असतात एवढें तरी विद्यार्थ्यांस प्रत्यक्ष पटेल ! असो.

कळावें बहुत काय लिहिणें लोभ करावा हे विनंति.

हे! महाराष्ट्रियाचे सां नमस्कार.

॥ ॐ ॥

उंबरगांव

भाद्रपद शुा ७ १८६३

दिनांक २९।८।४१

श्री. नारायणराव यांस स. न. वि. वि.

आपलें पत्र पावलें. आपणांस मीं लिहीलेली गोष्ट योग्य वाटली हें वाचून समाधान वाटलें. मीं जी श्री. कोकजेशास्त्री यांना केसरींत लिहीण्याची विनंति केली होती, ती सहेतुक होती. आम्ही हिंदुसंघटनपक्षाचे नि विशेष भाषाशुद्धि-पक्षाचे आहोंत हें सर्वांना माहित आहे. ज्यांना हा पक्ष मान्य नाही ते अभिनिवेशानें त्या लिखाणाकडे लक्ष देणार नाहींत. म्हणून श्री. कोकजेशास्त्र्यां-सारख्यांनीं धार्मिकदृष्ट्या हा वाक्प्रचार कसा तत्त्वविरोधी नी अयथार्थ आहे हें मांडणें पक्षाभिनिवेशी त्यांनाहि यांत पक्षापक्षी दृष्टि नसल्यामुळें मान्य होण्यासारखें आहे. केसरींत न लिहीण्याचे संबंधीं त्यांचें कांहीं व्यक्तिगत कारण त्यांनीं आपल्या पत्रांत मला लिहीलें आहे. तेव्हां मी विचारांतच पडलों होतो. पण आपले पत्रानें चिंता दूर झाली. नी आपणांस यासंबंधीं लिहीण्याची विनंति या पत्रानें करण्याचें योजिलें आहे. सध्यांचे काळीं चांगल्या चांगल्या लेखकवर्गीयांना देखील ढिले-पणानें शब्दप्रयोग करण्याची सवय पडली नी त्यामुळें समाजाचे विचारपरंपरेंत अनिष्ट विचारांची त्या त्या संबंधांत घडी बसत चालली आहे. श्री. कोकजेशास्त्री यांचे पत्रांतील वाक्प्रचाराचेच जोडीला आणखी एक एक विशेष महत्वाचे वाक्प्रचार आपले निदर्शनांत आणून या एकंदर प्रकारासंबंधीं मार्गदर्शनपर आपण अधिकारपणें केसरींत लिहावें अशी आपणांस विनंति आहे. आपणांसारख्याविषयीं चालू चळवळीचे प्रवाहांत घुसून गेलेले नसल्याची लोकभावना असल्यामुळें आपणांसारख्या विचारशील नि समतोल बुद्धीच्या निरीक्षकांनाहि हे दोष कसे प्रामुख्याने दिसतात नी त्यामुळें समाजाचे विचारांना नी समजुतींना अनिष्ट वळण त्या त्या गोष्टींत लागण्याचें भय आहे, आपल्याहि हें कसे लक्षांत आलेलें आहे हें आपल्या लिखाणानें सर्वसामान्यपणें सर्व वाचकांना कळून वृत्तपत्रांच्या लेखकांनाहि त्यापासून विशेष अधिकृत दृष्टीचें मार्गदर्शन होईल. श्री. कोकजेशास्त्री यांच्या पत्रां लिहील्या गोष्टीविषयीं अधिक लिहीणें नकोच बाकी दोन गोष्टी आपणांपुढें मांडावयाच्या त्या येणेंप्रमाणें:—

(१) 'न्याय्य हनन' अर्थाने 'वध' नि अन्याय्य नि म्हणून अपराधी अर्थानें होणाऱ्या हननास 'हत्या' हे स्पष्ट निरनिराळे असूनहि आमचा लेखकवर्ग हा भेद पाळीत नसून हत्या शब्दाचे स्थळीं वध शब्दाला दडपून देतात. त्यामुळें हत्या शब्दाबरोबर अपराधी कृत्याची जाणीव होऊन ती करणाऱ्याविषयीं घृणा, विषाद वा संताप मनांत उत्पन्न होण्याची वृत्ति 'वध' शब्दाच्या उपयोगानें नष्ट होते. नि 'वध' शब्दाने न्याय्य हननाची कल्पना मनांत उभी राहण्याचा त्याचा जो

गुण तोहि नष्ट होतो. सर्वत्र गोहत्या या शब्दाचे स्थळीं 'गोवध' हा शब्द ठिल्या ब्रावळटपणानें उपयोजिला जाऊन समाजमतामध्ये न्याय्य नि अन्याय्य हननार्थी त्या त्या वृत्ती नि अर्थ उत्पन्न करण्याची भाषेंतील शक्ति आम्ही नष्ट करीत बसलों आहों. मातृहत्या, पितृहत्या, भ्रूणहत्या, पशुहत्या इत्यादि शब्द ऐकतांच कर्त्याच्या अपराधीपणाची जाणीव होते. कंसवध, रावणवध, शुभ-निशुभवध, शत्रु-वध, दुष्टवध इत्यादिमध्ये तो तो शब्द ऐकतांच त्या कर्त्याच्या कृत्याची इष्टता, उपकारिकता, उपयुक्तता मनालाच प्रतिबिंबित होते. ही जी भाषेमधील विविधार्थबोधक शक्ति या...ब्रावळट ठिलेपणामुळें आम्ही नष्ट करीत आहोंत. तें...कार्य सोडून देऊन भाषेची ती शक्ति कार्यक्षम ठेविली पाहिजे. ही शक्ति समाजोपासक अतएव अत्यावश्यक नि संरक्षणीय अशी आहे.

(२) त्याचप्रमाणें जातिनिष्ठा, धर्मनिष्ठा आणि जात्यंधता, धर्मांधता याहि शब्दांची अशीच स्थिति झाली आहे. आत्मप्रेम, कुटुंबप्रेम, स्वजातिप्रेम, महा-जाति जातिप्रेम वा निष्ठा या चढत्या वाढत्या योग्यतांचें संपादन प्रत्येक व्यक्तीच्या उत्कर्षास नि उत्क्रांतीस अत्यवश्य आहे नि स्वार्थांधता, कुटुंबस्वार्थांधता, उपजातीचा संकोचित स्वार्थभाव आणि जात्यंधता या दोषास्पद नि अपराधी स्वरूपाच्या गोष्टी आहेत. पण यथायोग्य शब्दयोजनेची सावधानता सुटून मोठ-मोठ्या नांवाजलेल्या लेखकांकडून नि वृत्तपत्रकारांकडूनसुद्धां जात्यंधतेच्या अर्थानें जातीयता, जातिनिष्ठा या शब्दांचे प्रयोग होतात नि सामान्य जनतेंत ज्या गुण-वत्तेविषयी आदरभाव, स्वीकार्यताभाव असावयाचा त्याविषयी संशय उत्पन्न होऊन तेच अत्यवश्य नि उपकारक गुण अपराधी स्वरूपांत या ठिल्या शब्दयोजनेनें दिसूं लागून त्या गुणांचा परिपोष उत्पन्न होण्याचे स्थळीं त्यांचेविषयी हेवावृत्ति उत्पन्न होते आणि समाजोपकारक नि जात्युपयुक्त गुणांचा ऱ्हास होण्याची वेळ आणली जाते. ही गोष्ट अतिशय वाईट आहे म्हणून वध नि हत्या, निष्ठा नि अंधळी अशी अपराधी ... (जात्यंधता नि तत्सम दोषी वृत्ति) यांच्यामधील इष्टानिष्टता दर्शनपूर्वक साधारणतः लेखक वाचक वर्गीना यथार्थ ... नाही ही गोष्ट समाजातील इष्टवृत्तिवर्धनार्थ नि हेवावृत्तिनाशार्थ फार अवश्यक आहे. हें विधेय आपण अधिकारीपणें केसरींतून विस्तारानें पुढें मांडल्यास मज्जा वाटते फार उपयोग होईल. हें मी न करतां आपणांस त्याविषयी विनंति केली हें आरंभीं दर्शविलें आहेच.

आशा आहे कीं, या गोष्टीचा विचार होऊन विनंति मान्य करावी. त्रासाची क्षमा करावी. कळावें, लोभवृद्धि व्हावी हे वि.

आपला

ग. दा. सावरकर

पुनश्च— मी गेल्या आठ दिवसांपासून उपचारार्थ उंबरगांव येथे येऊन राहिलों आहे. आणखी १५-२० दिवस राहीन. तेव्हां १०-१५ दिवसांचे अवधीत जें पत्र पाठविणेचें असेल तें खालील पत्त्यावर पाठवावें. विनंति कितपत रुचली हें कळण्याची इच्छा आहे. ग. दा. सा.

॥ श्रीशंकर ॥

पेण

कार्तिक १५/५६

सुहृत्तम नानासाहेब. नमस्कारपूर्वक वि. वि. आमंत्रणपत्री पोचली. वाचून पाहतां मी अनाहूतच चालून यावे असें पर्व. आपल्यासारख्या स्थिरप्रणयी मित्राचें सोत्कंठ पाचारण, त्यावर मातृदेवतेप्रीत्यर्थ शारदीयमहोत्सव आणि त्यांत मला प्रियतम अशा व्याकरणविषयाची चर्चा म्हणजे मद्भाग्योपचयादयं समुदितः सर्वो गुणानां गणः असा योग. परंतु अभाग्याचे घरीं कामधेनु ! आम्ही उभयतां “सर्वेन्द्रियगुणाभासौ सर्वेन्द्रियविवर्जितौ” अशा स्थितीत असल्याने ‘मर्जी देवाची, मिथ्या धांव मनाची’ असें म्हणून स्वस्थ बसणें प्राप्त !!! असो. हल्ली ‘काण्यांचे’ परीक्षणनिमित्ताने आपली केसरींत प्रसिद्ध होत असलेली चातुर्वर्ण्य-विषयक लेखमाला स्वतंत्र पुस्तकरूपाने संग्राह्य आहे असें मला वाटतें. कालचे अंकांत ‘अस्पृश्य’ शब्दाचें अर्वाकृतनत्व आणि ‘बाह्य, वर्णबाह्य’ या संज्ञेचें प्राकृतनत्व हा एकच मुद्दा आज गेल्या दहा वर्षांत अस्पृश्यत्वाविरुद्ध आणिलेल्या यावत् वाङ्मयाला ‘तूलराशाविवाग्निः’ असा दाहक आहे. ‘मूढांचें शब्दजाल-समस्त एका शब्दे उडवी पाण्डित’ त्याचें हें प्रत्यक्ष प्रमाण आहे. प्रतिनिविष्टांची समजूत घालण्यास ‘धातापिभग्नोद्यमः.’ बाकी जे सरलमतीचे व सत्यप्रेमी असतील त्यांना हा एकच मुद्दा ‘अनेकसंशयोच्छेदी परोक्षार्थस्य दर्शकः’ अशा स्वरूपाचा आहे. वेसकरांसंबंधाचें म्हणणेंहि मननीय आहे आणि मला वाटतें पुष्कळ सनातनी अस्पृश्यांची आज अवगणना करीत आहेत ती कांही जाति व्यक्ति-द्वेषाने नव्हे तर रूढीची जबरदस्ती व ती झुगारून देण्याइतक्या धर्मशास्त्रीय वचनांचा अभाव. परंतु आपल्या एका वचनाची योग्यता सर्वप्रहरणातुल्य आहे. अंत्यज शब्द अस्पृश्यत्व सुचवीत नाही. अखेरचें एवढेंच तो सुचवितो. मग अस्पृश्यत्व आलें कुठून ? तर बाह्य म्हणजे बहिष्कृत-बायकॉटेड, outcast, not outcaste आणि बहिष्काराचे तीव्रतेचें द्योतक. बहिष्कृताचें मुखावलोकन वर्ज्य. त्याची ‘छायादेखील नको’ असें वाटणें. कारण बहिष्काराचा स्थायीभाव तिरस्कार होय. आणि तिरस्काराचें तीव्र द्योतन म्हणजे सावलीहि पडूं न देणें. पण ते ‘बाह्य’ राहिले तर वरिष्ठ धर्मसंस्कारांस अंतरले. त्यांचें दुर्दैव ! पण त्यांस अस्पृश्यत्व काय म्हणून ? विजयोस्तुन्यायप्रवृत्तस्य इति शम्. M. H. M.

(महादेव हरी मोडक)

श्रीगजानन

२८-९-३९

कृतानेक सा. नमस्कार वि. वि.

बदलापूर ह्या प्रसिद्ध पुस्तकाचे कते, बर्कचे चरित लिहिणारे, चित्तपावनांचे आद्य ठिकाण शोधून काढणारे, फर्ग्युसन कॉलेजमधील सोशिऑलजी ह्या विषयाचे परीक्षक असे आपण थोर विद्वान् व्यक्ति 'दाजी' वाचावयाला मिळाला— थट्टा करून जन्माची थट्टा करून टाकण्यास शिकवणारा दाजी वाचावयास मिळाला म्हणून भाग्यवान समजतां !!! मला त्यांचे दर्शन होतांच तो न वाचण्याचे — त्याचेकडे नुसते न बघण्याचे ठरविले म्हणून भाग्यवान समजतो. असो. हल्ली आपण पुढे काय व्यवसाय चालविला आहे त्याचे लिहून यावे. कळावे. लोभ करावा हे विनंति.

ग. रा. हवलदार

(ता.क.)— Let not gravity condescend to levity
Solemnity is no profanity
Dignity must not help impunity
And Nanasaheb must not be cheap popularity.

G. R. H.

श्री

इ. स. १९०८ आक्टोबर

कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना विशेष. मिा कार्तिक शु १ रोज सोमवार पावेतो मुा होसूर ताा होंगल येथे ईशकृपे क्षेम असो विशेष.....

मुख्य मुद्याचे गोष्टीवर तर माझा व आपला मतभेद होत आहे हें उघडच आहे. कारण जे लोक दुसऱ्यास शास्त्र सांगून आपण ताबडतोब त्याविरुद्ध वागण्यास एवढेसेसुद्धा कचरत नाहीत; व ज्यांचेकरता तुम्ही कांहीं केले न केले तरी जनावरांप्रमाणे ज्यांस एक शासनाशिवाय मन वळाविणेचें साधन माहीत नाही व दुसऱ्या कोणतेही सद्वृत्तीची ज्यांस किंमत नाही म्हणूनच ज्यांचा सहवास किळसवाणा वाटतो त्यांचेकरता विशेष करीत बसण्यांत कितपत श्रेय आहे याविषयी फार संशय वाटतो. त्यांतही लायब्ररी हें ज्ञानसंपादनाचें अथवा प्रसाराचें साधन आहे या विधानाविषयी देखील माझी पूर्ण अनुमति नाही. इंग्लंड व स्काटलंड येथील लायब्ररीकरतां धनिक कार्नेजी हे द्रव्याचा वर्षाव करीत असतां विद्वत्तेस ओहोटी कशी लागत आहे याविषयी कांही विद्वानांचे विचार आपले वाचण्यांत असतील. हल्लींच्या लायब्रऱ्या व त्यांतील संग्रह मुख्यत्वेकरून वर्तमानपत्रे कादंबऱ्या हीं ज्ञानप्रसाराचीं म्हणण्यापेक्षां टवाळपणाचीं साधनें आहेत म्हटल्यास अधिक शोभेल. तीं गहन विचारांस पोषक नसून घातक होत आहेत असें म्हटल्यास चूक होणार नाही. याविषयी खात्री पाहिजे तर उच्च प्रतीचे ग्रंथलेखन व

त्याचे मोक्ते यांचे वास्तविक वाचकांचे (भिडेकरतां वर्गणीदार होणारांचे नव्हे) संख्येकडे लक्ष द्यावे. असे स्थितीत अशा लोकांकरतां आपण लिहिलेप्रमाणे कसें जालें तरी लोक आपले आहेत या तत्त्वावर वेळेनुसार आपले पायावर दगड पाडून डोळे मिटून खटपट करूं देणें मला जरा वादग्रस्तच वाटत आहे. आपण माझे पहिल्या प्रसंगांतून पार पडल्याबद्दल अभिनंदन केले आहे. पण त्याबद्दलहि वस्तु-स्थिति थोडी संशयग्रस्त आहे अशी स्थिति आहे तथापि बर्कने म्हटल्याप्रमाणे by hating vices too much we come to love men too little व कोणतीहि गोष्ट घाईने करूं नये म्हणून माझा विचार अमलांत आणणेचें कांहीं दिवस तहकूब केले आहे. पुढे कसें कसें होईल तें कळवितों.

आपले पत्रांनी नीतीचे सिद्धांतहि सापेक्ष आहेत. म्हणून पूर्वीची नियोगाची पद्धत व सत्कृत्याकरतां संतांनी केलेले अगर कराविलेले दुराचार उदाहरणार्थ घेतले आहेत. अगदी थोडक्यांत सांगावयाचें तर एकंदर शास्त्रें एक ब्रह्मविद्या शिवाय करून सापेक्ष आहेत. इंग्रजीतील Relative knowledge व संस्कृतांतील परा व अपरा विद्या यांतील गुह्य हेंच आहे. इतक्याच दृष्टीने नीतिशास्त्रांस पाहिजे तर आपण सापेक्ष म्हणा. परंतु सद्यःस्थितीत मी करतो हें इष्ट कीं नाहीं एवढेच तत्त्वावर नीतीचा पाया रचण्याचें धोरण मला सर्वथैव मान्य नाहीं. समाजाच्या चिरस्थायीत्वाकरतां धर्माचे नियम आहेत. समाजाच्या चिरस्थायित्वाच्या आड येणाऱ्या स्वैरवृत्तीचें बंधन करण्याकरतांच हे नियम आहेत. त्यांस वर्डस्वर्थ कवीने म्हटल्याप्रमाणे Duty म्हणा; महाभारतांत म्हटल्याप्रमाणे दंड म्हणा; किंवा सामान्य भाषेत in nature म्हणा. त्याचें स्वरूप बाकीचे शास्त्रांप्रमाणे पूर्ण नसून अपूर्ण पण पूर्णत्वाचे जवळ जवळ जाणारे बीजगणितांत म्हणतात त्याप्रमाणे approximation चे धर्तीवर आहेत व चढत्या कमानीप्रमाणे ह्या नियमांची संख्या कमी कमी होत होत मध्यत्रिंदूपाशीं एकच राही(ल) अशी रचना आहे. जितक्या प्रतीने हे नियम वर म्हणून संख्येने कमी आहेत तितकेच ते त्रिकाला-बाधित आहेत. तेंच त्याचें सनातनत्व आहे. कमानीचे मध्यत्रिंदूचे जवळ दोनहि बाजूस असलेले नियम हे जवळ जवळ सनातनस्वरूपाचे आहेत. त्या त्या काळच्या व देशाच्या कल्पना निराळ्या असतील; व प्रसंगपरत्वे कांहीं गोष्टी होणारच. परंतु हीं उदाहरणें नियमादाखल उपयोग व्हावा असें नसून अपवादादाखलच तीं सम-जलीं पाहिजेत. सरसकट आपण सद्यःस्थितीवर लक्ष पुरवूं लागलों तर तें नीति-शास्त्र नव्हे. सोयीशास्त्र expediency or casuistry होईल. असो.....

वाकी नवलविशेष नाहीं. कळावें लोभ कीजे ही वि.

आपला

मी. र. मेहेंदळे

Satara, 14-8-1936

My dear Nanasaheb,

The second volume of Ancient India on Geological Tales is in print and will be out as soon as I am through proof reading.

There was one point I wish to emphasise, a point I intend dealing in October issue. In the first part of Prithu Wainya's story I referred to the formation of the Nitishastra. This has great bearing on the so-called Aryan and Dravidian cultures. Shiva is represented to be symbol of Dravidian culture. Now Shiva has come into direct conflict with Devas at the time of the sacrifice of Daksha. It was the ऋतु that became ऋग and was given the first place in the constellations, i.e. it was the beginning of the ऋग era. रोहिणी era had come into operation at the time of प्राचेतस दक्ष. Wainya was 8 generations previous to this Daksha. The नीतिशास्त्र came into being just before Wainya. But it is important that Shiva was consulted before, in the process of the formation of this code based on economics. The conceptions of Arya came first into existence in this code which contained वैर्यैरुपायैर्लोकस्तु न चलेत् आर्यवर्धनः— Before this there was no hard and fast rule about what was an Arya. It is evident that the Aryan was a cultural distinction and not a racial one. It was a monarchy, limited and constitutional, as opposed to any other system. It was at the same time based on capitalism and labour, Vaishas and Shudras, the two distinct castes which did not exist before. I cannot go into further details in a letter but these are the main points. This would give a new view to the Aryan conception. Colour did not matter as we have असित देवल, असित काश्यप &c. as Vedic sages. Residence did not matter. People used to be taken into the Aryan fold in numbers or outcasted in numbers. Shaka, Yavan, Parad &c. were deprived of स्वाध्याय and वषट्कार by Sagara.

The नीतिशास्त्र first came into operation on the Narmada. This cradle of civilization, a society and a state based on economic principles was in Central India.

Yours sincerely

Vishnu R. Karandikar

श्री

पारीस १९-८-३६

सेवेसी कृतानेक सा. नमस्कार वि. वि.

मराठीतील सा, शी, सें इत्यादि प्रत्यय तत्सम अगर किंचित् ऊनार्थी आहेत (C/o English "ish") उ. मोठासा; "निद्राशी वाटली" इत्यादि. प्रो. ब्लोक ह्यांचें म्हणणें हा प्रत्यय किंवा भाषणप्रकार आम्ही हिंदीपासून घेतला असून तो अगदीं अलीकडचा आहे. अर्थात् मला तसें वाटत नाही. कारण तो अतिशय रूढ असून त्याची उदाहरणें आपणांस जुन्या मराठीत देखील सांपडतील असें मला वाटतें. तथापि येथें मजपाशीं कांहींच पुस्तकें नाहीत.... ... मला वाटतें कीं, संस्कृतमधील "सम"चा तो अपभ्रंश आहे. त्याला उदाहरणें म्हणून मीं तसा, जसा, कसा, असा इत्यादि दिली आहेत. मला वाटतें जुन्या मराठीत हे शब्द पुढील क्रमानें लिहिलेले आढळतात : तइंसा = तैसा = तसा; जइंसा = जैसा = जसा इ. परंतु ते शब्द वस्तुतः (अर्थाच्या दृष्टीनें पाहतां) तस्य + सम; यस्य + सम; कस्य + सम यांचे अपभ्रंश होत. ज्ञानेश्वरीतील "आपैसा" हा शब्द मीं आपासम ह्यापासून व्युत्पादिला आहे. तरी याबद्दल..... कृपेने सविस्तर कळविल्यास बरें होईल. प्रो. ब्लोक यांच्या मते उच्चारशास्त्राच्या दृष्टीनें ही व्युत्पत्ति बरोबर नाही.....

आपला

रा. ग. हर्षे

श्री

सातारा ता. ८।३।३४

सा. नमस्कार विनंति वि

१. साहित्यपत्रिकेचा २५ वा अंक मिळाला. काणे व शणै यांमधील 'गोमन्तक' ज्याला 'गोमान्तक' असें प्रसंगीं मी म्हणत आलों त्याचे स्थल निश्चितीच्या बाबतीत 'कडाक्याचा वाद' होऊन राहिला असोन त्या वादास-चर्चेस नव्हे- साहित्यपत्रिकेत प्रवेश होतो हें 'संपादकत्व' आपण न पतकरल्याचें लक्षण समजावें कीं कसे ?

२. संपादक महाशय प्रो. पोतदार भेटल्यास माझा नमस्कार कळवावा.

३. काणे यांच्या 'मातृक्लेशन' परीक्षेच्या कोटीमुळें त्या परीक्षेस जाणारे मुलांची संख्या कमी होते की जास्त होते इकडे (Census Reporter चें) लक्ष वेधणें जरूर होणार नाही काय ?

४. खिले काय किंवा चुका काय लोखंडच. छापण्यामध्ये देखील खिले पण जुळावे लागतात. पण तें कांही केवळ लोखंड नव्हे. असो.

५ एकंदरीत “गोमंत” हा हिंदुस्थानांतील भाग तरी ठरतो काय व कशावरून व किती प्राचीन लेखांत तें नांव नमूद सांपडतें याचा उलगडा तुम्ही मला अगदीं अगदीं कृपा करून सांगावा. बरें. क. लो. हे विनंति.

रघुनाथ करंदीकर

श्री

सातारा ३।८।३४

कृतानेक सा. नमस्कार विनंति वि

सातान्यास १९०५ सालीं भरलेल्या पहिल्या साहित्यसंमेलनाचा अध्यक्ष या नात्यानें माझे काय भाषण झालें असें आपण कृपेनें विचारलें.

आपल्या साहित्यप्रत्रिकेचे पहिले वर्षाचे दुसरे अंकांत (२८-६-२८) अगदीं शेवटीं शेवटीं पण तिसरे पानावर ‘लेखक : नारायण कृष्ण गद्रे’ यांच्या नांवावर महाराष्ट्र साहित्य प्रत्रिकेची पूर्वपीठिका या सदराखालीं मजकूर सुरू झाला. पुढच्या म्हणजे चौथे पानावर दुसरे रकान्यांत त्यासंबंधें पारसनीस यांस उद्देशून मजकूर असून माझ्यासंबंधेंहि चार शब्द त्यांनीं वापरले आहेत. त्यांस उत्तर द्यावें असें मला कांहीं वाटलें नव्हतें. आतां आपण विचारलें म्हणून लिहितों. नुकतेंच एक कार्ड मीं आपणास पाठविलें व सातान्यास संमेलन १९०५ सालीं झाल्यासंबंधानें मींच विचारणा केली. जास्त माहिती असल्यास पाठवावी.

सातान्यास ता. २० माहे मे १९०५ रोजींचें संमेलन पहिलें होतें तें आतां सर्वश्रुत आहे. त्यासंबंधांत मित्रत्वाचा परिपेक्ष व्हावा हाहि एक अर्थ होता. ता. २० व ता. २१ मेची माझी रोजनिशी मी पाहिली. विशेष हकीकत दिसून आली. माझे स्वतःचें भाषण, शिवाय श्रीयुत वासुदेवराव आपटे, लोंढे, प्रोफेसर रानडे, करमरकर, पांगारकर यांजविषयीं उल्लेख व त्या वेळीं झालेल्या भाषणांतील मुख्य भाग तांत्रिक माझे रोजनिशींत दिसून येतो. त्या समयास कार्यदिशा व ठराविक नमूद केल्याबद्दल उल्लेख सांपडतो. ता. २१ रोजीं संमेलनास आलेली मंडळी मजकडे व रावबहादूर काळे यांजकडे जाफतीस गेल्याचें दिसतें. उपासनीसाहेबहि किंचित् उशीरां आल्याची नोंद आहे. माझे भाषण व इतरांचीं भाषणें यांतील हाशील त्या वेळच्या कोणत्यातरी वर्तमानपत्रांत आलीं असावीं. आपण तपास केल्यास परभारें मजकूर घ्यानीं आला म्हणजे रा. नारायण कृष्ण गद्रे यांनीं मला विचारलें असतें तर त्यांस सुद्धां माहिती पुरवितां आली असती. त्यांनीं केलेल्या विधानासंबंधी जास्त लिहून आपला बहुमोल वेळ मी घेऊं इच्छीत नाहीं.....पारसनीस यांचे व माझे संबंध माहीत आहेतच. कळावें लोम असावा ही विनंति.

रघुनाथ करंदीकर

सातारचे पहिले महाराष्ट्र साहित्यसंमेलनासंबंधी टिपण

- १-४-१९०५ फणसळकर गणपतरावांचे घरीं मेजवानी. लग्नाप्रीत्यर्थ. रात्रीं नाट्यकलोत्सव.
- ५-४-१९०५ पाडवा. काळे यांचें घरीं मंडळी जमलेली. रावब्रहादूर जोशी यांस चेअरमन व पारसनीस चिटणीस. योजना केली. खर्चाचा अंदाज २०० रुपये केला पैकीं मी ५० कबूल केले (पुढें दिलेही). १६, १७, १८, १९ मे Literary Gathering धरल्या. Prolonged for 21st.
- ३ मे १९०५ कविसमूह येणार त्यास कोठें उतरवावें हा विचार चालला.
- १६-५-१९०५ या सुमारास ज्ञानप्रकाशांत लेख आलेला दिसतो. १ मराठी भाषेंत निश्चितपणा. भेसळ Sanskrit, Prakrit, Persian, English शब्दप्रयोग वाक्यप्रयोग. २ व्याकरणाचें संशोधन- दादोबा, गोडबोले, चिपळूणकर, गुंजीकर, जोशी, नवलकर. ३ शब्द लिहिण्यामधीं घोंटाळा. ४ वृत्तदर्पण, साहित्यशास्त्र, दुसरे भाषेचे संसर्गामुळे नवीन वृत्ते येऊं लागली आहेत. ५ शास्त्रीय परिभाषा. ६ समानार्थक शब्दांतील सूक्ष्म भेद दर्शविणारे कोश. ७ इतिहासग्रंथ. ८ निव्वळ मराठी भाषेचा कोश. उदाहरणें इंग्रजी बटन, फी, कारंटाइन, पेन्शन असें नको. ९ व्युत्पत्तिशास्त्रावरील चांगला मोठा ग्रंथ. १० महाराष्ट्रकवींचा महाराष्ट्र देशाचा इतिहास वगैरे दर्शविणारे निबंध. ११ तुलनात्मक भाषाशास्त्राच्या नियमांची मराठी भाषेला लावून तिच्यापासून निघणाऱ्या अमूल्य तत्त्वांचा लाभ मराठी भाषेला करून दिला पाहिजे. ११ विविध विषयांवरील माहिती देणारा Encyclopaedia पाहिजे. उदा.- ज्ञानचक्र गुजरातींत, विश्वकोश बंगाली. सर्व रात्रीं गाण्याचे प्रसंग झाले होते.
- १७-५-१९०५ १ पाहुणेमंडळी येत आहेत त्यांस सचिवांचे वाङ्मयांत राहण्याची बुधवार सोय.
- १ मुंबईकर मंडळीमध्ये प्रमुख शेठ पुरुषोत्तमदास मावजी.
- १ भोजनोत्तर What form should the beginning take? आरंभाला कोणतें स्वरूप द्यावें याची वाटाघाट झाली.
- १ हायस्कूल इमारतीमध्ये रावब्रहादूर पाठक चेअरमन असतां समा भरून पांगारकर यांचें १८ वे शतकांतील महाराष्ट्रकवि या विषयावर ५-५० ते ८ रात्रींपावेतो भाषण झालें.

२०-५-१९०५ नोंदीमध्ये अनेक उल्लेख. वाई, भेणवली, नाना फडणोस भाषणांतील कागदापैकी असून 'टाईम्स of India, ता. १९ मे १९०५ च्या हशील. प्रतिभा, अंकांत Literary Congress, Cervantes, celebrated प्रसाद, प्रेम. Spanish novelist born 1547 who it is said died on the date of Shakespeare's death 23-4-1616. Wave of Literature, Poetry and Music, Call Literature into existence इत्यादि हृदयवृत्ति emotions रसात्मक काव्य पुष्कळ उल्लेख आहे.

श्री

सातारा, ता. १ जानेवारी १९३५

सा. नमस्कार विनंति वि.

आपण आता बडोदा सभेचें यश संपादन करून- स्थिर करून देशी परत आलां असाल. यापूर्वी एक छोटेसें 'कार्ड' पुण्याचे पत्त्यावर धाडलें. मिळालें असेल.

'Literature Goes Left' या मथळ्याखाली 'Current History' चे दसंबर १९३४ चे अंकांत वाचनीय लेख आला आहे. पूर्वी आपण वाचला असला तरी पण पुनः पुनः वाचण्यासारखा आहे. बहुशा कादंबरीकाराचे लेखणीच्या वाटेने आधुनिक वाङ्मय चाललेले दिसते. जसें Legislative enactments are the milestones on the path of a country's civilization असें माझे स्वकृत वर्णन मी बहुत वेळां बोलून दाखवितों तद्वतच कादंबऱ्यादि तात्पुरत्या लिखाणाची गोष्ट होय. रशियाच्या आधुनिक प्रगतीच्या पर्यायाचें प्रतिबिंब अमेरिकेच्या लिखाणावर कसें पडत चाललें आहे व त्याचीच प्रतिकृति इकडील घराबाहेर बंधनापलीकडे बागडण्याचे वृत्तीमध्ये कशी आढळते हें ताडून पाहण्यांत 'मौजच मौज' नाही का वाटत ?...

अश्लीलतेच्या नाकांत वेसण शेवटीं आपले अध्यक्षतेमुळे घालतां आली पण अनुनासिकाच्या ठरावाची काय वाट झाली ! पुढील अधिवेशन म्हणजे नागपुरास, म्हणजे नासिकावरून जाणाराची परीक्षा. नाही तर कल्याणच किंवा मनमुराद चर्चा. असो. कृपा असावी हे विनंति.

रघुनाथ करंदीकर

श्री

सातारा २१।५।३३

सा. नमस्कार विनंती वि.

अलीकडे आपलें दर्शन दुर्मीळ झालें. पत्रोत्तरीं मेटाल काय ?

१ साहित्य पत्रिका अंक वर्षप्रतिपदा १८५५ चा अंक आतांच हातीं पडला.

१ अप्रमाण याचें विवेचन प्रमाणशीर ठरवितांना 'अपरोक्ष'सारख्या शब्दाची आठवण बुजतां कामा नये.

१ प्रतियोगी. धड प्रावादी पौ प्रति नव्हे. ना. 'प्रति'निधी पौ नव्हे. अशा रीतीने अर्थांतराने रूढ झालेला; अशुद्ध प्रयोग नाही.

१ Honeymoon हमेषा चंद्रिकेतच असला पाहिजे असें नसल्याने त्या 'moon'चें भाषांतरच झालें पाहिजे असें नसावें. 'मधुमीलन' खुलेल.

कृपा असावी हे विनंती.

रघुनाथ करंदीकर

ता. क.— यथा तथाच्या ऐवजी यथा यथा असा उपयोग केलेला आढळतो. 'कसाबसा' पौ प्रकार.

श्री

काळे वकिलांचा बंगला

धंतोली-नागपूर

२२।५।३२

साष्टांग नमस्कार विज्ञापना विशेष.

आपलें ता. १३।३।३२ चें पत्र पोचलें. त्याला उत्तर देण्यास आतांपर्यंत सवड झाली नाही याबद्दल क्षमा असावी.

माझ्या पुस्तकांत मासक सूत्राचा उल्लेख आला आहे. त्याचें नांव मासक नसून मूशक आहे. संदर्भग्रंथांत सामवेदाचीं ६ श्रौतसूत्रें सांगितलेलीं आढळतात. त्यांपैकीं हें एक आहे. मूशक, लाट्यायन, द्राह्यायण, जैमिनी, रामायणी व खादिर अशीं हीं सहा श्रौतसूत्रें आहेत. या संबंधांत कांहीं मतभेद असावा असें वाटतें. कारण कात्यायन-चरणव्यूहांत या सहांपैकीं थोड्यांचाच निर्देश आहे. व त्यांत मूशकसूत्राचा उल्लेख नाही.

गौतमधर्मसूत्र हें सामवेदाचें म्हणूनच सर्वत्र दिलेलें आढळतें.

सात पाक्यज्ञापैकीं पार्वण हें पौर्णिमा व शुद्ध द्वितीयेला करीत असें मी लिहिलें आहे. ही चूक असावी असें वाटतें. द्वितीयेच्या ऐवजीं प्रतिपदाच असावी. तथापि गृह्यसूत्रादि संदर्भग्रंथ मी या बाबतींत पुनः पाहीन.

संदर्भग्रंथांत कृष्णयजुर्वेदाचीं ९ श्रौतसूत्रें व सामवेदाचीं ६ दिलेलीं आहेत. पण या संबंधांत मतभेद आढळल्यामुळे मी प्रमुखांचा निर्देश केला आहे.

माझ्या पुस्तकावर साहित्यपत्रिकेत आपण दिलेला अभिप्राय वाचला. त्याबद्दल मी अत्यंत आभारी आहे. पण तो जरा घाईने दिलेला दिसतो. उदाहरणार्थ:—

(१) सत्यकामजाबालाच्या कथेवरून काढलेले अनुमान निराधार असावेसे आपण लिहितां. पण त्याचबरोबर सत्यवक्तेपणा ब्राह्मणाशिवाय कोठे आढळणार नाही अशी गौतमाची खात्री असल्यामुळे त्याने त्याला ब्राह्मण ठरविले असे आपण लिहिले आहे. या दोन विधानांतील विसंगतीचा दोष टाळावयाचा असेल तर ब्राह्मण जातीत जन्माला आलेला मनुष्य खरे बोलतो अशी व्याप्ति गौतमाच्या मनांत असावी असा आपल्या दुसऱ्या विधानाचा अर्थ करावा लागेल. पण ही व्याप्ति कितपत निर्दोष आहे? जो जो ब्राह्मणजात्युत्पन्न आहे तो तो नेहमी खरे बोलतो अशी व्याप्ति मांडली तर तिला अनंत व्यभिचार दाखवितां येतील. याच्या उलट जेथे जेथे नित्य सत्यवक्तेपणा आहे तेथे तेथे ब्राह्मण्य आहे ही व्याप्ति निर्दोष असून वर्ण ठरविण्याचे निश्चित गमक होईल. माझ्या मते जाती ठरविण्यांत जन्माला प्राधान्य असून वर्ण ठरविण्यांत गुणकर्मांचाच प्राधान्य दिले पाहिजे. खुद्द एकनाथांनीं एका जातीत अनेक वर्ण दाखवून ही गोष्ट मान्य केली आहे. तेव्हां यांत अविवेकीपणा कोठेच नाही. मतभेद असेल.

(२) रैकासंबंधी छांदोग्यांतील कथा खरी नसावी असे आपले म्हणणे दिसते. ती काल्पनिक असेलहि. पण त्या काल्पनिक कथेतहि सत्यसृष्टीचे प्रतिबिंब पडलेले असणे असंभवनीय नाही. थोडे धन आणल्यामुळे रैक रागवला असे म्हणणारा एक पक्ष पूर्वीपासून असल्याचा उल्लेख या उपनिषदावरील भाष्यांत शंकराचार्यांनीं केला आहे. “अपरे पुनराहुरल्पं धनमाहृतमिति रूपैव एनमुक्तवान् शूद्रेति” (४-२-३). जानश्रुति हा शूद्र होता असे म्हणणाऱ्या लोकांना आचार्यांनीं या ठिकाणीं, व ब्रह्मसूत्रांच्या पहिल्या अध्यायाच्या तिसऱ्या पादांतील अपशूद्राधिकरणांत सूत्रकारांच्या आधारे शूद्र शब्दाच्या अनेक व्युत्पत्त्या करून जें उत्तर दिले आहे तें मला समाधानकारक वाटले नाही. जानश्रुति हा जर खरोखर शूद्र नसेल तर त्यासंबंधी आपण काढलेली कल्पनाच जास्त ग्राह्य आहे. मूळ उपनिषदावरून तो शूद्र असावा असे मला वाटते.

(३) मुंडकोपनिषदांतील एका वाक्याच्या मी केलेल्या अर्थासंबंधाने आपले विवेचन ज्या परिच्छेदांत आहे त्यांतील प्रत्येक वाक्य चुकीचे, मला अन्याय करणारे व आपली नेहमीची गंभीर भूमिका सोडून आपण केले आहे. गेल्या एक दोन वर्षांत निष्कामकर्मयोगासंबंधी आपण प्रतिपादन केलेल्या मतांना स्वतंत्रच उत्तर देण्याचा माझा विचार असल्यामुळे त्यासंबंधाने येथे कांहीं लिहित नाही.

(४) पान ६६ वर 'लम्बापूर्वी मुलें झाल्यास चालत' असें वाक्य आलें आहे. त्यावर आपण टीका केली आहे ती सयुक्तिक दिसते. आपण घाईनें अभिप्राय दिला असें मी म्हणतो. याचें कारण पान ६५ ते ६९ पर्यंतचा मजकूर हा राजवाड्यांच्या राधामाधवविलासचंपूच्या प्रस्तावनेतील कांहीं भागाचा सारांश आहे असें मी स्पष्ट ६५ पानावर म्हटलें आहे. तें लक्षांत न आल्यामुळें आपण माझ्यावरच घसरलां आहांत. स्मृतिकालापर्यंतची विवाहसंस्थेची उत्क्रान्ति दाखविल्यावर विवाहविषयक माझीं मते मी पान ११० वर नमूद केलीं असून आपल्या विवाहसंस्थेचा यथार्थ गौरव त्या ठिकाणीं मी केला आहे.

(५) इतर हीन संस्कृतीचे लोक आर्यांनीं आपल्यांत सामील करून घेतले होते हें आपले म्हणणें मला मान्य आहे. पण वाईट तेव्हणें इतरांचें व चांगलें तेवढें आर्यांचें हा जो आपल्या म्हणण्याचा रोख आहे तो मला मान्य नाही. आर्यसंस्कृतीतहि दोष होते व ते टाळीत टाळीत व विकास होत होत ती निर्दोष बनली असें मला म्हणावयाचें आहे. व्यभिचाराचा ओंगळपणा ब्राह्मणांतही वाटत नसे असें अनुमान आपणाहि सत्यकाम-जाबालाच्या कथेवरून काढलें आहे.

(६) संस्कृतीच्या सर्वांगांचें सविस्तर विवेचन माझ्या पुस्तकांत झालें नाही हा आपला आक्षेप मात्र मी पूर्णपणें मान्य करतो. दोनशे पानांच्या पुस्तकांत तें शक्यही नव्हतें. शिवाय पुस्तक संशोधनात्मक नसून संकलनात्मक आहे व तें विशेषतः तरुण विद्यार्थ्यांकरितां लिहिलेलें आहे या गोष्टी लक्षांत घेऊन आपण आपल्या परीक्षणांत माझ्यासंबंधीं व पुस्तकासंबंधीं अनेक ठिकाणीं जे चांगले उद्गार काढले आहेत त्याबद्दल मी आपला अन्तःकरणपूर्वक आभारी आहे.

क. कृपालोभ असावा हे विशापना.

आ.

शं. दा. पेंडसे

श्री

महाल, नागपूर.

कृ. सा. न. वि. वि.

आपलें ता. २८।८।४१ चें पत्र मिळालें. दोन तीन दिवसांपासून तापानें ब्रिमर असल्यामुळें ह्यापूर्वीं मी उत्तर लिहूं शकलों नाहीं. ह्याबद्दल क्षमा करावी.

'जुन्या-पासून एकदम फारकत होऊं नये' असें आपण म्हणतां तें बरोबर नाहीं. कारण धर्मनिर्णयमंडळाचे सर्वच ठराव जुन्याशीं फारकत करणारेच आहेत. जुन्याशीं फारकत होऊं नये म्हणून बदल थोडासाच करावा तरी तो थोडासा बदलही जुन्या लोकांना मान्य होत नाहीं, व त्यामुळें फारकत टळत नाहींच हा अनुभव येऊन चुकला आहे. टिळक पंचागांत फक्त चार दिवसांचाच फरक

संक्रांतीमध्ये केला म्हणजे आपण सुचविल्याप्रमाणें १९ अयनांश घेतले. तेंच तरी जुन्या लोकांस मान्य झालें नाहीं. तर मग आतां ते घेऊन त्याशिवाय वर्षमान सांपातिक घेतलें तर त्यांना कसें मान्य होईल ? ह्याशिवाय अयनांश कायम धरणें ही गोष्ट अशास्त्रीय आहे. व कायम अयनांश १९ धरावे २३ धरावे किंवा ३० धरावे ह्याविषयीं मतभेद होईल, ह्या अडचणी आहेतच. ह्यामुळें आपणांस जें सत्य दिसतें त्याप्रमाणेंच करावें हें सर्वांत उत्तम. तथापि फरक फार होऊं नये म्हणून ठरावांत आपण योजना केलीच आहे. ती अशी. आपलें धर्मशास्त्र सुमारे २ हजार वर्षांपूर्वीं बनलें आहे. म्हणजे धर्मग्रंथांत सांगितलेले धर्मकृत्याचे काळ सुमारे दोन हजार वर्षांपूर्वीं ठरले आहेत. त्या वेळीं मधु हा मास बहुधा चैत्रांत येत असे. हे मधु आणि चैत्र हे समानार्थक मानले जातात ह्यावरूनच सिद्ध होतें. धर्मकृत्याचे काळ ठरण्याचे वेळीं चैत्रांत मधु महिना येत असे. (सांप्रत चैत्रांत बहुदा माघव येत असतो.) म्हणून पूर्ण सुधारणा करावयाची म्हणजे चैत्रांत करावयाचीं कृत्यें मधुंत करावीं असें सांगावयास पाहिजे होतें. परंतु तसें न करितां ठरावांत चैत्रांत करावयाचीं कृत्यें माघवांत करावीं असें सांगितलें आहे. ह्यामुळें चैत्रांत करावयाचीं कृत्यें बहुदा चैत्रांतच येतील एकादे वर्षीं भिन्न महिन्यांत येतील. ह्याप्रमाणें आपल्या नव्या पद्धतीप्रमाणें येणारे धर्मकृत्याचे काळ आणि जुन्या पद्धतीनें येणारे धर्मकृत्यांचे काळ बहुधा एकच येतील. नेहमींच भिन्न येतील असें नाहीं. टिळक-पंचांगाचेंहि असेंच होतें. एकूण टिळक पंचांगानें जितका फरक केलेला आहे त्यापेक्षां जास्त फरक आज आपण केलेला नाहीं. तो फरक कालांतरानें जास्त वाढत जाईल व जास्त जोरानें वाढत जाईल हें निराळें. ह्याशिवाय आपल्या योजनेंत एक चांगला विशेष असा आहे कीं, गणित ज्योतिषानें ठरलेल्या गोष्टींत आपण कोणतीच मुरड घातली नाहीं. फक्त धर्मशास्त्रांतच थोडी मुरड घातली आहे. आणि आपल्या मंडळास धर्मशास्त्रांतच मुरड घालण्याचा अधिकार आहे. गणित, ज्योतिषांत मुरड घालण्याचा अधिकार कोणासहि ह्या दृष्टीनेंहि ही योजना उत्तमच आहे. ही योजना यावच्चंद्रदिवाकरौ बदलावी लागणार नाहीं. हाहि एक ह्या योजनेचा विशेष आहेच. वरील खुलाशानें आपलें समाधान होईल अशी आशा आहे.

आपला

के. ल. दत्तरी

श्रीपांडुरंगप्रसन्न

पंढरपूर,

ता. १८।७।३४

श्री. रा. नानासाहेब चाफेकर यांसी पंढरपूरहून बाबूराव गंगाराम बडवे यांचा वेदोक्त आशीर्वाद.

श्री

सातारा २१/५/३३

सा. नमस्कार विनंती वि.

अलीकडे आपलें दर्शन दुर्मीळ झालें. पत्रोत्तरीं भेटाल काय ?

१ साहित्य पत्रिका अंक वर्षप्रतिपदा १८५५ चा अंक आतांच हातीं पडला.

१ अप्रमाण याचें विवेचन प्रमाणशीर ठरवितांना 'अपरोक्ष'सारख्या शब्दाची आठवण बुजतां कामा नये.

१ प्रतियोगी. धड प्रावादी पौ प्रति नव्हे. ना. 'प्रति'निधी पौ नव्हे. अशा रीतीने अर्थोतराने रूढ झालेला; अशुद्ध प्रयोग नाही.

१ Honeymoon हमेषा चंद्रिकेतच असला पाहिजे असें नसल्याने त्या 'moon'चें भाषांतरच झालें पाहिजे असें नसावें. 'मधुमीलन' खुलेल.

कृपा असावी हे विनंती.

रघुनाथ करंदीकर

ता. क.— यथा तथाच्या ऐवजी यथा यथा असा उपयोग केलेला आढळतो. 'कसाबसा' पौ प्रकार.

श्री

काळे वकिलांचा बंगला

धंतोली-नागपूर

२२/५/३२

साष्टांग नमस्कार विज्ञापना विशेष.

आपलें ता. १३/३/३२ चें पत्र पोचलें. त्याला उत्तर देण्यास आतांपर्यंत सवड झाली नाही याबद्दल क्षमा असावी.

माझ्या पुस्तकांत मासक सूत्राचा उल्लेख आला आहे. त्याचें नांव मासक नसून मूशक आहे. संदर्भग्रंथांत सामवेदाचीं ६ श्रौतसूत्रें सांगितलेलीं आढळतात. त्यांपैकीं हें एक आहे. मूशक, लाट्यायन, द्राह्यायण, जैमिनी, रामायणी व खादिर अशीं हीं सहा श्रौतसूत्रें आहेत. या संबंधांत कांहीं मतभेद असावा असें वाटतें. कारण कात्यायन-चरणव्यूहांत या सहांपैकीं थोड्यांचाच निर्देश आहे. व त्यांत मूशकसूत्राचा उल्लेख नाही.

गौतमधर्मसूत्र हें सामवेदाचें म्हणूनच सर्वत्र दिलेलें आढळतें.

सात पाक्यज्ञापैकीं पार्वण हें पौर्णिमा व शुद्ध द्वितीयेला करीत असें मी लिहीलें आहे. ही चूक असावी असें वाटतें. द्वितीयेच्या ऐवजीं प्रतिपदाच असावी. तथापि गृह्यसूत्रादि संदर्भग्रंथ मी या बाबतींत पुनः पाहीन.

संदर्भग्रंथांत कृष्णयजुर्वेदाचीं ९ श्रौतसूत्रें व सामवेदाचीं ६ दिलेलीं आहेत. पण या संबंधांत मतभेद आढळल्यामुळें मी प्रमुखांचा निर्देश केला आहे.

माझ्या पुस्तकावर साहित्यपत्रिकेत आपण दिलेला अभिप्राय वाचला. त्याबद्दल मी अत्यंत आभारी आहे. पण तो जरा घाईने दिलेला दिसतो. उदाहरणार्थ:—

(१) सत्यकामजाबालाच्या कथेवरून काढलेले अनुमान निराधार असावेसे आपण लिहितां. पण त्याचबरोबर सत्यवक्तेपणा ब्राह्मणाशिवाय कोठे आढळणार नाही अशी गौतमाची खात्री असल्यामुळे त्याने त्याला ब्राह्मण ठरविले असे आपण लिहिले आहे. या दोन विधानांतील विसंगतीचा दोष टाळावयाचा असेल तर ब्राह्मण जातीत जन्माला आलेला मनुष्य खरे वोलतो अशी व्याप्ति गौतमाच्या मनांत असावी असा आपल्या दुसऱ्या विधानाचा अर्थ करावा लागेल. पण ही व्याप्ति कितपत निर्दोष आहे? जो जो ब्राह्मणजात्युत्पन्न आहे तो तो नेहमी खरे बोलतो अशी व्याप्ति माडली तर तिला अनंत व्यभिचार दाखविता येतील. याच्या उलट जेथे जेथे नित्य सत्यवक्तेपणा आहे तेथे तेथे ब्राह्मण्य आहे ही व्याप्ति निर्दोष असून वर्ण ठरविण्याचे निश्चित गमक होईल. माझ्या मते जाती ठरविण्यांत जन्माला प्राधान्य असून वर्ण ठरविण्यांत गुणकर्माचाच प्राधान्य दिले पाहिजे. खुद्द एकनाथांनीं एका जातीत अनेक वर्ण दाखवून ही गोष्ट मान्य केली आहे. तेव्हां यांत अविवेकीपणा कोठेच नाही. मतभेद असेल.

(२) रैकासंबंधी छांदोग्यांतील कथा खरी नसावी असे आपले म्हणणे दिसते. ती काल्पनिक असेलहि. पण त्या काल्पनिक कथेतहि सत्यसृष्टीचे प्रतिबिंब पडलेले असणे असंभवनीय नाही. थोडे धन आणल्यामुळे रैक रागवला असे म्हणणारा एक पक्ष पूर्वीपासून असल्याचा उल्लेख या उपनिषदावरील भाष्यांत शंकराचार्यांनीं केला आहे. “अपरे पुनराहुरल्पं धनमाहृतमिति रूपैव एनमुक्तवान् शूद्रेति” (४-२-३). जानश्रुति हा शूद्र होता असे म्हणणाऱ्या लोकांना आचार्यांनीं या ठिकाणीं, व ब्रह्मसूत्रांच्या पहिल्या अध्यायाच्या तिसऱ्या पादांतील अपशूद्राधिकरणांत सूत्रकारांच्या आधारें शूद्र शब्दाच्या अनेक व्युत्पत्त्या करून जे उत्तर दिले आहे ते मला समाधानकारक वाटले नाही. जानश्रुति हा जर खरोखर शूद्र नसेल तर त्यासंबंधी आपण काढलेली कल्पनाच जास्त ग्राह्य आहे. मूळ उपनिषदावरून तो शूद्र असावा असे मला वाटते.

(३) मुंडकोपनिषदांतील एका वाक्याच्या मी केलेल्या अर्थासंबंधाने आपले विवेचन ज्या परिच्छेदांत आहे त्यांतील प्रत्येक वाक्य चुकीचे, मला अन्याय करणारे व आपली नेहमीची गंभीर भूमिका सोडून आपण केले आहे. गेल्या एक दोन वर्षांत निष्कामकर्मयोगासंबंधी आपण प्रतिपादन केलेल्या मतांना स्वतंत्रच उत्तर देण्याचा माझा विचार असल्यामुळे त्यासंबंधाने येथे कांहीं लिहित नाही.

(४) पान ६६ वर 'लम्नापूर्वीं मुलें झाल्यास चालत' असें वाक्य आलें आहे. त्यावर आपण टीका केली आहे ती सयुक्तिक दिसते. आपण घाईनें अभिप्राय दिला असें मी म्हणतो. याचें कारण पान ६५ ते ६९ पर्यंतचा मजकूर हा राजवाड्यांच्या राधामाधवविलासचंपूच्या प्रस्तावनेतील कांहीं भागाचा सारांश आहे असें मी स्पष्ट ६५ पानावर म्हटलें आहे. तें लक्षांत न आल्यामुळें आपण माझ्यावरच घसरलां आहांत. स्मृतिकालापर्यंतची विवाहसंस्थेची उत्क्रान्ति दाखविल्यावर विवाहविषयक माझीं मते मीं पान ११० वर नमूद केलीं असून आपल्या विवाहसंस्थेचा यथार्थ गौरव त्या ठिकाणीं मीं केला आहे.

(५) इतर हीन संस्कृतीचे लोक आर्यांनीं आपल्यांत सामील करून घेतले होते हें आपले म्हणणें मला मान्य आहे. पण वाईट तेव्हेतें इतरांचें व चांगलें तेव्हेतें आर्यांचें हा जो आपल्या म्हणण्याचा रोख आहे तो मला मान्य नाही. आर्यसंस्कृतींतहि दोष होते व ते टाळीत टाळीत व विकास होत होत ती निर्दोष बनली असें मला म्हणावयाचें आहे. व्यभिचाराचा ओंगळपणा ब्राह्मणांतही वाटत नसे असें अनुमान आपणहि सत्यकाम-जाबालाच्या कथेवरून काढलें आहे.

(६) संस्कृतीच्या सर्वांगांचें सविस्तर विवेचन माझ्या पुस्तकांत झालें नाही हा आपला आक्षेप मात्र मी पूर्णपणें मान्य करतो. दोनशे पानांच्या पुस्तकांत तें शक्यही नव्हतें. शिवाय पुस्तक संशोधनात्मक नसून संकलनात्मक आहे व तें विशेषतः तरुण विद्यार्थ्यांकरितां लिहिलें आहे या गोष्टी लक्षांत घेऊन आपण आपल्या परीक्षणांत माझ्यासंबंधीं व पुस्तकासंबंधीं अनेक ठिकाणीं जे चांगले उद्गार काढले आहेत त्याबद्दल मी आपला अन्तःकरणपूर्वक आभारी आहे.

क. कृपालोभ असावा हे विज्ञापना.

आ.

शं. दा. पेंडसे

श्री

महाल, नागपूर.

कृ. सा. न. वि. वि.

आपलें ता. २८।८।४१ चें पत्र मिळालें. दोन तीन दिवसांपासून तापानें विमार असल्यामुळें ह्यापूर्वीं मी उत्तर लिहूं शकलों नाहीं. ह्याबद्दल क्षमा करावी.

'जुन्या-पासून एकदम फारकत होऊं नये' असें आपण म्हणतां तें बरोबर नाहीं. कारण धर्मनिर्णयमंडळाचे सर्वच ठराव जुन्याशीं फारकत करणारेच आहेत. जुन्याशीं फारकत होऊं नये म्हणून बदल थोडासाच करावा तरी तो थोडासा बदलही जुन्या लोकांना मान्य होत नाहीं, व त्यामुळें फारकत टळत नाहींच हा अनुभव येऊन चुकला आहे. टिळक पंचागांत फक्त चार दिवसांचाच फरक

संक्रांतीमध्ये केला म्हणजे आपण सुचविल्याप्रमाणें १९ अयनांश घेतले. तेंच तरी जुन्या लोकांस मान्य झालें नाहीं. तर मग आतां ते घेऊन त्याशिवाय वर्षमान सांपातिक घेतलें तर त्यांना कसें मान्य होईल ? ह्याशिवाय अयनांश कायम धरणें ही गोष्ट अशास्त्रीय आहे. व कायम अयनांश १९ धरावे २३ धरावे किंवा ३० धरावे ह्याविषयीं मतभेद होईल, ह्या अडचणी आहेतच. ह्यामुळें अप्रणांस जें सत्य दिसतें त्याप्रमाणेंच करावें हें सर्वांत उत्तम. तथापि फरक फार होऊं नये म्हणून ठरावांत आपण योजना केलीच आहे. ती अशी. आपलें धर्मशास्त्र सुमारे २ हजार वर्षांपूर्वीं बनलें आहे. म्हणजे धर्मग्रंथांत सांगितलेले धर्मकृत्याचे काळ सुमारे दोन हजार वर्षांपूर्वीं ठरले आहेत. त्या वेळीं मधु हा मास बहुधा चैत्रांत येत असे. हे मधु आणि चैत्र हे समानार्थक मानले जातात ह्यावरूनच सिद्ध होतें. धर्मकृत्याचे काळ ठरण्याचे वेळीं चैत्रांत मधु महिना येत असे. (सांप्रत चैत्रांत बहुदा माघच येत असतो.) म्हणून पूर्ण सुधारणा करावयाची म्हणजे चैत्रांत करावयाचीं कृत्यें मधुंत करावीं असें सांगावयास पाहिजे होतें. परंतु तसें न करितां ठरावांत चैत्रांत करावयाचीं कृत्यें माघांत करावीं असें सांगितलें आहे. ह्यामुळें चैत्रांत करावयाचीं कृत्यें बहुदा चैत्रांतच येतील एकादे वर्षीं भिन्न महिन्यांत येतील. ह्याप्रमाणें आपल्या नव्या पद्धतीप्रमाणें येणारे धर्मकृत्याचे काळ आणि जुन्या पद्धतीनें येणारे धर्मकृत्यांचे काळ बहुधा एकच येतील. नेहमींच भिन्न येतील असें नाहीं. टिळक-पंचांगाचेंहि असेंच होतें. एकूण टिळक पंचांगानें जितका फरक केलेला आहे त्यापेक्षां जास्त फरक आज आपण केलेला नाहीं. तो फरक कालांतरानें जास्त वाढत जाईल व जास्त जोरानें वाढत जाईल हें निराळें. ह्याशिवाय आपल्या योजनेंत एक चांगला विशेष असा आहे कीं, गणित ज्योतिषानें ठरलेल्या गोष्टींत आपण कोणतीच मुरड घातली नाहीं. फक्त धर्मशास्त्रांतच थोडी मुरड घातली आहे. आणि आपल्या मंडळास धर्मशास्त्रांतच मुरड घालण्याचा अधिकार आहे. गणित, ज्योतिषांत मुरड घालण्याचा अधिकार कोणासहि ह्या दृष्टीनेंही ही योजना उत्तमच आहे. ही योजना यावच्चंद्रदिवाकरौ बदलावी लागणार नाहीं. हाहि एक ह्या योजनेचा विशेष आहेच. वरील खुलाशानें आपलें समाधान होईल अशी आशा आहे.

आपला

के. ल. दत्तरी

श्रीपांडुरंगप्रसन्न

पंढरपूर,

ता. १८।७।३४

श्री. रा. नानासाहेब चाफेकर यांसी पंढरपूरहून बाबूराव गंगाराम बडवे यांचा वेदोक्त आशीर्वाद.

काल रोजी आपण विचारलेल्या दोन प्रश्नांसंबंधी माहिती आमचे येथील विद्वान् अग्निहोत्री वे. रा. त्र्यंबकराज मजूळ यांस विचारली ती खाली देत आहे.

(१) शुक्लयजुर्वेदाच्या पंधरा शाखा आहेत. या सर्वांना वाजसनी अशी संज्ञा आहे.

कण्वसंहितेचे माष्य व माध्यंदिनसंहितेचे माष्य निरनिराळे आहे. दोन्ही संहितेचे उदात्त, अनुदात्त व स्वरित एकच आहेत. स्वर घेण्याच्या दिशा फक्त भिन्न आहेत. त्यामुळे स्वराच्या दृष्टीने अर्थभिन्नता नाही. परंतु दोन्ही संहितेचे पाठभेद निराळे आहेत. व काहीं ठिकाणी मंत्रहि निराळे आहेत. म्हणून अशा ठिकाणी अर्थभेद आहे व तो स्वाभाविक आहे.

खालील माहिती आपण विचारण्यास सांगितली नाही तथापि पाठवीत आहे.

(१) श्रौतअग्निहोत्रांना चार कुंड असतात.

(२) आहवनीय चतुष्कोण

(२) गार्हपत्य वर्तूळ

(३) दक्षिणाग्नि अर्धचंद्राकृति किंवा शूर्पाकृति

(४) सभ्य वर्तूळ

(२) स्मार्त अग्निहोत्रांना एकच कुंड असते.

(१) आवसथ्य वर्तूळ

ही वरील माहिती काण्व व माध्यंदिन शाखेची आहे.

आश्वलायन स्मार्त अग्निहोत्रांचे कुंड चतुष्कोणी असते. काण्व व माध्यंदिन शाखेची श्रौत, स्मार्त कुंडे मेखलारहित असतात. आश्वलायनाची मेखलासहित असतात. शिवाय या दोघांच्या वेदांमध्ये भेद असतो.

यासंबंधी मला प्रश्न टिपून दिले नसल्यामुळे फक्त वरील चोटक माहिती दिली आहे. जास्त पाहिजे असल्यास आपणांस औंध येथे परमहंस कवीश्वरमहाराज यांजपार्शी मिळेल. किंवा मला प्रश्नरूपाने विचारल्यास मीहि कळवीन. तरी आपले मजिप्रमाणे करावे. प्रेमाची वृद्धि असावी. कळावे.

आपला

बाबूराव बडवे

श्री.

किलोस्करवाडी.

२८-२-४१

सेवेसी सप्रेम नमस्कार वि. वि.

आपले कृपापत्र पोचले. तात्या आपण वाचला याबद्दल समाधान वाटले आणि तो आपणांस आवडल्याचे वाचून आनंद झाला.

तात्याच्या रचनेवरून आपणांस आलेल्या शंका योग्य अशाच आहेत. तात्याच्या जन्मकाली तो एक बावळट व हास्यास्पद प्राणि दाखवावा असा माझा बेत होता. परंतु त्याचे पहिले प्रकाशक तीनचार प्रकरणांतच गारठले व तात्याहि तेथेच थंडावला ! दोनतीन वर्षे तो तसाच पडून राहिला होता. व त्याला जागृत करून बाहेर काढण्यास सध्याचे प्रकाशक मिळाले नसते, तर तो तसाच पडून राहिला असता.

मध्यंतरी हा जो काळ लोटला, त्यांत तात्याच्या चित्रणाविषयीचे माझे विचार पालटले. दाजी हा माझा मानसमित्र अनेक सद्गुणांनी नटलेला असा आहे. त्याच्या अंगी बुद्धीचा तल्लखपणा आहे, विचारांचें स्वातंत्र्य आहे, पराक्रमाची हौस आहे, परोपकाराची उदारता आहे, स्वमताविषयी प्रामाणिक राहण्याची धमक आहे, इत्यादि इत्यादि दुर्मिळ गुण दाजीच्या ठिकाणी आहेत. थोडक्यांत सांगायचें तर दाजी ९९ टक्के आदर्श गृहस्थ आहे. पण एक टक्का विक्षिप्तपणा त्याच्या अंगी असल्याने त्याचें खरें स्वरूप झाकलें जाऊन तो विदूपक ठरूं पाहतो. त्याच्या सद्गुणांची एकप्रकारें विटंबनाच होते. म्हणजे त्यांचें चीज होत नाही. त्याच्या उलट प्रकार जगांत पाहावयास मिळतो. अगदी गुणहीन व तिरस्करणीय व्यक्ति समाजांत वावरत असतात व त्यांना पाहून चीडहि येते. पण योगायोग असा येतो की, अशा अधम व्यक्तीचा धिक्कार करण्याऐवजी त्यास सत्कारण्याचाच प्रसंग आपल्यावर ओढवतो. दाजीसारख्या गुणसंपन्न इसमाचा उपहास होतो. व तात्यासारख्या अधमाधमाची चैन चालूं दिली जाते. ही समाजांतील तऱ्हा मला दाखवावीशी वाटली. आणि म्हणून मी पुढील प्रकारचें एक समीकरण मनाशीं जुळविलें.

९९ सद्गुण + १ तऱ्हेवाईकपणा = दाजी

९९ दुर्गुण + १ योगायोग = तात्या

अर्थात् तात्याच्या जन्मकालच्या योजनेला हें नवें धोरण अगदी फिट बसेल अशी मला खात्री नव्हती, तरी पण नवाच तात्या निर्माण करण्याऐवजी पहिल्या बावळट तात्यावरच हा नवा साज चढविणें वेळेच्या व दगदगीच्या दृष्टीने मीं पसंत केलें आणि मला यांत दुसराहि एक प्रयोग करून पाहावासा वाटला. तो म्हणजे— रक्ताची एकदा चव कळली आणि चट लागली की जसा वाघांतला हिंस्रपणा जागृत होतो तसाच स्वार्थाचा एक डाव साधला कीं बावळट माणूसहि नवनवीं अवदानें मिळविण्याइतका क्रूर बेरड बनतो असें दाखवावयाचें. हा प्रयोग यशस्वी झाल्यासारखा दिसतो.

तात्याचें रूपान्तर झाल्यासारखें आपणांस वाटतें तें साहजिक आहे. पण त्याचीं कारणें वरीलप्रमाणें आहेत.

तात्या विषयी नाही. रंगेलपणा निर्माण होण्यास थोडीतरी रसिकता पाहिजे. ती तात्यांत नांवालासुद्धा नाही. तात्या-मुक्तासंबंध जमला तो त्याच्या विषयलालसेमुळे नसून तिच्याजवळच्या मायेमुळे असें मुक्तानेच आपल्या आत्मनिवेदनांत सांगितलें आहे. या मायेसाठीच मुक्तासारख्या वयस्क व सुमार स्त्रीचा त्याने स्वीकार केला आणि ती माया आत्मसात् केल्यावर तिचें लफडें झाडून टाकण्यासहि तो कचरला नाही ! तात्या-मुक्तासंबंधांत विषयी हे विशेषण लावायचें झालें तर मुक्ताला लावतां येईल. तिनेच आपल्या वासनातृप्तीसाठी तात्यावर अतिक्रमण केलें आणि त्याने तें दुसऱ्या कारणासाठी चालू दिलें असें म्हणतां येईल.

तात्याचे पुढील पराक्रम वर्णन करितां येणार नाहीत असें नाही. आणि कोणी दक्षिणा देणारा भेटला तर तें मी करीनहि. आतापर्यंतचे तात्याचे पराक्रम त्याच्या परिवारांतच मुख्यतः झालेले आहेत. आता तो डबोली पचवून गबर झाला आहे. गबर झाल्यावर त्याला सामाजिक प्रतिष्ठा न मिळाली तरच नवल. आता त्यास संस्थांच्या कार्यकारी मंडळांत प्रवेश मिळेल, फंडांची खजिनदारी त्याच्याकडे येईल, समाजसेवेस तो वाहून घेईल व पोलिसांचा हस्तक होऊन समाजघात करील. शेवटीं रावसाहेब रावबहादुरहि तो होईल. असें कितीतरी होणें शक्य आहे. पण त्यासाठी मी सहजासहजीं सिद्ध होईन असें मात्र नाही. कारण तात्या-चरित्रांतील ही अपूर्णता नाहीशी करावी असा उमाळा मला मधून मधून येत असला तरी मला त्याचें भयहि वाटतें. कारण तात्याच्या बदमाषागिरीचा उठाव करण्यासाठी दुसऱ्या कोमल व अश्राप व्यक्तींची धूळदाण करावी लागते व त्यांत मनस्वी त्रास होतो. पहिल्या भागांतील मालीची आणि नमूची दुर्दशा रेखाटतांना माझ्या मनाचें पाणी पाणी होत होतें. आणि ज्या रात्री मी नमूच्या अवतारसमाप्तीचा अध्याय लिहिला त्या रात्री मला झोप लागली नाही, आणि दुसरे दिवशीं आलेला ताप चारपांच दिवस उतरला नाही. दाजीचरित्र लिहितांना उल्हास वाटतो, तात्याचें चरित्र संतापदायक ठरतें. असो.

मी कादंबरीकार होण्याबद्दलचें आपलें भाकित खरें ठरलें तर मला आनंदच आहे.

श्रुत होय ही वि

ना. धो. ताम्हनकर

परवां एक व्यासंगी साहित्यिक म्हणाले, “खलपुरुष उपनायक होऊं शकतो असें सर्व भाषांतील बहुतेक नाटक-कादंबऱ्यांवरून दिसतें. परंतु अधम पुरुषास चरित्रनायक केल्याचें तात्यासारखें दुसरें उदाहरण नाही.” त्यांचें हें विधान खरें असेल तर वाङ्मयप्रकारापुरता तरी तात्या अपूर्व व अद्वितीय ठरेल

नाही का ? आपल्या वाचनांत देशी अगर विदेशी ग्रंथांत अधम नायक असल्याचें आढळलें असल्यास मला त्याचें नांव जाणण्याची उत्सुकता आहे.

ना. धों. ताम्हनकर

Agricultural Dept. Nadiad,
Gujarath,
11th Feb. 1935

Dear Sir,

I have read with great interest your questionnaire on जातिभेद published in the recent number of लोकशिक्षण. The questionnaire however assumes the form of only a suggestive article on the subject. I would have much liked it in the form of questions with internal rearrangement and numbers and over and above, with a definite suggestion that the replies received would be studied, digested and published in the form of a concensus of learned public opinion on the subject.

If I can be of any use in the matter I would like to offer my voluntary services for this sort of work if you would take the necessary lead in studying and preparing a digest of the replies received.

Hoping to be excused for the suggestion and with best regards.

I remain,
Yours sincerely
S. G. Bhalerao

राजाराम कॉलेज,
कोल्हापूर, ता. ३० आगष्ट ३३

प्रिय नानासाहेब,

तुमचें पत्र पावलें. वाचून आनन्द झाला. “आपण काव्याच्या नादीं लागून विद्येची हानि करीत आहां” हें आपलें प्रशस्तिपत्र मी मोठ्या कुतूहलाने जपून ठेवीत आहे. आपण हें जें म्हणतां त्यांत अगदीच कांही तथ्य नाही असें नाही. किती तरी गोष्टी करण्याचें मी योजीत आहे. पण त्याला अनुकूल परिस्थिति पाहिजे. तशी डे. अ. सोसायटींत होती. तच्चासाठी बलवन्तांशीं झगडून मी माझेंच नव्हे तर मला प्रिय वाटणाऱ्या ध्येयांचेहि नुकसान करून घेतलें आहे. येथे सत्रड आहे पण मन अनुद्विग्न राहिल अशी परिस्थिति नाही. आहे त्या स्थितींतच झगडून काय होईल तें करणें आहे, असो.

श्लोक खाली दिल्याप्रमाणे रचिला आहे. चालेल का पहा. असें साङ्गीव काम मीं कधीच केलेलें नाही.

सौजन्ये मज वाढवून जगतीं केलेंस आई सुखी,
राही दृष्टि तुझी सदा मजवरी विद्येपणा-कौतुकी;
ज्ञानाचे कण हे श्रमें जमविले- गे कोण यांना बघे!-
अर्पीं मी तुज साभिवन्दन अता हा 'आमुचा गांव' घे !

तुमचा

माधवराव पटवर्धन

श्री शनिवार १८४९ श्रावण वा ३०

श्री. रावसाहेब नानासाहेब चापेकर बदलापूर स्वामीचे सेवेसीं सेवक रघुनाथ कृष्ण पाटणकर बंदर राजापूर कृतानेक सा नमस्कार वि.....

अनेकपतित्वाची चाल मत्स्यपुराणाचे काळीं होती असें एका लेखांत आपण लिहिलें आहे. रा. रा. नानासाहेब वैद्य यांनी म. भा. उपसंहारांत कौरव-पांडवांच्या उत्पत्ति आणि मूलस्थानाविषयीं लिहितांना थोड्या वेगळ्या दिशेने हाच विचार केला आहे. मत्स्यपुराणांतील दीर्घतम्याची ही कथा आदिपर्वांत भीष्मांनीं सत्यगतीला सांगितली आहे. आणखीहि इतर पुराणांत कदाचित् असूं शकेल.

परंतु या कथेविषयी माझे मत अगदीं भिन्न आहे. वेदांतील पुष्कळ कथानकें त्यांवर इष्ट वेष देऊन, सजवून पुराणांत आणलीं आहेत. "ये पायवो मामतेये ते अग्ने पश्यंतो अंधं दुरितादरक्षन् । ररक्ष तान् सुकृते विश्ववेदादिप्सन्त इद्रिपवोनाह देभुः ॥" ही ऋचा ऋग्वेदांत द्वितीय आणि अष्टम अष्टकांत मिळून दोनदां आली आहे. अंध दीर्घतम्याने अग्नीची प्रार्थना करून नजर मिळविली असें वर्णन आहे. मग ही ऋचा पौरुषेय वेद म्हणणाऱ्यांच्या मते केव्हांची म्हणून समजावयाचें ? अर्थात् त्याचा कोणता काल निश्चित करावयाचा आणि ह्या कालांतील म्हणून अचूक निश्चित अनुमान आपण कसें ठरविणार ? इतर वेदांत ही ऋचा आहे किंवा नाही कळत नाही. आणि मीं पाहिलें नाही. एक शंका आपणापुढे मांडली आहे. सविस्तर विवेचन करावयाचें आहे. सांप्रत वेळ नाही.

र. कृ. पाटणकर

ॐ

औध ५।११।३४

श्री. ना. गो. चापेकर, नमस्कार

आपली प्रस्तावना आज आतांच वाचली. इतकीं बंधनें असतांही आपण त्या लहानशा प्रस्तावनेत इतक्या प्रश्नांची मार्मिक व खोंचदार चर्चा केली आहे कीं, याबद्दल मला आपले सार्वजनिकरीत्या आमार मानतां आले असते तर बरे

झालें असतें असें वाटतें. पण तें शक्य दिसत नाही. आपण जे प्रश्न अपूर्ण ठेवले आहेत ते अशा खुबीनें ठेवले आहेत कीं, त्यांची पूर्णता वाचकांच्या मनांत आपोआप व्हावी. मला जर परवानगी असेल तर अशा वाक्यांपुढें भरपूर जागा सोडून ही प्रस्तावना मी छापूं शकेन. लिहून कोणीतरी कांहींतरी म्हणेलच. पण मुळींच न लिहितां आपण या प्रस्तावनेंत ज्या गोष्टी सुचविल्या, दाखविल्या व व्यक्त केल्या आहेत त्याबद्दल आपली वाखाणणी करावी तेवढी थोडी आहे. एवढ्या पुस्तकांत एकट्या प्रस्तावनालेखकालाच डोकें आहे असें या ग्रंथावरून ठरेल.

.....

आपल्या अध्यक्षीय भाषणांत “परतंत्र देशांतील लोकांमध्ये हरएक मत चर्चेसाठीं यावें” म्हणजे विचारस्वातंत्र्य अप्रतिहत असावें असा कांही मजकूर येणार असल्याचें आपण समक्ष सांगितलें.....यावर मी आतांपर्यंत विचार केला पण मला असें वाटत आहे कीं, परतंत्र राष्ट्रांतील लेखकांचे विचार परतंत्रच झाले असल्यामुळें जे त्यांचा हरएक विचार श्रेष्ठ असें वाटतें व चांगल्यापेक्षां वाइटालाच ते आपलेसे करतात. म्हणून शुभ, उत्साही, खऱ्या उन्नतीचे निरोगी विचारच परतंत्र लोकांतील मासिकांत व ग्रंथांत लिहिले गेले पाहिजेत. हे लोक स्वतंत्र झाले व त्यांत स्वतंत्र रीतीने विचार करून बरें वाईट निश्चित करण्याची सवय झाली म्हणजे मग हवा तो विचार कोणी त्यांच्या पुढें ठेवला तरी चालेल. आपण याचा विचार करावा.

आपला

श्री. दा. सातवळेकर

श्री

जळगांव, ता. ५।९।३१

कृ. सा. नमस्कार वि. वि. आपलें ता. ३।९।३१ चें पत्र पावलें. आपण लिहिलेल्या ३ शब्दांचा खुलासा मी आपल्या अल्पमतीने कंरितों तो:—

ज्योवन—पाचेच्या मोठ्या मण्यांत (धाकट्या मण्यांतहि असूं शकेल) भोंकाच्या पोकळीला रंग भरलेला असतो त्यास ज्योवन असें म्हणतात. हा रंग दिल्याने मण्याचा रंग चांगला खुललेला दिसतो. हें काम जयपूरला होतें असें समजतें. ह्या पाचेच्या मण्याचें वर्णन माझ्या रत्नप्रदीपाच्या २४९ ते २५१ पानांत आहे तें पाहा. ज्योवन ह्या शब्दाचा खुलासा मात्र तेथे केलेला नाही.

साखर—हा संस्कृत शर्करा ह्या शब्दास मराठी शब्द दिलेला आहे. कोणत्याहि रत्नाचे अन्तर्भागी शर्करा असणें हा रत्नाचा दोष आहे. अशा दोषास पारिभाषिक नाव कर्कर असें आहे. मानसोल्लासांतील मरकत (पाच) परीक्षेंत कर्करं शर्करायुक्तं पुत्रशोकभयप्रदम् (मरकतम्) असें लिहिलेले आहे.....

रत्नांत अन्तर्भागी दिसणाऱ्या बारीक रेवाळ पदार्थाला म्हणजे रजःकणाला हा शब्द लावितात....

रुपयाचा—ह्या शब्दाचा रत्नविषयक ग्रंथांत पारिभाषिक शब्द म्हणून कोठे उपयोग केलेला आढळत नाही. रत्नांच्या किंमती पुष्कळ ठिकाणी दिलेल्या आहेत. त्या बहुतेक “मूल्यं द्वादशकं प्रोक्तम्” “मूल्यं पञ्चाशतम्” “मूल्य-मुत्तमम्” अशा शब्दाने केलेले आहे. त्याच्यापुढे रुपये किंवा कार्षापण किंवा सुवर्ण असे फारसे आढळत नाही. तथापि कांही ठिकाणी “कार्षापण” हा शब्द वापरला आहे. तो कार्षापण दक्षिण हिंदुस्थानांत रौप्याचा असतो असे लिहिलेले आढळते. जसे— कार्षापणो दक्षिणस्यां दिशि रौप्यः प्रवर्तते. कार्षापण of क्षत्रप's weighed 34 to 38 grains (silver) and उपवदात tells us that 70000 कार्षापणस were equal to 2000 सुवर्णस (Kushan golden coin) सुवर्ण was equal to 124 grains (भारतके प्राचीन वंश Page 10) तथापि गरुडपुराणांत रुपया शब्द आढळतो. “मूल्यं सहस्राणि तु रूपकाणि” असे वर्णन त्यांत आहे. हे मोत्याच्या किंमती देतांना आलेले आहे. ह्याशिवाय “रुपयाचा” ह्या शब्दाचा उपयोग आढळला नाही. आपण दिलेल्या उताऱ्यावरूनहि पारिभाषिक म्हणून ह्या शब्दाचा उपयोग केलेला नसावा. ‘रुपयाचा आकार’ म्हणजे ‘किंमतीचा आकार’ एवढाच अर्थ दिसतो. आता हा आकार रुपयांत दाखवलेला आहे. म्हणून पूर्वीचा उपयोजिलेला ‘रुपयाचा’ हा शब्द तेथे अयुक्त दिसतो. तो तेथे शोभत नाही. पण हा उतारा जमाखर्चातील आहे. तेथे शब्दार्थाचा सूक्ष्म विचार केलेला नसावा.....येणेंप्रमाणें मला करतां आला तो खुलासा केला आहे. आपणांस कसा काय पसंत पडला तें कळविणेची कृपा करतील.....

म. ल. खांबेदे

श्री

मोर ता. १३।५।१९२९

कृ. सा. न. वि. वि.

सन १९२८ च्या सप्टेंबरच्या ‘विस्तारांत’ आपण अंब्रोणाचे वेळीं म्हणतात तें गाणें दिलें आहे. त्यांतील कांहीं शब्दांचे अर्थ खालीं देतोः—

- (१) नागोत्र = रुप्याच्या तारेच्या नागमोडी घडणीच्या वाकी. यांचा प्रचार कोंकणांत फार आहे असें कळते.
- (२) आवळा, बोरें = हे दोन्ही डोक्यांतील दागिने आहेत. आवळा वेणींत घालतात; बोर कपाळावर असते. मारवाड्यांत हे दागिने आहेत. आपण तपास केल्यास प्रत्यक्ष पाहणेस सांपडतील.
- (३) पुष्पगोंडे = गोंडे फुलें.

(४) त्रिचवे = पायाच्या करांगुळीशेजारच्या बोट्यांत हा दागिना घालीत असत. तो रुप्याच्या पत्र्यावर नकशीकाम करून खाली फासा लावलेला असे. आकार साधारण त्रिखल्याप्रमाणे.

(५) न्याहाली = गादी अगर गिरदी.

(१) स्मशानींच आम्हां न्याहालीचें सुख ।

या नांवें कौतुक तुमची कृपा ॥

(तुकारामाची गाथा- चित्रशाळा. शके १८४७. अभंग १९२४)

(२) उपधानं तु लोडं स्यात् बाजु पार्श्वसिनं विदुः ।

तक्या पृष्ठोपधानं स्यात् न्याहाली कशिपुर्भवेत् ॥

राज्यव्य. कोश - भोग्यवर्ग.

कशिपु = A mat, a pillow, a bed. Food, cloth also.

(आपटे संस्कृत कोश)

बाष्पमूष्माश्रु कशिपु त्वन्नमाच्छादनं द्वयम् ॥

अमर - तृतीयं काण्डम् ।

क. लो. क. हे. वि.

प्र. धों. कानिटकर

श्री

ता. १४।१।१९१६

कृ. सा. न. वि. वि.

आपण पूर्वीचे एक पत्रां 'हिंदू' शब्दाची व्याख्या विचारली होती. तिचें उत्तर लिहिलें गेलें नाहीं. आता त्याचा उपयोग आपल्यास कितपत होईल समजत नाहीं. पण माझे बुद्धीस वाटते तें थोडक्यांत लिहितों.

व्याख्या अव्याप्तीने दूषित होणेपेक्षा अतिव्याप्तीने दूषित होणेस अधिक जपावें लागेल. त्यास विधिवाचक शब्दांनी करणेपेक्षा निषेधात्मक शब्दाने करणें अधिक सोईचें पडेल. गेले ५० अगर २५ वर्षांपूर्वीहि लोक पूर्वाचारबद्ध अधिक असलेमुळे ही व्याख्या करणेस कमी जड गेलें असतें. उदा.- पूर्वी मुंज करीत असलेल्या लोकांचे हल्ली मुंज करावयाची नाहीं असें ठरविलेले मुलाची त्यांचे पूर्वजांचे वर्णांतून वगळ करणें बरोबर होईलसें दिसत नाहीं. तसेंच शिकंदरचे स्वारीपूर्वी 'हिंदू' शब्दाहि अस्तित्वांत असल्याचा दाखला सांपडेल कीं नाहीं याची शंका वाटते. म्हणजे ज्या परिस्थितीमुळे या शब्दाची व्याख्या करणें जरूर वाटूं लागलें आहे त्या परिस्थितीमुळेच तें तितकेंच कठीण झालें आहे. सुमारे पंचवीस वर्षांपूर्वी डॉक्टर ब्राम (राजकोट) या गृहस्थांनी उपदेशकाचें काम करतांना हस्तपत्रकें काढलीं होती त्यांत विधिपक्षां कांही खुणा उदा.- शेंडी, भोंकें कानांस वगैरे पाडणें, वेद मानणें, ईश्वराचें अस्तित्व मानणें,

संस्कार पाळणें वगैरे लक्षणें दिलीं होतीं. कदाचित् आपल्यास आठवत असेल की त्या वेळीं तरी बरीच सार्थ होती. हल्ली लक्षण करणें वरील लक्षणांत पडणारे अगर पडणाऱ्या जोडप्यांपासून झालेली संतति असें विस्तृत करावें लागेल. अशा स्थूल दृष्टीनेच मीं या विषयाकडे थोडक्यांत पाहिलें आहे. यावरील आपले विचार कळल्यास आनंद होईल.

बाकी नवलविशेष नाही. कळावें लोभ कीजे ही विनंती.

आपला
मी. र. मे.

Sunny Cottage, Mahabaleshwar
5 April 1920

My dear Nanasaheb,

I learn here that the Ms. you had referred to in your last letter viz. विलासमंजरी is a treatise on chess-बुद्धिबळें. The chief of Miraj I learn has some pp. of it copied.....

Yours sincerely,
V. L. Bhave

श्री

ता. २८।१०।३२

सा. न. वि. वि.

कोंकण परिपद्वाव्रत दोन ओळी लिहिल्याच पाहिजेत म्हणून खरडतो. नवीन संस्था- संशोधक, संग्राहक, संरक्षक व नंतर प्रचारक व प्रसारक, प्रेरक अशा स्वरूपाची निर्माण करून पहाण्याबद्दल बरेच खुलासेवार आपल्याशीं मी बोललोंच होतो. विशेष बंधन, पैलूदार घटना, ध्येयाचें निश्चित अवडंबर, असें कांहीच न करतां जगाचा सामान्य नियम जो उत्क्रान्ति त्याचेवर या गोष्टी सोंपवाव्या. कार्य करण्याला केन्द्र उभें करून निशाणाखाली कोण जमा होतात त्याची मार्गप्रतीक्षा करावी. आग्रह, भीड ह्याने खरे कार्यकर्ते निर्माण होत नाहीत याबद्दल आपल्या मनाचा निश्चय आता झाला असलाच पाहिजे.

वर्गणी व खर्च यांचें प्रस्थ न माजवतां बुद्धि हें भांडवल, शरीर हें यंत्र, उत्कट इच्छा ही प्रेरक क्षक्ति (अन्य कोणी नको) आणि केवळ तज्ञ व गुणज्ञानी दिलेलें उत्तेजन एवढ्यावर आपल्या कार्याचा योगक्षेम चालला पाहिजे. तर मज- सारख्या गरीबांचेंहि कार्य चालेल व योग्य माणसांचें चीज होईल. हल्लींच्या गतानुगतिक प्रथेंतील व्यंगें आपल्या पूर्ण परिचयाचीं आहेतच.

साहित्यसेवकांबद्दल सामान्य विचार माझे मनांत येतो : तो कोंकणच्या सा. से. नी मनावर घेतल्यास त्यांचें वैशिष्ट्य दिसून येईल. आजचा जो Problem of problems राजकीय स्वातंत्र्य, त्यावर all kinds and varieties of

efforts should be concentrated अशाकडे दुर्लक्ष करून साहित्यसेवक राष्ट्रीय जीवनांत कोणता भाग घेऊं इच्छितात? त्यांच्या ओळीओळीत स्वदेशाच्या हीन स्थितीची जाणीव ती दुरुस्त करण्याची तीव्र आकांक्षा दिसून येऊं नये काय? आमच्या देशांतच ही स्वतंत्र Sphere ची Theory...मी दिसते. ललित-वाङ्मयाचे निर्माते झाले म्हणून काय झाले? त्यांनी आपल्या देशस्थितीकडे दुर्लक्ष कां करावे?

साहित्यसेवकांत सर्व प्रकारच्या राजकीय देखील वाङ्मयनिर्मात्यांचा समावेश होतोच. तेव्हा सर्व शाखांच्या विद्वानांचें एक मंडळ Board of Referees कोंकणांतील किंवा बाहेरील लोकांचें करून त्यांचेकडून ज्ञानप्रसारार्थ व्याख्यानं करविण्याचें काम या विद्वत्परिषदेने करावें. अज्ञानावर सर्व बाजूंनी हल्ला चढविला पाहिजे. विद्वान कार्यकर्त्यांना शोधून काढून त्यांचें Recognition व्हावें. प्रकाशित ग्रंथांचें मुद्दाम परीक्षण करून समाजाला पुस्तकांच्या ग्राह्यतेबद्दल निर्णय सांगणारी सभा असावी.

असें सर्व प्रकारच्या विद्वत्तेचें केन्द्रीकरण करण्याचा एक प्रघात पाहिजे. Politician झाला तरी विद्वानच. Econ., Engineer झाला तरी विद्वानच. ह्या सर्व विद्वानांचे आजचे फुटकळ संघ बनून सहकार्य होण्याची संधी येत नाही. आणि योजना कोणी करीत नाही. तेव्हा या सर्वांना एकत्र आणून दुसरा Problem of Problems कोंकणची Poverty दारिद्र्य याला जमीनदोस्त केले पाहिजे. सर्व बुद्धिजीवी आणि विचारवंत लोक एक होतील तर त्या सर्वांचे आवडीचे विषय व ओढा कोंकणच्या बाहेरच असला तथापि स्वतःची भूमि व घरदार कोंकणांत असल्याचें स्मरण होऊन त्या मोठ्या व्यापक मुद्यावर सर्व अकलेचा प्रवाह एका पात्रांत वाहील व कार्यक्षम होईल. हें 'साहित्य' ह्या शब्दाच्या चौकटींत बसणार नाही. होय ना? पण साहित्यकोविदांनी त्यांतून कांही तोड काढली पाहिजे. परिस्थितीबद्दल अज्ञानांत राहाणें हा तरी साहित्याचा आव-
श्यक भाग आहे काय?

काळे

(दि. वि. काळे)

There is something you can do for me at your leisure. I am very interested in archaic Marathi and have just written an article on ज्ञानेश्वरि व्याकरण for the school bulletin. I there mention an old genetive case in जा which occurs in the नागांव inscription in भीमेश्वरा's temple near Kolaba (date 1367 A.D.). If you or any of your friends are in the way of finding any such similar inscriptions and could send me rubbings or copies I would be infinitely obliged. Sir George Grierson, the linguist, is also interested and we want to find

if possible, other instances of the जा genetive. Old temple steps and walls are the places to look : also ताम्रपट्स and also पोथि of नामदेव or ज्ञानोबा may contain instances. नामदेव has been modernized and most of his अभंग्स have been lost, but there may be old manuscript copies lurking somewhere.

.....

श्लोक

धनुर्बाणधारी महा-शौर्य खाणी । अशी गर्जते दिव्य कीर्ती पुराणी ॥
 असा जो प्रभू राम राजाधिराज । स्मरोनी करुं पाडवा सार्थ आज ॥१॥
 गुढ्या-तोरणें उंचशा लाविताती । परी तत्त्व त्याचें किती जाणताती ॥
 जरी आपल्या तें कृतीमाजि खेळे । तरी सौख्यही हिंदच्या पायें लोळे ॥२॥
 अती जीर्ण पर्णे बहू दुर्गुणांची । झडालीं पहा 'होळि' ही झाली त्यांची ॥
 नवी फूटली पालवी सद्गुणांसी । असें शिकवी पाडवा आपणांसी ॥३॥
 'उभारा बरें ऐक्यतेची पताका' । उठा बेकिच्या पृष्ठिं ती 'चीप' टाका ॥
 'करा कार्य जें योग्य तें या क्षणासी' । असें शिकवी पाडवा आपणांसी ॥४॥
 कृती लोकमान्यांचि ही योग्य 'याष्टी' । कृती गांधिजींची मधू सेव्य गांठी ॥
 खुले पैठणी शुद्ध खादी स्वदेशी । असें शिकवी पाडवा आपणांसी ॥५॥
 झटूं देशकार्या तनू झीजवूंया । करुं देशसेवा घना तर्पुनीया ॥
 असे वीर राष्ट्रांत जे 'पात्र' त्यांसी । असें शिकवी पाडवा आपणांसी ॥६॥
 बनूं स्वार्थत्यागी आचरूं या तपाला । अशी त्यागवृत्ति गमे 'निंबपाला' ॥
 'चला देह हा रज्जु बांधूं ध्वजेसी' । असें शिकवी पाडवा आपणांसी ॥७॥
 महावीर मात्सर्य जाळी हलाल । करा नाश त्याचा बनवा गुलाल ।
 नमूं 'साइ-महिबूब' वलिष्ठोत्तमासि । असें शिकवी पाडवा आपणांसी ॥८॥
 'उभारुं चला ही विजयी पताका' । 'प्रभूरामरायावरी भार टाका' ।
 म्हणे साइ-सूता करुं निश्चयासी । असें शिकवी पाडवा आपणांसी ॥९॥
 कृपास्फूर्ति जीची 'नव-रत्न-हारा' । अर्पी मुदें हिंद-देवीस 'हीरा' ॥
 असा पाडवा भूषवी सज्जनासी । असें शिकवी पाडवा आपणांसी ॥१०॥

.....

Dr. D. C. Sircar, M.A., Ph. D.
 Lecturer, Calcutta University.

62/1, Hindusthan Park,
 Calcutta.

29-9-41

Dear Mr. Chapekar,

Many thanks for your kindness in sending me copies of a Panchang and your *Chitpāvan* which I find extremely useful. I am sending you a list of the Mūlgrāmas of the

Radhīya and Vārendra Brāhmanas of Bengal. Please see if you can connect any of these with the Marathi Mūlagrāmas.

My study of the subject is yet in its infancy. But a few points appear to suggest themselves to me.

(1) Some of the Mūlagrāmas appear to refer to places outside the Marathi speaking to area. Is not काशी in काशीकर referring to Benares in U.P. ?

(2) Some cognomens (e.g. गोगटे and गोकटे; गागल and गांगल) appear to refer to the same locality. The difference being possibly derived from the different Gotras.

(3) some cognomens (cf. डिके and डिकेकर) even without the suffix कर appear to refer to मूलग्रामs

I am trying to study the books sent to me by you and also to collect data from my friends amongst Maithil, Telugu and Tamil Brahmans. But it has been so far impossible to get any material worth the name excepting those kindly supplied by you. I shall next write to you after a thorough study of the *Panchang* and the *Chitpāvan*.

The Marathi मोडक seems to have nothing to do with the Bengali मोदक (from the Sanskrit word meaning sweets) which is not known to belong to any Brāhmana family. I am however still investigating.

With best regards

Yours sincerely

D. C. Sircar.

Mūlagrāmas of Bengal Brahmanas.

वारेन्द्र

Sāndilya gotra— रुद्रवागची; लाहिडी; साधुवागची; चम्पटी; नंदनावासी; कामेंद्र; शिहरि; ताडोयाल; बिशि; मत्स्याशी; चम्प; सुवर्णतोटक; पूषाण; वेंलुडि.

वात्सगोत्र— सग्जामिनी; भीमकाली; भद्रशाली, कामकाली; कुडसुडि; भाडियाल, लक्ष; यामरुखी; शिमलि; धोशालि; तानुरी, वत्सग्रामो; देउलि, निद्रालि; कुक्कुटी; बोढग्राम; श्रोतवटी; अक्षग्रामी.

काश्यपगोत्र— मैत्र; भादुडी; करग्ज, बालयष्टि; मोधा; बलिहारी; सोयाली; कीरल; बीजकुञ्ज; सरग्रामी; सहग्रामी; कोटिग्रामी; मध्यग्रामी; मठग्रामी; गङ्गाग्रामी; बलग्रामी; चमग्रामी; अश्रुकोटि; साहरी; काली; भीमकाली; पौण्डकाली; कालिन्दी; चतुरावन्दी.

सावर्णगोत्र— सिंदियाड; पाकडि; दधि; शृंगी; मेदडि; उंधुडि; धुंधुडि; तारोयाड; सेतु; नैग्रामी; नेधुडि; कपाली; टुट्टुरी; पंचवटी; खंडवटी; निकडि; समुद्र; केतुग्रामी; यशोग्रामी; शीतली.

भारद्वाजगोत्र— भादड; लाडुलि; झंपटी; आतुर्थी; रार; रत्नावली; उच्छरखी; गोच्छासि; बाल; शाकटि; शिंवि; बहाल; सरियाल; क्षेत्रग्रामी; दधियाल; पूति; काछटि; नंदिग्रामी; गोग्रामी; नियमटि; पिप्पलि; शृंग; खेजेरी; गोष्ठालंबी.

राठीय

शांडिल्यगोत्र— वन्द्य (?) कुलमी; कुलीकुसुम; या कुसुमकुली; गडगडि; घोषली; सेउ; दीर्घकह्य; मास; बडाल; केशर; पारी; वसु; कुशी; झिको; वोकडाल.

भारद्वाजगोत्र— डिंडी; रायी; मुखुटी; सहुडी.

काश्यपगोत्र— चट्टयाचाटुति; गुडी, सिमलाइ; पालधी; हर; दग्धपोष; यापुषोली; तैलवाटी; अंबुली.

वात्स्यगोत्र— पिप्पली; घोषपूर्व; पूतितुंड; बापुली; हिग्जल; काग्जिलाल; काग्जडी; चतुर्थक; महंतियामहिंता; शिमलाल; घोषाल.

सावर्णगोत्र— गांगुली; घंटा; पाली; बाली; कुंद; नंदी; सिद्धल; सांडे; दारि; शेयारि; नायि.

The Mūlgrāmas are sometimes connected with the family name, but not always. Some of the places are no doubt in Bengal; but some may refer to places outside the borders of Bengal. गांगुली, e.g. is certainly the same as the गंगौली—मूलग्राम of the Maithil Brāhmanas. May it also be connected with such Marathi cognomens as गागल; गांगल; गागलेकर; गागळकर or गोंगले ?

श्री

कोल्हापूर १।१।१९००

कृ. सा. न. वि. वि. आपलें सविस्तर पत्र वाचून फार आनंद झाला. तसलें मासिक पुस्तक मुंबईसच काढलें पाहिजे. तूर्त दिवस बरे नाहीत. पुढें मागें स्वतंत्र धंद्याच्या संपादकत्वानें तसलें मासिक पुस्तक निघालें पाहिजे. ग्रंथमालेचा विस्तार पाहिजे त्या रूपाने करतां येण्यास सवड ठेविली आहे. फक्त अगदीं कादंबऱ्या, नाटके मात्र तीं तें येऊं शकणार नाहीत. फुरसत सापडेल त्याप्रमाणें अगर नियमित लेखकबल मिळेपर्यंत काय तो अवकाश. आज १६ पृष्ठे या

भागाकडे देत असतो. पुढे २४ देईन. ८॥ फार्मे मी. राजवाडे यांचे मजकुरास जाणार. १७२ पृष्ठांच्या अंकांत २०० स ८० या दराने ६८ पृष्ठे बसतात. बाकी ११॥ फार्मे आहेत. त्यांत ४।५ फार्मे म्हणजे ४० पृष्ठे पर्यंत खुशाल देता येतील. हल्ली १६ पृष्ठे सारसंग्रह व ८ पृष्ठे पुस्तकपरीक्षण या सदरास दिली आहेतच. पुढेहि हा क्रम ठेवणारच. आमच्या इकडील मासिक पुस्तके तुटपुंजीच आहेत. आतां लिहिले एवढे लेख देखील त्यांना पुढे लागणार नाहीत. अगोदर महिन्याची महिन्याला निघतील तर की नाही. थोडीबहुत स्तुति करून पाठ थोपटून एकमेकांनी एकमेकांस उत्तेजन द्यावे इतकाच हल्ली प्रकार शक्य आहे. तेव्हा मुख्य बहर इंग्रजी मासिक पुस्तकावर व मद्रासेकडील व कलकत्याकडील कांही इंग्रजी भाषेत निघणाऱ्या मासिक पुस्तकांवर भिस्त ठेवावी लागेल. इतकी सर्व पुस्तके येथे उपलब्ध होणे शक्य नाही. म्हणून आपण विचार करतो आहो तसले मासिक पुस्तक मुंबईसच निघाले पाहिजे. एकदम नवीन मासिक पुस्तकाची जाहिरात देऊ नये. तूर्त तर देऊच नये. रा. वि. ओकांच्या मनांतून असल्यास व सवड झाल्यास आमचेकडेहि लेख पाठवावेत म्हणून विनंती करावी. त्यांस मराठी सरळ व सुलभ भाषा लिहिण्याची हातोटी सुरेख साधली आहे. परंतु वृद्धापकाळामुळे आतां दगदग करवत नसेल. माझा साक्षात् परिचय नाही. तरी माझे बंधु त्यांस फार चाहतात. असो.

औद्योगिक शिक्षणासंबंधाने आपण म्हणतां ते अहर्निश माझ्या लक्षांत आहे. पण या कामी आम्ही पंगु आहो. एंजीनिअर पदवीधर या कामी कांही करू शकतील. श्रीमंत बाळासाहेब मिरजकर आपल्या वर्कशॉपचे वर्णन देणार आहेत. हळू हळू सर्व जुळवाजुळव होईल. हल्ली आहे हे मासिक पुस्तकाचे अंतिम स्वरूप नव्हे. दामोळकर व बडोदेकर ग्रंथ प्रसारक मंडळी विस्तृत ग्रंथ प्रकाशित करीलच. आम्ही अल्पसंग्रह प्रसिद्ध करू. एक दोन मोठेहि सुरू ठेवले तरी हरकत नाही. पण प्रायः अनेक निबंधांचा एक ग्रंथ होईल असे स्वरूप ग्रंथमालेस यावे असा मानस आहे. म्हणजे अंक हातीं आला तरी त्यांतील प्रकरणे साद्यंत वाचण्यास बरी पडावी. त्यांतलेच निबंध एकेक भाग करून ५।१० किंवा अधिक भागाचे पुस्तक व्हावे. आपण हल्ली लिहितां ते रामायणाचे पुस्तक असे होईल.....सारांश नवीन मासिक पुस्तक काढून चिरस्थायी होण्याचे हे दिवस नाहीत. हल्ली लोकांस लिहिण्यावाचण्यास शिकविण्याचे यत्न केले पाहिजेत. त्यासाठी जमल्यास व्हालंटीअर शिक्षक मंडळी झाली पाहिजे. पदरची पाटी पेनसील घेऊन अशिक्षितांस लिहिण्यास शिकवीत फिरले पाहिजे म्हणजे पुढे ते वाचतील; वाचलेले ऐकतील. मग गेल्या शतकाचे म्हणजे १८ व्या शतकाचे अखेरीस फ्रान्सांत विश्वकोशकारांच्या (Encyclopædists) लेखांचा परिणाम झाला तसा तरी होईल. हल्ली काँग्रेससारखी लक्षावधि रुपये खर्चाची संस्था

लोकांस माहीत नाही असं झालं आहे. असो, हा विषयच निराळा आहे. कळावं. बहुत काय लिहिणें लोभ असावा हे विनंति.

वि. गो. विजापूरकर

ग्रंथमालेस १००० वर्गणीदार मिळाल्याशिवाय चांगल्या पायावर ही संस्था बसणें कठीण आहे. सबब अनेक प्रयत्न सुरू आहेत. त्यांतील एक फिरता एजंट पाठविणें.....

वि. गो. वि.

श्री

हुबळी

ता. १२-२-२६

सा. वि. वि.

आपला तर्क बरोबर आहे. आपण लग्नांत गणमैत्री पाहतों त्याचें रहस्य हेंच आहे. Race चा प्रश्न आहे. गणान्न वर्ज सांगितलें आहे. गण नाम tribe community किंवा Race असा अर्थ केला म्हणजे गणमैत्री कां पाहावी तें स्पष्ट ध्यानांत येतें. प्रत्येक Race च्या traditions, prejudices इ. भिन्न असतात; आचार, आहार भिन्न असतात व त्यामुळे mentality भिन्न असते. म्हणून like to like हेंच खरें. यासाठी गणमैत्री पाहावी लागते. थेट अस्सल रत्नागिरीकडील कोकणस्थ व अस्सल देशस्थ यांची गणमैत्री पटणें नाही.

देव नवरा व राक्षस किंवा मानवी बायको ही जोडी जमे पण मानव नवरा व राक्षस किंवा देव स्त्री ही जोडी क्वचितच जमे असं वाटतें. आता कांही उदाहरणें : शर्मिष्ठा-ययाति-देवयानी

पांडव-सुभद्रा-अनिरुद्ध-उषा

मानव-यादव-असुर

अर्जुन-उलुपी म्हणजे मानव-नाग

कृष्णाचा मामा कंस हा जरासंधाचा जांवई म्ह. यादव-असुर असा संबंध. प्रथम आदित्य व दैत्य अशीं नांवे असून तीं नष्टप्राय झालीं. नंतर दैत्यांचे किंवा दानवांचे असुर ह्याले व आदित्यांचे देव व सुर झाले.

दैत्य-आदित्य

असुर-सुर व देव

दानव-मानव

राक्षस-नाग

यक्ष-अप्सरा

यांमध्ये पुढें पुष्कळ मिसळ झाली असं वाटतें. शिवाय भूतलवासी देवांना मदत करीत असत अशीं उदाहरणें आहेत.

आपण पाश्यांना असुर म्हणतां तें Race च्या दृष्टीने बरोबर आहे पण असुर व पार्स अशीं दोन राष्ट्रे निराळीं होतीं असें वाटतें. सुमरे, खाल्दी-Babylonian (बावेरुवासी)- असिरियन व पार्स अशी परंपरा लावणें चुकीचें होणार नाही. बुद्धांच्या जातक कथांचा संग्रह इंग्रजीत प्रसिद्ध झालेला आहे. त्यांतील बावेरु जातकावरून पूर्वी आमचा व Babylon चा व्यापार पुष्कळ चालत असे असें दिसते.

Herodotus ब्याबीलोन Babylon असें लिहितो. त्याच्या ब्याबीलोनी भाषेत तेंच नांव Bapilu असें लिहितात. बुद्ध जातकांत हेंच Baneru [बावेरु (लु) ?] असें येतें.

या सर्व गोष्टी जमेस धरल्या तर आपला तर्क नव्हे निष्कर्ष बरोबर आहे.

भूत (भुतानी) असें म्हटलें व पिशाच भाषा बोलणारे पिशाच्य होते असें म्हटलें तर हे सर्व निःसंशय निरनिराळे मानववंश ठरतात. शिवाय असुरांत चातुर्वर्ण्य होतें; देवांत चातुर्वर्ण्य होतें; रावणाच्या राज्यांत चातुर्वर्ण्य होतें. रावणाच्या राज्यांत वेदाध्ययन करणारे कर्मनिष्ठ राक्षस होते. रावणानें वेदाचीं खंडें केलीं. यावरून एका वेळीं Greece, Levant, Asia Minor, Caspian Sea, Persia, Meusopot^१ कंदहार ते हिंदुस्थान या त्या वेळीं जगत जगभर एकच culture व चातुर्वर्ण्यात्मक Polity नांदत होती असें म्हणणें धाडसाचें होणार नाही.

आ. नम्र

वा. रा. गुत्तीकर

हुबळी, १।२।२६

सा. न. वि. वि.

आपल्याला पुस्तकांचा उपयोग होतो हें वाचून समाधान झालें.^२ आपल्याकडून Adolf Kaigos' Rigveda यासारखें अथर्ववेदाचें Hand Book बाहेर पडावें अशी अपेक्षा आहे. ऋग्वेदाचें तसें Hand Book करण्याची खट-खट फुरसतीने थोडथोडी चालू ठेविली आहे. ऋग्वेदांत द्वैत व अद्वैत Philosophyचीं मुळें सांपडतात. द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया हा मंत्र मुंडकांतला सर्वास माहित आहे. पण हा मंत्र ऋक्संहितोक्त आहे हें मला तरी ठाऊक नव्हतें. मं. १ सू. १६४ मंत्र २० पाहा. उपनिषदांतील विचारांचीं मुळें संहितेमध्ये सांपडतीं पण संहिता पुण्या नाहीत त्यामुळे अडचण आहे.

१. Mesopotamia. २. अथर्ववेदाचें इंग्रजी भाषान्तर मीं गुत्तीकरांकडून आणिलें होतें.

फ्रेंच व जर्मन ग्रंथकारांनी काढलेला कीस वाचावा तर भाषा येत नसल्या मुळे उपाय नाही. वेदांचा अभ्यास करणारांनी पार्श्यांच्या झेंदावेस्ता व गाथा न मिळाल्यास त्याच्याहि अगोदरचा इतिहास मिळविला पाहिजे असे स्पष्ट दिसू लागले आहे. उदाहरणार्थ, आर्य जर उत्तरेकडून मध्यएशियांत आले तर त्या वेळी मध्यएशियाची स्थिति काय होती? तेथे कोणी मानव किंवा Humans होते की नव्हते, असल्यास कोण रेस (Race); सुधारणा कितपत, हवामान कसे काय याचा दाखला कोठे सापडतो किंवा कसे?

अथर्ववेदांतील वर्णनावरून त्याच्या काल व देशमर्यादा ठरवून- ठोकळ-मानाने-मग त्या ज्यास्त निश्चित करितां येतील.

पार्श्यांच्या अवेस्त्यावरून असे स्पष्ट आहे की, जरथुष्ट्राच्या वेळी त्यांच्या ब्राह्मणांना अश्रवण म्हणत असत व पुढे त्यांच्या जागी मग=Magus pl Magi (Greek) व संस्कृत मगाः असे नवीन नांव आले. या मगांचा उल्लेख विष्णुपुराणांत आहे-मगा ब्राह्मण भूयिष्ठाः इ. Herodotus ही मगांचा उल्लेख करितो. म्हणजे Herodotusच्या व विष्णुपुराणाच्या. ही फार अगोदर हे अश्रवण ब्राह्मण होऊन गेले असले पाहिजेत.

अथर्ववेदांत-प्रेतें पुरीत असे वर्णन आहे. अथर्ववेदाचा प्राचीन इराण्यांशी संबंध असला तर एक मोठाच प्रश्न उत्पन्न होतो. पार्शीं प्रेतें गिधाडांना अजून-हि चारतात. तिबेटांतही अशीच चाल असल्याचें स्वेन हेडिन लिहितो. Trans-Himalaya Vol. I, ch.29 Walks in Iashi lumps. Disposal of the dead हें प्रकरण पाहावें. तेव्हा प्रथम प्रश्न असा की, ही चाल पार्श्यांत व तिबेट्यांत कशी आली? कोणी कोणापासून किंवा दोघांनी कोणापासून घेतली? यानंतर पुरण्याची चाल प्रचारांत आली असावी. मस्मांतम् शरीरम्-इ. इ. हें अगदीं अलीकडील मार्तिकाचें स्वरूप होय. तेव्हां प्रेतें पुरणारा अथर्ववेद किंवा प्रेतें पुरणारे अथर्वे इराणांतून कसे व कां निघाले व त्यांच्या जागी गिधाडाचें भक्ष्य होणारे मग कोठून आले? शिवाय प्रेताला कुत्र्याने स्पर्श केला पाहिजे ही समजूत पार्श्यांत अजून जिवंत आहे व धर्मराजाने एक कुत्रा आपलेबरोबर नेला होता असें भारतांत आहे. आपण आज काकपिंड करतो तो पूर्वोत्प्लिखित तिबेटी चालीचा प्रतिनिधि आहे यांत संशय नाही. आपणांस थोडीशी करमणूक होईल म्हणून वरील प्रश्न सुचविले आहेत. फुरसतीप्रमाणे विचार व्हावा. सहवीर्य करवाव(म)है ॥

आपला

V. R. Guttikar

ता. क.— मोहनजोदारोमधील नव्या उकरणीची हकीकत वाचलीच असेल. कांही शुद्ध द्राविडी शब्द संस्कृतांत फार प्राचीन काळापासून रूढ झालेले आहेत. उ. तोय, नीर, पर्क, दही, उलूखल, ओरळुकळ इ.

ही द्राविडी सिव्हिलिझेशन मोठेंच Revolution करणारसें दिसतें.

बदलापूर पुस्तकांत कातोड्यांची भाषा दिली आहे. ती वाचून तिच्यातील विशिष्ट क्रियापदांच्या रूपांची चर्चा करा अशा आशयाच्या माझ्या पत्राचें उत्तर.

वाई

श्री

आश्विन वद्य १३शी १८४९

कृ. सा. न. वि. वि.

- (१) सांगड किंवा सांगह याचा संशय पडतो. सांगड-सांगि अशीं रूपें भूतकालार्थक मला श्रुत आहेत. त्याचप्रमाणे 'सांगे' हें रूप तृतीयपुरुषी एकवचनी रीतिभूतकाळाचें आज आपण वापरतोच. तेंहि ग + इ ह्यांच्या संयुक्त उच्चाराने सहजोत्पन्नच दिसतें. 'सांगह' असेल तर सांगे या रूपाबद्दल 'सांगड' असें रूप बोलित रूढ आहे. त्याचप्रमाणे सांघ असेंही श्रुत होतें. घ मध्ये 'ग' व 'ह' या दोहींचाही संग्रह आहे. मूळ धातुही 'संग्रह' असाच असून त्याचें रूप अपभ्रंशांत वा प्राकृतांत सांगह-सांघ असें सहज प्राप्त आहे.
- (२) आनास = आलास— नलयोरभेदः या सूत्राने या रूपाची वाट लागते. उ. निंबू—लिंबू.
- (३) वारापज = वान्याकडे जा— आपज, आवज हीं रूपें 'आत्रज्' या धातूपासून सहज सहज सुचणारीं आहेत. 'व-प' आणि 'च-ज' हे अन्योन्यादेश नेहमी आढळतात.
- (४) आहा = आहे. आहा हें रूप 'आसा' असेंही आढळतें. 'स-ह' हे विशेषेकरून शौरसेनी अपभ्रंशांत अन्योन्यादेश आहेत. आणि "कातोड्यांची भाषा" शौरसेनी अपभ्रंशाने सुस्पष्ट असल्याचें विद्यमान्य आहे.
- (५) जाईन = जाऊन— जाऊन, करून, बोलून, जाऊ, करू, बोलू एकानेकवचनी शिवकालीन बखरीच्या भाषेतही निकट-भविष्यकालार्थी आढळतात.
- (६) धरा = धरिला— करा, धरा, बोला, चाला, अशीं रूपें रीतिभूतकालार्थी द्वितीयपुरुषी अनेकवचनी मराठी बोलितही नेहमी येतात.
- (७) सुटणा = सुटला— वर (२) कडे पाहावें.

(८) जिउला = जेवणाकरितां-‘जेऊं, खाऊ, करूं, बोलू चालू’ हीं कर्तृकर्माचीं नामें आ(ज) वापरांत आहेत. त्यास ‘ला’ हा चतुर्थीचा प्रत्यय लागला आहे. याबद्दल ‘जेऊं, करूं, बोलूं’ अशीं निष्प्रत्ययरूपें आज आपणही वापरतो.

(९) मा = मी- अस्मत् = अह्मत् = अः मा = अह्मा = मा. या पायरीने मा हें रूप व्युत्पाद्य आहे.

(१०) जेवह = जेवला. (१) आंकडा पहावा.

(११) पडना = पडलें. (२) आंकडा पहावा.

(१२) फेका = फेकला- (६) आंकडा पहावा.

कोणतीहि भाषा (१) प्राथमिक-सिद्ध किंवा अव्युत्पन्न आणि साधित अथवा व्युत्पन्न वा व्युत्पादित अशा तऱ्हांनी बनते.

(२) एकस्थलकुलनिष्ठ, नैऋस्थलकुलनिष्ठ, समकालीन आणि विषमकालीन अशीही असते.

(३) ती केवळ संमुखश्राव्य आणि विमुखश्राव्य अथवा अपरोक्ष आणि परोक्ष असते.

(४) प्रथम त्यांत कालभेदाची अपेक्षा नसते. त्याचप्रमाणे वचनभेदाची ...तथापि तृतीयपुरुषी वचनभेद प्रथम होऊन नंतर द्वितीय व प्रथमपुरुषी वचनभेद उत्पन्न होतो. कालभेदही असाच मागूनच उत्पन्न होतो. आणि पुरुष, वचन, काल यांच्या भेदांची संगति लागण्याकरतां मूळची ‘सुप्तिङंत’रहित भाषा ‘सुप्तिङंत’ सहित अशी होते. म्हणजे ती ‘अविभक्तिक’ असलेली सविभक्तिक होते.

कळावें. लोभ असावा हे विनंति.

यथामति आणि यथाशक्ति प्रत्युत्तर लिहविलें आहे.

आपला स्नेहांकित
नारायण कृष्ण गद्रे

खंड ६ वा

१ तेव्हा आणि आता

पृष्ठे ४०३-४१३

—

तेव्हा आणि आता

अतिक्रान्तसुखाः कालाः पर्युपस्थितदारुणाः ।
श्वश्वः पापिष्ठदिवसाः पृथिवी गतयौवना ॥

आदिपर्व १२८-६

गेले दिवस ते चांगले, येता काल कठीण, ही भाषा विश्वाप्रमाणेच अनादि दिसते. व्यापक आढावा घेतला तर जग प्रगतीच्या मार्गावर आहे असें कबूल करावे लागेल. तथापि परमाणुंना धक्के बसतात यांत शंका नाही. कारण परिवर्तनावांचून प्रगति होत नाही. कधी कधी ह्या परिवर्तनाचा तडाका जबर व अचानक बसतो. त्यामुळे स्थित्यंतरे होतात. ह्या स्थित्यंतरांच्या वावटळींत सापडलेले लोक भविष्यकाळ दारुण आहे म्हणून ओरड करितात. आणि त्यांच्यापुरता तो खरोखरच दारुण असतो. पेशवाईच्या अंतकालीं जुनीं पिढीजाद घराणीं धुळीस मिळालीं, पण नवीन घराणीं उदयास आलीं. आज सावकार व जमीनदार रसातळास जात आहेत, पण गरीब शेतकरी वर्ग जोरावत आहे. एका जागेचें पाणी कमी झालें तर दुसरीकडे वाढतें; परंतु परिमाण कमजास्त होत नाही. समाजाच्या अंतरंगांत खळबळ उडाली तरी समाजाचें घाऊक स्वरूप कायम राहतें. उलट, प्रगति होत असतां समाजाचें स्वरूपच पालटतें त्या वेळीं सर्वच व्यक्तींना जबरदस्त धक्के बसतात; कित्येकांची स्थिति तर अत्यंत शोचनीय होते. म्हणून सर्वकालीं गेला दिवस बरा असें म्हटलें जाणें स्वाभाविक आहे.

प्रगति बौद्धिक व नैतिक अशी दोन प्रकारची असते. बौद्धिक प्रगतीची शर्थ झाली आहे. गेल्या पंचवीस वर्षांत शास्त्रज्ञांनी कल्पनातीत शोध लाविले आहेत. तारांच्या मध्यस्थीवांचून जगांत कोणत्याहि स्थळीं संदेश जाऊं शकतो. घरामध्ये समोरासमोर बसून दोन माणसें संभाषण करितात; त्याप्रमाणे पृथ्वीवर कोठेहि दोघांनी बसून घरांतल्यासारखें बोलणें शक्य झालें आहे. जग म्हणजे घर ही अतःपर कल्पना राहिली नाही; व्यवहारांत प्रत्यक्ष—मूर्त रूपांत—ती अवतरली आहे. संस्कृत नाटकांत आकाशवाणी आपण ऐकत आहों अशी कल्पना करावी लागत होती; आज कल्पना करण्याची गरज उरली नाही. घरीं बसून प्रत्येकाला दिवसांतून केव्हाहि ती ऐकू येईल अशी सोय झाली आहे. विमानांत बसून आकाशांत हजारों मैल यथेच्छ संचार करणाऱ्या माणसाने पक्षावर मात करून सर्वज्ञ परमेश्वरालाहि अतःपर आपली प्रतिष्ठा राहिली नाही असें वाटावयास लाविलें आहे. ह्या मोठ्या सुधारणांच्या अनुषंगाने बारीकसारीक असंख्य सुखसोयींची साधनें निर्माण झालीं आहेत.

मुंबईस मी लहानपणीं कॉफर्ड मार्केटाशीं वीज उत्पन्न केली होती ती पाहावयास गेलीं होती. तेव्हा मुंबईस धुराचे दिवे होते. पन्नास वर्षांपूर्वीची मुंबई आणि आजकालची मुंबई ह्यांत जमीनअस्मानाचें अंतर आहे. खडीच्या सडका, वैलांचे रेकले, उघडीं वाणपाण्याने वाहणारीं गटारें, मंग्यांचे शेतखाने ह्यांचा मागमूसहि राहिला नाही. ग्लासांचे दिवे लावून केलेली दिवाळीची रोशनाई पाहण्यासाठी शहरांत रात्री हिंडावयास जात होती; त्या वेळच्या शतपट रोशनाईने मुंबई शहर आज प्रतिरात्रीं लखलखत आहे. रेडियो, टेलिफोन, सिनेमा, बस इत्यादि सुखसोयींचीं साधनें पन्नास वर्षांच्या पूर्वीच्या लोकांच्या कल्पनेच्याहि आटोक्यांत नव्हतीं. हीं सर्व साधनें आता मुंबईसच नव्हे तर बाहेर मोठमोठ्या शहरांहि उपलब्ध झालीं आहेत. मनुष्याच्या बुद्धीचा हा प्रभाव आश्चर्यकारक आहे ह्यांत संशय नाही.

वाईट एवढेंच की, ह्या बौद्धिक पराक्रमाचा अंकुर सात्त्विक अन्तःकरणांतून फुटला नाही. सत्ता वाढविण्याच्या महत्त्वाकांक्षेत—सर्वांहून आपण बलिष्ठ व्हावें ह्या आसुरी ईर्ष्येत—बौद्धिक चैतन्याचें बीजारोपण झालें आहे. त्यामुळे ही आसुरी लक्ष्मी मानवजातीच्या मुळावर आल्यासारखी झाली आहे.

नवीन अजब शोधांमुळे सर्व जग एका घरासारखें झालें आहे व अखिल मानवजात त्या घरांतलें एक कुटुंब बनलें आहे. घराच्या भिती असून नसल्यासारख्या झाल्या आहेत; मर्यादा पुसटल्या आहेत. अशा परिस्थितींत पूर्वीचा शहाणपणा आज अनाठायीं झाला आहे. अतःपर मुत्सद्याचें जगाला काम नाही; समदर्शी मानव्याभिमानी पुरुष जगाला पाहिजे आहे. परंतु हें न उमगणाऱ्या मुत्सद्यांच्या हातांत सत्तासूत्रें असल्याने परस्परांचे गळे कापण्यांत त्यांचें पर्यवसान होणें अपरिहार्य आहे. सारांश, नैतिकदृष्ट्या मनुष्य पूर्वी जेथे होता तेथेच आहे.

ह्या सुधारणांचा परिणाम मनुष्याच्या स्वभावावर झाल्यावांचून राहणार नाही; मात्र तो सावकाश व लपूनछपून होईल इतकेंच. मनुष्याच्या चालीरीति, आचार वगैरेंवर होणारे परिणाम तात्क्षणिक, साक्षात् व स्पष्ट असतात.

मनुष्याच्या जीवनाचें स्वरूप पालटण्यास कधी धर्मश्रद्धा, कधी आर्थिक परिस्थिति तर कधी राज्यघटना हें प्रभावी कारण होतें. एका काळीं जगभर धर्माचें आधिपत्य होतें. राजेमहाराजे धर्मगुरूंपुढे लोटांगणें घालीत. आज धर्म पूर्णपणें पदभ्रष्ट होऊन बसला आहे. पूर्वपरंपरेला अनुसरून धार्मिक आचार अद्यापि होत असलेले आपण पाहतो हें खरें; पण त्यांच्या मागे जिवंत श्रद्धा नाही. स्वार्थत्याग करावयास लावणारी प्रेरकशक्ति धर्मांत राहिली नाही. आर्थिक फायद्याकरता मनुष्य संकटांत उडी टाकील; धर्माकरता टाकणार नाही.

वर्तमानकालीं जगांतील सर्व हालचालींच्या मुळाशीं आर्थिक परिस्थिति आहे. भौतिकशास्त्रांतील संशोधनांच्या योगाने ती अधिकच भडकली आहे. आजकालचें राजकारण आर्थिक घटनांकित होऊन बसलें आहे. ही जगाची गोष्ट झाली. हिंदुस्थान परतंत्र देश असल्यामुळे येथील लोकांचें जीवन, आर्थिक परिस्थिति व राजकारण ह्या दोन शक्तींच्या आहारीं गेलें आहे.

नैतिक बाबतींत जगांत सधारणा नाही. सग ती आपल्याकडे होईल अशी अपेक्षा करणें व्यर्थ आहे. व्यसन आणि नीति हीं सर्वस्वीं एक आहेत असें मानणें मात्र चुकीचें होईल. नीति, कर्तव्य, सुख ह्यांच्या जाती भिन्न आहेत. नीतीचा उगम सदसद्विवेकबुद्धींत आहे. ही सदसद्विवेकबुद्धि मानवजातीला सारखीच असते म्हणून सदसद्विवेकाला मानव्याच्या कायद्याचें स्वरूप प्राप्त होतें. वासना व भावना वैयक्तिक असतात; सदसद्विवेकबुद्धि मानविक असते. परस्व-हरण निंद्य आहे हें कोणत्याहि सुसंस्कृत मनाला आगेआप वाटतें. विवेका-नुसार जो वागतो तो नीतिमान्. ह्या दृष्टीने पूर्वीच्या व आजच्या पिढींत फरक करण्याला कारण आहे असें मला वाटत नाही. वासनानुकूल वर्तन हा जगाचा नियम अद्यापि कायम आहे. 'सर्वो दण्डजितो लोको दुर्लभो हि शुचिर्जनः' ह्या वचनाला अद्यापि बाध आलेला नाही. व्यसनांच्या बाबतींत विद्यमान पिढी पूर्वीच्या पिढीहून सुधारलेली आहे ह्याविषयी मला शंका वाटत नाही. मदिरापान व वेश्यागमन ह्या व्यसनांनी इंग्रजी शिकलेल्यांना मारून टाकिलें होतें. दारू पिणें हें सुशिक्षितांत मोठेपणाचें मानिलें जाई. हें नुसतें इंग्लिश लोकांचें अनुकरण होतें. वेश्यापालन हा पेशवाईच्या कालांतील अवशेष होय. आज सुशिक्षितांतून दोनहि गोष्टींचें प्रायः निर्दालन झालें आहे. ह्याला आर्थिक परिस्थिति अथवा मनःसंस्कृती ह्यांपैकी कोणतें कारण आहे हें सांगणें अवघड आहे. मला वाटतें आद्य कारण आर्थिक परिस्थिति होय.

अशिक्षितांत गांजा ओढण्याचें व्यसन मोठ्या प्रमाणांत नांदत होतें. खेड्यांतील ब्राह्मणकुटुंबांत ह्या व्यसनाच्या नादीं लागलेले कितीतरी पुरुष मी पाहिले आहेत.

सर्वांत अत्यंत तिरस्करणीय, किळसवाणें व गलिच्छ व्यसन अनैसर्गिक संभोगाचें होय. माझ्या लहानपणीं हें व्यसन फारच बोकळलें होतें. रेवडंड्यास आमच्या शेजारीं एक सुखी ब्राह्मणकुटुंब होतें. त्यापैकी एका पुरुषाला स्वतःची बायको असूनहि गोमट्या मुलांवर त्याची झडप पडेच. बदलापुरांत शाळेंतील हेडमास्तराला मुलें घेऊन त्यांच्याबरोबर पांचटपणा करतांना मी पाहिलें आहे. मुंबईस मोठ्या माणसांना व पौगंडांना हा गुदमैथुनाचा शोक असलेला मला माहीत आहे. ह्या दोषांपासून सध्याचा समाज बराच अलिप्त असावा अशी माझी समजूत आहे. ही खोड पांढरपेशा समाजाला विशेषतः जडलेली होती. माझा अनुभव पांढरपेशा

वर्गापुरताच असणार हे उघड आहे. खालच्या वर्गात अनैसर्गिक विषयासक्ति नसावी असे वाटते. हे जर खरे असेल तर त्यांचे कारण पांढरपेशा वर्गाच्या स्त्रियांचे पातिव्रत्य हे होय. खालच्या वर्गात पुरुषाला आपल्या अमर्याद विषयलोलुपतेची हौस पुरविण्यास स्त्रिया मिळू शकतात. विशिष्ट परिस्थितीतील पांढरपेशा पुरुषांना परस्त्रियांची वाण भासत असल्याने मुलांवर ते आपली तहान भागवून घेतात.

व्यभिचाराचा इतिहास जर कोणी अभ्यासिला तर कदाचित् असे आढळून येईल की, अनुलोमव्यभिचार जितका घडतो तितका प्रतिलोमव्यभिचार घडत नाही. पांढरपेशा स्त्रियांचे व्यभिचारक्षेत्र ह्या कारणास्तव आपोआप मर्यादित होते. ह्याचा परिणाम असा होतो की, पांढरपेशे पुरुष शिनळ तर त्यांच्या स्त्रिया शुद्ध. अगदी निकृष्ट जातीत पुरुषांचे व्यभिचारक्षेत्र संकुचित होते व स्त्रियांचे विस्तार पावते. जातीबंधने शिथिल झाली म्हणजे हे दृश्य मावळण्याचा संभव आहे.

पूर्वीच्या पिढीतील पुरुषांना फारसा उद्योग नव्हता त्यामुळे त्यांचे मदनचाळे जोरावत; सध्याच्या पिढीला पोटाकरता मरावे लागत आहे अशा स्थितीत शृंगारचेष्टा करण्यास त्यांस फावत नाही हेहि एक कारण त्यांच्या सद्वर्तनाचे म्हणून देता येईल.

विषयलंपट पुरुष असतात; बायका नसतात. बायकांना बहुधा कोणतेच व्यसन नसते. पानतंबाखू, विडी, तपकीर ह्यांपैकी एकाचा तरी पगडा पुरुषावर पडलेला असतो; बायका ह्या सर्वांपासून सामान्यतः अलिप्त असतात. बायकांच्या हातून घडणारे पाप म्हणजे व्यभिचार. परंतु हे पाप त्या पैशाकरतां—पोटाकरतां—करितात; विषयाधीन होऊन करित नाहीत. पुरुष बायकांवर पैसे उधळतो; स्त्रिया पुरुषांकरता पैसा खर्च करित नाहीत. त्या पैसा कमवीत नाहीत हा विचार केला तरी सुद्धा बरील विधानाला बाध येत नाही. ह्यास्तव स्त्रीपुरुषसंबंध जेव्हा शिथिल होतात तेव्हा तो सामाजिक स्थित्यंतरांचा परिणाम आहे असे समजावे. सध्या बालविवाह रूढ नाहीत. प्रौढ मुली अविवाहित असतात. सहशिक्षणाच्या योगाने प्रौढ अविवाहितविवाहितांशी त्यांचा संबंध येतो. अशा वेळीं विवाहपूर्व संभोग मधून मधून आपल्या कानांवर आदळणार. आता पुरुषांप्रमाणे स्त्रियांना उच्च शिक्षण घेण्याची सोय झाली आहे, त्यामुळे त्यांची महत्त्वाकांक्षा वाढली; त्यांना आर्थिक स्वातंत्र्य मिळू लागले; अर्थात् लग्नाची वेडी आपल्या पायांत अडकविण्यास त्या नाखुष झाल्या; तथापि नैसर्गिक संभोगेच्छा कायमच असते. ह्यास्तव विवाहित पुरुषांशी त्यांचे संबंध क्वचित् जोडले जातात. ह्याचे पर्यवसान दोन बायकांचा दादला होण्यांत होते. लपूनछपून असलेला संबंध विवाहविधिपूर्वक राजरोस व्हावा ही सांस्कृतिक वासना उतारवयांत प्रभावी होते आणि जरठतरुणीविवाहाच्या ऐवजी जरठजरठीविवाहांचे दृश्य आपणांस पाहावयास

मिळतें. कांही झालें तरी विवाह म्हणजे स्त्रीला दास्य होय. ती मिळवती असून पति बेकार असला तर त्याला ह्या दास्यवृत्तीचा थोडा अनुभव घ्यावा लागतो. उभयतां मिळवितीं असलीं तर स्त्रीच्या दास्याची तीव्रता कमी होते. कुणव्यांत पाट लागतो. असें असून पाट न लावण्याचें कारण एका स्त्रीने मला सांगितलें तें विचारार्ह आहे. ती म्हणाली— पाट लाविला तरी काम केलेंच पाहिजे; मजुरी मिळविलीच पाहिजे; मग हक्काच्या लाथा खाण्याकरिताच नवरा करावयाचा ना ?” हळू हळू ही कुणबी वृत्ति ब्राह्मणसमाजांत उद्भूत होणार हें निश्चित.

मनूने कन्येमध्ये कोणते गुण असावे ते वर्णिले आहेत. त्यांच्यामध्ये अर्वाचीन तरुणांनी आणखी एका गुणाची भर घातली आहे. हा गुण म्हणजे द्रव्यार्जन करणें— निदान द्रव्यार्जनाची पात्रता असणें— हा होय. आजपर्यंत ब्राह्मणाची बायको ऋणकरी मानली जात होती; अतःपर नाही.

पूर्वीची स्थिति अगदी निराळी होती. मुलगी आपल्या पणांत येण्याच्या पूर्वीच विवाहबद्ध होई व पणांत येतांच पतिसंलग्न होई. त्यामुळे तिला बाहेरचा विचार सुचण्यास कारण नव्हतें. माझ्या लग्नांत मी सोळा वर्षांचा होतो व बायको आठ वर्षांची होती. माझी पहिली मुलगी यमू ही तिच्या आईचें वय १५ वर्षे ४ महिने असतांना झाली. अशा स्थितींत स्त्रियांचें मन न फाकणें स्वाभाविक आहे. पन्नास वर्षांपूर्वी प्रौढ कुमारी तशाच अखंड कुमारी ह्या लोकांच्या कल्पनेच्या कक्षेंत-सुद्धा आल्या नव्हत्या. हल्लीच्या भानगडींवर लवकर लग्न हाच एक उपाय दिसतो.

धार्मिकवृत्ति लुप्त झाली त्याबरोबर धार्मिक आचार पाळण्याची अळंढ होणें स्वाभाविक आहे. दशमी-द्वादशीचा ब्राह्मण कोणी सांगत नाही; दर्शश्राद्ध कोणी करीत नाही; व्यतिपातग्रहणांपासून ब्राह्मणांना फायदा होत नाही; एकादशीला कांदे खाण्याला कोणी कचरत नाही; व्रतांवर हरताळ फासला गेला आहे; नित्यदान जुन्या जमाखर्चातच वाचावयास मिळतें; अग्निहोत्र्यांचा अग्नि विझला आहे; स्मार्तकुंडें निखळलीं गेलीं आहेत; पितरांना वर्षांतून एकदाहि अन्नोदक मिळेंनासें झालें आहे; उपनयन-विवाहांना अर्धचंद्र देण्यांत येत आहे (नोंदणीविवाह हा हिंदुविवाहसंस्कार नव्हे); यज्ञोपवीतविहीन ब्राह्मण समाजाला खपत आहेत; मंत्राग्नीची जागा भडाग्नीने बळकाविली आहे; सोवळें हा शब्द कोणाला समजेनासा झाला आहे; वैदिक ब्राह्मण विकेशा विधवेप्रमाणे दुर्मिळ झाले आहेत; अशिक्षितांनी हिंदुत्वाचें मुख्य लक्षण म्हणून ठरविलेली शेंडी आज केशकलापांत कोठे गुप्त झाली तिचा पत्ताहि लागत नाही. प्रो. जिनसीवाले आपल्या व्याख्यानांत मोठ्या अभिमानाने सांगत की, आज स्वर्गांतून मनु पृथ्वीवर उतरला तर हिंदुस्थानांतील आपल्या आर्यबंधूंना ओळखण्यास त्याला मुळीच अडचण पडणार नाही. आज जिनसीवाले ह्यात असते तर असें म्हणूं शकले असते का ?

सणांमध्ये दिवाळी व शिमगा हेच हौसेने साजरे केले जातात. तरी पण पूर्वीचा शिमगा आता राहिला नाही. मी रेवदंड्यास होतो त्या वेळीं मला ह्या सणाचा अनुभव मिळाला आहे. हा एकच सण असा आहे की, ज्यांत उच्च-नीचभाव विसरला जातो. रेवदंड्यास आमच्या घराचा पुरुष मी एकटाच होतो. दहाबारा वर्षांचा मुलगा; तरीसुद्धा मोटाले पुरुष - मुलें नव्हत- मला ओढून नेत. एका धुळवडीच्या दिवशीं दारांना कड्या घालून माझ्या मावशीने मागील दारच्या पडव्यांत मला जेवावयास बसविलें. माझे जेवण अर्धवट झालें होतें; इतक्यांत कुसवावरून उड्या टाकून, घरांत घुसून, माझ्या पानांत धूळ टाकून मला जमावांत मंडळी घेऊन गेली ! तेथून हा ब्राह्मणी जमाव एका वेदयेच्या घरीं गेला. त्या बाईवर प्राणसंकट ओढवलें. ह्या वेदयेच्या घरीं लहान मुलाला घेऊन कसें जावें हा विचार कोणीं केला नाही. ज्यांच्या मुखावाटे उभ्या वर्षांत एकहि अभद्र शब्द पडावयाचा नाही ते होळीपूर्णिमेच्या दिवशीं होळीवर येऊन फाक घालून बोंब मारावयास चुकत नसत. आवश्यक धार्मिक कर्मांपैकी हें एक असें ते मानीत. रेवदंडा सोडल्यापासून, म्हणजे माझ्या वयाच्या अकराव्या वर्षापासून, मी होळीवर काचित् गेलों तरी बोंब मारिली नाहीं, मग फाक घातली नाही हें निराळें सांगावयास नको. मला अश्लील भाषणाचा लहानपणापासून तिटकारा आहे. माझ्या तोंडांत शिवी नाही; मात्र 'शिनच्या-शिनची' हा शब्द मधून मधून उच्चारण्याची खोड मला जडली आहे.

अलिबाग तालुक्यांतील नागांवच्या लोकांच्या तोंडीं शिवी फार. लांबट हेल काढून बोलणें व बोलतांना अभद्र शब्द वापरणें हीं दोन ह्यांचीं वैशिष्ट्यें होत. हें मी विशेषतः ब्राह्मणांविषयी सांगत आहे. माझ्यापूर्वी अलिबागेस गोविंद वासुदेव कानिटकर मुन्सफ होते. त्यांच्या कोर्टांत घडलेली गोष्ट मीं तेथील वकिलांच्या तोंडून ऐकिली आहे, ती माझ्या विधानाच्या पुराव्यादाखल देतां येईल. एक ब्राह्मण साक्षीदार साक्ष देत असतांना आईवरची शिवी त्याच्या तोंडून निघाली. गोविंदराव रागावले व त्याला त्यांनी पांच रुपये दंड केला. दंड देतांना पुनः त्याने एक शिवी हासडली. तेव्हा वकील मध्ये पडले. त्यांनी सांगितलें, हे गृहस्थ कोर्टाची बेअदबी करण्याच्या हेतूने बीभत्स शब्द उच्चारित नाहीत; ती त्यांची खोड आहे. हे लोक बोलत असतांना एखादा बीभत्स शब्द तोंडांतून निघावयाचा नाही असें व्हावयाचें नाही; वाक्यागणिक शिवी असावयाची. खेड्यांतील ब्राह्मणांच्या तोंडांत बीभत्स भाषा अद्यापि घर करून बसली आहे. मुलें तर लहानपणींच ही भाषा उचलतात.

पोशाकांत क्रांतिकारक फरक झाले आहेत. पेशवेकालांतील तिवठें किंवा पागोटीं जाऊन आगरकरकालांत पगड्या आल्या; पगड्यांना टोप्यांनी हुसकाविलें; आणि आता टोप्यांनाहि गिऱ्हायिक राहिलें नाही. केशकलापाच्छादित उघड्या

मस्तकांनी वावरणें हा शिष्टसंप्रदाय झाला आहे. लग्नांत हीं अनावृत मस्तकें पाहिलीं म्हणजे मंगलगृहाला श्मशानाचें रूप आल्याने अन्तःकरण चरकतें ! कालाच्या ओघांत भावना कशा नष्ट होतात त्याचें हें ठळक उदाहरण आहे. गुडघ्यापर्यंत तुमान अथवा चोळणा आणि वर एक सदरा हा सध्या पुरुषाचा पोशाक ठरून गेला आहे. बाराबंदी अंगरखा गेलाच, पण पारशी किंवा साहेबी कोटहि गतकालांत प्रविष्ट झाला आहे.

स्त्रियांचीं लुगडीं गेलीं; पातळें आलीं. आणि तीं नेसण्याची तऱ्हाहि बदलत चालली. चोळ्यांची जागा पोलक्यांनी घेतली. कोपरापर्यंत हाताची चोळी घालणारी स्त्री ऐतिहासिक काळांतली समजण्यांत येऊं लागली. स्त्रियांच्या वेणीचें संशोधन करण्याचा प्रसंग आला. कुंकवाला क्षय लागला. मुलींना चोळी-परकर नकोसा झाला; झगा हाच त्यांचा पेहराव बनला.

ह्या सर्वांच्या बुडाशीं निश्चित विचारपालट आहे. स्त्री ही गृहिणीपदाकरता वरावयाची नसून परस्परांच्या शारीरिक सुखासाठी संसार थाटावयाचा ही भावना बळावत आहे. मुलगी सांगून आली म्हणजे तिच्या सौंदर्याची चिकित्सा करावयाची नाही असा पूर्वी शिष्टसंप्रदाय असे. पत्नी म्हणजे रखेली नव्हे. रखेली ठेवतांना तिचें सौंदर्य विचारांत घ्यावयाचें. वधूच्या रूपापेक्षां तिच्या कुलशीलाला महत्त्व देण्यांत देई. माझी एक मामी होती. माझ्या मामांची ती द्वितीय पत्नी. मुंबईस जन्म गेलेल्या, सरकारी नोकरी असलेल्या विजवराने ही मुलगी पसंत केली ह्याचें आज आश्चर्य वाटण्याजोगें आहे. कारण ती बरीच काळी होती.

मुलींच्या लग्नाला आज जितकीं विघ्नें आहेत तितकीं पूर्वी नव्हतीं. आमचें चापेकरांचें घराणें सामान्य नोकरपेशा दर्जाचें; सावकारी अथवा जमीनदारी आमच्या घराण्यांत नाहीं; तथापि आमच्याकडे पडलेल्या बायका बहुतेक सर्व श्रीमंतांकडील होत्या. ह्याचें एक कारण असें दिसतें की, पूर्वी श्रीमंतांच्या व गरिबांच्या राहणींत फरक नव्हता. पैसे अधिक म्हणून श्रीमंत. जेवणखाण, वस्त्रप्रावरण, कामकाज, आचारविचार सर्वांचीं सारखीं असत. जेवण्यास पळसाच्या पत्रावळी, वालपापड, लोणचें हें तोंडीं लावणें; पोळी फक्त सणासुदीं. भाज्या हल्लीइतक्या तेव्हा नसत. आंबटी दररोज करण्याचा प्रघात नव्हता. घडवती सगळ्यांची बहुधा एकाच प्रकारची; बंडी, पागोटें, उपरणें, घोतर वगैरे पेहेरावाच्या साधनांत सामान्यतः सारखेपणा असे. श्रीमंत शब्द सध्याइतका पूर्वी स्वस्त नव्हता; सरदारांच्या नागे फक्त ही उपाधि चिकटलेली असे. श्रीमंतांची बरोबरी आपण करूं नये असें बाकीच्यांना वाटे. आज प्रत्येकजण मी इतरांप्रमाणेच श्रीमंत आहे असें दाखविण्याचा अडाहास करीत असतो.

इमारतीच्या बांधकामांत आज अद्भूत सुधारणा झाली आहे. पूर्वीचीं घरे अथवा वाडे व आधुनिक पद्धतीचे बंगले ह्यांची तुलनाच होणार नाही. आज

सामान्य दर्जाच्या मनुष्याला सुखसोयीत व टुमदार श्रीमंतीत राहतां येतें तसें पूर्वी बाजीराव पेशव्यालाहि राहतां येत नसेल.

सामाजिक चालीरीतीत आर्थिक कारणांनी बदल झाला. तो स्वाभाविक आहे. परंतु गुलामगिरी वृत्तीतून उद्भवणारा बदल निंद्यच मानिला पाहिजे. आपण साहेब व्हांवें ह्या अभिमानशून्य वासनेमुळे कित्येक वेळां आम्ही आपले रीतिरिवाज सोडून साहेबी रीतिरिवाज उचलितों. नोकरांत हें दृश्य ठसठसीत दिसतें. साहेबाच्या जागेवर हिंदी माणसाची नेमणूक झाली कीं त्याला वाटतें मी आता साहेबाच्या जातीचा झालों. लगेच तो धोतर, उपरणें, पगडी यांना रजा देतो व पँट, कोट अंगावर चढवितो. साहेब उघडया डोक्याने काम करितात तेव्हा त्यानेहि तसेंच बसलें पाहिजे ! घरीं जेवण्यास पाट जाऊन टेबल आलेंच म्हणून समजावें ! कारण साहेब आला तर त्याची गैरसोय होऊं नये ! साहेबाला पाटावर बसविण्याची धमक ह्या गांवठी साहेबांत कोठून येणार ? नेमणुकीचा हुकूम हातीं पडतांच आपल्या जुन्यापुराण्या बायकोला इंग्रजी शिकविण्यास एखादा मास्तर ठेवण्याच्या तयारीला तो लागतो. आपण साहेबाच्या सोयीसाठी जन्मास आलों आहों असें ह्या राजश्रींस वाटत असावें ! बडोद्यास चीफ जस्टिसच्या हुद्द्यावर असलेल्या एका गृहस्थाच्या वडिलांची गोष्ट मोठी गमतीदार आहे. हे मामलेदार कचेरीत कारकून होते. इंग्रजी शिक्षण बेतावाताचेंच. परंतु आपण साहेब आहों अशा ऐटीने ते वागावयाला जात. साहेबांच्या बायका नवऱ्याला त्यांच्या कामांत मदत करितात असें त्यांनीं ऐकिलें होतें. आपल्या बायकोने आपणांस आपल्या सरकारी कामांत त्यांच्याप्रमाणे मदत करावी ही त्यांची अपेक्षा; अशी मदत मिळत नाही म्हणून ते वारंवार थैमान करीत. एक दिवस सकाळीं मी त्यांच्या घरीं जातो तो ती विचारी केस पिकलेली बाई दांडीवर लुगडें वाळत टाकीत असतांना ढळढळा रडत होती. मीं गेल्यावर तिला जरा धीर आला. माझा आश्रय घेऊन पतिराजांना म्हणाली, “तुम्हांला जर मी तुमच्या कामांत मदत करण्यास हवी होतें तर तुम्हीं मला लहानपणीं शिकविलें कां नाही ? त्या वेळीं करावयाचें तें केलें नाही आणि आता मात्र मला बोलून बोलून बेजार करीत आहां !” ह्याला काय उत्तर देणार ?

धुळ्यास मी सेकंड क्लास मदत सबजज्ज होतो. दुसरे दोन फ. क्ला. सबजज्ज होते. कांही प्रसंगाने आम्ही तिघेजण एका रविवारी पोलिस सुपरिंटेंडंटकडे चहाला गेलों होतो. चहा पितांना नेहमीच्या सवयीप्रमाणे एक सबजज्ज बशीतून चहा प्याले. साहेब बशीतून पीत नाहीत, पेल्यांतून चहा पितात. तेव्हा आपल्या हातून बेहद्द गाढवपणा झाला असें त्यांच्या मनानें घेतलें; त्यांना ह्याची रुखरुख इतकी लागली की, पुढें २।३ दिवस फिरण्यास जातांना आमच्याशी ह्या चुकीचा शोकपूर्वक उल्लेख केल्याविना त्यांना राहवेंलें नाही ! बाब्र अगदी क्षुल्लक पण

असल्या क्षुल्लक गोष्टींवरून आमची बेंगरूळ मनोवृत्ति सुस्पष्ट होते. माझ्याकडे एकदा एक साहेब— कदाचित् अर्धसाहेब— जेवावयास आले होते. तेव्हा मी त्यांना पाटावर बसविले होते. असो. केवळ साहेबांचे अनुकरण करण्याच्या हौसेने आमच्यांत अनेक चाली घुसल्या आहेत.

बायका ह्या सासुरवास करणाऱ्या म्हणून सर्व कार्ळी व सर्व देशीं प्रसिद्ध आहेत. सुनेवर सत्ता गाजविण्यांत त्यांना हौस वाटते. आपला मुलगा व सून म्हणजे त्याची बायको हीं आनंदाने व परस्परांवर प्रेम करीत असलेलीं सासूला पाहवत नाही. उलट, नवऱ्याचे मन बायकोविषयी कलुषित करण्याची ती पराकाष्ठा करीत असते. दुर्दैवाने हा अनुभव आजहि घरोघरीं पाहावयास मिळतो. सासवेला नणंदेची साथ मिळाली म्हणजे त्या सुनेच्या हालांची कल्पनाहि करणे शक्य नाही.

सासूच्या छळाने मृत्यु आलेल्या सुनेच्या वडिलांचे मला पत्र आले तें येथे देतो. त्यावरून मुलीला जन्म देणाऱ्या पित्याच्या अन्तःकरणाला किती घरे पडली आहेत तें दिसून येईल:—

२५ मार्च १९३२

विनंती विशेष—

शेवटीं परमेश्वराने आमचे गाऱ्हाणे ऐकून सुशिलेला त्याने आपले चरणीं तिला ठाव दिला.....राजा असो रंक असो देहाला मरण हें ठरलेलेंच. फक्त मरणास कारणीभूत कोण हा प्रश्न.....सुशिलेचा संसार सुखाचा व्हावा म्हणून ऐपतीपेक्षा जास्त खर्च केला. परंतु विधिघटना निराळी होती. सुशिलेचे लग्न १२-६-२९ ला झालें व ती काल देवलोकीं गेली. ह्या तीन वर्षांत सर्व आयुष्यांत भोगलीं नाहीत इतकीं दुःखें सुशिलेने व आम्हीं भोगलीं. शेवटीं सुशिलेने देह बलिदान दिलें. तिने आपला नवरा, सासू.....अगर नणंद..... ह्यांचेविरुद्ध एक चकारशब्दहि काढला नाही. उलट "माझ्याच चुका" असें ती सर्वांशीं सांगे. सर्व कांही तिने नांवाप्रमाणे सहन केले.....

एकदा असें वाटे की, आजपर्यंतचा झालेला पत्रव्यवहार आपल्यास दाखविला तो प्रसिद्ध करावा. आपण सुशिक्षित, न्यायी, इतिहासज्ञ, संसारचित्र दाखविणारे. तेव्हा तो सवडीप्रमाणे आपलेकडे पाठवीन.....

एकदा फूल तोडल्यावर तें देवाशिरीं सजणें किंवा पायदळीं पाडणें हें माळ्याचे हातीं नाही. तसें मुलीचे संबंदांत तरी आईबापाची स्थिती आहे... जास्त काय लिहावें लोम असावा हे विनंती.

आपला × × ×

वरील पत्रांतील नांवें व स्थळ ह्यांचे निर्देश बुद्ध्या गाळले आहेत.

दोन हजार रुपये ज्यांनी हुंडा दिला त्यांना मुलगी मेली, ती सुटली, असें वाटावें ना ! लग्नांतील क्षुल्लक बाबींवरून झालेल्या भांडणाचा सूड विचान्या निरपराधी मुलीवर उगवून घेतात ह्याचाहि अनुभव मला आला आहे.

“चि. सौ. ठकूब्राईस ५ महिन्यांत सासरीं नेलें नव्हतें. तिचा नवरा आल्याचें समजल्यावरून आमच्या जिनसांचा निकाल केल्याशिवाय आम्ही घरांत घेत नाहीं असें त्यांनीं सांगितलें व ते घरांत घेईनात.

“त्या वेळीं रा. कुशाभाऊंवरार रा. हरीपंत दातार यांस घेऊन गेलों होतों. त्यांच्या आग्रहावरून आठ दिवसांच्या मुदतींत निकाल न केल्यास परत पाठवून देऊं अशा करारावर घरांत घेतली. अशी स्थिती झाल्यानंतर..... वगैरे मंडळींनी सांगितल्यावरून मी गेलों व त्यांनी सांगितलेल्या जिनसा देण्याचें कबूल करून आलों.” ह्या जिनसा मौल्यवान् तरी असाव्या ! “सवा तोळ्याचे गोंडे, लग्नांत हरवलेलीं त्यांचीं भांडीं (ताट, समई, तांब्या, पंचपात्री व गर्भधानाचे वेळीं नापसंत म्हणून परत पाठविलेले जिनसांची—उपरणें, पागोटें, लुगडें—ह्यांची किंमत)” “तूर्त जुने गोंडे त्यांजवळ दिले आहेत. त्यांची किंमत वजा करून बाकीचे रुपयांची यादी आल्यानंतर रुपये देण्याचें ठरलें आहे. सर्व मिळून सुमारे ५० रुपये होतील”. पन्नास रुपयांकरता मुलीला टाकून देण्याची धमकी ! अशा लोकांची गणना आपण माणसांत करतो हीच चूक नव्हे काय ? मुलीचा बाप जिवंत नाही; दुसऱ्यांनी लग्नाची खटपट केलेली. पण ह्याचा विचार ह्या नरपशूंना कसा व्हावा ? असेच नरपशु आमच्या समाजांत भरले आहेत. शिक्षणाच्या योगाने अशा गोष्टी कमी झाल्या आहेत असें वाटत नाही.

हुंडा न घेणारे सुशिक्षितांत किती निघतील ? आमच्या शिक्षणाची खरी कसोटी लग्नांत लागते. परंतु दुर्दैवाने कोणी ह्या कसोटीला उतरत नाही.

तात्पर्य, विवेकीपणांत आमची प्रगति झाली आहे असें म्हणवत नाही.

चाली बदलल्या पण त्या विवेकाने नाही. मी स. १९०१ सालीं ठाण्याहून अलिबागेस जात होतो. कांही कारणाने बोटी बंद असल्यामुळे मला तांग्याने पनवेल-पेणेवरून जावें लागलें. माझा मुकाम पेणेस मनोहरांकडे होता. गेलों त्या दिवशीं एकादशी होती. दुसऱ्या दिवशीं जेवून अलिबागेस कामावर रुजू होण्यास जावयाचें होतें. श्मश्रु करून जावें असें माझ्या मनांत होतें. परंतु काशिनाथ-तात्या (काशिनाथ नारायण मनोहर) मला श्मश्रु करूं देईनात. द्वादशीला करूं नये अशी शास्त्रवजा वहिवाट. अखेरीस वाढलेल्या हजामतीने मला अलिबागेस जावें लागलें ! आता स्वतःच्या मुलालाहि श्मश्रु करूं नकोस म्हणून सांगण्याचें कोणी धाडस करणार नाही. हजामतीला तीथ बघतात हें सनातनी सुद्धा हल्लीं

विसरले आहेत. असो. असे फरक झाले खरे पण ते विचारपूर्वक झाले आहेत असें मला वाटत नाही.

हुंड्याप्रमाणे दुसरें जातिद्वेषाचें उदाहरण देतां येईल. पूर्वी अन्यजाति-तिरस्कार कानांत कुजबुजला जाई. आज जातिभेदाला शिष्टत्व प्राप्त झालें आहे. जातिद्वेष जोरावला आहे. विद्वान् सुद्धा ह्या रोगापासून अलित नाहीत. तोंडाने सर्व सारखे म्हणून म्हणावयाचें परंतु कृतींत, वागणुकींत, भाषणांत कधी चोरटे-पणाने, कधी नंगेपणाने जातिवैमनेस्य व्यक्त झाल्याविना राहत नाही. वृद्ध गौतमाचें वचन— न जातिः पूज्यते राजन् गुणाः कल्याणकारकाः । चण्डालमपि वृत्तस्थं तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥ आम्हीं सार्वजनिक कामांत डोळ्यांपुढें ठेविलें पाहिजे.

सारांश, धार्मिकदृष्ट्या आमचा लोप झाला आहे; नैतिकदृष्ट्या आम्ही होतो तेथेच आहों; सामाजिकदृष्ट्या आमच्यांत क्रांति झाली आहे; राजकीयदृष्ट्या आम्हीं पुष्कळ मजल मारिली आहे. तिचें विवेचन करण्याचें प्रयोजन नाही. मुख्यतः राष्ट्रप्रेम आमच्यांत अगदी नवीन उत्पन्न झालें आहे. पूर्वी आमच्यांत स्वामिभक्ति होती; राष्ट्रभक्ति अगर देशाभिमान नव्हता.

परिशिष्ट १ लें

कोठे व किती काल नोकरी झाली त्याचें टिपण—

बोरसद—	३-८-१९०० ते १-१०-१९००
	रिकामा २-१०-१९०० ते ८-११-१९००
महाड—	९-११-१९०० ते १७-१-१९०१
	रिकामा १८-१-१९०१ ते १४-६-१९०१
अलिबाग—	१५-६-१९०१ ते जानेवारी १९०२
पारनेर—	३०-१-१९०२ ते फेब्रुवारी १९०२
वाई-मेढा—	७-३-१९०२ ते फेब्रुवारी १९०५
राजापूर—	३-३-१९०५ ते ७-१०-१९०७
	वाटचाल ८-१०-१९०७ ते १८-१०-१९०७
रोहें—	१९-१०-१९०७ ते २२-१०-१९१०
	वाटचाल २३-१०-१९१० ते १-११-१९१०
करमाळें-माढें—	२-११-१९१० ते १-६-१९१३
	वाटचाल २-६-१९१३ ते ५-६-१९१३
खेड—	६-६-१९१३ ते १०-६-१९१४
	वाटचाल ११-६-१९१४ ते १८-६-१९१४
धुळें—	१९-६-१९१४ ते १९-४-१९१६
	वाटचाल २०-४-१९१६ पासून मे महिन्याच्या सुट्टीत
अलिबाग—	७-६-१९१६ ते ९-१-१९१७
	वाटचाल १०-१-१९१७
धुळें—	११-१-१९१७ ते ३१-५-१९१७
	वाटचाल १-६-१९१७ ते ७-६-१९१७
महाड—	८-६-१९१७ ते १२-९-१९१७
	वाटचाल १३-९-१९१७ ते २१-९-१९१७
सातारा—	२२-९-१९१७ ते ४-२-१९१९
	वाटचाल ५-२-१९१९ ते १२-२-१९१९
सोलापूर—	१३-२-१९१९ ते २६-७-१९२१
	वाटचाल २७-७-१९२१ ते ३-८-१९२१
पुणे—	४-८-१९२१ ते १६-८-१९२३
	वाटचाल १७-८-१९२३ ते २२-८-१९२३
ठाणे—	२३-८-१९२३ ते २७-७-१९२५

माझ्या नोकरांत मीं रजा घेतली ती —

- (१) ३ ते २२ डिसेंबर १९०६
- (२) ३ मार्च ते ६ एप्रिल १९०९
- (३) २३ सप्टेंबर ते २२ आक्टोबर १९१०
- (४) २ सप्टेंबर ते १ आक्टोबर १९१५
- (५) २० आगष्ट ते १२ सप्टेंबर १९१७
- (६) १ ते ३१ आक्टोबर १९१८
- (७) २८ जुलै ते २० आगष्ट १९२०
- (८) २३ जानेवारी ते १० एप्रिल १९२३
- (९) १ फेब्रुवारी ते १३ मार्च १९२४

एकूण १०॥ महिने

१९०६ व १९२० मध्ये मीं रजा घेतली ती प्रवासाकरता.

१९०९ मध्ये घरगुती कारणाकरता.

बाकीच्या बहुतेक रजा लघ्वर्तीतून क्षार जाणें व झोप न लागणें ह्यांमुळे घ्याव्या लागल्या.

परिशिष्ट २ रें

सौ. यमूबाई (परांजपे)

शके १८१५ माघ शुक्ल अष्टमी भौमवासरे श्रीसूर्योदयात् गत घ. ८
प. १५. १३ फेब्रुवारी १८९४.

चं. २ गु.	१२ रा.	बु.
३	१	शु. ११
४	१०	९
५	७ श.	९ म.
६ के.	८	

सौ. मथुरा (गोखले)

श. १८२३ कार्तिक शुक्ल १ भौमवासरे. मुंबई वेळेप्रमाणें सकाळीं
४ वाजून १५ मि. १२ नोव्हेंबर १९०१.

चं. ८	६	
९ श.	बु. रा.	५
१०	७	४
११	के. १	३
१२	२	

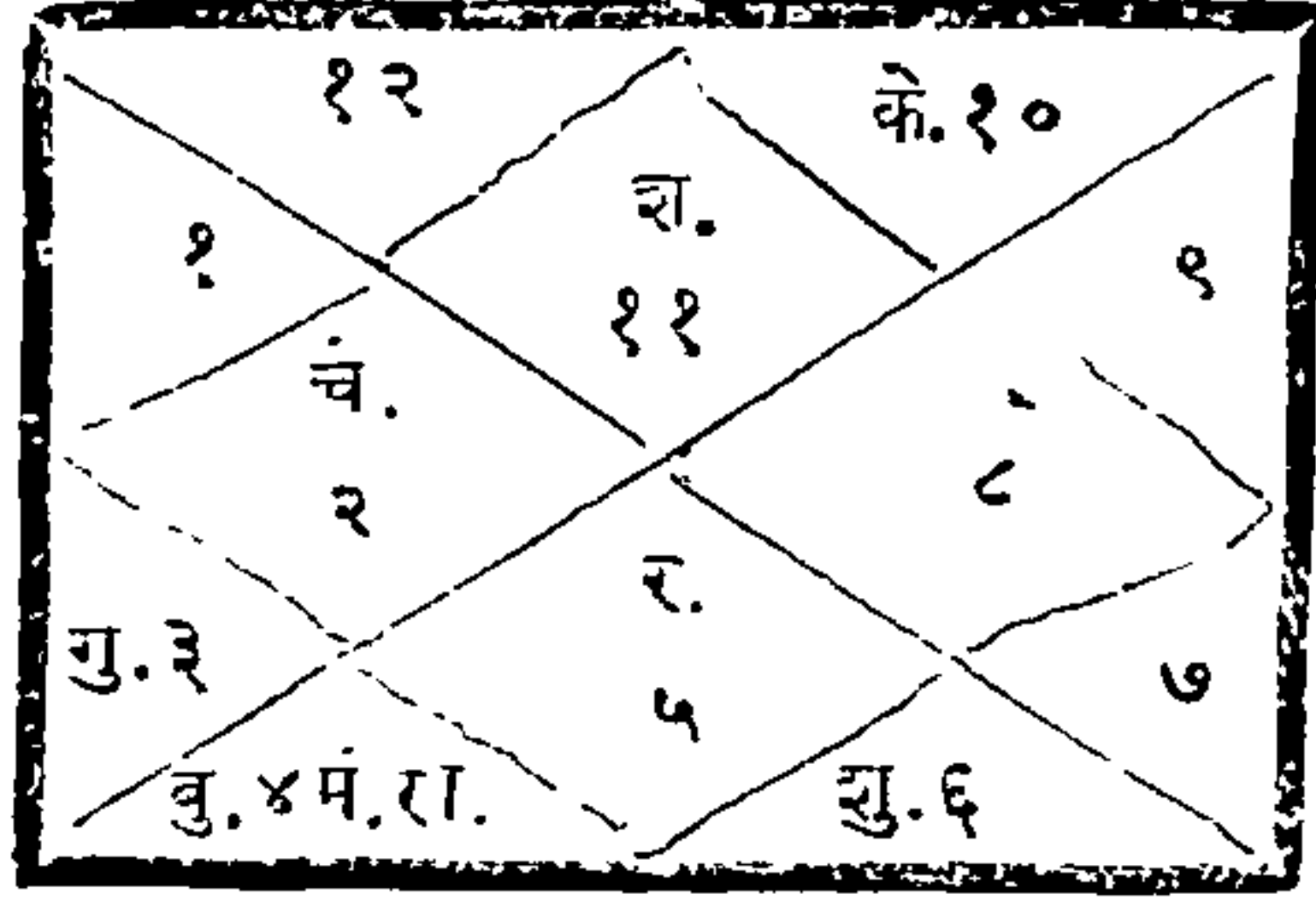
चि. यशवन्त

शके १८२६ चैत्र कृष्ण ४ (परंपंचमी जन्मतिथिः) इंदुवासरे श्रीसूर्यो-
दयात् गत घ. ५७ प. २. ४ एप्रिल १९०४.

बु. १ मं.	१२ गु.	शु. ११
२	के.	१० श.
३	९	८
४	६ रा.	७
५		

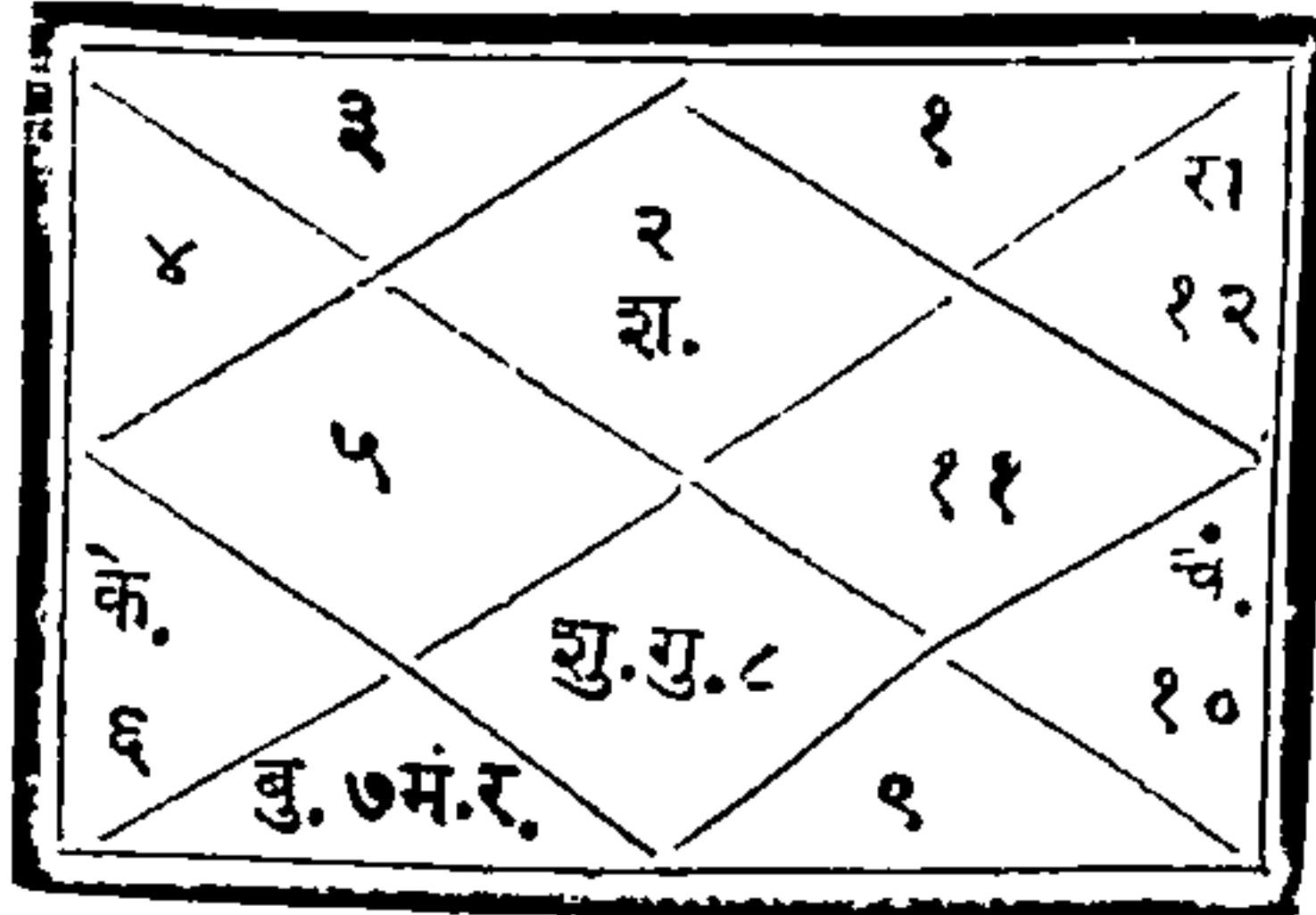
चि. लक्ष्मण

शके १८२८ श्रावण कृष्ण १० मौमवासरे स्टॅ. टा. रात्री ८ वाजून
२३ मि. १४ ऑगष्ट १९०६.

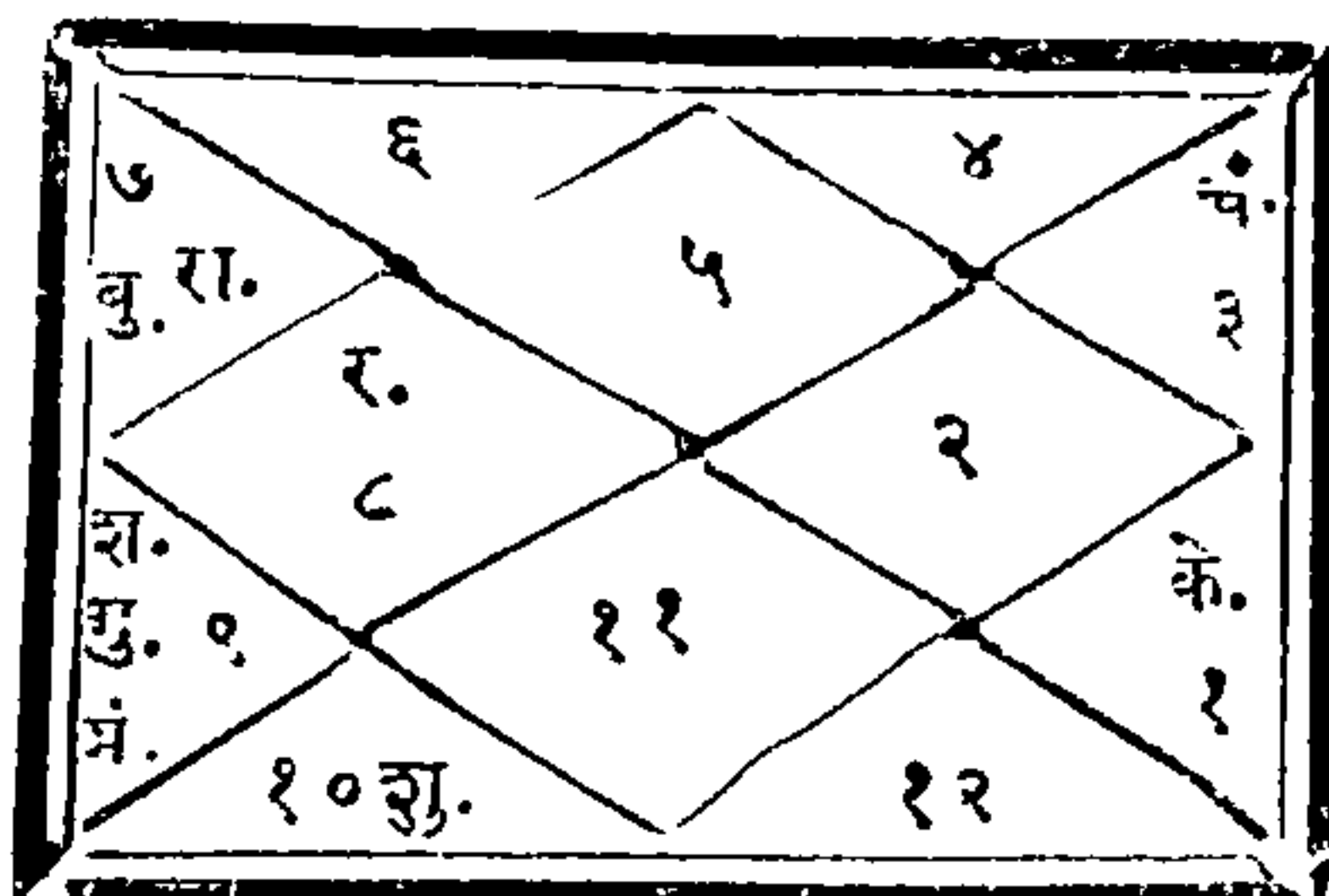
चि. रघुनाथ

शके १८३४ आश्विन शुक्ल ९ मंदवासरे स्टॅ. टा. रात्री ८ वाजून ५० मि.
१९ ऑक्टोबर १९१२.

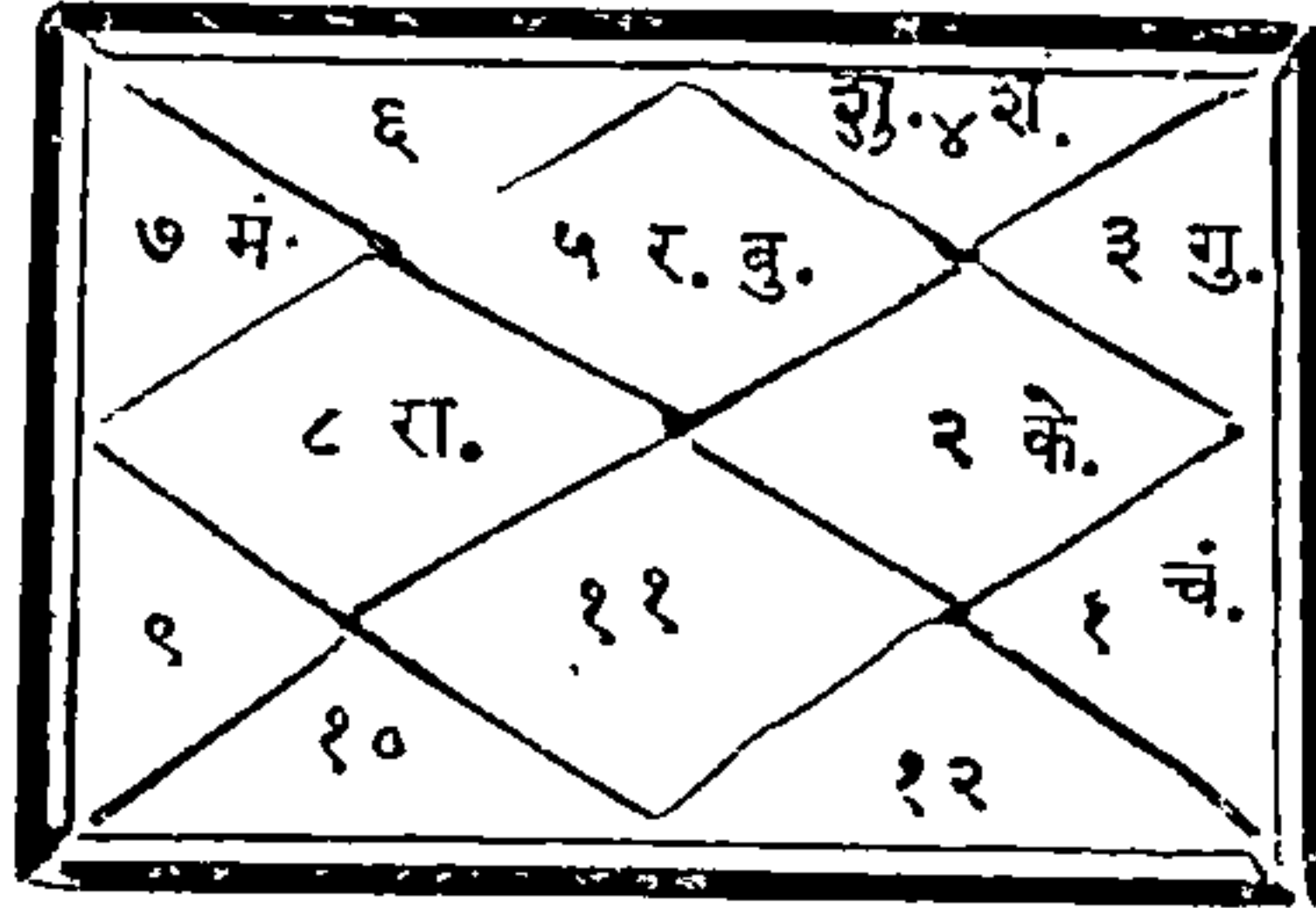
सौ. रमाबाई चापेकर

शके १८२३ कार्तिक कृष्ण ३ गुरुवासरे श्रीसूर्योदयात् • गत घ. ४४
प. १२. २८ नोव्हेंबर १९०१.

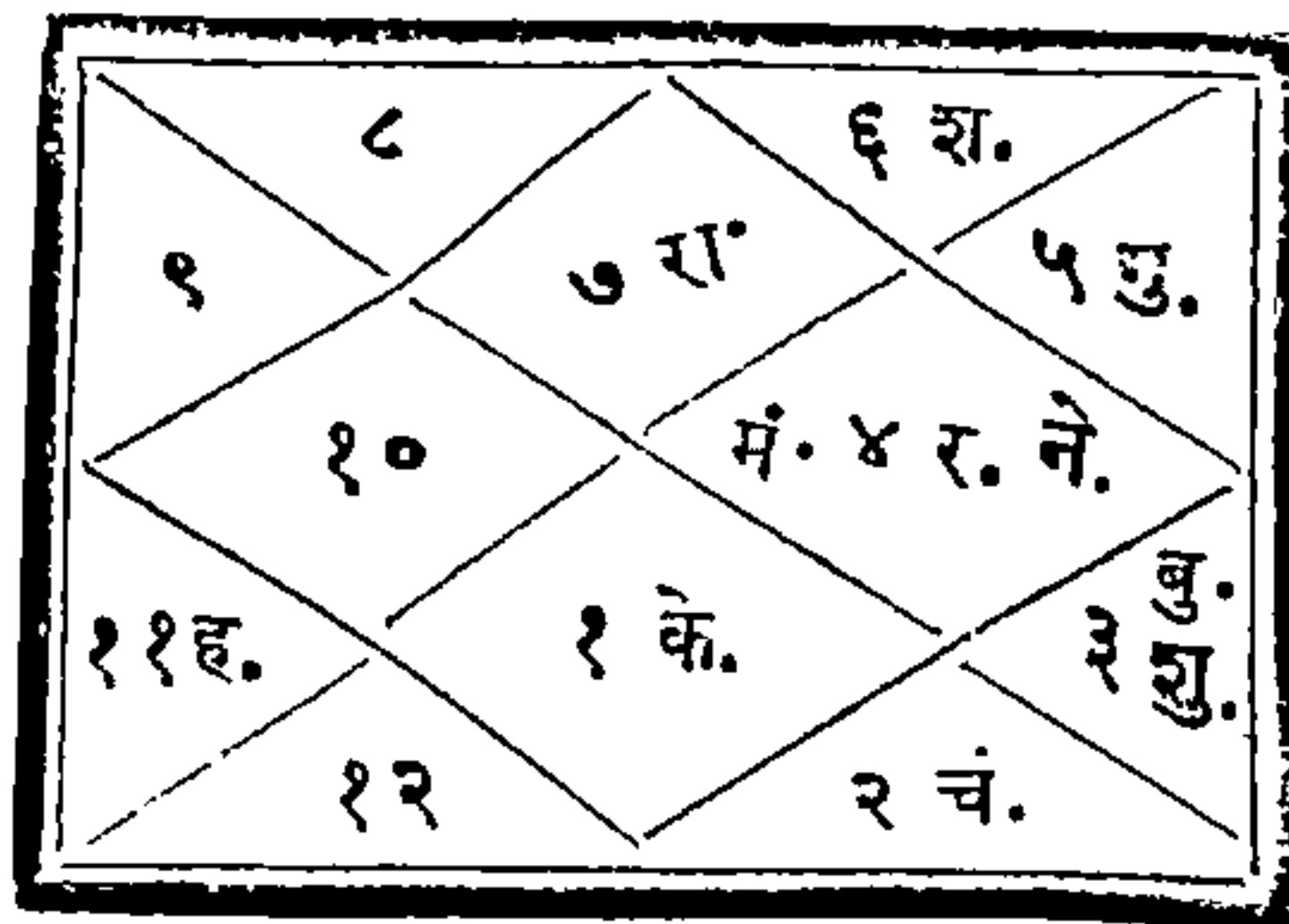
चि. गोविंद (मधू)

शके १८४० श्रावण कृष्ण ६ मौमवासरे स्टॅ.टा. पहाटे ५ वांजून ४९ मि
२७ ऑगष्ट १९१८.

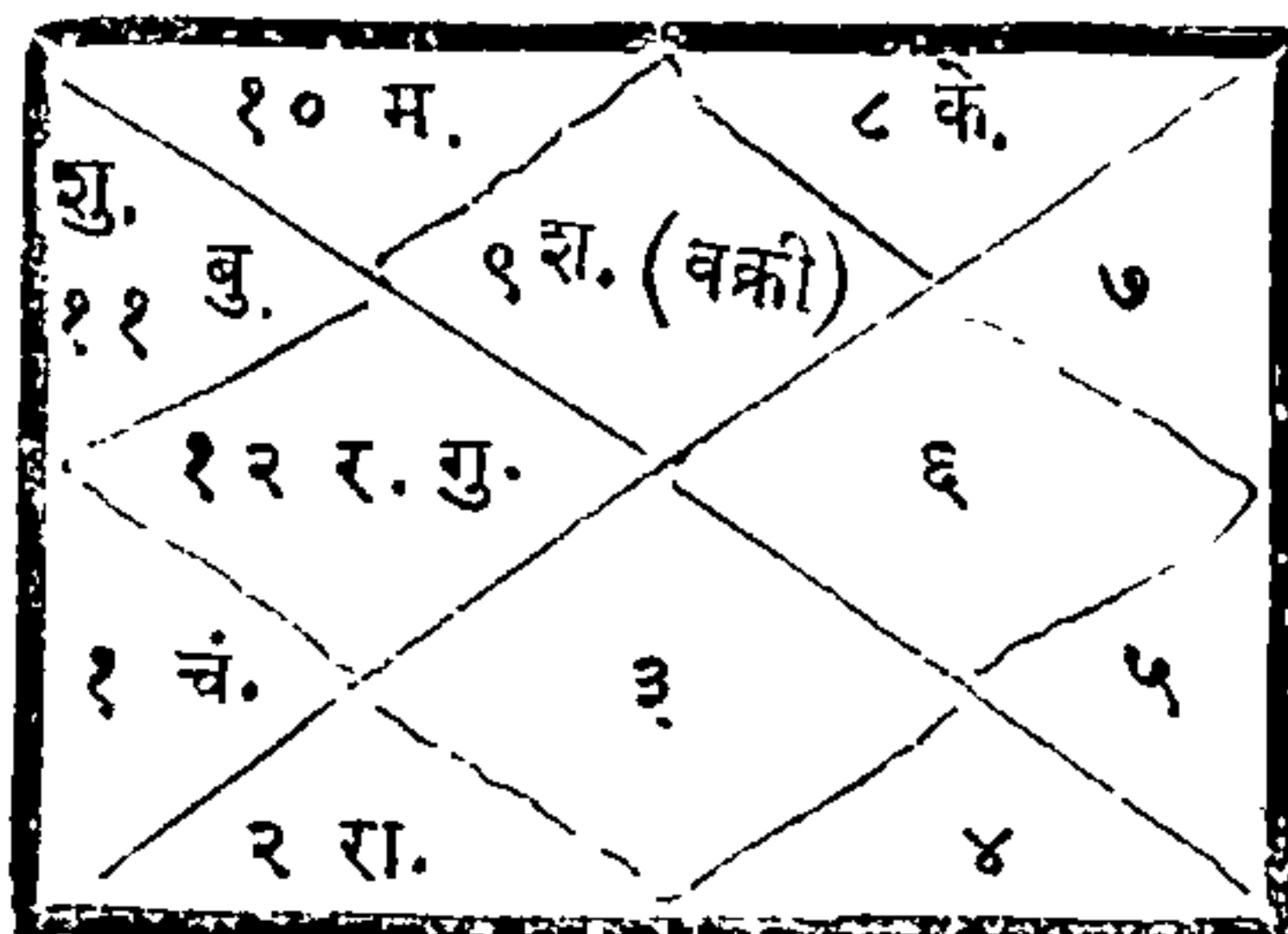
चि. श्रीकृष्ण (भाऊ)

शके १८४३ आषाढ कृष्ण ९ शुक्रवासरे श्रीसूर्योदयात् गत घ. १६
प. ५५. २९ जुलै १९२१.

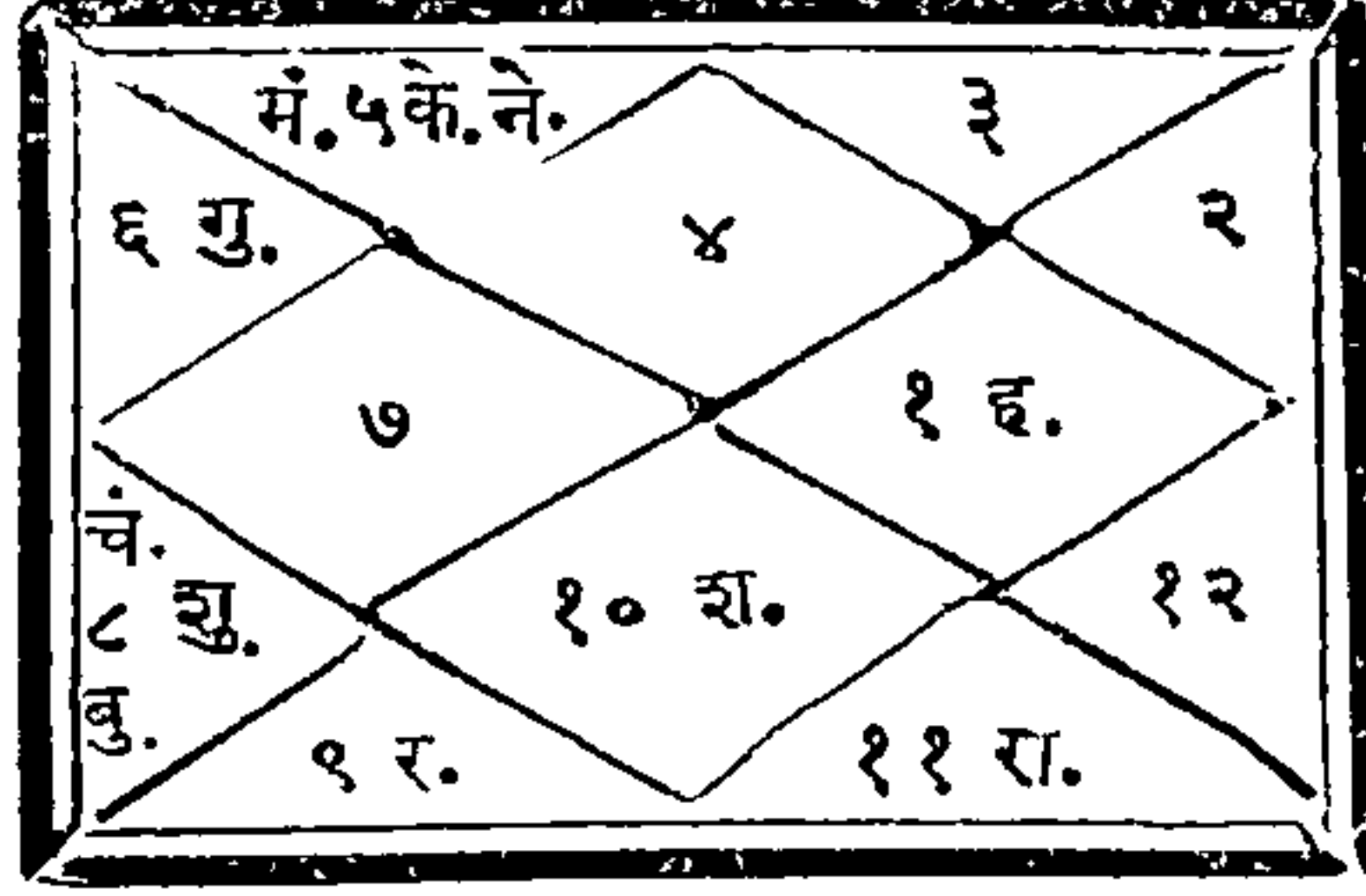
चि. भगवान

शके १८५० चैत्र शुक्ल २ शुक्रवासरे स्टॅ.टा. पहाटे २ वाजतां (उजाडता
शनिवार). २३ मार्च १९२८.

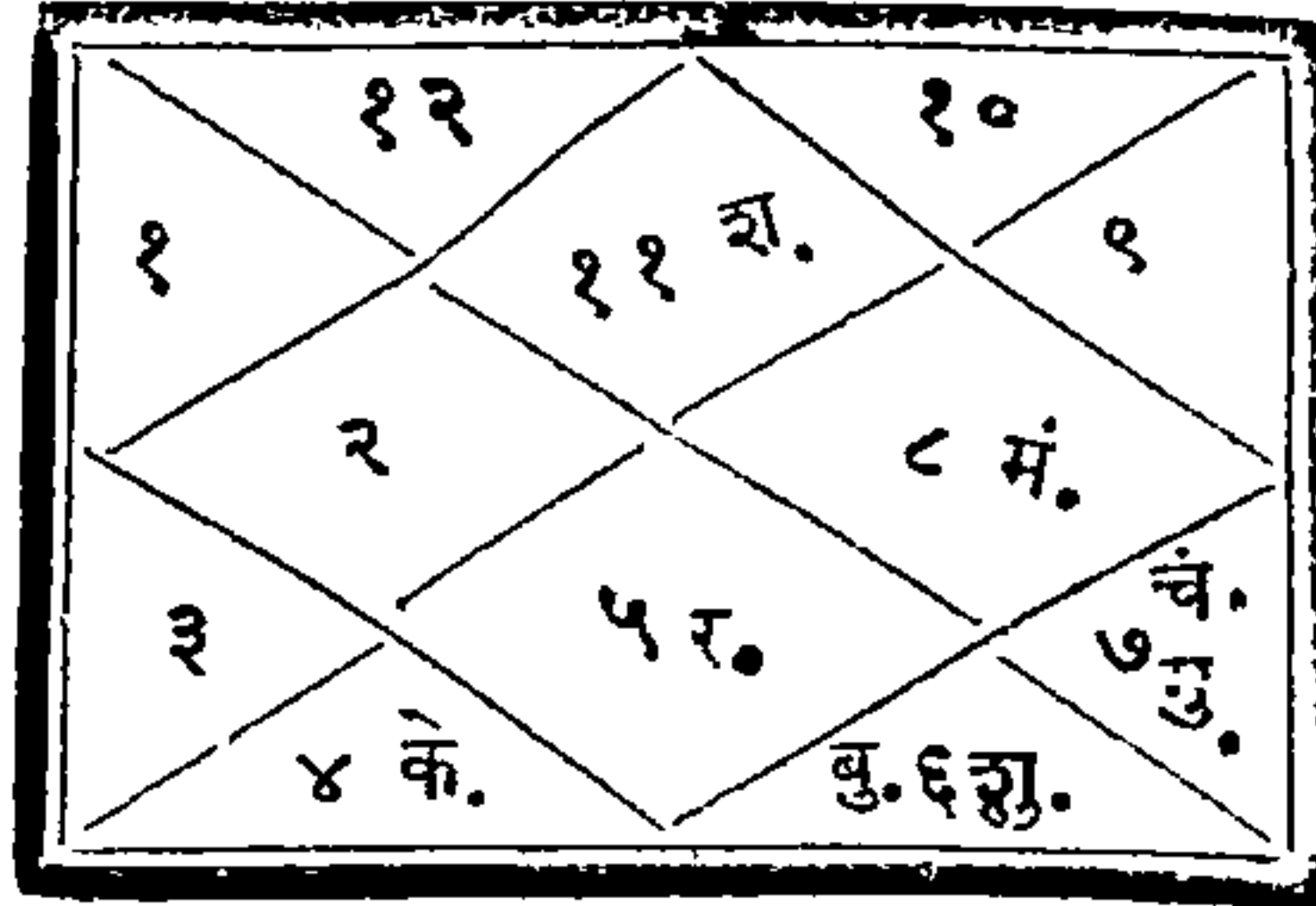
चि. त्रिवक

शके १८५४ मार्गशीर्ष कृष्ण १२ मंदवासेरे. स्टॅ. टा. रात्री ९ वाजून
१५ मि. २४ डिसेंबर १९३२.

चि. संजीवनी

शके १८५७ माद्रपद शुक्ल ४ इंदुवासेरे. स्टॅ. टा. सायंकाळी ७ वाजून
१५ मि. २ सप्टेंबर १९३५.

परिशिष्ट ३ रें

महाराष्ट्र साहित्य संमेलनाचा वाद

श्री. नानासाहेब चापेकर यांचे पत्र

डॉ. केतकर व रा. ब. पाध्ये यांना उत्तर :—

रा. रा ज्ञानप्रकाशकर्ते यांस :— सा. न. वि. वि. सध्या साहित्यसंमेलनाचा वाद वर्तमानपत्रांतून चालू आहे. त्याला इतका रंग चढला आहे की, त्यांत आपणहि अवमजन करून वाध्या बनण्याची हौस कित्येक परिभक्तांना झाल्यास नवल नाही. डॉ. केतकर व रा. ब. पाध्ये यांनी तर कोर्टांचे बुजगावणे दाखवून आपली कायदेबाजीहि लोकांच्या निदर्शनास आणली आहे. आता कायदेबाजीला कायदेबाजीचेच उत्तर पाहिजे हें खरें; कारण, “पिशाचानां पिशाचभाषया एव उत्तरं देयम्” हा न्याय आहे. परंतु माझ्यासारख्या अशिक्षितांचे तें काम नाही. जे अधिकारी असतील ते तिकडे लक्ष देतील. तथापि एवढें मात्र कोणालाहि समजण्यासारखें आहे की, परिषदेचा कारमार बेगुमानपणाने कां होईना पण तो करणारे परिषदेला वर्गणी देणारे तरी आहेत. परंतु आपल्या खिशाला चाट लागूं न देणाऱ्या अर्थलोलुपांच्या अंतःकरणांत परिषदेच्या सभासदांकडून परिषदेची होत असलेली काल्पनिक अथवा वास्तविक दुर्दशा पाहून दाटून आलेला उमाळा कदाचित् स्वामाविक असला तरी परिषदेला कोर्टांत खेचण्याच्या वल्गना करण्याचा हक्क त्यांस कसा प्राप्त होतो हें गूढ कोणाला उकलतां येणार नाही. डॉ. केतकर यांनी किती वर्षांची वर्गणी दिली आहे हें प्रसिद्ध करण्याची कृपा करावी. रा. ब. पाध्ये व प्रो. आळतेकर ह्यांना सध्या काम करीत असलेले कार्यकारी मंडळ त्यांच्या मते अनधिकारी म्हणून मान्य नाही ही सबब पुढे करितां येईल. परंतु हैदराबादच्या संमेलनाच्या अगोदरच्या किती वर्षांची वर्गणी त्यांच्याकडे थकली आहे हें ते एखाद्या अनावृत पत्राने प्रसिद्ध करतील काय ? तसेंच प्रस्तुतचें कार्यकारी मंडळ कदाचित् अनधिकृत असेल पण त्यांना जें मंडळ मान्य होतें त्यांच्याकडे वर्गणी भरण्यास तर कांही हरकत नव्हती ना ? परिषदेचे अध्यक्ष व खजिनदार हे इतर व वरील सद्गृहस्थांना मान्य होते ना ? दोन वर्षांची वर्गणी ज्यांच्याकडे थकली त्यांना परिषदेच्या नियमाप्रमाणे मताचा अधिकार नाही हें ह्या कायदेबाहादुरांना माहित नाही असें म्हणण्याचें धाडस कोण करील ? ता. २७ मार्चच्या सभेत सामोपचाराची भाषा पुढे आली म्हणून वरील गोष्टींची वाच्यता झाली नाही. आता प्रस्तुतचें कार्यकारी मंडळ अनधिकृत आहे असें ता. २७ मार्चच्या सभेत ठरलें असें एक विल-

क्षण विधान रा. ब. पाध्ये ह्यांनी केले असून त्याला केसरीकारांनी आपला अनपेक्षित पाठिंबा दिला आहे. हैदराबादेस भरलेली परिषदेची बैठक बेकायदेशीर होती असेच जर मुंबईस भरलेल्या सभेत ठरले असेल तर उभयपक्षांत समेट झाला ही भाषा दांभिक समजावयाची की काय? हैदराबादची सभा बेकायदेशीर ठरावी अशी प्रो. पाध्ये यांची तीव्र इच्छा होती हे खरे; परंतु तेथे त्यांच्या इच्छेप्रमाणे घडले नाही हे त्यांनीच पत्रिकेकरिता लिहून दिलेल्या मुंबईच्या सभेच्या वृत्तान्तावरून कोणत्याहि भानावर असलेल्या माणसाला समजण्यासारखे आहे. म्हणून जरूर तो उताराच खाली देतो.

“दक्षिण हैद्राबाद येथे गेल्या मे महिन्यांत महाराष्ट्र संमेलन भरले त्या वेळी व त्यानंतर आजपावेतो महाराष्ट्र साहित्य परिषदेच्या ज्या सभा वगैरे झाल्या व परिषदेसंबंधी ज्या गोष्टी घडून आल्या त्यांवरून परिषदेच्या सभासदांमध्ये तिच्या हिताहिताच्या कांही जिव्हाळ्याच्या गोष्टी, बाबी इत्यादिविषयी तीव्र मतभेद असल्याचे दिसून आले आहे; करितां यापुढे परिषदेचे काम स्नेहसलोख्याने चालावयासाठी कोणत्या योजना कराव्या तें विचारविनिमय करून ठरविण्यासाठी त्याचप्रमाणे विशेषेकरून खाली नमूद केलेल्या गोष्टी करण्यासंबंधीची सर्व व्यवस्था करण्यासाठी आणि तत्संबंधी पुढे काय करावयाचे ह्याबद्दलहि योजना ठरविण्यासाठी, आणि सदर योजना, शिफारसी वगैरे पुढील परिषदेच्या साधारण सभेपुढे मंजूरीसाठी ठेवण्याची व्यवस्था करण्यासाठी खाली कलम (आ) मध्ये नावे दिलेल्या गृहस्थांची एक कमिटी नेमली जावी.”

ह्या ठरावांत हैद्राबादची सभा व तेथे झालेल्या निवडणुकी बेकायदेशीर आहेत असा ध्वनि सुद्धा उमटलेला नाही. एवढेच नव्हे तर २७ मार्चपर्यंत झालेल्या सर्व गोष्टी तीव्र मतभेद असतां हि मान्य करण्यांत आल्या. मात्र २७ तारखेच्या परिषदेचे काम सर्व पक्षोपक्षांच्या स्नेहसलोख्याने चालावे म्हणून कांही गोष्टींचा विचार करण्यासाठी कमिटी नेमण्यांत आली. ह्या कमिटीने कोणती कामे करावयाची ती ठरावांत नमूद आहेत. त्यांच्यापलीकडे कमिटीस जातां येत नाही. ह्या कमिटीमुळे पूर्वीचे कार्यकारी मंडळ रद्द झाले ही समजूत बरोबर नाही; एवढेच नव्हे तर ती असमंजसपणाची आहे. शिवाय ता. २७ च्या सभेत झालेल्या ठरावाचे कलम ५ पोटकलम (इ) पाहा:—“नेमलेल्या कमिटीने परिषदेच्या हैद्राबाद येथे संमेलनप्रसंगी भरलेल्या व नंतर मुंबई येथे ता. २० मार्चला भरलेल्या व आज ता. २७ मार्च रोजी भरलेल्या परिषदेच्या सभांत झालेले ठराव व इतर गोष्टी ह्या सर्व विचारांत घेऊन मग आपल्या योजना, रिपोर्ट, शिफारशी वगैरे ता. १५ जूनचे आंत निश्चित कराव्या.” हैद्राबाद येथे भरलेली सभा बेकायदेशीर जर ठरली तर त्या सभेत झालेले ठराव ह्या कमिटीने विचारांत घेण्याचे प्रयोजन कोणी सांगेल काय? पण अंधच होण्याचा ज्याने निर्धार केला

त्याला दीप दाखवून कोणतें कार्य साधतां येईल ? प्रस्तुत कमिटीला अनधिकृत ठरवूं पाहणाऱ्या विवेकभ्रष्टांची स्थिति “अधोऽधो गङ्गेयम् पदमुपगता स्तोक-मधुना” अशीच व्हावयाची !

ता. २७ च्या सभेने पूर्वीचें कार्यकारी मंडळ नष्ट केलें; मग प्रश्न असा की, नवीन कार्यकारी मंडळ नेमलें कीं नाही ? असल्यास ह्या मंडळाचा अध्यक्ष कोण ? चिटणीस कोण नेमले ? श्री. कुलकर्णी व दाते हे चिटणीस नाहीत. सभा बोलाविणारे (conveners) आहेत. जुनें कार्यकारी मंडळ मोडून परिषदेचें सर्व काम आम्हीं बंद ठेविलें असें का प्रो. साहेबांचें म्हणणें आहे ? चापेकरांनी कार्यकारी मंडळाला (ता. २७ मार्चच्या सभेंत नेमलेली कमिटी हेंच ह्यांच्या मतें कार्यकारी मंडळ ?) न विचारतां कोल्हापूरकरांना संमेलन भरविण्याची परवानगी दिली ही चापेकरांची दंडेली प्रो. पाध्यांसारख्या शिस्तीच्या भोक्त्यांना सहन न झाल्यामुळे त्यांचा जळफळाट झाला आहे. त्यांचा आग्रह हा की, हा परवानगी देण्याचा अधिकार ह्या नव्या कार्यकारी मंडळाला आहे. परंतु ह्याबद्दल परिषदेचा तसा नियम हे कायदेपटू दाखवितील काय ? नियम २३ प्रमाणे हा अधिकार परिषदेचा आहे, कार्यकारी मंडळाचा नाही, आणि कार्यकारी मंडळ म्हणजे परिषद् नव्हे. मग चापेकरांच्या दंडेलीपेक्षा ह्या अधिकारानुसार उपटसुंभ कार्यकारी मंडळाची दंडेली कांकणभर सरसच ठरत नाही काय ? परिषद् एक पैहि खर्च करीत नाही. उत्साह, मेहनत, द्रव्य सर्व संमेलन भरविणारांचें. अशा स्थितीत चापेकरांनी आपल्या एकट्याच्या जबाबदारीवर संमेलन भरविण्याची परवानगी दिली अशी क्षणभर कल्पना केली तरी हा घरगुती प्रश्न होता. परिषदेच्या किंवा कार्यकारी मंडळाच्या सभेंत चापेकरांना ह्या अधिकारातिरेकाबद्दल जाब विचारता आला असता. तिन्हाइतांजवळ आपल्या सत्तेचें प्रदर्शन करणें सुशिक्षित म्हण-विणारांस शोभत नाही. शिवाय अडचणीच्या व निकडीच्या प्रसंगी यजमानाची नियमानुसार मंजूरी मिळविण्याच्या अगोदरहि नोकराला आपल्याच जबाबदारीवर एखादें कृत्य करावें लागतें हें ह्या विद्वानांस ठाऊक नसावें हें आश्चर्य होय !

रा. ब. पाध्ये यांनी चापेकरांवर इतकी आग कां पाखडावी हें एक कोडेंच आहे. कारण परिषदेच्या चिटणिसांच्या नांवाने कोल्हापूरकरांनी जी (प्रीपेड) तार केली तिचें उत्तर श्री. तात्यासाहेब केळकर ह्यांनीच आपल्या सहीने पाठविलें आणि केळकर हे नव्या कमिटीचे अध्यक्ष होते. चापेकरांनी कोल्हापूरकरांना संमतिवजा पत्र पाठविलें तें केळकरांच्या तारेनंतर होय. ता. २३ ऑगस्टच्या केसरीतील लेखकाने तात्यासाहेबांना विचारलें असतें तर रा. ब. पाध्ये ह्यांच्या तक्रारीत बरेंच तथ्य आहे असें मोळसट विधान त्यांनी केलें नसतें. चापेकरांनी त्यांच्या समजुतीप्रमाणे कायदेशीर असलेल्या कार्यकारी मंडळाची संमति घेतली होती. तात्यासाहेबांनी रा. ब. पाध्ये यांच्या कमिटीस विचारलें नसल्यास त्याबद्दल चापेकरांना

सुळावर चढविण्यास रावबहादूर उद्युक्त होतात हा कोणत्या क्षेत्राचा न्याय ?

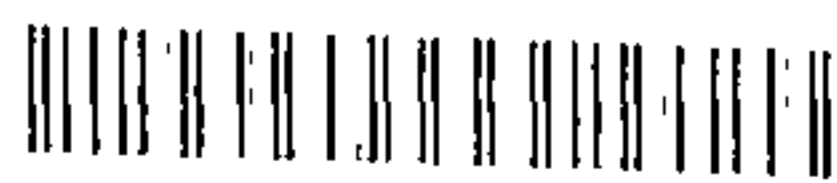
सांगलीकरांनी हैद्राबादेस आमंत्रण दिले व ते स्वीकारले गेले ही गोष्ट खरी; परंतु तेवढ्याने भागत नाही. ज्या संस्थेने हे आमंत्रण दिले ती संस्था परिषदेची संलग्न करावी लागते. त्याकरता अर्ज करावा लागतो. अर्जाबरोबर पांच रुपये फी भरावी लागते. हैद्राबादचे संमेलन होऊन वर्ष झाले. नव्हे अधिकच काळ लोटला. श्री. गोडबोले ह्यांनी वर्ष सवा वर्षांत अर्जहि केला नाही. आपली संस्था संलग्न करून घेतली नाही. एवढेच नव्हे तर गेल्या सवा वर्षांत त्यांनी एक चिटोरेहि परिषदेकडे पाठविले नाही

श्री. गोडबोले म्हणतात की, आम्ही श्री. तात्यासाहेब केळकर ह्यांचा सल्ला घेतला होता. कोणाचाहि सल्ला घेण्यास श्री. गोडबोले हे मुखत्यार आहेत; परंतु परिषदेच्या कार्यकारी मंडळास हे उत्तर कितीसे योग्य होईल ह्याचा विचार करा. गोडबोले ह्यांनीच करावा.

शिवाय, संस्था संलग्न करून घेण्याचा व परवानगीचा रीतसर अर्जहि एवढ्यांत करण्याचे कारण नाही असा का तात्यासाहेबांनी श्री. गोडबोल्यांना सल्ला दिला ? बरे. तात्यासाहेबांच्याच सल्ल्याने तुम्ही चालत होतां तर सांगलीचा बेत रहित करा, कोल्हापूरकरांना संमेलन मरवू द्या, असे आपले मत तात्यासाहेबांनी तुम्हांस कळविले ना ? मग श्री. गोडबोले ह्यांनी चापेकरांवर घिसाडघाईचा आरोप कां करावा हे त्यांचे त्यांनाच माहित. परिषदेचे अहवाल वगैरे गेल्या पांच वर्षांत प्रसिद्ध झाले नाहीत हा एक आरोप रा. व. पाध्ये ह्यांनी चापेकरांवर केला आहे. परंतु हा शोध कांही त्यांनी नवीन लावला नाही. प्रोफेसरसाहेब एखाद्या तरी कार्यकारी मंडळाच्या बैठकीला अगर संमेलनाला हजर असते तर चापेकरांची तक्रार त्यांच्या कानांवर खचित आदळली असती. मुंबईहून पुण्यास कचेरी आणण्याचे मुख्यतः हेच कारण आहे. येथे कचेरी आल्यापासून कांही तरी काम सुरळीत चालले आहे. परंतु परिषदेच्या हिताची नुसती तोंडाने जल्पना करणाऱ्या असहिष्णु जनांना त्याची किंमत न वाटणे स्वाभाविक आहे.

सरते शेवटी एवढेच सांगावयाचे की, प्रस्तुतचे कार्यकारी मंडळ जर बेकायदेशीर ठरत असेल तर ह्या मंडळास राजीनामाहि देण्याची जरूरी नाही. ते नाही असे समजूनच रा. व. किंबे ह्यांनी चालावे. अर्थात् हे पत्र मी परिषदेच्या कारभाराशी निगडित असलेला एक गृहस्थ म्हणून लिहिले नाही. चालू वादाशी माझा संबंध आला त्यामुळे लिहिले आहे हे पत्रावरूनच समजण्यासारखे आहे.

पुणे, ता. ३-९-१९३२.

आपला

ना. गो. चापेकर.

REFBK-0006388

टीप— ह्या पत्राचा

